

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Millî Eğitim Bakanlığı Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları : 7

GEORGE R. HAVENS

FİKİRLER ÇAĞI

Dr. BEHZAD K. YEGEN

SOSYAL İLİMLER KOMİSYONU YAYINLARI

1. Krech
Crutchfield
Ballachey
Cemiyet İçinde Fert
- 1/2 Krech
Crutchfield
Ballachey
Cemiyet İçinde Fert
2. W. W. Rostow
İktisadî Gelişmenin Merhaleleri
3. Adam Curle
Gelişen Cemiyetlerde Eğitimin Rolü
4. Alfred North Whitehead
Eğitimin Gayeleri
5. Murray D. Bryce
Sinai Kalkınma
6. Elie Kedourie
Avrupada Milliyetçilik

№ 4750

F. 311 a

SATIŞ VE DAĞITIM YERİ: İstanbul'da Devlet Kitapları Müdürlüğü
ve illerde Milli Eğitim Bakanlığı Yaynevleri

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

FİKİRLER ÇAĞI

(The Age of Ideas)

On Sekizinci Yüzyıl Fransasında Reaksiyondan Revolüsyona

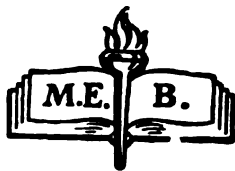
Yazan

George R. HAVENS

Çeviren

Dr. Behzad K. YEĞEN

BİRİNCİ BASIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ — İSTANBUL 1971

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	VII - VIII
BİRİNCİ KISIM: İNTİKAL	1
Bölüm: 1 — Mutlak İdare Nasıl Düştü	3
Bölüm: 2 — Bayle'nin Tenkidçi Ruhü	21
Bölüm: 3 — Fénelon, Louis XIV'ün Tenkidçisi	36
Bölüm: 4 — Fontenelle Ve Modern İlim Ruhü	56
İKİNCİ KISIM: TENKİD, GALEYAN, BASKI	75
Bölüm: 5 — "Çok Sevilen" Louis'nin Hüzünlü Saltanatı	77
Bölüm: 6 — Montesquieu Ve Hicivli Acem Mektupları	95
Bölüm: 7 — Montesquieu'nün Sorusu: Roma Niye Düştü?	112
Bölüm: 8 — Montesquieu'nün "Kanunların Ruhü" Kitabı	124
Bölüm: 9 — Montesquieu Ve Amerika	138
Bölüm: 10 — Voltaire Ve Felsefi Mektuplarının Bomba Tesiri	155
Bölüm: 11 — Voltaire Tarihçi	173
Bölüm: 12 — Candide İle İstisare	184
Bölüm: 13 — Ferney'deki Filozof	205
Bölüm: 14 — Rousseau Ve Modern Tekâmül	221
Bölüm: 15 — Rousseau Ve Müsavatsızlık Meselesi	236
Bölüm: 16 — Romancı, Eğitimci Ve Siyasî Nazariyeci	248
Bölüm: 17 — Rousseau Ve İtirafı	266
Bölüm: 18 — Mert Adam, Diderot	278
Bölüm: 19 — Diderot Ve Ansiklopedi	294
Bölüm: 20 — Diderot'un Dram Ve Sanat Tenkidi	312
Bölüm: 21 — Diderot - Romancı Ve Filozof	331
Bölüm: 22 — Beaumarchais İhtilâl Arefesinde	356
Bölüm: 23 — Bedeli XVI. Louis Ödüyor	383
NETİCE	405
TEŞEKKÜR	411
Notlar	413

Ö N S Ö Z

Fikirler ancak insanlarda yaşar. — Fikirleri inandırıcı olarak ifade eden erkek ve kadınlarda, yahut konuşulan sözleri dinleyerek veya bir yazıyı dikkatle okuyarak geçmişin en kıymetli mirası olan düşünceleri kendileri hesabına tekrar düşünen insanlarda yaşar. — Bu sebepten bu kitapta, fikirlerin akışını onların doğmasını sağlayan kuvvetli şahsiyetlerden ayrı telâkki etmemek tabiidir.

Fransa'da on sekizinci yüzyılın en dikkate değer tarafı fikir edebiyatı idi. Bu ihtilâl öncesi cemiyetteki suiistimaller, pek çok ve aşırı idi. İşkence, baskı ve adaletsizliğin ölçüsüz kötülükleri karşısında meydana gelen haklı protesto dolayısıyla kelimelerini nadiren erişilebilen bir canlılık ve orijinallik ile bileyen parlak bir yazarlar grubu doğmuştu. Bu müşkül zamandaki düşünce önderleri düşmanlarının bile dikkatini zorlayan bir üslûbun üstadlarıydılar. Ağır bir seyir takip eden terakki savaşında edebiyatın daha kuvvetli bir silâh haline getirildiği pek görülmüş değildir. Bunlar, bilinmeyen gelecek namuna yapılan savaşın her şeyden önce insanların dimağlarında kazanılması lâzım geldiğini hiç unutmayan müelliflerdi.

Bu baskı ve sansür devrinde, günün en kabiliyetli yazarları hükûmetin mukabelesini zekâ, kinaye, kurnazca yazılmış hikâyeler ve gizli neşriyat ile karşılamayı bildiler. Efkârı umumiye ise yasak kitap ve yazıların gizli satıcılarını büyük arzuyla himaye etti. Bu yüzyılın sonlarına doğru Fransız makam sahiplerinin kendileri de yarı görmезlikten gelerek ve bilerek, büyük bir ayaklanma tehlikesi arzermeyen şeylerin ortalıkta dolaşmasına zımnen müsaade edip yeni cereyana çok defa, müsamaha gösterdiler.

Bu kitapta bu fikirlerin hikâyesi bunlara ifade veren çok yönlü ve dinamik insanlardan bahsedilerek anlatılacaktır. Bununla beraber, bunu yaparken hiç bir zaman romanlaştırılmış biyografilere başvurmamak. Kitabın sonunda ilgililerin istifadesine sunulan Notların tevsik ettiği olaylar kendilerinde yeter derecede ifade bulmaktadır. Bu canlı şahsiyetleri takdim için hayal âleminin cezbisine kapılmağa ihtiyaç yoktur.

Burada mümkün olduğu kadar maziye yaşamağa, yerleri ve insanları o zamanki gözlere görüldüğü gibi görmeğe, on sekizinci yüzyılın üzerine çöken şüpheleri, korkuları ve alarmları hissetmeğe çalışacağız. Mademki biz de insanız, aynı alarmlar, korkular ve şüpheler hayret edilecek derecede ve bugün de huzurumuzu kaçırın meseleler olarak karşınızdadır. Geçmiş, istesek de istemesek de, bugüne uzamaktadır ve geleceğe karşı kendisini bizim yegâne öncümüz olarak takdim etmektedir.

Zira, unutmayalım ki, on sekizinci yüzyılın esas fikirleri hiç bir zaman yalnız tarihi ehemmiyet taşımayıp daha geniş bir mana ihtiva eder. Bu büyük devrin yazarları her şeyden ziyade, Yunan ve Roma ve Judea'nın hayatı edebiyatından ilham almış kudretli hümanistlerdi; bunlar hem klasisizmin hem de Hristiyanlığın varisleriydi. Her ne kadar bu yazarlar geçmişini değıştirmeyen dogmalarına sık sık ve sabırsızlıkla isyan ettilerse de, beşeriyetin saadet ve refahına yarayan şeylere karşı da

sıcak bir bilgi beslediler. Harbi şiddetle reddedişleri, keyfi olarak yapılan hâpislere ve işkencelere karşı mücadeleleri, bütün şekilleriyle hürriyet için aktif kampanyaları, maddi terakki ile mânevî terakkiyi karşı karşıya getiren hararetili münakaşaları bizim hâlâ zevk almakta ve anlamakta olduğumuz bir lisanda ifade ettikleri temel beşerî meselelerin ancak birkaç tanesidir. Onların bu kadar cesaretle başladıkları şeyler bizim acı nedametimize rağmen hâlâ “bitmemiş iş” olarak kalmaktadır. Giriştikleri savaşın muvaffakiyetle neticelenmesine biz de bel bağlamış bulunuyoruz. Onlar için olduğu gibi bizim için de “çanlar çalıyor.” Onların kısmen kazandıklarını bugün kaybedebilecek kadar talihsiz olabileceğimiz bile akla gelebilir.

Fakat anlatacağımız hikâye kendiliğinden ve açıkça anlaşılacaktır. O halde, daha fazla uzatmadan bu hikâyeye devam edelim.

BİRİNCİ KISIM

İ N T İ K A L

MUTLAK İDARE NASIL DÜŞTÜ

1

1685 yılının Ekim ortası idi.

Paris'in 60 kilometre kadar güneyinde, Sein vadisinin şen taşrahğın-daki çok büyük bir parkın bir kenarına haşmetli bir şekilde yaslanmış geniş iki katlı şatoda heybetli bir vücut ağır adımlarla konferans salo-nuna yürüdü. Büyük bir peruka, haşmetli çehresini, kömür karası ren-ginde çerçeveleyerek bukleler halinde omuzlarından sarkıyordu. Son mo-da' şanjan kahve renkli kısa paltosu, parlak renkli yeleği ve lekesiz beyaz diz-boyu çorapları, herkesin nazarını üzerine çekiyordu. Emir vermek için yaratılmış bir adam olup uzun zaman tasarlanan ve kendisinden ısı-rarla istenen ciddi adımı atmak üzere idi.

Hemen hemen bir çeyrek asır evvel erginlik çağına eriştiğinde, kur-naz Kardinal Mazarin'in ölümünden sonra artık hiç bir başvekilin yardımı olmaksızın yalnız başına hükümlanlık edeceğini ilân ederek hayretler içerisinde kalan halka sarsılmaz mizacının tadını tattırmıştı. İlerleyen seneler zarfında çok önemli bir davanın derhal halli için kendisini zorlayan gayretli akıl hocaları eksik değildi, fakat kral — zira o Fransa kralı idi — gayet sakin bir şekilde, kesin olarak aceleye getirilmeği reddetmişti. Bu-nunla beraber, hükümdar maiyetinin şahane Fontainebleau şatosundaki senelik sonbahar ikametinin güzel ayında nihayet kararını vermişti.² Son tashihleri yapılmak üzere Marquis de Châteauneuf'e tevdi edilen se-kiz büyük sahifelik vesika bütün Fransız halkı tarafından sevinç veya ümitsizlik heyecanları ile okunacaktı.

Bu büyük hâdisenin cereyan tarzı tam olarak zaptedilmemiştir. Fakat 17 Ekim çarşamba günü Devlet Şûrasının³ mutad toplantı günü idi. O gün aynı zamanda iradei seniyeyi ifade eden mukadder fermanın resmi tarihi idi. Binaenaleyh kısa imza merasimi bu önemli toplantıda cereyan edecekti.

Kral, geleneğe uyarak Fontainebleau'nun yıldızlı salonunun baş tarafındaki yüksek arkalı koltukta vakurane başkanlık ederken, azametli

duruş ve hareketlerinde hiç bir tereddüt emaresi görülmedi. Hakikaten, herhangi bir surette heyecanlandıysa da bunu telâssüz bir vekar perdesi altında gizleyecek şekilde kendisini yetiştirmişti. Az konuşan ve kendi bilgisine güvenen bir adamdı. Bundan böyle, iradei şahane etrafında zor kuvvetiyle birleşmiş bir krallık üzerinde hükûmranlık etmeğe azmetti. Artık hiç bir inatçı Protestan azınlığı onun ilâhî kudretin tecellisi olan iradesi karşısında hoşnutsuzluk ve direnme gösterisine devam edemeyecekti. Düşüncesini ifade eden kelimelerin tam kendisi değilse bile "Devlet benim", tabiri onun beyan edilmiş politikası idi. En nihayet, devlet etrafında birlik kurulmuştu. Bütün yetkiler mutlakiyetçi bir kraldan doğardı. Neden dinde de buna benzer bir birlik olmasın? Hors de l'église, point de salut. "Kilise dışında kurtuluş yok". Sadık tebaasının büyük bir çoğunluğunun inancı böyle idi. Bu basit bir inanç idi ve şüpheli tarafı yoktu.

Öyle kabul ediyordu ki, Fransız milletin bünyesi içinde ayrı bir zümre teşkil eden dâlalet² içerisindeki bu Protestanlara, bu Huguenot asillerine, şüphesiz uzun zaman tahammül edilmiş, müsamaha gösterilmişti. Kralın çocukluk zamanında, henüz yumuşak tabiatlı Mazarin'in hükmettiği sıralarda, bu asrın ortalarına doğru, vakitsiz olarak patlayan Fronde ihtilâli süresince bunların sakin ve uysal kaldıkları doğrudur, fakat Paris sokaklarında cereyan eden ve gençlik günlerini kuşatan şiddetli çarpışmalar ve saray otoritesine küstahça yapılan muhalefet ve saldırı karanlık kalmış, üzüntülü olmuştu. Henüz çocuk olan kral ve annesi başkentten acele kaçmağa ve sığındıkları Saint Germain'de kuru saman üzerinde gecelemeğe mecbur kalmışlardı. Kolaylıkla unutulmaya-cak acı hatıralar! Ve insan bu haşın Protestanlardan hiç emin olabilir miydi? Devamlı olarak bir ayaklanma tehdidi, yeniden bir iç harp, ve hatta aynı sapıklığa düşmüş yabancı düşmanlarla gizli anlaşma tehlikesi arzetmiyorlar mıydı?

Halkın "İyi Henry" diye isimlendirmekten haz duydukları kralın büyük cediti tarafından ilk defa 1598 yılının Nisanı gibi uzak bir tarihte ilân edilen bazı ibadet hürriyetlerine hükûmet tarafından gittikçe daha isteksiz³ bir şekilde de olsa 87 yıldır müsaade edilmekteydi. Fakat Nantes Fermanı diye bilinen bu yatıştırıcı ferman acaba Henry IV'ten gaspedilmiş ve zorla imzalatırılmış değil miydi? Hiç olmasa onun müstebit hâlefinin bu görüşte olduğu muhakkaktı.

Tüy kalemimin kâğıt üzerinde çıkardığı kısa ve kuvvetli sesle, 47 yaşındaki kuvvetli iradeli kral dinî sapıklık ve politikada istikrarsızlığın uğursuz hali olarak telâkki ettiği bu fermanı en nihayet kaldırıyordu. Bundan başka, — kendisine sık sık teminat verildiğine göre — bu zamanda Fransız'da muhaliflerden pek az kalmıştı. Zavalı sapıkların çoğu mem-

leketlerinden kaçmağa muvaffak olmuşlar, bir kısmı gayretli misyonerler tarafından eski dinlerine döndürülmüşler, diğerleri ise mecburiyet hâsıl olduğundan kaba askerî kuvvetlerin tazyiki altında ve sözde ebedî ruhlarının kurtarılması için sarfedilen çabalar karşısında boyun eğmişlerdi. Raporlara göre bunların tahminen hepsi hakikî dine döndürülmüşlerdi. Hemen hemen her gün bunlardan binlercesinin Poitou, Languedoc, Dauphiny, Bearn ve diğer Fransız eyaletlerinden yeminli olarak eski dinlerine döndüklerine dair saraya sevinçli haberler gelmekte idi. Bugünkü irade-i şahane, uzun vesikada da beyan edildiği gibi, esasında çok mü-kemmel bir şekilde kurulmuş olan din etrafındaki yeni birliği tanımakta idi. Henry IV.'ün eskiden bahsetmiş olduğu müsamahaya yeni çığırda artık lüzum yoktu. Bu dramatik bir an, tarihte bir dönüm noktası idi. Muhakemesinin isabetine olan mutat güveni ile, çabuk ve cesurane bir hareket ve anlayış ile, kral vesikanın sekizinci ve sonuncu sahifesinin altına kudretli "Louis" imzasını attı. İmzaya büyük Colbert'in oğlu şahadet etmişti.

Böylece 1685 yılının Ekim ayının 17 sine tesadüf eden çarşamba günü Louis XIV. Nantes Fermanının⁹ feshini tasvip etti.

Ertesi gün 82 yaşındaki Başvekil Le Tellier, ümitsiz hastalığından eli titreyerek fermana tasdik imzasını atarken Luke'un Lâtince metninden yaşlı Simeon'un meşhur duasını sevinç içerisinde tekrar etti: "Tanrım, vadettiğin veçhile şimdi kölenin huzur içinde gitmesine müsaade edersin, zira gözlerim senin kurtarıcılığını⁹ gördü." Başvekilin ömrünün son günlerinde bu sevinci duymağa hakkı vardı. Kral Henry IV.'ün ileri görüşlü eserini¹⁰ tamamiyle yok eden bu uğursuz kararın alınmasında önemli bir rol oynamıştı. Hakikaten, bu olayı ölüm düşeceğinde olan Le Tellier'in görüp tesit edebilmesi için iptal kararının hakikî tarihinden 10 hafta kadar öne alındığı söylenmektedir.

Bundan sonra fermana kırmızı ve ipek kordelâlar¹¹ üzerine yeşil balmumuyla Büyük Mühür vurulmuştu. Hükümet kararını ihtiva eden bu vesikanın yürürlüğe girmezden önce kralın umumi vekili tarafından tatilde olan Paris Parlamentosu namına 22 Ekimde¹² tescil edilmesi gerekiyor idiye de, bu tescil beklenmeden tarihi vesikanın kopyaları memleketin dört bir bucağına sevkedilmişti. Halbuki ancak bu muameleden sonra ilân edilmesi lâzımdı. Halk kitleleri henüz ayakta duran¹³ Protestan kiliselerini yıkmaya başladılar. Bir hafta geçmeden Başvekil Le Tellier öldü ve Ocağın 25 inde Meaux'nun büyük piskoposu, Bossuet, bir tek cesur darbe ile Fransa'da aykırı itikatların¹⁴ kökünü kazıyan Le Tellier'yi ve kralı gürlleyen bir belâgatle öven bir anma nutku verdi.¹⁵

İnançları yüzünden gadre uğrayan Protestan azınlığı müstesna, önceleri milletin hissiyatı tamamıyla sevinç ve memnuniyetten ibaretti. Çok az kimse karanlık geleceği görebiliyordu. Canlı mektupların o meşhur yazarı, Madame de Sévigné, eyaletlere sızan dehşetten uzak ve masum olarak sevincinden şöyle bağıırıyordu: "Askerî kuvvetler bugüne kadar çok iyi misyonerlik görevi yapmışlardır... Şüphesiz kuralın feshettiği Nantes fermanını görmüşsünüzdür. Hiç bir şey bunun muhtevası kadar güzel değildir ve hiç bir kral bu derece unutulmaz¹⁵ bir şey yapmamıştır." Bunun gibi hayalî hikâyeler yazan dahi La Fontaine, ve hatta Le Bruyère, karakterler isimli meşhur kitabında, acı tenkidlerine rağmen dinî ihtilâflara son verilmesini¹⁶ selâmlayarak karşılamıştır.

2

Mutlak bir idarede mukavemet seslerini memleket içinde duyurmanın güç olduğu aşîkâr idiyse de, hakikaten dar ve yalnız tek taraflı bir inanca taassupla bağlanıldığı ve çoğunluğun dimağlarında müsamaha fikrine dahi akıl erdirilemediği bir devirde Louis'nin aldığı kararın tasvip görmesi pek tabii idi.

Ne de bu derece müsamahasızlık bir tek zümre inanca münhasır idi. Bir Teslis aleyhtarı olduğu için Servetus'tin kazığa bağlanarak Calvin'nin Cenevresinde tehlikeli bir sapık diye diri diri yakıldığından beri 100 yıldan fazla zaman geçmemişti. Hristiyan âleminin diğer birçok yerlerinde de muhtemelen aynı akibete uğranılacaktı. Yalnız 7 sene önce, 1678 de, II. Charles idaresinde Titus Oates'un papalık fesat ve suikastlerini ifşası üzerine İngiltere'de Katoliklere karşı panik yaratılmıştı. Çok geçmeden, Hollanda'daki nisbî hürriyet içinde dahi, ki buraya Katolik Fransa'sından Posteur Jurieu sığınmıştı, bu mücadeleci Huguenot, çok müsamahalı ve çok aşırı derecede müstakîl bulduğu eski arkadaşı Pierre Bayle'nin Protestanlığına da saldıracaktır. Ve üç çeyrek asır sonra, ne hakikî katolikleri ne de hakikî Protestanları tatmin etmesine imkân olmayacak kadar radikal inanışlara, ve eski felsefeci arkadaşlarına göre tabiatı itibariyle derin dinî duygulara sahip olan Jean-Jacques Rousseau, tel'in edilmiş bir halde diyar diyar dolaşmasına sebep olan bu üç kuvvetli grubun hiddet ve gazabına duçar olmuştu.

1685 te kilise ve devletin hemen hemen her yerde birbirine kenetlenmiş olduğu herkesçe kabul edilmekte idi; bu ittifak daha asırlarca devam edecekti. Birçok hallerde bu durum bugün de böyledir. Halkın çoğunluğu tarafından politika ve din birliği bölünmez gibi telâkki edil-

mekteydi. İtikatların kuvveti nispetinde şiddetli ihtiraslar vardı. Düşünceyi zorlamak umumiyetle açık bir ödev olarak kabul edilmekte idi.

Bir sene önce Louis XIV. ile gizlice evlenen Madame de Maintenon, her ne kadar kuvvet, vahşet, korku ve işkence ile her gün vaki olan binlerce din değiştirmelerin (conversions) samimi olamayacağını takdir ediyor idiyse de, yine de îfher ne kadar anne ve babalar iki yüzlü¹⁷ kalsalar bile hiç olmazsa çocukların katolik olacakları" düşüncesiyle kendisini avutuyordu.

O zamanın büyük hatırat yazarı Saint-Simon¹⁸ ve onun görüşlerini benimseyen birçok tarihçiler Madame de Maintenon'nun, önceleri kendisinin de bir Protestan olmasına rağmen Louis XIV'ün yeni fesih kararını almasında başlıca mesul kimsce olduğunu iddia etmektedirler. Bununla beraber, bu ithamı destekleyecek müspet delil yoktur. Diğer dünyevi ve dini müşavirler, uzun zamandan beri kralı harekete geçmeğe zorluyorlardı. Bundan başka, 1661'de şahsî hükûmranlığının başlangıcından itibaren, kral Protestanlığın yayılmasını¹⁹ önlemek hususunda kesin kararını beyan etmişti. Bir adım daha atmak ve bunu kaldırmağa teşebbüs etmek yetecekti. Ne olursa olsun, müesses kilisenin haricî şekillerine olan bağlılığının artması her ne kadar zor kullanarak sağlanıyorsa da, birliğe olan sarsılmaz imanı kendisini ihtilâfı yok etmeğe sevk ediyordu. Kendisine tesir edebilecek her şeyden son derece şüphelenen Louis XIV yalnız en ihtiyatlı ve gizli telkinlerle sevk ve idare olunabilirdi. Madame de Maintenon'nun fesih kararının alınmasında açıkça rol oynayacak kadar kendi mevkisinin sağlamlığından emin olmadığını söyleyen Voltaire²⁰ ve daha sonraki tenkidçilere hak vermek gerekmektedir. Bununla beraber, her zamanki gibi ihtiyatla hareket ederek diğer müşavirlerin kulağını doldurmak suretiyle entrikalar çevirmiştir, yahut da kralı kendisinin tevazu ile ifade ettiği fikirlerini sormağa sevk etmeğe muvaffak olmuştur. Her nasıl olduysa, muhtemeldi ki Louis XIV karısının teşviki olsa da olmasa da, sonunda aynı karara²¹ varmış olacaktı.

Bununla beraber, krala her ne kadar makul ve haklı göründüyse de, Nantes Fermanının feshi politik, ekonomik ve dinî bakımdan vahim bir hata idi. Baskı ve gericiliğe doğru ve çok geriye atılmış bir adımdı. O zaman Fransa'nın 20 milyon olan nüfusunun 1.5 milyonunu teşkil eden Protestanlardan, bilâhare hesap edildiğine göre 200.000 den az olmamak üzere büyük bir kısmı on beş sene²² zarfında memleketlerini terkettti. Bir bu kadarı daha ileriki yarım yüzyılda 1750'ye²³ kadar Fransa'yı terkettti.

Böylece, inançları pahasına dünya malını feda edenler ve hayatlarını tehlikeye sokanlar tabiatıyla en kuvvetli karakterli ve sarsılmaz imanlı erkek ve kadınlardı. Katanın bütün meclis ve hükûmet mevkileri Pro-

testanlara tedricen kapatıldığından, bu göçmenler çoğunlukla çok çalışkan sanatkârlar, başarılı imalâtçılar, iş adamları, küçük çiftçiler, enerjik ve kültürlü papazlar, veyahut kolaylıkla boyun eğen memur sınıfından ziyade hakiki inançlarını kolaylıkla terketmeyen memleketin eşraf sınıfından insanlardı. Bunların dokuz bini çok ihtiyaç duyulan gemici, on iki bini asker, altı yüzü de subaydı.²⁴ Şöhretli Marshal Schomberg'e, ki ailesi ile birlikte katolikliğe dönmeği reddetmişti. büyük şeref ve itibarından dolayı istenmeyerek hicret etmesi için müsaade edilmişti. Kendisiyle aynı çağda yaşayan Marquis de Sourches, yazdığı hâtıratında onun şahsında generallerinin²⁵ en tecrübeli ve en iyisini kaybetmeden dolayı, Fransa'da duyulan büyük pişmanlığa işaret etmektedir. Talih'in cilvelerinden biri olarak, bundan sonra Marshal Schomberg, Hollanda Cumhuriyetinin lideri William d'Orange'ın ordularının başına kumandan olarak geçti, ve 1688 de bu kuvvetlerin İngiltere'nin başarılı istilâsında hizmeti oldu, böylece de Louis'nin İngiltere'deki Katolik müttefiki II. James tahtından uzaklaştırıldı.

Göç edenlerin memleket dışarısına servet kaçırmalarına mani olmak için konulan birçok engellere rağmen, memleket gezilerinde gerçekçi bir müşahit ve kralın tahkikat mütehassısı olan Vauban, göç eden Protestanların beş senede altmış milyon Fransız lirası kaçırmaya muvaffak olduklarını hesap etmiştir. Bu o zaman için muazzam bir meblâğdı. Bu Huguenot'lar tarafından Hollandaya o kadar para sokulmuştu ki, bu kadar yatırım yapmaya hemen hemen imkân yoktu, ve faiz nispeti o zaman için çok ufak bir rakam olan % 2 ye düştü.²⁶

Fakat paradan başka, müstakil düşünce ve sarsılmaz inanç sahibi, ekonomide sağlam başarı gösteren hamaset ve fazilet nümunesi bu kimselerin Fransa'ya kaybettirdiklerini Louis'nin dış düşmanları olan Hollanda, Almanya ve İngiltere kazanmışlardı. Ergeç, bu kuvvetli ve müteşebbis Huguenot'lar, pis kokulu yerlere doluşmayı, berbat yiyecekleri, deniz tutmasını ve çok korkulan iskorbüt hastalığını göze alarak, çok uzaklardaki Amerika'ya müteveccihen, ufak yelkenli gemilerle fırtınalı bir okyanus üzerinden yapılacak uzun, meşekkati ve tehlikeli bir yolculuğa giriştiler.

Talihsiz göçmenler için anavatanları Fransız toprağından kopup ayrılmak ve bile bile sürgün hayatını seçmek kolay bir iş değildi. Karada ve denizde hudutlar bir süre için sıkı sıkıya muhafaza edilmişti, fakat sonunda buralardaki devamlı muhafızlar memleketin zayıflayan bütçesini tüketmeğe ve hükûmete yük olmağa başladılar. Tehlikeli lider durumunda ve cemaatlerinden ayrı tutulmak istenilen bazı rahipler ile, rütbe ve mevkileri icabı imtiyazlı bazı şahsiyetler müstesna "sözde ıslah edilmiş

din'e" girmiş olanlara ümitsiz kaçma çareleri bile, kadınlara hapis, erkeklere ölüm veya kürek mahkûmiyeti ile menedilmişti. Ve yarı aç yarı çıplak zincire vurulmuş, haşere içerisinde yüzen esirlerin akdenizin yakıcı güneşi altında ebediyen kürek çekmeğe mahkûm olması ve kralın kadırgalarında, kesici kamçılar altında o sefil yaşayışından ölüm daha iyi idi. Birçok zavallı mülteci kaçarken hudutta öldürülmüştü. Her ne kadar bazı Huguenot'lar beraberlerinde para kaçırmayı veya daha önceden dışarıya para göndermeyi başardılarsa da, çoğu lisanını konuşamadığı, usul ve âdetleri acayip memleketlere yoksulluk içerisinde ulaştı ve yeniden hayata başladı. Karşıl原因 dostları ve aynı din mensuplarının teşkilâtlı şefkat ve yardımına rağmen bu türlü bir mecburi muhaceret manevi gücü en son zerresine kadar zorlayan çetin bir imtihan idi.

Fransa'da Protestanlık ölmek için hâlâ inatla direniyordu. Ordu baskısının korkunç tethisi altındaki zorlanmış ilk dönemlerden sonra, ayak tabanlarının yakılması, tavana asılmalar, nöbetleşe askeri müfrezelerin lüzumsuz gürültüleriyle haftalarca uykusuz bırakılan ailelerin histeriye düşürülmeleri ve bu "çizmeli misyonerlerin" birdenbire nûlûlü ile huzur içinde yaşayan ailelerin iktisaden harap olmaları ve ahlâka mugayir en çirkin işkence ve cürümlerin yarattığı rezalet karşısında yılmayan kimse-ler "yeraltı" faaliyetine geçtiler. Kiliselerinin tahribinden sonra birçok Protestanlar toplantılarını dağlarda, ormanlarda veya şehirlerden çok uzaklarda yaptılar. Papazlar sürgün bulundukları emin yerlerden kaçırılmalarını tertipleyip ölümü ve o korkunç kürek mahkûmiyetini göze alarak cemaatlerine tekrar rehberlik yapmak istediler. Ertesi yüzyılda devamlı takip ve muhacerete rağmen, Fransa Protestanlarının miktarı, hemen hemen fesih kararından²⁸ önceki yıllardaki rakama yaklaşmakta idi. Böylece bir defa daha ispat edilmişti ki, insanların yılmayan ruhları karşısında kanaatleri baskıyla ebediyen yoketmek gücü.

3

İnanç birliğini sağlamak için Protestanlara bu kadar zalimce baskı yapılması, mutlakiyet idaresinin kaçınılmaz kusurlarından biridir.

Fikirilere tahakküm hususundaki bu hırslı arzu Jansenist namı altın-da Katoliklerden ayrılan grup üzerine de baskı yapmak için yeni tedbir-ler alınmasını gerektirdi, o Jansenist'ler ki Hollandalı piskopos Jansen'in akidelerine uyarak, kralın saltanatının daha ilk günlerinde, aynı şekilde, her şeyin bir ve aynı olmasını talebeden irade-i seniyeeye karşı sert bir tepki göstermişlerdi. Jansenist'lerin dini, sadakat ve şaşmayan bir iman talep etmekte olup, takdir ve kaza ile günahın doğmasında az çok Cal-

vinist'lerin inanışlarına benzemekte idi. Bununla beraber, düşüncelerinin münakaşa ve müdafaası en kudretli bir şekilde Pascal'ın "Taşra Mektuplarında" yapılmakta ve bu eser' (1656 - 57) in her tarafta okunması sayesinde rakipleri Jesuit'ler müşkilât içerisinde kalmakta ve kendileriyle alay edilmekte idi. Buna mukabil Jesuit'ler, kralın nezdindeki günah çıkarıcıları vasıtasıyla, saraya Jansenist'ler aleyhinde kuvvetle tesir etmekte idiler. Yüksek ahlâk ve iffete sahip olan Jansenist'ler bundan başka, ve tabii olarak, Louis'nin devamlı ve gayri meşru aşk maceralarını muaheze ettiklerinden dolayı şüphe altında tutulmakta idiler. Bu karışık vaziyette içinden çıkılamayan dinî münakaşalar, dinî hükümlere körükörüne bağlılık, diğer taraftan iktidar uğruna yapılan ferdî ve zümre halindeki siyasî plan ve entrikalar birbiriyle yumaklaşmış, arap saçına dönmüştü.

Jansenism'in büyük kalesi, Port-Royal-des Champs'daki meşhur kadınlar manastırı ve onun mülhakatı idi. Bu ıssız sığınak Paris'in on beş mil güney batısındaki rutubetli Chevreuse vadisinde kurulmuştu. Daha o zaman kurutulmuş olmasına rağmen bataklıklar burasını sıtmadan dolayı gayri sıhhi yapmakta idi. Bununla beraber, güçlü Jansenist'ler orada tesirli bir eğitim merkezi kurmağa muvaffak olmuşlardı. Onların en meşhuru trajediler yazarı Jean Racine burada yetişmişti. Burası aynı zamanda o devrin bir çok asil kişilerinin toplandıkları mütalâa ve tefekkür merkezi idi. Port Royal'ın din hakkındaki hararetli ve çekici faaliyeti o zamanlar on yedinci yüzyılın manevî büyük bir kuvveti olmuştu. Sadakat ve samimiyetine rağmen, Jansenism tarihi seyrini muvaffakiyetle yürütmedi. Maziye çok derinden bağlı kökleri ve çok sabit oluşu mütemadiyen değişen dünya ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Büsbütün ortadan silinmesi kaçınılmaz hale gelmişti, fakat duçar bırakıldığı zalim şekilde değil.

1699 da Louis XIV Port Royal'i" açıktan açığa tel'in etti ve on sene sonra da, manastırın kapatılması ve kalan birkaç rahibenin uzaklaştırılması için emir verdi.

Bu suretle, Ekim 29, 1709 da kralın Paris'teki Polis Müdürü yaşlı Marquis d'Argenson, maiyeti ve bir ekiple sessiz ve kendi halindeki bu yere kralın emrini" icra etmeğe gitti. Mahallî bir skandal ile gayri memnun ve mütecessis köylülerin oraya yavaşmalarını önlemek maksadiyle, Marquis müdebbirane bir davranışla askerlerinden üç yüzünü manastırın bir buçuk mil uzağından yolları kesecek şekilde yerleştirdi. Sabahleyin saat yedi buçukta manastırın kapısını çaktı ve ana rahibeyi çağırttı. Arzusu üzerine rahibeler toplandılar ve Marquis kralın dağıtılma fermanını okudu. Rahibelerin her biri başka başka ve birbirinden çok uzak manastırlara tayin edilmişti. Günün büyük kısmı bunların acele nakilleri hazırlığı ile geçti. En nihayet, rahibeler, şahsi eşyaları ve küçük valizleriyle birlikte

ve ikiye ikiye olmak üzere daha önceden d'Argenson'nun hazırlanmış olduğu arabalara bindiler. Hamaiileri üzerine resmedilmiş parlak, kırmızı haçları ve tertemiz, lekesiz roblar içerisinde rahibeler, etraflarını saran askerlerin kılık ve kıyafetleri ortasında büyük bir tezat teşkil ediyorlardı. Bu nahoş vazife karşısında onlara iltifatkar davranmağa çalışan polis müdürü maiyetindekilere şu emri verdi: "Bu hanımlara iyi itina ediniz, seyahatleri esnasında sık sık mola veriniz ve her ihtiyaçlarını temine çalışınız."

Ana rahibe, diğerlerinin birbirlerinden ve uzun yılların mahsulü aşinalıklardan ayrılışlarının verdiği acıyı hafifletmek ve kendilerini teşci için bütün gün manastırda kalmıştı. O, yemek yemeği bile reddetmiş ve aç olarak ayrılmıştı. En nihayet, ve sonuncu olduğunu kabul ederek, saat beşte arabasına bindi ve hareket etti. Ancak bundan sonra farkına vardı ki, bu kargaşalık arasında zavallı, felçli ve seksen altı yaşında, ihtiyar bir rahibe, bir divanda yatar halde unutulmuştu. Artık onu nakletmek için saat çok geçti ve geceyi yerinde geçirmeğe terkedilmişti. Ertesi sabah, saat altında o da bir subayın karısının refakati altında aynı yollardan geçirilerek Nantes'e götürülmüştü. Böylece, yaşları elli ile seksenin üzerinde de-ğişen yirmi iki rahibe kralın fermanı gereğince ve kuvvet kullanılarak sağa sola dağıtılmışlar, manastır da resmen kapatılmıştı.

Ertesi yılın 1710 Haziran ayında Louis XIV'un emirleri üzerine Port - Royal-des Champs'ın ekseri binaları yerle bir edilmiş ve mezarlığı dahi yıktırılmıştı. Dikkatsiz işçiler tarafından mezarlarından çıkarılmış cesetlerin kokan et ve kemikleri başıboş köpekler tarafından canavarca parlanmıştı. Port Royal'da cereyan eden bu yürekler acısı olaylar Paris'te duyulduğu zaman mutlakiyet idaresine sıkı sıkıya bağlı olanlarda ve henüz hiç tekâmül etmemiş dimağlarda bile bir şok tesiri yaptı. Bununla beraber, açıktan açığa bir protestoya kimse cesaret edemedi. Her ne kadar ileride büyük ve pahaya mal olacak idiyse de, kral bir defa daha zayıf ve himayesiz halk üzerinde yeni bir zafer kazanmıştı. İlahların değirmeninde için için ve şairane bir tarzda öğütülen bu adaletsizlik kininin zamanı gelince, 1793 te, ihtilâl sırasında, Fransa'nın saray mezarlarını bile ne büyük bir talana uğratacağım hiç kimse peşinen sezemiyordu.

Sonunda kendilerinden evvel Protestan muhacirlerinin yaptığı gibi, Jansenist'lerin de en ateşlileri, sürgüne giden hürriyet yolunu takibettiler ve Hollanda'ya yerleşerek liderleri Quesnel ile birlikte orada müstakil bir grup teşkil ettiler, diğerleri ise bütün on sekizinci yüzyıl boyunca Fran-sa'da kalmayı tercih ettiler.

Port Royal ve Jansenizm hakkındaki bu üçüncü tartışmalar yanında, kilise içerisinde vücut bulan Quietizm ve etrafında da diğer bir kavga daha

başladı. İlâhî aşka, istiğraka, çetin ibadete. Allaha derin bağlılık ve batını birliğe kuvvetle iman eden bu mezhep Roma'da yaşayan ve bir İspanyol olan Molinos tarafından kurulmuştu. Bu akide Fransa'ya dul madam Guyon tarafından sokulmuştu. Kısa zaman sonra Cambrai'ye başpiskopos olan meşhur Fénelon, bu kadının dine olan bağlılık ve gayretinin tesiri altında kalarak, bu mezhep ve harekete büyük çapta müzahir oldu. Muvakkaten Louis XIV'un esrarlı karısı, Madame de Maintenon da, Versailles sarayının içinde kalarak Quietism'e cezbedilmişti. Diğer taraftan Piskopos Bossuet ise hissiyattan ziyade müesses şekillere ve muhakemeye bağlı idi. Çok geçmeden Fransa'da kilisenin bu iki lideri, Bossuet ve Fénelon, arasında geniş ve çetin bir mücadele başladı. Sonunda her ikisi de Roma'ya başvurdular. Nihayet, Papa Fénelon'a hiç bir şiddet ve takdir göstermeden, Quietism'i takbih ve reddetti.

Her ne kadar bu acı dinî münakaşalar, kilise ile devletin birliğini ilk nazarda muvaffak kılmış gibi göründü ise de, sonunda krallık hükûmeti de, kilise de itibarlarından çok şey kaybettiler. Gözden kaçmayan entrikalar, taassup derecesindeki müsamahasızlık, ana kilise içerisinde dahi yapılan işkence birçok dimağlarda iktidara³¹ karşı şüphe uyandırmakta veya böyle bir şüpheyi kuvvetlendirmekten başka bir işe yaramamıştı. Teşrifata ait dinî münasebetlerinde kral her ne kadar lüzumundan fazla dindar görünmeğe gayret sarfettiyse de diğer taraftan saray yaltakçıları ikiyüzlülüklerini maskeleyerek durumdan faydalanmayı başardılar. 1715 te ölüm, yaşlı kralın hayatına son verdiği zaman, yerine geçen Orleans dükünün idaresi zamanında sefalet alabildiğine her tarafa yayılmıştı. Bununla beraber, bu durum hakikî sosyal bir değişiklik olmayıp baskının kalkmasından sonra görülen bir reaksiyondan ibaretti.

Dinî kavgaların yapıldığı bu uzun yıllar, aynı zamanda halka hizmetten ziyade kendi şan ve şerefi için hükûmranlık ifa eden bir kral hakkında yapılan açık ve zamanla artan bir tenkidin seneleri idi. Bundan başka, başlangıçta dinde serbest düşünce diye kabul edilen, fakat aslında hafif-meşreplik, sefahat ve sonunda dizginlenemeyen ahlâksızlığa kadar götüren seneler idi. Serbest düşünceli ve serbestçe seven, buruşuk yüzlü, seksenlik Ninon de L'Enclos, uzak istikbalde Voltaire seçkin ismiyle muasırlarını hem teshir edecek, hem de hayret içinde bırakacak canlı ve hareketli bir mektep çocuğu'nun zekâsının tesiri altında kalmıştı. Ninon de L'Enclos vasiyetnamesinde Voltaire'e "kitap satın alması"³² için 2000 frank bırakmıştı. Böylece, on yedinci yüzyılda da yeraltı faaliyetinde bulunan açık düşünceli, yeni ve daha cesur şahsiyetlerin ortaya çıkmasıyla, geçmişin suiistimallerine daha cepheden bir hücum için, on sekizinci yüzyıla elele verdi.

4

Dini inanışların birliği hesabına yapılan bu gibi şiddetli dahili kavgalara ilâveten, kralın açtığı müteaddit ve lüzumsuz harpler de vardı. Louis 1667 mayısında, İspanyol Felemenginini Fransa kraliçesine ait olduğu iddia edilen muayyen kısımlarının Fransa'ya ilhakı için, ordularını harekete geçirtti. Bu harbe "İki senelik intikal harbi" denmekte idi. Bunu kısa zaman sonra, 1672-1678 yılları arasındaki Hollanda harbi takip etti. Bu harplerin ikisi de muvakkaten muvaffakiyetle neticelendi. Fakat on sene sonra, Avusturya, Hollanda, İspanya ve İngiltere'nin Fransa'ya karşı kurdukları kuvvetle çarpışmağa mecbur oldu ve "Büyük İttifaka Karşı Harp" diye isimlendirilen savaş başladı. Bu harp dokuz uzun sene sürdü. Para toplamak ve bizar olan Fransız halkına nümune olmak için Louis sarayın çok nadide çeşitli ve zengin gümüş takım³³ ve levhalarını crittirmişti. Sonunda da hiç bir taraf muzaffer olamadı: Fransa da, düşmanları da aynı şekilde bitap ve perişan düşmüşlerdi.

En nihayet 1701-1713 seneleri arasında cereyan eden ve daha uzun sürüp "İspanyol Saltanat Hakkı" diye adlandırılan diğer bir harp, Louis devrinin son yıllarını karartmıştı. Bu harbin ortalarında 1709 yılının çok soğuk yapan kışında şehirlerde hüküm süren açlık köylere de yayılmağa başladı. On sekizinci yüzyılın tarihçisi, Charles Duclos, o sıkıntılı zamanların çocukluk hâtıratını anlatırken, kura erlerinin mücrimler gibi zincire vurulup muhafız kıtaları tarafından ordunun³⁴ eriyen kısımlarını doldurmak üzere cepheye sürüldüklerini yazmaktadır.

Fransa istilâ edilmiş olup Paris düşmek üzere idi. Orduları bozguna uğrayıp şaşkınlık içinde kaçmakta idi. Düşman ile Paris arasında ani bir baskın için hiç bir mukavemet kalmamıştı. Bu ümitsizlik içerisinde bir zamanın şanlı saltanatı serüvensiz bir girdaba düşmek üzere idi. Buna rağmen kral, bu mağlûbiyet saatinde dahi kendine bas soğukkanlılık ve gururunu kaybetmedi. Ancak bir talih eseri olarak ve düşmanın hücum kıtalarının kararsızlığı sayesinde 1713 te sulh akdedilinceye kadar Fransa tam bir felâketten kurtulabildi.

Bu devamlı harp veya harbe hazırlık senelerinden Fransa hiç bir şey kazanamadı, bilâkis çok şey kaybetti. Mali ekonomik yıkım, bitkinlik, fakru zaruret, yaralanmalar ve ölmeler kralın askerî zafer peşinde ısrarla koşmasının neticeleri idi.

Bu delice harici sergüzeştlere tezat teşkil edecek tarzda Louis'nin hükümranlığının başlangıcında şöhretli maliye nazırı Colbert Fransa'da ziraati ve sanayii teşçiletmenin kıyalarından görüyordu. Kanallar kazdırıyor,

yollar inşa ettiriyor ve umumiyetle nakliyatı kolaylaştırıyor; kendisi imalâtçılıkla da ilgileniyordu. Kendisi de tüccar çocuğu olduğundan gayet iyi biliyordu ki hareketli iş hayatı, fabrikalar ve ziraat, müreffeh bir Fransa için çok lüzumlu idi. Fakat maalesef zamanına uyarak o da merkezi hükûmet tarafından teferruatlı tanzim ve kontrol sistemine inanıyordu. Bundan dolayı da istihsalâtın miktar ve evsafı hususunda vazettiği ağır ve pratik olmayan tedbirlerle halkı bezdirdi. Ticaretin iki tarafı olduğunu göremiyor, ve memleketinin ithalâtı durdurarak yalnız ihraçattan faydalanabileceğini kabul ediyordu. Tahıl istihsalinin kontrolü ve vilâyetten vilâyete mübadelesinin önlenmesi, Fransa topraklarının çok müsait olan verimliliğinden ziyade birçok defa kıtlığa yol açtı. Colbert'in taraftar olmamasına rağmen, hükûmet tarafından Protestanların takip ve tecziyeleri muvaffakiyet kazanmış birçok sanayi erbabı ve imalâtçıları Hollanda, İngiltere ve Almanyaya kaçmaya mecbur etti. Böylece bu rakip memleketler zayıf düşmüş bir Fransa karşısında daha da kuvvetlendiriler. Colbert'in 1683 te ölümünden sonra halefleri onun inifratçı politikasının bu ölçüsüz tedbirlerini daha da arttırırken, harpler ve kralın Versailles ve Marly'deki saray inşaatları hükûmetin borçlarını çığ gibi kabartıyordu. Asilzadeler, kilise ve din adamları imtiyazlı sınıflar olup vergiden muaf tutulduklarından, hükûmetin ağır yükü ödeme kabiliyeti en az olan büyük halk kitlelerine düşüyordu.

Nantes Fermanının feshinden altı hafta sonra, 1685 yılının Ocak ayında muhterem James Fontaine İngiltereye ayak bastığı zaman, İngiltere'de "ekmeğin ucuzluğu"⁵⁵ karşısında aniden şaşkına dönmüştü. Büyük bisküvilerin Fransa'dakilere kıyasla dörtte bir fiyatla satıldığını yazmıştır. Ekmeğin Fransız sofrasındaki kıymeti nazarı itibara alındıkta bu olayın manası daha da büyük önem ifade eder.

"Güneş Kralı" diye haşmetle anılan Louis XIV'ün idaresi altında on yedinci yüzyılın sonunda köylünün sefaletinin kara bir tablosu Jean de La Bruyère tarafından meşhur kitabı "Karakter"⁵⁶ de verilmektedir.

La Bruyère "Kendilerini toprağa adanmış ve onu durdurulamaz bir sebatla işleyen iki büklüm birçok vahşi hayvanları, renkleri soluk, güneş yanığından esmerleşmiş, dişi ve erkekler bir arada olmak üzere, ova ve tarlalarda seyretmekteyiz; hakikat halde bunlar konuşabilmekte ve ayağa kalktıklarında insan kılığında olduklarında şüphe edilemez. Geceleri barakalara çekilmekte ve oralarda siyah ekmeğe, su ve otlarla geçinmektedirler; bunlar diğer kimseleri tarlalarda çalışmaktan kurtarıyorlar ve bunun karşılığında kendi emek ve alın terleriyle elde ettikleri ekmeğe nail oluyorlardı."

Bu karanlık levhanın doğruluğu münakaşa edilmiştir, zira birçok memleketlerde ve her zaman, yokluk ve fakirlik misalleri bulmak ve bunları evrensel sefalet halinde göstermek zor değildir. Bununla beraber, La Bruyère'in tasvir ettiği bu feci tablonun doğruluğu hakkında esaslı ve bol deliller vardır ve son cümlelerde ifade edilen sempatiyi doğrulayacak mahiyettedir.

Amerikalı tarihçi James Breck Perkins, kralın iase nazırının resmi raporlarına dayanarak La Bruyère'in şiddetli ithamını hemen hemen aynı kelimelerle tasvip etmektedir.

Perkins³⁷ şöyle yazmaktadır: "1675 te Dauphiny sakinlerinin yiyecekleri bitki kökleri ile meşe kozalarından yapılmış ekmekten ibaret olup bunu da temin edemedikleri zamanlarda ot ile ağaç kabuğu yemeğe mecbur kalıyorlardı. 1692 de Poitou'daki halk iki sene ekmeksiz kalmışlardı. 1692 yılında Limoges şehrinde yetmiş bin kişi ancak bulabildikleri tefessüh etmiş kestane ile geçinmek mecburiyetinde kalmışlar, ve çok defa bunu da dilenerek elde edebilmişlerdi. 1693 te Normandiya'da köylüler açlıktan ölmekte ve insan kılık ve kıyafetinden çıkmış bu zavallılar, erzak nakleden kervanlara hücum ederek onları yağma etmek mecburiyetinde kalmışlardı."

1694 e doğru büyük yazar Fénelon Louis'e çok açık ve cesurane bir mektup yazmıştı ki tehlikeli olabileceği mülâhazasıyla krala tevdi edilebildiği tahmin edilmemektedir.³⁸ Mektupta şunlar yazılı idi: "İdaren altındaki halk açlıktan ölmektedir. Tarlaların zeriyaı hemen hemen terk edilmiştir. Şehirler ve köyler sakinlerini kaybetmektedirler; bütün sanat ve ticaret felce uğramış olup bu işlerde çalışanları geçindiremez hale gelmiştir. Alış veriş diye bir şey kalmadı... Bu fakir halktan para sızdırmaktansa siz onlara sadaka vermeli ve onları beslemelisiniz. Bütün Fransa metrük ve gelirsiz büyük bir darülâcezedden ibarettir."

Kralın müstahkem mevkillerini planlamak üzere bütün memleketi dolaşan Vauban, yalnız bununla kalmayıp etraflı müşahedelerde bulunmuş ve çok ağır muamele ve yük altında bırakılan halkın artan sefaleti karşısında üzüntü ve sempati izhar etmiştir. Çok kuvvetli bir müşahit ve hiç bir suretle tesir altında kalmayan müstakim bir şahsiyetti. İktisadiyatçı Boisguillebert'te, son otuz beş sene içerisinde³⁹ varidatın hiç olmazsa yarıyarıya indiğini belirten acıklı bir levha çizmektedir. Hatta büyük trajedi yazarı Racine de bizzat madame de Maintenon'nun ricası üzerine baskı altındaki halkın⁴⁰ felâketi hakkında bir yazı hazırlamıştı. Bu yazıyı ele geçiren kral bir gün kraliçeye bunu okuyarak sürpriz yaptı. Kralın talebi üzerine kraliçe yazarı ifsa etmek- zaafını göstermiş, fakat onu mü-

dafaa etmek cesaretinde bulunamamıştı. Bu andan sonra, kalbi yaralı sair kralın mazhariyet ve himayesini de kaybetti.

Hayat pahalılığı yanında sanat erbabının gündelikleri de acınacak derecede düşüktü. On yedinci asır son bulurken Normandiya'da yarım kilogram ekmek bir sente alınabiliyordu. Bu zamanda usta bir dokumacı vasatı olarak on beş sent, sıradan bir işçi ise yalnız on sent" kazanabiliyordu. Daha acemi işçilerin gündelikleri ise sekiz, altı, beş ve dört sente kadar düşüyordu. Kralın saray nazırı bile "bu pahalılık karşısında ve bu kadar vergi altında bu kazanç çok azdır" diye itirafta bulunuyordu. Vau-ban'a göre ziraat işçileri vasatı olarak günde dokuz sent alıyorlardı, fakat senede yalnız yüz seksen gün çalışıyorlardı. 1693 ten sonra hayat pahalılığı devamlı olarak yükseldi, ve gündeliklerin hakiki değeri düştü; bu hal işçiler arasında darlık, çatışma ve grevlere müncer oldu.

5

Bu gibi iktisadî darlık ve düzen bozukluğu ortasında mutlakiyet idaresinin itiraz, tenkid ve tekâmüle müsaade etmeyeceği ve imkân veremeyeceği tabii idi. Kral beşeri hislerinin etkisi altında, övülmeği hoş karşıladığı halde, muaheze edilmeğe asla müsaade etmedi. Etrafını saray riyakârları sarmış olduğundan istese dahi problemlerin derinliğine incek, gerçekleri görecek durumda değildi. Hakikatın ufak bir kıvılcımını yakalasa bile esas ve müessir tedbirleri alarak durumu düzeltme ve önleme kudretini gösteremiyordu. Paristeki muhtemel kargaşalık ve kavgalardan uzaklaşmak için daha تنها bir yer olan Versailles'da inşa ettirdiği saraya çekildi ve ızdırıp içerisinde bulunan halktan kendisini tecrit etti.

Kralın vehim ve şüphesinden hiç kimse masun değildi. Açık mektuplar her zaman için kralın imzasına amade tutulmakta idi. Bu suretle keyfi olarak herhangi bir vatandaş derhal tevkif edilip Bastille veya diğer zindanlara sokuluyor ve hâkimi mutlak kral hazretlerinin lûtfuna mazhar olup tahliye edilinceye kadar karanlık duvarlar arasında ölümle pençeleşmeğe terkediliyordu. Suçlu olmaya lüzum yoktu. Mahkemeye lüzum görülüyor, ispat hakkı tanınmıyor, müdafaa ka'le alınmıyor ve mahkûmiyet süreleri belli olmuyordu. Voltaire, mesleğine yeni başladığı gençlik çağında iki defa bu eski idarenin keyfi gadrine uğramış, hapis-hanelere girmişti. Voltaire'in 1726 dan 1729 a kadar İngiltere'de gördüğü sivil ve politika yahatındaki hürriyet tesiri altında kalmasına" hiç taaccüp etmemeli. Daha o zamanda İngiltere'de carî olan (haksız yakalama veya tevkifi meneden meşhur İngiliz kanunu) <http://habeas.corpus> fermanı) saye-

sinde haksız mahkûmiyetlere karşı koyulması ile insan hürriyetinin sağlanması büyük bir zafer idi.

Şahsî düşüncelerin bile hiç bir surette dine ve siyasete temas etmemesine dikkat etmek gerekiyordu. Bütün kitaplar ve broşürler on yedi ve on sekizinci yüzyıllar boyunca sansüre tabi tutulmakta idi. Fransa'da bir eserin neğrinden evvel resmî tasvibe ve müsaadeye mazhar olması gerekmekte idi. Bu takyit biraz yumuşatılmakla beraber 1789 ihtilâline kadar devam etti.

Tabiatıyla sansürden kaçmak için muhtelif yollar tertip edildi. Protestan filozof ve münekkît Pierre Pyele, tehlikeli fikirlerini küçük puntolarla yazılmış ve Yunan ve Lâtin tabirleriyle okunması ve anlaşılması güç haşiyeler içerisinde gizlemeğe çalıştı. Fen ve akılcılık (rationalism) yazar ve yayıncısı Fontenelle, kendinden sonra gelen Voltaire gibi, gizli fikirlerini saklamak için zekâlarına, hicivlerine ve kaçamaklı ifadelere başvurmak mecburiyetinde kaldılar. Eski idarenin düşünürlerini tenkit eden yazarlar, az sözle çok şey ifade etme sanatında üstat kesildiler ve o kadar ki satırlarının aralarında ve arkalarındaki manayı efkârı umumiyyeye intikal ettirmeği kuvvetle başardılar. Voltaire³³ "vur fakat elini gösterme" düsturunu tatbik etmiştir. O zamanın suistimallerini kötülleyen ve açığa vuran yazılar okunduğu vakit sansürün ve cezaların muayyen hudutları aşan yazarların başlarına birer yumruk gibi inmeğe hazır olduğu hatırlanmalıdır.

Ekseri yazılarda neşredilmeden önce yetkililer tarafından çıkarılan veya değiştirilen pasajlar bulunuyordu. Bu şekilde karalanmış ve yahut da üzerleri kartonlarla kapatılmış kısımlara ilk yazılarda rastlamak muhtemeldir. Bundan başka kitapların baş kısımlarında basıldığı yerler ve tarihler yanlış veriliyor ve uydurma imzalar altında çıkarılıyordu. Bazen de yabancı şehirlerde, meselâ Amsterdam ve Cenova'da basılıyor, sonra kaçak olarak Fransa'ya sokuluyor ve elaltından dağıtılıyorlardı. Bir kısmı da şahsî müsaade ile bastırılıyor, sonra da eğer fazla tutunacak veya münakaşa yaratacak olursa hükûmet tarafından müsadere ediliyordu. O zamanlarda bir kitap satıcısının çok cüretkâr ve büyük şahsî muhataraları göze alacak tabiatte olması gerekiyordu. Muvaffak olabildiği takdirde büyük servet yapabiliyor fakat bunun yerine sabahın erken saatlerinde tevkif edilip hapse sokulmasına daha kesretle rastlanıyordu ve kısa zamanda tahliye edilenler kendilerini talihli sayıp daha dürüst davranacakları hususunda verdikleri vaatleri unutarak bu tehlikeli işe kendilerini tekrar atarak şanslarını bir kere daha tecrübe etmeyi göze alıyorlardı. İşte fikirlerin yavaş yavaş hürriyete doğru takip ettikleri yoldaki müşkilât ve tehlikeler böyle idi.

6

Zamanının mukadderatını bu şekle sokan Louis XIV nasıl bir adamdı?

Kral herkesin kabul ettiği gibi haşmetli ve korku salan bir tipti. Hâtıralar yazarı meşhur Saint-Simon bile, kendisi yüksek bir asilzade ve imtiyazlarına mutaassıbane bağlı olduğu halde, hususi bir musahebe⁴⁴ esnasında kralın keskin nazarları karşısında ürpermeden dinlemek büyük bir metanet ve alışkanlığa ihtiyaç gösterdiğini itiraf etmiştir.

Riquaud tarafından çizilmiş meşhur portrede kralın haşmeti bütün tezyinatı ile birlikte tam ve mükemmel olarak gösterilmiştir.

Louis XIV daima nazik olup saraydaki fam dö şambr'lar dahil,⁴⁵ bütün hanımlara tüylü şapkasını hafifçe çıkarmakta ihmal göstermemiştir. Bir defa, kendisine sözünü tutmadığını söylemek cüretinde bulunan bir asilzade karşısında asasını pencereden dışarıya fırlatarak asalet kanı taşıyan bir adama vurmak zilletine düşmeyeceğini haykırmıştır.⁴⁶

Kaide olarak, Louis az konuşur, dikkatle dinlerdi. Konuştuğu vakit kısa, akıllıca ve tam yerinde konuşurdu. Çok çalışkan idi, her gün her nazırla bir defa konuşmağa dikkat ederdi, son yıllarda bunu günde iki defaya çıkarmıştı. Bir gece evvelki eğlence ve yorgunluklar hatta olağan hastalıklar bu günlük programı takipten onu menedemezdi. İhtiyarlık zamanında, ekseriya geceleri de çalışıyor, resmî evrakı nazırlardan biriyle birlikte gözden geçiriyordu. Bu sırada sırdaşı, karısı madame de Maintenon koltuğunda kitabını okuyarak veya elişini yaparak oturur, son derece akıllı ve basiretli olduğu halde hiç bir zaman kendisine sorulmadan bir fikir beyanında bulunmazdı.

Bütün saltanat hayatı boyunca ancak bir veya iki defa, o da ordu ile beraber seferde olduğu zaman, Louis XIV, günlük ibadetini ihmal etmiştir.⁴⁷ Dinî vecibelerin zahiri uygulanmasında zaman geçtikçe daha da sofu kesildi, fakat bu kadar dindarlık karakteri üzerinde hiç bir görünür fayda sağlamadı.

Kuvvetli bir bünyeye ve gürbüz bir sıhate sahip olmakla beraber sadece kendini düşünür, başkalarının ihtiyaç ve dertlerine karşı bigâne kalırdı.⁴⁸ Mahremiyetine girmiş olan bütün hanımlar kendilerini iyi veya hasta hissetseler bile kralla birlikte Marly, Fontainebleu gibi saray erkânının gittiği her yere gitmeğe mecburdular. Hatta Madame de Maintenon bile kederli ve hastalık hallerinde dahi gülümser ve neşeli görünmek için bütün iradesini işletmeğe mecburiyet duyardı.

Kral ise hiç bir zaman metanetini kaybetmemiştir. Tekrarlayan mahrumiyetler, tahta namaz ve ihlalleri, arka arkaya üfulü, kibir ve gurur

kırıcı, hatta felâketin eşiğine kadar sürükleyen son harpler karşısında bile, Louis her zaman sakin ve kendine hâkim kaimıştır.⁴⁹ Hiç olmazsa bu davranışlarıyla sonuna kadar büyük Kral olarak kalmasını bilmıştır.

Bundan başka keskin nazarı sarayında bulunanlar arasından devamsızları tespit etmekte hiç bir zaman güçlük çekmemiştir. Versailles'a devamda kusur iltifatı şahaneden düşmeği icabettiriyordu. Böyle bir suçlu hakkında kralın hitabı kesin ve kısa idi: "Böyle kimseyi tanımıyorum. O hiç görmediğim bir kimsedir."⁵⁰ Ve bu hükümler bir defa kralın ağzından çıktıktan sonra değişmezdi. Böylece büyük Güneş Kralı, kendisinden önceki saltanat yıllarında asilzadelerin semeresizlik yaratan devamsızlıklarına son verme hareketini tamamlamış ve onun haşmetli saraylarındaki teşrifat hayatında kusur işleme ve devamsızlık imkânlarını ortadan kaldırmıştır. Saray mensubini kralın debdebeli mahreki etrafında basit peykler haline girmiş ve ihsanı şahaneye mazhar olabilmek gayretinden başka bir işe yaramaz olmuşlardı. Bu derece inkiyat memleket namı hesabına çok zararlı ve gayri tabii idi.

Louis posta memurları vasıtasıyla mektupları açtıracak ve kendi mühtalâasına sunulmak üzere onlardan parçalar kopya ettirip hulâsalar çıkartacak kadar ileri gitti. Mühim hallerde, orijinal mektupları bizzat da okurdu.⁵¹ Geç farkına varılan bu sansür anlaşılınca kadar, halk kralın efkârı umumiye hakkında bu derece vukufuna ve lâzım gelen yer ve zamanda hiddetinin tabripkâr yumruğunu indirmesine hayrandılar.

Şüphesiz, zaman henüz demokrasi için olgunlaşmış değildi. Kral hükmetmek istiyordu ve bu maksat için idarede tam itimat sahibi olması gerekiyordu. Şüpheler içerisine düşürülen bir lider, fırtına ve buhran anlarında en kötü bir lider demektir. Fakat haşmet ve büyüklüğünün bütün vasıflarına, hürmet hatta korku uyandırmaktaki fevkalâde kabiliyetine ve mesuliyetini derinden hissetmesine rağmen Louis halkın refah ve kuvvetinin ve dolayısıyla kral ve Fransa'nın hakikî şerefine Colbert'in ileri sürdüğü prensiplerde mündemiç olduğunu görebilecek seviye sahip değildi. Onun bu dar görüşü, devamlı medhî sitayiş ve kudretin tatlı ve rahat rejimi altında istikamet almasına tesir etmiştir.

Değişen zamana göre hareket etmeğe ve kendini yeni şartlara uydurmağa muktedir değildi; yavaş ve hemen hemen görünmeden seyreten ve insanların dimağlarında doğmaya başlayan hürriyet dalgasıyla imtiyazta hiç kabiliyet gösteremiyordu. Mazinin büyük ve son varislerinden birisi idi, fakat istikbalin bir müjdecisi olamadı.

Versailles'in ve hanedanın sathî şaşaası, birkaç kişi müstesna, herkesi kralın idaresinin azzine karşı sanki kör etmişti.

On yedinci asrın muhteşem klâsik edebiyatı modern dimağları dahi haklı olarak kamaştırmaktadır. Bununla beraber, bugün usanmadan ve hayranlıkla okuduğumuz güzide yazarlar zümresinin çoğu kabiliyet ve istidatlarını daha Louis'nin iktidara geçtiği 1661 de göstermeğe başlamışlardı.⁵² 1685 te Nantes Fermanının lâğvından sonra Boileau, Bossuet ve La Fontaine hariç, büyük yazarlar ölmüşler yahut da Racine gibi gözden düşmüş ve inzivaya çekilmişlerdi. Louis'nin idaresinin son otuz senesi askeri muvaffakiyetsizlikler ve halk arasında gittikçe artan sefalet ile geçmiştir. Bu seneler aynı zamanda La Bruyère, Bayle, Fénelon ve Fontenelle gibi yazarların tenkit seneleri idi. Şimdi on sekizinci asır diye isimlendirdiğimiz fikirlerin doğmağa başladığı devirdi. Louis XIV zamanında başlayan bu tenkitler Louis XV'in acıklı zamanında mukavemete müncer olmuş ve kendinden sonra tahta gelen iyi niyetli fakat beceriksiz Louis XVI zamanında büyük ihtilâl ile son bulmuştur.

Louis XIV 1715 yılının yazının son günlerinde ölüm yatağında yatar-ken pek yakında muhteşem tahta oturacak olan beş yaşındaki tourunu Louis XVI'yı yanına çağır-dı. İhtiyar kralın söyledikleri hakkında muhtelif rivayetler vardır. Bunlar arasında en doğru olduğu kabul edilen kâtibî Gilbert tarafından nakledilenidir.

Halsiz ve bitkin kralın: "Sevgili çocuğum, yakında dünyanın en büyük kralı olmak üzeresin. Allaha olan şükranını asla unutma. Harpler hususunda beni taklit etme; komşularıyla daima sulhu idameye çalış, bu ciheti bazı siyasî sebeplerden dolayı kendim sağlayamadığıma çok pişman ve üzgünüm,"⁵³ dediği yazılmaktadır. Saint-Simon da kralın son nasihatleri arasına Versailles ve diğer yerlerde inşa ettirdiği saraylar dolayısıyla girdiği fuzulî ve ölçüsüz masraflardan dolayı duyduğu nedameti ilâve etmektedir. Bu cihetin hakikatlere uyup uymadığı şüpheli ise de vazifesinin kudsiyetini kabul etmekle beraber, insan oğlunda çok defa görüldüğü gibi, kralın da aklının başına çok geç geldiği bir hakikattir.

Doktorları tarafından hazikâne tedavi edilemeyen Louis XIV iki hafta süren kısa bir hastalıktan sonra 1 Eylülde, sabah saat sekizi çeyrek geçte dünyaya gözlerini yumdu.⁵⁴ Dört gün sonra yetmiş yedi yaşında olacaktı. Yetmiş iki yıl hükûmranlık etmişti, bunların elli beş senesi 1661 de mutlakiyeti tamamiyle eline aldıktan sonra geçmiştir. Avrupa tarihinde kaydedilen en uzun zaman hükûmran olan kraldır. Kendinden sonra, kudretini kaybeden saltanat ancak bir yetmiş dört sene daha dayanabilmiştir. Bu önemli hadise, onun elemli, kötü idaresinin aşikâr ispatıdır.

On sekizinci asrın tarihçisi Duclos "Onun idaresi altında en uzun zaman yaşayanların ona en az taraftar olduklarını müşahade ettim"⁵⁵ diye hakikatı olduğu gibi yazmıştır. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bölüm 2

BAYLE'NİN TENKİDÇİ RUHU

1

Güneybatı Fransa'daki yüksek Garonne yaylasını çevreleyen dağların ilk konaklama yerinde, ancak modern ve tafsilâtlı harita çizenlerin gözünden kaçmayan, unutulmuş ufak bir bölge vardır. Buradan İspanya istikametinde ve pek uzakta olmayan heybetli bir dağ silsilesi başlar ki, bu güzel ve şairane bölgeye haşmetli bir fon teşkil eder. Yoğun ormanlar, gürül gürül akan sular, uçurumlar, karanlık mağaralar, karla örtülü tepeler ve dört tarafa dönen yağmur bulutları buranın karakteristik manzarasını teşkil ederler. Foix'nın memleketi, bugünün Ariège kasabası olup, merkezlerden uzak, hemen müstakil bir memleketcik halindedir.

Orta çağda Foix kontları asil Fransız derebeylerinin en serbest ve açık fikirli olanlarıydı. Hakikaten, 1589 da tahta Henry IV çıkıncaya kadar bu bölge Fransa'ya ilhak edilmemişti. Bu dağlık muntakada cesur ve kendine güvenip kendi düşüncelerinde hiç bir tesire kapılmayan insanlar yaşamakta idi. Bu muntaka XIII ve XIV üncü asırlarda Albigenian diye bilinen mezhep salıklarına karşı yapılan harpler ve yangınlar sonunda vahşiyane bir tarzda tahrip edilmişti. İki yüz sene sonra Protestanlık burada sağlam köklerle yerleşti ve Louis XIV'ün insafsız süngüleri altında yok edilircesine silinmeğe kadar dayandılar.

Burada üçra bir köy olan Le Carla'da 18 Kasım 1647 de' Pierre Bayle doğmuştu. Köy merkezi hükûmet Paris'ten çok uzakta idi ve Bayle'nin doğumu Louis XIV'ün bir çocuk olarak hükümlanlığının dördüncü yılına rastlamakta idi. Bugün, yetiştirdiği bu ünlü evlâdının hatırası şerefine ve çok isabetli olarak bu köye Carla-Bayle ismi verilmiştir. Babası Jean ve ağabeyi Jacob Protestan papazı idiler ve tabiatıyla Bayle şahsiyet yaratıcı bu mezhep ve inanç içerisinde yetiştirilmişti. Bu çalışkan çocuk zamanının çoğunu kitaplar arasında geçiriyordu. Kırklarda ve ormanlarda dolaşmağa vakit bulduğu zaman modern hayatta hepimizin hayranlıkla temasa edeceğimiz kendisine aşina heybetli dağlar karşısında hiç hey-

canlanmaz, fikirleriyle başbaşa kalmayı tercih ederdi. Fakat tabiate olan bu lâkaydisine rağmen zamanının tam adamı idi.

Bayle'nin çok canlı dimağı zıt fikirlerin çarpışması halinde süratle kendini gösterirdi. Zihin ve zekâ münakaşaları en çok ilgilendiği ve meftun olduğu mevzular olup hayatının sonuna kadar bu meftuniyeti duymuştur. Çocukluğundan itibaren, hemşehrilerinin haşin mizacını göstermeğe başlamıştır. Sonu gelmeyen bir tecessüsle, bu yaşına göre çok zeki ve erken gelişmiş çocuk ebeveynini sual yağmuruna tutuyor ve tatminkâr bir cevap alıncaya kadar bunda ısrar ediyordu.² Asla basit kelime ve cevaplarla kandırılacak bir çocuk değildi.

Çocukluğunda Lâtince ve on iki yaşında iken de eski Yunancayı aydın bir papaz olan babasından öğrenmişti. On dokuz yaşında iken artık babası çocuğunun ilerlemiş tahsili ile meşgul olmaya kendi işlerinin çocukluğundan ve malûmat bakımından yetersiz kaldığından Bayle, köyünden kırk mil kadar kuzeyde bulunan Puylaurens akademisine girdi. Zamanının eğlencelerine bigâne kalan Bayle cılgın gibi çalışıyordu, hatta birkaç ay sonra başlayan bir tatil sırasında da evinde bile aynı şekilde çalışmaya devam etti. Bu ölçüsüz çalışmanın tabii sonucu duçar olduğu hastalıklar bir buçuk sene akademiye devamına mani oldu; fakat 1668 ve 1669 senelerinde kısa bir müddet için daha okula gidebildi. Büyük biyografiler yazarı Plutarch ve skeptik Montaigne onun en çok sevdiği muharrirlerdi ve onun düşüncelerinde derin intibalar bırakmışlardı.³

Bundan sonra ailesi Bayle'yi, büyük terbiyeci olan Jesuit'ler tarafından tedvir edilen meşhur Toulouse Üniversitesine gönderilir. O zamanın Huguenot'ları için böyle bir adım hiç bir surette gayri tabii addedilmemekte idi. Küçük bir azınlıkta olan Huguenot'lar inançlarına kuvvetle bağlı kalarak evlâtlarına en iyi tahsili sağlamağa azimli olduklarından, ve tercih imkân ve fırsat yokluğundan çocuklarını Katoliklerin yüksek tahsil müesseselerine göndermek mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu vaziyet ise fazla dindar olan ebeveyn üzerinde üzüntü yaratmaktan hali değildi. Bayle'nin okuduğu mektepte kalmakta olan bir papazın mahirane ve tesirli münakaşaları sonunda daha çok toy olan Bayle evde öğrendiklerinin tam tersi olan diğer tarafın esaslarını öğrenince hâkim olan dine dönerek bir Jesuit oldu. Toulouse'da kaldığı mütebaki on yedi sene zarfında Bayle bir katolikti. Bundan başka eve yazdığı uzun, muğlâk ve bir az da sıkıcı mektuplarıyla ağabeyisini ve onun vasıtasıyla de babasını Jesuit yapmağa uğraştı.⁴ Bütün hayatı boyunca olduğu gibi, bu hadîse de hiç şüphesiz onun sonsuz samimiyetine bir misâldir. Muvakkaten olarak döndürülmüştü ve yeni inancı muvacehesinde edada ait bütün dini bağları büyük bir cesaretle koparmıştı. Bununla beraber, zaman geçtikçe acele ettiğini takdir

etti. Ailesi vaziyeti büyük bir incelik ve hünerle idare etti ve sonunda tekrar Protestanlığa dönmeği arzuladığını izhar etti.

Fakat şimdi Bayle yirmi üç yaşında olup tekrar dalâlete saptığından Louis XIV'ün Fransa'sında kalmayı tehlikeli buldu. Binaenaleyh babasının yardımı ile ve gizlice 1670 yılının Eylül ayında Toulouse'dan Calvin'nin Cenevre'sine sığındı. Bununla beraber, kısa bir zaman da olsa, katolik olmakla edindiği tecrübe, ananevi Protestanlık şiddetini zayıflatmış, gözlerini diğer noktai nazarlara açmış ve dinî görüşlerinden daha müsamahakâr ve daha etraflı hareket etmesine vesile olmuştu.

Büyük filozof Descartes'in felsefesine meftun, aydın ve kültürlü arkadaşlar edinmek ve her zamanki gibi durup dinlenmeden çalışarak, ve muhtelif tefekkür sistemlerinin iddia ve inançlarını hararetle münakaşa ederek Bayle dört sene kadar Cenevre'de kaldı. Fakat gizlenerek de olsa anavatanı Fransa'ya girmeği arzu ediyordu. İlk fırsatta da kuzeydeki Normandiya eyaletinin Rouen şehrine gitti ve kısa zaman sonra da münevverlerin şehri olan Paris'e geçti. Bu büyük şehirde zengin kütüphaneler, çeşitli konular hakkındaki konferanslar ve fikirlerin daimi surette kaynaşmasını bir mıknaş gibi çekiyordu. Fakat ne yazık ki fakirlik onu hiç de öğrenmeğe arzuları olmayan iki çocuğa hususî ders vermeğe mecbur kıldı, ki kendisi bunu günlük bir angarya olarak telâkki ediyordu. İsteddiği gibi okumaya vakit bulamadığından ve haftalar geçtikçe yetiştirilmeleri için uhdesine tevdi edilen cahil ve intizamsız hayatlarını devam ettirmekte olan bu çocukların seviyesine düşeceğinden endişe ederek kızıyor ve sinirleniyordu. Mesud bir hadise olarak bu sırada Sedan Akademisinde açık bulunan felsefe profesörlüğü için adaylığını koyması hususunda bir teklif aldı. Birkaç ay sıkı bir çalışmadan sonra zaman konusu üzerindeki tezini jüri huzurunda aleni olarak müdafaada iki rakibine tevafuk etti ve bu makama seçildi. Sedan'daki derslerine 11 Ekim 1675 te, başladı.³

Meşhur lûgatının baş sahifesinde dercedilen portresinden yapılmış kilisenin kopyesi Bayle'yi yirmi sekiz yaşında iken meslek hayatının bu yeni ve önemli safhasına girerken tasvir etmektedir.⁴ Bu portrede Bayle'yi, beyaz manşetli geniş yassı ve yine beyaz yakalı; kilise papazlarında olduğu gibi arkadan ense kısmından çengellenmiş olan siyah profesörlük cübbesini giymiş olarak görmekteyiz. Beyzi biçimindeki yüzü ciddi ve düşünceli, kafası zamanının modasına uygun olarak siyah dalgalı saçlarla omuzlarına çerçevelenmiş gibi idi. Uzun, düz ve keskin burnu en büyük hususiyetini teşkil ediyordu. Yumuşak tarafı, bir şey ima etmek istediği zaman dudaklarındaki muhteriz tebessüm ve büyüleyici cazibesi idi ki bu cazibe istikbaldeki düşman Pasteur'un bile Sedan Fa-

k ltesinde beraber çalıştıkları senelerde aralarındaki sıkı arkadaşlık sırasında tesiri altında kaldığı ve yenemediğı bir meziyetti

Bayle bu mevkide, kralın Akademinin kapatılması için 1681 de verdiğı emre kadar altı sene kaldı. Böylece Louis dört sene sonra Nantes Fermanının geri alınması kararının ilk adının kehanetini göstermiş oluyordu. Yeniden bağı steren emniyetsizlik karşısında Bayle İngiltere'ye hicret etmek ihtimalini teemmül etmeğı başladı. Fakat hemen o sıralarda Rotterdam'a çağırıldı ve burada arkadaşı Jurieu ile birlikte Ecole Illustr de felsefe ve tarih hocalığına başladı; ne yazık ki bu mektep yalnız ismen şöhret yapmıştı. Onun için, hayatının mütebaki kısmını Hollanda da geçirmek mukadderdi.'

Rotterdam'daki ilk    sene zarfında işlek limana çok yakın, Geldersche rıhtımı üzerindeki bir evin k  k bir odasında m teva-zane yaşadı. Sedan'da haftada yirmi saat ders veriyor ve mevzuları talebelerine ezbere monoton bir tarzda dikte ettiriyordu. Rotterdam'da ise, haftada yedi saat dersi, birkaç gün de serbest olduğı müsait bir programı vardı. Her hafta    umumî konferans ve    saat de hususî ders verecekti. "Gen liğı iyi hizmetine karşılık"  creti çok geçmeden senede yüz florine yükseltildi. Böylece artık basit m ptedi bir  ğretmen değıldi. Artık bir bilgin durumunda olup hususî tetkik, mütalâa ve yazılarına da zaman ayırabiliyordu. Birçok bakımlardan bu, mümtaz zekâ sahibi, mütefekkir mizaçlı Bayle için ideal bir mevki idi. Kısa aralıklarla önemli neşriyat birbirini takip etti. Bayle'nin öğretime karşı az istidadı olmasına rağımen, Ecole Illustr de profesörlük mevkiini on iki sene muhafaza etti. Bununla beraber, din mevzuunda ifrat derecede muhafazakâr ve imanlı; tab'an mütecessis ve mütehakkim olan eski dostu Jurieu yavaş yavaş Bayle'nin müsamaha ve geniş g r şl ğ ne kızmaya ve Avrupa çapındaki g hretini kıskanmağı başladı. 1693 te amcasının bile "muzır" diye kabul ettiğı Jurieu devamlı perde arkası çalışmaları ve k t lemeleriyle çok tehlikeli olan d nsizlik  ithamı ile Bayle'nin vazifesine son verdirmeye muvaffak oldu.

Hiç bir mülkü ve devamlı bir geliri olmadığından Bayle, ücretinin aniden kesilmesinden evvelâ çok üzüldü.  İlm  kitaplarından elde ettiğı meblâğ fazla değıldi ve o zaman posta pulları mektupların yazıldığı kimselerden alındığından Bayle'nin herkes tarafından tanınması ve okunması onu bu yüzden de fazla muhaberat ve masrafa mecbur ediyordu. Fakat evli değıldi ve ge imleriyle meşgul olduğı kimseler yoktu; eğılenme ve zevklerinde mutedildi; şahsî ihtiyaçları en sade ve ucuz cinsindendi ve muhtemelen Hollanda'daki hayat ve geçim şartlarının yüksek olusunun

tazyiki altında sık sık pansiyon değiştirmesine rağmen Bayle bir tek oda-da oturur, orada yer ve orada çalışırdı.

O zaman çok taammüm etmiş olan ve mukadderatın ~~insana~~ ~~sükba-~~indeki rolünü çok güzel temsil eden kukla oyunlarını seyretmek için Rotterdam'ın kalabalık sokaklarında bir tavakkuf, samimi dostlarıyla hafta sonlarında yaptığı toplantı, ve yahut da uzak memleketlerden bu sürgünlü görmeğe gelenlerin ziyaretleri, Bayle'nin okumağa olan büyük zevkinin haricinde, onun yegâne eğlenceleriydi. Şehrin canlı caddelerine ve pitoresk kanallara çocukluğunda dağların haşmetine karşı olduğu gibi lâkayd kalan Bayle, on dokuzuncu asrın sonlarında yaşayan büyük şair Gautier'in aksine kendi bakımından "dış âlemin yaşamadığını kabul eden" bir adamdı. Bugünkü okuyucu Bayle'nin muazzam folio'larının çift sütunlu sahifelerini mürekkeple doldurmağa lâzım olan fizik enerji karşısında takdir ve hayranlık duymaktadır. Münzevi odasında devamlı ve sebatla 14 saat çalışarak yeni fikirlerin hakikî bir keşişi olduğunu ispat etmiştir.

Akciğerlerinin zayıf olmasına, tekrarlayan ateş ve her hafta tutan baş ağrısına rağmen, ağır işine aralıksız ve sükûnetle devam etti. En nihayet, Ocak 28, 1706 da bir gün evvel mutadî veçhiyle bütün gün çalıştıktan ve eserini matbaaya tevdi ettikten sonra,¹⁹ birkaç sene önce taşındığı West Nieuwland rıhtımı üzerindeki küçük odasında, sabaha karşı ve elli dokuz yaşında olarak sessizce hayata gözlerini yumdu. Bu, çalışkan ve sakin bilgin için tab'ına yaraşan bir ölüm idi.

2

Sedan'daki Akademi'yi terketmeden yedi ay önce, Bayle "Miscellaneous Thoughts on the Comet" isimindeki ilk önemli kitabını yazmağa başlamıştı. Bu kitap Cologne'da basılmış gibi gösterilerek ve anonim olarak Mart 1682 de Rotterdam'da çıktı. Bir buçuk sene sonra yeniden ve iki cilt halinde tekrar basıldı. Çok uzun ve tertipteki dağınıklığına rağmen, o zaman için aydınların gizli dinamiti ve çok yüklü (mahmul) olan bu kitap fevkalâde bir eserdir.

Ocak 1680 de çok parlak bir kuyruklu yıldız gözlükmesi ile birçok kimseler ürpermişler ve korku içinde kalmışlardı. O zaman Alman yazarlarından birisi bu hadisenin yarattığı dehşeti canlı olarak şöyle yazmaktadır: "Herkes tarafından büyük heyecan içerisinde temâşa edilen o cumartesi akşamı parlak gökyüzünde bu kuyruklu yıldızın dehşet saçan görünüşünü düşündükçe hâlâ titrerim. Sema tutuşmuş yahut da hava ateş almış hissini vermişti. Kuyruklu yıldızın kendisi görebildiğimiz en büyük yıldızlardan daha büyük değildi. Fakat bu küçük yıldızdan o kadar

uzun bir kuyruk uzandı ki münevver kişilere dahi korku salmıştı; bu görülmemiş, dehşet saçan ve tasvir olunamayan yıldız geçerken herkesin tüyleri diken diken olmuştu.”¹¹

Bugün, bu gibi mübalâgalı bir korku karşısında gülüyorsak, gazete-lerde yıldızlarla tefsir edilen geleceğin falı sütununa bakarak “doğum günümüzün yıldızı günlük rehberimiz olsun” ibaresi karşısında yanlış üstünlük duygumuz tevazudan ne kadar uzaklaştığımızı hatırlatmağa yarar. Bâtıl itikatlar güçlkle yerlerini terkederler! Münecimler hâlâ icrayı faaliyet etmekte, hatta çok bilmişlerin çevrelerinde bile rağbet ve takdir görmektedirler.

Sakin fakat kudretli kalemi ile Bayle, kuyruklu yıldızların uğursuz âkîbetlerin habercisi oldukları hakkındaki yerleşmiş inanışa karşı okuyucularının gözlerini açmağa koyuldu. Kuyruklu yıldızların kötülükleri haber verme fikrinin sağlam esaslara dayanmadığını söylemektedir. Böyle bir fikre saplanmış şairler, tarihçiler ve filozofların hakiki yetkileri yoktur. Kuyruklu yıldızların havi oldukları ziya ve yahut ta saçıkları ışınlarla yeryüzündeki yaratıklar üzerinde tesir icra ettiğine dair olan kanaati müdafaa edecek elimizde fennî bir mesned yoktur. Kuyruklu yıldızlara atfedilen habis tesirler hakkındaki umumî kanaat bunu ispatlamaya yeter nitelikte değildir, zira muharririn dediği gibi halkın büyük bir kısmı hâlâ astrolojiye ve daha birçok diğer mucizelere inanmaktadırlar. Eğer geçmişin kuyruklu yıldızlarını nazarı itibare alırsak, tarihle mukayese ederek görürüz ki birçok kötülükler bunların zuhurundan önce, Aix-la-Chapelle muahedesi gibi, müteaddit mesut hâdiseler ise bunlar göründükten sonra vukua gelmiştir. Birkaç sene sonra¹² Fontenelle’in “History of Oracles” ismiyle çıkan kitabının bir pasajının öncüsü kabul edilen bir yazısında Bayle “mevcut olmayanın sebebini aramak ne acayıptır” diye yazmaktadır.¹³ Güneş tutulmasının batını korkusunun da on yedinci asırdaki kuyruklu yıldızlar hakkındaki korkuya müşabih olduğunu kaydetmektedir.

Bundan sonra din konusuna dönerek, burada kendine has sükûnet ve soğukkanlılıkla Bayle, yine öne sürülen inanışlara esas ve mesnet bulamamaktayız demekte, sonra sadet harici bir ilâve ile, dinsizlerin putperestlerden daha tahkire müstahak olduklarını söylemekte ve hakikat halde dine inanmamanın insanı muhakkak surette fena yola sevkmediğini müdafaa etmektedir. Geniş bir şekilde mütalâa ettiği tarihi bilgisine dayanarak yaşayış tarzları nümune olarak kabul edilebilecek dinsiz filozofların mevcut olduğunu ifade etmektedir. Ve kelimelerini maharet ve basiretle seçerek şöyle devam etmektedir: “Atheism ile itham edilerek 1619 da Toulouse’da yakılan menfur Varini bütün etvarı hareketinde dürüst dav-

ranmış idi ve kendisine dinsizlikten gayri herhangi başka sebeplerle dava açsalar bu davaları açanların kendilerinin iftira ve fesattan mahkûm olacakları muhakkak idi.”¹⁴

Bu nasıl olabilir? Bayle'ye göre bu insan oğlunun prensiplere değil de his ve ihtiraslarına göre hareket etmesinden ileri gelmektedir. İyi olan bazı Hristiyanlar mevcut olduğunu kabul etmek icabeder, fakat çoğunun inanın itiraf ettiklerinden başka türlü hareket ettikleri görülmektedir. Meselâ Hristiyanlar harp açmakta tereddüt etmezler. Askerler, koyu dindar olmalarına rağmen, memleketleri ateşe vermekten ve insanları kılıçtan geçirmekten kaçınmazlar. Saraydakilerin, birkaç dinsize rağmen, çoğu dindar, ibadet ve ayinlerine riayetkâr olmakla beraber krala yakın olanların bir kısmının kötü hareket ve ahlâksızlıkları dillere düşmüştür. Atheist'lerden ibaret bir cemiyet mevcut olabilir ve kendini muvaffakiyetle idame edebilir mi? Sıkı kanunlarla idare edildiği takdirde Bayle'ye göre evet. Fakat bu şekilde idareye ihtiyaç göstermeyen hiç bir memleket var mıdır? Hristiyan memleketlerin de ancak bu sayede idare edildikleri ve nizam sağlandığı bir hakikat değil midir?

Bu münakaşaları tafsilâtiyle tekrar ve teyit ettikten ve birçok misaller verdikten sonra hulâsa ederken başlangıçta ele aldığı kuyruklu yıldızlara dönmektedir. Bunların hiç bir suretle mucizevî tezahurat, harp işareti, salgın hastalıklar, yahut da açlığın habercisi olmadığını söylemektedir “Bunlar dünya kadar yaşlı ve eski cisimler olup Allahın kâinat mekanizmasını idare ettiği aynı kanunlara tabidirler ve arada sırada gözle-
rinizin önünden geçip güneşten aldıkları ışınları önlerinde veya arkalarında birer kuyruk halinde yansıtırlar. Bunlar hakkında daha fazla malûmat “Royal Academy of Science’ten alınabilir ve insan tecessüsü giderilebilir” diyen Bayle işin neticesini akılcıca ve hakikate uygun olarak vermektedir. “Bunun haricinde, onların dünyamızın yanından geçmelerinin iyi veya kötü hiç bir akıbetle alakası yoktur; o kadar ki Hintli bir yerlinin Avrupa’ya gelmesinden farklı değildir, o kadar tabii addedilmesi gerekir.”¹⁵

1857 senesi gibi geç bir tarihte bile şair Oliver Wendell Holmes o seneki kuyruklu yıldızdan korkanlara mizahî bir ifade ile şöyle hitap etmişti: “Son defa gelen kuyruklu yıldızdan ben de daha çok ürkerdim, şayet dünyanın olgunlaşmış olduğuna kani olsaydım, fakat yanılmıyorsa dünya daha çok hamdır. Bundan başka, daha istihlak edilecek dünya kadar kömür mevcuttur ki bunun sebepsiz yaratıldığını tahmin edemem.”¹⁶

Bayle’nin seri halindeki ve mülâyim münakaşaları herkes tarafından okunmakta idi. Daha hayatta iken “Miscellaneous Thoughts on the Comet” isimli eseri Fransa’da dört defa, ondan sonra da on sekizinci yüzyılın ortasına kadar beş defa daha basılmıştı. 1798’de İngilizce bir tercümesi

de çıktı. Böylece kısa zamanda Bayle, Avrupa'nın birinci derecede meşhur bir yazarı ve düşünürü olmuştu. İşte bu eserdi ki on sene sonra geçmiş bir bomba gibi Jurie'nün Bayle aleyhine ileri sürdüğü dinsizlik ithamlarına karşı infilâk edecekti. Bununla beraber ilk bakışta ve tetkikte bu "soruşturucu Protestan" Bayle'nin kitabında yanlış hiç bir şey bulunmadı ve bilâkis onun intişarını alkışladı.¹⁷

Bu ilk başarıdan yalnız birkaç hafta sonra, 1682 mayısında ve on beş gün gibi kısa bir süre içerisinde katolik papaz Maimbourg'un¹⁸ "History of Calvinism" ine karşı "Genel Criticisim" ini yazdı. Delâletin kuvvet kullanarak kaldırılmasını müdafaa eden bir papaz müsamahasızlığın hâretli taraftarı ve üç sene gibi kısa bir zaman sonra mevkii tatbîke konan Nantes Fermanının ilgasının uğursuz bir öncüsü idi. Böyle bir hareketin yalnız Katoliklere münhasır olmadığı ertesi sene Jurieu tarafından Maimbourg'a verilen cevabın sertliğinden aşîkârdır. Bu dindar Protestan aynı şekilde müsamahaya şiddetle hücum ediyor ve inanç sahibi olmayanlara göz açtırılmamasını talep ediyordu. Ve diyordu ki "dinde sorgusuz sualsiz lâkaydiye müsaade etmek tehlikeli bir harekettir."¹⁹

Bayle'nin Maimbourg'u tekzip edişi başka yön ve açılardandı. Sakin ve tarafsız Bayle zümre ruhunun üstüne çıkmaktadır. O düşmanlarını tahkir etmez ve onlardan nefret etmezdi. O insan hürriyeti ve hakikat uğrunda konuşmaktadır. Protestanlık akidelerini müdafaaya çalışmadığı gibi Maimbourg'un iddialarına da noktası noktasına hücum etmeyip Bayle zahmetsiz ve nazikâne bir tarzda hasmının ihtiras ve tarafgirliğini ortaya koymaktadır; o ihtiras ve tarafgirlik ki onun tarihe dayanan tefsirlerinin doğruluğuna gölge düşürmektedir.

Bayle'nin kanaatine göre din muarızlarına karşı kuvvet kullanmamalıdır. Aksi takdirde, ekseriyeti tutamadığı zaman şiddetli muhalefet tarafından ortadan kaldırılmayı göze almalıdır. Eğer Katolikler Fransa'da Protestanları yoketmek için kudretlerini kullanırlarsa, bu takdirde İngiltere'deki Protestanlar da neden Katoliklere karşı aynı tarzda hareket etmesinler. Bayle'nin istediği herhangi bir zümre veya partiden ziyade ve bunların fevkinde umumiyetle beşeriyetin haklarına ve inançlarına saygıdır. Bu hususta Bayle yaşadığı asırdan çok ileride, hatta bugün bile müsamahasızlığın hüküm sürdüğü yer ve zamanlardan çok ileridedir. Bayle'nin tibriyle "Vicdana baskı yapmak ulûhiyete karşı muhakkak bir hücumdur."²⁰

Bu mülâyemet, nezaket ve haklı muhakeme, itikadı bütün ve müsamahakâr Fransız Katoliklerine olduğu kadar kendileri de baskı altında bulunan Jansenist'lere de makul göründü. Bununla beraber, Bayle'nin münakaşalarındaki şaşmaz isabet ve kuvvet Maimbourg'u daha fazla kız-

dırdı. Kendisini sarsan bu tehlikeli durumu önlemek için eline geleni ardına koymadı ise de Louis XIV'e²¹ bizzat müracaat ve şikâyetten önce hiç bir başarı sağlayamadı. Nihayet, Mart 1683 te Bayle'nin tenkitlerinin yırtılmasına ve Place de Grève à Paris'de yakılmasına karar verildi. Bu yazıları Fransa'da satmağa yeltenecek herhangi bir kimse ölüme mahkûm edilecekti. Rotterdam'da kalemi sayesinde fakat güçlüklerle geçimini sağlayan bu sessiz bilginin meydan okuyuşu bu kadar kudretli olmuş, ancak zor kullanarak ve muvakkaten durdurulabilmişti.

Bu sıralarda Protestanlara karşı baskı tedbirleri, işkence ve takipler Fransa'da en yüksek derecesine çıkmıştı. 1685 yılının Mayıs'ında Bayle yaşlı babasının ölüm haberini aldı. Haziranın sonunda gelen bir mektuptan da başka acı haberler aldı ve Le Carla'da papazlık eden kardeşi Jacob'un tevkif edilmiş olduğunu öğrendi.²² Maimbourg'a karşı meşhur tenkidi yazan ve bundan dolayı memleketinden sürülen Bayle'nin hayattaki yakınına karşı tatbik edilen bu intikam hareketi Louis XIV'ün zalim nazırı Louvois²³ tarafından bizzat emredilmişti. Bordeaux'ya nakledilen Jacob, oradaki zindanda Kasımın on ikisinde, tahliyesi için çıkan emirden on gün evvel vefat etti.²⁴ Üç hafta önce de Nantes Fermanı lâğvedilmiş ve Fransız Protestanlarına karşı şiddetli takip ve işkenceler başlamıştı. Böylece, gerek şahsî hislerinde gerekse ammeye karşı olan hislerinde Bayle son derece hassaslaşmıştı. Durup dururken onun en hassas noktasına dokunulmuş, bamteline basılmıştı. Bu hadise, onun bundan sonraki eseri olan "What Wholly Catholic France under The Reign of Louis XIV Really Is" deki yoğun gazap ve infialinin sebebinin teşkil etmektedir.

Frenlenmiş olmasına rağmen yine de bütün eser boyunca insaf hudutlarını aşmayan bir hiddetle Bayle XIV. Louis'nin din politikası hakkında en kuvvetli ithamı yazmıştır. Fransa'da Protestanlara sefkatle muamele edildiğine dair olan iddianame bir uydurmadan ibarettir. Bir taraftan Huguenot'ların dini telâkkilerinde aksi ve inatçı olduklarını iddia ederlerken, diğer taraftan bunların yumuşak ve nazik nasihat ve telkinlerle büyük kitleler halinde eski dinlerine döndürüldükleri hususundaki iddialarını nasıl bağdaştırabiliriz? Askerler tarafından ev ve baskılarından sürülmeleri, kulaklarına üfürülen borularla devamlı olarak uykusuz bırakılmak, mülklerinin müsadere edilmesi, bütün geçim imkânlarından mahrum bırakılmaları yahut da kaçmak isteyenlerin sehpalara götürülmeleri, bütün bunlar insanlığa yakışır hareketler miydi? "Ve bütün bunlardan sonra hiç kimseyi asmadığınızı söylemekle iftihar edebilir misiniz?" diye Bayle müstehziyane sormaktadır.²⁵

Bu gibi hareketler bütün müspet dinlerin itibarını sarsar. Bu, ancak skepticism ile deism'e götürür (hiç bir dine bağlı olmayarak Allahın var-

lığına iman). Bayle: “Hristiyanlık kâfirler nazarında nefret uyandırmaktadır”, demektedir ve eğer dünya üzerinde işkence usullerinin tatbik edilmediği bir yer bulunduğunu bilsem en tezinden yarın oraya gitmekten çok memnun olacağım” demektedir.⁴

Bu çetin kitabın sonunda Bayle, John Fox namı müstezâr altında başka bir kitabın çıkacağını önceden haber vermekte idi. Bunun konusu Hazreti İsa'nın “Onları içeriye gelmeye zorlayın” sözü üzerine “felsefi bir tefsirden” ibarettir. Bu büyük cilt 1686 da intişar etmiş ve 1687 nin ilk günlerinde üçüncü bir kısım eklenmişti.

Şu veya bu sebepten Hazreti İsa'nın vermiş olduğu yemeğe gelmeyen davetliler hakkında uşağına etrafta olanları arayıp yemeğe getirmesini söylemesi üzerine yazılan bir kitaptır. İncilde bu tarzdaki bir yazı, daha Saint Augustine zamanından beri dalâlette olanları dine döndürmek için kuvvet kullanmağa cevaz olduğu manasında tefsir edilmiştir. Bayle'nin yazmış olduğu karşı tez ise İncile karşı sağlam muhakemenin bir şaheseri mesabesinde. Aynı pasajın izahında Bayle'nin anladığı ve inandığı mana ise: “Cürümlere sevk edebilecek bir cümlemin kelimesi kelimesine tefsiri yanlıştır.”⁵ Bundan dolayı bu işlerde insanın şahsî vicdanı nihai hükmü vermelidir. En büyük imtihan manevî ve beşerî kıymetlerden geçer. Kuvvet ve tazyik kullanmak akıl ve muhakemeye aykırıdır. Bu şekilde davranmak ancak riyakârların ve münkirlerin çoğalmasına sebep olur. Sonunda da, dine bundan daha çok zararlı bir şey tasavvur olunamaz. Protestanlara olduğu gibi Katoliklerin de tehdit ve tecziye edilmelerini Bayle hoş görmemektedir. Bundan başka, bir dinde bu usullerin tatbikine müsaade edersek, diğer dinlere de bu hakkı tanımalıyız, zira, bir dinin salikleri diğer dinlerin salikleri gibi kendi inanışlarının ve dinlerinin en doğru ve üstün olduğunu kabul ederler. Binaenaleyh, onlar da, ekseriyete geçtiklerinde aynı şiddet ve tazyiki icra edeceklerdir. Bunun yerine yeğâne sağlam ve şaşmaz esas umumî toleranstır. Böyle bir durumun bir memleket içerisinde birçok dinlerin doğacağına mı itiraz edilmektedir? Herkes müsamahakâr olursa bunun zararı yok. İyilik yapmakta yekdiğerleriyle rekabet halinde olacak olan bu dinlerin birçoğunun bir memlekette olması o memlekete sonsuz faydalar sağlar. Serseri tabiriyle vasıflandırabileceğimiz bir vicdana dahi tahammül ve müsamaha göstermeliyiz. Zira hiç kimsenin başka bir kimse hakkında hüküm vermeğe hakkı yoktur. Dini inanış âleminde dışarıdan hiç bir kuvvet müdahale edemez. Bayle'ye göre: “Çin'de doğmuş olsaydık hepimiz Çin'de hüküm süren dinden olacaktık, ve eğer Çin halkı İngiltere'de doğmuş olsalardı onların da hepsi Hristiyan olacaktı.”⁶

1763 te Voltaire kendisinin "Treatise on Tolerance" ından bahsederken daha uzun ve anlaşılması daha güç olduğundan takipten kurtulan Bayle'nin eserinin daha cesur olduğunu söylemektedir.²⁹ Aynı zamanda çıkan Diderot ve D'Alembert'in büyük Encyclopedia'sında da Bayle'nin tefsiri hakkında şöyle yazılmaktadır: "En ufak teferruata kadar her şeyi câmidir." Tarihçi Lecky de Bayle'nin eserinin "Modern Akıcılığın Temeli"³⁰ olarak telâkki etmektedir.

Buna benzer bir eser veren muasırı meşhur İngiliz John Locke'den de daha sarîh ve katî olarak Bayle cihanşümûl müsamahayı ısrarla müdafaa etmektedir. Ancak devletin bütünlüğünü sarsan ve zararlı olan müsamahasızlığa müsaade olunmamasını kabul eder.

3

Jurieu'nun eza ve zulûm komploları neticesi Ecole Illustré'deki profesörlüğü kaybettikten sonra Bayle bidayette hangi istikamette yürüyeceğini tayin edemedi. Bununla beraber, kısa bir süre sonra asgarî geçim ihtiyaçlarını yazı yazmakla temin edebileceğine kanaat getirince böylece boş kalmğa üzülmeydi; ve kendini bu serbest zamanlarında ilmi çalışmalara adadı.

1690 gibi erken bir tarihte, kendinden önce yazılanların yanlışlarını tashih ederek tenkidçi bir lûgat hazırlayacağını bildiriyordu. Bazı makaleler de ihtiva eden bu lûgatın tafsilâtlı projesi iki sene sonra ortaya çıktı.³¹ En nihayet zamanının yüklediği ihtiyaç ve gâilelerden uzak, ayda birkaç gün çalışmasına engel olacak kadar kendine ıstırap veren başağrılarına rağmen, Bayle ideal bir şekilde bu teşebbüse kendisini terketti. Bayle'nin biyografisini yazan Des Maizeaux'ya göre bu büyük eserin birinci cildinin neşri 1695' gibi erken bir tarihte başarılmıştı. Muhakkak olan, meşhur eseri "Historical and Critical Dictionary" nin bütünü 1697 de basılmıştı. Bu eser, sayfaları büyük ve dörder sütunluk olmak üzere iki muazzam cilt halinde çıkmıştı.

Bayle'nin lûgatının selefleri arasında en sonuncusu ve ünlüsü dindar ve âlim bir Jesuit olan Louis Moréri idi. İlk çıktığı 1674 ten itibaren Moréri'nin bu önemli müracaat eserinin yedi baskısı yapılmıştı, bunların birkaçı muharririn ölümü olan 1680 den sonra basılmıştı, ve on sekizinci asır boyunca da başka baskıları çıkacaktı.

Olaylar üzerindeki dikkatîlik ve ısrarı neticesi birçok yanlışlar ihtiva eden Moréri'nin bu eserini Bayle dikkatsizlik, safdillik ve dinî tarafgirlik bakımından tashih etmeğe kalktı. Lüzumlu kitapların devamlı eksikliğine rağmen, orijinal metnini bulabildiği takdirde, Bayle tevsik edile-

meyen hiçbir fikri kabul etmiyordu. Çok defa mesgûliyetini terkeder ve Rotterdam'ın hususî kütüphanelerinden³³ birinden nadide bir kitabı elde edebilmek için yerinden fırlardı. İliğine kadar bir bilgin olan Bayle, lûgatını yazarken kullandığı notların birçoklarını Lâtince ve Yunanca ibarelerle süslemeği, kenarlarına cilt ve sayfa referanslarını işaretlemeği ve muharrirlerin isimlerini de zikretmeği ihmal etmezdi. Moréri'nin hatalarından dolayı ona her zaman itimatsızlık duyan Bayle, ancak diğer me hazlar bulunmadığı zaman onun yazılarına müracaat ederdi. Yalnız Bayle derecesinde zevk ve eğlenceden sıyrılmış, gayesine onun kadar şiddetle bağlı bir adam birkaç sene içerisinde ve kötü sıhhat şartları altında bu kadar büyük bir eser yaratabilir.

Unutulmamalıdır ki Bayle'nin lûgatı tarihi ve tenkidcidir. Her ne kadar bölümlerinin ünvanları biyografik mahiyette ise de konular daha ziyade tarih, felsefe ve din üzerine yazılmış olup tabii ilimler hakkında hiç bahis yoktur ki bu da Bayle'nin etraflı bilgisi müvacehesinde büyük bir boşluk teşkil etmektedir. Geniş manada bu lûgat tarihidir. Hiç bir şeyi itimada şayan bulmaması bakımından da tenkidcidir. Otoriteleri birbirleriyle karşılaştırır, aralarındaki tezatları ve uygunsuzlukları açıklar, onların izafî kıymetlerini mukayese eder, lâkin umumiyetle nihai hüküm şüpheli veya din bakımından tehlikeli olacaksa neticeleri askıda bırakır.

Lûgatın büyük bir hususiyetine burada işaret edilmelidir. Notlar lûgatın kendisinden daha tafsilâtlı ve daha mühimdir. Asıl lûgat kısmı zahiren zararsız ve doğru görülmekte ise de izahlar babında kullanılan ve çok ince puntolarla yazılı notlar arasında çok şeyler ilâve edilmiş bulunmaktadır. Böyle acayip bir şekilde hareket etmek için iki sebep vardır. Evvelâ geniş çapta ve her konuda yaptığı çalışma ve incelemeleri efkârı umumiyeye sunabilmesini mümkün kıldığından lûgatın bu tarzda tanzim ve terkibi Bayle'nin istidlâli dehasına temayüle uygundur. Her şeyden ziyade, bu sayede bu ince ve sık yazılmış Nortlar arasında, sansür esnasında yasak olan fikirler ihmale uğrayıp yasaklanmayacak ve böylelikle Bayle tehlikeli fikirlerini ve sorularını yaymış olacaktı. Buna ilâve-veten, Bayle izah ve müracaatları başka başka bahislere aktarmak suretiyle yalnız ciddi ve sempatik okuyucuları sürüklemeye istihdaf ediyordu. Fakat bu gibi manevra ve taktikler nispeten müsamahakâr Hollanda'da bile tamamiyle muvaffakiyet sağlayamadı. Paris'te ise lûgatın basım derhal men edildi. Fransa'ya gizli olarak sokulmakta idi ve el altından kaçak olarak satılması gerekiyordu.

Eğer Bayle'nin bu büyük lûgatını bir kitap rafına yayar ve zamanla sararmış ve solmuş olan sayfelerini çevirirsek dimağlarımız iki yüz elli sene öncesine kayar ve o zaman ki ara-dış münakaşalarını gözlerimizin

önünde bir filim seyreder gibi görebiliriz. Rotterdam'da Bayle'nin mensup olduğu kilise meclisi ruhanisi lûgatta başlıca üç bahsi takbih ve reddetmiştir: — David, Manicheans ve Pyrrho³⁴ hakkında olanları. Binaenaleyh bu üç konu bizim Bayle'nin görünürde masum ciktelerindeki infilâkî fikirlerine nüfuz etmemize yardım eder. Bayle'nin seri halindeki bu münakaşalarını bugün bile ancak din bilgisi çok derin ve kuvvetli olanlar takip ve ihata edebilirler, fakat dikkatli ve meraklı bir okuyucu da onun çok kurnazca yapılan hücumlarını anlayabilir.

Manicheans bahsinde ele alınan mesele, diğer birçoklarında olduğu gibi, asırlardan beri süregelen kötülük meselesi idi. Eğer Allah iyi ve her şeye kadir ise, kötülüğe nasıl müsaade ediyor diye düşünülüyordu? Buna karşı bir cevap Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında Manes'in muakkipleri olan Manichean sapıkları tarafından verilmişti ki bunlara göre biri iyiliğin diğeri kötülüğün menbaı olan iki ruhun mevcudiyetine atfedilmekte idi. Meselenin bu şekilde halli ile Foix kasabasındaki uzak eodadı Albigensian'lara yapılan zulüm ve işkence arasında Bayle tarihi bir münasebet kuruyordu. Aynı zamanda, insanlar arasında kötülüğün hâkim oluşu inancı karşısında Monichean akideleri bu karışık meselenin münevverler tarafından halli çabasında en makulü olarak kabul edilebilirdi. Bununla beraber, Bayle bu konuyu akidelerin sıhhatine zahiren sadık kalarak işlemektedir. Böylece Manicheanism'e "en iğrenç şeyleri" öğreten "ayıplanacak bir mezhep" olduğunu isnat etmektedir. Bu "yanlış bir akidedir... Kitabı mukaddesi bir bütün ve yahut da kısmen de kabul edersek müdafaam imkânsız olmakla beraber, tamamiyle reddetmek de güçtür... Saint Augustine'in Manicheanism'i terkettiğine şükretmeliyiz, zira bu zat fahiş hataları izale edip onu hakikî dini büyük müşkilâta sokabilecek bir sistem haline getirmek kudretine sahipti." Bu derece reddedici ifadelerden sonra bile bazı mütecessis okuyucuların bu yanlış mezhebi tetkike temayül göstermeleri de gayri tabii olmayacağından Bayle lûgatında bu konu altına da izahlı notlarını eklemeyi lüzumlu gördü. Meclisi ruhaniye "Manicheanların akideleri üzerinde daha da teemmül edeceğini" ve "eğer başka cevaplar bulabilirse ve meclisi ruhani papazları kendisine bu hususta yardım etmek lütfunda bulunurlarsa bunları da en iyi şekilde kıymetlendirip dercedeceğini" bildirmekte idi.³⁵

Pyrrho üzerindeki bahis, ismi skeptisizm ile tam müteradif hale gelen eski bir Yunanlı düşünür hakkındadır. Böyle skeptisizm Bayle'ye göre, devlet veya ahlâk için değil, fakat dine tehlikelidir. Bundan başka, skeptiklerin muhakemeleriyle yanlış yola sürüklenebilecek az kimse vardır. Mutekidler arasında Allahın inayeti ve Ona karşı duyulan şükran, diğerleri arasında tahsil ve teroie, ve hatta cehalet ve insan oğlunda

yerleşmiş fikirlere olan bağlılık Pyrrhonian'ların tesir ve telkinlerine karşı aşılmaz bir kalkan teşkil etmektedir. Muharrir, Pyrrho'nun hemşiresinin günlük ve sıkıcı ev işlerinde kendisine yardımcı olacak kadar numunei imtisal teşkil edecek bir hayat yaşadığını da zikretmek gerektiğine işaret etmektedir. Böylece kuyruklu yıldız üzerindeki muhtelif düşüncelerin esas mezuu avdet ediyor. İnsanın hattı hareketi, iyi veya kötü olsun, metafizik düşünceye dayanmamaktadır.

Bayle'nin muasır dindar tenkitçileri üzerinde en büyük şok tesiri yapan konusu David hakkında olamdır.. İsrail bu eski kralının İncil'deki tabiriyle "Allahtan sonraki adam" olarak anılmasını âdet edinmişti. Halbuki David'in tavırları, çok defa zalim, barbarca ve ahlâksızca olmuştur. Bununla beraber, ahlâkiyattan ziyade dine olan bağlılıklarından birçok kimse onu büyük bir aziz olarak müdafaa ediyorlar, o kadar ki, davranışları modern telâkkilere göre tasvip edilmemekle beraber onu Allahın büyük bir peygamberi olarak kabul ediyorlardı.

Böyle mantıksız bir vaziyeti Bayle samimî olarak reddetmektedir Şüphesiz David "Kilise içerisinde azizliğin bir güneşi idi... fakat bu güneşin lekeleri de vardı."

Muharrir acı bir istihza ile "Monsieur Moréri'deki pek çok hataları saymayacağım, yalnız beşine işaret edeceğim" demektedir.

David'in yalnız Batsheba ile olan müselleme gayri meşru münasebetlerini, Uriah'ı öldürtmesini, birçok kimselere tatbik ettiği yasakları saymakla yetinmeyip daha birçok hususlarını sayacağız. Ve Bayle bunları tadada devam etmektedir. Hakikaten, müstehziyane bir eda ile şunları ilâve etmektedir: "David'in hikâyesi birçok taçlı başların, dehşet saçan safsatacılar tarafından telkin edildiği gibi, ölümden kurtulamayacakları hususundaki hükmü teyid eder mahiyettedir." Bu esere Louis XIV yaşadığı sürece Fransa'da müsaade edilemeyişinin hikmeti böylece gün ışığına çıkmış bulunuyor.

Bu bahiste, Bayle beşer ahlâkıyatının izafiyetini iyi anlamamış görülmektedir. David'in yaşadığı zamanın barbarlığını, yaşayışı etrafındaki menkıbevi hususiyetleri ve muhtelif tarihî devirlere ait birbirine zıt ananeleri nazarı itibare almamaktadır. Ancak İncili modern şekilde inceleyenler mukaddes kitapları bu açıdan tahlile muktedirlerdir. Bundan başka İncilin kendisi de David'i acı hakikatlarla itham etmektedir. Fakat Bayle'nin kusuru mefkûrelerin yavaş tekâmülü karşısında sabırsızlık gösterip İsrail'in bu kralını müdafaa edenlerin hataları olmuştur. David'in mefruz azizliğini iddia ederlerken salim muhakemenin duyurulmasını engelleyerek haksızlık etmişlerdir. Bayle'ye göre vıdan bu gibi safsataya tefavuk etmelidir. Doğruluk ve ahlâk ölçüsünü en yüksek mertebeye çı-

karmak gerekir. Bu cesur hücumunu en çok takdir edenler de dahil, Bayle'nin bu büyük çabasını zamanında çok az kişi anlayabilmisti.

Her ne kadar Walloon Meclisi Ruhanisi Lûgatın ikinci baskısında bu kısmın revizyonunu mecbur kıldıysa da, halkın umumî arzu ve talebine uyarak orijinal şekliyle çıkarmağa mecbur kalmıştı. Böylece de, çok defa görüldüğü gibi sansür daha da şiddetlendirildi. İncil'de bu bahis, leyhte ve aleyhte çok münakaşaya müncer oldu. Fransa'da Voltaire ve onun gibiler ondan memnuniyetle ve sitayişle bahsettiler. İhtilâiden önceki devirde kiliseye karşı kuvvetli bir silâh olarak kullanıldı.

Bayle'nin bizzat kendisinden "on sekizinci yüzyılın İncil'i olarak"³⁶ bahsedilmeğe başlandı. Tasvibe bile lüzum görülmeden, Bayle'nin eseri halefleri tarafından hadiselerin, münakaşaların ve sakin istihzanın bir cephaneliği gibi kullanıldı. O, insanlara şüphe etmeyi ve düşünmeyi öğretti. İnsan dimağını örümcekleyen hurafatın büyük bir yığını ile köhnemiş medrese usulü tedrisini ortadan sildi süpürdü. Nantes Fermanının tam lağvedildiği sırada Bayle, çok ihtiyaç hissedilen müsamahayı öğretti. Montesquieu, Voltaire ve Rousseau'nun hepsi onu yılmadan takip ettiler. O, Diderot, D'Alembert ve bunların mesai arkadaşlarının meydana getirdikleri büyük Encyclopedia'nın en mühim yaratıcılardan biri olmuştur. Büyük Frederick tarafından çok takdir ediliyordu. Elli seneden az bir zaman içerisinde hiç bir naşirin satışından emin olmadan basmayacağı büyük eserinin dokuz Fransızca baskısı çıktı. İki İngilizce ve bir Almanca baskı daha çıkmıştır.

Louis XIV'ün ölümünü müteakıp, naiplik idaresinin ilk günlerinde, talebeler Paris'te, Sein nehri kenarındaki Mazarin kütüphanesinin önünde, sabahın çok erken saatlerinde, daha kapılar açılmadan toplanıp Bayle'nin lûgatını³⁷ okuyabilmek için yarış yapmağa başlamışları. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında çıkan bütün kitaplardan Bayle'ninki her arandığında Fransa'daki hususi kütüphanelerde umumiyetle bulunuyordu. Dramatik bir şekilde sürülen adamın fikirleri anavatanına sokulmuştu. Bu sessiz ve sakin bilgin yaşadığı yüzyıl üzerine böylesine tesir etmişti.

Bölüm 3

FÉNELON, Louis XIV'ün Tenkidçisi

1

Büyük muasırı Saint Simon'nun kelimeleri ile Fénelon "soluk renkli, sivri burunlu, uzun boylu ve az rastlanan iyi görünümlü bir adamdı; gözlerinden ateş ve zekâ fışkırıyordu, hiç rastlamadığınız ve bir defa gördükten sonra hiç unutamayacağınız bir yüzü vardı... Üzerinden gözlerinizi ayırmak güçtü."

François de Salignac de la Motne Fénelon babasının iki evlilikten² hâsıl olan on beş çocuktan on üçüncüsü idi. İstikbalin başpiskoposu, güneybatıdaki güneşli ve neşeli Périgord bölgesindeki Scarlet kasabası yakınında bulunan ortaçağ şatolarından Fénelon'nun kale duvarları içerisinde ilk defa dünyayı gördü, tanıdı. Protestan muasırı Pierre Bayle'den dört sene sonra 6 Ağustos 1651 de doğmuştu.

Aile, kökleri onuncu yüzyıl kadar geriye giden ve harp, diplomasi ve kilise işlerinde yararlıkları ve hizmetleri geçen çok eski ve asilzadeler sınıfından gelmekte idi. Fénelon kendisi hayatı boyunca ağırbaşlılığı, kibar ve mümtaz hareketleri ile hakikî asilzadelik liyakatını daima göstermiş ve bundan başka bütün mevcudiyetiyle halkın hizmetinde kalmayı başarmıştır. Asaletine rağmen, bu büyük aile fakirdi ve bu alıngan çocuk çocukluğundan itibaren hayatın sert ve acı taraflarını bizzat yaşamış ve bilâhare kitaplarında ve öğütlerinde bu cihetleri tekrar tekrar anlatmıştır. Çocukluğundan beri kilise ile olan temasından dolayı bu istidatlı çocuk Paris'teki Saint-Sulpice din mektebini bitirdikten sonra henüz yirmi dört yaşında iken papazlık mesleğine intisap etti.

Gördüğü kuvvetli klâsik terbiyenin tesiri altında kalan Fénelon, yabancı bir memlekette ve tercihan Yunanistanda misyonerlik yapmağı hayalinde yaşatmıştı. "Sultan korku içerisinde geri çekilir, diye lâtife tarzında,³ fakat mübalâgalı çıkışlar yapmıştır. "Mora yarımadası şimdiden hürriyet ruhunu teneffüs etmektedir; Korent kilisesi canlanmaktadır; ve orada peygamberin çağrısı bir daha tekrarlanacaktır." Böylece çocukluk çağındaki ihtiraslarına imalı bir şekilde takılmakta, fakat tab'an

narın olan yapısı böyle düşüncelerin hayalinden dahi korku geçirmektedir. Ailesi ile beraber bulunduğu Saint - Sulpice'de üç sene çok monoton bir hayat sürdü.

Çok geçmeden çalışkan ve zeki Fénelon Paris'in göbeğinde, Saint - Anne Caddesindeki yeni, kız Katolikler manastırına Reisi ruhani olarak ve terfian tayin edildi. Bu manastırda Katolikliğe yeniden dönen genç Protestan kızlara dini telkinat ve terbiye vermekte idi. İstidat, incelik, anlayış ve bunların fevkinde şahsî cazîbesi ile bu dinamik genç papaz ateşin ve zekâ dolu nazarları ve bilhassa kendine çekici ve bağlayıcı kudreti sayesinde terbiye ve dini telkinleri için kendisine tevdi edilen kızlar üzerinde fevkalâde teshir edici bir rol oynamakta idi. Bu önemli mevkide 1678 den 1689'a kadar hemen hemen on iki sene kaldı.

Onu daha çetin bir vazife beklemekte idi. Nantes Fermanının feshi üzerinden henüz altı hafta kadar geçmişti ki Fénelon ruhanî reisi Bossuet'-nin tavsiyesi üzerine 1685 Ortaçağında batıda, Atlantik sahili üzerinde' Huguenot'ların kalesi mesabesinde olan La Rochelle'i çevreleyen Saintonge ve Aunis'teki Protestanları döndürmek için seferber edilen bir misyonerler heyetinin başına getirilmiş ve oraya gönderilmişti. Orada, pek mesut olamadan 1686 nın Temmuzuna kadar yedi ay kaldı, ve ertesi yıl daha kısa bir süre için tekrar oraya gitti. Esas itibariyle bu vazife randımansız ve zevksiz idi.

On sekizinci asrın felsefe çevresi sonraları Fénelon'un göstermiş ve müdafaa etmiş olduğu geniş müsamahası üzerinde âdeta bir efsane kurdular. Bununla beraber, Fénelon zamanına uymuş bir adam olup iptal kararının tatbik metodlarına karşı idiyse de niyet ve gayeleriyle tam bir sempati halinde idi. Sadık bir papaz olarak ihtilâf içerisindeki bütün Protestanların yeni bir ittifak kurarak Katolik kilisesi etrafında birleşmelerini canı gönülden dilemekte idi. "Salâhiyetli makamların vazifemizde bize yardımcı olmaları ve halkın korkusuz ve baskısız eğitilmesinin önemi üzerine eğilimleri şarttır," diye yazmaktaydı. Kuvvet ancak katıksız ve son derece anud olan sapıkların başlarına indirilmeliydi. Her ne kadar "misyonerlerle askerî müfrezelerin bir arada oldukları yerlerde dönme-lerin kitle halinde dua ve ayinlere iştirak ettiklerini kabul ediyor idiyse de saray nazırı Seignelay'a yazdığı bir mektupta bu gibi kuvvetlerin olur olmaz yerlerde kullanılmasının doğru olmadığı kanaatini izhar etmişti; ona göre bu tarzı hareket "zahiren parlak görünen fakat sathî ve temeli çürük" olan işlerden ibaretti. Birçok muasırlarının hilâfına bu şekilde kazanılan sahte dönmelerden hoşlanmıyordu. Tuzağa düşürülerek döndürülen Huguenot'ları şiddetle takip ve zemetmekle beraber⁴ direnenlere karşı da infial duymakta ve boyun eğdiklerinde de onlarla istihfaf

etmekte idi ki, bu suretle Fénelon beşerî hislerinin etkisi altında olduğunu gizleyememektedir. Böylece bu talihsiz kişilerin onu hiç bir surette memnun etmelerine imkân yoktu. Diğer taraftan, salâhiyetin daha az şiddette tatbik edilmesini, Fransa'da yaşayışın daha cazip bir şekle sokulmasını tavsiye ediyor ve böylelikle mağdur olan ve hor görülen Protestanların hicret etmelerinin önlenebileceğini ileri sürüyordu.⁹ Kuvvete dayanmaktan ziyade Fénelon daha akıllıca hareketin ikna, sabır ve nezaket yolu olacağını söylüyordu.⁹ Onun zamanında ve böyle şartlar altında kim daha çok şey yapabiliirdi? Sonunda, her ne kadar bu talihsiz misyonun uğursuz tecrübe ve neticeleri beşeriyet için unutulmaması gereken büyük bir ders idiyse de, Fénelon'nun keskin görüşüne göre hayal kırıklığından başka bir şey değildi.¹⁰

Mart 1687 de Fénelon, yeni katoliklerin kızlar manastırındaki tecrübesinin mahsulü olan "Kızlar Eğitimi" üzerine isimli ve tcsirli tezini neşretti. Talim ve terbiyeyi cazip kılabilmekte ısrar eden yazar birçok cihetlerden daha sağlam şekilde yetmiş beş sene sonra çıkan Rousseau'nun Emile'inin bir öncüsü olmakta idi.

Ertesi yıl bu şöhretli genç papaz kudretli kral XIV. Louis ile henüz ve gizlice evlenen nüfuzlu karısı ve sırdışı Madame de Maintenon'a takdim edilmek şerefine nail olmuştu. Bu hadise henüz otuz yedi yaşında bulunan Fénelon'u sarayda önemli bir şahsiyet yaptı. Bu, önce şimşek nevinden bir yükselişe sonra da Fénelon'un aniden gözden düşüp saraydan görüldüğü iltifat ve teveccühü kaybetmesine müncer olan parlak bir tanışıklıktı.

Bilâhare, aynı yılın ocağın dördünde bundan daha büyük bir hâdise vukua geldi.¹¹ Fénelon taşrada Béthune düşesinin şatosu olan Beynes'te idi. Burada uzun, beyzî, çiçek bozuğu yüzlü, gözleri dışarıya fırlamış fakat çok ifadeli ve hoş a gider edalı bir hanıma takdim edilmmişti. Bu, Madame Guyon idi. O sırada kırk yaşında, yani Fénelon'dan üç yaş büyük ve Fransa'da Quietism diye bilinen esrarlı dinî bir hareketin ateşli temsilcisi idi. Bu kadının ardında, aile tazyiki altında kabul etmeğe mecbur olduğu bir evliliğin acı hatıraları vardı. Dul kaldığı sıralarda kendini dine hasretmekle büyük teselli bulmuştu. Bu iki yeni arkadaş aralarında bir üçüncüsünün de bulunduğu bir fayton içerisinde Paris'e müteveccihen bozuk yollarda sallanarak giderlerken Madam Guyon Fénelon'a karşı birdenbire bağlandığını hissetti. Kadınlık sezgisi ile farkına vardığına ve bilâhare yazdığına göre "bu ilk mülâkat yeni misyonu hakkında Fénelon üzerinde hiç bir kanaat uyandırmamıştı."¹²

Fakat bir hafta sonra vaziyet tamamiyle değişmişti. İç hayatını zenginleştirmegi sabırsızlıkla arzulayan Fénelon yeni tanıştığı ve takdir

ettiği Madame Guyon'nun inancına, dua ve ibadetini vecd içinde yapmasına ve dünya işlerine ehemmiyet vermeksizin dine sarılmasına karşı hayranlık duymağa başladı. Bu kadının tabiatının acayip ve hatta histerik tarafları kısa zaman sonra, daha maddi ve pratik olan Bossuet'de şüphe ve endişe uyandıрмаğa başladığı halde Fénelon üzerinde hiç bir menfi tesir yaratmadı. Fénelon bu zahiri mübalâğalı hususiyetleri daha derinden duyulan samimî his ve ilhamlara atfediyordu.

Fénelon tarafından desteklenen Madame Guyon, bir aralık Madame de Maintenon'nun iltifatına da mazhar oldu ve Versailles yakınında bulunan ve Fénelon tarafından idare edilen kızlar mektebinde öğrenci ve öğretmenlere Quietism hakkında dersler ve konferanslar vermeğe başladı. Sarayın resmîyeti, ağır ve duygusuz havası içerisinde böylece, fakat kısa bir zaman için büyük bir coşkunluk ile tekâmüle ve ilâhî ruhla tam birliğe doğru bir hava estirildi.

Çok geçmeden bu hareket önlendi. Yeni mezhebin doğruluğu hakkında Madame de Maintenon şüphe etmeğe ve hatta bu kadın misyonerin parlak saray papazı üzerinde bu kadar tesir etmesini kıskanmağa başladı. Madame de Maintenon'nun günah çıkarıcısı da onun kulağını çekmekte idi. Bundan başka gençliğinde çektiği fakirliğin acı dersleri, geçimini güçlkle sağlayan ve sakat romancı Scarnon ile ilk evliliğinden edindiği tecrübe ile daha da hissizleşen Madame de Maintenon'nun ihtiyatlı ve içine çekilmiş karakteri, ve nihayet bizzat saray entrikaları içerisindeki tehlikeli ve nazik durumunun doğurduğu endişe ile hayal kırıklıkları, kendisini Quietism'e kalben bağlanacak derecede teslim etmesine müsait değildi. Madame de Maintenon krala Madame Guyon'nun "Dua etmenin kısa ve kolay Metodları" adındaki yazısını okuduğunda, dinin yalnız zahiri şekillerine riayetkâr olan Louis XIV bu kitabı istihfâfkârane bir tarzda "saçma"¹³ diye reddetti. Bu dinî münakaşa daha şiddetlendi ve bilâhare açıklandığına göre Madame de Maintenon bu derece "gözden düşmemişti."¹⁴ İstemiş olsa idi dahi kudretli majestesi karşısında daha fazla direnmeğe cüret edemezdi.

Saint-Simon Fénelon'u kendini beğenilmişlik ihtirası ile itham etmiştir.¹⁵ Şüphesiz Fénelon ruh ve asalet sahibi birçok insanlar gibi kuvvetle ihtirasa bağlı idi; ilerlemeğe itibar kazanmağa ve hepsinin üstünde de tesirli ve faydalı olmağa ihtiras duymakta idi. Şüphesiz, gelecekteki kilise ve devlet içerisindeki değişikliklerde yapıcı ve yaratıcı intibahı bırakmak istiyordu. Bundan daha haklı ve normal ne olabilir? Bununla beraber, tereddüt ve şüphe karışmayan bir ihtiras ile hareket edip Madame Guyon'u müdafaada ısrar etse bile onu piskopos Bossuet, Madame de Maintenon ve bizzat kral tarafından kurulmuş gizli komploya karşı koruya-

mayacağını keskin zekâ, ve nüfuzu nazarı sayesinde anlamakta gecikmeyecekti. Fénelon'nun muhaberatı Louis XIV ile olan yakınlık ve samimiyetinin azaldığını gösterdiği gibi, hiç bir zaman vicdanını menfaat ve riyakârlığa feda etmediğine işaret etmektedir.¹⁶

Madame Guyon'nun muarızı Bossuet ile sadık taraftarı Fénelon arasında, fikirler uzun zamandan beri çarpışmakta idi. Bu ihtilâf son yıllarda daha iyi bir şekilde anlaşılmış bulunmaktadır.¹⁷ Fénelon hiç bir zararı görülmedikçe Madame Guyon'nun akide ve karakterine karşı gelmemekte ısrar ediyordu.¹⁸ Madame Guyon'nun kitapları çok defa fazla heyecanlı, arada sırada çocukça ve boş, bazan da yerleşmiş akidelere zararlı olacak bir lisanda yazılmış olmakla beraber, Fénelon'a göre Quietism esas itibariyle bütün Hristiyanların kabul ettikleri geçmişin büyük din adamlarının yazdıklarına uymakta idi, aynı çevre içerisinde kalmakta idi. Şunu da kabul ve itiraf etmekte idi ki kendisinin eski boş inanışlarını bertaraf etmiş ve sanki bir evliya, bir aziz tarafından imanı kuvvetlendirilmişti.¹⁹ Bundan başka, "noblesse oblige"! Her zaman centilmenlik gösteren Fénelon, ne pahasına olursa olsun ne Madame Guyon'u ne de onun öğrettiklerini müdahane ve yaranmak için feda etmeyecekti. Doğru veya yanlış Fransa'da devlet ve kiliseyi ikiye ayıran bu meyus ihtilâftaki hattı hareketi kendisinin samimiyet ve cesaretini gösteren ve ispatlayan bir husustur.

2

Fakat, bu mücadelenin son neticesinden önce, birçok şeref ve payeler daha Fénelon'u beklemekte idi. 1689 da kral kendisini büyük torunu ve ikinci derecede veliaht Bourgogne düküne hususî hoca olarak tayin etti. Bourgogne dükü Saint-Simon'a göre şımarık bir hanedan çocuğu olup hiddet ve huysuzluğundan cansız eşyaya bile hücum edecek mizaçlı ve bu hislerine hâkim olamayan bir karakterde idi; o kadar ki, bu büyük hatırat yazarının deyimi ile "arzu ve hırs vücudunu paralayacaktı."²⁰ Bununla beraber, ciddiyet ve inceliğin kendisine has bir ustalıkla kullanılması sayesinde ve yavaş yavaş Fénelon bu idaresi güç çocukta evvelâ saygı, sonra muhabbet ve en nihayet de itimat uyandırmaya muvaffak oldu. Her ne kadar çocuğun tahsil ve terbiyesi tamamlanmadan Fénelon onu henüz on beş yaşında iken terketmeğe mecbur kaldıysa, ve her ne kadar bazı tarihçiler Fénelon'u bu hanedan çocuğunun arzularını körletecek ve iradesini kırarak kadar ileri gitmekle itham ediyorlarsa da, diğer yazarlar da 1712 de çok genç yaşta ve aniden ölüp de tahtı disiplinsiz ve vicdansız Louis XV'e terketmese idi, onun ne kadar iyi ve sadık bir kral olacağını tecrüme etmekte idiler.

1693 yılında Fénelon Fransız Akademisine seçilmekle bir daha şereflendirilmişti. İki sene sonra, 4 şubatta Louis XIV Fénelon'un Cambrai başpiskoposluğuna¹ tayinini onaylamıştı. Kuzeydoğu hududunda, çok uzakta bulunan Cambrai'deki bu vazife çok çetin olmakla beraber prenslere yakışır bir vasıfta idi. 10 temmuz 1695 te Madame de Maintenon'un Saint-Cyr'deki kilisesinde bizzat piskopos Boussuet tarafından takdis edilmişti.² Bu suretle, Fénelon, kırk dört yaşında iltifatı şahanenin şahı-kasına ulaşmıştı.

O zamanlarda kilise ricali kendilerini hiç bir surette idare ettikleri dini müesseselerin çatısı altında gece gündüz kalacaklarını tazammun etmiyorlardı. Fénelon ise derhal senenin dokuz ayından az olmamak üzere Cambrai'de kalmağa karar verdi. Aynı zamanda bir sene önce kral tarafından kendisine bahşedilen Saint-Valéry kilisesinin de zengin gelirlerini ihtiyarı olarak terketti. Bu gibi hareketleri daha az insaflı meslektaşlarını hem şaşırttı hem de endişelendirdi. Yeni tayin edilen başpiskopos uzaktan da olsa Bourgogne dükünün tahsil ve terbiyesini idare etmeğe devam etti.

Fakat Madame Guyon ve onun getirdiği din üzerindeki telkinleri hakkında Bossuet ile Fénelon arasındaki kavga çok şiddetlendi. Yekdiğerine cevap olarak derhal kitaplar ve risaleler birbirlerini takip etti. Boussuet kendine güveniyordu, fakat akidelerine bağlı olmakla beraber her zaman haklı değildi. Fénelon daha ziyade incelik ve anlayış gösteriyor, katiyen boyun eğmiyor, fakat yanlış inançtan dolayı töhmet altında tutuluyordu. Kral Fénelon'un Papaya müracaat arzusuna mırıldanarak müsaade etti idiyse de onun istediği gibi Roma'ya gidip kendisini ve davasını bizzat müdafaa etmesine izin vermedi. En nihayet 1697 de çok müstakil hareket eden başpiskoposun Cambrai'de mutlak sürgün hayatına ferman buyurdu. Fénelon 2 Ağustosta oraya bir daha dönmek üzere gitti.³ Hayatının geriye kalan on sekiz yılını, kısa seyyahatler hariç, Cambrai'de, yani piskoposluk mıntakasında geçirdi. Senelerce iltifatı şahaneye mazhar olmuş, bir on yedinci asır asilzadesi için bu şekilde bir muameleye tabi tutulmak ilk nazarda mahvüperişan olmak demekti. Kısa bir zaman için birkaç hakiki dost hariç, saray mensubini Fénelon'dan vebadan kaçır gibi kaçtılar.

Bununla beraber, çok duygulu olan Fénelon en hassas yerinden yaralanmıştı, bu ince ve hareketli bünyede başka bir adamın bu öldürücü darbe karşısında çökmesi muhakkak idiyse de Fénelon çok derinden dindar ve bu sayede de korkusuz olduğundan uzun seneler süren bu meşakkatli inziva hayatını da geçirmekte kendisine yardımcı olarak gizli manevi kuvvetleri bulmakta gecikmedi. Bütün bunlardan sonra inanarak ve

samimiyetle "Allah kalblerimizi okumayı öğrettiği zaman, terbiyemiz için yeni yeni kitaplar açarak önümüze serer" diye yazmıştır.²⁴

Gerilmiş sinirler ve uykusuz gecelere rağmen,²⁵ kilisenin cemaatine hizmette kusur etmedi. Bilâkis daha büyük bir sadakat ve insan üstü bir enerji ile çamurlu ve hendekli yollarda gece gündüz arabasıyla hırpalanır-casına dolaşıyor,²⁶ köylere gidiyor, oradaki kiliseciklerde vaazlar veriyor, itirafları dinliyor, dertlilerin dertlerini paylaşıyor, kendisine tevcih edilen suallere cevap veriyor ve böylece herkesin ve hattâ henüz son zamanlarda Fransa'ya ilhak edilen yarı hasım Flandre halkının bile hürmet ve muhabbetini kazanıyordu. Fénelon bu kadar meşguliyeti arasında Cambrai'deki başpiskoposluk sarayına birçok yeni müctemilât da ilâve ettirmişti. Ve bu muazzam tesisatı da sebat, sağduyu ve büyük bir asilzadeye yakışacak kibarlık ve nezaket ile idare etmişti. Bunun karşısında birçok istidat ve zekâsına rağmen Boussuet'nin idaresi kifayetsiz, gevşek ve hatta zapturapttan uzaktı. Boussuet'nin hususî kâtibi papaz Le Dieu bile efendisinin ölümünden sonra Fénelon'a yaptığı bir ziyarette gördüğü intizam ve karşılaştığı hüsnü kabul ve nezakete karşı duyduğu hayranlığı belirtmektedir.

Bütün bunlardan sonra 1699 yılının Mart başında Papa Fransa'nın bu iki ruhani reisi arasındaki münakaşa ve geçimsizliği karşısında naçar kalarak, fakat büyük üzüntü içerisinde Fénelon'un yazmış olduğu "Azizlerin Dişturları" isimli kitabını itham etme kararını aldı, fakat yazarına karşı şefik ve mülâyim davrandı. Bu eseri tetkik eden komite beşe beş olmak üzere iki müsavî tarafa ayrılmış idi, bu suretle de karışık doktrinler üzerindeki iki noktai nazarın aynı derecede haklı olduğu kabul edilmekte idi.²⁷

Fénelon hususî bir mektubunda, "Papa benim kitabımı benden daha iyi anlamaktadır; bundan dolayı kendine inkiyat ederim," demektedir, fakat bir taraftan da yenemediği istihzasını da katıştırmaktadır. Kitabın muhtevası dalâlete hiç bir surette sapmağa imkân vermeyecek derecede sağlam ve esaslı kanaatlere istinat etmektedir. Kim nasıl tefsir ederse etsin hiç bir satırı değiştirilemeyecek derecede mutlak bir ifade ile yazılmıştır.²⁸

Papanın resmî mektubu Hristiyanlığın büyük bir bayramı olan 25 Mart "Annunciation" gününde ve 1699 yılında Fénelon'nun eline geçtiği anda, uzun boylu, geniş omuzlu ve insanı büyüleyecek kadar tesir eden başpiskopos, hazırlamış ve vermek üzere bulunduğu vaazın mevzuunu değiştirerek kürsiye çıktı ve çok heyecanlı ve dokunaklı bir hitabe ile kiliseye her yönden ve eksiksiz inkiyat halinde bulunduğunu ilân etti. Görünüşte Boussuet'nin muzaffer olmuş itibarı uyandı ise de sonunda itibar ve liyakat kazanan Fénelon oldu. Boussuet acı bir şekilde şöyle demektedir:

idi: "Cambrai efendisi en küstahça hareketlerle mütevazî görünmeğe çalışmaktadır." Fakat Papanın efkârı umumiyenin hissiyatına en iyi şekilde tercüman olduğu söylenmektedir. Onun ifadesiyle: "Cambrai başpiskoposu Allaha karşı fazla sevgiden dolayı günah işlemiştir; Meaux'nun piskoposu ise komşularına karşı sevgisizlikten."

Kralın tahrik ettiği ve senelerce süren harpler boyunca bu serhat şehri büyük istilâlar ve ıztıraplara mahkûm oldu, fakat bütün bunlara rağmen Fénélon dostlarının da düşmanlarının da aynı şekilde hürmet ve muhabbetini devamlı olarak kazandı ve muhafaza etti. Tekrar ve tekrar vukubulan düşman saldırıları karşısında mültecilerle birlikte kilise müçtemilâtının samanla örtülü taş zeminlerinde yattı ve çaresiz kaldığı halde onlarla birlikte muhacirlik ederek muhakka ölümlerden kurtuldu. Böğüren inekler ve yük hayvanları çok defa kilise avlularını yavrularıyla doldurdular. Diğer zamanlarda muhteşem kiliseler birer hastahaneye çevrilerek her iki taraf ordularının yaralı ve hasta subay ve erleri yatırıldı ve Fénélon bunları sık sık ve muntazaman ziyaret ederek dua ve nasihatlerle onların maneviyatlarını yüksek tutmasını başardı. Taarruz eden kıtaların başında bulunan Malborough dükü ve Prens Eugene başpiskoposa lâıyk olduğu tazimle muamele ettiler ve dışarıdan erzak ve bütün ihtiyaçlarını getirmesine müsaade ettiler; bu sayede Fénélon iltica edenlerin bütün masraflarını kendisi sağlamak imkânlarını bulmakta idi. Henüz şövalyeliğin devam ettiği o sıralarda, harp ortalarında bile generaller Fénélon'a her türlü hareket serbestisini dahi tanıdılar. Fakat o, millî duygularının tahtı tesirinde bunu reddetti ve piskoposluğu dairesindeki seyyahatlerini işgal kuvvetlerinin müsaadesi ve nezareti altında yapmayı tercih etti. Cezbedici karakteri ve hürmet telkin eden davranışı sayesinde, fakat bunlardan da ziyade Louis XIV'ün ona karşı takındığı hasmane tavır ile tatbik ettirdiği kaba ve gayri insani muameleler ona karşı dışarıda büyük itibar ve sempati kazandırdığından Fénélon beynelmîl bir sima olmuştu.

Bununla beraber, Fénélon harpten harap olmuş, fakirleşmiş Fransa'ya bigâne kalmamıştı. Aç Fransız ordularına yardım amacıyla bütün gelirlerini ve depo ettiği erzakı bu uğurda şartsız olarak ve kendi arzusuyla orduya hibe etti. İnatçı kiral bile, Fénélon'un bir vatanseverlik nişanesi olan bu diğergâmlığını takdir etmiştir.

Huzursuz gecelerde Cambrai'nin eski ve bozuk sokağlarından müsadere edilmiş silâh ve cephane yüklü uzun kervanlar gürültü içinde geçerken, Fénélon, piskoposluk dairesindeki Şam-ışi ipekliyle döşenmiş muntazam yatak odası yerine gecelerini basit ve küçük bir odada geçiriyor ve çok az uyuyordu. Sabahları erken uyanıyor, kendisini çok çeşitli

vazifelerine hasrediyor, birçok mektup ve suallere cevap veriyor, ve Bourgogne dükünün tahsil ve terbiyesini uhdesinde bulunduran ve kralın ısrarına rağmen eski dostunun gözden düşmesine razı olmayan Beauvilliers dükü ile muhaberata devam ediyordu.

Başpiskoposun prenslere lâıyk sarayındaki zengin yemek masasında her zaman için on ikiden az olmamak üzere, fakat bazen de yüz, yüz elli hatta iki yüz misafir bulunmakta idi. Fénelon kendisi çok az yemekle beraber ev sahipliğini çok nazik ve mükrimane yapıyor, eski ve yeni dost ve misafirlerine aynı huşu ve vekar içerisinde hitap ediyordu. Buraya, Katolikliğe dönmek üzere ve kendisini Fénelon'un tercümeihali yazmağa hasretmek için İskoçyalı kozmopolit deist Chevalier de Ramsay de gelmişti. Buraya talihi yaver gider de hasretini çektiği tahta çıkarabildiği düşman bir Protestan memleketin müsamaha ile nasıl idare edilebileceğinin prensiplerini münakaşa etmek için tahta iddialı, hanedana mensup, genç bir İngiliz de gelmişti. Fénelon'a göre Nantes Fermanının müessif fesih hadisesinin dersleri ve kendisinin zavallı Huguenont'lar arasındaki misyonerliği ve gayreti boşa gitmemiştir. Zorlayarak döndürme taraftarı değildi.³⁰

1714 yılının Kasım ayının son günlerinde her sene olduğu gibi arabası içinde piskoposluğu dairesindeki mutat gezilerinden birisini yapmakta idi.³¹ Çalışma alışkanlığı ile, arabasında iken bile, gözlükleri uzun burnunda, kitap ve kalem de elinde olduğu halde dakikalarını kıymetlendirmek için okuyordu. Sonbahar ayazına karşı ayakları ayı postekisi ile sıkıca sarılmış ve bağlanmıştı. Ekibi ile birlikte, arabası içinde, küçük bir köprüden takır tukur geçerlerken ön dizideki beygirlerden birisi bir yeldeğirmenin pervanesinin görünüm ve gürültüsünden ürktü. Arabanın arka sırasında oturmakta olan Fénelon dalgınlığı sırasında seyislerin ihtar ve bağırmaclarını duymadı. Duysa bile ayakları posteki içinde sarılı ve bağlı olduğundan faydası olmayacaktı Köprü'nün kenarlıkları yoktu ve geri geri giden üç beygir köprüden uçarak aşağıdaki dereye boğuldular. Arabanın orta direği köprüdeki bir deliğe takılarak arabanın da parçalanması ve uçup içindeki mümtaz yolcunun ölmesi önlenemedi. Yolcuların hiç birisine hiç bir şey olmadığı halde hayvanların ölümü ve mucize kabilinden kendilerinin kurtulmaları ince yapı, hassas ve fizikman zayıf Fénelon üzerinde bir şok tesiri yaptı. Fénelon hastalandı; kısa süren bu hastalıktan sonra iyileşir gibi oldu, fakat yakında öleceği vehmine kapıldı ve bundan kurtulamadı.

1 Ocak 1715 günü Fénelon yüksek ateşle tekrar yatağa düştü. O zaman kralın günah çıkarıcısı olan Le Tellier tarafından Louis XIV'e takdir edilmek üzere Ocak 6 da Fénelon kâtipine son bir mektup yazdırıldı ve

bu mektupta Quietism münasebetiyle samimiyetini ve temiz kalbliğini bir daha belirtti ve Papanın direktifine uyduğunu ve yaşlı krala hürmet ve bağlılığını bir daha teyit etti. Ricaları arasında şunlar vardı: yerine Jansenizm'e karşı metin, dinine sadık, intizam ve çalışkanlığı seven birinin halef olarak tayini; Cambrai'de senelerden beri tahakkuku için çalıştığı ve idaresini kendi gençlik çağının geçtiği ve yettiği uzak Saint - Sulpice papazlarına tevdi etmeyi tasarladığı bir din mektebinin tesisi idi. Mektubunu şöyle bitirdi: "Hayatı kilise ve devletin bekası için çok lüzumlu olan Majestelerine uzun ömür dilerim."

Veliahtın 1711 deki ölümü ve onu takiben de 1712 de Bourgogne dükünün ölümü Fénelon'un istikbale olan son harareti ümitlerini de kırmıştı. Acıklı ve müşkül durumdaki bütün kraliyetin refahı böylece tehlikeye girmişti ve şimdi her zamandan ziyade bütün kusurlarına rağmen Louis XIV'ün tecrübe ve uzun süren hükümranlığına daha ziyade ihtiyaç hissediliyordu.

7 Ocak 1715 in sabahının erken saatlerinde Başpiskopos Fénelon ölmüştü. Karışmış olan dünyayı altmış dört yaşında ve büyük kralın ölümünden yalnız sekiz ay önce terketmişti. Prensler derecesindeki gelirlerini o kadar akılcı ve cömertçe harcamıştı ki, öldüğünde Fénelon para olarak büyük bir şey bırakmadı, fakat borç da bırakmadı.

3

"Télémaque" a gelince bunun hakkında Fénelon şöyle demektedir: "Bunu kralın beni teveccüh ve şefkat ile ibzal ettiği ve bahtiyar olduğum sıralarda yazdım. Bu kitapta günümüzün hakiki insanlarını küstahlıkla veya hiciv yollu tasvire kalkmayı düşünmekle dahi insanların yalnız en nankörü değil, aynı zamanda en aptalı olurdum... Bu kitap ne kadar çok okunursa insan o kadar yakından görecektir ki yazılarım hiç kimseyi yermeyi hedef tutmamakta, bilâkis samimiyet içinde hâdiseleri olduğu gibi yazmaktan ibarettir." Böylece yazar XIV. Louis'e yazıldığı kabul edilen ithamları reddetmektedir.

Bu hikâye, yazarın kendisinin de itiraf ettiği gibi daha saray lütullarına nail olmakta iken 1694'ün sonu ile 1697 nin başlangıcı arasındaki devirde yazılmıştır. Bu eser, talim ve terbiyesi Fénelon'a tevdi edilmiş olan hanedandan talebesi Bourgogne dükünün hem oyalanmasını hem de yetişmesini kapsayan iki taraflı bir kompozisyon vasfında idi. Bununla beraber, bu küçük romanın ilk cildi ve tasvipsiz olarak 1699 yılının nisyanında çıktığı zaman, Fénelon, Quietism hakkındaki kitabı yüzünden Papa tarafından takbih edilisinden henüz bir ay geçmeden ve bunun te-

sirinden henüz kurtulmadan, yeni bir darbe daha yedi. Télémaque hemen hemen herkes tarafından büyük "Güneş Kralına" karşı açık bir tenkid olarak tefsir edilmmişti.

Bu kitap hikâye tarzında yazılmış olup uzun bir süreden beri kayıp olan babarı Ulysses'i aramak üzere eski Akdeniz dünyasında seyahat eden Telemachus'un sergüzeştlerini anlatmaktadır. Çocuğa akıllı Mentor tehdili kıyafet altında ve isminde Minerva tanrıçası refakat etmekte olup gençliğindeki yanlışlıklardan ve insan ve hadiseler hakkındaki müşahedelerinden faydalanması için ona yardım etmektedir. Eser hanedandan bir çocuk için yazılmıştır. Bu kitap Fransızca lisanında en çok gençler, fakat yaşlılar tarafından da okunan kitaplardan biri olup, bihakkın bir çocuk klâsiği olmuştur. Birçok lisanlara birçok defalar tercüme edilmiş olup bilhassa on sekizinci yüzyıl boyunca kıymet ve tesiri büyük olmuştur. Amerika'da General Grant'a Ulysses ismini verdirecek kadar popüler olmuştur.

Yukarıda gördüğümüz gibi, hanedana mensup bu torunun şahsında zamanının muhteşem kralı ile bililtizam istihza ettiği yolundaki iddiaları protesto etmekte haklı olduğu şüphesiz ise de, bununla beraber, Louis XIV'ün hükûmranlık devrinin ikinci yarısındaki tahripkâr, senelerce süren ve semeresiz idaresini tasvip etmediği de aşikârdır. Eğer bir gün Bourgogne dükünün Fransa tahtına çıkması mukadder ise Fénélon onu Fransa'nın bugünkü kralından bambaşka bir kral yapacağını ümit ediyor-du ve bundan şüphesi yoktu.

"Akıllı bir kral tarafından idare edilen halk mesuttur: diyordu. Böyle insanlar bolluk içindedirler, saadet içinde yaşarlar, ve bu refahı temin eden kimseyi takdir ederler' ve ilâve ederek şu nasihatleri vermektedir: 'eğer allahlar babanın tahtını sana nasip ve müyesser ederlerse, sen de O, Télémaque bu şekilde idare etmelisin ve idaren altındaki insanlara saadet sağlamalısın.'"

Ahlâksız kral Pygmalion, bir an için Louis XIV'ü hatırlatacak derecede fenalıklar ve kötülükler göstermektedir. Pygmalion devamlı olarak ihanet korkusu içinde yaşamakta ve endişe ile içtinap etmeğe çalıştığı zehirle zehirlenerek ölmüştür. Onun yerine geçen iyi kalbli Baléazar bu derse işaret etmektedir ve sadık halkının muhabbetinden başka bir himaye ihtiyacı göstermemektedir.

VII nci kitabın ikinci yarısında Fénélon tarafından önce coğrafya bakımından Güney İspanya'daki Endülüsi hatırlatan hayalî bir memleket olan Bétique'te ideal bir cemiyet tasvir edilmektedir. Burada acı hakikatler karşısında ezilmiş olan on sekizinci yüzyılın büyülenmiş okuyucusu, eski Yunanlılar ve Romalıları zamanından, hatta Âdem ile Havva'dan beri

beşeriyetin gözleri önünde sihirli bir şekilde serilen efsanevi Altın Çağın hayali sermestisi içinde kendini teselli edip neşelendirecekti. Yazar aynı zamanda kendi doğum yeri olan Périgord hakkında ve orada güzel vadiler, çağlayan dereler, yeşil tepeler arasında geçirdiği gençliğine ait sade fakat mesut günlerin hatıralarını da çizmektedir.

Bétique'in bu idilik ülkesinde "yaşayanlar sade bir hayat sürmektedirler ve bu sadeliklerinden memnundurlar, o kadar ki altın ve gümüşü bile servetleri arasında saymamaktadırlar." Küçük çapta yaptıkları dış ticaretle iktifa ediyorlar, paraya ihtiyaç göstermiyorlar. "Bunların hepsi çoban ve çiftçidirler." Bu ütöpiciler az et yiyorlar, şarap içmiyorlar (bir Fransız için acayip bir gayri tabiiik), mutedil bir iklimde yaşadıklarından dayanıklı evler inşa etmiyorlar, yalnız lüzumlu şeylerle geçiniyorlar, fazlasına tamah etmiyorlardı. Arazilerini hususî mülklere ayırmıyorlar, ideal bir köylü komünizmi tatbik etmektedirler. Bétique ülkesinin ahalisi "kâmillen özgür ve eşittirler." Beşeriyetin fatihlere karşı duydukları hayranlıkları kınamaktadırlar; kendilerine gelince ancak ve yalnız kendilerini ve ülkelerini ve hürriyetlerini müdafaa için harbi göze almaktadırlar. Şahsî ve müsterek yaşayışlarını "tam tabiata" uyarak fazilet ve masumiyet içinde, akıllıca ve mesut olarak geçirmektedirler. Bu tarz bir hayat ve mükemmeliyet karşısında karşılaşacağı şüphe ve tenkidlerden önce rüya kadar hayali olan bu yazısını göyle neticelendirmektedir; "bizler o derece dejenere olmuşuzdur ki bu tabii sadeliğin mümkün olacağını kabul edemeyiz."

Böylece Roussesau'dan, ki onu bu cephesinden çok takdir ediyordu, yarım yüzyıldan önce Télémaque'in yazarı Fénelon, uhdesine tevdi edilen asil talebesini saray şaşaa ve debdebesinden ve modern hayatın her gün artan gaile ve elektrikli havasından uzaklaştırmak için sadeliği ve tabiat-ı iptidailiğe kadar gidisin fazilet ve isabetliliğini öngörmüş ve bunları terennüm etmişti. Bununla beraber, Fénelon'un yaşanan zamanı efsanevi Altın Çağa kadar geri götürmeğe zorlayacak derecede ciddi bir niyeti olmadığı muhakkaktır. Sansürün ağır yumruğu altında mecburen gayeye mümkün olduğu kadar yaklaşabilmek düşüncesiyle bu hayali düzeni düşünmüştür. Yoksa, bunun kelimesi kelimesine kabul edilmesini kastetmemiştir.

İhtimalden de uzak olan Bétique'in mesut idiline tezat olarak başpiskoposun modern zamanlar için olan ümidi X. ve XII. kitaplarda tafsilâtlı olarak anlatılan Salente Kraliyeti namı altında daha iyi tarif ve tasvir edilmektedir. Burada İdoménée hüküm sürmektedir. Maalesef ay-nen Louis XIV gibi beşerî zaafırlara ve gösterişe kapılarak gurur ve azametini muhteşem saraylar inşa ettirmekle tatmin etmeğe çalışmaktadır.

Bununla beraber, İdoménée memleketin refah ve satvetinin geniş çapta verimli ziraata bağlı olduğunu söyleyen Mentor'u dinleyecek akıllığı göstermektedir.

Télémaque bile, gençliğinin tecrübesizliği içerisinde Salente'ye döndüğü zaman karşılaştığı başdöndürücü değişiklik karşısında duyduğu hayranlığı gizleyememektedir. Altın, gümüş ve mücevheratın önceki şaşaa ve kıymeti yerini binalara ve giyimdeki sadeliğe terketmişti. Fakat şehirlerin küçülmüş olmalarına rağmen bir zamanlar boş olan arazi işlenmiş ve münbit hale sokulmuştu. Her yerde çiftçiler tarlalarında ve işleriyle meşgul görüyorlar. Netice itibariyle yiyecek boldur. Bir zaman bir kaç kişiye inhisar eden lüks şimdi yerini birçoklarının varlığına terketmiştir. İdoménée gibi, Telemachus da böylece geçici ve aldatıcı şan ve şeref yerine sağlam ekonominin ders ve temellerini görüp öğrenmektedir.

Harbin sebep olduğu tüyler ürpertici insan leş yığınlarının realistlik bir tablosunu çizerek Fénelon devamlı ve şiddetle savaşların aleyhinde bulunmuştur. Harpte ölenlerin cesetlerini, ölmek üzere olanların yürekler acısı manzaralarını ve yaralıların feci halini gören Télémaque'ın merhametten yüreği parçalanmıştır. Beşeriyetin çektiği sefalet karşısında on yedinci yüzyılın bu papazı bizimle muasırdır. Bununla beraber, müdafaa için askerî hazırlığın lüzumuna da bigâne ve kör değildir ve sulh zamanında milletin kuvvetli, cenge hazır ve iktisaden sağlam bulundurulmasını ısrarla tavsiye etmektedir. Ona göre asilzadeler müttetikleri tarafında savaşarak harp sanatını öğrenmeli ve böylelikle düşmanı mümkün mertebe kendi topraklarına sokmamağa çalışmalıdırlar. Télémaque kendisi birçok defalar tehlikeli ve gözüpeklik isteyen sahneler yaşamakla bunu ispatlamış ve liyakat kazanmıştır. Fénelon'un yeğeni "küçük Marquis" hayatın bu hakikî safhalarından geçerek yaralanmış idi ve bunun neticesi topal bacağına mezarına kadar sürüklemişti. Bilâhare, yazdığı mektuplarda başpiskopos, Bourgogne'a döğüşmenin kaçınılmaz tehlikeleri karşısında kendisini sakınmamasını tavsiye etmektedir. Böylece bu idealist papaz, tedafüî harbin kaçınılmaz lüzumluluğunu hiç bir hisse kapılmadan göstermiştir.

Télémaque da kısa bir pasajın tarihi kitabın on sekizinci yüzyılda kazandığı prestij hakkında bir fikir vermektedir. İdeal bir hükümdarın salâhiyelerini tarif ederken, Fénelon kralın hareket serbestisinin kanun tarafından sarahaten çizilmiş ve beyan edilmiş olmasının gerektiğini yazmıştı. Mentor'un dediğine göre³⁵ "İyilik yapmak için mutlak kudrete sahiptir, fakat kötülük yapmağa kalktığında elleri bağlanmalıdır." Louis XIV'ün ölümünün ertesi günü 2 Eylül 1715 te öğleden sonra Pariste Parlamento önünde konuşmak üzere ayağa kalkan Orlean dükü naip seçilme-

ğ e istekli olduğunu bildirirken iyilik yapmakta serbest bırakılmasını, fakat kötülük³⁴ mevzuubahis olduğunda kral müşavirlerinin kendisini tahdit edip önlemesine razı olacağını ilân ediyordu. 1709 da Cambrai'ye kendisiyle devlet idaresini münakaşaya gelen İngiliz naip namzedine aynı nasihatlerde bulunmuştu.³⁵ 1734 te Voltaire de bu sözleri ve nasihatleri çok okunan "Felsefi Mektuplar" isimli kitabında müteaddit defalar tekrar etmiştir.³⁶ Ve nihayet Thomas Jefferson, Fransa'da ihtilâlden önce Amerikan sefiri olarak geçirdiği yıllara ve edindiği tecrübelere bakarak nedametle şu kanaati izhar etmektedir: "Ne yazıktır ki Louis XIV kendisine her türlü iyiliği yapacak salâhiyeti veren fakat suiistimallere mani olacak yetkiyi haiz dört tarafı şamil ve akıllıca bir Anayasadan mahrum idi."³⁷ Jefferson'un uzun zaman sonra bile Fénélon'un vecizeli sözlerini unutmadığı bu sözlerden anlaşılmaktadır. Böylece, Télémaque'ın kanunen çizilmiş Anayasaya riayetkâr bir krallığın kurulmasında ve işleminde fiilen tesir ettiği görülmektedir.

Uzak görüşlü Fénélon önemle şöyle haykırıyordu: "Unutmayın ki mutlakiyetle idare edilen memleketlerin hükümdarları en zayıf olan hükümdarlardır... Böylece putlaştırılmış krallar en küçük bir sarsıntıda kolaylıkla düşer, kırılır ve ayaklar altında ezilir." Diğer bir pasajda, başpiskopos hulâsa olarak: "Hiç bir şey çok ileri giden ve zorlanarak tatbik edilen yetki kadar büyük bir tehlike arzetmez."

Daha önce de belirttiğimiz gibi Louis XIV istihfafkârane bir lisan ile Fénélon için kraliyeti içinde "en zeki fakat aynı zamanda en hayalperest"³⁸ insan demekle bu cümlelerin ikinci yarısı hakkındaki kanatle Fénélon değil büyük kralın kendisinin yanlışlığı aşikârdır. Her şeyden ziyade Fransız ihtilâlinin temelini atan aşırı derecede çalışkan fakat hayalden yoksun "Güneş Kralının" bizzat kendisi olmuştur; diğer taraftan basiretli başpiskopos Télémaque'daki yapıcı fikirleri benimseyen bir hükümdar ile teşriki mesai edebilmek fırsat ve imkânına nail olabilse idi, her kesten daha çok ihtilâli önlemeği başarabilirdi. Tarihin ihmale uğramış derslerinden birisi, emniyetleri sağlandığı ve sözleri dinlendiği takdirde en idealist düşünürlerin sonunda en pratik kimseler oldukları hakikati meydana çıkar.

4

Télémaque'i yazmağa başladığı 1694 sıralarında, veya muhtemelen ondan bir sene önce,³⁹ Fénélon Louis XIV'e hitaben çok şaşırtıcı bir mektup kaleme aldı. Bu mektup bir muammaya bürünmüştü. Acaba krala verilmiş veya verilmemiş miydi? Bu hususta ihtilâf vardır. Büyük bir

ihimalle, çok sert yazıldığından krala sunulmasına mani olunmuştur, hiç olmazsa orijinal şekliyle verilmesi münasip görülmemiştir. Belki de bu mektup inatçı kralı vehamete gabe olan politikasından inhiraf ettirmek için Madame de Maintenon ile de Beauvilliers dükküne takip etmeleri gereken yolları gösterir mahiyette idi.

On sekizinci yüzyılda yaşayanların çoğuna Louis XIV'e yazılan bu mektup meçhul kalmıştır. 1774 te Fransız Akademisinde ve tekrar Avusturya İmparatoru Josephe'in şeref verdiği hususî bir toplantıda Fénelon için yazdığı methiyesini okurken büyük ve meşhur ansiklopedi yazarı D'Alembert tarafından bu mektuba temas edilmiştir. O günlerde Voltaire de mektup hakkında malûmat edindiye de onun hakikaten mevcut olduğuna inanmamıştır.⁴² Bu mektup ilk defa 1785 te D'Alembert'in ölümünden sonra basılan "Fransız Akademisi Azaları" münasebetiyle intişar etmiştir. Mektubun hakikaten Fénelon tarafından yazılmış olduğu da en nihayet 1825 te başpiskoposun kendi el yazısıyle yazılmış olan kopyası ele geçtikten sonra meydana çıkmıştır.

Muharrir bu cüretli mektuba imzasını atmaktan mecburen tevakkî etmişti.⁴³ İçinden gelen hissiyatın ifadesi ile dalkavukça methiyelere o kadar alışık olan kral hayret etmemelidir diyor ve ilâve ediyor "zira hakikat serbest ve kuvvetlidir." Fénelon devam ederek iyi ve eşit olarak doğmuşsa da "şüphe, haset, fazilete karşı koyma, her türlü hasletlerden korku ve köle ve uysal bir halktan hoşlanma" ile doldurulmuş olan Louis XIV hükûmet idaresinde iyi yetiştirilmemiştir. "Kendisini kibirlilik ve bencillîğe terketmiştir." Son otuz sene zarfında, heyeti vekilesi bütün işleri mutlakîyet istikametine sokmuşlardır. Maalesef kralın memleketi idare ettiği bir gösteriştin ibaretti; haddi zatında "her nazır, kendi dairesinin sahibi idi ve istediği gibi idarede serbestti." Fénelon hiç çekinmeden "onlar senin namını gülünç yapmaktalar ve bütün Fransız halkını komşuları muvacehesinde tahammül edilmez hale sokmaktadırlar," demektedir.

Hollandaya karşı girişilen haksız harp bütün diğerlerinin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. "Avrupa'yı yirmi seneden fazla kasıp kavuran o kadar korkunç felâketler, akıtılan o kadar kan, tahrip ve talan edilen o kadar şehir ve kasabalar, 1672 harbinin bütün bu vahim neticeleri, sizin şan ve şerefınız uğruna göze alınmıştır.

Modern bir Jeremiah gibi Fénelon, kralın şekilperest dindarlığı ile istihza etmektedir. Kelimelerini sakınmamaktadır. "Siz Allahı sevmiyorsunuz," demektedir. "Siz Ondan ahiret azabından korktuğunuz için sakınmaktasınız; korkunuz Allahtan değil, cehennemdendir. Sizin dininiz yalnız hurafattan küçük, sathî ibadetten ibarettir. Siz tıpkı Allahın, bu halk bana yalnız dudakları ve ağızları ile yaklaştıklarından bana o kadar

itaat ederler ve beni o kadar severler, fakat kalblerini benden uzaklaştırmışlardır, dediği Yahudiler gibi ve onlar kadar dındarsınız."

Bundan sonra Fénelon Paris başpiskoposu François de Harly'e hücum etmekte ve hedefine tam isabetle saldırmaktadır — bu hadise krala hitaben yazdığı yukarıdaki mektupla aynı zamana, Fénelon'un itibarda ve saray müdavimleri arasında bulunduğu ve henüz onun alâyişle Cambrai'ye başpiskopos olarak sürülmediği sıralarda vukua gelmişti. Fénelon o zaman kralın günah çıkarıcısı bulunan La Cahise Babayı da şiddetle itham etmektedir. "Onlar kendileri kör olup köre yol göstermektedirler" demektedir. "Madame de M(aintenon) ve Monsieur de D(uc) de B(eauvilliers) sizin itimadınıza lâıyk olduklarını ispat ederek hiç olmazsa sizi uyarmalı idiler, fakat onların medenî cesarettten mahrum bulunmaları ve çekingenlikleri efkârı umumiyede bir skandal yaratmıştır. Fransa tehlikededir. Sizinle açık açık konuşmak için daha ne bekliyorlar? Her şeyin kaybolmasını mı? Sizi darıktacaklarından mı korkuyorlar? O halde sizi sevmiyorlar; zira biz sevdiklerimizi popfoflayıp baştan çıkartmaktansa, iyilikleri uğruna onları ikaz etmeği, hatta kızdırmayı göze almahıız.

"Siz, Efendim, onların fikirlerini kendiniz sormalısınız. Onlar da size şunları söylemelidirler. Sizin Allahın kudretli eli altında alçak gönüllü olmanızı ısrarla istemelidirler. eğer siz Allah tarafından kibrinizin kırılmasını istemiyorsanız, sizden sulh istemeliler ve bir mabut haline getirdiğiniz şan ve şerefınızın kefaretni tevazuunuz ile ödemenizi istemeliler, politika dalkavuklarınızın yanlış öğütlerini reddetmenizi istemeliler, hulâsa olarak, devleti kurtarmak için nasıl olsa adilâne idare edemeyeceğinizden fütuhât yoluyla memlekete ilhak edilen yerleri derhal eski sahiplerine iade etmenizi istemelidir."

Fénelon "size bu hakikatleri söyleyen insan, Efendim, sizinle ilgilenen insandır, ve sizi Allahın görmek istediği gibi görmeğe hayatını vermeğe amade olan insandır ve sizin için duasını hiç üzerinizden eksik etmez," diye sözlerini bitirmektedir.

Kelimeleri yazıldığı kâğıdı kavuracak derecede şiddetli ve ateşli olan bu mektup böylece sona ermektedir. Fénelon hiç olmazsa kendisi ve yakın arkadaşları için mutlak idarenin kusurlarını ve suüstimalleri zamanında önleyebilecek olan açık tenkide karşı alınan tedbirleri bertaraf etmek için çareler aradı. Fénelon ancak adsız bıraktığı yazılarında böyle açık ve sert konuşabilmiştir. Bir an için ve boşuna olarak ümit etti ki Madame de Maintenon ve Beauvilliers dükü ifadelerindeki ağırlığı hafifleterek yazılarının muhtevasını krala ulaştırma cesaret ve maharetini gösterebileceklerdi. Müstebit Louis XIV'ün de Fénelon'un düşünüşünün hiç olmazsa

umumî hatlarını bildiği büyük bir ihtimal dahilinde idi ve bundan dolayı onu küçük veliaht ile birlikte bir iki sene içerisinde Versailles'dan uzaklaştırıp Cambrai'de ikametlerini emretmekle memnurluk ve ferahlık duymuştu. Her şeye rağmen mektup hakkındaki kanaati şöyle ifade edilmişti: "İyi ifade edilmiş, fakat çok haşın idi. Kralı sinirlendirip cesaretini kırmaktan başka bir işe yaramaz."⁴⁴

Bu mektup Télémaque'un yazarının manevî ve siyasî yönden yetiştirilmesi için kendisine tevdi edilen küçük veliahta yararlı olmak maksadiyle alelâcele ve çok tatlı ve yumuşak bir üslûpla yazılan bu kitapla mukayese edilince lüzumunda Fénélon'un ne kadar haşın, kudretli ve hatta acı ve fırtınalı bir kaleme ve stile sahip olduğunu göstermektedir. Mektupta bir günah çıkarıcı ve ruh eğitimsi olarak Fénélon'un ne kadar dürüst ve vazifesine hâkim olduğu görülmektedir. Papazın bir dereceye kadar cübbe masuniyeti vardı. İhtilâlcî görüş ve titizliği ile XIV üncü Louis'nin vahim hatalarının özüne kadar nüfuz etmektedir. Mektubun seksen sene kadar meçhul ve tesirsiz bırakılması istibdat idaresinin temel hatalarının ve kusurlarının bir başka delilidir. Lord Acton "bütün kudret çöker ve mutlak kudret mutlak olarak çöker", demektedir.

5

Bununla beraber, Fénélon sadece büyük kralın istemeyerek yaptığı hatalardan ve bunların memlekete ika ettiği zarardan bahsetmekle yetinmemiş; Louis XIV'den sonra tatbik edilmek üzere bir de program takdim etmiştir. Bu gaye uğrunda yapmış olduğu teberruların en önemlilerinden ikisini zikredebiliriz: birisi "Hanedan Vazifeleri Üzerinde Vicdan Yoklanması" diğeri de "Hükûmet Planları" veyahut da "Chaulnes Tables" diye anılan yazılar olup her ikisi de zamanın büyük ihtiyaçlarını açıkça belirtmek ve Bourgogne dükünü ağır mesuliyetlerine karşı uyarmak gayesini istihdaf etmektedir."⁴⁵

Hakikî bir mürşit sıfatıyla Fénélon, bu eserlerinin birincisinde her soruyu iyice inceledikten sonra tam isabetle cevaplandırmaktadır. "Efendilerinize fazla yetki verip bu sayede lâıyk olduklarından fazla menfaat sağlamalarına sebep olmadınız mı?" diye sormaktadır. Ancak adil ve kaçınılması imkânsız harplerde ve o zamanlarda dahi aile ve iktisadî hayatı asgarî şekilde zedeleyecek nispette cevaz verilen politikayı sulistimal edip ordu ve donanmadan gelen talep ve tazyiklere lüzumundan fazla müzahire olmadınız mı? "Her kürek mahkûmunun cezasını çektikten sonra zamanında tahliyesi için alâkahlara emir vermekte lâzım gelen dikkat ve itinaı gösterdiniz mi? Bu zavallıların durumları korkunçtur; hiç bir

sey mahkûmiyet süresini uzatmak kadar gayri insani değildir..... Askerlerinize yağmacılığa ihtiyaç göstermeden geçinecek kadar para veriyor musunuz?... Yabancı milletler üzerinde hiç adaletsizlik göstermediniz mi? Cemiyet, muztar kaldığı için yol kesip birkaç yüz lira soyan zavallı talihsiz bir kimseyi asmakta, diğer taraftan memleket fethinden, yani komşu bir devletin toprağını kendi memleketine ilhak eden diğer birisine kahraman muamelesi yapmaktadır! Mutasavver bir harbin milletiniz ve memleketimiz için lüzumlu olduğunu dikkatle tetkik ettiniz mi?... Sulh muahedelerini zamanında, ihmal etmeden yaptınız mı? Bunları kurnazca muameleler ve bahanelerle hiç ihlâl etmediniz mi?... Ya alâkasızlıktan dolayı, ya yalnız kalmak arzusundan, kibirliliğinizi yenememekten, teferruatla uğraşmaktan yahut da mühim ve mahrem evrak okumak bahanesiyle kendinizi tecrit ederek insanlar ile ve hatta kendi idareniz altındaki halk ile aşinalık kurmayı ihmal etmediniz mi? Yani halkı tanımak ve onlara yaklaşmak için ne yaptınız?" Sonuncu cümle genç dükün kusurlarını, korkaklığını, hayatı olduğu gibi yaşaması, her fırsatta halkı tanıyıp onlarla hemhal olması gerektiği halde kendi içine çekilmeğe karşı duyduğu kuvetli, fakat bedbaht temayülü göstermektedir.

Fakat bu pratik idealist, Fénelon, üzüntü ile kuvvet politikasının kaçınılmaz olarak kabul edildiğini müşahade etmektedir. "Küçük milletler birleşip de bir karşı denge kurmadıkları takdirde sonunda en kuvvetli milletin diğerlerine tefavuk edin onlara hükmedeceğini kabul etmeliyiz," demektedir. İnsanlar arasında, büyük bir kuvvetin itidal içinde kalacağına ve en zayıf olduğu zaman elde edebileceği ile iktifa edeceğine kanaat getireceğine, böyle bir şeyi ümit etmemize imkân yoktur.

İkbal ve refahını bu tarzda tatbik edecek bir prensin çıktığını dahi kabul etsek, bu fevkalâde hareket onun hükümdarlığı ile birlikte sona erer.... O halde, günlük icapların karakteristik ve hakiki durumunu olduğu gibi kabul etmeliyiz; yani her memleket etrafında bulunan diğer memleketler üzerinde muzafferiyet kazanmağa çalışır. Binaenaleyh, her millet emniyetini sağlamak gayesiyle komşularının herhangi birisinin çok büyüyüp kuvvetlenmesine mani olmağa çalışmalıdır." Cambrai'de uzun süren harpler sırasında Fénelon, harpler yüzünden milletlerin ne facialar ve yoksulluklar geçirdiklerini gözleriyle görmeğe fırsat buldu. İdealilerini kaybetmemekle beraber, süratli bir tekâmül hususunda da kendini boş ümitlerle aldatmadı. Genç Bourgogne düküne de insan tabiatına fazla itimat ederek milletin istikbalini tehlikeye sokmamasını tavsiye etti.

Fakat Bourgogne dükü 1712 de çok genç çağında öldü. "Examination of Conscience on the Duties of Royalty", Télémaque'ın yeni bir baskısı ile birlikte 1734 te yazarın ölümünden sonra yeğeni Marquis de Fénelon

tarafından tabettirilecekti. O zaman hükûmeti idare eden korkak, müdebbir ve muhafazakâr Cardinal Fleury'nin ısrarı üzerine neşrine mani olunmuştu. On iki sene sonra Londra'da bir Fransızca bir de İngilizce baskısı çıktı. Diğer memleketlerde birçok diğer baskılar da çıkmaya devam etti, taki 1775 te XVI. Louis Fransa'da basılmasını rica etti. Fakat, maalesef XVI. Louis bütün iyi niyetlerine rağmen Fénelon'un çizmiş olduğu cesur ve tesirli programı tatbiki muktedir değildi. Böyle bir programı mevki tatbiki koyabilmek için yazar kadar azimli, cesaretli ve basiretli bir hükümdara ihtiyaç vardı.

Mevzuubahis olan ikinci eser "The Chaulnes Tables" ismini kuzeydeki Picardy eyaletindeki küçük bir kasabadan almaktadır ki orada, 1711 kasımında Fénelon arkadaşı Chevreuse dükü ile birlikte birçok günler babasının ani ölümü üzerine birinci derecede veliaht olan Bourgogne dükünün hükûmet başına geçtiği takdirde idare planlarını münakaşa etmişti. Teklifler çok tafsilâtlı ve sarihtir. Ayrı ayrı başlıklar altında ve açık açık tasrih edilmişlerdir. Bunların birincisi ve en mühimmi Cambrai'deki feci harp sahnelerine şahit olan Fénelon'a göre sulha olan acil ve büyük ihtiyaçtır. Fransa'nın emniyeti ve muhafazası için bu vahim ve uzun harpler derhal bitirilmeli; eğer sulh yapmaya imkân olmazsa, bu takdirde harbe en muktedir generallerin idaresinde devam edilmeli ve yalnız müdafaa harbi yapılmalıdır. Eğer durum daha da vahimleşecek olursa ve vaziyet kaçınılmaz bir hal alırsa şerefle döğüşülerek zayıf taraf yok edilmelidir.

Fakat sulh sağlandıktan sonra birçok iç inkılâplar yapılacaktır. Ordu mevcudu yüz elli bine indirilmelidir. İktisadi maksatlarla mevki-i müstahkemlerin adedi ile karargâhların hacimleri tahdit edilmeli ve azaltılmalıdır. Bütün Avrupa'ya karşı umumi bir harpten içtinap edilmelidir. Fransa'nın İngiltere ile geçimsizliğine hakiki bir sebep yoktur. Hollanda ile sulh akdi kolaylıkla tahakkuk ettirilebilir. Sarayda bütün lüzumsuz tahsisat ve masraflar kısılmalıdır. Lüks tahdit olunmalı, tasarruf ve muvazeneli bir bütçenin tanzim ve tatbiki kaide ittihaz edilmelidir. Eyaletlere daha fazla yetki sağlayan daha az merkezi bir hükûmete, vergi tahakkuk ve tahsil sistemindeki eşitsizlik ve yetersizliğinde reform yapılması, hükûmet teşkilâtının ve sınıfların reorganizasyonu Fénelon tarafından teklif ve tavsiye edilmektedir. Dinî ve dünyevî kuvvetler birbirinden ayrı, müstakil fakat hükûmete karşı sorumlu olacaklardır. Fénelon millet menfaatine müstesna hizmetler haricinde asilzadelik payeleri bağışlanmasına muarızdır. Doğuştan asilzadelik idame edilmeli, fakat aristokrat sınıf ticaret ve idareye sokulmalı, bununla beraber, imtiyazlarını muhafaza etmelidirler. Kanunlar ve tatbik şekilleri sadeleştirilmeli,

daha iyi bir adalet cihazı da Fénelon tarafından hararetle tavsiye ve teklif edilmektedir. Télémaque'da belirtildiği gibi serbest ticaret teşvik olunmalıdır. Yabancı memleketlerden daha iyi kalitede imalâta imkânlar sağlanmalı, fakat rekabet önlenmemelidir; Fénelon'un ileri sürdüğü bu teklifler fevkalâde liberal ve ileri görüşlü olduğunu göstermektedir.

Lükse karşı olan müsamahasız muhalefetinden dolayı Fénelon tasarruf sağlayan kanunlar vazında aşırı tedbirlerin alınmasını istemekte ve her sınıf halk arasında giyimın bile tahdit edilmesini ve belli bir şekle sokulmasını tavsiye edecek kadar gülünç iddialar serdetmektedir. Bununla beraber, mutlakiyet idaresinin ihdasından önceki Fransa'ya dönmeği düşünecek kadar gerici olmasına rağmen, Fénelon yine de ileri görüşlü ve ileriye hesaplayan bir tenkitçi olarak kalmaktadır.

Bourgogne dükü kral olabildiği takdirde acaba Fénelon büyük bir başbakan, Richelieu veya Mazarin'den daha büyük bir insanıyetli idareci olabilecek miydi? Cambrai de, müşkül şartlar altındaki başpiskoposluk görevinde gösterdiği hakimane, muktedirane ve bilgili idaresi, onun daha büyük bir vazifeyi de aynı kudretle yapabileceğini göstermektedir. Lâkin daha fazlasını bilmiyoruz.

Maalesef bu tahakkuk edemedi, ve ünlü başpiskoposun teklifleri, o zamanın basiretli adamlarından birinin vazettiği ümit verici fakat nazariyatta kalmağa mahkûm prensipler olmaktan ileri gidemedi. Şubat 1712 de Bourgogne dükünün erken ölümünü müteakip, Louis XIV Fénelon'un bulunabilen kitaplarını yaktırdı.⁴⁶ Müstebit kral kendi mizacı ile tamamiyle çatışma halinde birisiyle karşı karşıya bulunduğunu anladı. "İhtiyaç halinde onu çok arayacağız",⁴⁷ ibaresi Louis XIV'e atfediliyorsa da hâkimi mutlak kral hazretlerinin mizacına yakıştırılmamakta ve o zamanın şahadeti ile de teyit olunamamaktadır. Madame de Maintenon'un pek samimi olmamakla beraber: "Cambrai başpiskoposunun ölümü karşısında üzgünüm; onun şahsında Quietism etrafında bir dost kaybettim, eğer ifrata ve şiddete temayül etmese idi daha iyi işler yapacağı muhakkaktı."⁴⁸ "Büyük Hükümdar" diye adlandırılan şahıs üzerinde güneş artık batmakta idi. Fénelon bu kritik devrenin ihtiyaçlarını gören nadir kimselerden biriydi ve lüzumlu çareleri bulmuş ve onları formüle ederek mercilere sunmuştu.

Hâdiseleri ve insanları inceden inceye tetkiki, kuvvetli nüfuzu nazarı, devamlı ve derin müşahedeleri sayesinde Fénelon hayali olmadan idealist, skeptik olmadan realist, pratik kalmakla beraber ileriye görmesini başarabilmiştir. Onun yaptığı kendi devrinde olduğu gibi diğer devirlerde de büyük bir âbide olarak kalmaktadır.

FONTENELLE VE MODERN İLİM RUHU

1

Fontenelle'in en büyük şaheseri bizzat kendi hayatıdır. Fénelon ile aynı on yıl içerisinde, ondan biraz sonra, 11 Şubat 1657 de doğmuş olup tam manasiyle "uzun bir ömürden" sonra 9 Ocak 1757 de ölmüştür. Böylece bir asırdan bir ay eksik olarak yaşamıştır.

Bundan başka, daha gençlik çağında meşhur olan Fontenelle, zamanın ileri fikirlerini benimseyerek, açık düşünüşle, ustalıklı ve zekice hareketi sayesinde muvaffakiyet sağlayabilmişti, ancak Voltaire ve onun gibi hasım kimselerin' arada çıkan tenkidlerinden sonradır ki mezleğinde olağanüstü seviyeye kıymetinden hiç bir şey kaybetmeden daha büyük bir itibar içerisinde ulaşmıştı. Uzaktan ve yakından, çok kimseler onu asrının harikası olarak aramağa başladılar. Paris gümrüğünde bir turist gümrük memurlarından birisine: "Ne! Monsieur Fontenelle'in oturduğu yeri bana söyleyemeyeceksiniz demek" diyerek iğbirarla çıkışmıştır. "Ne cehalet! Bu dünyaca bilinen bir adamdır!"

Doğuştan çelimsiz ve hastalıklı olan bu çocuğun hayatından bile ümit kesilmişti. Bundan dolayı evinde vaftiz edilmesi mecburiyet halini almış ve bebek ancak üç gün sonra kiliseye götürülebilmmişti. On altı yaşında bile bir bilardo oyunu ona fazla geliyor ve daha fazla bir faaliyet veya heyecanlanma kan tükürmesine sebep oluyordu. Bu zafiyetine rağmen, veya daha büyük bir ihtimalle bu sayede düşük halini şaşılacak derecede itina ile idare etmeği öğrendi, öyle ki, ancak elli yaşında ve bir tek defa hastalandı, ısıtma, görme ve hafıza melekelerinin tedricen azalmasına rağmen umumi sağlık durumunu normal olarak ölüm gününe kadar muhafaza etmiştir. Akciğerlerindeki zafiyet hali ince sesini esirgemedi müsaait bir mazeret teşkil etti ve bu sayede ona o parlak hoşsohbetlerin harikası olma imkânını sağladı, müdahale etmeden ve kendi fikirlerini öne sürmeden, hiç sabırsızlık göstermeden dikkatli bir dinleyici oldu. Bundan başka mükemmel bir mideye sahip olduğundan yemeklerinin çoğunu di-

şarında davetlerde yemeğe alışkın ve meraklı bulunan Fontenelle, bu büyük zevk menbandan lâyıkıyla faydalanma olanağını bulmuştu.⁴ On sekizinci yüzyılın karakteristik hastalığı, nekris nöbetleri bu şartlar altında onun için de mukadderdi, fakat birkaç gün ayağını bir iskemle üzerinde istirahatle ve kolaylıkla iyileşiyor.⁵ hastalık nöbetlerini atlatıyordu. Talihi âdeta şefkat kanatlarını onun üzerinden esirgemiyordu.

Sefahat ve ihtirastan uzak yalnız muvaffakiyet sağlayacak kadar arzulu; servet ve şöhret kazanmağa muktedir, fakat heyecan, üzüntü ve sabırsızlık duymadan Fontenelle, akşam oldu mu yatağa yatıp da başını yastığa koyunca sakin bir şuursuzluğa düşer ve bütün geceyi rahat ve derin bir uyku içinde geçirirdi.⁶ Onda çok nadir kimseye nasip olan bir haslet vardı: üzüntülerini ve meşgalesini asla kendisiyle birlikte yatağına sokmazdı. John Law'un mali "sisteminin" iflâsından sonra intikam hisleriyle kundakçılar Palais-Royal'i yakmağa kalkıştıkları zaman Fontenelle naip Orleans dükünün muzaheretine nail olarak orada kalmağa devam etti ve bütün ısrarlara rağmen birkaç gün için dahi ayrılmayı katî surette reddetti. Bilâkis mutad zamanında yatağına girmeğe ve deliksiz uykusunu uyumağa devam etti. Ertesi günü uyandığında hayretle haykırmıyordu: "Sarayı hâlâ ateşe vermemişler!"

Böyle ihtirassız bir karaktere sahip olan Fontenelle, gayet tabii olarak evlenmeğe karşı hiç bir arzu göstermedi. Bayle gibi, o da doğuştan bir bekârdı, fakat bu büyük Protestan mürşidin aksine Fontenelle, zamanının erkek ve kadınlarını teshir eden parlak içtimai meziyetleri haizdi. Bir bakıma göre yaşı hiç değişmiyordu, gençliğinde ebediyen yaşlı ve ihtiyarlığında da ebediyen genç idi.

Bu tabiatte bir insanın çok takyidat altında olacağı aşîkârdır. Fontenelle hiç bir zaman kahkaha ile gülmediğini itiraf etmektedir;⁸ fakat o, bizatihi neşeli ve daima mütebessim idi. Müsahabe sırasında nükteli ve maharetli idi. Hikâyelerini tatlılıkla dinletir, onları âdeta yaşayarak anlatırdı. Böylelikle, Madame de Lambert, Madame de Tencin ve Madame Geoffrin'nin salonlarının ası olmakta zahmet çekmedi. Dostlarına karşı gösterdiği devamlı ve samimî arkadaşlık hiç bir zaman şiddetli his veya teessüre inkılâp etmemiştir. Parasına karşı müteyakkız idi, bununla beraber, ihtiyarlıkta görülen cimriliği göstermemiştir. Hakikaten, şüpheli götürmeyen cömertliklerinin misalleri de nadir değildir. Umumiyetle beraberiyete karşı fazla riayetkâr olmamakla beraber, şahsî mahrumiyetlere karşı merhametli ve müsamahakâr idi. Bütün cephesiyle ve her şeye karşı son derecede makul idi, hasmane ve yıkıcı olan tenkitleri okumamakta ve hatta cevaplandırmamakta idi; çok itidalle ve sükûnetle hareket etmekte idi.

Devam ettiği salonlardan bir tanesinin sahibi olan Madame de Tencin hissizliğinden dolayı onu takbih etmiştir. Elini Fontenelle'in kalbi üzerine koyarak demiştir ki: "Buradaki kalb değildir, burada kafadaki gibi bir beyin vardır!" Bu doğru idi ve Fontenelle bunu inkâr etmeyi de tasavvur etmemiştir. O, teşahhus etmiş zekâ idi.

Fontenelle tam manasıyle Louis XIV'ün "Büyük Asrı" ile onu takip eden on sekizinci asır arasında canlı ve direkt bir bağ idi. Meselâ 1753 te doksan altı yaşında iken yetmiş beş yıl öncesine ait bir zamandan yanlışsız bahsedebiliyordu: "Evet, Madame de La Fayette ile beraberdim. O anda Madame de Sévigné'nin geldiğini gördüm."¹⁰ Fakat maziyi böyle yakinen bilmekle beraber, yaşadığı zamana da çok iyi uymasını bilmiş ve değerlendirmiştir. Hiç bir zaman bir mazlum kisvesine¹¹ bürünmeği aklına getirmeden, çizmeli misyonerleri ve Nantes Fermanının fesih olayını eksiksiz anlatabilirdi. Montesquieu'den otuz iki yaş daha büyük olmasına rağmen ondan fazla yaşadı. Voltaire'den otuz yedi yaş daha büyüktü, bununla beraber ertesi asrın ortasını aştı ve böylece mezkûr asrın bulanık ikinci yarısına da geçerek büyük vatanseverin uzun mücadelesinin tam dörtte üçüne şahit oldu. Başka bir devrin ihtilâlcı çocukları olan Rousseau ve Diderot'dan onu elli seneden fazla bir zaman ayırmasına rağmen şöretlerinin ilk seneleri tantanalı bir tarzda kendilerine ulaştığı vakit Fontenelle'de sağdı. Hakikaten o, kendi tabiriyle zamanının yaşlı ve akıllı müşaviri (Nestoru) idi.

Son yıllarda sağırılığı iyice ilerleyerek onu en büyük zevki olan müshabe zevkinden mahrum etti. Bundan sonra bir kulak tempanı kullanmağa mecbur kaldı ki bunu devamlı kucagında veya koltuğunun kenarlığında bulunduruyordu. Bu işitme malûliyetine rağmen, yakın dostu Madame Geoffrin'nin salonuna ziyaretlerini eksik etmiyordu. Bazan etrafındakilerin yüzlerinde fazla bir beşaret gördüğü zaman konuşulan mevzuun ne olduğunu sormadan duramazdı. Konu hakkında tenvir edildikten sonra tekrar sükûnete dalar ve uzun zamandan beri edindiği alışkanlıkla¹² ve sessizce kendi kendine müshabeye daldardı. Bilâhare, ve rica üzerine Fontenelle ile Fontenelle arasında geçen bu müshabenin özetini etrafındaki saygı değer dinleyicilerine anlatır, onlar da, bu özeti kendilerinin daha önce beyan edilen fikirleriyle mukayese ederlerdi. Gayri kabili içtinap hale gelen kulak tempanını kurnazca başka maksatlarla da kullanıyordu. Senelerce, münazaacı ve ikinci derecede yeğeni Richar d'Aube ile birlikte yaşamıştı. Bu zat kesin olarak: "Diyorum ki..." diye bağırduğu zaman Fontenelle telâssız tempanlı kulağını çevirerek: "Evet! diyorsunuz"¹³ diye sert bir sesle cevap veriyordu.

Bununla beraber, yaşlandığı sıralarda dahi Fontenelle inceliğinden hiç bir şey kaybetmedi. Genç ve güzel bir kadın karşısında asırdide ihtiyar reverans yaparak şu nükteli iltifatta bulunmuştur: "Ah, şu anda seksen yaşında olmayı ne kadar isterdim!"¹⁴ Ananeve göre büyük hâkim Oliver Wendell Holmes ta son zamanlarda buna benzer bir mukabelede bulunmuştur. Fontenelle'i okumuştur da ondan mı böyle bir jestte bulunmuştu; yoksa bu şekilde hareket aynı vaziyet karşısında yaşlılığın tabii nüktedanlığının bir reaksiyonu mu idi?

Bu nasıl kabul edilirse edilsin, yaşlılığın mucip olduğu hareket ve enerji kısıntısını filozofça telâkki ediyordu. Ölümün yavaştan yaklaştığını hissettikçe "ağır eşyayı önceden gönderiyorum"¹⁵ diyerek şakalaşmağa devam ediyordu. Bununla beraber, hayat hâlâ tatlı idi. Ölümünden altı ay önce kendisini ziyarete gelen kendinden daha ihtiyar, yüz üç yaşındaki Madame Grimaud: "Monsieur, Allah bizi unutarak dünyada bırakmışa benziyor," dediği zaman Fontenelle parmaklarını dudaklarına götürerek ve yavaşça "Suus!"¹⁶ diye cevap vermiştir.

Fontenelle büyük ihtiras ve büyük sevgi hasretlerinden mahrum olmasına karşılık, neşe, sabır ve tevekkül'e sahipti ki bunlar da küçümsemecek hasletler değildi. Hiç olmazsa kendi ve etrafındaki arkadaşlarının saadeti için lüzumlu olan şeylere malikti.

Hayatının teferruatı çabuk hulâsa edilebilir. Tarihi ve eski Normandiya şehirlerinden olan Rouen'de 11 Şubat 1657 de doğan Bernard le Bovier¹⁷ de Fontenelle oradaki Jesuit okulunda tahsilini yapmıştı. Meşhur dram yazarı Pierre Corneille'in ve ondan daha az tanınan fakat dâhi kardeşi Thomas'ın yeğenleri olan Fontenelle erken yaşında Paris'e müteaddit seyahatler yaptı ve hemen Paris'teki edebî çevrelere tanıtıldı. Şiir trajedi, operaya ait tercümeleri ve aşkla ilgili yavan yazıları yazarda derin teheyyüc hislerinin bulunmadığını, üslûbunun taklitçi olduğunu ve büyük, yaratıcı edebiyat için lüzumlu vasıflardan mahrum bulunduğunu gösterdi. 1694 gibi geç bir tarihte, Fontenelle'in haklı olarak şöhrete ulaştığı bir sırada bile muhasımı La Bruyère bile "karakterler" isimli kitabında onu Cydias ismi altında merhametsizce yermektedir, fakat bunu yaparken de çok kuvvetli nüfuzu nazara sahip bir müşahidin bile görmemezlik ve tarafgirlik yüzünden hakikatlere temas ederken ne kadar yanılabildiğini ve hakikatlerin hepsini veremediğini göstermektedir. Sonunda Fontenelle tahminlerinde ne kadar yanıldığını ispat etmiştir ve bu pasaj bugün artık edebî bir tecessüsten başka bir şey ifade etmemektedir.

Vaktinin çoğunu hâlâ Rouen'de geçirmekte olan Fontenelle, kalemini modern fikirler ve fen ile ilim üzerinde açık ve popüler münakaşalara hasretmeğe başladı. Derhal başarı sağladı. 1683 ten 1688'e kadar kısa

zaman içerisinde, daha otuz yaşına basmadan bir şöhret oldu. Fransız Akademisine kendisini dört defa aday gösterdi. Daha ziyade Racine, Boileau ve La Bruyère gibi büyük şahsiyetlerin insafsız husumetlerinden dolayı dört seferinde de reddedilmişti. Nihayet 1691 de son bir teşebbüsten sonra adaylığı kabul edilmişti, ve Akademiye giriş hitabesinde genç rakibi Racine aleyhinde, amcası Pierre Corneille'in dramatik eserinden sitayişle bahsetmekle hasımlarını bir kat daha kızdırdı. 1697 de Fontenelle yeni teşkilâtlandırılan İlim Akademisine sekreter seçildi. Bu mevkide seksen üç yaşına bastığı 1740'a kadar kaldı ve ondan sonra ısrarlı müracaatlardan sonra istifasını kabul ettirebildi. Yazdığı "Akademinin Tarihi" ve büyük ilim adamlarının ölümelerini müteakip her biri hakkında kaleme aldığı "mersiye" ve "methiyelerindeki" tesirli üslubu ve geniş bilgisi sayesinde fen ve ilim tekâmülünü Fransa'da sağlamış ve taammümüne önemli derecede yardımcı olmuştur. Bu methiye ve mersiyeleleri aynı zamanda Fontenelle'in zihni faaliyet bakımından sabit kalmayıp devrünün icaplarına uyarak hareketli olmağa ve ileriye doğru hamle yapmağa ne kadar muktedir olduğunu da göstermektedir.

9 Ocak 1757 günü akşam üzeri ve gün kararınağa başladığı sırada, bir günlük bir hastalıktan sonra Fontenelle'in ölümü Paris'te sessizce üzerine çöktü. Ölümü, dört gün önce, Damiens'in kral Louis XV'i öldürmek için giriştiği çılgınca teşebbüsün halk üzerinde yarattığı heyecan ve gürültüye rastladığından, bir hayli gölgelenmiş ve dünyadan göçüştü sessiz olmuştu. Fontenelle ölürken ızdırap çekmemişti yalnız bu kadar uzun bir ömrün kendini nasıl erittiğini hissediyordu. Doktoruna: "Hiç bir tarafım ağrııyor, yalnız yaşamam garip bir şekilde güçleşmeğe başladı."¹⁸ diye ifadeye bulunmuştur.

2

1683 yılının başında, henüz Fontenelle Rouen'de iken ve daha yirmi altı yaşını bitirmeden "Ölümlerin Muhavereleri" adı altında küçük bir kitap yazdı. Birkaç hafta sonra, yazar eserinin üçüncü baskısı sırasında on sekiz muhavere" daha ekleyerek ikinci bir cilt daha yazmak ihtiyacını ve cesaretini duydu. Kitabın çok popüler olduğunun şüphe götürür tarafı yoktu. Bayle bu eseri kendisinin "News of the Republic of Letters" isimli kitabında öğdü. Eser her tarafta örnek olarak alınıyordu ve ertesi yılın ekim ayında hem İngilizce ve hem de İtalyancaya tercüme edilmişti.

Fontenelle'in mebde noktası eski Yunan yazarı Lucian'ın aynı isimdeki kitabına dayanmaktadır, fakat Fontenelle fikirlere canlı bir ifade

vermek hususundaki üslûbundan başka selefinden fazla bir şey taklit etmemiştir. Merak uyandırıcı bir tezat halinde Fontenelle dünya fatihi büyük İskender ile Phryne isimindeki fahişeyi karşıkarşıya getirmektedir; aynı şekilde aşk şairi Anaceon ile ağırbaşlı filozof Aristoyu; İliad ve Odyssey destanının yazarı Homer ile çocuk hikâyeleri yazarı popüler Aesop'u; Yunanlı Sokrat ile on sekizinci yüzyılın büyük makale yazarı Montaigne'i ve birçok diğer ölmüş meşhurları karşı karşıya getirmektedir. Umumiyet itibariyle diyaloglar görünüşte acayip ve görülmeyen bir şekilde sonuçlanmakla beraber, bu neticeler çok defa muhakeme yerine hissiyat tesiri altında kalan beşer tabiatının zaaf ve çılgınlıklarına uymaktadır.

"Eğer dünyada yalnız gürültü yapmak istiyorsak" diyen Phryne büyük İskender'e "bu iş için en uygun insanların en muhakemeli insanlar olmadığını" hatırlatmaktadır. Kadın tavrılı Sybarite Smindirides şu can sıkıcı sualle kuvvetli adam Milo'yu rencide etmektedir: "Bir öküzü yerdenden kaldırarak övünmekle bir öküz gibi olmanın aynı şey olduğunu tasavvur etmiyor musunuz?" Basit atletik kudretle tefahur etmek hakkında bu kadar. Aristo ihtirasın tarifinde biraz şüpheye düştüğü zaman, aşk terennüm eden Anacreon bilgisinden emin olarak şöyle cevap vermektedir: "Saçmalama! Senin yaptığın gibi biz ihtirası tarifile mükellef değiliz, ancak onu kontrolle mükellefiz." Homer de Aesop'a şöyle öğüt vermektedir: "Siz insan dimağının yalnız hakikatı aradığını farzediyorsunuz. İnsanoğlu yanlışlıklarla da pekâlâ işlerini görebilmektedir." Napolili Joan'a Anselm isimindeki aziz şöyle dert yanmaktadır: "Eğer insan sizin düşündüğünüz gibi ise, o halde o, her şeye göz dikmeğe, fakat hiç bir şeyden zevk almamağa, mütemadiyen dolasmağa, fakat hiç bir yere ulaşmamağa mahkûmdur." Neye Paracelsus'un metafizik nazariyeleri unutulduğu halde Molière'in komedileri yaşamağa devam etmektedir? Zira "ebediyet gayesiyle yazan beşer çılgınlığını tasvir etmelidir." Bu kıratda bir adam hiç bir zaman malzemesiz kalmaz.

Fontenelle'in metodu bilhassa Sokrat ile Montaigne'nin meşhur diyalogunda görülmektedir. Montaigne eski zaman ve medeniyete olan hayranlığı ile dolu olarak şöhretli selefini ahirette heyecanla selâmlamaktadır.

Sokrat "dünya ne âlemedir? Çok değişmiştir, değil mi?" diye sormaktadır.

Montaigne: "İfrat derecede, onu tanıyamazsınız." diye cevap vermektedir.

Sokrat: "Çok memnun oldum; onun benim zamanımdan daha iyi ve akıllı olacağını ümit ve tahmin ediyordum." demektedir.

Montaigne: "Yanıhyorsunuz" diye bağırıyor ve ilâve ediyor: "Her zamankinden daha çılgın ve bozuktur. Belirtmek istediğim değişiklik budur, ve sizden sizin zamanınızda hüküm süren dirlik düzenlik ve doğruluğun hikâyesini dinlemeği ümit ediyordum.

Buna Sokrat şöyle mukabele ediyor: "Bense, kendi hesabıma ve tamamen bunun aksine sizin yaşadığınız asırdaki harikaları öğrenmek arzusunda idim. Ne? Demek halihazır insanları eski zamanın çılgınlıklarını terketmediler mi?... Zannetmiştim ki işler daha akıllıca bir seyir takip edecek, ve insanoğlu birçok senelerin tecrübesinden istifade etmiş olacaktı"

"Ah, insanlar tecrübelerden faydalanırlar mı?" diye skeptik Montaigne sormaktadır. İnsanlar aynı kapanla avlanan aynı cinsten yüz binlerce kuşa benzerler. Hayata yeniden başlayan bir tek kişi yoktur ki ecdadının tecrübeleri çocukları tarafından unutulmuş olmasın..... Bütün asırların insanları muhakemenin tesir edemediği aynı temayüllere sahiptirler. Bundan dolayı, insanların bulunduğu her yerde çılgınlık da vardır, ve bu çılgınlık aynı cinstendir."

Sokrat: "Bunu esas olarak aldıktan sonra eski zamanların bugünden daha iyi olmasını nasıl bekleyebilirsiniz?" diye sormaktadır.

Montaigne müteaccip ve biraz da yılgın ve meyüs ve geç kalmakla beraber kendi muhakemesinin tuzağına düştüğünü ve Sokrat tarafından tasavvur ettiğinden tamamiyle başka bir neticeye sürüklendiğinin farkına varmaktadır. Böylece, "eski güzel günler" hakkında romantik bir hayranlığa düşmek modern dünyanın temelinden büyük tekâmüle ulaştığını kabul etmek ve yahut da diğer taraftan mahvolundugunu düşünmek kadar akılsız bir davranış olur. Ve diyalog böylece neticelenmektedir:

"Kılık kıyafet değişir, fakat bu demek değildir ki vücudun şekli de beraber değişmektedir... İnsanın dış görünüşü değişir, fakat insanın kalbi değişmez, ve insan bütünü ile beraber kalbinden anlaşılır... Tabiatın umumî nizamı sabit kalmaktadır."

Böylece, yegâne önemli terakki manevî terakkidir ve ne yazık ki bu çok batı seyretmektedir. Ekseriya kabul edildiği gibi Fontenelle modern tekâmülün safdil ve gevşek bir tenkitçisi değildi. Dostu ve tercümei halini yazan Abbé Trublet ile bir ara yapmış olduğu mülâkat onun meşhur diyalogunun makul neticesini tasvip etmektedir. Diğer bir aşınası onun hiç bir zaman aklından geçirmedeği bir mezhebin piri olduğunu kabul etmektedir.²⁰

Diyaloglar umumiyetle derin olmaktan ziyade kurnazca yazılmış yazılardır, bugün de insan çılgınlığının ümitsiz ve skeptik taraflarını tarizsiz olarak ihtiva eden ve zevkle okunan yazılardır. Muhavereler kisvesi al-

tında açık ve ilginç olarak takdim edilen bu yazılarda Fontenelle kendisinin hakikî ve isabetli yolunu tayin etmişti. Kendisi ve halefleriyle birlikte salon hayatı Fransız edebiyatında önemli rolünü oynamış ve mühim teberruda bulunmuştur. Bu diyaloglar, alâka sağlandığı ve açıklıkla yazıldığı takdirde her şeyin efkârı umumiyyeye söylenip anlatılabileceğini göstermektedir. İl y a la manière. Molière "bir yazarın başlıca gayesi memnun etmek olmalıdır," demektedir. Bu sanatta Fontenelle birdenbire bir üstad olmuştur.

Katoliklerle Protestanlar arasındaki münasebetler çok acı olduğu bu karanlık ve sıkıntılı günlerde Fontenelle, Cenevre ve Roma arasındaki rakip iddiaları Mréo ile Eénequ'nun vazih anagramlarını üç dört sayfalık yazısıyla hicveder görülmektedir. Bu kısa hicviyenin ismi "Relation from the Island of Borneo" olup tarihi de muhtemelen uydurma bir tarih olan 27 Kasım 1684 tür. Ciddi tabiatlı Bayle bunu Malay adalarında geçen hakikî bir hikâye olarak aldı ve Ocak 1686 da kendisinin çok okunan kitabı "News of the Republic of Lettes"²¹ de Fontenelle'in imzasıyla ve onu itham ederek neşretti. Nantes Fermanının feshinden üç ay kadar sonra çıkan bu beklenmedik yazıyı müteakip Fontenelle'in tavahhuş olunan Bastille'e tıklulmasına ramak kaldı. Ancak Fontenelle'in şöhreti ve derhal neşrettiği "Triumph of Religion under Louis the Great" eserinde uğursuz fesih kararını öven ve iradei şahaneye inkiyadını belirten mersiyesinden sonra hapsolünmaktan yakasını kurtarabildi.²² Bu şekilde tamamıyla boyun eğmek ve fikirlerini müstebit bir kuvvet karşısında inkâr etmek çok şeref ve haysiyet kırıcı idi, fakat Fontenelle on yedinci yüzyılın güç şartları altında bu nahos dersin tekrarlanmasını arzulamadı. Bundan sonra daha müdebbir olacaktı. Bilâhare üzüntüsünü "avuçlarım hakikatlerle dolu bile olsa onları açmamağa azamî itinayı göstereceğim" acı cümleleriyle ifade etmiştir.²³

3

1686 ocağında Fontenelle'in en muvaffakiyetli ve meşhur eserlerinden biri olan "Conversations on the Plurality of Worlds" — Dünyaların Taaddüdü Üzerinde Muhavereler — isimli kitabı çıktı. Bu eseriyle yazar ilmi yaymaktaki karakteristik rolüne kendisini tam manasiyle vermektedir. Çoğunlukla o zamanın efkârı umumiyesi dünyayı kâinatın merkezi ve güneş ile diğer seyyarelerin dünya etrafında döndüğüne inanıyorlardı — kısaca çok eski zamanlara dayanan Ptolemaic nazariyesi ilk şekliyle kabul edilmekte idi. Daha modern olan Copernicus'un izahı ve tefsiri okuyucuların çoğuna malûm değildi.

Bu eser iki sima ihtiva etmektedir, Fontenelle'in dostu güzel Marquise, Madame de La Mésangère ve Fontenelle'in kendisi. İkisi arasındaki uzun muhavereler aralıksız olarak akşamları Marquise'in Rouen yakınındaki şatosunun arazisi içerisinde geçmektedir. Beş orijinal bölümün her birisi buna uygun olarak "Akşam Üzeri" diye isimlendirilmiştir. Bir altıncı "Akşam Üzeri" daha ilâve edilmiş ve ertesi sene negredilmisti. Fontenelle ilk defa yazısını Marquise'e okuduğunda yanlarındaki hizmetçi kız ismi geçen mahal ile karakterleri tanıdığını saklayamadığından Marquise muasırları tarafından kolaylıkla teşhis olunmamak gayesiyle esmer olarak çizilmiş olan hayali portresini sarışına çevirmesini Fontenelle'den istedi.²⁴

Bugün Plurality'yi anlayabilmek için okuyucu mekteplerde astronomi hakkında okumuş olduklarını bir an için unutmali ve bu mevzu tamamıyla yeni imiş gibi telâkki edip bu şekilde mütalâa etmeğe gayret etmelidir. Ancak bundan sonra insan Fontenelle'in bu karışık konuyu nasıl bir meharetle sadeleştirip ilginç hale soktuğunu anlayabilir.

Kitap şatonun parkında gurubun kısa bir tasviri ile başlar. "Sıcak bir günden sonra serin bir akşam üzeri idi..... Ay doğalı bir saat kadar olmuştu ve ayın şuaları ağaçların yaprakları arasından süzülürken yaprakların üst yüzlerinde gümüşü beyaz bir renk, alt yüzlerinde ise koyu yeşil fakat üstteki parlaklık ile mukayese edilince daha ziyade siyah görülen bir renk tevhit etmekte idi. Gökyüzünde bir tek bulut dahi yoktu, ve yıldızların altın rengindeki parlaklığı arkalarındaki mavi zemin üzerinde gözleri kamaştırmakta idi." Az olmakla beraber, bu müspet tasvir ve tafsîlatla Fontenelle'in, on yedinci yüzyıl yazarlarının umumiyetle itham edildikleri gibi tabiatın göze hitap eden güzelliklerini görebilmekten ve aksettirmek sanat ve kabiliyetinden mahrum değildi.

Marquise'in arkadaşı "güzel bir geceden gündüzün daha az güzel olduğunu" kabul etmiyor musunuz diye sordu.

Marquise de "Evet, gündüzün güzelliği daha parlak olan bir sarışın gibi, fakat gecenin güzelliği de daha cazip olan bir esmer gibidir," diye cevap verdi.

"Kendiniz esmer olmadığınız halde bu faikiyeti esmerlere tanımanızla çok lütufkârsınız" diye Fontenelle mukabelede bulundu. Böylece yazar çok tebdili kıyafete soktuğu kahramanının ehemmiyetini belirtmektedir. Yarım yüzyıldan daha uzun bir zaman sonra, Voltaire, "Micromégas" isimindeki felsefi hikâyesinde kendisine astronominin taammümüne yardımcı olan doksan beş yaşındaki muasırı Fontenelle'in bu sarışınlar ve esmerleriyle alay edecektir.

Muvaffakiyetli bir laboratuvar konferansçısı gibi, Fontenelle, izahlarını müspet mukayeselerle aydınlatmakta, ve bu şerhleri arasına küçük nükteler ve ince lâtifeler katıstırmaktadır. Kâinatı, muntazam hareketleri bütün aksamının dikkatle ayarlanmasını tabii bir saate benzetmektedir. Dünyanın mihveri etrafında dönüşü ve senede bir güneğin etrafını devri bir parkta yuvarlanmakta olan bir topun çift taraflı dönmesine benzeti-lebilir. Dünya boşlukta, suda bir sandal gibi kaymaktadır. Sandalın hareket ettiğini nasıl anlarız? Sahillerin değişmesi ile. Fakat dünyanın hareketini gösterecek sahiller yoktur. Lâkin hayır, yoktur da diyemeyiz, vardır. Sabit yıldızlar sahiller mesabesinde ve bunların dünyaya nazaran izafi vaziyetleri değişik olup dünyanın yerini değiştirmiş olduğunu fen ve ilim adamlarına gösteren bir hadisedir. Şaşkınlık içindeki Marquise'e Fontenelle ayın da muhtemelen dünya gibi meskûn olduğunu söylemektedir. Eğer Paris halkından bir grup Notre-Dame Cathedral'inin tepesine çıkar da mücavir Saint-Denis'te evler, sokaklar mevcut olduğu halde göremedikleri için insanların bulunmadıklarını iddia ederlerse bu muhakemelerinde mantıksız değil midir? Fakat hayır! Belki ay her şeye rağmen meskûn değildir. Fontenelle ciddi bir müşkülü teemmül etmektedir. Orada atmosfer yok! Bundan dolayı yazar bunun lehinde ve aleyhindeki ihtimalleri saymakta ve acemi talebesi Marquise'e deliller katıyet kespnetmeden ve karışıklık halinde hüküm vermekte acele etmemesini ve yeni fikirleri çok ciddiye almamasını tavsiye etmekte ve öğretmektedir. Güneş tedricen zayıflamaktadır. Sahte bir korku içinde ve yarı istihza ile Marquise "sabahleyin yüzünün soluk olup olmadığımı görmek için aynama bakacağıma, zannediyorum ki güneşe bakmayı tercih edeceğim!" diyerek sitemle cevap vermektedir.

Bütün bu, hoş bir lâtife olmakla beraber, bugün lüzumsuz ve manasız görülebilir. Bu cinsten malûmat okuyuculara daha yeni olduğu on yedinci asırda durum aynı değildi. Bilâhare Voltaire, Newton'u popülârise ederek bu tarzdaki lâtifeyi tenkid ediyordu. Fakat Fontenelle Voltaire'in muvaffakiyeti için çok yardımında bulunmuştı.

Hakikaten, burada dahi Pluralité yazarı dinî müşkülâtıtan sıyrılmış değildi. Mukaddemesinin sonunda yazar "dünyadan başka yerlerde insanların mevcut olabileceğinin dine tehlikeli olacağını kabul eden şüpheci ve mütereddit kimselere" ince bir istihza perdesi altında hürmetlerini sunmaktadır. Koruyucu aptallık rolüne devam etmektedir ki bu tarzı hareket on sekizinci yüzyılda onun halefleri arasında karakteristik bir hususiyet kesbetmiştir. Fontenelle şöyle demektedir: "Size ayın meskûn olduğu söylendiği zaman, siz hemen orada bizim gibi insanların mevcut olduğunu

kabul etmektesiniz ve eğer kuvvetli dindar iseniz kendinizi müskülât arasında bulursunuz. Hazreti Âdem'in zürriyeti aya kadar sirayet etmiş veya oraya koloniler göndermiş olamazlar. Şimdi, Âdem'in dölünden gelmeyen insanların bulunabileceğini düşünmek ise dinde müfarakat yaratır. Daha fazla bir şey söylemeğe lüzum yok... Netice itibariyle itiraz aydaki insanlar üzerine teksif edilmektedir; fakat bu itirazı da aya insan yerleştirmeyi arzu edenler yapmaktadır. Bana gelince, kendi hesabıma hiç kimseyi oraya yerleştirmem; ben oraya hiç bir bakımdan insan olmayan yaratıkları yerleştiririm. Bunlar kimdir o halde? Onları görmüş değilim. Onlar hakkında konuşmam onları görmüş olmamdan değildir. Böyle hareket etmemin sebebinin de sizin itirazınızdan kaçınmak için bir oyunbazlık olduğunu tasavvur etmeyiniz," diyen yazar muhaveresini kurnazca sonuçlandırmaktadır.

Böylece Fontenelle ile mesai arkadaşları sayesinde ve dolambaçlı yollarla zararsız hale sokulan bu konular hakkında ananevi inanışın ağır yumruğu her an gafil ve aceleci ilim adamlarının başına inmeğe müheyya idi. İnsanın kâinatın merkezi olmadığını ileri sürmek ortalığı bulandırmaya yetiyordu. Güneş sisteminin tahayyül edilemeyecek kadar muazzam olan mesafeleri birçok okuyucu arasında şüphe ve korku uyandırıyor idi. Fontenelle'in bu konulara maharetle teması sayesinde, herkesin kabul etmekte olduğu gözle görülebilen, her şeyi câmi küçük dünyanın eski nizamı değişerek yerini, Voltaire'in bilâhare ifade ettiği gibi "insanın muazzam bir çamur kürresi üzerinde ufacık bir böcek"²² ten farksız olduğu, yeni, sonsuz ve korkunç bir âleme terkediliyordu.

Bundan sonra, kâinatın büyük yaşlılığı suali vardı. Fontenelle nükteli bir cümle ile "eskiler bizimle mukayese edildiklerinde bizden gençtirler," demektedir. Farzediniz ki yalnız bir gün yaşayan gül tarihler ve hatıralar yazmış olsun. "Biz her zaman aynı bahçıvanı gördük," diyeceklerdir. "Güllerin hatırasında her biri hakikaten aynı kimseden başkasını görmemiştir; o kimse de her zaman olduğu gibi görünmüştür; elbetteki o, bizim gibi de ölmemektedir; hatta değişmemektedir bile." Ve yazar sormaktadır: "Güllerin muhakemesi doğru mudur?... Bir andan ibaret olan hayatımızı herhangi bir şeyin ölçüsü olarak kabul etmeli miyiz?... İnsan bu derece kolaylıkla ebedi değildir."²³

Sade, açık, kısa ve alâkabahş, işte Fontenelle'in üslubu, en iyi şekliyle, böyle idi. Yazacağını önceden dikkatle düşünür ve planlar ve sonra yazdığı zaman, bir yazarı şaşkınlık ile nevmidiye sürükleyen o meşekkatli cehde lüzum kalmadan süratle ve kolaylıkla yazardı. Bunda da talih ona müşfik davranmıştı.

4

Muvaffakiyetli "Plurality of Wolds" ün henüz münakaşaları yapılmırken ve takipten kurtulamadan aynı senenin, yani 1686 senesinin Ocak ayında Fontenelle'in adsız olarak bir kitabı, aynı derecede meşhur "History of Oracles" intişar etti. Üç sene önce çok bilgili Hollandalı Van Dale isminde bir doktor putperestlerin kâhinlerinin mevcudiyet ve manalarının uydurma olduğunu ispat eden iki uzun risale yazmıştı. Fakat Van Dale'in yazıları ağır, sıkıcı, anlaşılması güç idi ve Lâtince yazıyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı doktorun bu âlimane eseri efkârı umumiyeye bir şey ifade etmiyordu. Fontenelle, Van Dale'in yazılarını kısaltarak ve yeniden tanzim ederek sadeleştirdi, halka hitap eder şekle soktu, daha vazıh yaptı ve yerinde, tesirli ve mizahi nüktelerle süsleyerek bu sevimsiz risalelerden çok faydalı ve olumlu bir eser meydana getirdi.

Putperestlerin kâhinlerince hücum etmek ilk nazarda zararsız gibi görülebilir. Bununla beraber, Hristiyan âlimleri ananevî olarak bu kehanetleri şeytanlara atfetmişlerdi, binaenaleyh bunları hakikî gibi kabul etmişler, ve bunların Hristiyanlığın kurulması ile kaybolmalarını Hristiyanlığın bir ispatı kabul etmişlerdi. Fakat Fontenelle'e göre hadise bu kadar basit değildi. Hakikat halde kâhinlerin mevcudiyeti asırlarca daha devam etti. Yalnız bunlar tabiat üstü ve mucizevî tezahürat olmayıp daha ziyade putperest papazların düzenbazlıkları ve onlara katılan halkın itikatlarının bir neticesi idi. Fontenelle'in kitabı, tabiat üstü ve mucizevî bütün inanışların tesviyesinde kullanılmıştı. Kolaylıkla anlaşılmayana istidlâl yoluyla esaslı ve ilmi bir şekilde izaha çalışmaktadır. İnsanların safdillik ve budalalığına karşı kuvvetli bir silâhtı. Ancak konuyu takdim ve izahtaki çok büyük temkin ve mehareti sayesinde ki, yazar kendisini çok tehlikeli sansürden vikaye edebilmiştir. Bununla beraber, yirmi sene sonra, 1707 de Baltus Baba isminde bir papaz tarafından cerh ve reddedilmişti. Fontenelle için Baltus Babaya lâayk olduğu derecede ağır ve yıkıcı bir cevap vermek kolaydı, fakat o, bundan kaydı ihtiyatı bir tedbir olarak vazgeçti ve tahrik ve teşvike kapılmamak için muarızının kitabını kapatıp daha fazla okumadan bir kenara attı.²⁷ Bununla beraber, 1713 te, Louis XIV'ün günah çıkarıcısı Le Tellier Fontenelle'i dinsizlikle itham etti ve bu iddiasını "Relation from the Island of Borneo" ve "History of Oracles" ları ile ispatladığını ileri sürerek Fontenelle'in tahsisatını kesmeğe ve hakkında açık mektup imzalatmağa teşebbüs etti. Voltaire'e göre bir talih eseri olarak Kralın Paris'teki saygı değer umumî Polis Müdürü, yaşlı D'Argenson'un zamanındaki müdahalesiyle yazar kralın gö-

zünden düşmekten²⁸ ve büyük bir haksızlıktan kurtarıldı. Fontenelle bu büyük adam D'Argenson hakkındaki mersiyesinin sonunda ona borçlu olduğunu minnet ve şükranını basiretli ve ihtiyatlı bir şekilde ifade etmektedir.

Fon'enelle'in "History of Oracles" ının en önemli ve heyecanlı noktalarından birisi Birinci Kısımın, IV üncü bölümünün baş kısmında, birinci sahifede anlattığı "Altın Diş Hikâyesi" dir.

Putperestlerin kehanetlerinin şeytanların bir eseri olduğu hakkındaki izah tarzı doğru mudur? "Bunun sebebi etrafında kendimizi oyalamadan önce hadise hakkında emin olmağa çalışalım. Bu metodun, tabii olarak evvelâ sebebinin nazarı itibara alıp hadisenin doğruluğu hakkında sual açmak, bu inanışlara alışkın ve kararlarında aceleci olanlar için uzun süren bir usul olduğu bir hakikattir. Fakat her şeye rağmen, bu sayede mevcut olmayan bir şeyin sebebinin keşfetmenin gülünç neticesinden iktinap etmiş olacağız," diyen yazar, Bayle'nin "Miscellaneous Thoughts on the Comet"indeki tesirli bir bölümü kelimesi kelimesine tekrarlayarak özetlemektedir.

"Bu talihsizlik, son asrın sonlarına doğru bir kısım Alman talebelerinin başına geldiğinden burada bu olayı anlatmadan geçemeyeceğim" diyen Fontenelle şöyle devam etmektedir:

"1593 de şöyle bir rivayet ortalıkta dolaşıyordu: Silezyada yedi yaşında bir çocuğun dişleri dökülmüş ve azı dişleri arasında yeni çıkan dişlerden birisi altından idi. Helmstad Üniversitesinde Tıp Profesörü Hortius 1595 te bu dişin tarihçesini yazdı ve bunun kısmen tabii, kısmen mucizevi olup Türklerin tazyiki altında duçar ızdırıp olan Hristiyanların tesellisi için Allah tarafından bu çocuğa gönderilmiş olduğunu kabul ve iddia etti. Tasavvur edin, ne biçim bir teselli ve bu diş ile Hristiyanlar arasında veya Türkler arasında nasıl bir münasebet! Aynı senede, diş sanki tarihçilerden mahrum olacakmış gibi, Rullandus'ta ayrıca tarihini yazdı. İki sene sonra, başka bir bilgin — Ingolsteterus — Rullandus'un altın diş hakkındaki kanaatının aleyhinde yazdı ve bunun üzerine Rullandus daha âlimane bir cevap ile mukabele etti. Libavius isminde diğer büyük bir adam bu diş hakkında söylenip yazılanların bir hulâzasını yapmış ve kendine mahsus fikirlerini de ilâve etmişti. Bütün bu harika eserlerin karşısında bir nokta ihmale uğruyordu, o da dişin hakikaten altından olup olmamasının ispatı idi. Bu maksatla bir mütehassıs dişi muayene ettiği zaman bunun ince bir altın zar ile ve gayet mahirane bir incelikle kaplanmış olduğunu gördü. Fakat halk evvelâ kitaplar yazmakla işe başladı ve sonra kuyumcuya müracaat etti.

“Birçok konularda ve işlerde aynı şekilde hareket etmek kadar tabii hiç bir şey yoktur. Ben, cehaletimizin, mevcut olup da nedenini bilmediğimiz şeylerden daha ziyade mevcut olmadığı halde varmış gibi bir hüküm ve kanaat yürütülen şeylerden geldiğini kabul ediyor ve bu nevi cehaletin daha tehlikeli olduğunu zannediyorum. Yani, hakikate götüren prensiplere yalnız sahip olmamakla kalmıyoruz, fakat yanlışlıkların tecvizine ve bu suretle iş başarmağa yarayan diğer prensiplere rağbet etmekteyiz.”

Bundan alınacak ibret dersi vazıhtır. Nasıl ki isimleri lâtinleştirilmiş olarak “us” ile nihayetlenen meşhur bilginler hadiseleri geleneklere göre ve hissiyatları altında kalarak tahlil ettiklerinden yanıldılarsa, aynı şekilde bizler de aldanabiliriz. Mühassısların bile kendi sahaları haricinde hadiseler karşısında tarafsız ve objektif kaldıkları nadirdir; hatta kendi sahalalarında bile kaç bu dürüstlüğü göstermektedir? Meselâ, siyasi ve ictimai ihtilâflarda bir sokak politikasından daha ileri gidemezler; onlar da tecrübesizlikleri neticesi çaresizlik içinde kalırlar. Böylece Fontenelle, kendi zamanı hakkında olduğu gibi bizim zamanımız hakkında da uygun ve isabetli konuşmaktadır.

“History of Oracles” okunmakta ve münakaşa edilmekte iken başka ve çok değişik bir mesele daha ön plâna çıkmış bulunmakta idi. Renaissance’da öğrenimin tekrar doğuşu ile eski büyüklere lâyık oldukları önem verilmeğe ve takdir edilmeğe başlanmıştı. Hakikaten Yunanlıların ve Romalıların büyük edebî başarıları son iki asır içinde Fransız düşünüşünün muhtevası ve şeklinin tayin ve tesbitinde büyük rol oynamışlardı. Fakat bazı kimseler maziye bu kadar hayranlık ve bağlılıktan usanmağa başladılar. Halen yaşayanlar eskileri geçemezler mi? Hiç değilse, onlar kadar olamazlar mı? Böylelikle yavaş yavaş ve senelerden sonra, terakki fikri bakımından büyük delâleti olan meşhur “Eskilerle Modernler Arasında Mücadele” başlamakta idi.

26 Ocak 1687 günü, Charles Perrault Fransız Akademisinde “Büyük Louis’in Asrı” namı altında bir şiir okudu. Bu şiirinde kendi zamanını Augustus’un devri ile aynı paralele yerleştirdi, Homer’e izafe edilen zaaf- ları teyit ederek Modernlerin ilmi üstünlüklerini gösterdi ve kendi zamanının edebî başarılarını övdü. Fakat aksi gibi günün en büyük yazarları olan Boileau, Racine, La Fontaine ve La Bruyère eski Yunan ve Roma klâsiklerinin büyük tesiri altında olduklarından eskileri tutmakta ve şükran ve minnetlerini inkâr etmemekte idiler. Fontenelle, hiç olmazsa ilim sahasında Modernler tarafını iltizam etti. Hakikaten, kendisinin uzun zaman Fransız Akademisine girişini bloke eden sebeplerden birisi bu idi.

Perrault'un şiirini takip eden 1688 senesinde yirmi sahifelik kadar tutan "Digression on the Ancients and the Moderns" ismi altında kısa bir tezde Fontenelle kendi durumunu harikulâde bir vezahat ile belirtti. Söze sayanı dikkat bir mukayese ile başlamaktadır.

Eskilerle yeniler arasındaki bütün faikiyet "kendi memleketlerimizin topraklarındaki bugünkü ağaçların o zamanın ağaçlarının olduklarından daha kuvvetli olup olmadıklarını anlamağa dayanmaktadır." demektedir.

"Bu birbirini tutmaz sözleri izah edelim", diye Fontenelle devam etmektedir. "Eğer eskiler bizden daha akıllı idiyseler bu, o zaman yaşayanların beyinlerinin daha iyi olduğundan, daha kuvvetli veya daha müsait bir maddeden teşekkül ettiğinden ve daha büyük bir canlılık ile doldurulmuş olduğundan ileri gelmektedir. Fakat neden o zamankilerin beyinleri daha iyi olsun? Bunun neticesi o zamanın ağaçlarının da daha büyük ve daha iyi olmaları icabederdi; zira, eğer tabiat o zaman daha genç ve kuvvetli idiyse insanların beyinleri gibi ağaçların da gençlik ve canlılığı aksettirmesi gerekecekti". Fakat fizik ilmi eskilerin faikiyeti hakkındaki bu güzel cümleleri kabul etmez. Hakikaten, "tabiatın elinde her zaman aynı olan muayyen bir madde vardır ki tabiat bunu hiç durmadan çevire çevire bin bir şekle sokmaktadır... Şüphesiz Eflâtun'u, Demosthenes'i veya Homer'i bizim bugünkü filozoflarımız hatiplerimiz ve şairlerimiz için kullandığı kilin daha ince ve iyisinden yapmamıştır."

Fontenelle, bana göre, "Modernlerle eskiler hakkındaki büyük sorunun cevabı işte buradadır" demek ve ilâve etmektedir: "Hepimiz mükemmel bir şekilde eşitiz." Hakikat halde, "eskilerin hatalarıyla olduğu gibi buluşlarıyla da aydınlanmış olarak, onları geçerse hiç hayret etmemize lüzum yoktur."

"Fakat Modernlerin eskileri geçmeleri ancak müsait sahalarda mümkün olabilir. Belâgat ve şiirde mükemmeliyete ulaşmak uzun tecrübeye ihtiyaç göstermeyen hayal genişliğine ve canlılığına istinat eder.... Fakat fizik, tıp ve matematik sonsuz sayıda fikirlerden kurulmuşlardır ve çok yavaş fakat devamlı olarak mükemmeliyete doğru seyir halinde olan bu ilimler kesin muhakemeye istinad eder... Bunun sonsuz olarak devam ettiği ve en son fizikçi ve matematikçilerin en iyileri olmaları lâzım geldiği aşîkârdır."

Francis Bacon, Pascal ve diğerleri tarafından yapılan bir mukayeseyi örnek alarak Fontenelle, beşeriyetin tarihini, eskiler zamanında genç, bugün tam kudret sahibi ve kemale erişmiş olmakla beraber hakikat halde hiç ihtiyarlamayacak olan münferit bir adamın hayatına benzetmektedir. Yani "Digression" nın yazarının nazarında, insan tereddi etmeyecektir. İlim durmadan artmaktadır, fakat ilerlemeyi hiç bir şey es-

kilere ifrat derecede hayranlık kadar engellemez ve bu kadar hayranlık ergeç muhakeme ve akılselîm tarafından tasvip görmeyecektir. Haki-katen, on yedinci asırda yaşayanların da bir gün gelip eskiler arasına ka-rışacaklarını tasavvurdan uzak tutu'mamalı ve kim bilir ki o zaman ya-sayanlar kendi aralarındaki çok bilgili, çok akıllı kimselere istihfafla bakıp kendilerinden öncekilere lüzumundan fazla saygı ve hayranlık duymayacaklardır, "bunlarla da muhtemelen Amerikalıları kastetmek-tedir." Tabiatıyla Fontenelle'in böylece hayalinde kendi zamanı olan Louis XIV" ün asrı ile aynı paralelde mukayesesini yaptığı insanlar Ame-rikanın Kızıl derilileridir.

Böylelikle tekâmül sorusu safha arzetmektedir. Fontenelle ilimde ilerlemenin namütenahi olduğuna inanmaktadır. Bu konuda beşeriyetin meraklı ve araştırmacı nazarları önünde hudutsuz sahalar yayılmaktadır. Diğer taraftan edebiyat alanında ise, Modernler belki eskilerin eristikleri şahikaları aşamazlar, fakat arada sırada onlara erişmeği ümit edebilirler. Manevî tekâmüle gelince, bu cihet "İstirahat" da münakaşa edilmemektedir. Bununla beraber, unutmamalıyız ki "Ölülerin Diyalogları" yazarı geçen beş sene zarfında noktai nazarını değiştirmemişti. Nev'i beşeri ilgilendiren en hayatî konu olan bu meselede Fontenelle kendi esatiri sözcüleri Sokrat ve Montaigne gibi skeptik kalmaktadır. İnsanlar ile olan tecrübe ve mü-nasebeti onu cesaretlendirmemiştir. "Eskiler ve Modernler hakkında taaddüdü dünya ve İstirahat" eserlerinin yarattığı heyecan ve ilhama rağ-men Fontenelle mükemmel ve her şeyi şamil tekâmülün duygusuz ve gör-mez bir inancısı değildi. O, insanın sıkı sıkıya bağlanmış olduğu bencilik ile çılgınlığa gerçekçi nazariyle bakmağa devam etti.

5

Fontenelle 1699 da İlimler Akademisinin sekreterliğini deruhte ettiği günden bu vazifeden seksen üç yaşında olarak istifa ettiği 1740 sene-sine kadar her sene ölen büyükler hakkındaki mersiyelerini muntazaman tebliğe devam etti. Neşredilmiş eserlerinde bu mersiyelerden yetmiş bir tane vardır. Hakikatlerden ayrılmadan ve şaşmaz fiilî bir kesinlikle hazır-lanıp yazmış olduğu bu biyografiler serisinden ilmi terakkiyatı kırk sene-den fazla bir zaman için ve gayet dakik olarak takip ediyoruz. Yazarın buradaki üslubu, daha genç çağındaki eserlerini karakterize eden nükte ve hiciv kabilinden süslemelerden uzak, vazih ve ciddidir.

Meselâ Newton'u münakaşa ederken büyük hemşehrisi Descartes'in ileri sürdüğü kâinatın girdap nazariyesi hakkında milli hislerine kapılarak onun tarafını müdafaa edecek gibi bir taassuba kapılmamıştır. Tamamî

hesabın (Calculus) icadında hangisine üstünlük tanınması gerektiği münakaşasında Newton ile Leibniz hakkında gayet dürüst ve vicdanî davranmıştır. Fontenelle, hiç tereddüt etmeden Newton'u iltizam etmekte, fakat Alman filozof ve matematikçinin de başarılarını hiç bir haksızlığa mahal bırakmadan tanımaktadır. Şunu da belirtmek yerinde olur ki 1716 da Leibniz'den bahsederken olduğu gibi 1727 de Newton'dan bahsederken de aynı bitaraflığı göstermiş ve her ikisi hakkında aynı durumu muhafaza etmiştir. Sahnenin önünü işgal eden şahsa göre hiç bir zaman görüş ve kanaatlerini değiştirmemiştir.

Du Fay hakkındaki mersiye eski bir asker ve büyük bir iş adamı olan bu zatın ilim sahasma intisabından sonra insanlarla iyi münasebetler kurmada da büyük ve ameli bir kabiliyete sahip olduğu görülmektedir. Sabır, mehare, iyi huyluluk ve sebatı sayesinde lâkayt, hatta muarız devlet büyüklerinden ihmale uğramış nebatat bahçelerini reorganize ve tekâmül ettirmek için lüzumlu tahsisatı almağa muvaffak olduğu gibi, kısa hayat süresi zarfında bu müesseseleri Avrupa'daki benzerleri arasında en üstün seviyeye getirmeği başardı ve onları ölümünden sonra bu vaziyette daha büyük bir tabiatçı olan halefi Buffon'a devir ve teslim etti.

Argenson'ların yazısı için yazdıklarında Fontenelle, bu sefer bir bilgin değil, fakat amme hizmeti uğrunda gecesini gündüzüne katarak gayret ve fedakârlık gösteren ve Paris gibi bir şehirde asayiş ve emniyeti sağlayan namuslu, dürüst, yorulmak nedir bilmeyen mümtaz bir polis müdürünün portresini çizmektedir.

Fontenelle zamanının ilmi ve matematik gelişmelerindeki farkları kavrayıp bunları efkârı umumiye tarafından anlaşılabilir açık ve sade bir dilde ifade edebilmek için lüzumlu yüksek her türlü kabiliyete sahipti. Mersiyelerde, aynı şekilde, zamanının gidiş ve terakkiyatına intibak hususunda da nadir rastlanan bir açık kalblilik ve istidat da göstermektedir.

1724 te eserlerinin yeni bir baskısı ile birlikte "On the Origin of Fables" adında on beş sayfalık kısa bir yazısı da çıktı. Bunun fevkalâde önemi ve manası vardır. Takyidat ve tedbirler dolayısıyla yayılmasına uzun zaman mani olunan bu küçük kitap, yazarın on sekizinci asır tercümeihal yazarı Abbé Trublet'e göre 1690 - 1700 yılları arasında²⁹ yazılmıştı. Fontenelle'in çok mükemmel ve modern bir talebesi olan Mr. J. - R. Carré ise bunun yazılışını daha öne almaktadır, hatta 1680 den önceye kadar³⁰ götürmektedir. Burada ifadesini bulan fikirler yazarın erginlik çağına girdiği sıralarda katî şeklini bulmuş ise de üslûptaki sadelik ve acemice süsleme temayülün görülmemesi bu eserciğin "Dialogues or the Dead" ve "Plurality of Worlds" tan sonra, mersiyelerin hiç bir cilâya

tabii tutulmadan, çok sade ve açık yazıldığı devirde onlarla hemzaman olarak ayrıca kaleme alındığı intibayı uyandırmaktadır.

Bu münakaşa bazılarının telâkkilerine göre "History of Oracles"³¹ a bir mukaddmeden daha şümullü bir mana taşımaktadır. Umumiyetle beşer dimağını anlamak için önemli imalar ve neticeler ihtiva etmektedir. Fontenelle, nasıl oluyor da insanların ilk çağ tarihi birçok saçmalıklar ve manasızlıklardan ibaret olarak kalmaktadır diye sormaktadır. "Bu masalların doğru olabileceği düşünülebilir mi? Yanlış oldukları telâkki edilirse, hangi maksatlarla uydurulmuş ve tertiplenmiş olabilirler?" İptidai insanların cahillik ve barbarlıkları bugün tasavvur edilebilenden daha büyük olmalıdır. Hakikat halde, şimdi bilmekte olduğumuz gibi, kâfirler, Lapp'lar ve İroquois'lar artık anladığımıza göre bu iptidai insanlarınkinden daha yüksek bir medeniyet seviyesine erişmişlerdi. Açıkça görülmektedir ki Fontenelle, bilâhare Roussesau'nun yaptığına aksine iptidailiğin hayranı ve hayali Altın Devrin perestîşkârı değildi.

Bu masallar ve efsaneler nasıl teşekkül etmiştir? Aynen modern insanın bilinenden bilinmeyeni çıkardığı şekilde. Nehirlerin hiç tükenmeden akmaları nasıl olmaktadır? İlkel insan nehrin menbaında bir bardaktan su döken esrarengiz bir kimsenin bulunduğunu kabul ediyordu. Derede boğulan genç adamın bulunmayan vücudu hakkında ne denir? Şüphesiz o, su perileri ve su kızları tarafından kaçırılmıştı.... Putperestlerin Allahları? Bunlar insanların karakteristikliklerini gösterirler, fikir ve hareketlerinde sade ve tabii olan insanların karakteristiklerini belirtirler. Bu putperestlerin allahlarının başlıca hususiyeti kuvvettir, çünkü bu ilkel insanlar tarafından anlaşılan ve hürmet edilen şey kuvvettir. Akıl ve adalet? Bu gibi düşünceler ancak gelişen medeniyet ile vücut bulmaktadır. İnsanlar iyileştikçe allahlar da iyileşirler.

Fontenelle'e göre bütün milletler son derece birbirine benzeyen efsaneler yaratmışlardır — Amerikalı yerliler eski Yunanlılar gibi. — Bu, insan dimağının yeknesaklığını gösterir. Hile ve aldatma bu tezahüratın esas kaidelerine girmez. Böylece, "The Origin of Fables" münderecatının ve mefhumlarının daha ilmi olması bakımından "The History of Oracles" tan bile daha ileri ve daha önemlidir. Düşüncenin izafiyetinin katı olarak anlaşılmış olması, muhtelif devirlere göre değişik safahatı ile "The Origin of Fables" Voltaire'e tefevvuk etmekte ve bizim zamanımızla el sıkışmaktadır. Fontenelle ilkel devri sosyolojinin anlaşılması için sağlam bir temel olarak almakta ve dinlerin mukayeseli mütalâası için tarafsız olmanın esaslarını kurmaktadır. Fontenelle ihtiyatla eski Yahudilikle hakiki Hristiyanlığı acı tenkidlerinden muaf tutmaktadır, fakat bunların beşeriyetin işkence yapmağa mütemayil âdetleriyle yakından ünsiyeti olan

birisinin nazarında ileri tedbirden başka bir şey olmadığı aşîkârdır. "Bu masallarda beşer dimağının kusurlarından başka bir şey aramayalım," diye neticeye bağlamaktadır.

Bu konularda büyük ve modern bir bilgin olan Andrew Lang şöyle demektedir: "Fontenelle'in yazısının.... tatminkâr olabilmesi için çok az miktarda fakat dolgun ve manalı birkaç delile daha ihtiyaç göstermektedir... Mitoloji bundan daha güzel ve daha kısa bir sistem haline sokulamazdı."''

Fontenelle'in asırlık hayatı cemiyet içerisindeki tesirinin de kuvvetli bir amili idi; ve bu tesir öyle kolay ölçülebilecek bir tesir değildi. Fevkalâde açık fikirli bu kafanın karşısına tesiri altında kalmadan kim çıkabilirdi? Bir tek fikir veya ufak bir ima ile ne büyük düşüncelerin doğmasına yardım eder ve cesaret verirdi! Onun manalı tebessümü karşısında körü körüne inanış veya muhafazakârlık dayanabilir miydi? Fontenelle'in demediği de dediği kadar mana ifade ederdi." Çizgiler arasında okumayı gösterdi, eserlerinin muhtelif kısımlar: arasına bililtizam serpiştirilmiş şaşılacak derecede önemli neticelerin birleştirilmesini belleten, ve sade, fakat hakikatin ta kendisi olan fikirlerinden cesur sentezler yapmasını sağlayan öğretimin yüksek sanat şahikasının bir timsali idi. Bu ihtiyarlamayan adam, ilmi akılcılığın teşahhus ettiği ruhun ta kendisidir. Pascal "İnsan ancak bir kavaldır, fakat düşünen bir kaval," demiştir. Fontenelle'in dimağı, his ve heyecandan münezzehtir olarak bâtil itikat ve hurafelerin süzgeçten geçmiş esansıdır. İnsanın bir gün muhakemesinin hükmü altına girmesi mukadder ise, böyle bir insan Fontenelle'de hakiki bir ced bulacaktır.

İKİNCİ KISIM

T E N K İ D, G A L E Y A N, B A S K I

“ÇOK SEVİLEN” LOUIS’NİN HÜZÜNLÜ SALTANATI

1

Yaşlı Louis XIV’ün 1 Eylül 1715 Pazar günü sabahı erken saatlerinde vukua gelen ölümünden hemen sonra büyük Versailles Sarayının balkonunda, şapkasında siyah bir tüy dalgalanan üniformalı bir subay görüldü. Ölçülü, dolgun bir sesle ve vekar içerisinde “Kralın öldüğü” haberini ilân etti. Bunu müteakip ve birdenbire içeriye gitti ve birkaç saniye sonra, bu sefer şapkasında parlak beyaz bir tüy olduğu halde tekrar balkona çıktı. Üç defa yüksek sesle: “Kral XV. Louis yaşasın! Kral XV. Louis uzun ömürlü olsun!” diye bağırdı.

Kapalı balkonun ve onu takip eden dairelerin iki tarafında kraliyet muhafızları yüzyüze gelmek suretiyle sıkı nizam halinde ve hazırol vaziyetinde sıralanmışlardı. Su geçirmez bu asker sıraları arasından çocukça bir eda ile beş yaşında, soluk yüzlü bir çocuk asker yürüyüşü ile yürüyerek aşağıda toplanan kalabalığa görüldü.¹ Ananevi ve ümit bekleyen nidalar henüz manasını güçlkle anlayabilecek yaştaki bu çocuğun kulaklarında canlandı: “Yaşasın kral XV. Louis! Yaşasın kral XV. Louis!”. Eski Rejimin bütün debdebe ve merasimi ile ilân edilen diğer bir meşum saltanat devri başlamıştı.

Ertesi gün, sabahın saat altısında,² Paris Parlamentosunun muazzam teşrii bünyesinin azaları şehrin eski adasındaki Adalet Sarayının büyük salonunda toplanmakta idiler. Genç kralın çocukluk devrinde hükümeti kimin idare edeceği hakkındaki acil soruyu kararlaştıracaklardı. Bu olayı şereflendirir gibi görünerek Orleans dükti Philip, daha ziyade naip olarak seçilmesini sağlamak gayesiyle, üç bin kişiden mürekkep Fransız ve İsviçre askerlerinden³ bir kuvvetle Dauphine mevkiini, rıhtımı, Sainte - Chapelle’e çıkan merdivenleri ve saraya⁴ giden bütün yolları sıkı bir kordon altına alacak kadar sıkı ve müdebbirane tedbir almıştı. Rivayet olduğuna göre iki gün önce bu askerlere ihtiyaç ve müstaceliyet⁵ halinde on defadan fazla ateş etmeğe yetecek kadar barut ve mermi verilmişti. Hu-

susî surette dük daha kralın ölümünden bir gün önce Parlamentonun ileri gelen azalarına yazılı olarak Parlamentonun uzun zamandan beri arzu ettiği kralı fermanlarına itiraz hakkı da dahil, tatbikini düşündüğü programı takdim etmişti.⁶ Böylece onun naipliğe getirilmemesinin yolu tedbirli ve basiretli bir şekilde hazırlanmıştı

Merkezi hitabet kürsüsünün yanındaki salonun alt tarafındaki koltuklarda oturan milletvekillerinin kırmızı libasları parlak, hıştılı bir renk dalgası meydana getirmişti.⁷ Sabahın erken saatlerindeki münakaşalardan sonra dükler, kilise rüesas ve diğer meşahir tedricen toplandılar ve içtima salonundaki sıralarda yerlerini aldılar. Saat dokuza çeyrek kala, Orleans dükünün bitişikteki Sainte - Chapelle kilisesinde⁸ ibadet etmekte olduğuna dair haber geldi. Bunun üzerine kendisinin içtima salonuna gelişine refakat etmek için nezdine bir heyet gönderildi. Rakibi, Madame de Montespan'dan Louis XIV'ün tabii fakat meşru çocuğu olan Maine dükü bu sırada salona girdi ve Saint-Simon'un tasvir ettiği şekilde beşüş fakat bön bir çehre ile sağa sola mübalâgalı bir nezaketle selâmlar vererek, kralın vasiyetnamesinde hassaten ve yalnız kendisinin bu mevki'e nasbedildiğinden emin bir eda ile "sonsuz saadet içerisinde" olduğunu iftiharla beyan etti.⁹

Parlamentolarla düklerin karşılaştıkları zaman kimin kime daha önce şapkalarını çıkarması lâzım geldiği hakkında uzun bir münakaşadan sonra bu mevzu muvaffakiyetle bir yana itilerek daha önemli konulara geçildi. Orleans dükü siyah resmî kıyafeti içinde¹⁰ ve ağırbaşlılığı ile ayağa kalktı, içtima edenlere birkaç saniye sükûnetle baktı ve nazikâne şapkasını çıkararak¹¹ onları selâmladı. Sonra şapkasını Fransız zadegânına yakışır bir tarzda başına yerleştirdi. Dört beş dakika¹² süren canlı ve manalı bir yazılı hitabede bulunarak¹³ müteveffa kralın yeğeni olması hasebiyle naiplik üzerindeki hakkını ısrarla belirtti. Bu münasebetle çok yerinde ve imalı yazılmış olan hitabesi çok iyi tesir yaptı.¹⁴ Vasiyetnamenin aleyhine çıkacak taraflarını önceden hesaplayarak Louis XIV'ün kendisine şahsen "en iyi düşünebildiğim şekilde hazırlıklar yaptım, fakat her şeyi peşinen görmek mümkün olmadığından, eğer doğru olmayan bir şey varsa, sen onu değiştirmelisin" dediğini beyan etti.¹⁵ Bu, tabiatıyla vasiyetnamenin önceden tamamiyle iptali demektir.

Bunu müteakip vasiyetname büyük merasimle getirildi; müteaddit mühürleri incelendi, kırık dökük olmadığı tespit edildi. Açılarak bu mühim vesika okundu, "kralın pek iyi olmayan kendi elyazısıyla yazılmış yedi sekiz sayfa" dan ibaretti.¹⁶ Rakibi hakkında ciddi tahdidatla birlikte Maine düküne muhtelif imtiyazlar ihtiva etmekte idi; diğer taraftan Orleans dükü de Devlet Şurasının rey çoğunluğunun kontrolüne tabi ola-

çaktı. Nazar ve hareketlerinde hayret uyandıran bu şart ve kayıtları bir tarafa iterek, Orleans dükü Parlamentodan haklı iddiasının kabulü ile kendisinin derhal naip seçilmesine karar verilmesini talep etti. Takip edilecek hattı hareket o kadar iyi hazırlanmıştı ki dükün bu arzusu açık oy ve alkışlarla yerine getirildi.¹⁷ Parlamento azaları hemen ve arzu ettiği veçhile Orleans dükünü naip olarak ilân ettiler. Sabah toplantısı bundan sonra dağıldı.

Öğleden sonra saat üçte,¹⁵ parlamento bir daha toplandı. Yeni ihdas olunan vaziyetinden emin ve muhtemel tenkidleri önlemek kaygusu ile Orleans dükü anlayış ve yerinde bir hareketle artık ihtiyaç kalmayan muhafız kıtalarını dağıttı.¹⁶ Naip olarak, önlenmeyen ve itirazsız iktidarı müvacehesinde daha evvelce görüp tetkik ettiğimiz Fénelon'nun meşhur, müessir ve iyi bilinen Télémaque'ındaki²⁰ fikirleri lehinde, onları teyit ve müdafaa ederek mecliste bir nutuk daha verdi. Parlamento azaları tam yerinde yapılan bu telmihe hararetli alkışlarla mukabele etti.²¹ Bu kritik toplantıda tam zamanında ve yeteri kadar sarfettiği enerjisi sayesinde Philip tamamiyle muvaffak olmuştu. Beceriksiz Maine dükü, çocuk çağındaki kralın kendisine tevdi edilen sembolik eğitimi haricinde bütün hak ve imtiyazlardan tecrit edilmişti,²² Orleans dükü bütün ordunun kumandasını eline almış ve naip bu suretle, Louis XV'in sekiz senelik çocukluk çağında, iradei şahanenin bütün kudret ve satvetini şahsında indimaç ettirmeğe muvaffak olmuştu.

2

Fakat naiplik devrinin en çok nazarı dikkate çarpan siması ne kralın ne de parlamentonun önceden göremediği ve dükten üç yıl evvel 1671 de Edinburgh'ta doğmuş olan İskoçyalı John Law of Lauriston idi. Fransızlar bu zata "Jean Lass" ismini vermişlerdi. Bu acayip adam hareketlerinde serbest, uzun boylu ve yakışıklı idi. Aynı zamanda kendine güvenen, atılgan ve kadınlar arasında sükse yapan birisiydi. Daha yirmi yaşları başında bir aşk meselesi yüzünden muhasımı Beau Wilson'u bir düelloda öldürdüğünden İngiltere'den kaçmak mecburiyetinde kalmıştı. Senelerce Avrupa kıtasında dolaşmış, bilhassa müreffeh Amsterdamda bankacılık mesleği ile bunun inceliklerini öğrenmeğe çalışmış ve hayatını kumar masalarında, sinirlerine hâkim oluşu ve riyazî zekâ ve üstünlüğü ile sağlamıştı. Aynı zamanda parasını bir kumarbazın müsrifliği derecesinde harcıyordu. 1708 de, harbin zor ve mahrumiyet yıllarında, zevkî safaya düşkün Orleans dükü ile arkadaşlık kurmuştu. Fakat temkinli ve muhafazakâr Louis XIV Law'un maliyecilikte iddia olunan sihirbazlık

derecesindeki kabiliyetine kulak asıyordu. Bundan başka o bir yabancı ve nefret olunan bir Huguenot idi. Fakat sonunda 1715 te, eski dostu Orleans dükünün naipliğe yükseltildiği sırada, John Law tekrar Fransa'ya büyük istikbal vadeden bir saha olarak görmeğe başladı.

Harabezare dönmüş olan memleketin en acil meselesi Louis XIV'ün geriye bırakmış olduğu muazzam borçlar idi. Fransa'nın iki milyar dört yüz milyon Fransız lirası borcu vardı.²³ Senelik brüt gelir 165 milyon hesap ediliyor idiyse de vergi tahsilâtındaki bozuk sistem ve gevşeklikten dolayı hazineye giren hakiki meblâğ 70 milyonu geçmiyordu. Her tahsildar topladığı verginin ufak bir yüzdesini hakkettiğinden mükelleflerden ne kadar toplayabilirse onu temin etmeğe çalışmakta menfaati vardı. Hükûmetin ödemeğe mecbur olduğu faizlerle cari hesapları için yuvarlak hesap 150 milyon Fransız lirasına ihtiyaç vardı. Böylece bütçede 80 milyon lira kadar bir eksiklik vardı. İyi niyetle hareket eden naip mali bir reform yapmayı düşünüyordu. Saint - Simon'un iflâs ilân etme tekliflerini reddetti.²⁴ Lüzumlu mucizeyi yaratmak ve yürütmek için bu işe en çok yarar ve uygun, kendi mizacında ve yaşında bulunan, bankacılığın bütün inceliklerini bilen ve bütün malî güçlükleri yenebilecek zekâ ve kabiliyete sahip, enerjik ve akhevvel bu İskoçyalıdan — John Law'dan — başka kim olabilirdi?

Law'un birinci teklifi makuldü. Bir banka tesisinde ısrar etti. 2 Mayıs, 1716 da onun idaresi altında böyle bir müessese kurulmasına irade çıktı. Altı milyon Fransız lirası bu işe sermaye olarak tahsis edildi ve bütün fonksiyonları kanunî ve disiplinli olarak tanzim olundu. Merkez bankası olarak isimlendirilen bu bankanın önem ve lüzumu şüphe götürmeyecek şekilde tahakkuk etti. Paranın geçen on beş sene zarfında gösterdiği aşağı ve yukarı kıymet değişiklikleri karşısında Law'm yeni bankasının tedavüldeki banknotlarının sabit kalışı mübadelenin esasını teşkil etmeyi ve ferahlık sağlamağı başardı. İmalât, ticaret ve umumî alış veriş emniyete kavuştu ve gelişme imkânları açıldı.

Ocak 1718 de Law'm bankası hususi olmaktan çıkarılarak umumî teşebbüs haline sokuldu. Müsait şartlar altında, bu tarzı hareket çok verimli olabilir ve kuvvet sağlayabilirdi. Fakat başarılı bankasını borç içerisinde ve malî bakımdan çökmüş olan naipliğin şüpheli politikasına bağlaması, vahim bir hata idi. Artık tahviller memleketin ticari ihtiyaçlarına göre çıkarılmayıp cahil ve tedbirsiz idarecilerin arzu ve heveslerine göre âdeta ortalığa dökülürcesine bastırılıyordu.

John Law bu sırada yeni bir program ve teşebbüs peşinde idi. Zengin Kuzey Amerikanın ortasında temadi eden büyük Louisiana arazisinin geliştirilmesi hususunda 1717 yılının Ağustos ayında bir "Batı Şirketi" nin

kurulması mevzuubahisti. Ertesi yıl New Orleans şehri tesis edilmiş ve naibin şerefine böyle tesmiye edilmişti. Parlak bir istikbal vaadeden bu şehir daha önce ve uzun seneler zarfında rutubetli, sıtmalık ve geri bir mıntaka olup halkı fakir, iskân tarzları ise kulübelerden ibaretti. Bu uzak müstemlekenin iskânı için kralın bu işe tahsis ettiği tirendazlar geliş güzel genç erkek ve kadınları oralarda vazifelendirdiler, onların arasında münasebet kurdular, hapishane ve timarhaneleri tahliye ettiler ve Abbé Prévost'un roman ve operalarında Manon gibi şöhret yapan idealist tiplerin de bulunduğu kızları oralara sürgün ettiler. Bu tarzda hareket tabiatıyla çok muvaffakiyetli değildi. Bu suretle tahdit ve kuvvet kullanarak arabalara doldurulanlar veya zincirlerle bağlı olarak rıhtımlara sevk edilenler ilk buldukları fırsatta kaçıyorlar ve gemilere binmekten imtina ediyorlardı. Bazıları kaçmaya teşebbüs ederlerken öldürülüyorlardı. Hısım akraba ve birbiriyle arkadaş olanlar nefret duydukları bu tirendazlara karşı geliyorlar idiyse de daha büyük isyanlar kolaylıkla bastırılıyordu, zira böyle kimseleri diri veya ölü olarak getirenlere hiç bir tefrik yapılmaksızın büyük paralar veriliyordu. Eski rejimin korkulan ve nefret duyulan başka bir vahşet politikası böylece tekrar tatbik olunuyordu.

Law'un Antillere kadar uzayan bu yeni buluşu çok geçmeden her tarafa yayıldı ve "Mississippi Şirketi" diye anılmaya başladı. 500 franklık hisse senetleri çıkarıldı ve böylelikle 100 milyon Fransız lirası değerinde bir yekûn ve sermaye sağlandı. Bunu müteakip şirkete para basma imtiyazı tanındı. Bundan sonra da sermayesini bir hayli daha artıran şirkete vergileri toplama yetkisi de verildi. Sonunda, millî borçları üzerine aldı ve bunları ödemeyi taahhüt etti. Bir buçuk milyara balığ olan ikinci parti hisse senetleri çıkarıldı. Artık spekü'lasyona yol hazırlanmıştı.

Paris'in merkezi çarşısının birkaç blok doğusunda, hayatiyet ile kaynaşan bir semt olan mahalde. Rue Quincampoix ismiyle maruf olan kısa, dar bir sokak vardır. Bugünkü modern borsanın bulunmadığı o devirde, bütün borsa faaliyetleri burada temerküz ediyor, fakat büyük bir intizamsızlık içerisinde cereyan ediyordu. Cemiyetin bütün sınıflarından insanlar, asilzadeler, hanımefendiler, orta halliler, köylüler, pazarcı kadınlar, uşaklar, odacılar gruplar halinde burada toplanıyorlardı. Alt tabakalar umumiyetle bu sokağa Rue-aux-Ours tabir edilen kuzey ucundan giriyorlardı; aristokratlar veya sonradan zengin olmuşlar sokağın güney ucuna iki blok mesafedeki Rue Aubry-le-Boucher de arabalarından iniyorlardı. İşportacı tezgâhları, barakalar, kahvehane köşeleri veya çatı katlarının kiralari anormal şekilde yüksekti. Spekülasyon dalaveresi münasebetiyle her türlü yalan ve dolana cevaz veriliyordu. Acele muame-

lelerin yapılması için bir kamburun sırtını masa gibi kullanmak üzere kiraya verdiği rivayet edilmektedir.²⁴ Telâs ve ter içerisindeki kalabalık arasında insanlar ayaklar altında ezilmekte idiler. Bu bölgede ikamet etmekte olanlar, günün yirmi dört saatinde devam eden gürültü ve patırdıdan, uyuyamadıklarından şikâyetçi idiler. Bunun üzerine hükûmet bu sahayı ızgaralı demir parmaklıklarla çevirmeğe ve sokağın iki ucuna gece girilmemesi için nöbetçiler dikmeğe mecbur kaldı. Efendilerinin imâlât ve üretimlerini satmaları için oraya gönderilen usakları fiyatların her dakika başında değiştiğini görerek satış için en müsait zamanı bekliyorlar ve aradaki farkı ceplerine indiriyorlardı. Bu usaklardan birisi bu maksatla iki gün iki gece beklediği ve aradığı fiyatı bulduktan sonra kendisine de bir servet sağladığı bir hakikattir.

1719 yılının Kasımında orijinal 500 liralık hisse senetlerinin fiyatı 10.000'e yükseldi. Bu yükseliş 12.000, 15.000 oldu, ve 1720 nin ocağında 18.000 Fransız lirasına kadar yükseldi.²⁷ Bidayette bu senetlerden edinenlerin kârı % 4.000'e çıktı. Modern milyoner tabiri bu devirden kalmazdır.

Paris'in nüfusu eyaletlerden ve hatta dış memleketlerden koşup gelen meraklı muhtekirlerle süratle arttı.

Ortalama bir hesapla yeni gelenlerin sayısı 300.000 olarak kabul edilmekte idi ki o zaman Paris'in bir milyondan az olan nüfusu karşısında bugün güçlülük inanılacak bir rakamdır.²⁸ Tabiatıyla ev ve barınacak sıkıntısı başgöstermişti. Kira fiyatları duyulmamış nispette artmıştı. Her şeyin fiyatı, lüzumlu eşyanın olduğu gibi lüks eşyanın fiyatları da bu para bolluğunda aynı nispette yükselmışti. Her zaman olduğu gibi dar gelirliilerin durumları kötüleşmişti. Muhtelif cins kumaşlar otuz, otuz beş ve elli liraya satılmağa başlamıştı.²⁹ Arabaların günlük kirası kırk, saati üç lirayı buluyordu. Satın alma kabiliyeti bakımından on sekizinci yüzyılın Fransız lirasını günümüzde dolarla mukayese etmek mübalâgalı olmaz. Gündelikler çok düşük olduğu halde ekmeğin yarım kilosu kırk elli kuruşu bulmuştu. Bununla beraber, işçi sınıfı, fert başına her yerde ve her zaman olduğu gibi, günde bir, bir buçuk kilogram ekmek yediğine göre onlar için hayat ekmek parası kazanmaktan ibaret kalmış idi.³⁰

Hiç bir olumlu şey yapılmadığı halde pek çok şey yapılmış gibi gösterilen cemiyetin bütün sınıfları yıkıntıya sürükleniyordu. Günün parolası yaşamaya bak, keyfini çat haline gelmişti. Lükste yarışma ve hesapsız, ölçsüz harcamalar günün modası olmuştu. Ağır cezalara, hatta linç edilmelere rağmen hırsızlık ve cinayetler başıboş denecek derecede almış yürümüşü.³¹ Muhtekirler arasında zeki ve ileri görüşlü olanlar, kanunların yasaklamasına rağmen, çabuk tarafından kazandıkları paraları toprak, altın ve mücevherata tahvil ederek servetlerini emin ve sü-

rekli kıymetlere sokmakta idiler. Paralarına kıyamayanlar ve ileri görüşlülüğü bulunmayanlar sonuna kadar — Mississipi Şirketi "Mississipi Habbesi" haline gelinceye kadar ve patlayıp yok oluncaya kadar beklediler ve her şeylerini kaybettiler. Bir med ve cezir halinde bu suni yükseliş geriledikçe bu cereyana kapılmış olan cemiyetin bütün sınıflarını bir hercümerc içerisinde bıraktı. Talihsiz John Law sokaklarda kudurmuş dönen kalabalıklar tarafından linç edilmek üzere idi. Dostu naip Orleans dükünün tavassut ve müsaadecisiyle Fransa'dan kaçmağa muvaffak oldu ve 1720 yılının Ocak ayının sonlarına doğru Brüksel'e iltica edebildi.

3

Law'ın kendisinin kurduğu ve onun "Sistemi" diye isimlendirilen bütün bu çabalarında başından sonuna kadar samimi olduğu ve dürüstlikle hareket ettiği kazançlarından ve servetinden hiç bir miktarını yabancı memleketlere aktarmamış ve yabancı bankalara yatırmamış olmasından bellidir. 1715 senesinde Fransa'ya geldiğinde beraberinde getirdiği milyonlar değerindeki servetinden Fransa'yı terketmeğe mecbur kaldığı zaman ancak bir kaç yüz lirasını götürebildi ve dokuz sene sonra Venedikte fakruzaruret içerisinde öldü. Birçok bakımlardan Law mali bir dehaya sahip olmakla beraber bu dehasını intizam ve disiplin içinde işletemedi. Kâğıt para ile kredinin istimalini o ileri sürmüş ve muvaffakiyetle tatbik etmişti. Modern maliyeciliğin bazı muvaffakiyetli ve bazı tehlikeli hususiyetlerini önceden sezmiş ve bunları planlamıştı. Kısa naiplik devrindeki ani ve mükerrer enflasyon ve deflasyonlar Orleans dükünün idaresini çok sarsmış ve müşkül durumlara sokmuştu. Louis XIV'ün harabezara çevirdiği Fransa'ya Law bilmeyerek ve istemeyerek bir darbe daha indirmiş oldu. Mali ve manevî bakımdan Fransa'yı geldiği zamandan daha kötü bir vaziyette terketti. Bir çok bakımdan naiplik on sekizinci yüzyılın geri kalan kısmının haleti ruhiyesini tayin etmiş bulunuyordu.

Bununla beraber, tavizler ve tazminler vardı. Aristokrasi kâr ve kazanç bakımından orta halli sınıf gibi hareket ederek şöhret ve tesirini kaybetmiyse de buna mukabil sanayi ve ticaret gelişti; cemiyetin yeni sınıfları faaliyet ve meşguliyetlerini aynı tempo ve cereyan içerisinde değerlendirerek millî servetten kendilerinin de faydalanmaları lâzım geldiğini savunarak hisse ve nasiplerini almağa başladılar.

Naibin birçok bakımdan zeki ve parlak bir dimağı vardı. Dine fazla bağlı değildi ve bu bakımdan Nantes Fermanını iade etmeği ve Huguenot'lara karşı reva görülen eza ve işkenceyi kaldırmayı düşünüyordu. Mille-tin "İyi" babası diye bilinen Henry IV'ün şöhretine benzer bir nam ka-

zanmağa çalışıyordu. Açıkta açığa iflâs tekliflerini reddediyor ve boş yere mali reformlara bel bağlıyordu. Maalesef böyle tedbirleri semereli bir neticeye götürecek sebata sahip olmadığı gibi yanlış ve olumsuz tavsiyelere de mukavemet edemiyordu. Dile düşmüş maruf günlük sefahatı hem itibarını ve hem de sıhhatini sarsıyordu. Yatağına ayık gittiği nadiren vaki olduğu rivayet edilmektedir. Sekiz senelik naiplik devresi, ahlâk bozukluğu, dinsizlik, mali çöküntü ve Louis XIV'ün saltanatının son 10 - 20 senesinin sathî, sıkıcı ve düzme muaşeret adabına karşı kaçınılması imkânsız hale gelen tepkinin müteradifi olmuştu. Eğer, La Rochefoucauld'nun meşhur "Maxim" lerinde dediği gibi "ikiyüzlülük sefahatın fazilete tazim ve biatı ise" bir devirden diğer devre geçiş derin olmaktan ziyade zahiri idi. Bununla beraber, örf ve âdete karşı açıktan açığa ve hicap duymadan meydan okuma cemiyeti temelinden sarsan bir değişiklik idi.

Naiplik, Orleans dükünün kırk dokuz yaşında, 2 Ocak 1723 te ani ölümü ile sona erdi. En son metresi, Madame de Falary ile beraber iken, koltuğunda arkaya doğru yığıldı ve katılanan vücudu yere yuvarlandı.³² Madame de Falary'nin yardım için acı feryadı üzerine doktorlar içeriye girdiler. O zamanın en önemli tedavi usullerinden olan kan alma hiç bir fayda sağlamadı. Akşam üzeri saat yedide, girmiş olduğu komadan çıkamayarak ve tek kelime söyleyemeden, naip dimağ kanamasından öldü. Başvekil Dubois'nın ölümünü müteakip son birkaç ay içinde başvekilliği de uhdesine almıştı. 1722 senesinin ekiminde Reims'de taç giydirilen ve ertesi yılın Şubatında on üç yaşına basan Louis XV artık resmen Fransa kralı olarak ilân edilmişti.

4

"Monsieur le Duc" diye tanınan Bourbon dükü naibin ölümü üzerine hemen başvekilliğe talip oldu, ve kralın nüfuzlu başrahibi, Fréjus'ün eski piskoposu Abbé Fleury'nin tavsiyesi üzerine bu makama getirildi. Bourbon o sırada otuz iki yaşında idi. İktisadperest karısı, Madame de Prie ile birlikte 1726'a kadar üç sene zarfında hükûmeti çok pasif ve olumsuz bir tarzda idare etti.

Yeni başvekilin en mühim işi kralın izdivacı için hazırlık yapmaktan ibaretti. Naip 1721 yılında Louis XV'e müstakbel eş olarak İspanya'dan üç yaşındaki İnfanta'yı Paris'e getirtmişti. Bourbon ise selefinin bu arzusunun iştirak etmedi ve buna taraftar olmadı. Henüz çocuk olan İnfanta'nın evlenme çağına gelinceye kadar geçecek zamanın tehlikelerini sayıyor, böyle bir izdivacı doğru bulmuyordu. Kral bir veliaht bırakmadan

kazara ölecek olsa, yerine geçecek olan kimse muhtemelen derhal Bourbon'u vazifesinden uzaklaştıracaktı. Bundan başka, kendisi ve karısı Madame de Prie kral üzerindeki tesir ve nüfuzlarını kendi seçecekleri ve hayatı boyunca onlara medyunu şükran kalacak bir kraliçe vasıtasıyla idame etmeyi arzuluyorlardı. Binaenaleyh, Infanta ufak bir merasim ile İspanya'ya iade edildi, bu hadise kıskanç ve vesveseci komşu mütefikin şeref ve haysiyetini rencide etti.

Avrupa'nın munasip prensesleri arasında uzun araştırmalardan sonra, hiç umulmayan birisi seçime lâyık görüldü. Polonya'nın eski ve fakir düşen kralı Stanislas Leszczynskinin dindar, basit olan ve gösterişten ziyade ev kızılığını daha iyi yapan, Maria Leszczynska o sıralarda babası ile birlikte Alsace'daki harap ve bakımsız bir şatoda oturmakta idi. Avrupa'nın en büyük kralı ile evlenme teklifini ihtiva eden mektup eline geçtiği zaman Stanislas, karısı ile kızını yanına çağırdı ve dua etmeleri için diz çökmelerini söyledi.

Maria "Ah, baba! Polonya'ya yeniden kral olmaya mı çağırıldım?" diye hayretle haykırdı.

Stanislas: "Hayır, talih bize bundan da daha büyük bir lütufta bulunuyor, sen Fransa kraliçesi oldun!" diye cevap verdi."

Dürüstlük ve diğer birçok faziletlerine rağmen, zavallı Maria Leszczynska kraliçelerin en bedbahtı ve bedbini, kraliçeliğe hiç intibak edemeyen bir kraliçe olmağa mahkûmdur. Kendi kendine buyruk ve sorumluluk duygusundan azade kralı idare ve tatmin etmeğe lüzumlu istidat ve karakterden hiç nasibi olmayan biçare bir kraliçe olabildi ancak. Bununla beraber evlilik merasimi 1725 yılının Eylül başlarında Fontainebleau da şahane debdebe ve ihtişam içinde yapıldı. Louis henüz on beş yaşında bulunmakta idi.

O günlerde hukukçu Marais bu münasebetle yazdığı bir mektubunda şu önemli cihetleri tebarüz ettirmektedir: "Halkın sefaleti ciddiyetini muhafaza etmektedir; ekmek yanına yanasılmayacak kadar pahalı satılmakta ve buna rağmen yenecek gibi de değildir!"³⁴

Fleury, Bourbon'nun başvekil olarak kalmasına itiraz etmemekle beraber, kral ile düğün arasındaki istişarelerde bulunmayı planlıyor, bunda muvaffak oluyor ve onları hiç yalnız bırakmıyordu. Düğün tabiatıyla bu derece nezaretten tedirgin oluyor ve başrahibin büyük nüfuzuna karşı nefret duyuyordu. Netice itibarıyla Bourbon Düğünü Fleury davet edilmeksizin kralla başbaşa bir mülakat sağladığı zaman ihtiyar başrahip saraydan çekildi ve bir veda mektubu yazarak vaziyeti kralla izah etti. Rahibin beklediği gibi Louis derhal düğün tesir ve taziyik ederek Fleury'yi toplan-

tıya çağırtdı. 11 haziran 1726 günü, öğleden sonra mutadı veçhile, kral çok sevdiği eğlencelerinden biri olan avlanmak için saraydan ayrıldı. Akşam yemeğini kralla birlikte Rambouillet'te yemeğe davetli olan düke kral teklifsiz görünerek: "Yemeğe geç kalıp beni bekletme." diye kulağına fısıldadı. Gittikten sonra düke gelen açık bir mektupta kendisini şaşkına döndüren şunlar tebliğ olunuyordu: "İtaatsizliğinizden dolayı Chantilly'e sığınmanızı ve ikinci bir emre kadar orada kalmanızı emrediyorum."³⁴ Mektup müstebidane hareket tarzı olan sadece "Louis" diye imzalanmıştı. Paris'in kırk kilometre kuzeyinde bulunan şatosuna bu suretle sürülmesi ile Bourbon'nun idaresine birdenbire son verilmişti.

Fleury yetmiş üç yaşında muzaffer olmuştu. İleri derecede yaşlılığına rağmen, 1743 senesinde doksan yaşında bitkin bir halde ölünceye kadar on yedi sene Fransa'yı idare edecekti.

Tedbiri hiç bir zaman elinden bırakmayan Fleury başvekillik ünvanını resmen kabul etmedi. Bilâkis kralın hayallerinde yeni ufuklar açarak ona büyüklük, meşhur selefi gibi kendi başına hüküm ve idare etmeği telkin etti. Bununla beraber iki ay içerisinde, kendisine kardinallik payesini temin etmeğe muvaffak oldu ve kırmızı cübbe ile kırmızı beresinin verdiği itibar ve haşmet içerisinde ve hiç bir şey karşısında sarsılmayan inatçılığı sayesinde diğer nazırlar üzerinde mutlak ve şüphe götürmez salâhiyetini sağladı ve yürüttü.

Fleury ne Richelieu ve ne de Mazarin idi. Bununla beraber dürüst, tutumlu ve iyi bir idareci idi. Her zaman muvaffak olmamakla beraber daima sulh peşinde koştu. İleri yaşlılığın verdiği itidal ve sükûnete tahassur ile, lüzumsuz askerî hareketlerden kaçınmağa çalıştı. Voltaire aynı çağda yaşamış bir yakınının hayal kırıklığı ile hüküm vermekte ve şu nükteli sözlerle fikrini belirtmektedir; "bir yazhane kâtipliği yapmadığı halde, Fleury hükûmeti idare etmeğe muktediri."³⁵ Kuvvetli politikacıların az bulunduğu bir zamanda, Fleury kendinden daha zayıf olanlara tefavuk etmişti. Gürültüsüz ve intizamlı bir idare arzusu ile yolsuzlukları elinden geldiği kadar önledi. Umumiyetle, uzun idaresi altında Polonya ve Avusturyanın ilhakı maksadiyle istemeyerek girilen hüzünlü harplere rağmen halkın durumunda az da olsa bir salâh kaydedilmişti. Son senelerinde, yaşlılık ve kuvvetten düşme farkedilir hale gelmekle beraber, ve hükûmeti idarede güçlük çekmesine rağmen, yerini başka birisine terke yanaşmıyordu. Meşhur ve hislerine mağlûp olmadan hareket eden hukukçu Barbier, kendi çıkardığı mecmuada Fleury hakkında "başvekillik şöretini iki sene aşan fazla bir ömür yaşamıştır,"³⁶ demektedir. Memlekette bol miktarda buğday stok edilmiş olmasına rağmen vilâyetler arasındaki ticareti tahdit eden lüzumsuz takyidat yüzünden her tarafa bunun

tevziini yapmağa muktedir olamadı. Açlık memleketin bünyesini sarsmağa ve Fleury'nin şöhretinin kalan kısmını da gölgelemeğe devam etti.

5

29 ocak, 1743 günü yaşlı Fleury nihayet dünyadan göçtü. O sırada otuz üç yaşında bulunan Louis XV kardinalin yerine yeni birisini getirmemeğe ve bizzat idareyi kendi eline almağa karar verdi. Bu şekilde hükümlanlığa ise kral تمامیyle muktedir değildi. Akıllı ve zeki olduğu bir hakikatti. Nüfuzu nazar ve politik görüşü eksik ve yetersiz değildi. Bazı kimselere göre selefi Louis XIV'den daha ezaslı bir kafaya sahip olduğu kabul edilmekle beraber, korku salan büyük babasının aksine Louis XV hükümdarlık etmeğe pek arzulu değildi. İdarenin teferruatı onu bitap düşürecek kadar sıkıyordu. Birçok emirleri ve kararları lâkayt kalarak ve incelemeden imzalıyordu.³³ Nazırlarının birçoklarının kararları kendi bildikleri gibi almalarına müsaade ve müsamaha ediyor ve bunlar birbirlerine zıt kararlar da olsa görmemezlikten geliyordu. Marquis d'Argenson'a göre hükümet bir keşmekeşe girmiş, birbiriyle çarpışan politikalar sahneye hâkim olmağa başlamıştı.³⁴ Vazgeçmediği ve titizlikle üzerine eğildiği yegâne cihet günlük avlanma programı idi.³⁵ Bir sene önceden av köpeklerinin nerelerde ve nasıl kullanılacaklarını en ince teferruatına kadar gayet mahirane bir şekilde hazırlardı. Kralın hanedanlık şeref ve mevkiine yakışır yegâne hususiyeti fizik cesareti idi. Avusturya'yı ilhak harbi uzadığından kral şahsen cepheye gitmeğe ve askerlerine cesaret ve ilham vermeğe karar verdi. 24 temmuz 1743 te yazdığı bir mektupta şunları işaret etmektedir: "Ecdadımın faydalı ve verimli oldukları harp mesleğine kendimi adamayı arzuluyorum," demektedir. Üç hafta sonra da şu ifadede bulunmuştur: "Hudutlarımızın aşılıp şehirlerimizin zaptedilmeleri karşısında bigâne kalamam."³⁶

Fakat orduların bu şekilde ziyareti krala sözünü geçiren haris metresi Madame de Châteunoux tarafından tanzim ve tertip edilmiş olup askerî olmaktan ziyade sarayın debdebe ve şaşaasını idame maksadını güdüyordu. 1744 yılının ilkbaharında bu tertipten bir seyahate çıkan krala bir gün'lük bir mesafe ile, sarayın gözdeleleri ve meşhur hanımları alışkın oldukları lüks yaşayışlarından hiç bir fedakârlık yapmadan aynı dekor içerisinde, refakat ettiler. Louis XIV zamanında durgun havada en ufak bir kıpırtı dahi yaratmayan bu nevi gösterişlerin şimdi efkârı umumiye üzerinde tesir etmesi ve sarayın itham edilmesi artık zamanın değiştiğini gösteren bir delildi.³⁷ İstibdat tenkid edilemez telâkki ve iddiasını doğuran eski hak ve kudsiyetten mahrum olmağa başlamıştı. Madame de Chateau-

roux'nun Paris'e dönmesi münasebetiyle bu hareketin tayip ve tedibini istihdaf edebilecek cümle ve ihtarları önlemek gayesiyle ordunun bütün mektupları müsadere ediliyor ve sıkı bir sansüre tabi tutuluyordu. Tabiidir ki bunun hiç bir faydası olmadı, zira haberler ve dedikodular fısıltı yolu ile yayılıyordu.

Kral Metz'de birdenbire hasta düştüğü zaman, Louis'nin de duyduğu bir hissi kablelvuku altında halkta kralın Cenabı Allahın gazabına uğradığı korku ve endişesi uyandı. Ölüm korkusu ve vicdan azabı tesiri altında kral ıslahat yapacağına yemin etti ve Madame de Châteauroux'yu nezdinden uzaklaştırdı. Sıhhati süratle iyileştikçe, iyileşmesi için yapılan dualar saadet duaları halini aldı. Bir bayram havası içinde Paris donatıldı, gece tenviratı ve meşaleler ile öbek öbek yakılan havaî fişekler gecenin karanlıklarını deliyor ve sonra çatırdı ile neşe ve cümbüşü artırarak yere düşüyordu; kiliselerde huşu içinde korolar okunuyor, orglar çalıyor, sokaklarda fakirlere ekmek dağıtılıyor ve su gibi şarap içiliyordu. Louis "çok sevilen kırımız diye alkışlanıyor, ve bu ünvanı haketmek için çok az iş olmasına, ve bundan sonra da büyük bir şey yapamayacağına rağmen, halkın büyük sevgi tezahüratı ile birlikte şahane krallık payesini muhafaza etmeğe muvaffak oldu. Hastalığı sıralarında içten gelen bir duygu ile ıslahat yapacağını vadettiği halde, iyileştikten sonra, birçok insanlarda görülebileceği gibi, bu vaidlerini unuttu. Madame de Châteauroux'yu tekrar saraya aldı ve teveccühlere garketti. Fakat ölüm çok çabuk yetişerek bu güzel kadını henüz yirmi yedi yaşında iken saraydan olduğu gibi dünyadan da ebediyyen uzaklaştırdı. Bununla beraber, onun üzerine gelenler ve saraya girenler çok oldu.

Ertesi yıl, Belçika ve Felemenkte tatbikat yapmakta olan Fransız ordusuna bir daha katıldı. Belçika hududunda Fontenoy'da 11 mayıs 1745 te İngiliz ve Hollanda İttifak ordularıyla meşhur bir muharebe cereyan etti. Fransız kuvvetlerinin kumandanı, Maurice de Saxe, Louis XV tarafından Fransız ordusunda vazifelendirilen yabancı bir kumandan idi. Ağır hastalığına ve vücudunun ödemlerden yürüyemeyecek derecede şişmiş olmasına rağmen, sedyeye içinde bir mevkiden diğer bir mevkiye taşınmak suretiyle muharebeyi sonuna kadar idare etti ve aynı gün öğleden sonra Cumberland Dükünün idaresi altındaki kuvvetleri mağlûp ederek Fransız ordusuna bir zafer kazandırdı.

O gün cereyan eden meşhur bir hadise rivayet edilmektedir. İngiliz kuvvetleri Barry ormanlıklarından ilerleyerek Fontenoy civarında temerküz etmekte idiler. Fransız siperlerine elli metre kadar yaklaştılar ve orada durdular. İngiliz subaylar şapkalarını çıkararak nazikâne bir tarzda hasumlarını selâmladılar. Fransız subayları aynı incelikle mukabelede

bulundular. Lord Hay haykırdı: "Fransız öncülerinin saygı değer efendileri önce siz ateş açınız!" D'Auteroche Kontu cevap verdi: "Ateş açma emrini siz veriniz, biz asla başlamayız!" Yekdiğerlerini tekrar selâmlayarak bu iki kumandan sert bir geri dönüşten sonra kıtalarına döndüler. Bunun arkasından İngiliz hatlarından şiddetli bir salvo ateşi başladı, ve ortalığı kasıp kavurdu. Raporlara göre Fransızlar kısa bir an içerisinde ölü ve yaralı olarak altı yüzden fazla zayıat verdiler, ve büyük bir paniğe düştüler.⁴³ Kibar Fransız Şövalyeliğinin yanlış hesap edilmiş bir neticesi! Yoksa bu hareketler Maurice de Saxe'in çok tecrübeden geçirilmiş harp taktiklerinin bir gerekçesi miydi? Belki de bu büyük asker, uzun zaman devam ettirilemeyecek ağızdan dolma silâhlarla bir hücumun kırılması ve aşılması güç bir soğuk çelik müdafaa hattı karşısında nasıl olsa sonuç almağa kâfi gelmeyeceğini düşünmüş ve hesaplamıştı!⁴⁴

Baskın halinde yapılan bu muharebeyi bizzat müşahade eden ve Fransız ordusunun mağlûbiyeti bir an halini alan bu durum karşısında bile kralın en ufak bir telâş ve korku emaresi göstermemesi milletin büyük sevgi ve takdirine lâyık olduğunu ispat etti. Generallerinin şöhretini kıskanan ve hastalığının vahim neticelerinden endişe eden, subayların dedikodu ve kötülemelelerine rağmen, kral Maurice'in kabiliyetine itimat etmekte ve bundan tereddüt etmemekle büyük akıllık ve isabet göstermişti. Bu itimadını kesin olarak şöyle ifade etmişti: "Sizi orduma kumanda etmeğe seçtiğim zaman, herkesin size tereddütsüz itaat etmesini arzu etmiştim ve bunun ilk misalini kendim vermiş olmakla memnunum."⁴⁵

Bir saray nedimi olarak yazdığı mektupta Voltaire, kraldan ve kudretli Fransız asilzadegânından lâyrılc oldukları sitayiş ile hayranlığı eksiksiz ve mükemmel bir tarzda ve çok içli bir dille terennün etmiştir.

"Liderleri tarafından sevk ve idare edildikleri zaman Fransızlar ne kadar büyüktürler!"⁴⁶ O sıralarda Fransız hariciye Vekili bulunan Marquis d'Argenson bu muharebeyi takip etmişti; büyük katliamı görmüş ve bunun karşısında tüyleri ürpermisti, kendi tabiriyle topların gürültüsünden "baygınlıklar" geçirmişti.⁴⁷ Voltaire de bu derecede olmamakla beraber ve daha realistik davranmasına rağmen vekil arkadaşı kadar cereyan eden muharebenin dehşetini hissetmişti.

Fontenoy'daki bu zafer günü, şüphesiz Louis XV'in şöhretinin evci balâsını teşkil ettiyse de çok kısa sürdü. Kudreti ancak kısa bir süre için böyle enerji ve hareket göstermeğe yetecek kadar olan kral hemen bunu müteakip eski yaşayış ve itiyatlarına döndü. Devlet idaresine fazla istekli olmadığından ve bunun gerektirdiği sağlam bir bilek ile kuvvetli bir iradeye sahip bulunmadığından çok geçmeden hayatına yeni bir metres girdi ve hem onu hem de Fransa'yı idare etmeğe başladı.

Kısa zaman sonra Madame de Pompadour diye şöhret yapacak olan Jeanne-Antoinette Poisson 1721 de doğmuştu. Binaenaleyh 1745 te yirmi dört yaşında idi ve güzelliğinin en parlak devrini yaşıyordu. Vergi genel müdürlerinden büyük ve zengin bir zatın yeğeni Monsieur d'Etioles ile evlendikten sonra bu genç kadın saraya girmeye ve kraliyetin malî çevrelerinin yükselen prestijini temsil etmeye ve üzerinde toplamağa başladı. Yirmi seneye yakın bir zaman zarfında saray entrika ve nüfuzunun merkezi olmayı başardı. Çok defa Fransa'nın mukadderatı bu kadının odasında tayin edilmeğe başladı.

Gelişigüzel aşksız izdivaçlar, mesuliyetsiz kudret sahibi olma gelenekleri kral ve asilzadegân tarafından iddia olunan bütün ahlâk kaide ve haklarını çürütmüştü. Naiplik devrinin sefahat düşkünlüğü ve ahlâksızlıkları memleket çapında kötü bir misal olmuştu. Efkârı umumiye murakabesinden mahrum bir mutlakıyet zayıf beşer tabiatı için büyük bir tuzak idi. Binaenaleyh Mademoiselle Poisson'nun da bütün şahsî ve sosyal cazibelerinin bu şekilde ve bilitizam işlenmesi ve en iyi şekilde önde sürülmesi hiç de kınanacak bir şey değildi. Yüksek aristokrasi ise bu kadının menşe itibariyle orta sınıftan olduğunu ileri sürerek saraya girmesine itiraz ediyorlar ve bunun müsamaha edilmesinin doğru olmayacağını ileri sürüyorlardı.

Mecmua kapaklarına konacak derecede** güzel olup çok süslü ve ren-gârenk elbiseler giyen bu taze ve yeni güzel krala hulûl etmesini başardı. Bir gün gözü alacak kadar parlak kırmızı elbiseler giyip mavi bir araba içinde dolaşan Jeanne-Antoinette Poisson ertesi gün aynı canlı renklerin tam tezadını teşkil eden mavi elbiseler giyiyor ve kırmızı bir faytonla dolaş-ıyor, krala görünebilecek yolları seçiyordu. Sık sık ava çıkan kral bu yeni güzel kadını yakından görüyordu. Kısa zamanda onun tesir ve fîlsunu altında kaldı. Madame de Châteauroux'nun ölümünden iki ay sonra kralın cazibesine kapıldığı bu yeni sevgilisi 1745 te saraya yerleşti. Kendisine Marquise de Pompadour ünvanı ihsan edilmişti, ve ertesi son baharda resmen kral ile kraliçeye takdim edilmişti. Hayatı musibet ve felâketler içinde geçen kraliçe nazik davranmağa ve ona karşı iltifatkâr görünmeğe mecburdu, ve hatta on sene sonra onu kendisine nedîme olarak kabul etmekten de kaçınmadı.

Madame de Pompadour iyi bir müzisyen, sarayın küçük tiyatrosunda başarılı bir aktris, güzel sanatlarla edebiyatın bir hamisi olmakla beraber iç ve dış politikada hiç bir istidat gösteremedi. Saray çevresindeki oynak mevkîinin icabı yegâne gayesi nüfuz ve kudretini muhafaza edebilmek gayreti etrafında toplanıyordu. Saray mensubini bu nüfuzlu kadının iltifatına mazhar olma yollarını arıyorlar, zahiren çok iyi intibamı veren

idaresi liyakatsiz nazırlar tarafından semeresiz bırakılarak Louis XV'in hükümetini biraz daha kötüye sürüklüyordu.

1749 da kabineden ayrılmış olan d'Argenson Markisi hatıratında şöyle yazmaktadır: "Kral benim zamanımdan daha az çalışmakta olup her geçen gün de çalışma arzusu biraz daha azalmaktadır. Meclislerin toplantıları daha kısa sürmekte, nazırların işleri de o nispette azalmaktadır. Bir kelime ile ifade etmek lâzım gelirse, hiç bir iş yapılmamakta, hiç bir iş bitirilmemektedir."⁴⁹ Ertesi yıl aynı yazar şu ihtarda bulunuyordu: "Cumhuriyet şeklinde bir hükümet arzusu aydınlar tarafından her gün biraz daha desteklenmekte ve kuvvet kazanmaktadır."⁵⁰ Bu acı tenkidin arkasında mübalâğa bulunduğu kabul edilse de şu bir hakikatti ki sokaklarda cereyan eden nahos gösteri ve saldırılar kralı o kadar korkutmuştu ki Compiègne'e giderken oraya götüren ve Paris'in içinden geçen kısa yolu hücumu uğrayacağı düşüncesi ve endişesiyle takip edemiyor, dolambaçlı yollardan gitmek mecburiyetini hissediyordu. Onun bu kadar müdebbirane takip ettiği ve huzursuz Paris şehrinin eteklerinden geçen bu yola çok doğru ve yerinde olarak "ihtilâl yolu" ismi verilmişti.⁵¹ 1754 te ihtilâl gökyüzünde bir şimşek gibi çakar oldu ve birçok kimseler neden o zaman ve birdenbire kopmadığına hayret ettiler.⁵² Büyük Frederick'in Rossbach'ta Fransızları mağlûp ettiği 1757 de Madame de Pompadour lâkaydane ve müstehziyane "bizden sonra varsın tufan kopsun,"⁵³ demiştir. Ertesi sene Abbé de Mably şu dehşet saçıcı cümleyi söylemiştir: "İhtilâl ile esaretten birisini seçmelisin; bu ikisi arasında başka yol kalmamıştır."⁵⁴ Çok cesurane söylenen bu kelimelerin 1789 yılında daha müsait günlerine kadar açıktan açığa söylenmediği ve yazarın henüz meşhur olmayan yazı yayınları arasında gömülü kaldığı bir hakikattir.⁵⁵ Karanlık istikbale karşı bigâne kalan kralın şu tarzda düşündüğü tasavvur olunmaktadır: "Benim zamanımda bu usul ve hayat devam edecektir; yerime gelecek istediği şekilde düzeltsin, istediği kadar iyileştirsin."⁵⁶

Avusturya'yı ilhak harbini sona erdiren 1748 de aktedilen Aix-La-Chapelle muahedesi, siyaset bakımından birçok hatalar ve başarısızlıklarla dolu olan bu sulh muahedesi herkesin gözüne batmakta ve herkes tarafından tenkit edilmekte idi. "Barış kadar budalaca" ifadesi Paris sokaklarında herkesin ağzında dolayan tahkiramız bir söz olmuştu.⁵⁷

6

5 ocak 1757 çarşamba günü akşam üzeri kral mermer avludaki arabasına binip pek kısa bir mesafe ötede bulunan Trianon Sarayına gitmek üzere Versailles şatosunun dar merdivenlerinden iniyordu. Etrafta

çok az kimse vardı ve mevsim kış olduğundan fenerler de çökmüş olan akşam karanlığını pek aydınlatamıyordu. Richelieu düktü ile konuşmak için birkaç saniyelik tevakkufu esnasında siyahlara bürünmüş, uzun boylu bir adam muhafızlardan birini iterek ilerledi. bir elini kralın omuzuna koydu ve öbür eliyle de kralın sağ böğrüne bir darbe indirdi. Kral sevgi tabii ile vurulan yere elini götürdüğünde bir hançer yarısından orasının kanamakta olduğunu hissetti ve avazı çıktığı kadar bağırdı: "Beni vurdular" Hücumuna uğradığı adamı göstererek ilâve etti: "İşte o adamdı. Onu tevkif ediniz, fakat hırpalamayınız!"⁵⁵ Kral hançerin zehirli olmasından korkuyordu, fakat bir kalem çakısı ile açılmış olan yara sathı idi ve hiç bir tehlike arzetmiyordu. İsmi Damiens olan suikastçi siyasi sebeplerden ziyade Jansenisme'e karşı alınan hasmane tedbirlerden rencide olarak ve bu mezhebin taraftarları tarafından tahrik edilerek bu teşebbüste bulunmuştu. Damiens beygirlere bağlandıktan sonra sokaklardaki ve pencerelerdeki seyirciler önünde hayvanlar yürütülerek yavaş yavaş ve feci bir şekilde parçalattırılmıştı.

1763 te, yedi senelik harbe Paris muahedesi ile son verildi. Fransa bir defa daha Avrupa'da ve dünyada arazi kaybetti. Kanadadaki müstemlekeleri tamamiyle İngilizlerin eline geçti. Ertesi yıl Fransa'daki Jesuit'ler tenkil edildiler. Lorrain havzası kraliçenin babası Stanislas'ın ölümü üzerine 1766 da Fransaya ilhak edilmiş, ve bundan iki sene sonra Corsica adası İtalya'dan satın alınmıştı. Bu son hadise dolayısıyla 1769 yılında orada doğan ve tarihin seyrini değiştiren çocuk böylece İtalyan toprağı yerine Fransız toprağında büyümüş oldu. Tam o sıralarda Corsica'da doğan bu çocuk Fransa ve Avrupa'ya hükmetmeğe yükselen ve meşhur olan birinci Napoleon Bonapart idi.

Bu arada, bir türlü emin olamadığı mevkiini muhafaza edebilmek için sarfetmek mecburiyetinde kaldığı yorucu ve uzun süren mücadele neticesi çok genç yaşta bitap düşen Madame de Pompadour, kırk üç yaşında iken 1764 te öldü. Çok geçmeden yerini alan avam tabakasından olan ve kirli bir mazisi bulunan Madame du Barry oldu. Madame de Pompadour kadar şöhrat yapamamakla ve hükûmetin idaresinde büyük arzu ve ihtiras gösterememesine rağmen saray entrikalarına kurban gitmemek ve mevkiini muhafaza edebilmek için müdahale etmek mecburiyetinde kalıyordu. "Madame la Comtesse du Barry" uzun seneler sonra, 1793'ün террör devrinde giyotin altında feci bir şekilde başını vermeğe mahkûm olmuştı.

1770 senesinde, on beş yaşında güzel, neşeli, şakrak ve hayatiyet dolu bir kız sefiş ve şöhrati fenaya sürüklenen sarayda görünmeğe başladı. Bu Marie Antoinette olup kaderin Fransa'nın zavallı Louis XVI sı olmağa

hazırladığı etiketsiz ve kaba şehzadenin çocuk çağındaki kraliçesi idi. Marie Antoinette yaşlı kralın hâlâ huzur ve muhabbetinden hoşlandığı Madame du Barry'ye dirsek çevirdi ve kayınpederini de az çok kontrol edebildi. Louis XV'in şeref ve haysiyetinin daha da kırılmasından, Parcaux-Cerf diye maruf isimsiz aşk maceralarından sonra ihtiyar kralın son yılları üzerinde daha ağır ve karanlık, şüphe ve ablâksızlık örtüleri çökmeğe başladı. Ancak 1758 den 1770 e kadar süren Choiseul dükünün basiretli ve isabetli siyaseti sayesinde ve onun ordu ve donanmayı takviye ve teşkilâtlandırma hususundaki gayreti idi ki Fransa'yı yedi Senelik Harbin sebep olduğu makûs talihten kurtardı ve yeniden yükselmesine yardım etti. Bu seneler zarfındadır ki Fransa'nın donanması kuvvetlendirildi ve yeniden siyasi kudretini iktisap etti. Bu sayede ertesi on yıl içerisinde İngiltere'ye karşı direnebildi ve hatta tesirli bir şekilde genç Amerikan müstemlekelerinin istiklâl savaşına yardım edebildi.

Kral ile Parlamento arasında uzun bir mücadele oldu ve nihayet 1771 de Parlamentonun dağılmasına müncer oldu. Maalesef bu mücadele Jansenist'lerle siyasi mukavemetin bir merkezi olmaktan ileri gidemedi, ve ne yazık ki muhafazakârlık ile kendi imtiyazlarını müdafaadan başka bir mana ve mahiyet gösteremedi. Gayenin halkı hürriyete kavuşturmak ve bütün milleti köhne ve körükörüne tatbik edilen istibdat idaresinden kurtarmak olduğu telkin olunamadı.

Louis XV'in büyük oğlu, birinci veliahd mütereddi babasından sonra daha iyi bir kral olabileceği hakkında ümitler uyandırıyorluyduysa da, bunları kırık hayaller gibi arkasında bırakarak 1765 te öldü; bir türlü mesut olamayan kraliçe Maria Leszczinska da oğlunun ölümünden üç sene sonra vefat etti. En nihayet, 10 mayıs 1774 te kral da, Voltaire in ve diğer ileri görüşlü mütefekkirlerin aşılınmayı mecburî kılma hususundaki çabalarına rağmen, eski rejimin bir afeti halinde seyreden çiçek hastalığına yakalanarak kısa bir süre içerisinde hayata gözlerini yumdu. Krala karşı duyulan nefret ve hürmetsizlik, hastalığa karşı duyulan korku ile karışık hisler altında kralın cenazesi halk tarafından merasimsiz ve alelacele kaldırılarak defnedildi.

Louis XV talihsiz hükümranlılığı hakkındaki kanaatini yarı samimi olarak ifade etmiştir. Vasiyetnamesinde şu satırları okumaktayız: "Memlekete iyi hükmedemedim, hükümeti kötü idare ettim, bu da kabiliyetsizliğimden ve kararlarımın körükörüne tasviif görmesinden ileri geldi."⁹⁹ Hakikat halde, ağır mesuliyetlerini deruhte etmek hususunda hiç bir çaba gösteremedi. Bu pek de anormal sayılmamalı; üç yaşında öksüz kalmış, beş yaşında tahta çıkmış ve dalkavukları tarafından milletin ye-

gâne sahibi kendisinin olduğu söylenen ve bu inançla yetiştirilen bir kraldan bundan başka ne beklenebilirdi?

Bir cemiyet liderleri ile yükselir veya düşer. On sekizinci yüzyılda Fransız hükûmetinin en büyük eksikliği zayıf veya kabiliyetsiz bir kralı değiştirebilecek teşkilâtı esasiyenin bulunmaması idi. Talihsiz memleket mukadder faciaya kadar bu şekilde sürüklenmeğe mahkûmdu. Ancak ihtilâl kaçınılmaz değişikliği getirmeğe muktedir olabilecekti. Louis XV'in ölümünden sonra eski rejim on beş sene daha bu karışıklık içinde sürüklenecekti.

Louis XV'in kitabesinde bir nüktecinin istihfaf ile söylediği ve herkesin ağzında dolaşan şu acı ibare yazılıdır:

Burada ikinci ismi "Çok Sevilen" olan
XV. Louis yatmaktadır,
Allah bizleri üçüncüsünden korusun!"

Bölüm 6

MONTESQUIEU VE HİCİVLİ ACEM MEKTUPLARI

1

İşlek Bordeaux limanının yirmi kilometre kadar güneyinde yarı-ortaçağ şatosu La Brède'in' mazgalı kuleleri ile kalın duvarları yükselmektedir. Yılların yıprattığı ve soldurduğu bu büyük bina bütün heybetiyle altında uzanan yeşil ve gülümseyen ovaya hâkim bir manzara arz etmektedir. Bugün dahi etrafını çeviren su hendekleri kurumuş değildir. ve ziyaretçiler ile turistlerin attıkları ekmek kırıntılarını kapışmak için sağa sola fırlayan sazan balıklarının suyun üzerinde husule getirdikleri dalgacıklar ve daireler manzaraya ayrı, hususî bir güzellik vermektedir. Her ne kadar o zamandan beri insanlar bu kuleler içerisinde birçok yasakları kırarak kendi zamanlarında memnu aşk maceraları yaşamışlar, zevk ve safa etmişler ve bu suretle bu kalelerin esas müdafa gaye ve hedefini haleldar etmişlerse de, yine de burada geçmiş zamanların eski atmosferinin kokusu esmektedir. Kalelerin içerisine, çakıl taşlarıyla döşenmiş avlularına ancak yürüyerek girilebilmektedir. çünkü geniş su hendeklerinin üzerindeki küçük köprüler en hafif arabaların dahi geçmesine dayanamayacak evsiftir. Karışık ve bulanık ortaçağ devrinin ıraklık ve meçhuliyetine ait olmak üzere bu kirli ve yıpranmış taşlardan bir şeyler neşet etmekte, havaya karışmaktadır; sanki bu duvarlar arasındaki kıymetli kitaplar ve yazılar — ki uzun zaman ve titizlikle şatonun sahibi ve varisleri tarafından muhafaza edilmiş fakat son yıllarda birkaç tanesi hariç satılmıştı, — burasının havasını teshir etmişti. Daha satılmadan önce de buradaki kitap hazinesinden ancak çok âlim ve büyük üstadlar istifade edebilmekte idiler. Bütün dünyanın ve şatonun sahiplerinin bunun tarihini mütalâa etmekle çok şeyler öğrenmeleri mümkündür.

Burada, 18 ocak 1689 da, Fransa ihtilâlinin patlamasından tam yüz sene önce ebeveyni tarafından Charles-Louis de Secondat ismi verilen bir

çocuk doğdu. Bu çocuk ileride La Brède ve Montesquieu Baronu adıyla meşhur olacaktı. Böylece Fransa'da on sekizinci yüzyılın ilk büyük değişiklik ve ıslahatının yapıcısı ve mümessili bizzat iktidarda bulunan aristokrasi sınıfından birisi oldu. Bu çocuk sabit fikirli bir partici, anane ve gericiliğe bağlı olarak yetişmeyecekti. Bilâkis, zamanının mühim kusurlarına ve eksikliklerine keskin nazarlara bakmak için lüzumlu istiklâliyeti tekâmül ettirdi ve aklından geçenleri hayret uyandırıcı bir samimiyetle ifade etme kudret ve cesaretini gösterdi.

Zengin ve fakirlerin müsterek insanî bağının bir sembolü olan ve zamanının yaygın bir âdeti haline gelmiş bulunan geleneğe uyararak bu yeni doğan bebek, büyük bir asaleti tevarüs etmesine rağmen, vaftiz edilmek üzere kiliseye kendi ismini taşıyan² ve sokaktaki sıradan fakirlerden birisinin kolları arasında taşınarak götürülmüştü. Yine o zamanın âdetlerine riayet olunarak, bebek ilk yaşlarını yakındaki La Brède' köyünde geçirmek üzere oradaki köylülere tevdi edilmişti. Ebeveyni onu tekrar geri aldıkları zaman çocuk tamamiyle bir köylü çocuğu haline girmişti, o kadar ki yüzünün kirliliği ve burnunun akması bile köylü çocuklarından geri kalmıyordu. Fakat bu kaba tarafları ve bilgisizliğine rağmen, onda tabii demokrasi duygu ve temayülleri baki kalmıştı.

Bundan başka, birçok senelerini Paris'te geçirmesine rağmen, çocukluğunda olduğu gibi büyüdüğü zaman da Gaskonya şivesine⁴ ve köylü aksana bağlı kalmayı içten bir duygu halinde ızhâr etti. Hakikaten, müreffeh bir taşralı olmasına rağmen vâsi arazisini köylü kıyafetinde, çok defa aristokratların bastonu yerine omuzunda bir bağ kütüğü³ taşıyarak, kaba tahta papuçlarla ağır ağır adımlamaktan zevk alıyordu. Bu tarzdaki yaşama neticesi vücudu güneşten yanmıştı. Ekseriyetle köylülerle konuşmak için durur, ve onlarla kendisi de bir köylü gibi saatlerce konuşur, dertleşir ve oralardan geçenler tarafından ayırılmaz bir şekilde kadar tabiileşir, o kadar ki oralı olmayanlar kendisinden yardım istercesine büyük Montesquieu'yü⁶ nerede bulabileceklerini kendinden sorarlardı.

Derin bir sevgi tabii onu Güneybatı Fransa'nın güneşli, verimli bağ ve bahçeler içindeki yerli toprağa sımsıkı bağlamakta idi. Versailles'da kraliyet saraylarına girip çıkmakla ve salonlara devam etmekle beraber, çok defa bu salonların pencerelerinin birinden o ayrılmadığı köylü tahassür ve edasıyla kırlara bakar, âdeti kendinden geçer ve böylece etrafındaki-lerin nazarı dikkatini celbederdi, ki bunlar, aralarında onun bu hareketini hakir görerek şöyle fısıldarlardı: "Monsieur de Montesquieu kitabını yazmakla meşgul." Onu iyi tanıyan yakın dostlarının nazarlarında ise çok zeki ve tam bir şehirli olarak tanınıyor, çok sevilen ve hürmet edilen bir sima olarak kabul ediliyordu.⁸

Daha yedi yaşında bir çocuk iken annesini kaybetti. Dört sene sonra babası onu Paris'in otuz beş kilometre kuzeydoğusunda, Juilly'deki hatipler (Oratorians) kolejine gönderdi. Sıcak güney iklimine alışık bu çocuk için orası iklim ve manzara bakımından büyük değişiklik arzetmekte idi. Müteassıp Jansenist'lerden daha müsamahalı, daha mülâyim ve daha sade, nüfuzlu ve anlayışlı Jesuit'lerden daha hür düşünceli ve mütekâmil olan Oratorian'lar meşhur eski klâsiklere olduğu kadar modern lisanlara da önem veriyor ve bunları serbestçe öğretiyordu.* Tedrisatı Fransızca yapacak kadar ileri gittiler ve bu suretle diğer mekteplerin yaptıkları ananevî Lâtince tedrisattan ayrılma cesaretini de gösterdiler. Hakikî bir öngörüş lülük ruhu içinde, o zamanlarda ihmal edilen veya şüphesiz olarak kabul edilen Fransa tarihi başta olmak üzere, tarih de okutmağa başladılar. Aynı zamanda tabii ilimlere de yer verdiler ki, bu kol diğer okulların programlarına henüz girmemişti. Oratorian'lar arasında çok sıkı bir disiplin vardı, fakat merhametli bir idare tatbik edilmekte olup cismanî ceza verilmesi çok nadirdi. Bu genç talebe bu mektepte 1700 den 1705 e kadar, yani on bir yaşından on altı yaşına kadar beş uzun sene kaldı ve bu senelerini mesut olarak geçirdi. Umumi tahsili iyi idi ve o zamana göre fevkalâde serbest bir tarzda yetiştirilmisti.

Doğum yeri olan Bordeaux'ya döndüğü zaman, bu çalışkan ve hevesli genç kendini hukuk tahsiline verdi. Bu tabii bir hareket idi, zira tevarüsen o zamanın telâkkisine göre kılıçlı ve askeri asilzadelikten ziyade sivil parlamententer asilzadelige mensuptu. Hukuk sahasındaki bu çalışmalarının teferruatı hakkında çok az şey biliyor, daha doğrusu hiç bir şey bilmiyoruz. Sonraları Montesquieu bizzat bu çalışmaları hususunda istihfafla şu noktalara dokunmaktadır: "Koleji bitirdikten sonra elime hukuk kitaplarını tutuşturdular; bunların arkasındaki ruhu kavramağa gayret ettim, çok çalıştım, fakat kıymeti haiz çok az şey başarabildim."¹⁰

1708 de, hukuk diplomasını aldıktan sonra, Bordeaux'nun muhteşem parlamentosunda bir vazifeye tayin olunmuştu, bu teşekkül İngiliz âleminde kabul edileceği gibi tegrî bir mahiyeti haiz olmaktan ziyade eski rejimin mahalli yüksek mahkemelerinden biri idi. Bundan sonra hadiseler birbirini kovalamağa başladı: Paris'te beş sene daha tetkik ve çalışma, 1713 te Bordeaux'ya tekrar ikinci defa dönüşünde babasının ölümü, ertesi yıl parlamentoya hukuk müşaviri veya hâkim olarak tayini, anlaşma üzerine ve münasip fakat bir Protestan ile evlilik (aşk izdivacı değil), bilâhare Bordeaux akademisine seçilme şerefi ve en nihayet de amcasının ölümü üzerine Bordeaux parlamentosunun başkanlığına ve başhakimliğine getirilmesi ve henüz yirmi yedi yaşında iken, 1716 yılında Montesquieu ünva-

nına yükseltilmesi. Bu yıllar hayatının mukadderatının tayini üzerinde tesiri olan hadiselerle dolu yıllardı.

Fakat Montesquieu bir meslek olarak hukuka karşı heves ve zevk duymadı; günlük monoton sulh veya ceza davalarında hiç bir intibah ve heyecan bulamadı. Onun aradığı sey, bilâhare itiraf ettiği gibi, müesses kanun ve adalet teşkilâtının arkasındaki ruh, bunların iç manası, bunların yavaş tekâmülleri, muhtelif memleketler arasında arzettikleri değişiklikler, bunların örf ve adâba, itiyatlara, müesseselerle olan münasebeti ve bütün bu cepheleriyle adalet bizzat kendisi ne dereceye kadar haklılık ve haksızlıklar ihtiva etmekte idi — kısaca hukuk ilminin esas büyük prensipleri nelerden ibaretti — ?

Montesquieu, sözün kısası, hukukun felsefesini tetkik etmeğe azimli idi. O, pratik bir avukat olmayı ve yahut da bir hâkim olarak çalışmayı arzu etmiyordu. Sıhhatinin iyi oluşu, büyük araziye sahip bulunuşu ve cemiyet içerisindeki yüksek mevkii tercih ettiği bu yolda yürümeğe ona lâzım olan imkânları sağlıyordu. Servetini kullanmayı fakat ona esir olmamayı bilecek kadar akıllı idi. En nihayet, on sene sonra, meşhur bir yazar olduğu vakit o zamanın âdetine uyarak uhdesinde bulunan Bordeaux parlamentosu reisliğini sattı ve ebedî olarak onun için günlük monoton bir iş olan teşriî idarenin bir esiri olmaktan sıyrıldı ve bir daha dönmek üzere bu mesleği arkasında bıraktı. Bundan sonra, kendisini medenî cemiyetin oturduğu temelleri araştırmayı hedef tutan müşkül vazifeyi üzerine aldı.

Fakat otuz yaşına doğru boş zamanlarını verimli ve başka istikametlerde kullanmayı da öğrenmişti. Bu seneler büyük terakki kaydeden tabii ilimler sahasında amatör araştırmalara hasredilmişti. Bu mevzular üzerindeki çalışmaları ile tecrübelerinden elde ettiği neticeler Bordeaux Akademisindeki aynı eğilimli arkadaşları huzurunda takdim edilmiş olup şu konuları kapsamakta idi: aksi sedanın sebepleri, böbreklerin fonksiyonları, sikletin prensipleri, meddücezirler ve istihaleye uğramış istiridyeler. Mukadderatın kendisi için tayin ettiği yolu henüz bulamadığından Montesquieu dünyanın jeolojisinin tarihi hakkında bile muazzam bir proje hazırlamış ve bütün dünyada bu konuda ün yapmış olanlardan muhabere yolu ile kendisine yardımcı olmalarını talep ve rica etmişti. Fakat bu büyük plan bir netice vermedi. İkinci bir Buffon olup bu muğlâk tabiat hadiselerinin tarihçesini yazmak ve etrafında kalabalık bir asistan grubu ile bu konuları büyük ciltler halinde toplamak ve neşretmek ona nasip olmadı.

Bununla beraber, Montesquieu mikroskop altında soğğun hayvan nesicileri üzerinde takallüse ve sıcakın da inbisata sebep olduğunu müşahade etmeğe muvaffak oldu. Bu tecrübelerden şu önemli neticeyi çıkardı ki ik-

limdeki değişikliklerin insanlar üzerinde derin, somut ve fizyolojik etkileri vardır. Bilâhare dünyanın muhtelif yerlerindeki müesseseler ile insan karakteri arasındaki değişiklikler üzerinde bu fizyolojik etkilerin büyük rol oynadığını ileri sürerek bunun izahını ve müdafaasını yaptı.

Böylece Montesquieu'nun çalışmaları meyanında ilk bakışta önemsiz bir fikirden ibaret gibi görülen bu buluşlar ileride büyük neticeler doğurmayaya gebe idiler. Her ne kadar tabiat ilimlerindeki bu araştırmalara devam etmeğe kararlı değil idiyse de daha karışık olan ve önceden hüküm vermeğe imkân olmayan içtimai ilimler sahasında da bu kesin metotlarla faydalanmağa cehtetmişti. Bu suretle insan çevresinin teşkilâtlanmış cemiyet üzerindeki münasebetini incelemeğe kararlı idi.

2

Kendini yetiştirmeye yarayan bu seneler zarfında ilmi araştırmaları yanında Montesquieu başka bir proje ile daha meşguldü; hayali bir takım hikâyelerle ve imalı yollarla içinde yaşadığı cemiyetin tahlil ve tenkidini yapacaktı. Bugün olduğu gibi o zaman da birçok okuyucuların merakını çeken ve çok okunan Binbir Gece Masalları, — ki o zamanlarda Antoine Galland tarafından yeni yeni Fransızcaya tercüme edilmişti —, Montesquieu'nün de merakını çekmiş ve bir müddet kendini bunlara hasretmesine vesile olmuştu. Montesquieu aynı zamanda on yedinci yüzyıl yazarı Tavernier'in yazmış olduğu "Türkiye'de, Acemistan'da ve Hindistan'da Seyahatler" isimli popüler eserlerinden yararlanarak Brède'deki şatosundan yakın doğuya rahat ve zevkli bir seyahat de yapmıştı. Jean Char-din tarafından yazılan "Acemistan ve Şarka Yapılan bir Seyahatin Hikâyesi" isimli kitap da aynı şekilde Montesquieu'nün çok sevdiği ve ifadesindeki ağırbaşlılık ve dürüslükten dolayı takdir ettiği bir eserdii. Bundan başka, bu sıralarda Marana isminde birisi Hristiyan prenslerin saraylarında büyük Moğolların bir casusunu keşfetmişti. Charles Dufresny adında ikinci derecede bir yazar da "Paris'te bir Siamlının ciddi ve komik eğlenceleri" isimli bir kitapçık neşretmişti. Bu kitabın Montesquieu üzerinde bir tesir yapıp yapmadığı belli değildir. Her ne kadar Dufresny'nin üslûbunda canlılık yok idiyse de temel fikrinin mükemmel olduğu aşikârdı. Burada, uzaktan gelmiş yabancı bir seyyahın müteamil Fransız cemiyetinin tam ortasına girişi ve bu hadisenin uyandırdığı meraklı safahat tasvir olunmaktadır. Şaşkın hale gelen bu doğulu yabancıya her şey ne kadar acayip görünmüştü! O zamanın Fransa'sının müesseseleri, manşları ile örf ve âdetleri çok defa eğlenceli, bazen de ve ihtiyaç duyulduğu hallerde cesur

ve mühim tenkidler için böyle bir yabancıya ne güzel fırsat ve konular teşkil etmekte idi.

Bunlar ve bunlar gibi diğer seleflerinin görüş ve yazılarının tesiri altında kalan Montesquieu, kendi hayalinde canlandığı iki Acemi Paris'e getirip dolaştırmaya ve onların gözleriyle bu şehri ve Fransa'nın durumunu tasvir etmeği kararlaştırdı ve bunu bir plana bağladı. Bu Acemlerin kısa, dolgun ve isabetli görüşlerle yazdıkları mektuplarda, o zamanın süratli ve modern muhabere imkânlarının bulunmayışına rağmen güzel ve edebî mektup yazmağa müsait oluşundan — bu yabancılar bütün intibalarını açık ve hayranlık içinde dile getirebilmekte ve lüzum gördükleri tarafları da isabetli olarak tenkid edebilmekte idiler. Bu İranlı sözcülerin bir takım hususiyetleri olacaktı; uzakta kalan kendi memleketlerindeki harem hayatının hakiki tasvirinde ve o hayatın doğurduğu kıskançlığın acıklı tezahüratının az çok tehlikeli tarafları ve neticeleri; dikkatsiz bir okuyucunun bile iştehasını kabartacak hikâyeler; ve böyle birisi sathî veya derin bir okuyucu oluşuna göre ve belki de kendi ihtiyarına rağmen eski rejimi tedricen kökünden sarsan birçok suiistimallerin geniş panoraması ile karşı karşıya getirilecekti.

Montesquieu'nün kitabını ne zaman yazmaya başladığını kimse bilmiyor. İlk "mektupların" başında 1711 tarihine tesadüf olunmaktadır. Eğer bu tarihin doğru olduğunu kabul edersek, bu ufak işle hiç olmazsa on sene evvelden meşgul olduğu neticesi meydana çıkar. Bu nasıl olursa olsun, kafasındaki bu fikirlerin yavaş ve uzun bir düşüncenin mahsulü olarak tekâmül ettiği bir hakikattir. Montesquieu aceleciliğin tesir ve tazyiki altında kalmadan çalışabilen pek az talihli kimselerden biriydi ve az saydaki kitapları aynen eski şaraplar gibi, bu suretle yaşlanmaktan dolayı daha iyi bir nitelik taşımaktadırlar.

En nihayet 1721 senesinde otuz iki yaşında, delikanlılık çağının olgunluk safhasında iken, Montesquieu meşhur Acem Mektuplarını isimsiz olarak neşretti. Her ne kadar Amsterdam'da ve gizlice basıldılarsa da, kahve rengi deri kaplı olan bu iki cilt sansürün işlediği o zamanların, alışılmış bir âdetine uyularak ve bililtizam şaşırtmak kastıyla Cologne'da basılmış gibi gösterilmişlerdi. Okumağa susamış halk tarafından hemen kapışılmışlardı. Bu istikamette bu kadar canlı, bu kadar ıgneli ve bu kadar merak salan bir şey henüz görülmemiştir.

Paris basımevleri "Bize daha fazla Acem Mektupları yazınız" diye bu mektupları yazanlara hitap ediyor ve onlara bu kabil eserlere halkın ne kadar merak sardığını ihsas ediyorlardı." Böylece yavaş yavaş müteakip senelerde "Türk Mektupları, İroquois Mektupları, Peru Mektupları" ve buna mümasil daha birçok eserler yazılarak yabancı müşahitlerin ori-

jinal tarzda Fransa'daki anormal halin tenkidini yaptıрма hususunda çaba harcadılar. Fakat ne yazık ki, bütün bu yazaların göze çarpan tek eksikliği ikinci bir Montesquieu'nün kuvvetli kalemî ile parlak zekâsına sahip olamamaları idi. Fakat bu sayede o yüzyılın ikinci yarısını da kapsayan yeni edebî bir çığır ve üslûp ihdas edilmişti.

Güzel bir tesadüf eseri olarak Montesquieu zamanı çok iyi seçmişti. 1721 yılının başma doğru Acem Mektupları Fransız efkârı umumiyesine sunulduğu zaman, halk henüz üzerinden birkaç ay geçmeyen evvelki senenin Aralık ayında vukua gelen insafsız muhtekirlerin kâğıt paralarını sifıra müncer kılan ve talihsiz John Law'u sürgün ve fukaralığa sevkedenden malî buhranın tesiri altında ve dehşet içinde idi.¹³ Ne de bu halk 1715 te sona eren Louis XIV'ün mutantan saltanatının kötü tesirlerinden henüz kurtulabilmişti. Ve şimdi de, yani altı sene geçtikten sonra, naip bulunan sefiî Orleans dükü karmakarışık idaresini sürdürüyordu. Artık Fransız Cemiyetinin tanı hievvedilecek zamanı gelmişti, ve olgunlaşma safhasına erişmişti.

Ve modern manada oriyental bir zemin hazırlayıp bunu yabancılardan gözü ile yaptırmaktan daha tesirli, daha alâka çekici ve dört başı mamur ne olabilirdi? İşte tam bu sırada, yani bu hayalî mektupların hazırlandığı anlarda, 1721 yılının mart ve temmuz aylarında büyük Türk Sefiri min Fransa'daki canlı ve hareketli ziyaretleri Paris halkının ve saray mensubinin âdeta gözlerini kamaştıracak bir mahiyet arzetyekte idi, ve sanki uydurulmuş hile ve oyunlara lüzum bırakmayacak bir şekilde talihin bir lütfu olarak gönderilmiş, Montesquieu'nün bu teşebbüsünde kendisine yarayacak zemin ve imkân bağışlanmıştı.¹⁴ Bu kitapçığın çıktığı ilk sene zarfında on baskısı yapıldı¹⁵ ve bugün bu eser naiplik devrinin karışık ve bozuk idaresinin en önemli ve parlak edebî mahsulü olarak kabul edilmektedir.

Montesquieu'nün sürükleyici sayfalarını okudukça, ilk sayfalarda ve daha doğrusu ilk mektupta çok bahsedilen ve zeki bir adamın yapmış olduğu bir hicvin bir pasajına rastlamaktayız. Giyinmiş olduğu acayip Acem kıyafetinin etrafındakilerde uyandırdığı fazla teccüssüsten irkilen bu yabancı seyyahlardan biri olan Rica, netice olarak kılık kıyafetini değiştirerek o zamanın Avrupalıları tarzında giyinmeğe karar verir. Fakat bundan sonra hüsrana uğrar. O zamana kadar bütün nazarları üzerine toplayan ve bütün alâkaların merkezini teşkil eden bu adam hemen sahneden silinmeye ve unutulmaya mahkûm olur. Artık hiç kimse ona en ufak bir nazar atfetmemekte, hiç önem vermemektedir. Çok defa insanın şöhreti en ufak ve manasız gösterişlere dayanmaktadır! Fakat bu ada-

mın bulunduğu topluluktan bazıları onun bir Acem olduğunu öğrendikleri zaman yeniden onunla alâkalanmağa başladılar.

“Ah! Ah! Beyefendi bir Acem midir? Ne acaip, ne acaip! Bir insan nasıl Acem olabilir?”

Fransız, Amerikalı, veya kendilerini beğenmiş başka milletlerden olsun kendilerinden başka milliyet ve kıyafette olan hiç kimseyi kendi ayar ve seviyesinde saymayan, kendilerinden yüzdeyüz emin bu kabil insanlar hakkında bu kadar. İşte Montesquieu bilhassa böyle dar şehir, kasaba ve memleketlerinin hudutları içerisinde mahsur kalıp orada gördüklerinden başka bir şey düşünmeyen ve kabul etmeyen hayal âleminde mahrum kısır kafalıları tariz diyor ve onları alaya alıyordu. Bu tıyneteki kimseler hiç bir zaman dünya vatandaşı olmağa liyakat gösteremeyecekler, bu sahada en ufak bir adım atamayacaklardı. Birçok bakımlardan ayrı, fakat sarı veya esmer ciltlerine rağmen birbirleriyle ve kendileriyle aynı olan cinsi beşerin diğer ırklarına mensup insanları anlamağa en ufak bir arzu ve teşebbüs göstermiyorlardı. Bununla beraber Montesquieu'de olduğu gibi, on sekizinci yüzyıl Fransız düşünüşünde de kosmopolitanizm'e doğru hakiki bir cereyanın ihtiyacı kendini hissettirmeğe başlamıştı.

Acem Mektuplarının büyük bir kısmı Fransa'nın o zamanki içtimai bünyesini eğlenceli bir şekilde hicvetmeğe hasredilmiştir. Kalabalık Paris şehrinin iğri büğrü sokakları hareket ve telâş halinde büyük bir kalabalık tarafından doldurulmuştur. Sakin, oriyental hayatlarını arkada bırakarak buralara gelmiş ve şaşkına dönmüş olan bu yabancılar hayatın kendileri için gittikçe kötüleşmekte olduğunu hissetmeğe başlamışlardır.

Montesquieu'nün bu şaşkın Acem seyyahlarının kendi memleketlerindeki dostlarına yazdıkları mektuplarda şu garip haberleri vermektedirler: Paris İsfahan kadar büyük bir şehirdir! Binalar o kadar yüksektirler ki insanın buralarda müneccimlerin oturduklarına yemin etse başı ağrımayacaktır.” Tasavvur ediniz ki bu gökdelenler altı yedi katlı olup insana bizim memleketimizdeki bir katlı binaların üst üste yerleştirilmiş intibasını vermektedirler! Seyrüsefer karma karışıktır! Fransızlar bozuk kaldırımlı, kalabalık ve dar sokaklarda koşarlar, âdeta uçarcasına koşuşurlar... Dikkatsiz sürülen arabalar lâkayd dolaşan yayalara çamur sıçratarak onları baştan ayağa kadar ıslatırlar. — O zaman Paris'te olduğu gibi Londra'da çok şikâyet olunan bir olaydı. — Bunun gibi etrafa bakılarak dolaşan yabancıların aceleci şehir halkı tarafından dirsek ve omuz darbelerine maruz kaldıkları da nadir değildi. Her şey izafidir, ve o günlerin Paris'i, dışardan gelen bu yabancıları olduğu gibi güncyedeki sakın taşra şehri La Brède'den gelen Montesquieu'ye de, bugünün hakiki modern

New Yok'u gibi geliyordu. Montesquieu nükteli bir ifade ile bizim Acemimiz de bazen bir "Hristiyan kadar hiddetlenebilmektedir," demektedir.

On sekizinci yüzyılda Fransa'daki kahvehaneler olabileceği kadar modaya uygundu. Bunların bir kısmı en son haber ve dedikodunun merkezi haline gelmişti. Diğerleri satranç meraklılarının salonu haline girmişti. O zamanların muhtelif tip simaları "oriyental" bir hayranlık ile tasvir ve tersim olunmaktadır! Devlet vergilerini götürü olarak toplayan umumî vekiller, mümtaz ve muteber hatipler, vaizler, arabulan günah çıkarıcı (pederler), geçmiş harpler hakkında aynı hikâyelerle dinleyicilerin sabrını taşıran eski muharipler, kadınların kalblerini fethetmekle meşhur ve mağrur senelerin senesi Don Juan'lar da unutulmamalıdır. Uzun sakallı, gri kukuleteli cübbeli, ve çıplak ayaklı Capuchin rahipleri bu gezginci Acemlere görülmemiş ve duyulmamış derecede birer "derviş" olarak tesir etmektedirler. Kadınların yaşı hakkında eski ve hoş görülen lâtife ve söz atmalar musahabelerde tekrar edilmekte ve canlandırılmaktadır. İki Acem seyyahının daha ciddisi olan Usbek tarafından kumarın yalnız bir oyun olmayıp aynı zamanda bir meslek olduğu belirtilmektedir. Kadınlar bile yüksek kumar oynamaktalar ve bazen kocalarının servetlerini bu yüzden mahvetmektedirler, kendi haliyle mutmain olan Acem, peygamberlerinin kumarı ve içkiyi yasak ettiğine işaret etmekte, bu suretle kendilerini Hristiyanlığın bu tehlikelerinden siyanet ettiğine şükretmektedir."

Acem Rica seyahatte olan bir Fransızın yazmış olduğu mektuptan bahsetmektedir. Bu Fransız İspanya'dan yazdığı mektubunda "İspanya'da asilzadeler çalışmağa tenezzül etmemektedirler." demektedir. "Burada asalet sadece koltukta oturmakla kazanılmaktadır" diye ilâve etmekte ve o günün Avrupasında aristokratların ne kadar boş ve hiç bir liyakat göstermeden nasıl mevki sahibi olup şımardıklarını anlatmaktadır. Rica aynı şeylerin Fransa'da da cari olduğunu görüyor ve kendi memleketindeki dostlarına yazdığı mektuplarda bu cihetlere temas ediyordu. Usbek de "büyük bir asilzade kralı sık sık ziyaret eden, devlet nazılarıyla konuşan, soyunda asilzadelik olan ve borçları ile tahsisatı bulunan bir kimsedir!" diye yazmaktadır. Yazısına devam ederek Acemistan'da ise yegâne büyük adamların Şah tarafından kendilerine devlet memuriyeti verilenlerden ibaret olduğunu söylemekle uzaktaki memleketinin ne kadar daha mükemmel olduğunu takdir ediyor ve bundan gurur ve iftihar duyuyor. Diğer taraftan Fransa'da ise doğuştan büyük insanların mevcut olduğunu fakat böyle kimselerin hiç bir kudrete ve itibara sahip olmadıklarını belirtiyor.

Bir evvelki yüzyılda Louis XIV'ün tevarüsen intikâl eden asilzâdeliği saraya bağlı basit peykler haline irca ettiği bir hakikattir. Montesquieu bizzat kendisi bir asilzade olmakla kralın bu karar ve hareketinden rence edilmisti ve bu asilzadelerin ortaçağda olduğu gibi memleketin mukadderatında lâıyk oldukları rolü oynamalarına büyük bir iştıyak duymakta idi. Fakat bunun zamanı çoktan geçmişti. Bundan maada, asilzadeler sınıfı artık ne büyük gayret, ne üstün zekâ, ne ünvanlarına liyakat ve ne de hürmet telkin eden bir karakter göstermiyorlardı. Milletine derin hizmet hissi ile mülhem olan çok nadir Fénelon'lar, Montesquieu'ler yetişmekte idi; ve havâilîk ile acizlikte de müstebit olan çocuk kral Louis XV böyle kimselerin yetişmesi için lüzumlu yolu daha da tıkamakta idi.

3

Aristokrasi hakkında Rica ve Usbek'in bu acı ve iğneli mülâhazaları cemiyeti hicvetmenin ne kadar kolaylıkla, fakat ciddi olarak hükûmeti tenkid mahiyetini alabileceğini gösterir. Acem Mektuplarının çoğu Montesquieu'nun derinden alâkalandığı bu siyasi soru ile iştigal etmekte-dirler.

Muharrir bilhassa müteveffa kral Louis XIV'ün idaresindeki ihmal ve kusurları hedef tutarak, onları tenkid ve istihza etmektedir. Usbek konunun bu tarafını hulâsa ederek şöyle demektedir: "O, dünyadaki hükûmet şekilleri arasından en çok Türkiye'deki Saltanat idaresini ve yahut da İran'daki Şahlık idaresini seçmektedir; orijinal sisteme bu derece hayranlık duymakta, her türlü takdire şayan bulmaktadır." Montesquieu'nün istibdada karşı olan nefreti hakkında bu kadar.

Seyyahların nazarlarında yaşlı Fransız kralının acayip karakteri baştan aşağı tezatlarla doludur! Meselâ bakanlar heyetinde on sekiz yaşında bir bakanı, diğer tarafta seksen yaşında bir metresi vardır! Hakikaten Louis XIV 1685 te Marquis de Barbesieu'yü hariciye vekilliğine tayin etmişti. Yine bu "Acem" mektubunun yazıldığı tarih olarak kabul edilen 1713 te, kralla gizlice evlenen ve kendisinden üç yaş daha büyük olan Madame Maintenon'nun da yetmiş sekiz yaşını idrak ettiği bir hakikattir.

Usbek devamla şunları da anlatmaktadır: Louis XIV zahiren dinine sıkı sıkıya bağlıdır, fakat dinin bütün icaplarını yapmasını tavsiye edenlere tahammül edememektedir. Her ne kadar Versailles'da kalmakla Paris'teki gürültüden uzak idiyse de, en çok yaptığı şey konuşmak olup sabahdan akşama kadar kendinden bahsettirmeği yegâne gaye olarak istihdaf ediyordu. Ganimet ve zaferleri çok seviyor, fakat ordularının başında

muktedir bir kumandandan düşman kuvvetleri başındaki kumandandan kadar korkuyordu. Hiç kimse onun kadar zengin olmamakla beraber hükümetin borçlarının yükü altında hiç bir hususi şahıs veya teşebbüs iflâsa sürüklenmekten kurtulamazdı.

Ordularının başında zafer peşinde hayatlarını istihkar eden kumandanlarla saray içerisindeki riyakârları aynı şekilde taltif ve takdir ediyordu. Ekseriya giyinmesine yardım eden veya yemekte önüne bir peçete seren bir dalkavuşu, muharebe kazanan bir kahramana tercih ediyor ve teveccüh gösteriyordu. Alaylı bir mübalâğa ile Usbek kralın saray bahçelerinde büyük bir şehirdeki insanlardan daha çok adette heykel bulunduğu da işaret etmektedir.

Bu kiral "büyük sihirbazdır." Tebaasını istediği gibi düşündürmeğe sevketmektedir. "Eğer hazinesinde bir milyon lira mevcut da iki milyona ihtiyaç varsa yapılacak tek şey bir liranın iki lira kıymetinde olduğuna halkı ikna etmekten ibarettir, ve halk da buna inanmaktadır!" Böylece Montesquieu tedavüldeki paranın deflasyonuna hücum etmektedir. Rica devamla, "eğer kral güç bir narbe girişmişse ve parasız kalmışsa, yapılacak tek şey bir kâğıt parçasının para olduğunu halkın kafasına sokmaktan ibarettir, ve insanlar hemen buna inanırlar." John Law'un parlak mali planlarının feci fiyaskosundan sonra, elverişliliğini bugün herkesin kabul ettiği ve yine modern tecrübenin gösterdiği gibi tehlikelerini de kimsenin inkâr etmediği, kâğıt paranın ölçsüz, karşılıksız ve kontrolsüz istimalinin Montesquieu'de uyandırdığı endişe ve akla hitap eden şüpheliği anlamak zor olmasa gerek.

İlk yazılan mektupların bir kısmında Montesquieu Troglodytes ismindeki esatiri bir milletin tarihinden bahsetmektedir. Bu anlatılanlar Fénelon'nun Télémaque'ı mahiyetinde ahlâkî bir hikâyedir.

Arabistan'da ikamet eden ilk Troglodytes'ler tamamiyle kendi temayüllerine göre bir hayat sürüyorlardı. Hodgâmlık onların parolası idi. "Herkes kendi başının çaresine bakacak, en arkadakini de şeytan alsın götürsün!" Her çiftçi komşusunu hiç nazarı itibara almadan kendi tarlasını işliyordu. Eğer yapacağı istihsalı az olursa bunun üreticisi fiyatları bir misli artırıyor ve hiç bir vicdan azabı çekmeden kârını sağlıyordu. Bir hastalık salgını olduğu zaman civardan bir doktor geliyor ve hastaların muayene ve tedavilerini yapıyordu, fakat hastalar iyileştikten sonra borçlarını vermiyorlardı. Korkunç hastalık tekerrür ettiği zaman, bu sefer bunların yardımına hiç bir doktor gelmiyordu. Böylece kendi kötülükleri neticesi Troglodytes'ler mahvüperişan olup dünya yüzünden silindiler. Aralarından yalnız iki aile bu akıbetten kurtulabildi.

Bu faziletli Troglodytes'ler mesut ve sakin bir hayat sürdüler. Mıhrab-

ları önünde diz çökerek yalnız "ebeveynlerinin sıhhatları, kardeşleriyle birleşebilmek, eşlerinin muhabbet ve bağlılıkları ve çocukların itaat ve sevgileri" için dua ettiler. İyilik yapmakta bunlar birbirleriyle yarış ediyorlardı.

Fakat tehlikeleri, komşularının istilâ gayelerini sezdikleri ve hücumlarına uğradıkları zaman faziletli Troglodytes'lar haklı bir hiddet ile ayaklandılar ve büyük bir mukabil saldırı ile onları memleketlerinden kovmaya muvaffak oldular. Montesquieu'ye göre yaşandığı müddetçe müdafaai nefis beşeriyet için kat'iyen ihmal edilmemesi gereken bir ihtiyaçtır.

Nüfus arttıkça bu milletin fertleri en sonunda kendilerine bir kral seçmeğe karar verdiler. Fazilet ve adalet duygularına güvenerek seçtikleri ihtiyar adam geriçe kalan hürriyet ile istikbalin mesut günlerini tahassürle ararcasına gözlerini arkaya çevirerek bu işi istemeye istemeye kabul etti.

Ders basittir. İlk Troglodytes'lar gemlenemeyen kendi kötüllükleri yüzünden inkıraz buldular. Kalanlar faziletleri sayesinde yükselip geliştiler. Montesquieu'ye göre bir cemiyet ancak asgarî iyi ahlâk ve karşılıklı iyi muamele üzerine bina edildiği zaman payidar olabilir. Çok iyi bir insan cemiyeti içerisinde bir kralın mevcudiyeti ona göre nedamet edilecek bir cihettir. Böyle bir kral vicdanlı ise ağır mesuliyetlerini iyi kalbilikle kabul eder. Fénelon'un ideal kral misalinde olduğu gibi. Louis XIV'ün yaptığı tarzda şahsî şan ve şerefi için değil, fakat milletin refah ve huzuru için hizmet edecektir.

Bu ahlâkî hikâyeden şu neticeyi çıkarabiliriz ki Montesquieu'nün nazarında fazilet için ne ilâhî vahiye ve ne de fevkattabia müeyyidelere ihtiyaç yoktur. Faziletin insanlar arasındaki işbirliği ihtiyacı içerisinde kökleri bulunmaktadır, uzun ömürlü ve sağlam bir cemiyet için lâzımı gayri müfariktir. Hodgâmlık ve teferrut uzun zaman devam etmez. Ancak fazilet semereli ve faydalıdır. Benjamin Franklin'nin vecizesi olan "en iyi siyaset dürüstlüktür," düsturuna uymaktadır.

Hükûmet idaresinde ve siyaset sahasında Montesquieu'nün pek çok müşahedeleri vardır. Ticarî zihniyetli bir idareye ihtiyacımız olduğunu bildirmekte fakat böyle ideal bir idareye eski rejim altında erişmeğe imkân olmadığını ve hatta bugün bile bunu temin etmenin çok güç olduğunu itiraf etmektedir. Zamanının işkence ve ağır cezalarına karşılık daha mütedil fakat aynı nispette tesirli cezaların tatbikini tavsiye etmektedir. Böyle hareket etmekle cinayetlerin önüne aynı müessiriyetle geçilebileceği kanaatini izhar etmektedir... Engizisyon bilhassa on sekizinci yüzyılda şiddetini göstermişti. Montesquieu acı bir lisanla "İspanya ve Portekizde bu

hususla daha ileri gidilip hiç insaf ve merhamet gösterilmeksizin insanların diri ve saman gibi yakıldığı" zamanlar da olduğunu işaret etmektedir.

Büyük İtalyan krimonolojisti Cesare Beccaria Montesquieu'den İtalyancaya tercümeler yapan Morellet'ye yazdığı bir mektupta Acem Mektuplarının ne kadar tesiri altında kaldığını ve faydalandığını itiraf etmektedir.¹⁶ Beccaria'nın "Suçlar ve Cezalar" hakkındaki eseri ilk defa 1764 te çıktı. Büyük bir başarı sağladı ve on sekiz ay zarfında, altı defa basıldı. Kitap Amerika'da Thomas Jefferson'nun takdir ve hayranlığını kazandı.¹⁷ İki sene sonra, Voltaire'in bir mukaddemesi ile Fransızcaya tercüme edildi.¹⁸ Birçok Avrupa devletlerinde doğrudan doğruya Beccaria'dan mülhem olarak ceza kanunlarında reformlar yapılmıştır, fakat çok defa başka cephelerde olduğu gibi burada da hem muharrir hem de efkârı umumiye üzerinde, ilk, orijinal ve olumlu münebbihi yaratan Montesquieu olmuştur.

Sert bir lisanla Montesquieu esarete hücum etmektedir. Hristiyanlar, işlerine geldiği zaman insanların eşitliği idealini müdafaa ederek esareti lâğvetmişlerdir, fakat tasarrufları gerektirdiği zaman ve yerlerde riyakârane davranışlarıyla esareti tesis ve idame etmişlerdir. Fransa'da yaygın bir halde tatbik edilen düellonun gülünç bir suiistimal olduğunu kabul etmektedir. Usbek "Bir adamın elinin çabuk ve kuvvetli olması onun düşünüş ve muhakemesinin de üstün olduğu neticesini doğurmaz," diye yazmaktadır. Kadınların kabiliyetlerine inanç hususunda da Montesquieu zamanından çok ileri düşüncelere sahipti. "Eğitimleri için müsavi fırsatlar verilebilse" iki cins arasında hiç bir fark kalmayacaktır. İklimin insanlar üzerindeki şüphe götürmeyen etkisi onun esas iddialarından biri idi. Kendi zamanındaki birçok Fransızlar gibi Montesquieu'da anavatanın ekonomik kuvvet ve servetini yabancı ellere çektiği için müstemlekecilığe karşı, yani bu davada muhafazakârdı. Bu istikametteki umumî kanaattan dolayı ve bunun yarattığı durum neticesi idi ki Fransa İngiltere'nin büyük ve sistemli müstemleke siyaset ve teşebbüsü karşısında Amerika ve Hindistan'da muazzam kayıplara duçar oldu.

Montesquieu mutedil ve sade hükûmetlerin en iyi idare şekilleri olduğunu kabul ediyordu. Dünyada üç çeşit hükûmet vardır: muhafazası için şiddete istinat eden İstibdat idaresi; şân ve şöhrete dayanan Krallık idaresi; ve vatandaşların medenî hakları ve faziletleri sayesinde işbaşına getirilen ve onların yardımı ile muvaffak olan Cumhuriyet idaresi. Böylece Montesquieu, yirmi yedi sene sonra ve şaheseri olan "Kanunların Ruhı" isimli kitabında vazettiği esasları hemen hemen aynı ifadelerle Acem Mektuplarında hulâsa ve ilân etmiş bulunmaktadır.

Her ne kadar henüz İngiltere'yi şahsen ziyaret edemediyse de, hür

müesseseleri sayesinde Avrupa'daki mütefekkirler üzerinde içtihad cesaleti ve aşkı uyandıran boğazın öte yakasındaki az bilinen bu memleket hakkında çok şeyler işitmiş ve çok okumuştur. Montesquieu İngiltere'nin cezri siyaseti kanaatlerinden mülhem olarak "fakat, eğer bir prens tebaasını mesut edeceği yerde onlara tazyik ederse, artık onların itaat etmeleri için bütün esas ve sebepler durur," demektedir ve çok mühim bir noktaya dokunmaktadır. Hakikaten, idaresindeki aşırı keyfi hareketinden dolayı I. Charles'ın kafası, milleti tarafından derhal uçurulmuştu. Böylece ihtilâlin haklılığı nazariyesi 1789 olaylarından çok önce mevkii tatbîke konmuş bulunuyordu.

Avrupa kıtasında "Kralların ilâhî Hakları" iddiası ile köhnemiş bir inanca saplanmış olarak kurulmuş tahtları ve krallıkları sarsan İngilizlerin göze çarpan hareket ve istiklâllerini Montesquieu fevkalâde vecizeli ve canlı bir tek cümlede hulâsa etmiştir: "İngiltere'de fitne, fesad ve ihtilâfların ateşlerinden hürriyetin durmadan yükseldiğini; sarsılmayan tahtlardaki prenslerin daimî korku içinde olup titremekte olduğunu; sabırsız, çılgınlık derecesinde hareketli, fakat bütün hareketlerinde akıllı, denizlere hâkim bir millet olarak yetisttiklerini, ve ticareti imparatorluk ile mezcettiklerini de görüyoruz," diye katî ve şiddetli bir ifade ile yazmaktadır. Karışık İngiliz camiasının zıt hususiyetlerinin muvazeneli çarpışmasını tahlil ederek kim bu kadar az kelime ile bu kadar çok şey söyleyebilmiştir? Dikkatli ve devamlı Lâtince okumasından Montesquieu'nün eski yazarların kısa ve veciz şeklinin tesiri altında kaldığı ve bu üslûbu hazzettiği görülmektedir.

Acem Mektuplarının muharriri iki mektupta çok önemli, modern bir soruya temas etmiştir. "Birisinin bir gün bütün insanları ve hatta tüm milletleri yok edebilecek bir sır bulacağından her an titremekteydi," demıştır. Muhtemelen ilimler ve sanatlarda lüzumundan fazla terakki kaydedilmiştir. Mutmain bir eda ile diğer bir Acem, Rhédi "Muhammedin çocuklarının cehaletinin saadet olduğunu" ileri sürmektedir. Aynı yüzyılın ortalarında bu soru Jean-Jaques Rousseau tarafından meşhur bir tezinde ileri sürülmekte ve aynı şekilde cevaplandırılmaktadır.

Fakat manevî tekâmül hususunda Montesquieu Rousseau'dan daha optimist kalmaktadır. Son sözü Usbek'e bırakmıştır. Usbek "hayır", diye katiyetle ve emniyetle cevap vermiştir. "Eğer böyle vahim bir icatta bulunulsa bile, bunun tatbiki beynelmilel kanunlarla yasak edilecektir." Böylece, umumiyetle inatçı ve realist olmasına rağmen, iyi niyetli her kesin çok defa yaptığı gibi, Montesquieu insan tabiatına olan safdil ve katıksız itimadını izhar etmektedir. İnfilâk etmekte olan atom bombası üzerindeki beynelmilel anlaşmanın müşkilât ve tehlikelerine henüz şahit

olmamıştı. Milletler arasında bir kanunun karşılıklı itimat ve takdir ile desteklenen umumî arzusunun bağışladığı ve sağladığı bir yetkiden fazla bir kuvvete malik olamayacağını takdir etmediği görülmektedir. Umumiyetle kabul edildiği gibi “barış için savaş insanların dimağlarıyla kazanılabilir.” Kanun ancak ekseriyetin kararını tescil ve hifzeder ve mukavemetle karşılaştığı zaman fi’li kuvvet kullanılarak korunmalıdır.

4

Din on sekizinci yüzyılı çok meşgul eden diğer büyük bir mesele idi. Rica din uğrunda ve din kisvesi altında yapılan harplerin lüzumsuzluk ve manasızlığına da sert bir lisanla hücum etmektedir. Engizisyona karşı şiddetli saldırısını daha önce kaydetmiştik. Rica, şunu da ilâve etmektedir: “Diğer hâkimler suçlunun masum olabileceğini kabul ettikleri halde Engizisyondakiler ise daima kabahatli olduğunu kabul ederler.” Bundan sonra istisna ve istihfafını esirgmeden müsamaha ile eza ve cefadan masuniyet dileğinde bulunmaktadır. “Peygamberin çocukları tarafından ikamet olunan memleket mesut bir memlekettir,” diye haykırmaktadır. “Bu acıklı manzaralar orada yoktur. Melekler tarafından getirilen mukaddes din, kendi hakkaniyeti sayesinde ayakta durmaktadır. Kendisini muhafaza ve müdafaa için bu çeşit şiddet tedbirlerine ihtiyaç göstermez.” Ehli Muhammed hakkındaki bu övülen müsamaha yerinde bir kuruntu ve belki de maksada mebnî bir tabye olmakla beraber, Pierre Bayle’den beri Hristiyanlık için lüzumlu olan ders açıktı.

Dinlerini doğruluk ve âdil oluşu ile müdafaa etmektedir, yoksa münkir ve sapıklara reva görülen tazyik ve işkence ile değil.

Bu çok sayıdaki dinî kavgalar iyi ahlâk yaratmaya ve telkin etmeye hiç de yaramazlar. İnsanlar münakaşa ederler, fakat “dinin icaplarını en hafif şekilde kim tatbik edebilecektir diye birbirleriyle âdeta yarışmaktadırlar!” Bununla beraber, Allahın insanları sevdiğini kabul etmeliyiz. Binaenaleyh muavenet, insaniyet ve kanuna itaat dinin ilk vazifeleri olmalıdır. Usbek bu faziletler sayesinde muayyen merasimler ve ayinlerden ziyade Allahı vicdanımızda duymakla memnun edeceğimizden emin olabiliriz; zira merasimlerin kendi başlarına bir kıymeti yoktur, demektir. Böylece önemli ve hayalî olan dinin esası ve ruhu olup zahirî şekilleri, muğlak ve kuru akideler değildir — bu da çok aşikâr olduğu halde umumî efkâr tarafından kabul ve takdiri çok zor bir cihettir.

Katolik Fransa’nın tam göbeğinde inanılmayacak bir cesaretle Montesquieu basit fakat dokunaklı bir cümle ile ve aniden, Roma’daki kilisenin karşısına dikildi. Rica’nın ağzından şöyle yazmaktadır: Papa Hiris-

tiyanların reisi ruhanisidir; o, alışkanlık saikasıyle tapılan eski bir mabuttur! On iki sene sonra Voltaire bile Acem Mektupları yazarının cesareti karşısında duyduğu hayranlığı takdirle anlatıyor ve yazarın hükümet tarafından kale alınmayacak derecede az takibe uğradığına şaşığını belirtmektedir.¹⁹ Şüphesiz Montesquieu'yü daha büyük takip ve tecziyeden kurtaran kendisinin asalete mensubiyeti yanında serbest ve geniş görüşlü naiplik devrindeki skeptisizm ve lâkaydinin de rolü olmuştur. Orleans dükü ve muasırlarının birçoğunun onun gibi düşündüklerine şüphe yoktur. Louis XIV'ün dar düşünceli musamahasızlığına karşı olan tepki hemen hemen tamamlanmıştı. Bundan başka Papanın "Bull Unigenitus" da Jansenizm'i takbih edişi üzerine kopan münakaşa neticesi Fransa'da kilise daha 1713 te ikiye ayrılmıştı. Diğer taraftan Fransa'da uyanan millî hareket ve Fransa'nın kendi kendini idare arzusu ve kararı dağlar ötesi bir ülke tarafından vaki hakimiyete karşı bir isyan haline gelmişti. Böylece bir kere daha sahne mesut bir şekilde Montesquieu'nün lehine açılmış idi. Fakat Fransa katolik kilisesinin başı Fleury'nin 1726 da hükûmetin başına geçmesi ile tabiatıyla vaziyet ve görüşler de hemen değişti. Hükûmet muameleleri ve kırtasiyecilik eski haline döndü ve Voltaire'in 1734 te çıkan cinaslı "Filozofik Mektupları" yüzünden Montesquieu'nün 1721 de maruz kaldığı müşkülâta uğramış ve rahatsız edilmişti.

İzafiyet fikri Montesquieu'nün belli başlı umdelerinden biri idi. Rica Usbek'e şu mülâhazalarda bulunmaktadır: "Gayri suuri bir tarzda kendi içimize çekilmeden hadiseler hakkında hüküm verememekteyiz." Anatole France'ın köpeği, Riquet gibi bizim her birimiz kâinatın merkezinde dikiyormuşuz gibi görünüyoruz. Ve Rica devamla "Zencilerin şeytanı parlak beyaz renkte ve Allahı da kuzgunî siyah renkte tasvir etmelerine şaşmıyorum!... yahut da kısaca bütün putperestlerin mabutlarını insan yüzlü yapmalarına ve onlara beşeri his ve temayüller atfetmelerine hayret etmiyorum. Gayet iyi olarak ifade edilmiştir ki, eğer müsellesler bir Allah yaratsalar idi, ona üç taraf izafe edeceklerdi." İnsanların alâka ve menfaatlarını kapsayan ve insanların işlerine geldiği şekilde yürütülen bu esaslar ve kaidelere bu kadar haşin hücumdan sonra Montesquieu, birçok seneler sonra, hayatının hitamına doğru, diğer bir mektubuna bir paragraf halinde ilâve ettiği ve Allahın vasıfları olarak belirttiği Ebediyet, Ulûhiyet ve Kadiri mutlak kelimeleri ile Allahın büyüklüğünü kabul ettiğini itiraf etmiştir. "Fakat biz Allahı ancak hakiki ve değişmeyen emirlerinden anlarız," diye açıklamayı da münasip görmüştür. Montesquieu her zaman ameli ve akli olup hiç bir zaman metafizik ihtikâra ve lüzumsuz dinî incelemelere meyletmemiştir.

Bununla beraber, onun dimağında mutlak olan bir düşünce vardı.

"Adalet ebedidir ve insanlar arasındaki anlaşmalara istinat etmez," demek ve bitmez tükenmez olan insan haklarını ileri sürmektedir. Her zaman müsamahaya inanarak, Nantes Fermanının ilgasındaki haksızlığa hücum etmektedir. Ermenilerin Fransa'dan akılsızca ve haksız olarak tardedildiklerini söylemektedir. "Ermenileri medenî haklardan iskat etmekle hükûmet memleketin tüccar ve sanatkârlarını hemcın hemen bir günde mahvetti." Fransız Protestanlarının bunlarla yapılan mukayesesi aynı paralelde olup aynı şekilde ekonomik münakaşaya müncer olmaktadır.

Usbek: "Bütün haklar mahfuz kalarak hüküm verecek olursak bir memlekette birçok dinlerin bulunmasının iyi olmayacağına kani değilim," demektedir. Böylelikle dolaylı bir ifade ile ve zeki bir tedbirlilikle kuvvet kullanılarak elde edilmeğe alışılan vahdetin aleyhinde olduğunu ihsas etmektedir. Acem mektuplarının yazarı "harpleri meydana getiren dinlerin çokluğu değildir" diye devam etmekte ve sebebin "hâkim olan dinin gösterdiği tahammülsüzlük ve müsamahasızlıktan ileri geldiğini kabul etmektedir." Kendinden evvel Bayle ve kendinden sonra Voltaire gibi Montesquieu fikir hürriyeti ile adaletin lüzumuna katı surette inandığını ve bu kanaatinin değişmez olduğunu bildirmektedir. Takip ve tecziyeden masun kaldıktan sonra, fikir ayrılığından hiç korkusu yoktu.

İnsanları daha iyi yaptığı takdirde bütün dinlerin iyi olduğu kanaatinde idi. Usbek "Allahı memnun etmenin en iyi yolu Allahın insanı yetiştirdiği yerde iyi bir vatandaş olarak yaşaması ve ona bahşettiği aile içerisinde iyi bir baba olması ile mümkündür," demektedir. Bir defa daha Montequieu hüsnü ahlâkın nihai hüküm vermek hususunda en kuvvetli âmil olduğunda ısrar etmektedir.

Acem Mektupları Naiplik devrinin skeptik ruhunu canlı bir şekilde ifade etmektedir. Zaman artık Louis XIV'ün kendi kendine telkin ettiği mutlakriyete, ne hükûmet idaresinde ve ne de dinde daha fazla tahammül edilecek gibi değildi. Bir istiklâliyet ve suüstimalleri cesurane tenkit etme atmosferi bütün memleket sathına yayılmıştı. Montesquieu bu durumu çok çabuk idrak etti ve genç dehası sayesinde ona cazip bir şekil verdi. Edebi üslûpta ve zahiren hafif fakat münderecat itibariyle dolgun ve fevkalâde olan Acem Mektupları sayesinde yeni bir devir açmaya muvaffak oldu. İctimai çulğunluk ve kusurları hicvetme, körükörüne kabul ettirilmek istenen dinin ve müesses hükûmet idaresinin sert ve korkusuz tenkidi sayesinde bu mektuplar mücmel fakat her şeyi şâmil ve câmi olarak reform için lüzumlu geniş programı tayin ve takdim etmekte idi. Montesquieu, Voltaire ve onun ihtilâlcî muakipleri için yolu çizmiş ve hazırlamıştı.

MONTESQUIE'NÜN SORUSU : ROMA NEYE DÜŞTÜ?

1

1727 yılının sonbaharında, Montesquieu iki sene zarfında ikinci defa tarihi Fransız Akademisine azalık için namzetliğini koyduğu zaman, kendini çok müşkül ve şaşırtıcı bir durumda buldu.

İstihza ile kendisine aşağıdaki sorular tevcih ediliyordu: “Eğer Acem Mektuplarını siz yazdıysanız onların birisi Akademiye ve azalarına yöneltilmiştir. Eğer onları siz yazmadıysanız, o halde yazdığınız ne gibi eser vardır?”¹

Sual yerinde idi. Zira çok muhteşem sayılmayan Fransız Akademisini hicveden ve ona atfedilen mektubundan ziyade müesses hükûmet nizamını ve kiliseyi sarsan, yazarı olduğunu sakladığı, fakat altı uzun sene herkes tarafından açık bir sır olarak kabul edilmekle beraber çok acı ve ithamkâr olan bu mektupların onun tarafından yazıldığı biliniyordu. Şu aşikârdı ki, Acem Mektupları onu meşhur yapan yegâne ve hakikî eseri idi. Montesquieu'nün bu müddet zarfındaki diğer eserleri haizi ehemmiyet değildi. Bununla beraber, müstebit bir kralın himayesine mazhar olan Fransız Akademisinin, bir başrahibin başbakan bulunduğu sırada, onların nazarında yıkıcı olan bir kitabın yazarının bu ilim müessesesinin çatısı altına kabul edilmesi mümkün olabilir miydi?

Voltaire, Montesquieu'nün alelâcele birkaç gün içerisinde tabettirdiği, fazla dokunaklı ve şiddetli tarizleri tayedilmiş hususî bir baskıyı Fleury'ye takdim ederek, başrahibi yanılttığını ve onunla bu şekilde alay ettiğini rivayet etmektedir.² Eu hikâyenin doğru olmayıp daha ziyade Voltaire tarafından uydurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Böyle bir hareket Montesquieu'nün dürüst ve müstakim karakteri ile kabili telif değildir: muvaffak olunamadığı takdirde bunun tehlikeleri çok büyük olurdu; ve Fleury yumuşak huylu olmasına ve müsamahasına rağmen bu kadar kaba bir oyun karşısında pasif kalacak ve hiç bir araştırmaya tabi tutmadan bunu yutacak kadar ne saf, ne de aptaldı.

Hadiselerin şöyle cereyan ettiği tahmin edilmektedir. Montesquieu muhtemelen Acem Mektuplarını yazdığını inkâr etmedi; fakat efkârı umumiye karşısında onların yazarı olduğunu katî surette ne itiraf ve ne de iddia etti.³ Bu açık muvaffakat aranılan şartlara uymakta idi ve Marquis d'Argenson'a göre her ne kadar bazı çevrelerce Fleury'nin zaaf ve mukavemetsizliğinden bahsolummasına sebep teşkil ettiyse de yumuşak tabiatlı ve ara bulmağa özenen başrahip tatmin edilmiş görünerek Montesquieu'nün Akademiye girmesini kabul ve tasvip etmişti.⁴

Her nasılsa Montesquieu en nihayet Akademiye seçilmişti. 24 ocak 1728 de, usul ve adata uyarak mütevazî selefi Monseieur de Sacy'yi, onunla birlikte Akademinin ilk kurucusu Richelieu'yü, daha sonra Fleury'yi ve en sonra da Acem Mektuplarında hiç esirgmeden tenkid ettiği Louis XIV'ü metheden kabul nutkunu verdi. Bu şekilde medhiyeler eski rejim altında iltifata nail olmanın şeref kırıcı bedeli idi.

Fakat buna değmezdi. Montesquieu'nün hassas gururu, Akademi Reisinin verdiği cevapta bu yeni azanın isimsiz şöhetinin seçilmeğe kâfi olmadığını beyan eden ve sincise "eserlerini umuma ilân etmesi gerektiğini"⁵ talebeden sözleriyle rencide edilmişti. Baron de Montesquieu, netice itibariyle, bu şekilde resmen şereflelendirilme seremonisine önem vermedi ve söylendiğine göre, Akademiye hayatı boyunca ancak üç kere iştirak etti.⁶

Henüz iki ay geçmeden, 5 nisan'da, Montesquieu mühim bir seyahate çıktı. Komşu Avrupa memleketlerindeki hükûmet şekilleriyle oralarındaki şartları bizzat ve yakından tetkik etmek istiyordu. Bir buçuk sene Avusturya, Venedik, Roma, Napoli, İsviçre, Ren üzerindeki ufak Alman eyaletlerinde ve en nihayet de ticareti hareketli ve iktisaden yüksek küçük Hollanda'da geçirdi. Bundan sonra, 31 ekim 1729 da dostu Lord Chesterfield'in yatı ile İngiltere'ye müteveccihen hareket etti.⁷

Ziyaret ettiği bütün memleketler arasında, Montesquieu gibi tefekkür sahibi ve o mizaçtaki birisi için İngiltere en faydalı ve öğretici olan memleketti. O zamanlarda yalnız İngiltere büyük çapta dinî ve siyasi serbesti ve hürriyete kavuşan yegâne memleketti. Baronun İngiltere'ye muvasalatından yalnız dokuz ay kadar önce muasırı Voltaire, iki buçuk sene kadar süren ve aynı maksatla, tetkik ve istikşaf gayesiyle yaptığı mühim İngiltere seyahatinden dönmüştü. Bu seyahatin iki büyük Fransız yazarı üzerinde hasıl ettiği intibalar çok derin ve büyüktü.

İngiltere'de Montesquieu ilmi çalışmalarından dolayı Royal Society'ye seçilmiş, yalnız Allah'a inanan masonluk teşkilâtına sokulmuş⁸ ve bizzat kral ve kraliçe tarafından huzura kabul edilmişti. Avam kamarasının toplantılarına iştirak etti ve buhürriyet aşkı memleketin bilâhare "Kralın Sadık Muhalefeti" diye isimlendirilen bu her türlü takdire şayan mües-

sesinin hükûmeti açık ve etraflı tenkitlerini hayranlıkla müşahade etti ve yaşadı. Montesquieu asilzadelerin liderleri, ilim adamları ve edebiyat şöhretleriyle sıkı dostluklar ve temaslar kurdu. İngilizceyi pek iyi telâffuz etmeği ve konuşmayı beceremediyse de, seyyal bir şekilde okuma istidatını geliştirdi.

İngiltere'de bir buçuk sene ikametden ve kendi memleketinden üç sene dışarıda kaldıktan sonra 1731 yılının ilkbaharında Bordeaux'ya döndükten sonra kanaatlerini umumî şekilde izhar etmeği çok seven Montesquieu yine böyle bir alışkanlıkla gezi intibalarını şöyle hulâsa etti: "Almanya gezmek için iyidir; İtalya kısa bir zaman kalmak için; İngiltere düşünüş için ve Fransa da yaşamak için iyidir."

İtalya'da bulunduğu müddet zarfında eski medeniyetin muhteşem kalıntıları arasında dolaşan birçok ziyaretçiler gibi, Montesquieu Roma'nın yükseliş ve düşüşünün tevlit ettiği büyük dram üzerinde tefekküre dalmıştı. Juilly'de hatipler arasında geçen mektep hayatında eski meşhur Latin tarihçileri de okumaya zaman ayırmıştı. Bilâhare İngiltere'de iken bu alâka çekici konu hakkında ele geçirebildiği her kitabı büyük bir arzu ve zevkle okumaya başladı. Senelerce sonra bir arkadaşına şöyle yazmıştır: "Rome antica e moderna, her zaman beni teshir etmiş ve sürüklenmiştir."¹⁰

Eskiler arasından Montesquieu Plutarch, Tacitus, Livy, Plybius ve diğer birçok tarihçiyi daha okumuş ve tetkik etmişti. Veliahdın eğitimi için içinde Roma'nın dünyaya hükmedecek kadar yükselmesini ihtiva eden, dünya tarihi hakkında bir risale yazan Meaux'nun büyük piskoposu Bossuet'nin belâğath üslûp ve ifadesine aşına idi. Boussuet Roma'nın in-kirazına ise az önem vermişti. Montesquieu muhtemelen şimdi büyük nispette unutulmuş ve burada zikredilmeleri lüzumsuz olan daha birçok eserler biliyordu.

O zamanlarda Roma'yı tanımamazlık ve bilmemezlikten kim gelebilirdi? Her Fransız aydını çocukluğundan itibaren okullardaki Lâtin klâsiklerle yetiştirilmişlerdi. Buna ilâveten sabırlı bir münevverler heyeti eski yazarların eserlerini esassız ve güvenilir bir şekilde derleyip toplamakla meşguldüler. Başka bir grup münevverler de Roma tarihinin masal ve efsanelerinden ayrı olarak yaşanmış hakikî olayları aramağa ve bunları yavaş yavaş derlemeğe koyuldular. Böylece okuyan kitle tarafından ebedî şehir hakkında büyük alâka ve sarsılmaz hayranlık duyulmağa başlanmıştı.

Maalesef, Montesquieu'nün kat'iyetinden şüphe edilmeyen ve aydınlatıcı olan bu çalışmalardan çok az faydalandığı veya hiç faydalanmadığı görülmektedir. Kendine büyük güveni olan Baron kendisini Romanın ilk

senelerinin ananevi esatir ve menkibelerine kaptırdı ve eserinin muahhar baskılarında da önemli fazla hiç bir değişiklik yapmadı. Roma tarihini ilk defa Jully'deki hatip babalardan, hocalardan öğrendi. Bunların ilk öğrettikleri düşüncesinde büyük tesir yapmış ve Montesquieu bu çerçevede içerisinde kalmaktan kendini kurtarmamıştı. J'y suis, j'y reste, haleti ruhiyesinin onun tahtessuuruna hükmettiği görülmektedir. Muasırlarının ekseriyeti gibi, eski tarihi bulduğu gibi ve aynı şekilde kabul etmiş ve benimsemiştir. Nadiren okuduğu kitapların arkasından düşünmüş ve tenkit etmiştir. Voltaire'in işaret ettiği gibi bu cihet, Montesquieu'nün zayıf taraflarından biri olarak kalmaya devam etmiştir." Fakat bu ciddi nâkise yanında, mesut bir hadise olarak, büyük vasıfları da vardı.

2

Montesquieu'nün "Romalıların azametlerinin sebepleri ve inkırazı üzerinde mütalâalar" isimli eseri 1734 te Amsterdam'da isimsiz olarak basılmıştı.

Bu tafsilâtlı serlevhada esas olan ve sık sık temas edilen kelime sebeplerdir. Senelerce tetkikten sonra tarihte hadiselerin birbiriyle irtibatı olmadığı kanaatine vasıl olan modern tarihçi Henry Adams'ın aksine¹ Montesquieu maziye hikâye ederken, mana aradı ve o manayı bulduğu kanaatine vardı. Bu küçük kitapta, muasırlarına zaten malûm olan tafsilâtlı Roma tarihini anlatmağa lüzum görmedi. Daha ziyade bu tarihin altındaki önemli sebepleri meydana çıkarmağa çalıştı. Hangi vasıtalarla Roma büyüdü? Yükseliş zirvesine ulaştıktan sonra da neden tedricen düştü?

Kitabın on sekizinci bölümünde Montesquieu "dünyaya hükmeden servet değildir" demektedir. "Her krallıkta kudret ve satveti artıran, bunları idame eden ve yahut da tedenniye sürükleyen maddi olsun manevi olsun umumî sebepler vardır. Bütün hadisat bu sebeplere dayanır; ve eğer bir tek muharebe ile karşılaşılın tehlike, daha doğrusu bu muharebeyi doğuran sebep bir memleketin mahvü harabiyetine müncer olmuş ise, bu takdirde bu akibeti önceden hazırlayan umumî bir sebebin mevcut olması gerekirdi."

Büyük kilise adamı Bossuet, tarihin geniş akışı boyunca ilâhî kudretin fevkalâde bir üstünlükle insanların faaliyetlerini sevk ve idare ettiğini söylemiştir. Montesquieu ise kendi bakımından dünyevi kalmaktadır. tabiatüstü izahlara lüzum görmemekte ve itikadını yalnız muhakemeye istinat ettirmektedir. Bu kitabın yazarı tarihe, senelerce önce, gençliğinde ilmî bir şekilde "aksi sadanın sebepleri", "böbreklerin fonksiyon-

ları", ve "ağırlığın esasları" üzerinde yaptığı araştırmaların, ışığı altında girmektedir. Tarih de, çok karışık ve şüpheli taraflarına rağmen, bir dereceye kadar bir ilim haline sokulamaz mı? İnsan geçmişin muvaffakiyet ve muvaffakiyetsizliklerinden bir şeyler öğrenemez mi? Diğer bir deyim ile bizim her birimiz geçmiş olayları önemsemeyerek veya tecrübelere meydan okuyarak her şeyi tekrar masraflara ve acılara katlanarak yeniden mi öğrenmeliyiz? George Santayana'nın şu ihtarda bulunduğu kabul olunmaktadır: "Tarihi öğrenmeyenler, onu tekrar yaşamağa mahkûmdurlar." Montesquieu ne öğrenmemeyi ne de tekrarlamayı arzu etmiyordu. Louis XIV'ün ufulünden, sefih naibin hatalarından ve huysuz Louis XV'in lâkaydisinden sonra ve zamanla on sekizinci yüzyılın Fransası, Roma'nın yükselişi ile tufan gibi birdenbire çöküşünden bir ders alabilecek, bu tarihî çığırdan mütenebbih olabilecek miydi? Hali hazırın karışık durumu ile meşum istikbalin daha büyük karışıklıklar getireceği önsezgisi ile Montesquieu sorumu ima yollu bu istikamete yöneltmişti. Aynı soru kendi milletimiz ve diğer milletler arasındaki modern okuyucuyu ilgilendirmektedir. Bir millet nasıl yükselebilir? Neden, bir defa kudret ve nüfuzunun zirvesine ulaştıktan sonra, kendini orada tutmakta ve bu durumunu idame etmekten âciz kalmaktadır? Beşeriyet, fikir imali suretiyle, tarihin bu feci seyrini değiştirebilir mi?

Montesquieu'nün nazarında Roma'nın azametinin sebepleri nelerdir? O, Romalılarda diğer milletlerden bir şeyler öğrenmek arzusu olduğunu müşahede etmektedir. Montesquieu Romalılardaki dürüstlük, harpçılık ruhu, maniaları yenip aşmadaki kabiliyetleri, harplerde kazandıkları zenginliklere ve diğer milletlerde uyandırdıkları korkuya nazarı dikkati celbetmektedir. Her şeyden ziyade — ve bunda modern zamanlar için bir ders de vardır — onlardaki hükûmet şekli öyle teşkilâtlandırılmıştı ki suiistimalleri düzeltmek için tashih edilmek imkânlarını haizdi.

Fakat niçin Roma düştü? Montesquieu'ye göre Roma'nın muvaffakiyeti bizzat onun yıkılması idi. Bu cumhuriyet İtalyanın dar hudutları haricine sirayet ettiği zaman Romalı asker artık hükûmetin faaliyetine aşına ve çalışmalarında önemli bir rol sahibi olmaktan çıkmıştı. Asker yavaş yavaş sadakatının, günlük mukadderatının dayandığı kumandanına, generaline, imparatora bağlama ihtiyacını ve temayülünü duymaya başladı. Bu rakip generaller ve onların yekdiğeri üstünde hükmetmek ihtiraslarından iç savaşlar doğdu. Montesquieu'ye göre Epikür felsefesine dayanan zevk ve safa ile yaşama ve mesut olma arzusu Romalıların eski karakterini zayıflattı. Cumhuriyet kudret ve satvetini devamlı harpler sayesinde idame etmesine rağmen, imparatorluk teessüsünden sonra uzun bir sulh ile rahatını ve keyfini sürmeğe başladı. Bununla beraber, halk

ticaretten nefret edip hükûmetin sırtından geçinmeği tercih ettiği halde Romalıların şiddet ve husumeti imparatorlarda inikâs etmeğe devam etti. Montesquieu'ye göre "bütün değerlerini kaybetmelerine rağmen Romalıların harpgılık vasıfları devam etti." Vakitlerini Versailles da alâiyübâlâ ile geçiren ve Louis XIV'ün kısır görüşlülüğü yüzünden hiç bir faydalı işe ve teşebbüse yaramayacak duruma sokulan on sekizinci yüzyıl Fransız asilzadeleri için alınacak ders açıktı. En nihayet Romanın doğu ve batı imparatorluklarına ayrılması yıkılmayı kolaylaştırdı; haricîten, uzaktan gelen yabancı ve insafsız istilâlar da kaidesi balçıktan olan bu haşmetli ve heybetli âbideyi çatır çatır yere serdi.

Devamlı tetkik ve mütalâası neticesi Montesquieu cesur jeneralizasyonunu yaparak görüşünü şöyle hulâsa etmişti: "Bir kelime ile işte Romalıların tarihi. Dünyayı sağlam düsturları sayesinde fethettiler, fakat başarıya ulaştıkları zaman, kurdukları cumhuriyet daha fazla yaşamaya devam edemedi. Hükûmet şeklini değiştirmeye ihtiyaç hissettiler ve yeni hükûmet şeklinde yeni getirilen esaslar, ilk hükûmet şeklinde tatbik olunan esaslara benzemediğinden azametlerinin inkırazına müncer oldu."

Fontenelle'in Sokrat ile Montaigne arasındaki hayalî diyalogu gibi, Montesquieu'de beşer tabiatında hâlâ hesaba katmaya mecbur olduğumuz her zaman mevcut bir çılgınlığın bekasına inanmıştı. Şöyle demektedir: "İnsanlar her zaman aynı ihtiras ve arzulara sahip olduklarından büyük değişiklikler yaratan vaziyetler muhtelif olmakla beraber, sebepler daima aynıdır." Böylece, öğrenmeğe ve faydalanmağa arzu ve aklımız olduğu müddetçe tecrübelerden edinilen dersler önümüzde ve emrimizdedir.

Montesquieu'nün küçük kitabı düşünceleri uyaran cümlelerle doludur. Meselâ rivayet olunduğuna göre "Hannibal'in ordusunu mülâyimleştirdiği Capua'ya sevkedişinin büyük bir hata olduğu söylenmektedir; fakat halk bunun bizi hakikî sebebe götürmediği mütalâasında bulunamamaktadır. Böyle bir ordunun askerleri birçok zaferlerden zengin çıktıktan sonra, başka herhangi bir yerde bir Capua bulamayacaklar mıydı?" cümlesindeki hakikatlere işaret etmektedir. Yazar temel izahın bizzat beşer tabiatında mündemiç olduğuna inanmaktadır.

Montesquieu'ye göre "Fetihler başarmak kolaydır, çünkü bunlar insanın bütün kuvvetleriyle kazanılmaktadır; onları muhafaza etmek güçtür, zira onların müdafaası insanın kuvvetinin yalnız bir tarafıyla yapılmaktadır. Başka birisinden öğrenmek gayesiyle bu kitabı çok dikkatle ve alâka ile okuyan büyük Frederick bunun ışığı altında Louis XIV'ün Hollanda'yı süratle fethetmesi ile çok geçmeden aynı süratle çekilmesini izah etmeye ve anlamaya çalıştı."¹³

Romalılar hakkındaki mütalâalarında yazar: "Bütün milletlere kendi kavanin ve adabını kabul ettirmeğe heveslenmek fatihlerin çılgınlıklarından başka bir şey değildir," demektedir. "Bunda bir fayda mülâhaza olunamaz, zira, herhangi biçim bir hükûmet olursa olsun halk itaat etmeğe muktedirdir." Kuvvet tarafından sağlanacak birlik ve benzerlik hakkında bu kadar.

Montesquieu kitabının ilk baskısında "İngiltere hükûmeti Avrupa'daki hükûmetlerin en akıllılarından biridir, çünkü o hükûmetin bünyesinde devamlı olarak hem hükûmeti hem de bizzat kendisini murakabe eden ve parlamento denen bir müessese vardır. Binaenaleyh, orada hatalar hiç bir zaman uzun sürmez ve çok defa millette uyandırdıkları dikkat ve alâkadan dolayı faydalıdırlar da," diyebilecek kudret ve cesareti göstermiştir. Toplantı halindeki Avam kamarasına bizzat iştirak eden ve tartışmaları pürdikkat takip eden Montesquieu'nün edindiği intiba ve çıkardığı netice işte böyle idi. 1734 te ilâve ettiği hata sevap cetvelinde yazarın tedbir icabı ifadesini yumuşatmış olması, ima tarzında tenkidin bile, Fransa'da ne kadar tepki yarattığını ve Fransız yetkililerinin ifrat derecede hassas olduklarını gösteren dalâildendi.

Montesquieu ilk Roma hükûmeti sıralarında büyük idare memurları arasında salâhiyetlerin taksim edilmiş olduğunu, son gezisinde İngiltere'de o kadar hayranlıkla takdir ettiği ve bilâhare yazdığı çok önemli "Kanunların Ruhu" nun esaslarından birini teşkil edecek olan salâbetli ve halâskâr mahiyette bir denetleme ve denge sisteminin bulunduğunu kısaca tespit etmişti. Roma'nın muahhar yıkılması, Montesquieu'ye göre, maalesef kontrolün küçük bir zümrenin ya da doğrudan doğruya imparatorun elinde temerküz ettirilmesiyle kolaylaştırılmıştı. Hürriyet âşığı Baron her nerde olursa olsun istibdada karşı koymuştu, ister Roma'da olsun isterse on sekizinci yüzyıl Fransasında olsun.

Sürükleyici jeneralizasyonlarında Montesquieu bazan çok geniş sahalara uzanarak kaçınılmaz rizikolara düşmüştür. Eserinin ilk baskısında "İç harplerde her zaman büyük adamlar yetişmektedir" iddiasını ortaya atmıştı. Derin nüfuzu nazar sahibi ve zeki Fransız münekkidi Gustave Lanson burada Montesquieu'yü aşırı mübalâgalarından dolayı itham etti.¹⁴ Bununla beraber, hatasız bir âlim olarak bilinen Lanson salâhiyeti meşkûk bir risaleye dayanarak çıkış yapmak suretiyle kendisi jeneralizasyon yaratmakta acelecilik gösterdi zira, Montesquieu çok daha önceden hatasının farkına vararak, ve yahut da kendisine bu hususta bilgi verildiğinden, daha evvel kullandığı tehlikeli "daima" kelimesini hemen değiştirmiş ve yerine daha yakışan "ekseriyetle" yi koymuştu.

Beşer tabiatını çok iyi ve derinden anlayan Montesquieu diğer bir pasajda şöyle konuşmaktadır: “İnsanları gelenekleri veya âdetlerinin gerektirdiği merasimlerine hücum etmekle gücendirdiğimiz kadar hiç bir zaman ve başka surette gücendirmeyiz. Onları baskı altına almaya bir teşebbüs bazen takdirin bir ifadesi ve delilidir; alışkanlıklarını söndürmek ve ortadan kaldırmak daima bir nefret ve zillet işaretidir.” Çok defa mühim ve manidar olan ve hesaba alınması gereken ufak şeylerdir.

Montesquieu şiddetle “devlet adamları tarafından işlenen kusurlar çok defa isteyerek yapılmış değildir” diye yazmaktadır. “Ekseriyetle bunlar insanın içinde bulunduğu vaziyetin kaçınılmaz neticeleridir. Güçlükler başka güçlükler doğurur.” Büyük İngiliz devlet adamı, Lord Morley, insanlarla olan uzun uzun ve sıkı temas ve tecrübelerinin muhasalası olarak şöyle demektedir: “Politika hayatında tercih devamlı olarak iki kötülük arasında olmaktadır; ve iş çok zaman en iyiye en yakın şekilde yaklaşmaktan doğar.” İdeal nadiren elde edilebilmektedir. İşlerinizin çerçevesini yapmak istediğiniz değil, fakat yapabildiğiniz işler tayin etmektedir. Derinden müşahade edemeyen bir kimse iş adamlarının karşılaştıkları müşkülâtı ve tahdidatı göremez ve maalesef kanaat ve hükümlerini ameli olarak değil, daha ziyade ulaşılması imkânsız bir standarda göre yürütür. İşte bu hatayı Montesquieu işlememiştir.

Montesquieu'ye göre “Vergilerin zayıflayan milletlerden daha çok lüzumlu olduğu millet yoktur, öyle ki halkın vergi ödeme kabiliyeti azaldığı nispette vergilerin yükünün artırılması gerekmektedir. Çok geçmeden, Roma eyaletlerinde toplanan harçlar tahammül edilmez bir seviyeye yükseldi. “Böylece malî müşkülât arttı, millet âdeti birbirleri üzerinden beslenmeğe başladı. Bu şartlar altında vergiler tıpkı gevşek ve çöken bir toprak üzerinde kalmış bir kimseye benzer ki kurtulmak çabasıyla çırpınan böyle bir kimsenin daha ziyade batması gibi halk bu vergilerin altında ezildikçe ezildi.

Montesquieu'nün yazdığına göre doğu imparatorluğunun en büyük hatalarından birisi “din mevzuunda bütün milleti aynı kanaate bağlamak için tatbik edilmesi düşünülen proje idi.” Aşıkâr olarak Fransa bu fikri, Nantes Fermanının vahim surette feshinden faydalanarak kendi memleketlerinde on sekizinci yüzyılda hâlâ yaşamağa devam eden Protestanlar arasında icra sahasına sokabilirdi. Mütalâalar yazarı kilise ile devlet işlerinin her zaman ayrı kalması gerektiğine inanıyordu. “Milletlerin sükûn ve huzuru için esas olan bu ayrılık yalnız dinde lüzumlu olmayıp muhakeme ve tabiatın da bir gerçeğidir.”

Voltaire'in çok yerinde ve kısaca ifade ettiği gibi “Montesquieu her zaman düşünen ve başkalarını da düşündüren mizaç ve kabiliyette idi.”¹⁶

3

Fakat Montesquieu'nün Roma'nın yükseliş ve yıkılışı hakkındaki izahatının sonraki tarihçilerle mukayesesinden ne gibi bir netice çıkmaktadır diye sormak da çok tabiidir?"

On sekizinci yüzyılın tarihçileri arasından seçilecek klâsik misalin de İngiliz Edward Gibbon'dan olması gerekir. Gibbon'nun meşhur ve muhteşem "Roma İmparatorluğunun İnkıraz ve Düşüşü" isimli eseri efkârı umumiyyeye altı cilt halinde, 1776 da, yani Amerika müstemlekelerinin istiklâliyetini ilân ettiği tarihte sunulmağa başladı ve devamlı surette çıkarak 1788 de, yani Fransız İhtilâlinin arefesinde sona erdi. Gibbon'nun eseri sonra gelen birçok nesillere fikirlerini geliştirmek imkânlarını sağlayan dipsiz bir menba idi.¹⁷

Gibbon 1753 te kızgın ve aksi babasının kendisini eski dinleri olan Protestanlığa tekrar döndürülmesi için Lausanne'a gönderdiği zaman on altı yaşında idi. Bu çocuk orada altı sene kaldı. Zeki, usul ve adap bilir olan ve Pavilliard isminde Calvinist bir papazın evinde kalan bu genç sürgün çok geçmeden Fransızca okumayı, konuşmayı ve Fransızca düşünmeyi öğrendi. Ev sahibinin fevkalâde ve mükemmel olan kütüphanesinde günde devamlı olarak on on iki saat çalışıyordu. İkametinin son senelerinde başka bir papazın çok cazip ve güzel kızıyla aşka dahi düştü, ve babasının yabancı bir kızla evlenmesine katı surette mümanaazeti ile karşılaşmasaydı, çok kuvvetle muhtemeldi ki dilber Mademoiselle Curchod ile evlenecek ve orada yerleşecekti. Fakat işler başka türlü cereyan etti. Kız bilâhare, ileride Louis XVI'nın maliye bakanı olan Monsieur Necker isminde İsviçreli bir bankacı ile evlendi ve mümtaz kadın edebiyatçı Madame de Staël'in annesi oldu. Mirastan çıkarılmak korkusuyla bu izdivaçtan vazgeçen Gibbon bundan dolayı duyduğu teessürünü şöyle ifade etmiştir: "İzdiraplı bir mücadelelden sonra kadere boyun eğdim; bir âşık gibi ahuvah ettim, bir evlât gibi itaat ettim."

İsviçrede uzun zaman kaldığından Gibbon tabii olarak Fransız düşünceleriyle meşbu hale geldi. Hakikaten ilk eseri olan "Edebiyatta bir Tez" bilfiil Fransızca olarak yazılmıştı. "Bütün zevkim kudret ve üslûbu ve nazariyelerindeki cesareti asrın dehasını tenbih etmeğe ve uyarmağa muktedir olan Montesquieu'yü sık sık okumak, onun eserlerine her an ve fırsatta müracaat etmekten ibaretti,"¹⁸ demektedir. Montesquieu gibi Gibbon da aynı mütalâa ve müşahedeyi izhar etmektedir: "Bir filozofa tarih bilgisi sebep ve neticelerden ibarettir."¹⁹ demekte ve bilâhare şunları ilâve etmektedir: "Her bir tarihi vakayı dikkatle esirgeyip üzerine titizlikle eğil-

meliyiz. Montesquieu en küçük bir hadisede bile halkın gözünden kaçan münasebetler keşfedebilir." Birkaç sahife sonra da şunları yazmaktadır: "Düşünmek ve bunları yansıtmak için gözlerinin önünde ne büyük bir saha açılmaktadır! Umumi sebepler nazariyesi, Montesquieu'nün elinde, insanın felsefe tarihi oluverir. O bunların açıklamasını yaparak imparatorlukların yükseliş ve yıkılışlarında nasıl tesir ettiklerini gösterebilmektedir. Başka bir pasajda Gibbon daha katı bir ifade serdetmektedir: "Romalılar arasında düzenlerinin bozulması imparatorluğun genişlemesinden ileri gelmekte idi; ve bu inkıraz bir bakıma Cumhuriyetin büyümesinde rol oynuyordu."²⁰ Bu görüş tamamiyle Montesquieu'nün görüşünün aynı idi.

"İnkıraz ve Düşüşte" Gibbon sık sık Montesquieu'den iktibaslar yapmakta veya ona müracaat etmektedir. Çok defa bunu onunla anlaşılamadığını ileri sürmek için yapıyor ise de, şu cihet aşıkârdır ki İngiliz yazar Fransız selefini devamlı olarak gözünün önünde tutmakta idi. Böyle olduğu halde, Roma'nın düşüşünün sebeplerinin tahlilinin neticesi iki tarihçi arasında aynı noktaya dayanıyordu.²¹ Montesquieu gibi, Gibbon da muasır hadiselerle mukayese için eski zamanlara ait mütalâalarını kullanmakta, ve insan ihtirasının yüzyıllar boyunca şiddet ve öneminden hiç bir şey kaybetmeden aynı şekilde devam ettiğine işaret etmektedir.²² Böylece Gibbon'un bütün hayatı boyunca çalışmasını teşkil eden Roma'nın İnkıraz ve Düşüş sebeplerinin uzun oluş ve düşünüş zinciri boyunca Montesquieu ona rehberlik etmiştir.

Gibbon'dan Roma'nın modern tarihçilerine döndüğümüz zaman, bunların bir kısmının arasında iktisadi sebeplere parmak basanların bulunduğunu görmekteyiz. Hakikaten, meselâ Tenney Frank'm "Roma'nın Ekonomik bir Tarihi" isimli kitabından bu müverrihin izahını bu tarafa tevcih ettiği görülmektedir. Frank İtalya'da toprak bidayette fevkalâde verimli olup volkanik küllerle zenginleştirilmiş, lâkin ince bir tabaka halinde idi demektedir. Yoğun zerriyat sayesinde bu toprak kalabalık bir nüfusu geçindirmeye yeterli idi. Fakat tedricen İtalya esirlerin çalışmasına istinadeden büyük bir eyaletler memleketi haline girdi. Frank'm noktai nazarının bir hlûlâsası olarak şöyle denilmekte idi: "Roma hükûmetinin düşüşünü teşkil eden yüzyılda imparatorluğun ne nüfusu ve ne de tabii kaynakları kurumuş değildi, fakat bu membaların müsmir bir şekilde işletilmesine lüzumlu zekâ ve ruhta bir donukluk ve eksiklik vardı ki bu da karışıklık ve kötü niyete müncer oldu."²³ Böylece "ekonomik sebeplerin netice itibariyle ve kaideten beşerî sebepler olduğu görülmektedir, yani maddî ve zahirî olmaktan ziyade manevî ve ahlâkî sebepler."

Diğer bir tarihçi, William F. Heitland, bu konuda şu neticeye varmıştır: "Romanın akıbetine düşmemek için tek çare vatandaşları tekâmül

ettirmek ve onların hakiki huzur ve saadetlerinde alâkalarını uyandırmakla mümkündür.”²⁴ Onsekizinci yüzyılda bazı düşünürlerce makbul olan İstibdat İdaresinde ve hatta mübarek bir diktatörün bütün iyi niyet ve vaatlerine rağmen devamlı bir çare yoktur; böyle çare ve halâs ancak daha demokratik ve kendi kendini idarede, yani bir kafayı yahut da birkaç kafayı, ekseriyetin tashih ettiği ve düzelttiği bir idarede vardır. İşte tekrar ve şüphesiz Montesquieu’nün ileri sürdüğü fikirlerin bir tezahürü daha.

Modern bir iktisadiyatçı olan Sykhovitch, iddialı bir tezinde Roma’nın düşüşünün esas sebebinin toprağın münavebe ile işletilip içindeki kimyevi maddelerin devamlı temininin ihmalinden ileri gelebileceği fikrini ortaya atmakta ve savunmaktadır.²⁵ Bu, Montesquieu’nün bahsettiği bütün sebeplerin dışında bir izah tarzıdır. Diğer son zaman müverrihleri buna itiraz etmişlerdir. Her ne kadar fazla sadeleştirilmiş bir nazariye ise de, Synkhovitch’in noktai nazarı alil bir millet ile bilgisiz bir ziraat arasındaki münasebetlere işaret etmesi bakımından bazı hakikatler ihtiva etmektedir.

Montesquie, ve konuya hararetili bir münakaşa niteliği veren Gibbon gibi, Edward Lucas White Hristiyanlığı getirmiş olduğu sulhseverlik ve ikinci dünyaya inanış yüzünden Roma’nın askerî ve sivil teşkilâtında hasıl olan gevşekliği ileri sürmekte ve Roma İmparatorluğunun yıkılmasında bunun da büyük rolü olduğunu yazmaktadır.²⁶ Romalılar artık orduda hizmet etmeğe ve harpler yapmağa arzulu değillerdi, fakat bu işleri istilâları altındaki ülkelerden tuttıkları paralı askerlere bırakmayı tercih ediyorlardı. Buna ilâveten iyi bir ahiretlik olabilmek için yapılan telkinat neticesi artık dünyanın idarî, siyasi, iktisadi ve içtimai meseleleriyle fazla uğraşmayı fuzulî bulmağa başladılar. Bunlar en önemli dahilî sebeplerdi. White’m nazarında belli başlı haricî sebep ise stepelerde yaşayan göçebeleri batının feyizli ve cazip topraklarına çeken Orta Asya’daki tedricî fakat sürekli kuraklıktı. Her ne kadar Montesquieu kendisi bu sonuncu izahı yapmadıysa da iklimin insanların yaşayış ve başarıları üzerindeki tesiri dolayısıyla bu fikri memnuniyetle kabul edeceği şüphesizdi.

Rostovtzeff isimindeki tarihçi durumu kısmen Frank ve Synkhovitch’in ileri sürdükleri gibi iktisadi veya iklimatik diye tek bir sebeple izah etmeğe taraftar değildir. Bununla beraber, ve eski dünya ile hiç bir münasebeti olmayan inkıraz kelimesine son günlerde yapmış olduğu itirazına rağmen, durumu zahiren uzun yıllar süren sulhün getirdiği mücadele isteksizliği ve imparatorluk içindeki yüksek sınıfların kavuştukları lüks ve rahat hayat neticesi teşebbüsün elden bırakılması, orijinallik ve ihtirasın terk edilmesiyle izah etmeye taraftar görünmektedir.²⁷ O sıralarda insanların diماغlarını yalnız zevk ve maddî çıkarlar işgal etmekte idi. Aristokrasinin

yaratıcı kudreti bu suretle, ve daha aşağıdaki sınıflara hiç bir mukabil menfaat sağlamaksızın, yıkılmıştı. Rostovtzeff görüşünü şöyle hulâsa etmektedir: "Roma İmparatorluğu misalinde, medeniyetin devamlı surette sukutu, bedenî tereddî veya esaretin sebep olabileceği yüksek sınıflardaki tabakaların kanlarında bir bozukluk, ve yahut da iktisadî ve siyasî şartlardan ziyade insanların dimağlarında hasıl olan değişiklikle izah edilmesi gerekmektedir." Bu değişikliği doğuran sebebin zor sorusu hâlâ cevaplandırılmış değildir. O halde, insanın arkasından koştuğu kolay bir hayat gayesi, buna kavuştuktan sonra peşinde koşan insan ve millet için yıkıcı olacağı ve netice itibariyle direnme gücünü yıkacak kadar zafiyet ve tefessüh yaratacağı hususunda Rostovtzeff'in fikirlerine hak vermeli, onları kabul etmeli miyiz?

Asırlar boyunca pek çok müverrihi şaşırtan bu büyük meseleye bu kadar kısa bir müddet içerisinde katî bir bal çaresi bulmanın mümkün olamayacağı aşikârdır. Tarihçilerin her biri kendilerine göre, içlerinde biraz hakikat bulunan izahlarda bulunmuşlardır. Montesquieu'nün suali ile vermiş olduğu cevapların birçoğu kıymet ve önemini muhafaza etmektedir. Yazdıkları kendisinin de itiraf ettiğine göre "mütalâalardan" ibaret idi. Montesquieu'nün yazdıkları İngiliz Toynbee'nin son zamanlarda yeniden tazelemeğe başladığı milletlerin itilâ ve inkırazları hakkındaki devamlı sualleri düşünmeği ve başkalarına bu düşünceyi telkin etmeyi istihdaf ediyordu. Bu büyük çöküntüye tesir eden bizzat toprağın, ziraa-tin ve karışık iktisadî kuvvetlerin rolü anlaşılmaya başladığı devirden çok önce yaşadığı için Montesquieu'nün bu noktalara temas etmemesi bundan ileri gelmektedir.

Böyle büyük bir yıkıntıda evvelâ haricî maddî sebepler mi, yoksa karakter ve zekâdaki iflâs mı tesir etmeğe başlamıştır? Birkaç tarihçi arasında bile ne kadar büyük fikir değişikliği olabileceğini gördük. Milletier için olduğu gibi şahıslar için de bu hususta verilecek cevap müphemdir. İnsan çevresinin etkileri altında kalarak mı büründüğü kisse ve mahiyeti iktisap etmektedir, yoksa onları hükmü altına alarak bu gayrimüsaait şartları kendi gaye ve idealine yarayacak şekle sokabilmekte midir? Son söz olarak bunun henüz halledilmiş bir mesele olmadığını kabul etmek gerekir. Fakat bizzat inanış bir kuvvettir ve haricî hadiselerin bas-kısı altında irade zayıf düştüğü zaman, şahıslar için olduğu gibi milletler için de mağlûbiyet başlamış demektir. İrade neden zayıflar? Montesquieu gibi bizler de, elân bunun cevabını aramaktayız. Fakat Roma'nın düşüşü hakkında vazettiği mesele, bizzat beşeriyetin huzur ve refahı ve hatta bekası için hayatîyetini muhafaza etmektedir. Muhtemelen sormak bir meselenin halli için atılan ilk adımdır.

MONTESQUIEU'NÜN “KANUNLARIN RUHU” KİTABI

1

La Brède'in büyük kütüphanesinde Montesquieu yirmi sene hayatının büyük eseri “Kanunların Ruhu”¹ üzerinde çalıştı. Gürül gürül yanan şöminenin önündeki koltukta onun saatlerce oturduğu ve dizindeki not defterine bir şeyler karaladığı ve yahut da kendi kendine dalarak bir şeyler düşündüğü ve kurduğu cümleleri vakit geçirmeden ve heyecanla sekreterine yazdırdığı sık görülen manzaralardandı.² Şöminenin yanındaki taş üzerindeki aşınmış kısmın da uzun müddet bacak bacak üzerine otururken bir, sonra öbür ayağıyla oraya basmış olmasından ileri geldiği tahmin edilmektedir. Hiç olmazsa turistleri oralarda gezdiren rehberler böyle olduğunu söylemektedirler. Yüzü ince, burnu büyük, uzun senelerin yorgunluğunun okunabilmesine rağmen gözleri parlak ve hayatiyet dolu ve profili de Romalıların madalyonlarında olduğu gibi keskin ve bariz idi.

1705 yılında mektebi terkettikten sonra Bordeaux'ya döndüğü tarihten itibaren Montesquieu, ilk önceleri hiç bir muvaffakiyet sağlayamadan, kanun ve müesseselerin manalarını araştırmakta idi. Avrupa kıtasını dolaştığı ve muhtelif hükümet ve medeniyetleri tetkik ettiği sırada da aynı esas konu onun araştırmacı dimağını meşgul etmekte idi. Bu meseleyi ve düşüncü 1731 de hürriyetsever İngiltere'den doğum yeri olan Gaskonya'ya getirdi. Arada Roma'nın yükselişi ve feci şekilde düşüşü üzerindeki araştırma ve kitap yazmış olması onun bu büyük konu hakkındaki düşünce ve tahlillerini hiç bir suretle engellememişti.

Fakat birçok ümitsizliklerle karşılaşmıştı. Senelerce bu muammayı çözememişti. Görünüşte semersiz çalışmaları karşısında meysane düşündüğü anlarda: “Bu işe birçok defalar başladım ve birçok defalar terkettim,” diye yazmaktadır.³ Başka bir seferinde: “Bu işi plansız takip ettim; ne kaide ne de istisnalar tanıdım; hakikati buldum zannettiğim zaman kaybettim; fakat prensipleri keşfettiğim zaman aradığım her

şey karşıma çıktı; ve yirmi sene zarfında işimin başladığına, büyüdüğüne, ilerlediğine netilendiğine şahit oldum," diye yazmıştır.⁴

Bununla beraber, çok sabırlı olmasına ve bu işte acele etmemesine rağmen, bu kadar zaman kafasını yorması onun da sıhhatini bozmağa başlamıştı. 1749 da bir arkadaşına üzüntü ile söyle yazmıştı: "Bu mesainin beni öldürecek kadar yordüğünü itiraf etmeliyim; istirahatı çekileceğim; artık çalışmayacağım."⁵ Henüz altmış yaşında idi, (doksan iki yaşındaki ihtiyar Fontenelle'e nazaran daha bir delikanlı çağında), fakat yıpranmıştı ve kataraktlar yüzünden görme bulanıklığı da başlamıştı. Geri kalan beş veya altı senesi zarfında kitabını savunmasını canla başla çalışarak yapacak ve haklı olarak kazandığı şeref ve şöhreti ile yaşayacaktı. Onun önemli yapıcı ve yaratıcı kitabı ikmal olunmuştu.

"Kanunların Ruhu" en nihayet iki cilt halinde 1748 yılının Kasımında Cenevre'de isimsiz olarak intişar etti. Ertesi yılın Ocak ayında Paris'e girdi.⁶ Hemen arkasından Fransız başkentinde bir yazarın tabir ettiği veçhiyle gizlice yeni bir baskısı çıktı.⁷ Bir buçuk sene zarfında da yirmi baskıdan fazla basıldı. Büyük ve acele bir taleple karşılanıldı. Herkes Montesquieu'nün yeni eserini okumak ihtiyacını hissediyordu; okumasa bile her tarafta bundan bahsedildiğinden okumuş görünmek icabediyordu. Yazarın uzun zamandan beri yapmış olduğu şöhret, ele aldığı mevzuun önemi ve kitabın takdim şeklindeki yenilik ve hususiyet onun rağbet ve itibarını artırmakta idi.

Gazeteci Raynal "Fransa'da hiç bir şeyin araştırılması ve mütalâası hukuk ilmi kadar ihmal edilmemiştir," diye yazmaktadır. Devam ederek şunları da söylemektedir: "Bu konu hakkında elimizde mevcut olan eserler çok fenadırlar; iyi olsalar bile okunup anlaşılacak gibi değildirler. Bunları anlaşılır hale sokmak ve milletin konuştuğu lisanla yazmak için Montesquieu çapında ve zamana uyabilen bir büyük insana ihtiyaç vardı. Muhterem başkan, işte ancak onun sayesinde ve onun kudretiyle bu iş başarılabilmıştır. "Kanunların Ruhu" ismi altındaki onun bu eseri bütün Fransız milletinin kafalarını başka ve doğru yöne çevirmiştir. Bu kitabı kütüphanelerimizde olduğu gibi hanımlarımızın tuvalet masalarında ve bütün aydınlarımızın evlerinde bulmaktayız."

İlk nazarda yazarın bu kitabı için tuhaf bir şekil seçtiği görülmektedir: otuz iki kitaptan ibaret olan bu eser birçok bölümlerden ibarettir ki bunların da birçoğu bir tek sayfadan, bazen bir paragraftan, birkaç satırdan ve hatta bir tek satırdan müteşekkildir; işte kitaba acayıplık ve orijinallik veren bu cihetlerdir. Bunun aşikâr neticesi kitabın teselsülünün bozulması ve modern okuyucuya değişik ve çarpıntılı bir intiba vermekten ibaret kalmasıdır.

Fakat kitabın bu şekilde tanzimi ilk defasında tahmin edildiği gibi hiç de faydasız değildi. Günün birçok hanımefendi ve büyük beyefendilerine kitabın şurasına burasına bir göz atmakla birçok konularda da malûmatlarını tazelemeğe yarıyordu. Bundan başka muhteviyat kısmındaki liste de o zaman olduğu gibi bugün de çok faydalı olmuştur, ve istenilen mevzuu hemen bulmağa yaramaktadır. Böylelikle mevzuun ağırlığı bu sayede sathî ve aceleci okurlar için çok münasip ve verimli hale sokulmuştur.

Herkes birbirine “Kanunların Ruhu” nu okudunuz mu diye sormakta idi. Ve birçok erkek ve kadın alelâcele kitabı bir karıştırmakla ve hatta yalnız muhteviyatının üzerinden şöyle rüzgâr gibi geçmekle kendilerinde “evet” demek cesaretini bulmakta olup Montesquieu’nün bu eserinin teferruatını değilse bile esas kısımlarını müdafaa etmek kudretini kendilerinde bulabiliyorlardı. Bundan başka, bu metot bazı noktaları gün ışığına çıkarıp onların üzerine parmak basmak suretiyle dimağlara işlemeye yarıyordu. En nihayet fikirleri hiç dağıtmadan onların olabilecek kadar kısa ve tesirli bir şekilde ifade ve tam ruhuna hulûl etmek imkânı hâsıl oluyordu. Bazı hallerde, not defterlerindeki malûmatı tedricen büyüyen bu kitaba tafsîlâta kaçmadan aktarma mümkün oluyordu. Şüphesiz bu mükemmel bir şekil değildi, fakat tesirli ve dokunaklı olduğu muhakkaktı.

Böylelikle kitap kısa zamanda popüler oldu. Hayranlık duyuluyor, mütalâa olunuyor, hücum ediliyor ve savunuluyordu. Montesquieu’nün okumakla, not almakla ve üzerine eğilmekle geçirdiği yirmi seneden fazla zaman boşa gitmemişti. “Kanunların Ruhu” on sekizinci yüzyılın ebedî abidelerinden oldu. Avrupa’da olduğu gibi Amerika’da da yüzyıl kadar hükûmetin bir mihenk taşı oldu. Modern dünya elân onda ihmalî ancak felâkete sürükleyecek birçok önemli siyasî hakikatler bulabilir.

Madame du Deffan Fransızca “esprit” kelimesinin muhtelif manalarından faydalanarak Montesquieu’nün kitabı münasebetiyle “Kanunların Ruhu olmaktan ziyade kanunlar hakkında az çok bir fikir vermektedir” diyerek zekice fakat muzibane bir tarzda yazara tariz etmektedir. Fakat bunları söylemekle Montesquieu’nün hayatı boyunca çalışarak yarattığı eserine hiç hâlel getirememişti. Fevkalâde gayreti ve başarısı sayesinde Montesquieu büyük içtimai ve siyasî ilim sahasını edebiyata maletmiş ve efkârı umumiyeye sunmuştu.

2

Montesquieu “kanunlar” tabirinden ne kastediyor? Akıllı ve dikkatli bir düşünür olarak bunun tarifini yapmakla işe girişmektedir. “Kanunlar,

en geniş manasıyle, hadiselerin tabiatından doğan lüzumlu münasebetlerdir," demektedir.

O halde bu münasebetler mevcut olan şeylerin aslında ve tabiatında mündemiçtir. Maddî ve mücerret ilim ve fen âleminde olduğu gibi bu münasebetler karışık hükûmet şekilleriyle müesseselerde de mevcuttur. Montesquieu her yerdeki hadiseler ile şartların geniş araştırma ve müşahedesinin neticelerini güç ve çok az anlaşılmış olan beşer münasebetlerinin bu sahalara intikal ettirerek bu mühim meselenin köküne inmeğe çalışmaktadır.

Ona göre kanunlar beşer muhakemesinin hareket haline geçişidir. Hangi millet için yapılmışlarsa o millete uymaları lâzımdır, ve bir millet için yapılan kanunların başka bir millete uymalarında az isabet vardır. Kanunlar vazedildikleri yerdeki hükûmetin temei prensipleriyle münasebettar olmalıdırlar. "Memleketin fizik hususiyetleriyle; soğuk, sıcak, mutedil oluşuna göre iklimiyle; arazisinin vüsat ve yayılışına göre; ve sâkinlerinin sürdürdükleri hayat tarzına göre" kanunlar değişiklikler arzeder. Bir milletin dini, temayülleri, serveti, âdeti, ticareti, miktarı, örf, âdet ve ahlâkiyatı bütün bunların kanunlar üzerinde etkileri vardır. Bütün bunların ve akla gelmeyen daha birçok diğer faktörlerin tahlili Montesquieu'nün "Kanunların Ruhı" nun esaslarını teşkil ederler.

İşin bu şekilde mütalâasının önemli ve esaslı bir neticesi dünya milletlerine karşı daha geniş görüşlü ve daha açık fikirli bir davranışın doğmasıdır. On yedinci yüzyılda sabit fikirlilik yerine Montesquieu açık ve değişik fikirliliğin ihdas ve teşciinin daha doğru ve isabetli olacağı kanaatinde-dir. Bütün hakikatler aynı yerde, aynı memlekette bulunamaz. Eğer diğer milletlerin ayrı örf ve adatı, değişik bir medeniyeti varsa, bu onların değişik şartlar altında yaşamalarından ve ayrı bir tarih ve tecrübeye sahip olmalarından ileri gelmektedir. Bu huhusta Montesquieu on altıncı yüzyıl vatandaşı ve hemşehrisi Montaigne'e benzemektedir; onun gibi beşer tabiatının hudutsuz değişik tezahüratı karşısında şaşkınlık değil, bilâkis alâka ve heyecan duymaktadır. Bu noktai nazarın neticesi yabancı ve acayip şeylere karşı insan kafasında ilgi ve tecessüs yaratacak yeni bir kozmopolitizmanın doğmasına müncer olmaktadır. Edebiyatta bu cereyan Romantizm'i yaratacak, dram alanında yalnız klâsiklerin tahakküm etmesine son verecektir; hükûmet mevzuunda ve siyasette ise başka medeniyetlerin gerçekçi mütalâasına yol ve imkân sağlayacaktır. Bu suretle Montesquieu'nün bu sahalarda büyük kurtarıcı bir rolü vardır.

Montesquieu üç çeşit hükûmetin mevcut olduğunu kabul etmektedir: Cumhuriyet, krallık ve diktatörlük. Bunların her biri muharrik kuvvetini esaslı kaidelerden almakta ve bunlara göre icrai faaliyet etmektedir.

Sevilen ve tutunan demokrasi başarıda devam edebilmek için, vatanın çoğunluğu medenî fazilete sahip olmalıdır. Eğer bunlar hükûmetin umumî refahı için kendilerine düşen vazifeyi yapmazlar ve kendilerini buna adamazlarsa bu idare sonunda başarısızlığa uğrar veya şekil değiştirmeye mecbur kalır.

Krallık ise şan ve şeref kaidesine istinat eder. Krallık kudretini etrafında teşekkül eden asilzadegân sınıfına atfettiği muhtelif derecedeki payelerle perçinler.

Diktatörlük korku üzerine ve kaba bir tarzda kurulmuştur.

Daha otuz sene önce yazdığı *Acem Mektuplarında* Montesquieu esasen bu hükûmet şekillerine az çok değişik tabirlerle temas etmişti.⁶ Hatta araştırma ve tahlillerini daha da ileriye götürmüş olmakla beraber temel noktai nazarını değiştirmemişti. Bu tasnifin yalnız edebî manada nazarı itibara alındığı takdirde fazla tatminkâr ve manalı olmadığı görülür. Medenî fazilet, şeref ve ünvan arzusu ve korku muhtelif derecelerle tesirli bütün hükûmet şekillerinde vardır. Bunlar arasındaki sınırlandırılma, bütün beşer faaliyetlerinde olduğu gibi, mutlak değildir, bunların ayırımları bariz ve tam olarak yapılmamaktadır. Fakat Montesquieu her hükûmet şeklinde hâkim ve esas olmasını tasavvur ettiği hususları anlatmağa çalışmakta olup bunlarsız mevzuubahis hükûmet şeklinin tatbik sahası olamayacağını ve uzun zaman devam edemeyeceğini belirtmektedir. Bu manada mütalâa edildiği takdirde onun yaptığı tefrik sağlam ve semerelidir.

Bundan da her memleketteki eğitimin o memleketteki hükûmet şeklinin idamesi için kabul edilen kaidelere uygun bir programa göre yapılması gerektiği neticesi çıkmaktadır. Kanunların da bu prensibe uygun olması lâzımdır. Montesquieu bir demokraside tasarruf ile izafî eşitliğin sağlanmasının şart olduğuna inanmaktadır. Bunlar olmadan medenî fazilet dejenere olacak ve sonunda hükûmet başarısız kalacaktır. İfrat derecede servet ve fukaralık demokrasi için tehditler. Kanunlara, ahlâk kaidelerine riayet, ve baba otoritesine itaat, bunların hepsi Montesquieu'nün nazarında demokratik bir hükûmet şeklinin işlemesi ve idamesi için lâzımlı ve faydalıdır.

Demokrasi ve diktatörlük arasında bulunan krallık idaresinin "*Kanunlar Ruhuna*" göre bazı avantajları vardır. Bu şekil idarede itidal, istikrar ve lâzım olduğu yerde ve zamanda karar alma imkânı vardır ki bu sonuncuyu sağlamak, birçok kafaların çalıştığı ve karıştığı demokraside, hayli güç ve geç olmaktadır.

Diktatörlüğe gelince, Montesquieu'nün nefret ve hiddeti iki satırdan ibarettir ve bu konu hakkındaki bölümde acı bir şekilde ifade edilmektedir:

“Louisiana vahşileri meyva arzulanırları zaman, bu ağacı kökünden keserler ve meyvasını toplarlar. İşte diktatörlük idaresi böyledir.”

Fakat diktatörlükler hâlâ vardır. Binaenaleyh Montesquieu bunları tahlil etmektedir. On sekizinci yüzyılın Helvetius ve Voltaire gibi diğer düşünürleri ıslahat tarafları olmalarına rağmen, Montesquieu'yü her zaman duyduğunu izah etmeye sevkeden kuvvetli realistik fikirlerinin hepsini tasvip etmiyorlardı. Her şeyi olduğu gibi gerçekçi bir açıdan mütalâa ediyordu, fakat onun esas sempati ve tercihlerinin seyri kitabını bir bütün olarak kabul eden bir okuyucunun nazarında oldukça vazıhtır.

Herhangi bir cemiyette olursa olsun mühim meselelerden birisi ceza kanunudur. On sekizinci yüzyılda olduğu gibi açıktan açığa olmamakla beraber işkencenin hâlâ tatbik edildiği bugün de bu mesele hayati önemi muhafaza etmektedir. Montesquieu kısaca şöyle demektedir: “Avrupa ülkelerinin hepsinde veya hemen hemen hepsinde, cezaların hürriyetlerin çoğalıp azalması nispetinde arttığını ispat etmek mümkündür.” Büyük Baccaria'nın ilk defa İtalya'da 1764 te çıkan “Suçlar ve Cezalar” üzerindeki risalesinde Montesquieu'ye olan büyük borcunu kabul ve itiraf ettiğini görmekteyiz.* Fransız İhtilâlinin ve on dokuzuncu yüzyılın reformlarının kısmen Acem Mektupları ve Kanunların Ruhu tarafından harekete geçirilen kuvvetli fikir cereyanlarından doğduğu şüphesizdir. Bunların yazarı işkencenin lüzumsuz olduğunu ileri sürmekte ve savunmaktadır. Bir kuvvetli hükûmet tarafından hiç bir mahzur ve tehlike yaratmadan terkedildiği görülmüştür. Tedbirlilik saikasıyla zikretmemekle beraber bu hükûmetin İngiltere olduğu muhakkaktı.

Eski Roma'dan beri yüzyıllar boyunca çok münakaşa olunan meselelerden birisi de lüks ve bunun milletler üzerindeki etkisi idi. Eski ananevi telâkki lüksün zararlı olduğu merkezinde idi. Dimağı ve bedeni gevşeklik yarattığı ve bunun neticesi inhitat ve harabiyete sürüklediği kabul ediliyordu. Gelişen dünya ticaretinin tesiri altında kalan yeni bir on sekizinci asrî mektebi ise bunun tam zıddı olan bir noktai nazar ileri sürmeğe başladı: yani lüksün tabii ve şayanı arzu olduğunu, bunun insanlığın refah ve konforunu artırdığını, ve netice itibariyle sanayi ve ticaretini tekâmül ettiren milletlerin iktisaden ve askeri bakımdan kudret kazandıklarını iddia ederek savundu. Voltaire bu olumlu tarafı tutanlardandı, Rousseau ise ananevi ve yerleşmiş olan eski olumsuz tarafı tutuyordu. Montesquieu bu iki yön arasında mütereddit kalmakta idi.

Montesquieu'ye göre devamlı surette bekası için tasarruf ve eşitliğe dayanan bir cumhuriyet idaresinde lüks yıkıcı ve öldürücüdür. Onun dü-

şüncesine göre lüks sıkı men'i israfat kanunlarıyla önlenmelidir. Rousseau nun yetişmiş olduğu haşin Cenevre'de eğilim ve telâkki böyle idi. Kanunların Ruhu yazarı on sekizinci yüzyıl İngiltere ve Fransa'sında ziraat ile sanayi arasında, hiç bir zarar düşünülmeksizin, lükse müsaade edilecek kadar bir denge sağladığı kanaatinde idi. Bununla beraber lüksün Çin'de vahim neticeler doğurduğunu kabul ediyordu. Metin, soğukkanlı ve tabiatın sadeliğine düşkün olan Montesquieu, Versailles saraylarındaki gibi ölçüsüz ve manasız israf ve lükse karşı isyan etmeğe ve bu gidişin neticesinden korkmağa başladı. O halde uzak Çin'de vukua gelen hadiselerden ders ve ibret almak her akıllı selim sahibi kimse için lüzumluluğu hissettirmekte idi. Sansürün hükmettiği bir memlekette, anlayan için bir kelime bile kâfi gelmektedir.

3

Montesquieu bu üç hükûmet şeklinin, demokrasi, krallık, diktatörlük, hepsinin tehlikeli surette bozulabilecekleri mülâhazasına vardı. Demokrasi umuma şamil kıymetsiz, sınırsız eşitlik içinde dejenere olabilir. Fransız İhtilâlinde korkunç şekilde ispatlandığı gibi kitle kral kesilebilir. Diğer taraftan da, idarenin bir tek kişi veya bir zümre tarafından ele alınması gibi aşikâr tehlike de vardır.

Krallık da, asilzadelerin imtiyazlarını kısıtlamak veya şehirlerin mahallî idarelerine müdahale etmekle hatalar işleyebilir. Bir kitle istipdada ve yahut da kralın yalnız başına mutlakiyet idaresine sürüklenebilir. "Kanunların Ruhu" yazarı şu noktaya nazarı dikkati çekmektedir: "Bir Çinli yazara göre Tsin ve Soui hükûmdarlıklarının mahvına sebep olan kendilerini eski idarelerde olduğu gibi bir duruma yükselten ve hatalı işlere sevkeden sebeplerden ileri gelmiştir; "prensler her şeyi doğrudan doğruya kendileri idare etmeğe karar verdiler." Müstebit Louis XIV'ün hâleflerinin bu cihete dikkat etmeleri gerekli idi. Dünyanın öbür ucunda, Çindeki bu ibret verici dersin unutulmaması lâzım geldiğini kabul eden Montesquieu şunları da ilâve etmektedir: "Bu Çinli yazar bütün krallıkların yıkılmalarının sebebini bizlere anlatmaktadır." Montesquieu'nun krallık idareyi münakaşa ederken, mutlakiyete değil, müesses teşriî teminatı bulunan kraliyetleri kastettiği aşikârdır.

Diktatörlüğe veya istibdat idaresine gelince durum nedir? Bunun cevabı kolaydır. "İstibdat idaresinin esası devamlı olarak tefessüh etmektedir, zira bu idare tabiaten münfesihtir." Her zaman uçurum kenarında olduğu halde devamına müsait bazı tesadüfî şartlardır ki idamesine

imkân vermektedir. Fakat onun temel tabiatı ve hüviyeti değişmemektedir. “Onun vahşet ve dehşeti” bir zaman için yatıştırılmış olsa bile, değişmemektedir.

Montesquieu'ye göre bir cumhuriyet, ancak küçük bir ülkede baki kalabilir; bir krallık şüphesiz Fransa gibi orta büyüklükte bir ülkede yaşayabilir; bir istibdat idaresi de çok daha büyük bir ülkeye uygundur.

Bu tariflerin nakliyat ve muhaberat metotlarının yavaş olduğu zablanlara göre yapıldığı unutulmamalı ve o şartlara göre tefsir olunmalıdır. O devirde bir haberin Paris'ten Cenevre'ye ulaştırılması bir hafta sürmekte idi.¹⁰ Lafayette'in on dokuz yaşında Amerika'ya ayak bastığı zaman, Cenubi Carolina'nın Charleston şehrinden Philadelphia'ya gidebilmesi için tam bir ay, at sırtında, sallarla ve çok defa yaya olarak bozuk yollardan, dağ, tepe ve ıssız çöllerden kırık dökük arabalar içinde seyyahat etmesi gerekmişti. Aşıkâr olarak görüleceği gibi, bu şartlar altında, efkârı umumiye çok yavaş tekâmül edebilirdi. İşte bundan dolayıdır ki Montesquieu de demokrasi veya cumhuriyet idaresinin ancak küçük ülkelerde yaşayabileceği hükmü uyanmıştır. Montesquieu'nün zamanına gelinceye kadar bu şekilde popüler hükûmet şekillerine misaller olarak eski Yunan eyalet idareleri, mahdut çevreli eski Roma ve küçük Helvetic veya İsviçre konfederasyonu vardır. Tecrübe ve müşahedeler Montesquieu'nün noktai nazarı lehinde idi. Aristo demiştir ki bir demokratik hükûmet idaresi liderin sesinin duyulabileceği arazinin mesahai sathiyesi ile tahdit olunmaktadır. Onun zamanında kastolunan hükûmet şekli bir Yunan şehri ile oradaki pazar veya amfitiyatro etrafında toplanmış olan vatandaşlardan ibaret idi. Bugün demiryolları, otomobiller, tayyareler, telefon, telgraf, radyolar ve televizyon durumu tamamıyla değiştirmiştir. Havadisler dünya çevresini aniden dolaşmaktadır. Daha iyi veya daha fena olsun geçmiş asırların namütenahi ve yavaş seyreden dünyası büzüle büzüle dost ve düşmanların dirsek sürttükleri küçücük bir küre haline gelmiştir. Bu vaziyet fikir serbestisi üzerine kurulmuş, arzulanan hükûmet şeklinin muhtemel arazi kapsamını büyük çapta artırmaktadır. Aynı zamanda itimada şayan haber toplama ihtiyacını karşılayacak metotları günün son derece karışık problemlerini çözmek için lüzumlu zekâyı, iyi niyet ve sarsılmaz bir karaktere sahip olmanın önemini de artırmaktadır; asılsız malûmat toplamanın, yanlış tefsir ve propagandanın tehlikelerini de büyütmemektedir.

Montesquieu zamanında cumhuriyet idaresini küçük bir ülkeye tahdit etmeğe hakkı idi ise, tecrübe ona önemli bir uygulama yapması lâzım geldiğini öğretmişti. Federal bir cumhuriyetin, millî birlik sayesinde daha

büyük sahaları kaplamak suretiyle ufak sahalar üzerinde mahalli ve kendi kendini idare imkânlarını sağladığı kanaatine vardı. Amerika Birleşik Devletlerinin kurucuları, münakaşaları sıralarında, Montesquieu'nün kendi davaları ve aradıkları hükümet şeklini ilham ettiğini gördüler ve onun büyük önemi haiz bu çalışmalarını kıymetlendirdiler."

Montesquieu, zamanının ünlü liderleri gibi, harbe muarızdı. Krallık idaresinin büyük arzusu ve gayesinin yayılma, büyüme ve harp olduğuna; cumhuriyet idaresinin ise itidal, yatıştırma ve sulhseverlik olduğuna inanmıştı. Bununla beraber, sulhsever bir milletin istilâya maruz kalma ihtimali ve tehdidi karşısında kendisini müdafaa için hücumla geçmesi gerektiğini savunuyordu. Voltaire böyle bir düşünüşte suiistimal tehlikeleri gördü ve bunu şiddetli istihza mevzuu yaptı. Fetih ve zafer peşinde olan her millet bir taarruz veya istilâyı önlemek için harekete geçtiğini iddia edebilirdi. Zamanımızda büyük ve kuvvetli milletlerin daha zayıf olanları gülünç ve saçma iddialar serdederek onları saldırganlıkla itham ettiklerini gördük ve hâlâ da görmekteyiz. Aynı zamanda, küçük milletler düşman tarafından gaddarca işgal edilmiş olup, dost ve kuvvetli milletlerin mütereddit ve pasif kaldıkları bir hakikattir. Taarruzdan evvel resmî harp ilânının kalkması, haber vermeden önce tasallut vasıtalarının artması yüzünden beka ve hatta ayakta durma imkânının çok güçleştiği ve nezaket kesbettiği aşikârdır. Burada Montesquieu acı hakikatin bir cephesini göstermektedir ki, hissiyatına mağlûp olmayan Voltaire bile bu sefer bunu görememezlik gafletine düşmüştür; biz de birkaç sene öncesine kadar farkına varamazdık ve ancak bu günün hadiselerinin zorunluğu karşısında ve nedamet duyarak hissetmeğe başlamışızdır. Beynelmilel kanunun son kalıntısı orman kanunun çöküntüsü altında kalma tehdidi ile karşı karşıyadır. Bütün kalbiyle sulh ve sükûna taraftar ve bağlı olanlar vicdansız beşer mizaç ve tabiatı karşısında hüsrana uğramaktadır. Bunun aksine Montesquieu bir idealist olup ayağını sağlam zemin üzerinden ayırmamağa çalışmıştır.

"Kanunların Ruhu" bölümlerinin en mühimlerinden birisi "İngiliz Anayasası" hakkındaki kitap II deki 6. cı bölümdür. Burada Montesquieu'nün yirmi sene önce İngiltere'ye yapmış olduğu seyahatin önemli ve manalı neticeleriyle ne geniş şekilde mütalâalarda bulunup bilâhare bunları nasıl aksettirdiğini görmekteyiz. Ciddi bir şekilde şu beyanatta bulunmaktadır: "Her hükûmette üç türlü yetki vardır: teşriî kuvvet (yasa-yetkisi), iç meselelerle istigal eden icraî kuvvet (yürütme yetkisi), ve medenî kanunla alâkalı adli kuvvet." Yazar devamla ilâve etmektedir: "Teşriî ve icraî kuvvet aynı şahıs veya makamda birleştirdiği zaman hürriyet ortadan kalkar, çünkü bu takdirde aynı kral veya senatonun

istibdadada sapabileceğinden ve istediği gibi kanunlar çıkarıp bunları müstebidane tatbik edeceği korkusu başlar. Bunun gibi eğer adli kuvvet teşrii ve icrai kuvvetten ayrılmazsa, yine hürriyet yoktur. Eğer adli kuvvet teşrii kuvvetle birleştirilirse vatandaşların hürriyet ve hayatları üzerindeki kuvvet keyfi olarak işlemeğe başlayacaktır; zira hâkim kanun yapıcı durumuna girmiş olacaktır. Aynı şekilde adli kuvvet icrai kuvvetle birleştirilirse hâkim tazyik yapma salâhiyetini kendinde bulabilecektir.

Montesquieu'nün kısmen eski Roma hükûmetinde, kısmen Locke ve İngiliz nazariyatçılarında, kısmen de Fransız parlamentolarında sureta müstakil hâkim olarak vazife gördüğü sıralardaki bizzat kendi müşahade ve tecrübelerinden edindiği kanaat neticesi meşhur "kuvvetlerin ayrılması" düsturunu ortaya çıkardı.¹² 1688 ihtilâlinden sonra İngiltere'de her şeyden ziyade adli kuvvet bihakkın ayrılmış değildi, ve icral ile başvekilin yetkilerinin azalması ile icrai ve teşrii kuvvetler birbiriyle karışmaya veya çatışmaya başlamıştı. Fakat nazariyatın büyük bir kısmı ortada ve tatbik sahası da bulmakta olduğundan Montesquieu bunların yayılmasına, bilhassa Amerika'da duyulmasına ve benimsenmesine yardım etti.

Henüz mükemmel olmaktan çok uzak bulunan dünyada bir tek kaside veya zümrede fevkalâde salâhiyet ve iktidarın temerküz etmesini önlemek için hükûmetin murakabesi ile kontrolünün lüzumu hususunda söylenecek daha çok şey vardır

Dağınık, tesirsiz ve ağır güdümlülüğüne rağmen, kuvvetlerin ayrılması yine de suiistimalleri meydana çıkarması ve durdurması bakımından olumludur. Buhranlı zamanlarda ve âcil bir tehlike anında vaziyet düzelinceye kadar yerini merkezî idareye terkedebilir. On sekizinci yüzyıldan bu yana bir vedia halinde intikal eden ve bir emniyet supabı mahiyetinde olan bu idarenin devamı afet ve ifritlerle mahmul olan bilim kanatlarının tahdidi altında bulunmaktadır. Bununla beraber, bunun alternatifinin bütün salâhiyetin bir kişi, bir zümre veya bir sınıfta toplandığı ve suiistimale uğradığı çok iyi bilinen eski idare şeklinin olması gerekmektedir. Çok iyi ve yerinde ifade edildiği gibi "hürriyetin bedelinin ebedî uyanıklık" olduğu doğrudur.¹³

Bu bölümün sonlarına doğru Montesquieu "İngilizlerin halen bu hürriyetten faydalanıp faydalanmadıklarını araştırmak bana düşmez," diye yazmaktadır. "Bunun onların kanunlarıyla tesis edildiğini söylemek yeter, ve ben daha fazlasını aramam." Burada nazariyat ile ameliyatı açık bir şekilde tebarüz ettirmektedir. Fransız kraliyetinin hürriyete kavuşmasını büyük tehâlük ve iştihakla bekleyerek muhtemel ıslahatın yasama esaslarını vazetti. Her ne kadar beşerî zaatlardan dolayı tamını mükemmel

bir şekilde elde edememekle beraber, İngiltere bu ideali göstermiştir. Montesquieu o zamanki ve ondan sonraki münekkidlerinin kendisine tanıdıklarından fazlasını görmüştü. Ancak ihtiyatlık ve taktik sebeplerden dolayı elini her konuya atmamıştı.

4

“Mühim düstur: sihirbazlık veya dalâlet içinde olanları takip ve tecziyede insan çok ihtiyatlı olmalıdır.” İşte sade bir lisanla yapılan ihtar. Bundan sonra özür bulmak, cezayı hafifletmek yollarını aramak gelir. “Burada dalâlette olanları cezalandırmayalım demiyorum; yalnız cezalandırırken çok dikkatli ve ölçülü hareket edelim diyorum.” Montesquieu’nün gösterdiği ihtiyat ve basiret yaşadığı zamanlarda lüzumlu idi. Böyle hareket etmek az idi bile. Kitabı isimsiz olarak intişar etti ve Fransa’ya ancak protestodan sonra girdi.

XIV cü kitapta Montesquieu’nün ismiyle yakından alâkalı, iyi bilinen bir fikir ileri sürülmektedir. Bu bahsin başlığı “Kanunların İklimin niteliği ile münasebeti” dir. Eserlerinde her zaman görüldüğü gibi burada da kilid kelime münasebet manasına gelen “rapport” dur, zira Montesquieu’nün düşünüş âleminde “izafiyet - relativite” hâkimdir. Sabitlik ve mutlakiyet hakkındaki eski telâkkiyi reddetmektedir. Müesseseler zaman ve şartlara göre değişir. Burada mevzuubahsedilen iklim şartlarıdır. Bu noktai nazar tabiatıyla tamamiyle yeni değildir. Yunanlılardan Aristo bundan bahsetmiştir. On altıncı yüzyılda Fransız Jean Bodin ve diğerleri bu ihtimalleri serdetmişlerdi. Fakat Montesquieu buna daha çok önem vermekte ve teamülüne yardım etmektedir.

Hâtıraları Bordeaux da mikroskop altındaki tecrübelerine kadar gitmektedir. Bir koyunun dilinden alınan parçacıklardaki doku hücrelerinin donduruldukları zaman nasıl büzüştüklerini, sonra ısıtılınca nasıl uzantılar yapıp yayıldıklarını aklından geçirmektedir. Bu, kendisine insanların da duyularının ve hareketlerinin soğukta donuklaştığını ve sıcakta canlandığı hakkındaki intibalarının doğru olduğunu telkin etmektedir. İnsanlar, iyi veya kötü, sıcak, soğuk veya mutedil olsun, havaya göre reaksiyon verirler. İklim ise devam eden veya değişen havadan ibarettir. Neshlilik veya kasavet, atalet veya faaliyet, hava ile sıkı sıkıya ilgilidir. Sonunda ne olacak isek büyük ölçüde içinde yaşadığımız ve alışkın olduğumuz hava tarafından tayin olunmaktadır. Binaenaleyh, bilâhare on dokuzuncu yüzyılın başında Madame de Staël tarafından edebiyata da teşmil edilen bu hususiyettir ki kuzey ve güney insanları arasındaki farkları husule getirmektedir.¹²

Kuzeyin soğuk havaları hareket ve canlılığı tenbih eder. Güneyde insanlar daha ziyade gölgeliklerde rahatça yan gelip yayılmak temayülündedirler. Kuzey iklimindeki insanların daha ziyade hürriyetsever oldukları, güneydekilerin ise boyunduruk altına girmekten pek kaçındıkları söylenmektedir. İşte Montesquieu bu tarzda düşünmekte ve bu kanaatını bizzat yapmış olduğu tecrübe ve müşahedelerine istinat ettirmektedir.

Şüphesiz burada mübalâga vardır. Henüz iddialarımızın salâbeti hakkında emin olacak kadar beşeriyet coğrafyası bilmemekteyiz.¹⁴ Geçici tecrübelerden elde edilen kanaata göre mutedil ve değişik iklimleri olan ülkelerde tatlı, ılık ve aynı karardaki iklimlere sahip ülkelerden daha çok iş yapılmaktadır. Muhtemeldir ki çok güzel iklimlerde insanoğlu rahatı tercih etmektedir. Nasıl olursa olsun Montesquieu ortaya alâkabahş ve mühim bir konu atmıştır. Fikirlerini harfiyen kabul etmeyebiliriz, fakat bunların cevaplarını, kendimiz bulmak mecburiyetindeyiz.

XV ci kitabın 5 ci bölümünde Montesquieu, kısa bir sahife halinde zenci esaretini mevzuubahsetmektedir. Zamanımızın yazarlarından birisi bu kısmı inanılmayacak bir surette esaretin lehinde tefsir etmektedir!... İşin hakiki cephesi ise, yazarın burada gösterdiği cinas daha sade ve acı olamaz. Kısa cümlelerden tertiplenmiş ve her birisi bir paragraf halinde kullanılmış seri halindeki bu pasajda, bu gayri insanî suistimal karşısında Montesquieu'nün nasıl kükrediğini görmekteyiz.

"Eğer zencileri esir yapmak ve kullanmak üzerindeki hakkımızı des-teklemem icabetse idi şöyle konuşurdum:

"Avrupalılar Amerika yerlilerinin kökünü kazdıktan sonra, toprak-larını işletmek ve timar etmek için Afrikalıları esir almak ihtiyaç ve mecburiyeti altında kalmışlardı.

"Şekeri istihsal ettiğimiz bitkiyi bu esirlere yetiştirmese idik şekerin fiyatı çok yüksek olurdu."

"Mevzuubahis olan bu esirler tepeden tırnağa kadar karadırlar, hele o kadar yassı ve sevimsiz bir burunları vardır ki onlara merhamet etmek elden gelmiyor."

"Çok akıllı ve Kadiri Mutlak olan Tanrının bütün vücutlarının sim-siyah olduğu bu insanlara bir ruh, ve bilhassa iyi bir ruh, ihsan ettiğini nasıl kabul edebiliriz!"

"Bu kimselerin insan olduklarını kabul etmek imkânsızdır, zira, eğer bunların insan olduklarını kabul edersek kendimizin Hristiyan olduğumuzdan şüphe etmemiz gerekecektir."

Menfaat, iktisat, renk bakımından bütün münakaşalar beşeriyet le-hine birdenbire ve şiddetle bir tarafa itilmektedir. İnsaniyetli ve müşfik

olmadan bir Hıristiyan olabileceğini kim iddia edebilir? Maddiyata saplananlar hariç, herkesin kabul edeceği gibi Montesquieu bundan daha açık, daha yıkıcı ve cevap kabul etmez kuvvet ve kudrette olamazdı.

Aynı şekilde şiddetli ve acı bir cinas da XXV ci kitabın 13 cü bölümünde geçmektedir, ki burada İspanya ve Portekizde sapıklık ithamı altında yahudilerin yakılmalarını güden engizisyona hücum edilmektedir. Bu iki halde Montesquieu'nün hiddetinin son dercesine yükselişi dikkat etmeğe değer. Fakat beşer zaaf ve kusurlarını çok görmüş olan Montesquieu'nün bu şiddetli hücumunun hemen kabul edilip netice alınacağını beklemek hüsrana düşmek olacağı herkes gibi kendisi için de malûmdur. Nevmidane bir ifade ile "çok belirli ve açık olan şeyleri ispata çalıştığımız zaman ikna edemeyeceğimizden emin olabiliriz," demektedir. İnsan kafası mantığa mırıldanarak rıza gösterir.

Kanunların Ruhunda burada ancak temas edebildiklerimizden çok daha fazla şeyler vardır. Eğer büyük bir kitap birkaç sayfa haline sokulabilse idi kitabın bütünü okumağa lüzum kalmazdı. Fakat bir göz gezdirmekte de fayda vardır. Bu suretle kısa bir sahada tümüne bir nazar atfetmiş oluruz. Eğer böyle bir özet bizde yazara karşı bir heves uyardırırsa, bu hakiki bir kazançtır. Seneler aşımından sonra kalanı daha net görebilir ve modern zamanımızın geçmişten bir şey öğrenebilirse bu kadarı bile bizim bir an için Montesquieu'ye dönmemize hak kazandırır. İlim, irfan ve akıllılık yavaş gelişen ve güçlülük elde edilen bir nesnedir. Tefahür vesilesi olan bütün fennî ilerlemelere rağmen, beşeriyet medeniyete doğru bir salyangoz adımıyla ilerlemektedir. Hürriyetlerimizi keşfetmek, kazanmak ve muhafaza etmek için hepimizin Kanunların Ruhu yazarı gibi büyük siyasî bir düşünürün yardımına ihtiyacımız vardır.

5

1748 yılının ortalarında, "Kanunların Ruhu" nun çıkmasından birkaç ay önce, Montesquieu meşhur "Roma Hakkındaki Mütalâalar" eserinin yeni ve son baskısını çıkarttı. Bildiğimiz gibi, bu eserde yapmış olduğu ufak ve önemsiz değişiklikler efsanevî eski Roma tarihinde bir revizyon mahiyetinde değildi. Fakat bu yıl meşhur yazar için önemli bir yıldır ve büyüyen şöhretini lâyık olduğu şahikaya yükseltti.

1754 yılının Noel günü, son mektuplarından birinde yazdığı gibi, Montesquieu hâlâ La Brède'in çok iyi bildiği ve sevdiği civar kırkıklarında yavaş yavaş dolaşıyordu. Fakat çok geçmeden, aralığın sonunda,¹¹ yahut da ocağın başında Paris'e hareket etti, ki bu onun son seyahati oldu. Pa-

ris'te eskiden kaldığı Seine nehrinin sol kıyısında, aristokratik Eaubourg Saint - Germain'deki Rue Saint - Dominique'in eski No. 27 deki eve yerleşti.¹⁶

Montesquieu'nun gözleri zamanla daha kötüleşmişti ve kataraktları da tamamiyle körletme tehdidi arzietmeğe başlamıştı, fakat kendisi bunlara önem vermiyor, soğukkanlılık ve metanetini bu hususlardan lâtife tarzında bahsedecek dereceye çıkarmıştı. Ocak sonuna doğru zatürrieye benzer ani bir hastalık, doktorunun da tavsiyesi üzerine, onu yatağa girmeye zorladı. Hastalık ağır seyretti ve iki hafta sonra 10 şubat, 1755 te, büyük yazar birkaç arkadaşının çevresi arasında, fakat ailesinden ve doğum yeri Bordeaux'dan uzakta vefat etti. Birkaç gün önce altmış altıncı doğum gününü idrak etmişti.

Hastalığı sırasında Louis XV hatırını sordurmak için Nivernais dükünü göndermek suretiyle hem kendisini ve hem de Montesquieu'yü şereflendirmişti. Bununla beraber, kral Baron'nun üç büyük kitabından faydalanacak kadar zekâ ve kıyaset gösteremedi. Grimm'e göre günün edebiyat ve ilim erbabından yalnız Diderot, ayini Saint - Sulpice kilisesinde yapılan cenazesine iştirak etti.¹⁷ Voltaire Cenevre'de sürgündü, Rousseau ise Paris'ten uzakta, taşrada idi.¹⁸

Muasırı Raynal, "Kanunların Ruhu bütün zamanlar ve bütün milletler için yazılmıştır," demıştır. Montesquieu her şeyden evvel Fransa için yazdı, fakat o, aynı zamanda, kelimenin tam manasiyle, dünyanın da bir vatandaşı idi.

MONTESQUIEU VE AMERİKA

1

Daha 1750 yılında, henüz Fransa'da intişarından iki sene geçmemişti ki, Cenubi Carolina'nın Charleston şehrinin halk kütüphanesinin raflarında "Kanunların Ruhü"¹ İngilizce tercümesine rastlanmakta idi. Günün nüfuzlu şahsiyetlerinden John Adams, James Wilson'da olduğu gibi Benjamin Franklin'nin elinde de Montesquieu'nün eserinin birer kopyası bulunmakta idi.² Thomas Jefferson'nun malik olduğu ilk kitaplar koleksiyonu yakılmış olduğundan maalesef kütüphanesinde neler bulunduğu malûm değildir. Zamanın büyük ve meşhur Amerikan şahsiyetleri arasında, Jefferson hayatının sonlarında Montesquieu'ye şiddetle muhalif ve muarız kesilen yegâne Amerikalı olmasına rağmen, gençliğinde ve yetişme senelerinde Kanunların Ruhü'nün Fransızca olarak etraflı bir tercümesini yapmış ve onu yakından ve derinden tetkik etmişti.³ Hakikaten, son zamanlarda kitapları hakkında ele geçen bir faturada, henüz yirmi altı yaşında iken Jefferson'nun 1769 yılının ocak ayının ortalarında Montesquieu'nün eserlerinden üç cilt satın almış olduğu meydana çıkmıştır ve şüphesiz o sıralarda Kanunların Ruhü'nu okumuş olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Jefferson'nun 1790 da yazmış olduğu bir mektupta Thomas Mann Randolph'a şöyle hitap etmektedir; "Devlet idaresi bilgisinde Montesquieu'nün Kanunların uhu kitabı umumiyetle tavsiye edilmektedir."⁵ Yeni teşekkül eden hasımlığı tesiri altında ve sadet harici olarak istikbalin cumhurreisi mektubuna şöyle devam etmektedir: "Hakikaten bu kitap birçok siyasi hakikatler ile birlikte bir o kadar da saçma sapan iddialar ihtiva etmektedir, öyle ki insan bu kitabı mütalâa ederken kendi sağduyusu ve şahsî kanaatlerini asla terketmemelidir." Bu sıralarda Jefferson, İngiliz kraliyet sistemini terviç eden, aynı zamanda Hamilton'nun ileri sürdüğü kuvvetli bir hükûmet şekli tesisinin temayülünü gösteren Montesquieu'den korkmaya başlamıştı. Bununla beraber Jefferson'nun bu korkusu Montesquieu'nün harikulâde itibar ve nüfuzunun ispatıdır.

John Adams her sayfanın kenarına "her paragrafın âdeta bir fihristi halinde notlar" yazarak Kanunların Ruh'u'nu çok erken yaşında ve sistematik olarak okumuştur.⁶ Her ne kadar bağımsızlığındaki titizlik müvacehesinde Adams selefi ile hiç bir suretle tam mutavaat halinde değil idiyse de, birçok otoriteleri kendisine siper etmek merakında olup kendini bu sayede müdafaadan hoşlanmakta idi ki bunlar arasında Montesquieu'de vardı.

Hakkı olarak Amerikan Teşkilâtı Esasiyesinin "Babası" olarak tanınan James Madison, Princeton'daki ilk senelerinden itibaren Montesquieu'nün çalışkan, zeki ve gayretli müritlerinden biri idi. On sekizinci yüzyıl Amerikasında Montesquieu'nün moda halinde aranıp okunmasını sağlayan büyük otoritelerden Mr. Paul M. Spurlin durumu şöyle hulâsa etmektedir. Kitap satıcıların kataloglarında "Kanunların Ruhu kuzeyde ve güneyde tekrar tekrar ve aralıksız reklâm edilmekte idi."⁸

18 nisan 1763 te, vali muavininin başyargıçlığa tayini üzerine Boston Resmî Gazetesi alarm haline girmiş ve bu hadiseyi protesto mahiyetinde herkesin taparcasına hayranlık duyduğu "Kanunların Ruhu" yazarından istimdatta bulunarak şunları yazmıştı: "Eğer adalet cihazı teşriî kuvvettten ayrılmazsa hürriyet yoktur - ve olamaz!"⁹ Amerikan devletinin kuruluş yıllarında olduğu gibi, sonraları da ve hatta bugüne kadar kuvvetlerin ayrılması hususundaki bu münakaşa şiddetli bir şekilde devam etti. Bu meşhur düsturun tarafları gibi muarız ve muhalifleri de Montesquieu'yü hürmet edilen ve korkulan bir otorite olarak dillerinden düşürmediler.¹⁰

Gerek John ve gerekse Samuel Adams Montesquieu'nün çizmiş olduğu İngiliz Teşkilâtı Esasiyesinin meşhur tasvirinden sık sık bahsetmişlerdir.¹¹ Montesquieu bunların her ikisine de tevarüs etmiş oldukları tarihi politika inançlarının bir tefsirci ve teşrihçisi olarak tesir etmişti. Spurlin'e göre Amerikan ihtilâlinde önceki on beş sene zarfında kolonilerde Kanunların Ruh'u'nun XI ci kitabından alınan iktibaslar kitabın bütün diğer kısımlarındaki iktibaslardan üç misli fazladır¹² ve XI ci kitaptan alınan bu yirmi beş iktibastan on sekizi İngiliz Teşkilâtı Esasiyesi hakkında idi. O bölümde en çok bahsedilen mevzu kuvvetlerin ayrılması idi. İkinci derecede siyasi hürriyetin tarifi gelmekte; üçüncüsü de teşriî cihaz icrai cihazdan daha münfesiî hale geldiği zaman İngiltere'nin hürriyetini kaybedeceği hususundaki kehanetti.

Birçok siyaset erbabı, hükûmetin Parlamente'ye mesuliyeti müvacehesinde İngiltere'de teşriî ve icrai kuvvetlerin mezcedilmesi hususundaki temayülü anlamadığı iddiasında bulunmaktalar ve yahut da ayırma cihetini çok sadeleştirdiğini kabul etmektedirler. Bununla beraber. Sir Fre-

derick Pollock gibi çok büyük bir otorite mümtaz Amerikalı dostu Justice Wendell Oliver'ın aksine olarak Montesquieu'nün on sekizinci yüzyılda esas itibariyle haklı olduğu kanaatinde olduğunu iddia etti. Pollock şöyle yazmaktadır: "Hiç kimse kralı bir dışlı çark olarak kabul etmemiştir: şüphesiz Blackstone'u okumakla öğrendiklerinden çok daha fazla şey bilen Amerikanın kurucuları da böyle düşünmemişlerdir."¹³ Her hali kârda şu muhakkaktır ki Montesquieu'nün tefsiri Amerika'da şuurlu ve alel-umum herkes tarafından doğru olarak kabul edilmişti. Onun açık olarak belirttiği hükûmet kuvvetlerinin ayrılması nazariyesi Amerika'da İngiltere'den daha büyük bir mükemmeliyetle kabul edilmiş olup onun ileri görüşlülüğünü ve nüfuzunu bir kere daha ispatlamış olmaktadır.

1772 yılının ekim ayının 19 unda herkesin elinde bulunması gereken Kanunların Ruhunun abonman suretiyle basılması hususunda "Massachusetts Gazette," "Boston Post Boy" ve "Advertiser" gazetelerinde birer sahifelik ilânlar çıkmıştı, ve bu hareket hararetle tavsiye edilmekte idi.¹⁴ 1774 yılının ocak ayının 28 de de "The Pennsylvania Gazette" de büyük ve ölümsüz M. de Secondat, Baron de Montesquieu (yazar Amerikan Kongresinde bu şerefli ünvanla anılmakta idi)¹⁵ nün şaheseri hakkında aynı şekilde reklâmlar ve teklifler çıkmıştı. Fakat bu reklâmlardan hiç bir netice elde edilemedi. Anlaşıldığına göre Amerikada nispeten küçük bir grup teşkil eden liderlerin ellerinde bu kitabın Fransızca veya İngilizce nüshalarından birer tane vardı ve daha fazlasına ihtiyaç göstermiyorlardı. İtibar ve şöretine rağmen onu okuyanlar azdı ve yeni bir baskıyı karşılamaya yetersizdi. Nitekim bu kitap Amerika'da 1802 den evvel intişar edemedi.¹⁶

Müttefik müstemlekelerin birinci ve ikinci devrelerindeki buhranlı zamanlarda, ihtilâl ve konfederasyon esnasında Montesquieu'ye sık sık müracaat edilmekte ve bilhassa kuvvetlerin ayrılması hususunda kendisinden istidat olunmakta idi. Maryland Mecmuasında 3 temmuz 1776 günü şunlar yazılmakta idi: "Haklı olarak şöret yapmış ve fikirlerini benimsetmiş olan Montesquieu kuvvetlerin bu şekilde birleştirilmesinden tam manasiyle bir istibdat doğacağını söylememiş miydi?"¹⁷ James Madison haziran 1784 te Virginia Teşkilâtı Esasiyesini "Montesquieu'ye göre istibdat demek olan kuvvetlerin birleştirilmesinde ısrar etmelerinin büyük gaflet ve hata olacağını hatırlatarak onlara hücum etmişti."¹⁸

1787 yılının ortalarında kurucu meclisin açıldığı zaman Paul Spurlin nin işaret ettiği gibi Kanunların Ruhu bir Amerikan klâsığı¹⁹ haline gelmişti. Daha o zamanlarda bu kitap Philadelphia Kolejinde, Yale'de ve bilâhare Princeton olmağa namzet New Jersey kolejinde bir ders kitabı olarak kullanılmakta idi. Hakikaten Princeton'un meşhur müdürü, Witherspoon,

siyaset nazariyeleri üzerindeki konferanslarında Montesquieu'ye geniş yer ayırmakta ve büyük önem vermekte idi. Amerikan Teşkilâtı Esasiyesinin tanziminde çok büyük himmeti dokunan James Madison, Montesquieu'yü Dr. Witherspoon'dan öğrenmişti. Madison Kanunların Ruhunu o kadar iyi öğrenmişti ki Princeton'u terkettikten yirmi sene sonra bu kitaptan her istediğini ezbere ve hatasız tekrarlayabildiği de bir hakikattir.²⁰ Bunda mübalâğa olduğu kabul edilse bile, Madison'un ne dereceye kadar Montesquieu'nun hayranı olduğu ve ona verdiği önem ve kıymet her türlü şüpheden varestedir. Kurucu mecliste yirmi beş kolej mezunu vardı. Bunlardan dokuzu Princeton'dan idiler, altısı haşin İskoçyalı Dr. Witherspoon'nun imzasını taşıyan diplomayı haizdiler ki bu zat Amerika'ya gelir gelmez New Jersey Teşrii Meclisine, birleşik müstemlekeler kongresine iştirak etmek suretiyle memleket işlerinde bulunmuş ve nüfuzlu bir Amerikan vatandaşı olmuştur. Montesquieu'nun kolej müdürü Dr. Witherspoon ve onun vasıtasıyla de talebeleri üzerinde büyük tesir ve nüfuzu olduğuna şüphe yoktur.²¹

2

Delaware nehrinin birkaç blok batısında, yeni kurulmuş Philadelphia şehrinin dama tahtası biçimi sokaklarının ortasında tuğladan yapılmış Gregoriyen stilinde, bilâhare İstiklâl Salonu diye meşhur olacak olan güzel bir bina yükselmekte idi. Bununla beraber bu isim daha önce 1776 da İstiklâliyet İlânının ihtilâlciler tarafından imzalandığı küçük ve beyaz, çerçeveli aynalarla süslü olan toplanma odasına verilmişti. Şimdi, on bir sene sonra Beşinci, Altıncı, Walnut ve Chestnut sokaklarının mülâki noktasında bulunan bu, esaslı ve tarihi müstemlekeler abidesi, bir daha ciddi ve önemli münakaşa, karar ve harekâtın makarrı olmakta idi. Yeni doğmakta olan bu ülkenin her ne kadar ikinci büyük şehri idiyse de, Philadelphia'nın ancak 28.000 kişilik bir nüfusu vardı ve gidiş geliş mesafeleri de büyük değildi. Sahilinde hıştırdan başka umumî atmosferi, modern trafiğin gürültü ve telâşma karşılık sakin ve huzur verici idi.

1787 yılının 13 mayıs günü öğleden sonra, General Washington evinin bulunduğu Mount Vernon'dan 250 kilometrelik bozuk yollarda beş günlük bir araba yolculuğundan sonra Philadelphia'ya vasil oldu. O sırada elli beş yaşında ve Amerika İstiklâl Harbinden muzaffer olarak çıkmanın da verdiği gurur ve sevinç içerisinde, şan ve şeref son haddine erişmişti. Bununla beraber, umumî hayat ve devlet işlerinden çekilip Ptomac'ta kâin güzel çiftliğinde asude ve kendi başına yaşamak en büyük arzusu idi. Fakat omuzundaki tahammülfersa romatizma ağrılarını

rağmen, yapılan ısrarları ve ricaları yenemeyerek şahsî arzu ve tercihlerini terketti, ve tekrar memleketi uğrunda hizmet etmeğe karar verdi; bu sefer Kurucu Mecliste Virginia mümessili olarak. Her ne pahasına olursa olsun çok kuvvetli olmayan konfederasyondan daha sağlam ve tesirli millî bir hükûmet kurmak için cesur teşebbüsler yapılmalıydı. Fikirlerin şiddetle çatıştığı bu sırada ne kadar ümitsiz ve uzak görülse de, bu gaye uğrunda herkesten ziyade Washington münakaşa götürmez bütün şöhretini dahi ortaya koyarak kuvvet, birlik ve kendisini memlekete adama hususunda inanç göstermeli ve diğerlerine nümune olmalı idi. "Akıllı ve namusluların etrafında toplanacağı bir sancak açalım!" diye iman ve cesaretle öne atıldı.²²

Ertesi günü, 14 mayıs pazartesi günü Kurucu Meclis ilk toplantısını aktetti. Fakat o devirde hükûm süren seyahat güçlükleri yüzünden delegelerin çoğu vaktinde gelmediklerinden hiç bir iş görülemedi. Sekiz on kişiden fazla bir topluluk sağlanamadı. Franklin gelenler arasında olmasına rağmen şehirde bir sedye üzerinde taşınması gerekiyordu. Nikris ve taştan ağırları ve nöbetleri o kadar fazla ve ağır idi ki bir araba ile dolmasına imkân vermiyordu. Franklin yirmi yaş farkla bütün delegelerin en yaşlısı idi. New York temsilcisi Alexander Hamilton ise, delegelerin en genci olup otuz yaşında idi. Pennsylvania temsilcisi Gouverneur Morris otuz beş yaşında idi, ve Virginia temsilcisi James Madison da ondan bir yaş büyük idi. Haftalarca süren bir yolculuk ötesinde, Atlantiğin doğu kıyısında Franklin'den sonra Fransa'ya Amerikan elçisi olarak gönderilen Thomas Jefferson bundan dolayı Temsilciler Meclisi ile yakından temasta değildi.

En nihayet, on gün kadar sonra, 25 mayıs cuma günü on üç eyaletin ekseriyetini teşkil eden yedi eyalet bir araya geldi ve ilk resmî toplantı bu suretle aktedildi. Yirmi dokuz temsilci mevcuttu, fakat her eyaletten gelen temsilciler müsavi adette değildi. Sağanak halinde yağmurdan dolayı malûliyet derecesinde hasta bulunan Franklin toplantıya katılamadı, fakat onun oyunu Robert Morris kullandı ve tavsiyesi gereğince başkanlığa Washington'nun getirilmesini teklif etti. Bu kadar yerinde bir tercih ve teklif karşısında hiç bir münakaşa olmadı ve Washington oybirliği ile başkanlığa getirildi.

On üç eyaletten Rhode Island delege gönderemediğinden temsil edilemedi; New Hampshire hazirana kadar iştirak etmedi. En nihayet içtimaa gelenler elli beş temsilci ile bir kâtipten ibaretti, bunların da bir kısmı ancak yazın sonlarına doğru toplantıya katıldılar, bir kısmı ise geldikleri gibi geri döndüler, öyle ki bir toplantıda otuz kişiden fazla

üyenin bulunduğu vaki değildi.²³ Esasen toplandıkları oda da küçük olduğundan bu kadar mevcut samimî bir grup teşkil ediyordu ve münakaşalar derli toplu oluyor ve kesin netice alınıyordu.²⁴ Amerika'yı görmemiş bir Fransız yazarının son zamanlarda hayalinde tasvir ettiği gibi olmayıp öyle uzun boylu hitabet yarışmalarına da müsait değildi, ancak fiilî ve önemli kararların hiç teferruata ve oyalamaya fırsat bırakmadan alınmasına uygun bir saloncuktan ibaretti.²⁵

29 mayıs salı günü görüşmelerin gizli yapılması karar altına alınmıştı. Paris'te bulunan Jefferson bu kararı öğrenince böyle abes bir harekete karşı şiddetle isyan etti ve bunun "azaların dillerini bağlamak ve umumî münakaşaların önem ve kıymetini inkâr etmek" demek olduğunu söyledi, fakat toplantıda bulunan tecrübeli, akıllı, ve müdebbir kişilerden hiç birisi alınan karara itiraz etmedi, bilâkis dışarıda yanlış anlayış ve te-vile kaçılmasını önlemek için lüzumluluğuna bir kez daha kanaat getirdiler.²⁶ Bundan başka münakaşalara bu tarzda devam etmekle üyeler daha serbest konuşabildikleri gibi icabında fikirlerini değiştirmeye de imkân buluyorlar ve bundan dolayı da ne bir yüz kızarıklığı duyuyorlar ne de fazla tayip ediliyorlardı. Meclisin en geniş malûmat sahibi ve nüfuzlusu olan Madison kırk üç sene sonra aynı kanaatı muhafaza etmiş olup eğer münakaşalar açık yapılmış olsa idi hiç bir karar alınamayacağını beyan etmiştir.²⁷ Sonunda, varılan ve karara bağlanan neticeler efkârı umumiye-ye bildirilmişti ve her eyalette enine boyuna görüşüldükten sonra kabul olunmuştu. Yalnız bunların istihsalı için takip edilen dolambaçlı ve güç yollar bir müddet için halktan saklanmıştı.

1787 yılının rutubetli yazının bütün süresince Meclis binası ve toplantıların yapıldığı odanın üzerinde bulunduğu koridoru silâhlı nöbetçiler muhafaza etmişler ve gizlilik hakkındaki kararın infazına yardımcı olmuşlardı. Bir ara, dikkatsiz delegelerden birisi, Teşkilâtı Esasiyenin özünü teşkil eden Virginia Planının kendindeki suretini meclis binası dışında düşürdü. Bu bulunup Washington'a teslim edildi. Başkanlık divanını idare eden Washington toplantının sonuna kadar bunu cebinde sakladı. Kifayeti müzakere takririnden sonra toplantı dağılırken meclisi sitem-kâr bir lisan ile takdir etti. "Efendiler, biraz daha dikkatli olmanızı rica edeceğim, yoksa bütün bu görüşmelerimiz ve vardığımız kararlar gazetelere geçer ve zamansız tefsirlere yol açarak efkârı umumiyenin emniyet ve huzurunu kaçırabilir!" diye meclise hitap etti. "Bu kâğdın kime ait olduğunu bilmiyorum, fakat işte görüyorsunuz, kimin ise buyursun alsın," diyerek onu masanın üzerine fırlattı. Sonra huşunetle eğildi, şapka-

sını aldı ve yalnız ona mahsus olan azamet ve vakar ile toplantıdan çıktı.²⁹ Mebhut mecliste hiç kimse bu haysiyet kırıcı vesikaya sahip çıkıp onu almağa cesaret edemedi. Nihai neticeleri itibariyle tesirini ve faydalılığını ispat eden gizlilik kararı hakkında bu kadar.

Gelecek kuşakların faydalanmaları bakımından çok büyük bir talihlilik teşkil eden bu önemli müzakerelerin kayıtları birçok delegeler tarafından hıfzedilmişti ve bunların en kıymetlisi Madison tarafından tutulmuş olamdır.³⁰ Bilâhare yazdığında şöyle demektedir: “Diğer üyeler sağında ve solunda olmak üzere reislik yapan üyenin karşısında bir yer seçtim. Bu müsait durumda bütün söylenenleri takip etmek imkânını buldum ve bunları okunaklı ve kısaltılmış bir şekilde ve hiç bir önemli kısmını kaçırmadan defterime kaydettim. Bundan sonra aralıklar esnasında ve tatilden sonra bunları temize geçirdim ve kendi şahsî müşahede ve mütalâalarını da ilâve ettim... Bundan başka hiç bir gün toplantılara gitmemelik yapmadım, bütün gecikmelerim birkaç saniye veya dakikayı geçmemiştir, bu sayede de bütün konuşulanları takip etmek ve not etmek mümkün olmuştu.” Bazı hallerde Madison’un arkadaşları ona kendi mütalâalarını belirten notlar vermişlerdir ki bu sayede bu eser bir kat daha renklendirilmiş ve kıymetlendirilmişti.

Virginia’lı James Madison meclis müzakerelerinin yalnız en mükemmel kayıtlarını tutmakla yetinmedi; bizzat meclis içinde olumlu ve kesin bir rol de oynadı. Toplantılardan önce kendisini çok esaslî bir şekilde hazırlıyor, temas edilmesi muhtemel her noktayı önceden hesap ediyor ve bu hususlarda verilmesi gereken bilgileri topluyordu. “Amerika Birleşik Devletlerinin Siyasî Sisteminin”, yani vakitsiz konfederasyon kusurağını tahlil eden bir taslak hazırlamış ve “Eski ve Yeni Konfederasyonlar” ismi altında etraflı bir eser yazmıştı. Böylece her çareye başvurarak ve hiç bir şey esirgmeden tecrübelerden ve maziden mümkün olduğu kadar faydalanmağa çalışmıştı. Bu sonuncu eserin bir nüshasına Washington’un kitapları arasında rastlanmıştır,³¹ bunun Washington’un kendi el yazısıyla kopya edilmiş olduğunu ve bu suretle onun mümkün olan en iyi mehazlardan faydalanmağa nasıl canla başla çalıştığını görüyoruz.

Madison Yeni Millî bir hükûmet için çok mühim olan “Virginia Planı”nın da taslağını hazırlamakta çok çalışmıştı. “Yeni Jersey Planı” bir tek önemli noktanın istisnasıyla reddedilmişti; Hamilton ve Pinckney tarafından çizilen taslaklar ise ciddi olarak ele alınmamışlardı. Federal Teşkilâtı Esasiye’ye temel teşkil eden, tedricen tadile tabî tutulan Virginia Planı olmuştu.

3

Binbaşı William Pierce, Georgia delegesi James Madison hakkındaki intibalarını hemen orada not etti. Yazdıkları arasında şunlar vardı: "Mr. Madison uzun zamandan beri amme hizmetinde bulunan bir şahsiyettir; önemli olan cihet de herkesin onun büyüklüğünü takdir etmiş olmasıdır. Onun şahsında derin ve olgun politikacı ile bilgi imtizaç etmekte, birleşmektedir. Her büyük soruyu mecliste muhakkak ki o sevk ve idare etmiştir, buna rağmen bir hatip değildi, çok hoş, belâgatlı ve inandırıcı bir sözcü idi... Nümune teşkil edecek derecedeki çalışkanlığı ve bildiklerine inanan ve bunları karşısındakilere aşılayabilen kudreti sayesinde münakaşa konusu yapılan her meselede en çok bilen adam olarak ortaya çıkmakta ve sahneye hâkim olmaktadır. Birleşik Amerika Devletlerine ait bütün mevzuatta yeni dünyanın en kesin ve en doğru malûmata sahip olan adamıdır... Mr. Madison takriben otuz yedi yaşında, büyük tevazu sahibi hakiki bir centilmen, fevkalâde sevimli ve yumuşak tabiatlıdır, konuşma tarzı da son derece tatlı ve caziptir."³¹

Washington'nun mizaç ve itibarı çok ağır basıyordu, fakat meclisin reisi bulunmasından ve karakteri bakımından az konuşmakta idi. Franklin'nin şöhreti dünya çapında idi. Lâkin yaşı ve duçar olduğu malûliyet mecliste fiili bir rol almasına müsait değildi. İleri sürdüğü birkaç teklif hürmetle dinlenmekle beraber umumiyetle diğer delegeler tarafından kabul olunmuyordu. Daha ziyade arada sırada söylediği güldürücü hikâyeleri sayesinde havayı yumuşatıyor ve kararların alınmasında yardımcı dokunuyordu. Madison'nun rolü daha olumlu idi. Kararların nihai şekillerini almasında bilgisi, mantığı ve davranışı ile Madison herkesten daha çok müessir olmuştu.

Meselâ 30 Haziranda küçük eyaletlerin müsavi şekilde temsil edilmesini isteyen Connecticut delegesi Mr. Ellsworth hakkında şunları söylemektedir: "Bütün iştirak edicilerin aynı nispette temsil edilmedikleri hiç bir federal hükûmet mevcut olmadığını söylemekle hataya düşmüştür." Ve devamla "bu şekil hükûmetler için Montesquieu'nün en uygun örnek olarak tavsiye ettiği Lykia konfederasyonunda her iştirak eden bölgenin önemiyle münasip oya sahip olduğuna" işaret etmektedir.³² Bu temsil edilme meseclesi çok esaslı olup büyük ve küçük eyaletler arasında çetin münakaşa ve anlaşmazlıklara müncer oldu ve sonunda millet meclisinde her eyaletin millet vekili adediyle mütenasip olarak temsil edilmesine, senatoda ise her eyaletin mütesaviyen iki temsilcisi bulunmasına karar verilmiş ve bu önemli mevzu bu şekilde bir anlaşma ile halledilmişti. Nisbi

temsilin kabullüne yarayan ve bu suretle o zamana kadar ademi iktidar içerisinde bocalayan mevcut konfederasyonun tadilini ve kuvvetlenmesini sağlayan kararın alınmasında Montesquieu'nün büyük otoritesinin rolü olduğu muhakkak ve aşikârdı.

17 temmuz salı günü çetin bir münakaşa sırasında Madison kuvvetlerin ayrılması hakkında nihai bir çıkış yaparak şu hitabede bulundu: "O halde neden hâkimlerin bile eski tasarrufları içerisinde kalmaları önleildi? Çünkü olmayacak hürriyetlik veya menfaatperestlik yüzünden kanunlara tesir edebilirler ve böylece teşrii kuvveti hem kanunları yapan hem de onları tefsir ve serheden tek hüviyet haline sokabilirler. Aynı şekilde icra kuvvetinin de teşrii kuvvete istinat ettirilmesi bu iki kuvvetin aynı hüviyete bürünmesine müncer olabilir; ve işte bundan dolayıdır ki Montesquieu isyan etmiş ve böyle davranışları reddetmişti; aksi takdirde istibdat kanunlarının çıkmasına ve bunların istibdat içinde yürütülmesine mani olunamaz."³³

Alexander Hamilton, 18 haziran günü verdiği uzun ve kuvvetli bir nutukta İngiliz Teşkilâtı Esasiyesi lehinde ve bir memleketteki partiler, ihtilâflar ve ayakta tutulması gereken ordular aleyhinde Montesquieu'den misaller zikretti.³⁴ Pennsylvania'dan James Wilson birleşik cumhuriyetler lehinde Montesquieu'nün tezini müdafaa etti.³⁵ James Wilson, hükûmetin esas şeklini almaya başladığı haziranın birinci günü cereyan eden münakaşalar lehinde konuşmuştu.³⁶ Nispi temsilin muvafık bir şekilde yapılmasını temin edecek muntazam milli bir nüfus sayımı lehinde konuşan Virginialı Edmund Randolph şöyle demişti: "Oylama hususunda ne lâzımsa her şey Montesquieu tarafından cumhuriyet hükûmet şekilleri hakkında esaslı makalesinde zikredilmiştir."³⁷ Eylülün on altıncı günü James Wilson şu ihtarda bulunmuştu: "Montesquieu bir memur onu tayin edenlerin memurudur demektedir. Bu kuvvet kısa bir zamanda, Senatoyu millet karşısında müstakil hale getirebilir."³⁸ 23 haziran günü Güney Carolina'dan Pierre Butler teşrii bünyeye seçilen üyelerin aynı zamanda başka vazifelere de seçilmelerini önleyecek bir maddenin kabulünü teklif etmişti; ve şöyle demişti "buraya getirilen tadilat kâfi değildir... Büyük Montesquieu demektedir ki insanlara fazla kudret tevdi etmek doğru değildir, zira sulistimal bulunduğu takdirde bu kudret onu kullananların yararlarına ve çıkarlarına hizmet eder."³⁹

Diğer taraftan İngilterede Amerikanın sefiri bulunan John Adams, on sene kadar önce Turgot'un Amerika'da kuvvetli merkezî bir hükûmet kurulması hususundaki teklifine bir hücum mahiyetinde denetlemeler ve dengeler sistemini ileri sürmekte olup bu hususta vesikalara dayanan kuvvetli bir müdafaaname neşretmişti. Durumunu desteklemek için de

kendi mütalâasını serdetmeden Adams Montesquieu'nün İngiltere'nin Teşkilâtı Esasiyesi üzerinde yazmış olduğu önemli bölümün hemen hemen üçte birini aynen kendi müdafaanamesine almıştı.⁴⁰

Yeni Teşkilâtı Esasiyenin kati kabulü veya reddi maksadiyle muhtelif eyaletlerde toplantıya çağırılan meclislerde de Montesquieu'nün eserine aynı tehalükle başvurulmakta idi. Pennsylvania'da James Wilson sık sık tekrarlanan bir itirazı ele almıştı. Montesquieu demokratik bir hükûmetin ancak küçük ülkelere uygun olduğunu söylemişti. O zamanın münakale ve muhabere vasıtalarının yavaşlığı müvacehesinde onun o güne kadar geçmiş tarihe istinat eden görüşünü anlamak kolaydır. Fakat Montesquieu büyük bir ülkede mahallî demokrasinin faydasını kuvvetli; millî, merkezî bir idare ile telif etmek için birleşik Cumhuriyetler sistemine de işaret etmişti. Bu şekil bir hükûmetin tarifinin bizzat Montesquieu'nün eserinde mevcut olduğunu söyleyen Wilson, Kanunlarını Ruhu'ndan şu pasajı önemle tekrarlamaktadır: "Mesele yeni üyelerin katılmasıyla büyümeye ve genişlemeye muktedir ve elverişli, ayrı cemiyetlerin bir araya getirilerek birleştirilmesinden ve pekiştirilmesinden ibaret olan bir bünyenin meydana getirilmesidir - genişleme niteliğinde ve bilhassa Amerika'nın şartlarına çok uygun bir formül."⁴¹ Bu çetin bir nokta idi. Atlantik sahili boyunca yirmi bin kilometre uzanan mevcut bütün eyaletlerin iştirakini istihdaf ediyor ve bilinmeyen istikbalde doğması melhuz bütün yeni eyaletlerin de katılmasına aynı şekilde müsaade ediyordu. Ulaştırmadaki bu büyük güçlükten ve çok vasi olan bu ülkenin uzak kısımları arasındaki alâkasızlıktan dolayı o zaman bir çok kimseler üç veya dört ayrı konfederasyon teşkili lehinde münakaşa yürütmüşlerdi. Böylece Montesquieu'yü iyi anlamayanlar onu konfederasyon aleyhinde, tam manasiyle anlayanlar ise konfederasyon lehinde gösteriyorlardı. Massachusetts'de James Bowdoin, Jr. lehte bulunarak teşkilâtı Esasiyenin tasvibi hususunda Montesquieu'den mülhem olduğunu göstermişti.⁴² New York'ta da Hamilton aynı şekilde Montesquieu'nün tesiri altında kalmıştı ve Teşkilâtı Esasiyenin tasvibi hususunda çaba harcamıştı.

Virginia'da Edmund Randolph, her ne kadar Temsilciler Meclisinde delegeliği sırasında tereddüt etmiş ve orada imzadan kaçmış idiyse de, şimdi rakipleri George Mason ve belâgatli Patrick Henry'nin karşısında kanaatini değiştirerek ve lehte konuşarak Teşkilâtı Esasiyenin tavsiye edilmesinde olumlu bir rol oynadı. Randolph: "Çok takdir edilen ve bilimli bir adamın tarif ettiği cumhuriyet hükûmet şekline" temas etti ve politikacılar tarafından perestiş edilen Montesquieu'den örnekler vermeye başladı.⁴³ Patrick Henry hararetle fakat iyi hazırlanmamış muhalefetini kükrercesine beyan ettiği zaman Edmund Pendleton inandırıcı ve makul

bir tarzda hürriyeti muhafaza için kuvvetli bir hükûmetin lüzumunu savundu: "En çok hürmete şayan yazarlar ne diyorlar — Montesquieu, Locke, Sidney, Harrington ve saire? — ... Hükûmetin ve ondan murat olan gayenin üzerinde oturması gerektiğini kabul ettikleri fazilet sütununun muhafaza ve idamesi için hükûmet bağlarının bir krallıktan daha sağlam tutulmasını ve kanunların hiç bir taviz vermeksizin tam hakkaniyetle tatbikini tavsiye etmektedirler."⁴⁴

4

Yeni Teşkilâtı Esasiyenin esaslarının şerh ve tefsirinin en önemli tarafı Alexander Hamilton, James Madison, ve John Jay tarafından yazılmış olup FEDERALİST ismi altında derlenen bir seri makalelerdi. Seksen beş adet makaleden ibaret olan bu yazılar ilk defa ekim 1787 den nisan 1788 arasında New York gazetelerinde çıkmıştır. Aynı senenin mart ve mayıs ayları arasında iki küçük cilt halinde bir kitap olarak bir araya getirilmişlerdi. Her ne kadar bunların muhalofeteki sabit fikirli partizanların ve yahut da her iki taraftaki Teşkilâtı Esasiye hakkında alınacak kararlar hususunda tertiplenen siyasi manevralar üzerinde bir tesir icra edebilecekleri akla gelmezse de açık fikirli düşünür ve dikkatli kimseler üzerinde kanaat hasıl edecek evsafa oldukları muhakkaktı. Meselâ Washington onlardan sitayişle bahsetmiştir. Bu yazılar bugün de devletin hürriyet ile meczedilmesi hususunda şimdiye kadar yapılan münakaşaların en nafizleri ve faydalıları olarak ve ehemmiyetlerinden hiç bir şey kaybetmeden ortada durmaktadırlar. Madison hissiyatına kapılmadan ve tam realiteye uygun bir tarzda şöyle yazmaktadır: "İnsanlar tarafından insanların idaresi demek olan bir hükûmet teşkil ederken en büyük güçlük şudur: önce hükûmetin idare edilenleri kontrol etmesini mümkün kılmalısınız; sonra da bu hükûmeti kendisini kontrol etmeğe mecbur tutmalısınız."⁴⁵

FEDERALİST'ten olduğu gibi diğer mehazalardan da görüldüğü üzere Kurucu Meclise gelen delegeleri düşündüren meselelerden birisi, daha önce zikredildiği gibi, milli birliği şüpheli kılan bu yeni ülkenin çok vasi olan arazisi idi. On üç eyaletin bir tek hükûmet halinde birleşmesinin pek kolay olduğu zannedilmesin. Hakikat halde, Hamilton'nun yazdığı gibi "On üç eyaletin bir tek devlet halinde toplanması için teşkil ettiği mesahai sathıye çok geniştir; binaenaleyh bütünün muhtelif bölgelere ayrılarak birkaç konfederasyon halinde devletleşme mecburiyeti vardır ve bu şekil daha doğrudur gibi münakaşalar ve fısıltılar devam ediyordu."⁴⁶ İki taraf da müdafaalarında Montesquieu'ye müracaat ediyorlar ve onun fi-

kirlerini aynı hareket ve ısrarla kendi hesaplarına tefsir ediyorlardı, fakat Hamilton Kanunların Ruhü yazarının demokrasi için küçük ülkeden maksadının o zaman mevcut eyaletlerin en büyüklerinden daha küçük bir saha okduğuna işaret etti." Böylece eğer bu noktada ısrar olunacaksa eyaletlerin her biri için dahi bu hükümet şeklinin tesirsiz olacağı kabul edilebilirdi. Bundan sonra Hamilton Montesquieu'nün birleşik bir cumhuriyet üzerindeki teklifine temas ederek müdafaasını bu tarafa yönetti. "Bu mealdeki ilginç ve önemli pasajları tekrar etmeği münasip gördüm, zira bunlar ittihat lehindeki esasların aydınlatıcı bir hulâsasını ihtiva etmektedirler." diye konuştu.⁴⁸ Fakat umduğu kolayca tahakkuk etmedi. Madison da mücadelelerinde devam etmek mecburiyetini idrak etmişti. "Birleşik cumhuriyet idaresinin tatbikatındaki zorluklara itiraz edenlere karşı" telkinde bulunmak, basit demokrasi ile birleşik cumhuriyetler arasındaki farkı tebarüz ettirmek ve yollarla kanalların inşaaından sonra bu tarz hükümet şeklinin büyük ülkelerdeki tatbik güçlükleriyle engellerinin ortadan artık kalktığına milleti inandırmak lüzumuna kani olmuştu.⁴⁹

Yeni teşkilâtı esasiyeye yapılan diğer bir hücum da temsilciler meclisinde eyaletlerin nüfusuna göre tanınan oylama hakkı ile zayıf konfederasyon içindeki eyaletlere tanınan müsavi oylama arasındaki tezaddı. Küçük eyaletler cıstlık üzerinde ısrar ettiler; büyük eyaletler ise nüfus adedi nispetinde temsil edılme hakkı ve yetki talebinde bulundular. Hamilton ve Madison bu sonuncu şekle taraftar idiler ve yine Montesquieu'den istiane ederek Lykia konfederasyonundan misaller verdiler.⁵⁰

Üzücü diğer bir dava da eyaletlerin hakları meselesi idi. Kuvvetli bir ittihad arzulanıyor idiyse mahallî istiklâliyetten kısmen de olsa feragat edilmesinin gerektiği aşıkardı. Madison şüphesiz biraz da son günlerde Massachusetts'de Shays'in idaresindeki ayaklanmaya da temas ederek FEDERALİST de şunları yazmıştı: "Montesquieu tarafından birleşik bir cumhuriyet idaresinin tatad edilen faydalarından önemli olan bir taneai "eyaletlerin birisinde bir isyan vukua gelecek olursa diğerleri bunu bastırmağa muktedirler. Bir yerde suiistimaller görülecek olursa bunlar selâmet ve emniyetini muhafaza eden diğerleri tarafından düzeltiler."

Hepsinin en mühimmi hükümet kuvvetlerinin ayrılması ile denetleme ve dengeler nazariyesi idi. O zamanlarda bunun kıymet ve doğruluğunu sormaya mütemayıl az kimse vardı: Bunun tatbikatı nasıl olacaktı? Bu esasa Aristo temas etmişti. Eski Roma devrinde Polybius bu husustan hararetle bahsetmişti.⁵¹ Bir asır kadar önce İngiliz Locke çok mühim bir hakikatı objektif ve kesin olarak ortaya koymuştu: "Hatadan masun olmayan ve iktidara teşne insanoğlu için elinde kanun yapma salâhiyeti olsun da bunu kendi eliyle tatbik etmesinden kendiliğinden feragat etmesini

beklemek idealden de âleri bir ümüttür.”⁵² Fakat Locke ifadesinde çok defa muğlak kalmıştır, teşriî bünyenin failiyetine inanmış olmakla beraber, yargılama yetkisini açık olarak belirtmemiştir. İsviçreli Burlamaqui (1747) “Tabii Kanunun Prensipleri” isimli eserinde bu tefriki yapmıştı, büyük bir kitle tarafından okunuyordu ve şüphesiz birçok büyük adamlar olduğu gibi Madison, Hamilton, Jefferson, James Wilson ve John Adams’ın da malûmu idi, fakat Burlamaqui fikirlerinde Montesquieu kadar mutlak ve dakik olmayıp bilâkis teferruata kaçıyordu; münakaşaları neticelere bağlamak için Montesquieu’ye olduğu kadar buna başvurulmuyordu, tesir ve nüfuz sahası bu dereceye ulaşamamıştı.⁵³ Madison’un gayet yerinde ifadesi ile “bu mevzuda kendisine en çok başvuru ve faydalanılan kâhim Montesquieu’dür.” Teşkilâtı Esasiyenin kurucularının en büyüklerinden biri olan Madison devamla “Montesquieu eserinde hükûmet teşkilini bütün teferruatı ile çizmemiş olmasına rağmen bu hususta yapılmaması gerekenleri insanın önüne sermiş ve en şayanı kabul tavsiyelerde bulunmuştur.”⁵⁴

Locke 1690 da inanarak ve Parlamentonun İngiliz kralına karşı bağarılı direnmesinden müteheyyiç olarak “bir tek üstün kudret olabilir ki, o da teşriî kuvvettir ve bütün diğerleri ona bağlıdır,” diye yazmıştı.⁵⁵ Fakat konfederasyon sırasında Amerika’da bu üstünlük ile olan tecrübeler mesut netice vermedi. Madison FEDERALİST’te “teşriî bünye her yerde sahasını genişleterek bütün salâhiyet ve kudreti toplamaktadır,” diye yazmakta ve durumu tenkit ve takbih etmektedir. Devam ederek “Cumhuriyetlerimizin kurucuları teşriî bünyenin kuvvet ve salâhiyetleri gaspederek aynı ellerde toplama temayülünün istibdada müncer olacağı tehlikesini görmemezlikten gelmektedirler,” demektedir.⁵⁶ Böylece çoğunluk tarafından tıpkı azınlık tarafından olduğu gibi istibdat yaratabileceği görülmektedir. Hamilton şöyle tenkit etmekte idi: “Teşriî bünyenin diğerlerine hükmetme temayülü başka münasebetlerle teşhir edilmiş ve misallerle izah olunmuştur. Tamamiyle cumhuriyet idarelerinde bu temayülün hemen hiç önüne geçilemez.”⁵⁷ Diğer bir pasajda şunlara temas etmektedir: “Teşriî cihazın diğer cihazların hukukuna tecavüz etmek ve onları massetmek arzu ve gayretine daha önce işaret olunmuştur.”⁵⁸ Thomas Jefferson bile — ki ondan Madison iktibas etmiştir — demokrasiye olan hayranlık ve sevgisine rağmen “Virginia Notlarında,” yeni teşkilâtı esasiyede kuvvetlerin ayrılması lehinde oy vermek ve karar almanın tesirli ve kâfi olmayacağını hatırlatmaktadır. Jefferson hulâsa olarak “devletin bütün kuvvetleri, teşriî, icrai ve adli olsun hepsi teşriî bünyeye müncer olur. Bunları aynı ellerde temerküz ettirmek ise istibdat idaresinin tam tarifini teşkil eder,” demektedir.⁵⁹

Bu durum Locke ile değil, fakat Montesquieu ile mutabakat halinde-
dir. Madison'nun FEDERALİST'te yazdığına göre "Montesquieu'nün dü-
şürünü üzerine bina ettiği sebepler, anlatmak istediği manayı daha ileri
bir izah ve ispatıdır."⁶⁰ "Teşrii ve icrai kuvvetler aynı insan veya bünyede
birleştikleri zaman hürriyet olmaz, zira aynı kral veya senatonun acaba
istibdat kanunları vazedip bunları zalimce tatbik etmeyecek midir diye
vesvese ve endişeler doğabilir" demektedir. Ve tekrar olarak şunları da
ilâve etmektedir: "Adli salâhiyet" te teşrii kuvvetle birleştirilirse vatan-
daşın hürriyet ve hayatı keyfi muameleye maruz bırakılacaktır, zira bu
takdirde hâkim kanun yapıcı durumunda olacaktır. Aynı şekilde adli ci-
haz icrai kuvvete bağlanacak olursa, hâkim bir müstebidin bütün şiddetiyle
hareket edebilir hale girecektir."⁶¹

Teşrii kudrette aşırılıktan korku bir mesele; icrai kuvvetteki aşırı-
lıktan korku da başka bir mesele idi. Tarihte krallık idaresinde ve bilhas-
sa son zamanlarda III. George'un davranışlarında birçok suiistimallerin
canlı hatıraları vardı. Bundan dolayı, Pennsylvania eyaleti işlerin idare-
sini hükûmet başında bulundurulacak müteaddit kimselere tevdi etmişti.
Fakat Montesquieu demişti ki: "İcra cihazı.... tek kişi tarafından, bir-
kaç kişi tarafından idare edildiğinden, daha iyi idare edilir." Aynı şekilde
Hamilton şu müşahedeyi serdetmişti: "Prensiplerinde dürüstlük ve ka-
naatlerindeki haklılık ile şöhret yapan politikacılar ve hükûmet adam-
ları icra cihazında bir tek kişinin, teşrii bünyede ise birçok kişinin bu-
lundurulması lhinde beyanlarda bulunmuşlardır."⁶² Bundan sonra, uzun
münakaşaları müteakip, salâhiyetleri geniş şekilde tayin ve tarif edilmiş
olarak bir tek adamın reisliğe getirilmesine nihai karar verildi.

Fakat, eğer Amerika'nın kuruluş devrinde teşrii ve icrai cihazlardan
aynı şekilde bir korku var idiyse Montesquieu'nün bu hususta dedikleri
hatırlanmalı idi; Hamilton Kanunların Ruhu yazarının bu fikirlerini söy-
le hulâsa ve nakletmektedir: "Yukarıda zikredilen üç kuvvetten en az
korkulacak olanı adli cihazdır."⁶³ Böylece Hamilton örnek aldığı bu büyük
adam tarafından takviye edilmiş olarak ve kendisinin muhafazakâr eği-
limine uyarak adli baskı ihtimalinin hiç bir surette mevzu bahis olama-
yacağını beyan etti. Hulâsa olarak şu ifadede bulundu: "Mahkemelerin
halk ile teşrii bünye arasında kurulmuş mütevassıt bir müessese olarak
kabul edilmesi daha makul ve mantıkidir. Bu sayede, birçok faydalar
yanında teşrii bünyenin tayin olunmuş olan hudutlar ve salâhiyetler için-
de kalmasına yardım edilmiş olur... Bu netice hiç bir surette adli cihazın
teşrii bünye üzerinde bir üstünlüğünü tazammun etmez. Ancak şu haki-
katı ifade ve ispat eder ki halkın kudret ve idaresi bunların her ikisinden
de üstündür."⁶⁴ Daha kati ve açık ifade ettiğine göre "hakikati halde mah-

kemeler, teşriî bünyenin salâhiyet ve belirli çerçevesi içinde olmayan bütün karar ve hareketlerini hükümsüz addetme vazifesini de haizdir.”⁶⁴ Böylece Hamilton kanunların ne dereceye kadar teşkilâtı esasîye ile bağlaştığını tetkik ve tayin yetkisini adli cihaza tanımakta ve bunu savunmaktadır.

Fakat yeni teşkilâtı esasîyenin muhalifleri bu çeşit hükûmet planında üç kuvvetin yeter derecede “ayrı ve belirli” olmadığını iddia ettiler. Bu kanaatı cerhetmek maksadiyle Madison şu izahta bulundu: “Montesquieu... bu cihazların birbiri üzerinde hiç bir etkisi olmayacak ve yahut da birbirlerinin hareketlerini kontrol etmeyeceklerdir demek istememiştir. Onun demek istediğinin şöyle olması gerekmektedir, bir cihazdaki bütün yetki diğer bir cihazın bütün yetkilerine sahip bulunan kimseler tarafından tatbik edildiği zaman, serbest bir anayasanın başlıca prensipleri zedelenmiş, çiğnenmiş olur.”⁶⁵ Bundan sonra Madison, kurulmuş olan eyalet hükûmetlerini müdafaa etmeksizin, şu noktaya temas etmektedir, “kuvvetlerin mutlak surette ayrı ve belirli kaldığı geçmişte ve hali hazır hükûmetler arasında tek bir misal yoktur.”⁶⁶ Bilâkis bazıları “birbirleriyle çok karışmış, hatta bilfiil yekvücut hale girmişlerdir.”⁶⁷ Jefferson, “Virginia Notlarında,” her ne kadar anayasa gereğince kuvvetlerin üç kısma ayrılması kararlaştırılmış olmasına rağmen, vahim bir eksiklik mevcut olduğuna işaret etmekte idi, çünkü “bu kuvvetler arasında kesin bir hudut çizilmemişti,”⁶⁸ ve Madison şu neticeye vardı: “Muhtelif kuvvetlerin anayasaya göre kâğıt üzerinde basit bir tarzda belirtilmesi ve çizilmesi hükûmetin bütün kuvvetlerinin aynı ellerde temerküz ettirilmelerine teşebbüs ve müstebidane bir şekilde tatbik edilmesine karşı kâfi bir garanti değildir.”⁶⁹

Mademki kâğıt üzerinde bir yasak suiistimale karşı tam bir garanti değildir, o halde, çare nedir? FEDERALİST buna karşı şu şekilde cevap vermektedir: “Muhtelif kuvvetlerin aynı yerde tedrici surette temerküzüne karşı büyük teminat her kuvvet cihazını yürütenlere diğerlerinin işlerine karışmalarını önleyecek kanunî haklar ile şahsî teşebbüsler sağlanmalıdır... ‘İhtirasa karşı ihtiras ile golinmelidir’.”⁷¹ Ayrılan kuvvetlerin nazariyesi budur, fakat bir dereceye kadar bu kuvvetler birbirlerine geçerler, öyle ki muhtelif salâhiyetlerle ya rıza göstermeiler ve yahut da muayyen hallerde bu kabil hareketlere mani olmalıdırlar, yani meşhur denetleme ve dengeler esasına uymak gerekmektedir.

5

Birçok siyasi yazarlar Montesquieu'nün kuvvetlerin ayrılması fikrini ve bunun Amerikan hükûmetinde tatbikini ekseriyet'in arzuladığı değişikliklerin tahakkukuna manasız bir engel olduğunu ileri sürerek tenkit et-

tiler, yerdiler. Herman Finer'm demesine göre "Muhafaza etmeye bir şeyleri bulunanlar için bu faydalı bir nazariyedir, fakat acil ihtiyaçları bulunanlar için lüzumsuz bir maniadır."⁷² Umumiyetle muhafazakârlar bu sistemin lehinde idiler; derhal ıslahat taraftarı radikallerle, liberaller isaleyhinde idiler. Bahusus adli cihazın revizyona tabi tutulması ve yargıtayın "dokuz ihtiyar adam" ının rolü modern zamanların dokunaklı ve sert hücumlarını üzerine çekmiştir. Charles Evans Hughes'ün şüphesiz yarı istihza ile ifade ettiğine göre "Teşkilâtı Esasiye hâkimlerin dediğinden ibarettir."⁷³ Bununla beraber, zamanla, bir kongrede umumun tazyiki altında ve yahut da icra yolu ile yapıldığından daha yavaş ve bazı hallerde belki de daha iyi düşünülerek yeni değişikliklerin yapılması ihtiyacı kendini hissettirir. "Yargıtayın seçim ve tayin edilme neticelerini tetkik ve reddetmek yetkisi de bulunduğunu" burada hatırlatmak yerinde olur.

Fakat insanlar arasındaki münakaşalı meseleleri halledecek olan bizzat insanlardır, ve bazı ahvalde çoğunluğun da azınlık gibi hareket ve kararlarında her zaman makul ve dürist olamayacağı unutulmaktadır. Umumiyetle söylendiği gibi "çoklukta emniyet vardır" tabiri "delilerin düsturudur; ve "çoklukta zeval vardır"⁷⁴ ibaresi ise akıllıların düsturudur. Böylelikle, görüldüğü gibi, mutlak hakikat şüphesiz ne o tarafta ne de bu taraftadır. İlk kurucuların kanaatine de hükümet kuvvetlerinin ayrı üç kısmında zamanla husule gelen değişiklikler, netice itibariyle, tek bir adam ve yahut da çoğunluk tarafından acele ile sağladığı değişikliklerden daha faydalı ve emniyetli olmaktadır. Montesquieu'nün yüksek itibar ve takdire mazhar olan fikri bu merkezde idi.

Birleşik Amerika'da teşkilâtı esasiye yazarlarının en çok korktukları istibdat ve şiddet idi. İngiltere'de hürriyet için yapılan uzun ve acı mücadele'ye şahit olmuşlardı; dünyanın çok yerinde özgürlük için cihadın henüz başlamamış bile olduğunu görmüşlerdi; aciz konfederasyonun karışıklığından sonra kuvvetli kanun ve nizam için olan ihtiyacı yürekten duydular; aynı zamanda Hamilton'un ifade ettiği gibi "beşer tabiatının mutad ahlâk bozukluğu" nun derin tecrübelerini yaşamışlardı.⁷⁵ Hamilton'nun sorduğu ve ilgilendiği meseleler arasında şunlar vardı: "Umumî toplantılar çok defa hiddet, kin, haset, ihtiras ve diğer nahoş ve akla gelmeyen tezahürata sahne olmamakta mıdır?"⁷⁶ "Aldatıcı Altın devirden uyanmanın zamanı gelmedi mi?" "Hükümet neye kurulur? Çünkü zorlanmadan insanın arzu ve hırsları muhakeme ve hakkaniyetin icaplarına itibak etmez."⁷⁸ Ve tekrar: "Böylece basit kanun yolu ile her zaman hükümet icra etmek fikrinin.... tecrübi eğitim hakkında nasihat vermekten kaçman o ukalâ siyaset bilginlerinin hayat âlemlerinden başka tatbik sahası kalmamıştır," diyerek hülâsa etmektedir.⁷⁹ Böylece, ameli olabilmek ve verimli

sonuç alabilmek için Madison'nun dediği gibi "ihtiras ihtiras ile karşılanmalı ve önlenmelidir."

Mütevaffa yargıç Brandeis'in çok güzel belirttiği gibi: "Kuvvetlerin ayrılması doktrini 1787 meclisi tarafından fayda ve tesirliliğini arttırmak için değil, fakat keyfi kuvvet kullanılmasını önlemek için kabul edilmişti." Gaye ihtilâflara mani olmak değil, fakat hükûmet kuvvetlerinin üçe ayrılması neticesi vukuu gayri kabili içtinap olan ihtilâflar yüzünden halkı istibdattan korumak idi.³⁰ Kuvvetlerin ayrılması baskı altında ve manasız harekete karşı bir fren olarak tasarlanmıştır.

Dünyada yeniden hortlayan tek partili istibdat idaresi müvacehesinde, bütün eksiklikleri ve gecikmesine rağmen kuvvetlerin ayrılmasının lüzumu ve savunulması beşeriyetin süratle iyi anlaşmalara ve sulha yöneldiği tahmin edilen bir asır önceye nazaran, bugün daha iyi anlaşılmalıdır. Teşkilâtı Esasiyeyi kaleme alanların kurdukları sistemin mükemmel olduğunu iddia etmekten çok uzak idiler. Hulâsa olarak Hamilton demişti ki "kusursuz olmayan insandan kusursuz iş çıkmasını asla beklemem."³¹

Fakat Montesquieu'nün aşağıdaki fikir ve öğütlerini bütün delçeler kabul etmişlerdi: "Devamlı tecrübe, kuvvet ve salâhiyetle techiz edilen her insan suiistimale müstait ve kudretini sonuna kadar kullanmağa mütemayildir... Bu suiistimale mani olmak için kuvvete karşı kuvvetle çıkmak lüzumu bizzat mevcudat ile hadisatın tabiatının icabıdır."³² İlk kurucular emin olmayı nadim olmağa tercih ettiler ve bunun yollarını aradılar.

Kuvvetlerin ayrılması nazariyesinin tek yazarının Montesquieu olduğunu kabul etmek yanlış olur; bu konu eski zamanların Aristo ve Polybius'una kadar uzandığı gibi, kısmen Fransa'da parlamentolarda bahsedilmiş, daha büyük çapta İngiltere'de Locke tarafından ele alınmış ve Amerika'da müstemlekelerin kurulmasındaki imtiyaz ve idareler devrinde de çok konuşulmuştu. Fakat buraya kadar verilen izahattan Madison'nun "Serbest hükûmetin mukaddes düsturu" diye adlandırdığı ifadesinin aydınlatılması ve desteklenmesi bakımından büyük Fransız yazarının ne kadar büyük rolü ve manası olduğu aşîkârdır.³³ Montesquieu'nün "Kanunların Ruhu" eserinin yardımı olmaksızın, değişik fikirlerin şiddetli çatışması esnasında yeni teşkilâtı esasiyenin çizilmesi şüphesiz daha zor, hatta, belki de, imkânsız olacaktı. Küçük bir farkla eyaletler arasında çoğunluk tasvip oluncaya kadar her tarafta sürdürülen kavga ve çekişmeler büyük ve yıkıcı, akıbet ise şüpheli idi. Eğer bu ilk münakaşacılar sık sık Montesquieu'ye başvurdularsa, bunun onun itibar ve salâhiyetine belbağladıklarından ve onun muhakemesinin inandırıcı olduğundan ileri geldiği aşîkârdır.

Bölüm 10

VOLTAIRE VE FELSEFİ MEKTUPLARININ BOMBA TESİRİ

1

Paris'in ortasında eski bir mahalle olan Saint - André - du - Arts'm içri büğrü sokaklarının bir evinde, 21 Kasım 1694 günü cılız ve yaşaya-
çağından pek ümit olmayan bir çocuk dünyaya geldi.¹ Bu çelimsiz çocu-
ğun hemen hemen seksen dört yaşma kadar mücadeleli ve renkli bir mes-
lek hayatı süreceğini kim tahmin edebilirdi?

Babası bir avukat olup noterliği seçmişti ve mesleğinde mümtaz ve
çok iş beceren bir zat idi. Ertesi günü, François - Marie Arouet olarak
vaftiz edilen çocuk — Voltaire ismi sonradan alınan bir isimdi — bu du-
rumda orta sınıfa, veya zengin yüksek bourgeoisie tabakasına mensuptu.
Fevkalâde zekâ, edebî kabiliyet ve ince görüşlülüğü sayesinde, avam ta-
bakası ile zadedân sınıfını bariz şekilde ayıran hududu aşmaya muvaf-
fak oldu ve doğumu ile değilse de liyakati sayesinde kendisini aristokra-
sinin bir azası olarak kabul ettirdi. Fakat bu yükseliş güç olmuştı ve bu
genç adam her ne kadar ince ve cazip bir nezaket iktisap ettiyse de tabii,
hasın temayüllerinden hiç bir şey kaybetmedi ve züppelik ile eski suiisti-
mallere karşı tenkidkâr ve isyankâr ruhunun tesiri altında olduğunu za-
man zaman göstermekten geri kalmadı.

Çocuğun annesi, Marguerite Daumard (veya D'Aumard), güney mer-
kez Fransa'nın eski Poitou eyaletinin ikinci sınıf asilzadelerine mensuptu.
Görünüşe göre, çocuk edebiyata karşı kuvvetli zevkini annesinden tevarüs
etmişti; çok defa yazarlık ile bağdaşamayan ve kuvvetli muhakeme iste-
yen pratik ticaret temayülünü de babasından almıştı. Fakat anne, çocuk
henüz yedi yaşında iken, genç yaşında öldü; lâkin annesinin şefkat ve
canlı alâkasına daha uzun zaman mazhar olsaydı hayatının aşikâr surette
değişik olacağını tahmin etmek bu yaradılıştaki bir çocuk hakkında kolay
değildir.

Üç sene sonra büyük bir iş adamı olan babası, erken gelişmiş ve çok
kuvvetli irade sahibi olan bu çocuğun yetiştirilmesine daha fazla nezaret

etmeğe muktedir olamayacağından, onu Paris'in eski Latin mahallesinde, Sorbonne'nun yanındaki Jesuit Koleji Louis - Le - Grand'a yerleştirdi. Bu müessesese aynı isim altında bir resmî lise olarak hâlâ devam etmektedir. Genç Arouet bu meşhur mektebe girdiği zaman, yani 1704 te on yaşında; 1711 de ayrıldığı zaman ise on altı yaşında idi. Aynı mektepte asilzadelere birçok çocuk vardı. Voltaire ile hayat boyu arkadaş olarak kalanlar arasında D'Argenson kardeşler, D'Argental ve Cideville'ler olmuştur. Bunlarla aşinalık onun ihtirasını teşçi ve teşvil etmiştir.

Jesuit'ler çocuğun edebî zevkini geliştirdiler, onun tarih, dram ve şiirdeki alâkasını canlandırdılar, o zaman tabii olarak programın belkemiğini teşkil eden Lâtinceyi ve bir az da Yunanca öğretiler. Rivayet olunduğuna göre çocuk daha o zaman tab'an skeptik olup müesses idareye karşı müstehzi davranmakta idi. Fakat bu rivayetler ispat edilmiş olmadığı gibi muhtemelen çocuğu nevi beşerin mükemmel bir tipi olarak göstermek niyet ve gayretiyle uydurulmuş da olabilir. Nasıl olursa olsun, Arouet Louis - Le - Grand'daki Porée Baba, Tournemine Baba gibi birkaç hocası hakkındaki hayranlığını hiç bir zaman kaybetmedi; ve onların hünerli ve sabırlı öğretimlerine karşı duyduğu büyük borcu daima itiraf etmiştir. Jesuit'lerin ona verdikleri talim ve terbiye, tam manasiyle klâsik olmakla beraber, çok esaslı ve sağlam idi. İstikbalin yazarı gördüğü tahsilin iyi tarafları için olduğu gibi kötü tarafları için de kuvvetli bir misal olduğunu ispat edecekti.

1711 de mekteb'ini bitirdiği zaman tabiatıyla seçeceği mesleği düşünmeğe başladı. Gençliğin verdiği kendi kendine büyük güven hissi ile bu husustaki arzusunu şöyle izhar etti: "Bir edebiyat adamı olmaktan başka bir şey istemem." Böyle bir meslekte karşılanılacak bütün mahrumiyet ve üzüntüleri çok iyi bilen ve bir hayat adamı olan babası buna karşı geldi: "Bu, cemiyete faydasız olmayı seçen bir adamın işidir, ana ve babaya yük olmak ve aklıktan ölmek demektir." Bunun önem ve mahiyetini sonradan anlayabilecek durumda olan bizlere göre babasının ileri sürdüğü üç noktada da ne kadar haksız olduğu meydandadır; fakat dehanın nasıl bir netice vereceği önceden söylenemeyen ve birçok zavallı yazarın ancak günü gününe yaşama imkân ve şartlarını sağladığı on sekizinci yüzyılda vaziyet ve hakikat böyle değildi. Düşüncesiz fakat atılgan delikanlı hukuk tahsiline koyulmuştu.

Daha önce ve daha sonraki birçok diğer yazarlar gibi, Arouet'yi de hukuk terimleri ve usulleri çok sıkıyordu. Bu monoton ve bıkkınlık veren mesleği hiç sevmemişti. Bununla beraber, hukuk ilmindeki tecrübeleri onun ticarî hislerini geliştirdi; onu bu sahadaki usul ve muamelelerle tesviz etti ve bilâhare elde edeceği serveti artıracığına ve muhafaza edece-

ğine kendinde itimat uyandırdı — çünkü babasının çok meyusane ifade ettiği gibi o, hiç bir suretle “açlıktan” ölmeyecekti —.

Bu sıralarda, serbest düşünceli, lâik temayüllü bir papaz, Abbé de Châteauneuf, bu hareketli çocuğu Malta şövalyelerinin büyük başrahibi Duc de Vendôme’un etrafında toplanmış bir gruptan ibaret olan ve “kilise cemiyeti” diye adlandırılan cemiyete tanıttı. Bu topluluk dine karşı ve kilise ile devletin taassubunu tezyif eden zamanın meşhur, dünya ve fikir görüşü geniş kimselerden teşkil edilmişti. Arouet’nin zayıf fizik yapısı bu neşeli içki arkadaşlarının iştret âlemlerine iştirakine mani oluyor idiyse de, kısa zaman sonra onların en aydın ve olgunlarıyla nükte, hiciv ve nazımda yarışmağa başladı. Bir müddet sonra Conti prensine yemek masasında “biz hepimiz prens miyiz yoksa şair miyiz?” diyecek kadar şöhet yapmıştı. Oedipus ismindeki ilk klâsik trajedisi burada yüksek sesle okunmuş ve bu meşhur edebiyat hakemleri tarafından alâka ve memnuniyetle gözden geçirilmiş ve düzeltilmişti. Genç yazar, yalnız dünya işleriyle uğraşan ve Jesuit kolejinden bambaşka temayül ve mahiyette olan bu hayat mektebine sıkı sıkıya ve büyük arzu ile bağlandı. Hovarda meşrep evlâdının kendisini tamamiyle safahete terkedeceğinden emin olarak üzülen babanın hislerine iştirak etmesi lüzumlu gibi görölüyordu.

Biraz manzara değişikliği için babası tahammülfersah olmağa başlayan oğlunu Hollanda’ya gönderdi. Onu Hague’deki Fransız sefaretine yerleştirdi ki bu hadise büyük Arouet’nin ne kadar nüfuzlu olduğunu gösterir. Fakat sefirin bu afacan delikanlının hareket ve arzularını takip etmeğe lüzumlu zamanı ayırmağa işleri müsaade etmiyordu. Genç Arouet çok geçmeden Mademoiselle Dunoyer isminde fakat daha ziyade “Pimpette” diye bilinen genç bir kızla aşka düştüğünün farkına vardı. Sahte dindarlık kisvesi altında kızın Protestanlığından şüphelenerek onu hakikî saydığı Katolikliğe döndürmek için Paris’e kaçırmayı bile düşündü ve bunları planladı. Bizar olmuş olan sefir himayesine tevdi edilmiş olan Arouet’yi Paris’e iade etti. Çok hiddetlenen babası onu Amerika’ya sürgüne göndermeyi tasarladı. Bu kızgınlığın tesiri altında bu tasavvur tahakkuk ettirilmiş olsa idi ne kadar değişik ve muhtemelen karanlık bir meslek takip edilmiş olacaktı! Fakat baba sükûnet buldu ve sulh mütarekesine benzer bir anlaşma yapıldı. Genç Arouet gündüzleri Maitre Allain’nin sönük ve yavan yazıhanesine devam etti, gecelerini de kilise cemiyetinin neşeli azaları arasında geçirdi. Bu tarzdaki bir anlaşma ile hiç bir taraf memnun olamadı, fakat oğlan daha avantajlı çıktı, zira hislerine uyarak hukukî alandaki çalışmalarını ihmal ederek bu suretle kazandığı zamanı edebiyata ve hoşlandığı arkadaşlarına hasretmeği başardı.

1715 te, önüne geçilemeyen bu oğlan hicivli şiirleriyle o zamanın iyi tanınmış olan yazarı La Motte'un kargısına dikildi. Çok tecrübeli baba huzursuz çocuğunu yaşlı asilzade Monseieur de Caumartin ile birlikte Saint - Ange Şatosuna nefyettirdi. Bu, ileride tahakkuk ettiği gibi, çok önemli bir hadise idi, zira Monsieur de Caumartin geçen on yedinci yüzyıldan kalma önemli ve alâkabahş hadise ve hatıralarla meşbu idi. Burada ve bu sayede genç Arouet gayri şuuri olarak uzun zaman meşhur kalan ve sevilen Henry IV hakkındaki destanî şiiri ve bundan da daha önemli olan XIV cü Louis'nin tarihi hakkındaki hazırlıklarını tamamlaması bakımından imkânlarla sahip olmuştı.

Tekrar Paris'e döndüğünde, noterin oğlu mutadı üzere neşeli hayatını sürdürdü. Fakat bu sefer mızraklardan yüksek hedefler seçti. Kendisi de sefih olan Fransa naibi Orlean dükünü çok cüretkârane yazdığı hicivlerine muhatap tuttu. Bunun neticesi Paris'in doğu semtindeki mahallelerinde dehşet saçmağa devam eden Bastille kalcsinin karanlık duvarları arasında ihtilâle kadar hapiste kalmak oldu. 1717 ve 1718 yıllarında bitmek bilmez on bir ay, genç adam bu kalın duvarların arkasında hayatını geçirdi. Buradaki hayat ve tecrübe fazla acıklı değildi, fakat dışarıdaki değişik ve eğlenceli hayata kıyasla can sıkıcı idi. İleride çıkaracağı HENRIADE destanını, kâğıt kıtlığından dolayı, her nasılsa eline geçirdiği bir kitabın satırları arasında ve hapisshanede yazdığına dair bir rivayet vardır. On sekizinci yüzyılda siyasi, dini ve sansürün yasak ettiği yazılardan dolayı Bastille'de hapsolunmak fazla işkenceli değildi, bilâkis şöhrret kazanmağa faydası dahi oluyordu. Bununla beraber, Arouet'nin, sonunda tahliye edilmekle üzüldüğü tahmin olunmamalıdır. Zekâsının inceliğine yakışır bir tarzda naibe hitaben yazdığı paha biçilmez yazılarında saygı ve sadakatini bildirdikten sonra lâtife tarzında "Eğer ileride kendisini mükâfatlandırmak mevzuubahis edilecek ise yalnız iâsesinin sağlanıp ibatesinden sarfınazar edilmesine dikkat buyurulmasını rica etmişti."

Oedipus ismindeki piyesinin Comédie - Française'de uzun zaman arka arkaya oynanması yazarını yirmi dört yaşında meşhur yaptı. Büyük Sophocles ve Corneille'in ümit dolu halefi olarak takdir ve alkışlara gark olundu. Bu paye ihtiyat ve itidali zerre kadar düşünmeyen muharririn başına vurmıştı. Yeni ve daha mümtaz bir isim almak için zaman gelmişti. Yazar imza olarak Arouet Voltaire ismini kullandı. Bu ismin nereden geldiği hususundaki müteaddit nazariyelerden en sayanı kabul görüneni, bu ailenin mülkü bulunduğu Poitou vilâyetinin küçük bir köyü olan Airvault isminin hecelerinin değiştirilerek okunmasından ibaret olamdır. Mr. Ira O. Wade tarafından ortaya atılan nazariye budur.² Her

nasil olursa olsun, parlayan yazarın bu aristokratik isminin sosyete tarafından tamamiyle kabul edilmesi için hayli zaman geçmişti.

2

Birçok huzursuz seneler takip etti. Oedipus trajedisinin büyük ve parlak muvaffakiyetini tekrarlayacak kudrette yeni bir eser daha hemen meydana getiremedi. 1722 de Voltaire Hollanda'ya döndü; bu sefer erginlik çağında idi ve bu küçük memleketin dünya çapındaki başarılı ticareti ile halkına bağışlamış olduğu fevkalâde hürriyet karşısında son derece hayranlık duymuştu... Bu seferki tecrübe ve müşahedeleri kısa bir zaman sonra İngiltere'ye yapacağı önemli seyyahate onu hazırlama mahiyetinde idi.

1725 yılında genç adamın yeni ismi ve kendine olan güveni yüzünden tekrar bazı müşkülâta düştü. Rohan - Chabot şövalyesi yüksek ve meşhur bir aileye mensuptu. Bu zıpcıktı genç yazarı mürettep bir küstahlıkla alaşağı etmeğe karar verdi, bir gece operada kin ve nefret dolu nazarlarını onun üzerinden ayıramadı ve kanunsuz isim değiştirmesini bahane ederek ona istiskal ile şöyle hitap etti:

"Monsieur de Voltaire, Monsieur Arouet, senin ismin nedir, Allahını seversen?" Voltaire'in vermiş olduğu cevap tamamiyle bilinmemektedir. Bildiklerinin çoğunu Voltaire'in dostu Thieriot'dan öğrendiği kabul olunan Abbé du Vernet'nin birçok sene sonra söylediği gibi Voltaire, büyük bir ihtimalle, büyük bir ismin şeref ve haysiyetine hürmetkâr olduğunu ve taşımakta olduğu böyle bir ismin şerefini muhafaza etmesini bildiğini beyan etmişti;³ bu şerefli ünvana lâyık olma yoluna girdiğini, diğer taraftan Chabot şövalyesinin ise yolun sonuna gelip ünvanını da yitirmeğe başladığının da farkında idi. Voltaire'in cevval zekâsı ve sürati intikalinin kendisini hiç bir zaman terketmediği de aşıkardı.

İki gün sonra, Comédie - Française'de şövalye kavgayı yeniledi. Voltaire cevabını operada vermiş olduğunu söyledi.⁴ Asilzade küstahlık telâki ettiği bu jest karşısında bastonunu vuracakmış gibi kaldırdı, fakat tam bu sırada meşhur aktris Mademoiselle Lecouvreur iyi bir tesadüf eseri olarak bayıldı ve nazarları üzerine çekerek kavgayı o an için durdurdu. İki üç gün sonra, Voltaire Sully dükünün sofrasında mümtaz ve meşhur şahsiyetlerle yemek yiyordu. Uşaklardan birisi aşağıda kendisini görmek isteyenlerin bulunduğunu bildiren bir not getirdi. Yazar hiç bir şeyden şüphelenmeksizin aşağıya indi. Üç uşak hemen üzerine atıldı ve sırtı ile omuzlarına sopalarla vurmağa başladılar; bu esnada Rohan - Chabot şövalyesinin hemen oradaki bir arabanın içinden bu işi idare ettiği söylen-

mektedir. Muasır Marquis d'Argenson'nun hatıratından öğrenildiğine göre cesur şövalyenin şöyle bağırdığı kabul edilmektedir: "Sakın kafasına vurmayın; oradan bazı güzel şeyler hâlâ çıkabilir!" Seyirciler istihza ile "Oh, lûtuflkâr asilzade!" diye kaykırırmışlardı.*

Bu çirkin ve rezilâne hücumu Sully dükü müdahale etmeği reddetti. Oedipus'un yazarının Corneille ve Racine ayarında mütalâa edilmesi gerektiğini ileri süren Conti prensi bu darbeleri "lâyık olunmuş fakat iyi tatbik olunmamış" diye tavsif etti. Voltaire'in Saint - Ange'da çok samimi olduğu aile efradından Abbé de Caumartin bile şu mütalâayı serdetmişti "şairlerin omuzları olmasa idi çok talihsiz olurlardı."* Hukukçu Marais ise bu olay hakkında sade fakat merhametsizce şöyle yazmıştı: "Bu dayakları yiyen zavallı kendisini elinden geldiği kadar sarayda ve şehirde göstermektedir, fakat hiç kimse onunla hemdert olmuyor, ve arkadaş olduklarını zannettikleri de ona arkalarını çevirmişlerdir.""

Henüz asilzadeler ile halk tabakası arasında mevcut büyük uçurumda bu acı bir dersti. Zekice yaptığı hücumlar ve dramatisit olarak elde ettiği aşıkâr başarıya, masa başlarında dükler ve prenslerle görünüşte aynı eşitliğe sahip olmasına rağmen Voltaire kendisinin kurnaz bir eğlendirici durumuna düşürüldüğünü ve asilzadelerden gelme ahlâksız bir piçin dahi kendisine herhangi bir surette hürmete borçlu olmadığını anladı. Yaralanmış şerefini iade etmek için kendisini düelloya hazırlamak üzere eskrim dersleri almağa başladı. Fakat Rohan - Chabot şövalyesinin cesaret bakımından büyük şöhreti yoktu. Bundan başka, uşaklar tarafından dövülerek hakettiğini almış olan basit bir burjuva ile doğuşecek kadar asaletini alçaltamazdı. Şüphesiz kudretli Rohan ailesi durumu hükûmete intikal ettirdi. Voltaire'in tevkifi için bir emir çıkartıldı ve 1726 yılının 17 nisan gecesı palas-pandıras ve ikinci defa olarak Bastille'e sevkedildi. Eski rejimin kaprisli mezaliminde biraz daha tecrübe, biraz daha çile.

Bastille'de bulunduğu esnada, Voltaire'e İngiliz dostu Thieriot tarafında kitaplar gönderilmişti.* Bu sefer mahpusluk iki haftacık sürdüğünden bu müddet yazarın kafasının almakta olduğu istikamet hakkında bir fikir vermek bakımından önemlidir. Kısa zaman sonra rencide edilmiş yazara, duvarlarla çevrili hücresini İngiltere'ye sürgün ile değiştirebileceği hususunda teklif yapıldı. Mayıs başlarında tahliye edildi, beşinde Calais'ye vardı ve aynı ayın başka bir gününde de İngiltere'ye vasil oldu. Mangın öbür tarafındaki memlekette ikameti hayatında çok mühim bir devirdir. Belki ergeç oraya nasıl olsa gidecekti, belki de gitmeyecekti. Nasıl olursa olsun, Rohan - Chabot kavgasının çok şeyi şamil neticeleri oldu. Boş kafalı şövalye nihai öneminden bihaber zincirleme devam eden ha-

diseler yaratmıştı. Voltaire İngiltere'deki hürriyet fikirlerinin kıta üzerinde yayılması için mühim bir vasıta olacaktı.

Gördüğümüz gibi, 1685 te Nantes Fermanının ilgası pek çok miktarda Protestan muhacirlerinin güç şartlar altında İngiltereye sığınmalarına sebep olmuştu. Bunların pek çoğu aydın papazlar olup yeni teşkil ettikleri ilticagâhta yazarlığa döndüler ve tehalükle Fransız mecmualarında İngiltere'deki hürriyet, müsamaha ve Anglo-Saxon edebiyatı hakkında yazmağa başladılar. Bu mecmualar umumiyetle Hollanda üzerinden sevkediliyor ve böylelikle Louis XIV'ün sansüründen korunmuş ve kaçırılmış oluyordu; böylece dinde ittihat tesis etmek hususundaki hatalı ve yanlış kararını kuvvete istinat ettirmek suretiyle istemediği, nefret ettiği ve korktuğu hürriyetin bizzat yayılmasına yarayan kuvvetleri tahrik etmiş olmuştur.

O halde Voltaire'in 1726 da Bastille'den tahliyesine koşulan şartı kabul ederek İngiltere'ye gitmesi bir tesadüften ibaret değildi. O zamanda, İngiltere onun tahsil ve tecrübesine yardım edebilecek yegâne memleketti. Bütün beşerî kusurlarına, o zamanki parlamento üyelerinin birçoğunun bilinen rüşvet ve iltimaslarına, siyasi kavgalarının şiddetine rağmen, İngiltere yine de büyük mikyasta dinî toleransı sağlayan, hükümet politikalarının serbestçe münakaşasının yapılabilirdiği, tevkiflerin ancak ispatladıktan sonra yapılabilen ve yazılı meşhur HABEAS CORPUS'un garantisi altında teşekkül eden bir jüri tarafından ilk muhakemenin yapıldığı yegâne memleketti. Voltaire'in bizzat iki defa keyfi mevkufiyete duçar kaldığı Fransa'ya kıyasla ne büyük bir tezat! Bu ders ile manasını ondan daha iyi takdir edecek ondan daha hazırlıklı kim olabilirdi!

Çok yerinde ve akıllıca Voltaire vakit geçirmeden İngilizceyi öğrenmeğe koyuldu. Britanya'da aristokrasiden birçokları ve edebî meslekdaşları arasında kolaylıkla ana lisanını kullanmağa imkân bulabilir ve bu tarafa inhiraf edebilirdi. Hakikaten 1722 de Fransa'da tanınmış olduğu ve Londradaki ikametinin bir kısmını evinde geçirdiği Lord Bolingbroke'un karısı Fransızdı ve ana dilini Voltaire'i şaşırtacak kadar belâgat, canlılık ve kolaylıkla konuşuyordu. Fakat Voltaire yabancı bir memlekette bir seyyahın kendi lisanına kapanıp kalmakla neler kaybettiğini gördü, tiyatrodan faydalanmak, geçmişin ve hali hazrın edebiyatını okumak, sokaktaki halkı anlamak, parlamentoda geçen münakaşaları bilmek, günlük gazetelerdeki havadis ve hadiselerin seyrini takip etmek, kısaca, İngiliz hayatının her cephesine nüfuz etmek istiyordu."

Gayesine ulaşabilmek için sakin kalmak ve kendini çalışmağa hasretmek niyetiyle memleketin iç kısımlarına çekildi ve bir müddet mümtaz bir tüccar olan Falkener'in bulunduğu Wandsworth'da kaldı. Klâsik

Racine'den çok farklı olan Shakespeare'in heyecanlı dramlarını seyrederken Voltaire daha önceden hazırlandığı halde yine Elizabeth devrinin yüksek şüir sanatını ve sahnedeki harika oyunları takip edip anlayabilmek için tiyatrolara elinde bu kitaplar olduğu halde gidiyordu.¹⁰ Hatta Edward Higginson adında genç bir Quaker ile vaftiz edilme işini münakaşa etti.¹¹ Rivayet olduğuna göre sokakta "Fransız köpeği" diye sövülüp tahkir edildiği zaman Voltaire irticalen bir konuşma yaptı ve bir İngiliz olarak doğmak şerefine nail olmadığından büyük nedamet duyduğunu belirtti; bunun üzerine etrafını sarmış olan kötü niyetli dinleyicilerinin alâka ve alkışlarını topladı.

Böylece Voltaire İngilizceyi iyi öğrendi ve dostu Thieriot'ya yazdığı ve tashih etmeden gönderdiği mektuplardan görüldüğü gibi bu lisanda çok iyi ve hatasız yazmayı başardı. Bununla beraber, İngiltere'ye gittiği zaman otuz iki yaşında olduğundan tabiatıyla İngilizceyi aşikâr yabancı aksanı ile konuşuyor, fakat her lisanda tam olarak öğrenilmesi mümkün olmayan edatların kullanılmasında ufak tefek hatalara düşüyordu. Meselâ edatsız kullanılması gereken itaat kelimesini Fransızcada olduğu gibi edat takısı ile kullanıyordu.¹² Böyle olmakla beraber Fransa'ya döndükten otuz beş sene sonra bile İngilizceyi kendisini Ferney'de ziyarete gelen Boswell'i şaşırtacak kadar süratli ve selis konuşuyordu. Bu mümtaz misafinin işaret ettiğine göre "yaşlı yazar İngiltere'de bulunduğu zaman moda haline gelmiş olan küfür tabirlerini bile eksiksiz ve arka arkaya sıralamayı beceriyordu."¹³

3

Bu mühim seyahatin başlıca sonuçlarından biri "Felsefi Mektuplar" diye bilinen küçük bir kitaptır ki bazen ve daha uygun olarak "İngilizler Üzerine Mektuplar" diye de anılmaktadır. Felsefi tabiri bugün artık kaybetmiş olduğu tahrik edici manasını hâlâ taşıyordu. O zaman bu tabirde serbest düşünüş, radikalizm, hükûmete körükörüne itaat, din, fen ve edebiyat anlamları mündemiçti. Bundan başka bu kitap, Voltaire'in karakteristik üslubu olan kısa, manalı, kesin, iğneli ve eski rejime hücum eden nesir tarzında ilk eseri olması bakımından önemlidir. Bundan dolayı Gustave Lanson'nun tabirince bu eser o zamanın okuyan efkârı umumiyesi üzerinde bir bomba tesiri yaptı.¹⁴ Ve yine bundan dolayı Voltaire'in 1729 da Fransa'ya döndüğü sıralarda resmen toplatılıp yaktırılmıştı ve yazar bir müddet Paristen uzakta memleketin güney sınırlarına yakın bir yerde ikameti tercih etmişti.

Müsaait bir zamanda, Ağustos 1733 te bu kitap yeniden İngilizceye tercüme edilmiş olarak Londra'da çıktı.¹⁵ Fransızca nüshası nisan 1734'ün son haftasında Fransa'da çıktı.¹⁶ Yaratacağı gürültüden korktuğundan yazar gizli olarak kitabı Rouen'da bastırması, bir müddet saklamış olup piyasaya çıktığı zaman da mesuliyetini kurnazca inkâr etmişti. Hükûmetin sansürü ve baskısına karşı mücadele açan Voltaire bu davranışında fazla tedbirlilik göstermiyordu. Ateşe karşı ateşle mukabele ediyordu. Keyfi kuvvet ve zulme karşı onun hemen kullandığı silâhlar bu eserin yazarı olmadığı hususundaki aldatmacalar ve yüzüstü ve küstahça inkâr edimleri idi. Hükûmet bu iddialara inanır görünerek adeta onunla yarı yarıya teşriki mesai ediyordu. Basımevleri ve kitap satıcılar da taassuba kurban gitmemek ve hapisten kurtulmak kaygusu ile aynı usulleri tatbik ettiler. Eski rejim altında yeni fikirler yaymak büyük cesaret ve fedakârlık istiyordu.

Felsefi Mektuplar Quaker'ler hakkında dört makale ile başlar. Diğer herhangi bir konudan daha ziyade on sekizinci yüzyılda acayip telâkki olunan bu samimi ve sade mezhebin bir meydan okuyuşu hakkındadır. Voltaire ilk mektubunu kendisi ile ismini vermediği bir Quaker arasında geçenleri dialog halinde yazmaktadır.

Quaker hakkında şöyle demektedir, "bu zat sıhhatli, yaşlı bir adam olup hiç hasta olmamıştı Çünkü kendini asla ihtiraslara ve içkiye kaptırmamıştı..... Giyimini kendi mezhebinden olan herkes gibi kenarlarında kırmaları olmayan, ceplerinde ve yanlarında düğmeleri bulunmayan bir paltodan ibaret olup, bütün din adamları gibi geniş ve aşağıya kıvrık kenarlı bir şapkası vardı. Beni başında şapkası olduğu halde kabul etti, ve en ufak bir eğilme yapmadan bana doğru ilerledi; fakat onun bu açık ve samimi davranışında ve yüzünde bizim bir adım geri atarak ve başta bulunması gereken şapkamızı elimizde tutarak reverans yapmak suretiyle göstermeğe çalıştığımız nezaketten fazla nezaket ve dostluk ifadesi vardı."

Böylece Voltaire Fransız teşrifatçılığını ve bu gayeyle gösterilmesi icabeden incelik ve nezaketi basit bir hareket, yerlere kadar eğilmek ve tüylü şapkanın elde artistik bir eda ile savrulmasından ibaret imiş gibi gösteriyor, buna rağmen başında şapkası ve güler yüzle misafir kabul eden Quaker'in daha candan, daha nazik ve kibar olduğunu kabul ediyor. Burada yazarın kendi üzerinde izhar ettiği istihza aynı şekilde vatandaşlarına da şamildir.

Voltaire bu kaidelere uyarak, Quaker'in karşısında reverans ettikten sonra devam ederek şunları söylüyor: "Efendim, özür dileyerek size bazı şeyler sormak istiyorum. Bu tecessüsümle hissiyatınızı rencide etmiş ol-

mayayım? Eğer beni dinî telâkkileriniz hususunda tenvir ederseniz çok müteşekkir ve minnettar olacağım!" Bu arada yazar mübalâgalı nezaket hareketlerini tekrar ederek bu tarz davranışların ne kadar lüzumsuz ve gülünç olduğunu göstermeğe çalışıyor. Quaker'in irşadı ve vasiliği altın-da cesaretlenen yazar birdenbire ve sert bir ifade ile iyi Katoliklerin yar-dım etmek ve canlarını bağışlamak niyetiyle Huguenot'lara sık sık sor-dukları suali sordu. Böylece de insafsız ve şeni çizmeli misyonerlere ve Nantes Fermanının ilga edilişi hadisesine karşı hissiyatını ifşa etmiş oldu.

"Muhterem efendim, siz vaftiz edildiniz mi?"

"Hayır, benim dindaşlarım Quaker'ler de vaftiz edilmemişlerdir." diye Quaker cevap verdi.

"Aman yarabbi! O halde siz Hristiyan değilsiniz?"

Evlâdım" diye Quaker devam etti, "yemin etme, biz Hristiyanız ve iyi Hristiyan olmaya çalışıyoruz; fakat biz Hristiyanlığın başa tuz karış-tırılmış soğuk su dökmekten ibaret olduğunu zannetmiyoruz."

Quaker şu öğüdü vermektedir, merasimler merasim olarak kalmağa mahkûmdur. Mühim olan ruh ve ahlâktır. Bu canlı dialog ve ilk ifadesi ile Voltaire eski bir dersi tazelemiştir.

Voltaire ile genç Quaker Edward Higginson arasında geçen bu dia-logun neticesi olarak vaftiz edilme hakkında İncilde söylenenlerin daha ciddi birkaç sayfalık münakaşasını yaptıktan sonra, yazar bu mezhebin en karakteristik tarafı olan harbe karşı duyulan sarsılmaz infialine dön-mektedir.

Quaker "biz asla harbe girmeyiz" dedi. "Bu ölümden korktuğumuzdan değildir; aksine biz bizim gibi yaratıkların yaratıcı ile birleştiren anı takdis ederiz; fakat bu infialimiz bizim ne kurt, ne kaplan, ne de buldog köpek-leri olmayıp insan ve Hristiyan olmamızdan ileri gelmektedir." Bize düş-manlarımızı sevmegi ve hiç bir şeyden şikâyet etmeden tahammül etme-mizi emreden Allahımız, kırmızı ceket giymiş, başlarında yarım metre uzunluğunda bereleri bulunan canilerin egek derisinden yapılmış davul-lar çalarak bizi harbe çağırıyorlar diye denizi aşip karşı taraftaki kar-deşlerimizi boğazlamamızı şüphesiz arzulamıyor!

Kanı coşturucu askerî marşlar hakkında bu kadar! Davulların tah-rik edici rolü bir parça deri üzerine iki küçük çomakla vurmaktan ibaret-tir! Bu mektupta Voltaire zahiri nezaketi, dinî ayinleri veya askerî disip-lini basit fizik hareketlere icra etmek için elinden geleni yapmış, bütün gücüyle kendine has mükemmel ve veciz üslubu ile bu konuya eğilmiş ve üç defa aynı şeyleri tekrarlamıştır. Böylece, bir cümle, sayfalarca mu-

hakemenin yerini tutmakta ve bundan maada yazarın dimağının derinliklerinden neşet etmektedir.

“Ve muharebeler kazanıldıktan sonra, bütün Londra’nın donatıldığı, gökyüzü hava fişekleriyle gündüze döndürüldüğü, ve ortalık dua nidaları, çanlar ve toplanlar cınladığı zaman, biz bu bayram gününe sebep olan caniler hakkında sessizce mırıldanırız.” Mektup böylece konunun ağırlığı ile mütenasip olarak çok ciddî bir tarzda nihayet bulmaktadır. Harbi ithamda Voltaire muhatabı bu Quaker ile beraberdir. Ve harbi hakiki manasiyle teşkilâtî bir hiyanete irca ederek bu sayede insanların insanları öldürtmekten ibaret olduğunu kabul ediyor. Voltaire’in tasvir ettiğine göre Quaker’ler komik ve acayip kimselerdir; davranış ve inanışlarında acayip sapıklardır; fakat bunların altındaki meziyet ve dürüstlükleri ve calî olmayan ahlâk ve iyilikleri ile bizi utandırmakta ve çok düşünmemiz gereken şeyler öğretmektedirler. Hristiyanlık derunî bir şey midir, yoksa kuru hareketlerin haricî sathında yalnız bir cilâdan mı ibarettir?

Quaker’den Anglican kilisesine dönerek Voltaire lâyemut iki cümle yazdı. İngiltere hakkında “burası mezhepler memleketidir” diye yazmıştır. “Bir İngiliz, hür bir adam gibi, Cennete hoşlandığı yoldan gider.” Böyle ayrılıklara alışkın olduğumuzdan bize fazla tesir etmeyen birinci cümlenin dinî ayrılıklara karşı aşırı teneffürlerini bildiğimiz Fransızlar üzerinde kopardığı acı tepkiyi anlamak güç değildir. Birçok dinlerin bulunması ve bunlara gösterilen saygı ve müsamaha İngiltere’nin bariz bir hususiyeti idi. Felsefî mektuplarda sık sık temas olunan bu cihetin ima suretiyle zikri bile yazarın kendi memleketine elin ters tarafıyla indirilmiş bir samar idi. İkinci cümle ise müsamahanın lüzumunun lehinde yüzlerce sayfalık bir kitapta yazılacak kadar mana ve kudret taşımaktadır. “Bir İngiliz, hür bir adam gibi, Cennete hoşlandığı yoldan gider.” Açık düşünceli okuyucu şöyle haykırır: Neden olmasın? Ve ses çıkarmadan kendisini tatmin edilmiş hissederek.

Presbyterian’lar hakkındaki mektup daha az dokunaklı olmayan bir cümle ile nihayetlenmektedir. Voltaire’in yazdığına göre “İngiltere’de yalnız bir tek din olsa idi istibdattan korkmamız gerekirdi; iki din olsa idi birbirimizin boğazlarını kesebilirdik; fakat otuz muhtelif din vardır ve hepsi sulh ve saadet içinde yaşamaktadırlar.” Fransız fikirleriyle derinden meşbu olan James Madison Amerikanın muhtelif dinî cemaatleri ile çok ahenktar ve kendisi ile birlikte Jefferson’nun din ve devletin ayrılması hususundaki ısrarlarına çok uygun düşen bu cümleyi tekrar etmeyi âdet edinmişti. Eğer Massachusetts’in Puritan’ları, New York’un Felemenk Lutheran’ları, Maryland’in Katolikleri, Pennsylvania’nın Quaker’leri, Virginia’nın Episcopalian’ları ve Methodist’leri bir araya gele-

bildilerse, bu ancak — ne ben sana karşı ne sen bana karşı — esasından, iş ve memuriyet verilmesinde de asla dinî takyidata tabi tutulmama sayesinde mümkün olmuştur, kısaca burada Voltaire tarafından hulâsa olarak ve canlı bir şekilde ifade edildiği gibi, İngilizlerin geniş görüşlülüğünden ileri gelmiştir.

4

VIII ci mektup dinî sorulardan hükûmete dönmektedir. Bunun konusu "hükûmet hakkında" dır. Krallık istibdat ve zulmüne karşı senelerce yapılan muvaffakiyetli mücadeleye temas ederek yazar şunları işaret etmektedir: "İngiliz milleti, mukavemet etmek suretiyle kralların kudretini ayarlamasını beceren ve zaman zaman yapmak zorunda kaldığı çabalar neticesinde her iyi şeyi yapmağa yetkili hükûmet reisinin kötülük düşündüğü anda ellerini bağlamasını başaran yegâne millettir." Derin manası olan bu cümlelerin son kısmının Fénelon'nun çok kimse tarafından okunan Télémaque'ında geçtiği ve yazarı tarafından on sene sonra Cambrai'ye gelen veliaht namzedi İngiliz prensine tekrarlanıp anlatıldığı, ve 1715 te saltanatı eline geçiren Orleans Dükiünün Pariste Parlamento huzurunda verdiği nutkunda bundan olumlu bir şekilde faydalandığı hatırlanmalıdır. Voltaire onun daha da okunmasına ve yayılmasına yardım etti. Nihayet, gördüğümüz gibi Thomas Jefferson bile aynı şeyleri Fransa'da ihtilâl sırasında aksettirmiştir.

Felsefî mektupların münakaşası yapıldığı sırada Avrupa kıtasındaki muhafazakârların İngiliz tarihinin şiddet politikasının hatırlatılması karşısında ürpardıkları bir hakikat idi. Voltaire bu münakaşayı tamamlamaktadır.

"İngiltere'de hürriyeti tesis etmek şüphesiz ki pahalıya malolmuştur. İstibdat idaresinin timsali kan denizlerinde boğulmuştur; fakat İngilizler elde ettikleri iyi kanunların öyle pek de fazlaya maloldüğünü düşünmemektedirler. Diğer milletlerin daha az sıkıntılı zamanları olmamış değildir; fakat hürriyetleri için akıttıkları kan ancak onların kulluk ve köleliklerini pekiştirmeğe yaramıştır.... Fransızlar bu adadaki hükûmetin adayı çevreleyen denizden daha fırtınalı olduğunu zannederler, ki bu doğrudur, fakat bu kralın fırtınayı estirmeğe başladığı zaman böyledir, yani kralın yalnız kaptanı bulunduğu gemiye sahip çıkmağa çalıştığı zaman böyle olmaktadır."

Voltaire devamla şöyle demektedir: "Fransızların İngilizlere isnat ettikleri en büyük kusur I. Charles'ın katlidir, ki burada eğer muvaffak olsa idi kral da kendini öldürenlere karşı aynı muameleyi tatbik edecekti."

“Elhasıl bir taraftan I. Charles'ın bir meydan muharebesinde mağlûp edildikten sonra esir alınmasına, muhakemeye sevkedilmesine, Westminster tarafından mahkûm edilmesine bakarken, diğer taraftan bir ayini ruhanide rahibi tarafından zehirlenen İmparator VII. Henry'ye, bütün bir partinin kininin temsilcisi bir papaz tarafından III. Henry'ye, IV. Henry'ye karşı tertiplenen ve birçoğu tatbik edilen suikastlerin başarılı olan sonuncusunda Fransa'nın bu büyük kraldan mahrum edilmesine de bakmak icabeder. Bu saldırılar hatırlanmalı, mütalâa olunmalı ve sonra karar verilmelidir.”

Vakayı bu kadar az kelimelerle bu kadar tesirli şekilde kim takdim edebilirdi?

IX cu mektupta yazarın işaret ettiğine göre “bu mesut imtizaç... halk, lordlar ve krallar arasındaki bu ahenk her zaman mevcut değildi. Bu, Magna Charta'dan beri tedrici bir tekâmülün mahsulü idi. Yazar ile daima beraber gitmeyecek olan bu ihya olunmuş demokrasi münasebetiyle Voltaire halk hakkında şöyle yazmaktadır: “Halk beşeriyetin en kuvvetli, hatta en faziletli ve dolayısıyla hürmete en çok lâyık olanıdır.” Devam ederek şöyle demektedir. İnsaniyete hakkını tanımak asırlardan sonra mümkün olmuştur ve ancak bundan sonra çoğunluğun ektiğini azınlığı biçmesinin hata olduğu anlaşılmıştır.” Yazar İngiltere'de çok okunan İncil'den mülhem olarak aldığı fikirleri bu surette aksettirmektedir.¹⁸

Mektubun sonuna doğru Voltaire örnek şekilde on sekizinci yüzyıl vatandaşlarını düşündürmek gayesiyle ve kendi karakteristik üslûbuna uygun ve ifadesinden anlaşıldığına göre henüz Fransa'ya dönmeden daha İngilterede iken yazılmış olan tezatlar yapmaktadır. “Burada bir kimse asilzade veya papaz olmakla muayyen vergileri vermekten muaf değildir... Her insan sınıf ve imtiyaza göre değil (ki bu saçmadır) fakat gelirine göre teberruda bulunur. Haraç veya adam başına keyfi vergi yoktur, fakat doğrudan doğruya araziden alınan vergi vardır.” Böylece yazar Fransa'da imtiyazlı sınıfların yolsuz ve manasız olarak vergiden muaf tutulmalarına hücum etmektedir. Voltaire bundan sonra devamlı “İngiltere'de köylü tahta ayakkabı giyerek ayaklarını berbat etmek ve yürümesini şaşırmak mecburiyetinde değildir, beyaz ekmek yer, iyi giyinir ve ertesi sene vergileri artırırılar endişesiyle davranını çoğaltmaktan ve evinin çatısını kiremit ile örtmekten korkmaz.” Fransa'da ise bu sebeplerden korku o kadar yaygın idi ki 1731 de uzun, yirmi dört saatlik, bir yürüyüşten sonra bir köylünün evine istirahat ve yemek için sığındığı zaman önce evlerindeki serveti tespিতে gelen bir hükûmet memuru zannedilerek içeriye alınmak istenmeyen genç Jean - Jacques Rousseau üzerinde üzüntü ve şaşkınlık yaratmıştı.¹⁹

Diğer mektupta İngiliz ticareti ele alınmaktadır. Voltaire'in büyük alış verişlerin en büyük takdirkârlarından birisi olduğu unutulmamalıdır. Bundan dolayıdır ki, bilâhare İstanbul'a İngiliz sefiri olarak tayin olunan ve bundan sonra da Amerika'ya buna benzer vazifelerle gönderilen başarılı iş adamı Edward Falkener'in yanında, Wandsworth'ta ikameti sıralarında Monsieur Arouet'nin oğlu bu sahada da epey şeyler öğrenmiş ve bu tabii istidadının da gelişmesine fırsat bulmuştur.

Yazar bu müşahedelerinden sonra şunları yazmıştır: "Fransa'da her isteyen bir Marquis olabilir; ve taşradan Paris'e cebi para ile dolu, yahut da isminin sonunda "ac" ve yahut da "İlle" hecelerini hamil olarak gelen herkes şu iddiayı serdedebilir — benim gibi birisi. benim gibi bir adam — övünür ve iş adamlarına tepeden istiskalle bakar." Cemiyete karşı takındığı tavırlara tek sebep olmamakla beraber Rohan — Chabot şövalyesi tarafından maruz bırakıldığı muamele ve tahkir Voltaire için henüz unutulmayacak kadar taze idi. Devamla şunları yazmaktadır: "Tüccar mesleğinden istihfafla bahsedilmesine o kadar alışmıştır ki bundan bundan alınması veya yüzünün kızarması artık abestir; bununla beraber bir devlete hangisinin daha faydalı olduğunu bilmiyorum, kralın hangi saatte uyanıp kalktığını veya ne zaman yatağa girdiğini bilen çok iyi giyinmiş ve makyajlı refakate uşaklık etmekten zevk alan bir asilzade mi, yoksa memleketinin refah ve zenginliğine yardım eden, yazıhanesinden Kahire veya Bombay'a sipariş mektupları gönderen ve dünyanın bile saadetine hizmet edenler mi? Selefi Montesquieu'nün Accm Mektuplarındaki²⁰ inceliği ve ihtiyatından mülhem olan Voltaire bu soruyu "bilmiyorum" diye cevaplandırmaktadır. Tabiatıyla bunu Voltaire'in çok iyi bildiğinden kimsenin şüphesi olmadığı gibi, aynı şey herkes tarafından da malûmdur. Fransa'da aylak ve gittikçe faydasız hale gelen asilzadeganın ticarete intisap ile şeref ve itibarlarını küçültmelerine müsaade edilmiyordu. Çok dokunaklı bir tarzda Montesquieu "asilzadelik koltuklarda kazanılır"²¹ diye yazmıştı. Asilzadelerin genç fertlerinin kendi başlarının çarelerine bakma için müstemlekelere sevk edildiği İngilterede ise durum tamamiyle başka türlü idi. Bundan dolayı ticaret İngiliz bayrağını takip etti, yahut da bayrağa önderlik etti ve bu sayede imparatorluk vüsat kazandı. Voltaire ekonomik faktörlerin ne kadar büyük ve önemli rol oynadıklarını gayet iyi biliyor ve takdir ediyordu.

Mektuplarından biri modern aşılanmanın esasını teşkil eden çiçek hastalığına karşı korunma hakkında idi. On sekizinci yüzyılda bu korkunç hastalık Avrupa'yı kasıp kavurmakta idi. Birçok insanlar ölüyorlardı, ve kurtulanlar da hayatları müddetince çiçek - bozuğu olarak kalıyorlardı. Hastalık tabiatıyla prens ve prensesleri de affetmiyordu ve Louis XV de

bu hastalığın pençesi altında 1774 de can verdi. 1723 te Voltaire de bu hastalığa yakalanmış ve güçlüğüle yakayı kurtarabilmişti. Bundan dolayı o sıralarda Lady Mary Wortley Montagu tarafından İstanbul'dan İngiltere'ye getirilen ve bu hastalığın katı tedavisini teşkil eden usule taraf-tar idi. Fakat dinî tesir altında bulunan Sorbonne ve hâlâ kan alma ve amel ilâçları ile tedavide muzir olan zamanın eski kafalı hekimleri buna mümanaat etmekte idiler. Bu kara cehalet ile manasız mukavemeti yenebilmek için Voltaire ile muasırlarının daha uzun yıllar çaba harcamaları icabetti.

Locke, Francis Bacon, Descartes, Newton'nun cazibei arz hakkındaki diğer mektuplarının on sekizinci yüzyıl üzerinde büyük tesirleri olmuştur. Modern dünyamızda ilmin her gün artan rolüne inanmış olan Montesquieu'den birazının Voltaire'e de geçtiğini böylece görmekteyiz.

5

Felsefî mektupların en göze çarpan, en yanlış ve aynı zamanda en karakteristîk olanlarının birisi İngiliz trajedisi hakkında olanıdır. Klâsik eserlere bağlı, Corneille ve bilhassa Racine'in tesiri altında kalan, kendisi de muvaffakiyetli piyeslerini zaman, mekân ve hadiseler serisinden ibaret üç ünitenin teşkil ettiği esas üzerine bina eden Voltaire'e Shakespeare "dehanın bir barbarı"²² gibi göründü. Böylece Voltaire orijinalitesine karşı duyduğu hayranlığı Fransa'da tesis edilmiş olan muntazam şekil ve kaidelere riayetsizlikle karıştırarak İngiliz yazara karşı ağır tenkidlere girişti. Onun hakkında şöyle yazdı: "Shakespeare kudret ve velûdiyet ile taşan, fıtrat ve ulviyet ile dolu bir dehaya sahiptir, fakat ince zevk ile usul ve kaideden zerre kadar nasibi yoktur."

Voltaire, Macaulay tarafından şimdiye kadar yaşamış olan tenkidçilerin en ağırı²³ diye vasıflandırılan İngiliz Thomas Rymer'i dile getirerek şöyle devam etmektedir: "Çok dokunaklı bir piyes olan Venedik Zencisi trajedisinde bir erkek sahnede karısını boğmaktadır, ve zavallı kadın boğulduktan sonra çok halsiz yere düşerek öldürüldüğünü bağıarak ilân etmektedir." Othello hakkında bu kadar. Şimdi Hamlet'e bir göz atalım. Burada "mezarcular içerek, gülünç şarkılar söyleyerek ve kazdan çıkardıkları kafataslarını şuraya buraya atarak, kendi mesleklerindeki insanlara uygun jestlerle bir mezar kazmaktadırlar."

Bugün Voltaire ile güçlüğüle hemfikiriz, bununla beraber, son zamanlarda büyük Shakespeare aktörü Maurice Evans, ki efkârı umumiyenin zevklerini çok iyi bildiği muhakkaktır, "piyese lüzumlu" bulmadığından ve "yarattığı mizahın modern kulaklara acayip" geldiğinden bu

kısmı teksten çıkarmıştır. Onsekizinci yüzyılda David Garrick de aynı noktai nazarı müdafaa etmiştir. Voltaire, Brütüs. Cassius ve Romalı İmparator trajedilerine şokan tesir yapan Julius Caesar'daki ayakkabıcı ve marangozların arasında geçen kaba şakalara da aynı şekilde isyan etmiştir. Klâsik malûmata bağlı kalan Fransız yazar, Roma'nın halk tabakasında olduğu gibi Elizabeth devrinin de şamatacı, müfsit ve sözlünü sakınmayan ahalisinin yaşama tarzına uygun olan bu cihetleri kabul edemiyordu. Halkın bu temayülleri ve gösterdikleri reaksiyonların neticesi doğan bu hadiselerin şiddetlenerek bu büyük şaheserler haline nasıl sokulduğunu göremiyordu. Onun için olduğu gibi, aydın İngilizlerin çoğu için de, klâsik ünite ve görüş hâkim olmalıydı. Sarhoş kapıcı Macbeth'in trajik sahnede dolaşması tıpkı muhteşem ve yıldızlı Versailles sarayı salonlarına hem de çok önemli ve ciddi mevzuların konuşulup kararlar alındığı sırada girmesine benziyordu. Bu vaziyette derhal kolundan tutulup dışarı atılması gerekirdi. Bu gibi müdahalelere Shakespeare neden müsamaha etmişti?

Ancak seyircilerin zevklerini tatmin etmek için böyle hareket etmiş olabilir. Ve şüphesiz bu suretle hareket etmesi kaidelere olan cehaletinden ileri gelmiştir.

Bugün üstün olarak Voltaire'e gülmek temayilünü hissediyorsak ta, unutmamalıyız ki on sekizinci yüzyılda yalnız Fransızlar değil fakat İngiltere'deki kültürlü kimselerin çoğu da onun gibi düşünüyordu. Şair Milton aynı piyeste komik ve trajik anasının birleştirilmesine itiraz etti. Shakespeare'in trajedilerine "önemsiz ve kaba şahısların" sokulmasına karşı geldi, bunların sırf halkı memnun etmek için yapıldığını ileri sürdü ve kesin olarak yirmi dört saatlik zaman tahdidi ünitesine sadık kaldı.²⁴ Büyük selefini çok takdir eden ve davranışlarında samimî olan Dryden bile, Shakespeare'in yaşadığı devirde "zamanın geri ve cahil olduğunu" ve muhayyilesinin kudretinin çok defa muhakemenin hudutlarını aşmağa sürüklendiğini söylemiştir.²⁵

Şimdi sempati veya nefret ile anılan Thomas Rymer, Voltaire'in zamanında İngiltere'de hürmet ile kendisine müracaat edilen bir tenkidçi idi. Spence'e göre Pope Rymer'dan şöyle bahsetmektedir: "Umumiyet itibariyle gelmiş geçmiş tenkidçilerimizin en iyilerinden biridir,"²⁶ — Macaulay'den tamamiyle değişik! Aynı şekilde Dryden, "Shakespeare ve Fletcher'in eserlerinde ne kadar hatalı olduklarını Mr. Rymer tenkidlerinde meydana çıkarmıştır."²⁷ demistir. Othello hakkında Rymer şu özeti yapmıştır: "Bu piyeste biraz komiklik, biraz nükte, maksatsız gülünç buluşlar ve seyircileri eğlendirmek için biraz taklit vardır; fakat trajik kısmı tatsız tuzsuz maskaralıktan başka bir şey değildir."²⁸ Shakespeare'in Ju-

lius Caesar'ı bundan daha muvaffakiyetli ve parlak değildir.²⁹ John Dennis Shakespeare'ın iyi ve güzel taraflarını takdir etmekle beraber, "asil şiirlerinin şerefi ile mütenasip olmayan şeyler ilâve etmekle itham etmektedir, "Julius Caesar'daki ayak takımı gibi."³⁰ Addison Elizabeth dramatis-tinin "şatafath cümleler" kullanmasına itiraz etti, sahnede çok fazla cinayetler işlendiğine işaret etti ve her ne kadar onu esas itibariyle takdir ettiyse de, Dryden kadar ve hatta ondan da daha fazla hayranlık duyduysa da, bunlara rağmen sönük ve önemsiz eseri Cato 'yu klâsik kaidelere göre yazdı.³¹

Nicholas Rowe³² Shakespeare'i müdafaa etti, fakat Charles Gildon³³ Hamlet'te mezar kazıcıları yersiz bulduğunu söyleyerek bu cepheden esere hücum etti, "İngiliz yazar eğer güzel bir şey cynandığını görmek talihine mazhar olsa idi bizlere daha asil piyesler verebilmiş olacaktı," dedi ve söylemek istediklerini şöyle özetledi: "Shakespeare hakikaten birçok güzelliklerle memlûdur, fakat bütün bunlar bir çöp yığını halindedir."

Voltaire'in ziyaret ettiği devirdeki İngiltere'nin, birçok bakımlardan tipik ve büyük şairi, Alexander Pope idi. Pope'ın 1725 te çıkan Shakespeare baskısındaki önsözü Fransız yazarın muvasalatından ancak bir sene önce çıkmıştı. Pope diyordu ki "bütün İngiliz şairleri arasında, Shakespeare'in tenkid için en müsaiti ve dolgunu olduğu kabul edilmesi gerekir, ve onda her cinsten aşıkâr güzelliklerle hataları sayısız nispette görmek mümkündür." Pope karakterlerinin hakiki ve şahsiyet sahibi olmalarından, ve bizim heyecanlarımızı kahkahalara veya göz yaşlarına garkedecek kadar sürüklemesi bakımından Shakespeare'i methetmekte, fakat piyeslerine "tacirlerle makinistleri" ithal etmesinden, tumturaklı ve saçma sözlerden, gürültülü şiir yapmaktan, basit soytarlıklardan, açık saçık şakalarla ahlâksız küfürbazlıktan ve palyaçolarla kaçıkların gayri edebî jestlerinden dolayı ve bu yüzden kaidelerden inhiraf etmesinden ötürü onu zem ve itham etmekte idi. Bununla beraber, bu hususlarda eksiklerin daha ziyade zamanına ait olduğunu özür beyan ederek teslim ediyor ve bunların kültürü olmayan halk kitlesinin zevklerine hitap etmek ihtiyacından doğduğunu kabul ediyordu.³⁴ Voltaire'in İngiltere'deki ilk hamisi Bolingbroke ta Pope'un bu görüşüne iştirak etmekte idi.³⁵ O zamanlarda İngiltere'nin edebî zevkler bakımından kuvvetli bir surette Fransız tesiri altında olduğu muhakkaktı.

1726 yılının mayısında çok zeki ve mütecessis olan Voltaire'in genç yaşta içine girdiği vasat işte böyle idi. Onun klâsik bilgilerini ve eğilimini terkederek günün kültürlü İngilizleriyle kendi büyük şairleri hakkındaki fikirleri üzerinde bilfiil mücadele etmesini beklemek doğru olmazdı. Bu davranışlar şimdi bizde sürpriz tesiri yapabilir, fakat Shakespeare'e karşı

perestişkârlık etmeksizin modern tiyatrodâ bile onun birçok sahneleri kısaltılmakta ve yahut yeniden tanzim edilmektedir. İngiltere'deki birçok muasırları gibi Voltaire de Shakespeare'e lâıyk olduğu kıymeti vermemiştı. Bununla beraber, her ne kadar ifrata kaçtı ise de, tenkidlerinde büsbütün haksız değildi. İngiliz dramatistinin büyük ve orijinal bir dehaya sahip olduğunu gördü. Voltaire klâsik bilgi ve eğiliminden ve şahsı tecrübesinden tecerrüt edememekle beraber, şahit olduğu canlı, ve hareketli Shakespeare sahnelerini takdirden geri kalmadı, Fransız trajedisi hakkında pek fazla ve lüzumsuz konuşulduğunu hissetti ve çekinerek de olsa Shakespeare'in tarihi dram şekline sokmasından ilham alarak ve tesiri altında kalarak onu taklit etmeğe başladı. Eski rejimin dinî, içtimai ve siyasî suiistimallerine hücum edecek kadar cesur olan Voltaire, edebî mevzu ve meselelerde şaşılacak kadar muhafazakâr idi. Felsefî mektuplar onun tabiat ve mizacına derin şekilde yerleşmiş olan bir tezdâ vazih olarak ortaya koymaktadır. Louis - Le - Grand kolejindeki Jesuit hocalar dinde olmamakla beraber dram ve şiirde onun his, zevk ve temayüllerini işlemeğe muvaffak olmuşlardı.

Felsefî mektuplar Voltaire'in nesirde ilk şaheseridir. Bugün de zevk ve istifade ile okunabilirler. Voltaire'in zekâsı, nüktesi ve kısa fakat veciz kalemı, yirmi beş sene sonra yazdığı Candide isimindeki romanı istisna edilirse, hiç bir surette aşılammıştır. Jean - Jacques Rousseau, İtirafatında, Felsefî Mektupların kendisine ilk defa düşünme ilhamını nasıl aşıladığını anlatmaktadır.³⁶ Hakikaten yavaş tekâmül eden dimağını işletmek için ona çeşitli mevzular ve materyal sağladı. Her ne kadar Voltaire'e has üslûba erişmesi ve hâkim olması düşünülemezse de, bu küçük kitap ona büyük bir yazarın kalemini ne kadar hünerli ve tesirli kullanabileceğini gösterdi. Asrın ortalarında Rousseau meçhullükten birdenbire parlayıp ortaya çıkınca hâlâ Voltaire'i kendisinin edebî üstadı olarak tanımakta idi.³⁷ Muhakkak bu Cenevreli meşhur selefinden çok başka bir istikamette gidiyordu, bununla beraber ilk tenbih aşikâr olarak Voltaire'den gelmişti; fakat bunun derecesini bugün tayin etmek güçtür. Rousseau ile birlikte, zamanında olduğu gibi, bugün de hâlâ taklid edilememiş ve taklit edilemez olan yekta bir eserin önünde ancak hayranlıkla eğilebiliriz.

VOLTAIRE TARİHÇİ

1

İngiltere'de iken, Voltaire yalnız felsefi mektupları yazmağa yarayan şeylerle meşgul olmadı; o aynı zamanda dikkatini tarih üzerine de çevirmiş ve tarih yazmaya karar vermişti — fakat kısa zaman sonra Montesquieu'nün elinde çok sürükleyici hale gelen ve her gün Lâtince tedris edilen o devrin mekteplerinde yetişen her talebeye umumî hatlarıyla malûm olan ananevî eski Roma tarihini değil — . Bunun üzerine, Voltaire gözlerini az bilinen kuzeye çevirdi, ve bir muharebede aniden öldürülmesi üzerinden henüz daha on sene geçmemiş olan İsveç kralı XII. Charles'ın hikâyesini anlatmağa koyuldu. Bu çağdaş tarih idi, ve henüz yeni ve münazaalı olduğundan şüphe ve tereddüt bulutları altından sıyrılmamıştı. İngiltere'de iken Voltaire tasvir olunan vakalara bizzat şahit olanlarla doğrudan doğruya konuştu, eline geçirebildiği bütün vesikaları tetkik etti ve cüretkâr skepticism ve nafiz nazarlarıyla gizli hakikatlere ulaşmağa çalıştı.¹ Kısaca, onun araştırma usulü esas itibariyle modern ve etraflı neticeleri bakımından sağlam temellere istinat ediyordu. Voltaire'in bu tarihinde ancak İsveç'teki arşivlere girip oradaki mevsuk evrakı tetkik edebilme imkânını bulan on dokuzuncu yüzyıl tarihçileri önemli düzeltme ve değişiklikler yapmaya muktedir olabilmişlerdir—

Bu hikâyeyi anlatmağa neden lüzum hissetmiştir? Voltaire bu husustaki kanaatini hususî tarihleri yazılması gereken çok az hükümdar vardır... Ebediliğe en büyük hakkı kazananlar ancak beşeriyete az çok iyilik etmiş olan hükümdarlardır diye izhar etmektedir. Böylece, Fransa mevcut olduğu müddetçe insanlar XII. Louis'nin milleti için gösterdiği şefkati daima hatırlayacaklardır; I. Francis'in ilimler ve yüksek sanatları himayesi uğrunda irtikâp ettiği büyük hataları affedeceklerdir; makam ve şöhretini kendi kudreti sayesinde kazandığı zaferler ile birlikte büyük merhameti ile sağlayan IV. Henry'yi hürmet ve huşu ile anacaklar; I. Francis tarafından meydana çıkarılan yüksek sanatların muhafazasını devam ettiren XIV. Louis'nin haşmetini medhüsena edeceklerdir. Aksi

sebeplerden dolayı da insanlar fena hükûmdarların da hayat hikâyelerini akıllarında tutacaklardır, tıpkı sel felâketlerini, büyük yangınları ve salgın hastalıkları hatırladıkları gibi.

Böylece tarihin bir manevî tarafı vardır ve beşeriyet bunun öğretiliklerinden gereken dersi alabilmektedir. Voltaire devam ederek şöyle yazmaktadır “fakat, insanların acınacak ve zayıf tarafları kötülükleri parlak bir şekilde işleyenlere hayranlık duymaktan ve bir iparatorluğu kurandan ziyade yıkandan bahsetmeyi tercih etmelerinden ileri gelmektedir.”

O halde bu sahneye İsveç kralı nereden gelmektedir? Yazar şöyle cevap vermektedir: “Bu kitap ellerine geçtiği takdirde okunmasından bazı hükûmdarların faydalansağı mülâhazasına vardık. XII. Charles’ın hayat hikâyesini okuduktan sonra fetihler peşinde koşma çılgınlığından kurtulmayacak hiç bir hükûmdar şüphesiz kalmayacaktır.” Üç sene kadar sonra, Felsefî Mektuplarında Voltaire, çılgınlık kelimesini biraz daha kuvvetlendirerek aynı geyi ısrarla tekrar etmişti. Bunu “fetihlerin parlak çılgınlığı” şekline sokmuş ve böylelikle insanın hiç bir zaman saadetine medar olmayan kuvvete karşı meclûbiyetini ve buna dayanılarak işlenen sulistimalleri tebarüz ettirmeğe çalışmıştı. Bu çok duyulmamış dersi öğrenmekte XIV cü Louis çok geç kalmıştı. Acaba XV ci Louis buna sadık kalabilir miydi? Ümidinin boşa çıkması mukadder olmakla beraber, Voltaire’in böyle düşündüğüne şüphe yoktu.

Voltaire şöyle demektedir: “Biz bu tarihi iyi bilinen ve inanılan insanların hikâyelerinden terkip ettik, bu bahisleri Rus imparatoru büyük Petro ile XII. Charles’ın yanında müteaddit seneler bulunan insanlardan ve bu hükûmdarların ölümlerinden sonra serbest bir memleket olan İngiltere’de yerleşmiş ve hakikatleri gizlemekte menfaatleri olmayan kimselerden öğrendik... Şahadetlerine güvendiğimiz insanlara danışmadan hiç bir hadiseyi iddialı olarak ileri sürmedik... Bu eserde eğer hükûmdarlar ve devlet adamları hoş gitmeyen hakikatlere rastlarsa, şunu hatırlamalıdır ki halka hizmet eden kimseler olduklarından, yaptıklarından hesap vermek mecburiyetindedirler; büyüklükleri karşısında ödedikleri bedel şudur; tarihin bir yordakçından ziyade bir şahit olduğunu bilmeleri gerekir; ve insanları hakkımızda iyi konuşmağa sevk etmek iyilik yapmamızla mümkündür.”

Burada nazarı dikkatten geçirilmesi gereken noktai nazar modern olarak telâkki etmekten hoşlandığımız şeylerdir, bununla beraber, propagandanın hâkim olduğu dünyamızda kabule şayan olmaktan umumiyetle ne kadar uzaktır, hoş gitmeyen ve acı olan hakikatlere hürmet

duymak hususunda daha ne kadar çok öğreneceğimiz şeyler vardır. Voltaire'in göstermek istediği dersler her zaman yerinde ve lüzumlu olacaktır.

Sade, direkt, hakikî cümleler halinde yazar XII. Charles'ın düşman siperlerini kendi siperleriyle birleştiren bir hendekte ihtiyatsız bir tarzda kendisini düşmana gösterdiği bir sırada ansızın nasıl bir düşman mermisine hedef olup öldürüldüğünü anlatmaktadır. Voltaire bu hadise hakkında hakikat olarak ne bulabildi ise onu anlatmaktadır. Tarihçi olarak bu vakayı şöyle tasvir etmektedir: "En büyük ikbali ve en zalim idbarı gördükten sonra fakat bunlar yüzünden karakterinden bir şey kaybetmeden ve hiç bir sarsıntı geçirmeden, İsveç kralı XII. Charles otuz altı buçuk yaşında olarak uful etti. Hemen hemen bütün hareketleri, hususî hayatındaki yeknesak olanlar dahil, ortanın çok fevkinde hareketlerdi. Bugüne kadar hiç bir zaaf göstermeden yaşamış olan yegâne adam ve belki de yegâne kraldır! Bir kahramanın bütün faziletlerini haizdi; fakat onları o kadar ifrata götürdü ki onlar yüzünden çok tehlikeli neticeler aldığı gibi çok büyük fenalıklara da duçar oldu. İnatçılığa inkılâp eden sebatkârlığı Ukranya'da başına felâketler yağdırdı, ve Türklerin elinde beş sene esaretine sebep oldu; cömertliği ve hoşgörülüğü ifrata müncer olarak İsveç'i mahvetti; ölçsüz atılganlığa varan cesareti ölümüne sebebiyet verdi; hakseverliği bazen zulüm ve gaddarlığa kadar vardı; ve hayatının son yıllarında salâhiyetinin idamesi istibdadı sayesinde mümkün oldu. Bir teki bile başka bir hükûmdarı ebedileştirmeye yetecek olan büyük meziyetleri kendi memleketine talihsizlik getirdi. Hiç kimseye hücum etmedi; fakat kindarlık hususunda amansız olup ihtiyatlı davranmağa muvaffak olamadı. Hudutlarını genişletmeden bir fatih olmağa heveslenen ilk hükûmdardı; imparatorluklar fethedip onları geri vermediği arzu ediyordu. Zafer, harp ve intikam almak ihtirası büyük bir devlet adamı olmasına mani oldular ki bu vasfa sahip olamayan hiç kimse hakikî manada bir fatih olamaz. Muharebeden evvel ve zaferden sonra alçak gönüllülüğünü muhafaza ediyordu; mağlûbiyetten sonra sebatkâr idi; kendi hayatını olduğu gibi vatandaşlarının hayatını da istiskal ediyor, kendisine karşı olduğu gibi onlara karşı da haşın davranıyordu; büyük olmaktan ziyade nevi şahsına münhasır bir adamdı; taklit etmekten ziyade hayret edilecek bir adam. Onun hayatı krallara huzur ve saadet içinde bir devletin böyle şan ve haşmete ne kadar üstün olduğunu öğretmelidir." Kitabın bize ilettiği netice budur.

İsveç kralı XII. Charles'ın Tarihi Voltaire'in İngiltere'den dönüşünden iki sene sonra, 1731 de çıktı. Vakanüvislerin sönük hikâyelerine mukabil Voltaire'in bu tarihî eseri kolaylıkla semere verdi. Bilâhare yazdığı nesir eserlerinde olduğu gibi bu eserini de büyük bir seyyaliyet ve sade-

likle yazdı. Okuyucular güçlükle tarih okuduklarının farkına vardılar. Tarih okullarda kabul edildiği gibi kafa yorucu ve sıkıcı bir şey değil miydi? Fakat bu modern bir biyografi idi, kendi zamanının hayranlık duyulan bir kahramanının hikâyesi idi. Ve ondan öğrenilecek bir de ders vardı. Eğer hükümdarlar bu dersi öğrenemeyecek iseler yazarın harbe karşı duyduğu nefreti halkın paylaşmakta hakkı hatta lüzumsuz fetihlerin önlenmesinde menfaati vardı. Bir nesil sonra İngiliz şair Thomas Gray “şöhretin yolları yalnız mezara götürür” diye yazacaktı.³ Fakat Napoleon giriştiği vahim Rus seferi ortasında Voltaire’in eserinden istihkar ile bahsetmiştir.⁴ “Mukadderat çizecek” kudretteki bu adam, mağlûbiyet, sürgün ve Saint - Helena da ölümü dahi önceden haber veren beklenmeyen bu neticeyi hoş karşılamadı. Zamanımız diktatörlerinden Hitler böyle bir kitabı okuyamayacak kadar aşırı bencil idi. Fakat sözde fatihler yok olduktan sonra da bu eser yaşamaktadır.

2

Monsieur de Caumartin ile birlikte 1715 te Saint - Ange’daki kısa sürgünden sonra Voltaire’in XIV. Louis’nin idaresi ile alâkalanmasında hususî bir sebep vardı. Ev sahibi ona bu büyük asır hakkında bir yığın paha biçilmez hatıralar anlatmıştı. Genç yazar hayatının ilk yirmi beş yılını bu büyük hükümdarın devrinde yaşamıştı ve bundan başka artık bütün Avrupa’da takdir edilen Fransız kâsisizminin harikulâde başarılarının sağladığı itibar ve şöhret dolu Boileau ve Racine’nin edebi devirleri onu teshir etmişti. Çok tabii olarak Voltaire kalben ve bütün hisleriyle arkaya, bu Fransız edebiyatının Altın Devri yıllarına bakmakta idi. O halde, yaşadığı zamana bu kadar yakın olmakla beraber yakında kısmen nisyanı bürünmek tehlikesi ile karşı karşıya olan bu zamanların tarihi neye yazılmıyordu? XII. Charles’ın tarihini yazdığı zaman olduğu gibi şimdi de kendisine direkt olarak hakikî malûmat verenler vardı, daha yaşlı aydın ve büyük adamların hatıraları canlı olarak henüz ayakta idi. Aynı zamanda elle tutulmuş ve on dokuzuncu yüzyıldan önce basılması mümkün olmayan bir yığın hatırat külliyyatı vardı. Villars ve Dangeau’nun kayıtları ve daha sonraları da Saint - Simon’nun şahadetine dayanan çok heyecanlı ve kıymetli intibaları vardı. Henüz gizli tutulan birçok mehzazlara da Voltaire el atabilmekte idi.

Kendisine yardım edebilecek durumda olan arkadaş ve tanıdıklarına mektuplar yazdı. Levesque de Buigny’ye yazdığı mektupta şöyle diyordu: “Efendim, eğer Louis XIV hükümlanlığma ait düşünür okurlar için kıymetli olan fıkralarınız varsa onları bana anlatmanızı istirham ederim.”⁵

Tarihçi arkadaşı Abbé du Bos'a yazdığı diğer mektupta da: "Ben sadece hükümdarın hayatını yazmıyorum, takvim sırasına göre yalnız vakaları da yazmıyorum, ben daha ziyade en büyük şöhrete kavuşan yüzyılda yaşayan insanların kafalarının tarihini yazıyorum..... Bu yüzyılın hususiyetleri nedir, ihtilâl kıpırdanışlarına sebebiyet veren nedir, yüz sene içinde neler önem kazanacaktır, bu sefer yazmak istediğim şeyler bunlardır."⁶

Voltaire Lord Hervey'ye yazdığı gibi "dünyada sanki bir tok kendisi varmış ve yahut da ona bağlı olmadan başka hiç bir şey yokmuş gibi yalnız bir kralın sergüzeştlerinden bahseden tarihlerden yorulmuş. Bir kelime ile benim yazdığım büyük bir asrın tarihidir," demektedir. Böylece daha yeni yazmış olduğu XII. Charles hakkındaki gibi basit biyografik bir hikâyeden çok geçmeden yeni ve önemli bir yöne döndü. Artık daha geniş bir saha peşinde idi. Bu seferki eserinin ismi: "XIV. Louis ve Zamanları," yahut da "XIV. Louis Devri" olacaktı.

Bundan maada, kendisiyle aşka düştüğü, kendisinin metresi olan, ve bundan sonraki on beş senelik hayatının büyük kısmını şekillendiren ve renklendiren kadın olan Madame du Châtelet, tarih sevmiyordu. Bu kadın tarihte harp ve darplerin arka arkaya zevksiz sıralanmasından ve birbiri ardından gelen hükümdarların isimlerinin uzun listelerinden başka bir şey görmüyordu. Günümüzün birçok okullu kız ve erkek çocukları, gibi, Madame du Châtelet de insanların yaşayışlarının bütün özünün çıkarıldığı, bu özetleri hazırlayanların hiç bir incelik ve zekâ göstermeden bastırdıkları kitapları okuyup ezberlemeden başka tarih hakkında malûmatı yoktu ve zevk alamamıştı. İnsanın tecrübe ve düşüncesi üzerinde tarihin ne manası vardı? Madame du Châtelet hiç bir şey görmüyordu. Onun için matematik, fen ve felsefenin manası vardı, fakat tarihin yoktu. Bundan dolayı Voltaire tarihin "felsefi" olabileceğini, insan kafası için mana ve önem taşıyabileceğini göstermeğe çaba sarfetti. Bunu "XIV. Louis'nin Devri" esnasında medeniyetin bütün panoramasını çizerek ve tasvir ederek göstermeğe çalışacaktı.

Hemen hemen yirmi sene kadar, müteaddit diğer edebî mesguliyetleri arasında, Voltaire geniş surette okuyarak, notlar alarak ve birçok otoritelere başvurarak büyük eseri üzerinde çalışmalarına devam etti. Dangeau nun yirmi cildini "kırk sayfa halinde hulâsa" ettiğini dramatik bir şekilde tesbit etti ve bu suretle katiyete doğru yorulmak bilmez çabasını teyit etti.*

XIV. Louis'nin önemsiz hatıratı dahi Voltaire'e ulaştırılmıştı. Voltaire aynı zamanda iki yüz cilt kadar tabedilmiş hatırat da okudu. En nihayet, 1745 te saray tercümeihal yazarı olduktan sonra, yazar devlet

arşivlerini tetkik edebilme imtiyazına da sahip oldu. Hakikaten, eseri ancak romantik devrin on sekizinci asrın analitik üslûbuna bahşettiği renkten mahrumdur. Voltaire yalnız gözler için yazmaya arzulu değildi; o halkın zevkini tatmin için ve o zaman birçok okuyucular için malûm olan sarayın muhteşem debdebelerini, âdetlerini, erkek ve kadınlarını tanıtmak hususunda teşebbüste bulunmadı; o, daha ziyade zeki olanlar ve dimağlarını çalıştıranlar için yazdı. Şu da bir hakikattir ki Voltaire, bir zaman için çok ketum davranarak tetkik ve müşahedelerinden elde ettiklerine rağmen XIV. Louis'nin idaresine ait kusur ve hataları ifşa etmekten kaçınmıştır.⁹ Bilâkiz bir evvelki asrı tarafsız olamayacak derecede takdir etmiştir; diğer taraftan müsrif ve sefih kral XV. Louis'e rağmen bu devrin haşmeti ile mütenazip bir ders çıkarmaya çalıştı ve bundan dolayı geçen idareleri tenkid etmeyecekti. Bundan maada, vatansever bir Fransız olarak, Voltaire bütün Avrupalıların gözlerini hırsıyla bürüyen bu asrı sempati ile telâkki etmekten başka türlü hareket edemedi.

Fakat bu günün tarafsızlığı ile arkaya, o günlere atfı nazar ederek gördüğümüz bu beşeri kusurlara rağmen, onu o zaman çok okunan bir eser yapan mühim tarafları ve vasıfları da vardı. Voltaire vesikaların sıhhatli olanlarını seçti, eline geçirdiği me hazların hepsini şüphecilğe kadar giden bir titizlikle inceledi ve vakaların büyük çoğunluğunda hakikati tespit için çok gayret ve dikkat sarfetti. "Demir maskeli adamın" sırlarına nüfuz etmeğe çaba sarfetti ve "onun hizmetinde bulunan" insanlarla mülâkatlarda bulundu,¹⁰ hükümdarlığın iktisadi tarihini çizmek niyetiyle kendileriyle iyi konuştuğu memurların fikirlerini a'lı ve onların hatıratını tetkik etti; Abbé de Saint-Pierre'in yazmış o'duğu "XIV. Louis'nin Politika Takvimi" ni muvakkaten ve ödünc olarak elde etmeğe çalıştı. İnsan kafasının felsefe, belâgat, şiir ve tenkidde takip ettiği seyri göstermek; resimde, heykeltıraşlıkta, müzikte, altın ve gümüş işlemelerinde, halıcılık, aynacılık, altın kaplama ve saatçilikteki terakkiyi çizmek istedi."¹¹ Yazmak istediği bir tek yazar için ve bilhassa kendisi gibi birçok faaliyetlerle uğraşan birisi için muazzam bir iş, çok zengin bir kültürün zaptı ve tasvibi idi ki, bu yolda tamamıyla muvaffak olmuş sayılmazsa da, bu teşebbüs istikbal için bir program ve bir ideal hazırlamış oldu. Buna bakarak, bundan sonraki tarihçiler dar manada yalnız politik sorularla uğraşmayacaklar, fakat bir devrin aynı zamanda entellektüel, artistik ve dinî cepheleriyle de meşgul olacaklardır.

Voltaire sunları yazmaktadır: "Okuyucu burada daha evvelki devirlerde tasvir edilenlerden daha fazla bir şey beklemelidir: harpler hakkında birçok tafsilât, silâh ile alınan ve geri alınan, teslim olan ve anlaşımlarla geri verilen şehirler, o zamanlarda yaşayanlar için ilginç olan bir

çok hadiseler ve şartlar sonra gelen kuşakların nazarında ehemmiyetlerini kaybetmişler ve imparatorlukların mukadderatını tayin eden büyük vekayi ve hareketler önünde tamamıyla silinmiş ve kaybolmuştur. Yapılan ve yaşanan her şey yazılmağa değmez. Biz yazdığımız bu tarihte, yalnız beşeriyetin âdet ve muşerreti ile haleti ruhiyesini göstermeğe yarayacak hususları, öğretici olan ve fazilete karşı, yüksek sanatlara ve insanın kendi memleketine karşı takdîrkârlık ve muhabbeti teşvik eden amilleri araştıracamız ve yazacağız.”¹²

Tarih ayırıcı olmalıdır. Genç ve meşhur Anatole France gibi, memleketinin hikâyecisini “bütün tafsîlâtıyla elli ciltlik”¹³ bir eser halinde yazmayı düşünmezdi. Mekân ve okuyucunun zamanının ve âlâkasının tahdit edilmesinin lüzumu böyle bir ayırım ve seçme yapmayı icabettirir. Voltaire kendisince önemli olan şeyleri seçti. Tarihin öğretebileceği her şeyi önce kendisi öğrenmek, sonra da bunları gelccok nezillere öğretmeyi arzu etti. Bazen onun bu tarzdaki seçmeleriyle ve önem verdiği noktalarla mutabakat halinde olmayabiliriz, fakat geçmişin tecrübelerini, ihmalden dolayı çok zarara gireriz. Bunun alternatifi malûm hataları tekrar etmenin cezasıdır. Doğru yolu göstermek tehlikelidir ve Voltaire, bu tuzaklardan tamamıyla kurtulamamıştı. Diğer taraftan, bir gaye, bir maksat, bir ideal olmadan, tarihte manasız hadiseleri arka arkaya görmenin de zararları vardır. Her zaman olduğu gibi, mücadele en isabetli orta yolu muhafaza etmek, hadiseleri tarafsız bir zaviyeden görmek, fakat mevcut olan manayı ve dersi kaçırmadan veya gölgeye düştürmeden, bunu yapabilmektir. Başarılarında da başarısızlıklarında da Voltaire’in çabası, bize ne aranacağını ve nelerden kaçınılacağını gösterir.

“XIV. Louis’nin Devri” ezri en nihayete, yazarı Postsdam’da, büyük Frederick’in sarayında iken, 1751 senesinde imişar etti. Montesquieu’nün “Kanunların Ruhı” gibi, daha yavaş, daha az eziyetli olmakla ve Voltaire’in büyük selefinde olduğu gibi yalnız bir konuya inhisar etmemekle beraber, yirmi sene peşinde koşulan bir gayeye ulaşmak neticesi eser meydana geldi.¹⁴ Bununla beraber, “XIV. Louis’nin Devri” bir çağ yarattı. İntişarından sonra, eskinin büyük Yunan ve Roma tarihçilerinin yaptıkları gibi, tarih tekrar düşünür ve akıllı insanların elinde bir kıymet ve mana kazanma yoluna girdi. Tarih, en kuvvetli nüfuzu nazar sahibi olan işleyen kafalar nezdinde bilginin bütün derecelerini, ihata ve tefsir kabiyetlerini harekete getirmeğe başladı ve onlara inkışaf imkânları ile sahalrı hazırladı. Efkârı umumiyenin faydalanabilmesi için tarihin en iyi hikâyeye üslûbu ile yazılması artık büyük bir zaruret haline gelmişti. Kısaca, tarih de artık ilim ile sanatı meczedebilir duruma girmişti.

3

Dramatist, şair ve nesir yazarı olarak başarı ile geçen bu dolu seneler zarfında Voltaire, dikkat ve alâkasını daha geniş muhtevalı bir konuya çevirmekle meşguldü. Büyük bir hırsla Madame du Châtelet'yi olduğu gibi dünyayı da önce "evrensel tarih" ismini verdiği meselelerle meşgul etmeyi ve bu istikamette kendilerine zevk ve kültür aşılamaı düşündü. Bu sefer beşeriyetin kendisini mevzu olarak seçti. Muhakkak olan Voltaire artık Bossuet tarafından çok güzel derlenmiş ve yazılmış olan Romalıların tarihi ve yahut da Rollin ve diğerleri tarafından ele alınıp mükemmel surette anlatılmış olan eski tarihlerle meşgul olmayacaktır. O, Charlemagne ile başlayıp "XIV. Louis'nin Devri" nde bahsettiği zamana kadar gelecekti. Bilhassa ortaçağ ile ilgilenecek ve araştırmalarını misyonerlerin seyyahatnamelerinde anlatılmaya başlanan ve çok eski medeniyetler üzerinde büyük tesiri olduğu anlaşılan uzak Çin'e kadar uzayacaktı. Böylece, Voltaire Avrupa kıtası ile Akdeniz havası ufuklarından ötelere de bir nazar atarak tarihi şimdiye kadar yapıldığı gibi yalnız bu bölgenin inhisarında kalmasını önleyecek ve yuvarlak dünyamızın tümünü kucaklayıp mümkün olduğu nispette geniş bir tarih yazacaktı.

Önsözüntü bilhassa Madame du Châtelet'ye hasretti. Onun alâkasını temin edebildiği takdirde, efkârı umumiyenin alâkasının da arkadan uyanacağı şüphesizdi.

Önsözde şunları yazmıştır: "En nihayet Roma İmparatorluğunun sukutundan beri yazılan tarihler hakkındaki duyduğunuz istikrahi artık terketmeye ve dünya milletlerinin nasıl olup da kendi memleketlerini tahrip ettikleri hakkındaki umumî bir fikir sahibi olmaya razı olacaksınız. Bu vasi sahada siz yalnız bilinmesi icabeden şeyleri ararsınız; yani unutulup cahil kalınması doğru olmayan hadiselerle de alâkalı ve takviye edilmiş olan büyük milletlerin ruhu, muâşeretı, ahlâk kaideleri ve âdetleri. Bu kitabın gayesi bizim için hiç bir ehemmiyet taşımayan bir hükümdarın hangi tarihte geri bir milletin diğer bir hükümdarının yerine geçtiğini anlatmak değildir. Eğer bütün hanedanların gelmiş geçmiş bütün hükümdarlarının liste halinde ve tarih sırasıyle isimlerini öğrenmeğe kalkacak olursak kafalarımızı boş kelimelerle doldurmaktan başka bir şey yapmış olmayız. Milletlerini daha büyük refah ve saadete kavuşturan hükümdarların büyük icraatını nasıl ki bilmemiz gerekirse, hiç bir şey yapmamış ve isimleri kafalarımızı yormaktan başka bir işe yaramayanların üzerinde aslâ durmamız gerekmez. Bugün hiç bir önemi kalmamış olan bir sürü menfaatler hakkında teferruat vermenin ve büyük krallıklar tarafından yutulan ufak beyliklerin kanlı savaşları hakkında tafsilâtla

durmanın size ne faydası vardır? Bugün hemen hemen her şehrin yanlış veya doğru, fakat büyük İskenderin tarihinden daha tafsilâtlı tarihleri vardır. Bir kilise tarikatının yıllıkları ve kuyudatı Roma İmparatorluğundan daha büyük ciltler ihtiva eder.”

“Bizim ihatamızı aşan bu namütenahi koleksiyonlar içerisinden devşirip seçmeliyiz. Bu saha vasi bir tarih ve malûmat hazinesidir ki siz içerisinden kendinize faydalı olanı alacaksınız.”

Böylece, bu geniş sahada seçme prensibi “XIV. Louis’nin Devri” ndekinden daha büyük önem iktisap etmektedir. Voltaire yalnız modern okuyucu için alâkabahş, manalı ve kıymetli olanlarını seçecektir. Takip edilecek tarz umumî olup münakaşaya müsaadesi yoktur. Her yazar, bunu takip etmelidir. Yalnız tatbik usulü münakaşa edilebilir.

Meselâ, ortaçağ kilisesi hakkında Voltaire, kendisi on sekizinci yüzyıl rasyonalizminin vazettiği ve tatbikini istediği şeylere karşı ne büyük bir arzu gösterdi, ne de onlara lâıykıyla nüfuz olmaya çalıştı. Biraz hasım durumda olan çok zeki Montesquieu isabetli olarak Voltaire hakkında şöyle yazmıştır: “O, ele geçirdiği mevzu hakkında gerçekleri yazmayıp tarikatlarının emrettiğini yazan, tariki dünyalar gibiydi. Voltaire mensup olduğu kilisesi için yazmaktadır.”

Aynı şekilde Voltaire, mucizelere inanan bir devirde, mucizelere dayanarak ortaya atılan Jeanne d’Arc’i katiyen anlayamamıştı. Jeanne d’Arc’ın yalancıkıtan mucizeler yaptığını kabul ediyordu, tıpkı düşmanı olan Bedford’un onu bir sihirbaz olarak görmeye yeltendiği gibi.¹⁵ Bununla beraber, “Jeanne d’Arc’ın bir kahraman olduğunu ve tahayyül ettiği mucizeye de lâıyk olduğunu kabul etmektedir. Böylece yazarın tutumu bu büyük hadiseler hakkında duyduğu hayranlığı cahil bir devirdeki insan kafasının inanış ve temayüllerini hiç bir suretle bağdaştıramamıştır. Aynı sabit ve dar çerçeve hazreti İsa’nın hakiki ruhu ile Akdicedit devrini anlayamamasına sebep olmuştur.¹⁶ Hayali kendi zamanının skeptisizminin daha ötelere uzanamıyordu.

Bununla beraber kendi noktai nazarında haklı idi. Ortaçağda gördüğü hurafa ve cehalet ile birlikte giden “hemen hemen bütün zamanların hastalığı olarak kalan” taassup da vardı.¹⁷ En çok korktuğu taassup ile onun yarattığı zulümlerdi. Jeanne d’Arc’ın yakılmasının sebebi bu idi. Aynı şekilde cefa ve işkencenin menbaı ve telkin ettiği ve çok lüzumlu olan müsamahanın da düşmanı yine taassuptu.

Voltaire hulâsa olarak şöyle yazmıştır: “Yüksek sanatların, eğlencelerin ve sulhün bugün hâkim olduğu, hatta muhakemenin bile tezahür etmeğe başladığı muazzam bir şehrin vatandaşlarını bırakınız,, bu deği-

şık zamanları mukayese etsinler ve cesaret celerlerse şikâyetle bu'unsunlar." Bu tarihin hemen hemen her sayfasında yapılması gereken mülâhaza böyledir." Böylece, beşeriyetin zaaf ve çılgınlığının uzun vekainamelerine rağmen yazar kültürün çok yavaş seyri emnasında biraz tekâmül kaydedildiğini müşahade etti. Bu şüphesiz çok hafif bir parlıltı idi ve devamlı olarak göz önünde tutulması güçtü. Bununla beraber, Voltaire'in başka bir yerde işaret ettiği gibi eğer muhakeme "ancak bir mcşale" ise, o bizim en sağlam rehberimizdir ve akolsuzca israf edilip söndürülmemelidir." Mükemmel olmaktan ne kadar uzak olursa olsun, cehalete çok şayanı tercihtir ve beşeriye korku ve istibdat salma ihtimali cehalete nazaran hiç yok denecek derecede azdır.

Voltaire'in evrensel tarihi tecrübe mahivinde 1745 ve 1746 senelerinde aylık mecmua "Le Mercure de France" da intişar etti. Yedi sene sonra zevahire nazaran haberi ve ricası o'madan iki cildi basılmıştı ve yazar birçok yanlışlardan dolayı şikâvetçi olmuştı. 1756 senesinde kitap mevsuk olarak ve "Charlemağne'dan Zamanımıza Kadar Milletlerin Ruhu ve Muşeretı ve Evrensel Tarih Hakkında Bir Eser" diye dağdağalı bir ünvan verilererek nesredilmişti. Kısaca, bütün dünyayı kapsayan modern medeniyetin bir tarihini ortaya kovan cesur bir tesebbüstü. Eser 1769 a kadar "Milletlerin Ruhu ve Muşeretleri Üzerine Bir Eser" olan nihai ünvanını iktisap etmemişti.

Bu ünvan altında Voltaire'in esas maksadı ifşa edilmektedir. Bunu şöyle ifade etmiştir: "Haklarında yazılan halkın o zaman kurmuş oldukları cemiyetin mahiyetini, aileleri teşkil eden fertlerin nasıl yaşadığını, ne gibi yüksek sanatların gelişmiş olduğunu öğrenmeği arzı ederdim; yoksa beser tabiatının zaafalarının malûm taraflarını ve tarihin sıkıcı ve zehirleyici sermayesini teşkil eden felâketlerle savaşları sıralamak değil."20

O. sanatkârlar, tüccarlar, mihaniki icatlar, on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru başlayan göç'üklerin kullanışı, aynı sıralarda istimala başlanılan yeldeğirmenlerinin tekâmülü ve seramiğin porselenin yerini alması ile istişal ediyordu.21 Pencere camı henüz çok nadir ve pahalı idi. Voltaire camın 1180 yılında İngiltere'ye ithal edildiğini ve orada büyük bir lüks metası olarak felâkki edildiğini vazmetmektedir. Avna imalin'in sırrını yalnız Venedikliler biliyorlardı. İtalya'da pek az adete kule saatleri vardı: Bologna'da bulunana çok meşhurdur. Pusuhanın tesadüfen keşfi o sıralara rastlamaktadır, fakat coğrafya malûmatının sınırlandırılması olmasından dolayı henüz çok az işe varıyordu. Voltaire'in işaret ettiğine göre keten bezinden kâğıt istihsalı on dördüncü yüzyılın başlarına tesadüf etmektedir. Fransız, Alman ve İngiliz şehirlerindeki hemen hemen bütün evlerin damları elân saz veya samandan yapılmakta idi. Modern manada bir ısıt-

ma vasıtasıyla soğuktan korunmak imkânı henüz bulunamamıştı. Bütün aileler tavandan çıkarılan bir tek borusu bulunan dumanlı, yuvarlak bir ocak etrafında toplanmakta, faka: buna rağmen tirtir titremekte idiler. Kandiller lüks telâkki ediliyordu; halk aydınlık için çiralara başvurmakta ve bunları meşale gibi kullanmakta id'ler. Masa örtüsü İngiltere'de çok az kullanılmakta idi. Gümüş tabaklar, para, bıçak ve çatalara her tarafta çok az rastlanmakta idi. Milli servetin esasını teşkil edebilecek olan kuvvetli bir orta sınıfın henüz cemiyet içerisinde yeri yoktu.

Kısaca, eserinin bu kısa hulâsasından göröbilmekteyiz ki Voltaire bizim kültür tarihi dediğimiz kısım ile ilgilenmekte idi. O, muasırlarınm, asırlar boyunca kabul olunduğu gibi, günlük hayatın safhalarına karşı alâkalarını uyandırmakta idi. Tabiatıyla hatalar yaptı. Saha bir tek dimağ için çok geniş idi, bilhassa her tarafı kendi başına, yalnız veya hevcsız sekreterleri ile, istikşaf etmek mecburiyetinde kalan birisi için. Fakat, onun zamanından beri, hiç bir iyi tarihçi mazinin bu nevi önemli safhalarını ihmal edememektedir. Muâseret, ahlâkiyat, yüksek sanatlar, fen ve ilim, icatlar ve edebiyat, beşer medeniyetine ilâvede bulunan küçük konforlar, bunlar dahi tarihin içine girmektedirler ve beşer kafası için önemli kıymeti haizdirler. Biz bugün Madame du Châtelet ve onun sönük tarih vekayine olan isteksizlik ve nefretine çok şey borçluyuz. O, Voltaire'i daha geniş bir sahada kafa yormaya ve fikir yürütmesine sevketmiştir. "Milletlerin ruh ve muâseretlerinin", beşer medeniyetinin asırlar boyunca seyrini göstermesini sağlamıştır. On sekizinci yüzyılın İngiliz tarihçileri Hume Robertson ve Gibbon onu bir üstad olarak kabul ettiler ve on dokuzuncu yüzyılda tarihi araştırmalardaki harikulâde gelişme onun devir-yaratan eserine çok şey borçludur. Fransa'da olduğu gibi, İngiltere ve Amerika'da da Voltaire'in tarihleri onun meşhur yazılarının muazam külliyyatı arasında en çok okunan kısmını teşkil etmekte idi.

CANDIDE İLE İSTİŞARE'

1

Fikirleri yaymak için felsefî hikâye tabir olunan yazıdan daha iyi ne olabilir? Tabiatıyla teknik felsefe değil. Bunun yerine, hoş giden, masal kisvesi altında, cıdarı şekerlenmiş hap halindeki romanımsı yazılar yutulduktan sonra bunların muhtevası sayesinde yazarın en karakteristik tesiri altında kahnacaktır.

Voltaire ilk felsefî hikâyesini muhtemelen 1738 veya 1739 seneleri zarfında, kırk beş yaşında iken yazmağa başladı. Bununla beraber, hikâye tamamlanmadan terkedilmiş benziyor. zira eser ancak uzun zaman sonra, yazar, Berlin'de, büyük Frederick'in sarayında iken çıkmıştır. Bu eseri bugün "Micromégas" ünvanı altında küçük bir şaheser olarak tanımaktayız. Bu esnada, 1746 yılında "Babouc" veya "Olduğu Gibi Dünya" ismindeki kısa bir yazı çıkmıştır ki yazar bununla şu dersi telkin etmeyi istemişti: dünyada çok kötülükler vardır, fakat biraz da iyilik vardır ve biz hadiseleri olduğu gibi, realistik olarak kabul etmeğe hazırlıklı olmalıyız. Şu muhakkaktı ki, yeniden onarılmış ve tanzim edilmiş olan Cirey şatosunda, Madame du Châtelet'nin yakın dostu, Fransız Akademisine henüz kabul edilmiş üye olan, sarayın biyografisini yazına vazifesini uhdesine alan ve "kralın yatak odasının dsimi centilmeni" olmanın kendisine sağladığı payeden dolayı çok gurur duvan Voltaire hayatı. birkaç sene sonra vukua gelmesi mukadder olan değişiklikten, daha iyi buluyor ve arzulanığına çok yakın bir hayat yaşıyordu. Babouc, daha sonraki hikâyeleri kadar iğneleyici ve tarizkâr değildi.

Yazar, aşıkâr olarak felsefî hikâyeden umduğu, herkes tarafından beğeni'en edebi mahiyet ve tesiri hemen e'de edememişti, fakat beklemekle sonunda hiç bir şey kaybetmedi. Buna rağmen yazar, bu neticeye halen mükemmel addedilen ve arkada bırakmış olduğu "Zaire Trajedisi", XII. Charls'ın Tarihi", "Felsefî Mektuplar"ındaki hicvi, "Henriade" ismindeki kahramanlık hakkındaki başarılı eserlerinde ve daha birçok yazılarında

görülen parlak üslûbu sayesinde erişmişti. Bu yeni edebiyat tarzındaki fevkalâde imkânları gördüğünden ve nihayet bu sayede daha geniş bir okuyucu kitlesine tesir edebileceği kanaatine vasil olduktan sonra Voltaire kendisini kolaylıkla bu sahada da bir üstad derecesine yükseltti. Zadiğ, Micromégas ve Candide'in her biri çok sürükleyici olan bu üslûpta yazılmış hikâyelerin en göze çarpan örnekleridir. Onlar bugün de iki asır kadar önce büyük bir halk kitlesi tarafından kapışıldıkları gibi büyük heyecan ve zevkle okunmaktadırlar.

Zadiğ, yahut da diğer ismi ile "Kader" 1747-1748 arasında yazılmıştı.³ Onun ikinci derecede başka bir ismi de "Bir Şark Hikâyesi" olan bu eser bu sayede yirmi beş seneden uzun zaman önce kısmen Montesquieu'nün meşhur Acem Mektupları tarafından yaratılan fevkalâde edebî cereyan ve modadan faydalandı.

Yazarın anlattığına göre zengin, genç ve cömert olan Zadiğ "Kral Moabdar zamanında" Babilde mesut olarak yaşamıştı. İyiliğin bütün hususiyetlerine vakıf ve malik idi, "ihtiraslarını nasıl hafifleteceğini biliyordu, gösteriş ve sunilikten azade idi, yalnız kendi bildiğini yapmaz, kendi arzularını düşünmezdi ve beşeriyetin zaaflarına karşı anlayış ve saygı gösterdi." Voltaire gibi mükemmel bir tahsilin faydalarını takdir eder ve bundan büyük zevk duyardı, o zaman bilinen tabii fenleri okumuştı ve "bütün zaman içerisinde herkesin bildiği kadar metafizik biliyordu, yani çok az bir şey!" Yazarın nüktesi ve hicvi daima muhakemenin hayatın derin sırrına nüfuz etmesindeki yetersizliği üzerine tevcih olunmaktadır. Kâinatın muamması bizden uzaklaşır, elimizden sıyrılır.

Zadiğ kadınların oynaklığını, şarlatan doktorların birbirini tutmayan öğütlerini, haset yüzünden işlenen entrikaları gördükten sonra bunların kötü tesirlerinden kurtulup kendini emniyete alabilmek için Mısır'a kaçmağa mecbur oluyor. Yolsuz sahralarda ve kumlar üzerinde dübbü ekber burcu ve bu burcun en parlak yıldızı olup köpek yıldızı da tesmiye olunan Sirius yıldızı vasıtasıyla istikametini tavine çalışan Zadiğ bu uzak yıldız kümelerinin haşmeti karşısında insanoğlunun ağgözlülüğünün ne büyük bir tezat teşkil ettiğini görüyor ve bunun karşısında sıkıntı ve hicap duyuyor. "Bundan sonra insanları hakikatte oldukları gibi çamurdan küçük bir atom üzerinde yekdiğerini yok eden böcekler olarak telâkki etmeğe başladı." Bu küçültücü ve kötileyici mecazlar her vesile ile ve ufak değişikliklerle tekrarlanmak üzere Voltaire'in favorileri haline girdi.⁴ Fontenelle'in popüler eseri olan "Dünyaların Taaddüdü Üzerinde Muhavereler" inde olduğu gibi astronominin yeni yeni meydana çıkarılan vasi ufukları artık insanın küçük düz bir dünyaya hükmetmediğini ve kâinatın ortasında hürmet edilen bir varlık olmadığını meydana koydu.

En nihayet Mısır'a vasıl olduğunda, Zadiğ birdenbire bir adam tarafından canhıraş bağırımlarına rağmen dövülen bir kadına rastlamaktadır. Ağlamaları ve figanları arasında "bana yardım ediniz," "beni bu vahşinin elinden kurtarınız, hayatımı bağışlayınız!" diye yalvarmaktadır. Çetin bir mücadeleden sonra, Zadiğ en nihayet, müdafaa-i nefis için Mısırlıyı öldürmek mecburiyetinde kalıyor. Kurtardığı kadına doğru yaklaşıırken ve ondan hayatını kurtardığı için minnet ve şükran beklerken, bilâkis azarlandığını görmekle hayret içinde kalmaktadır. Kadın tekrar zalimane dövülmek pahasına olsa da dostu, bu gaddar adamı tercih etmiş olacaktır. Bu ihtiras ve aşk karşısında şaşkına dönen Zadiğ, keyfi kaçmış olarak yoluna devam etmektedir. İstikbalde, sevgililerin kavgalarına karışmak hususunda daha çok şey bilip daha iyi hareket etmediği öğrenmiştir. Voltaire dramatisit Molère'den iyi bilinen bir sahneyi tasvir etmiştir.

Canını kurtarmak yüzünden insan öldürmekten mahkûm edilen talihsiz Zadiğ, esir olarak satılmıştır ve uşağından daha çelimsiz olduğundan dolayı daha az paraya gümüşür. Yeni sahibi Sétoc, ona kıymetsiz bir yük hayvanı nazariyle bakmaktadır. Fakat, büyük bir alacak yüzünden efendisine fikir vermek ve yardım etmek fırsatını buluyor. Efendisi, şimdi şahitlerin ölmüş olduklarından borcunu inkâr etmeğe kalkan birisine, evvelce on beş kilogram gümüş vermişti.

Zadiğ "on beş kilo gümüşü bu dolandırıcıya nerede verdiniz? diye soruyor.

Aldığı cevap "Horeb dağı yakınında büyük bir kaya üzerinde," diyor.

Zadiğ tekrar "Borçlunuz ne mizaçta bir adamdır?" diye soruyor.

Aldığı cevap "Çapkın ve serseri."

"Hayır öğrenmek istediğim süratı intikal sahibi midir. yoksa ağır davranışlı mıdır? İhtiyatlı mıdır, yoksa ihtiyatsız mıdır?" diye sorusunu açıklar.

Aldığı cevap "Bütün kölü niyetli borçluların en küstahı ve patavat-sızdır."

Bunun üzerine Zadiğ "tamam, müsaade ediniz hâkim huzurunda davanızı ben müdafaa edeceğim," der.

Mahkemede hâkim Zadiğ'e şahitleri olup olmadığını sorar.

Zadiğ "Hayır, şahitler ölümler, fakat para büyük bir kaya üzerinde sayılmış ve teslim edilmişti, eğer yüksek müsaadenizle birisi oraya kadar gönderilir ve kaya buraya getirilirse tahmin ederim bu kâfi gelecektir. Kaya getirilinceye kadar bizler burada kalacağız,..... bütün masrafları efendim Sétoc namına bendeniz ödeyeceğim." tarzında konuşur.

Hâkim teklifi kabul eder ve kararını verdikten sonra diğer davalara bakmağa başlar.

Celsenin sonunda hâkim Zadig'e sorar: "Peki bu kaya parçası henüz getirilmedi mi?"

Borçlu gülerek cevap verir: "Muhterem Reis Bey, sabaha kadar burada bekleseniz yine de bu kaya buraya getirilemeyecektir, onun bulunduğu yer buradan on iki kilometre uzaktadır ve onu yalnız yerinden oynatmak için on beş kişiye ihtiyaç vardır."

Bunun üzerine Zadig görüyor musunuz diye bağırır. "size kayanın delil olabileceğini söylemiştim. Bu adam onun yerini bildiğine göre paranın kayanın üzerinde sayılıp teslim edildiğini de kabul ediyor demektir."

Sétoc böylece davayı kazandıktan sonra kuvvetin zekâyâ tercih edilmesi hususundaki yanlış kanaatını değiştirmeye başlıyor.

Yekdiğerini takip eden daha birçok hisseli kıssa (apologue) dan sonra, Zadig en nihayet "hürmet telkin eden ve beyza sakalı" beline kadar uzayan bir keşişe rastlar.

Zadig mütecessisane "okuduğunuz kitap nedir?" diye sorar.

Aldığı cevap "okuduğum kitap Kader kitabıdır, der, bir kısmını siz de okumak ister misiniz?"

Birçok lisan bildiği halde Zadig bu kitabın bir tek kelimesini dahi çözemedi!

İki seyyah beraber yürürlerken muazzam bir kaleye geldiler. Çok iyi karşılanıp izzet ve ikram edildikleri halde ev sahib'i ve usakları onlara istihfaf ile ve tenezzülen muamele ettiler. Ertesi sabah oradan ayrıldıklarından sonra, Zadig bu garip keşişin kıymetli taşlarla süslenmiş bir altın tas çalmış olduğunu hayretler içinde gördü. Keşiş, kendince, bu suretle kendini beğenmiş ve mağrur zengin adama bir akıl ve olgunluk dersi vermeğe çalışmıştı. Keşiş çalmış olduğu bu kâseyi misafirperver yapabilmek maksadiyle bir hasis kişiye verdi. Bir filozofun evinde Zadig ve papaz ihtiraslar üzerinde münakaşa yürüttüler.

Zadig umumiyeyle kabul olunan noktai nazarı aksettirerek "ihtiraslar ne kadar tehlikelidir!" demektir.

Keşiş, Pope'un, çok okunan "insan hakkındaki makalesinden"³ manidar bir pasaj okuyarak "ihtiraslar sandalın yelkenlerini şişiren rüzgârlardır," diye cevap vermektedir. İhtiraslar bazen gemiyi batırırlar, fakat onlarsız da gemi seyredemez. Safra insanı hiddetlendirir ve hasta yarar, fakat insan safrasız yaşayamaz. Burada, dünyada her şey tehlikelidir, fakat her şey de lüzumludur."

Böylelikle, o sıralarda Alexander Pope ve Alman Leibniz tarafından öğretilen ve çoğunluğun taraftar olduğu optimism'in esaslarını yaymakta-

dır ve dünyada her şeyin bir maksadı bulunduğunu ve olduğu gibi kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir.

Ertesi sabah, şafaktan önce, misafirperver ev sahibine veda edip ayrılırlarken keşiş, "takdir ve muhabbet karşılığı" olarak dehşet içerisinde kalan Zadiğ'in önlemesine meydan bırakmadan bir çabuklukla bu güzel evi ateşe vermektedir! Bundan sonra, yardımsever ve faziletli bir dul kadının evinde, bu çift, ev sahibesinin on dört yaşındaki gösterişli yeğenine rastlarlar. Ertesi günün sabahı bu çocuk harap bir köprü üzerinden onlara rehberlik yapıp geçirmekte iken, ak sakallı keşiş birdenbire çocuğu aşağıda, derinde çağlayan sulara iterek ölümüne sebep oluyor ve bunu çocuğun halasına karşı duyduğu şükran ve minnet borcuna karşılık yaptığını söylüyor.

Zadik hiddet içinde isyan ederek "Canavar! insanların en alçağı," diye bağırır.

Sözünü bitirmeden keşiş müdahale ederek "bana daha sabırlı olacağınızı vadetmiştiniz," diye cevap vermektedir. "Allahın yakılmasını takdir buyurduğu bu evin harabeleri altında, ev sahibi büyük bir hazine buldu. Allahın öldürttüğü çocuk da bir sene zarfında halasını, iki sene zarfında da seni katledecekti."

Zadig buna karşılık "bunu sana kim söyledi hayvan? ve eğer bu hadiseyi elindeki kader kitabında okudu isen bile sana hiç bir kötülüğü dokunmayan bir çocuğu boğmağa hakkın var mı idi?" diye bağırarak sormaktadır.

Zadig daha konuşurken, ihtiyar adamın yüzünden beyaz sakalın silindiğini gördü ve keşişin yerinde nur ve ihtişam içinde parıldayan dört kanatlı genç bir melek belirdi.

Zadig dizleri üzerine çökerek "Oh, cennet elçisi, oh, ilâhî melek!" diyerek bağırды. "Siz semadan buraya biçare bir faniye Tanrı buyrukları önünde eğilmesini söylemeğe mi geldiniz?"

Cebrail aleyhisselâm (Jesrad) dedi ki "İnsanlar bir şeyin ilk harfini bile bilmedikleri halde her şey hakkında hüküm verirler."

Zadig tazimle itiraz etti "fakat bu çocuğu boğacak yerde ıslah edip faziletli yapmak daha iyi olmaz mıydı?"

Cebrail cevap verdi: "Eğer faziletli yetiştirilip yaşasaydı onun mukadderatı evleneceği kadın ve ondan doğacak olan çocuk tarafından öldürülmek idi."

Zadig "ne diyorsunuz? Cinayetler ve felâketler herhalde olmalı ve bunlar iyi insanların payına mı düşmelidir?" diye sordu.

Cebrail şöyle cevap verdi "kötüler her zaman bedbahttırlar: onlar dünya üzerinde serpiştirilmiş pek az adettteki dürüst ve iyi kimseleri tecrübe etmeğe yararlar ve az da olsa iyilik yaratmayan kötülük yoktur."

Bunun üzerine Zadig şöyle dedi: "Fakat farzediniz ki hiç kötülük olmadan yalnız iyilik vardı?"

Buna da Cebrail'in cevabı aşağıdaki hulâsa halinde oldu: "Bu dünya başka bir dünya olacaktı, hadiselerin zincirlenmesi başka bir nizam içinde cereyan edecek ve mükemmel olması gereken bu nizam ancak kendisinde hiç bir kötülük bulunmayan kadiri mutlakin yaşadığı ebedi âlemede düşünülebilir..... İnsanlar hemen yok olan bu çocuğun suya bir talih eseri düştüğünü zannederler ve aynı şekilde evin de bir talih eseri yandığını kabul ederler, fakat kader diye bir şey yoktur. Her şey tecrübeden ibarettir, ceza, mükâfat yahut ileri görüşlülük.... Zavallı fani, hayranlık duyup tapacağı şeylere karşı kafa tutmaktan vazgeç."

Zadig "fakat....," diyebilirdi, ve bu bile ağzından tam çıkmadan melek arşı alâya uçtu ve gözden kayboldu. Zadig, dizleri üzerinde ibadete daldı ve kendini yaradana terketti.

Zaman kadar eski olan ve halledilemeyen ihtiyat, talih ve kader meselelerinde Voltaire'in meleklerle aynı fikirde ve muhafazakâr olduğu görülüyorsa da, bu şüphesiz zahiri bir davranıştır, yalnız satıhta böyle kalmaktadır. Hakikati halde, yazar her muamma karşısında beşeriyetin ne kadar endişe duyduğunu ve verilen cevapların tatminkâr olmadığını belirtmektedir. Zadig'in felsefî son kelimesi "fakat" olup bununla hakikate varılmadığını ifade etmektedir. Pope ve Leibniz'in sözcüsü durumunda olan Cebrail'in uydurma muhakemesi ile hiç bir surette tatmin edilmiş değildir. İtirazlarına devam edecekti, fakat melek tam zamanında kaçmağa muvaffak olmuştu. Voltaire tecrübelerine dayanarak metafizik münakaşaların hiç bir zaman bitmeyeceğini bilmektedir. Okuyucuyu da sıkmak istememektedir, ancak onu düşünmeğe sevketmeğe çalışmaktadır. İnsanın istikbali bilmesi daha mı iyi olurdu? Hayır, bilâkis daha kötü olabilirdi. İyi veya kötü, istikbali bilmek, hali hazırda bütün hareketlerimizi felce uğratacaktır. Keşşin acayip ve ölçsüz hareketleri istikbali önceden bilmenin saçmalığını göstermeğe yaramaktadır.

Zadig, ilk manzarada sansürün bütün müdahalelerinden tamamiyle azadedir. Hakikati halde, Voltaire gizlice optimism felsefesinden caymakta, sıyrılmaktadır. Babouc'un hadiseleri olduğu gibi kabul etmek nazariyesi artık Voltaire'e, bugünün insanını alâkalandırdığından daha fazla tesir etmeğe başladı. Ve bundan sonraki hikâyelerinde yazar, daha da ileri gitmektedir.

2

1752 de Voltaire büyük Frederick'in Potsdam'daki sarayında idi. Burada iken bir gün eski yazılarını karıştırırken on üç, on dört sene önce kısmen kaleme almış olduğu bir hikâyeye rastladı. Hikâyeye yeni bir isim, "büyük" ve "küçük" manasına gelen iki Yunanca kelimeden ibaret olan "M.cromégas" (ciisse bakımından devasa olmakla beraber hissiyatında dünyamızdaki insanlar gibi mahdut ve sonsuz kalmaktadır) ismini verdi. Buradaki karakter, kısaca, "önemsiz büyük adamdır." Bu hikâyeyi yazarken, yazarın yirmi beş seneden daha uzun bir zaman önce İngiltere'ye gittiğinde, ilk defa okuduğu Swift tarafından yazılan "Gülliver'in seyahatleri" eserinin tesiri altında kaldığı aşikâr olarak görülmektedir. Gülliver, Probdingnag'daki Lilliput cücelerinin memleketindeki dev adamdı.

Voltaire dokunaklı bir şekilde tezatlara temas etmektedir. Aynı zamanda on yedinci yüzyılın ikinci yarısında herkes tarafından çok okunan Cyrano de Bergerac'ın güneşe ve aya yaptığı "fevkattabî seyahatleri" de hatırlanmaktadır. Ve tabiatıyla meşhur selefi Fontenelle tarafından yazılan ve halk arasında taammüm eden "Dünyaların Taaddüdü Hakkındaki Muhavereleri" ni de unutmamaktadır. Okuduğu bu garip hikâyelerle kendi canlı hayalinin birleşmesinden Voltaire devasa Micromégas ile birlikte daha küçük diğer bir dev — fakat yine çok küçük sayılan insanın yanında çok büyük olan ve doksan beş yaşında olup hâlâ yaşamakta olan ihtiyar Fontenelle'e şaşılacak derecede benzeyen — yaratmıştır.

Sirius seyyaresinden gelmekte olan büyük M.cromégas (40 kilometre uzunluğunda) tepe şeklinde bir karınca yuvası mesabesinde olan bizim dünyamıza uğrayıp tecrübesini genişletmeğe karar verir. Kendisine 1800 metre boyunda olan, Zuhâl yıldızından gelen ve bir zamanlar tıpkı Fontenelle'in yapmış olduğu gibi Akademi sekreteri bulunan "cüce" refakat etmektedir. Cüce arkadaşı kulağına yaklaşıp da öyle konuşsun diye Micromégas yere uzandıktan sonra — bu halleriyle Gülliver ile Lilliput kumsallarının cüce sakinlerini çok hatırlatmaktadırlar — Fontenelle'in "Dünyaların Taaddüdü" okuyucularını eğlendirmeye yarayan "sarışınlarla kumrallar"ın nasıl oyalandıkları ve akdatıldıkları konuşulmaktadır. Voltaire bu şekilde konuşmalarından dolayı, yetmiş sene kadar evvel fennin anlaşılması hususunda selefinin yapmış olduğu çalışmalara karşı haksızlık ve nankörlük ettiklerini kabul ediyor ve onları bu bakımdan vekarsız ve havâî buluyor.

M.cromégas Zühalden gelen arkadaşına kendi dünyalarında yaşayanların kaç tane hisleri bulunduğunu soruyor.

Akademi üyesi olan arkadaşşı şöyle cevap verir "yetmiş iki hisse malikiz ve bu kadarını çok az bulduğumuzdan her an şikâyetçiyiz. Muhayyilemiz ihtiyaçlarımızı aşmaktadır; ... ve yetmiş iki havasımızın bir neticesi olan tecessüs ve oldukça büyük adetteki ihtiraslarımıza rağmen yine de dünyada sıkılmağa ve gaile edinmeğe bol bol vaktimiz kalmaktadır!"

"Öyle olduğunu tahmin ederim," diye Micromégas cevap verdi, "zira bizim kürcünüzde hemen hemen bin kadar hisse malikiz ve yine de bize devamlı olarak ne kadar az işe yaradığımızı ve bizden daha mükemmel yaratıklar bulunduğunu hatırlatan muğlâk arzularımız ve anlaşılmayan kusurlarımız vardır. O'ldukça seyahat ettim; bizden çok aşağı olan faniler gördüm; bizden çok üstün olan bazalarına da rastladım; fakat hakiki ihtiyaçlarından daha çok arzuları olmayan ve kanaatten daha çok ihtiyaçları bulunmayan hiç kimseyi görmedim. Belki bir gün hiç bir eksiği olmayan bir dünya'ya ulaşacağım, fakat bugüne kadar hiç kimse bana böyle bir memleket hakkında olumlu bir haber veremedi."

Her şey izafidir ve binlerce hissi olan bu harkulâde yaratıklarla yalnız beş hisse sahip olan dünyamızın zavallı sakinleri arasındaki tezatlılara rağmen, her iki tarafta da aynı memnuniyetsizlik duyguları devam etmektedir. Her biri sahip olduklarından ziyade ne istediklerini daha iyi bilmektedirler. İnsan fanidir; ne kadar elde ederse etsin daha fazlasını arzu eder ve cindeki ile tatmin olmanın sırrına vakıf olan çok nadirdir. Mesele Sirius'tan gelen 'önemsiz büyük adam' için ne ise, Zühhal'den gelen seyyah için de, çamurdan bir küçük yuvarlak olan bu dünya'daki insan için de aynıdır.

Micromégas ve Zühalli Akademi Sekreteri en nihayet dünyamıza vasıl olurlar. Atlantik okyanusunu beraber adımlarken, denizin suları solumakta olan cücenin ancak dizlerine kadar çıkmaktadır. Dev cüsseli Micromégas'm ise ancak topukları ıslanmıştır! Dağlar ayaklarını inciten çakıl taşları mesabesinde! Çok aranmalarına rağmen, muazzam gözlerine ilk önce dünya sakinleri çarpmaktadır, fakat Zühalli olan aceleci arkadaşından daha akıllı olduğundan hemen netice çıkarmamaktadır.

En nihayet Zühalli küçük parmağı ile yerden son derece küçük bir şey alıyor, önce başparmağına koyarak onu dünya'daki insanların mikroskopik olan cesametine kahkahalarla gülen Micromégas'a gösteriyor. Bu bir balınadır! Bundan sonra, Sirius'lu dev Baltık denizinden bir gemi yakalıyor ve onu kırmamak ve zedelememek için büyük bir itina ile ve dikkatle tırnağının üzerine yerleştiriyor. İçindeki yolcularla gemi tayfası kazaya uğradıkları zehabı ile ve esmekte olan şiddetli fırtınadan batacakları endişesiyle eşyaları ile birlikte dışarıya, devin elinin üzerine çıkarlar. Bu küçük yaratıklardan birisi demir bir çubukla devin başparma-

ğına saldırmakta ve yarım metre kadar turnağı dibine sokmaktadır, lâkin bu ancak onda hafif bir gıdıklanma hissi uyandırmaktadır. En nihayet Micromégas uydurma bir mikroskop altında bu zerrecikleri tafsilâtiyle muayene etmeğe muvaffak oluyor ve görüyor ki bunlar birbirleriyle konuşmaktadırlar. Birkaç saat içerisinde, üstün zekâ sahibi Micromégas yine uydurularak meydana getirilen ve kulağına yerleştirdiği bir tempan vasıtasıyla sesleri almağa ve hatta onları lisanları olan Fransızca'yı dahi öğrenerek konuştuklarını anlamağa muvaffak oluyor. Zühalli de aynı araçlardan faydalanarak dinliyorsa da o kadar muvaffak olamıyor. Avuçlarındaki bu karınca misali yaratıkların kulak zarlarını patlatıp sağır etmemek için azamî şekilde seslerini alçaltan devler onlarla konuşmayı başarırlar. Hatta insanlar arasından bir mühendis triangulation usulü ile Micromégas'ın boyunun tam olarak 40.000 metre olduğunu hesap ederek onu hayrete düşürüyor.

Bu küçük yaratıklar bu kadar az madde içerisinde bu kadar büyük bir akla sahip olmakla ne kadar mesut olmalıdırlar!

Dünya'nın açık fikirli ve samimî filozoflarından birisi "fenalık madde deden geliyorsa çok fenalık yapmaya yetecek kadar maddeye, yok eğer fenalık zekâdan ileri geliyorsa çok fenalık yapmaya yetecek kadar akla sahibiz," diyerek cevap verir. Biliyor musunuz ki sizinle konuşmakta olduğum şu anda şapka giyen bizim cinsimizden yüz bin aptal, fes giyen ve sarık takan diğer yüz bin hayvanı öldürmekle meşguldürler ve yahut da onları öldürme tehdidi altında bulundurmaktadırlar ve yeryüzünde dünya kurulumundan beri bu böyle devam edelmektedir?"

Sirius'lü tavahhuş ederek titremeden kendini alamadı ve bu aciz yaratıkların bu korkunç kavgalara girmelerinin sebebi ne olabilir diye sordu.

Filozof şöyle cevap verdi: "topu topu sizin topuğunuz büyüklüğünde arazi yüzündendir. Katliamdan geçirilen bu milyonlarca insandan birisinin bile bu arazinin zerresine dahi tamah ettiği mevzuubahis değildir. Bütün mesele bu insanların Sultan ismi verilen insana mı, yoksa Caesar denilen -neden böyle denildiğini de anlamıyorum - başka birisine mi tabî olacakları cihetidir. Ne Sultan ne de Caesar bu savaşların cereyan ettiği bu yerleri uzaktan veya yakından görmemişlerdir ve birbirlerini boğazlayan bu hayvanlar da kimin için bunu yaptıklarını bilmezler ve uğruna feda oldukları hayvanı da görmemişlerdir."

Sirius'lü "Ah! Kaçıklar!" diye hayret ve hiddetle haykırdı. "Hiç kimse deliliğin bu derecesine bir mazeret bulabilir mi? Üç adım atarak bu karınca yuvasını yok etmek ve bu kaçık canileri ayaklarımın altına almak istiyorum."

İçlerinden birisi "hiç zahmet etmeyiniz," dedi, "onlar birbirlerinin mahvı için lâzım olduğu kadar ve süratle çalışmaktadırlar.... Bundan mada, cezalandırılması gereken onlar değildir, kafaları ezilecek olanlar masa başında oturarak yemeklerini yiyenler ve keyiflerini çatıp milyonlarca insanın öldürülmesine karar verenler ve sonra da bundan dolayı, huşu içerisinde Allahın mabedlerine giderek dua edenlerdir."

Voitaire harbi şiddetle itham etmek için hiç bir fırsatı kaçırmamaktadır.

Bundan sonra seyahat etmekte olan devler, dünyanın düşünür insancıklarının matematik ve tabii ilimler hakkındaki kesin ve tafsillatlı bilgileri karşısında hayranlık ve takdirlerini gizleyememektedirler.

Migromégas vardığı müspet kanaatı gizlemeyerek şu itirafta bulunmuştur: "Dış âleminizi bu kadar iyi anladıktan sonra, şüphesiz içinizde olanları daha iyi biliyorsunuzdur. Bana ruhunuzun ne olduğunu ve fikirlerinizi nasıl teşkil ettiğinizi anlatınız."

Daha önce olduğu gibi, filozoflar hep birden konuşmaya başladılar, fakat bu sefer her biri ayrı bir kanaatte olup Aristo, Descartes, Malebranche, Leibniz veya Locke'den misaller getirmektedirler. Micromégas ve Zühallinin nazarında Locke ve onun his intibaları felsefesine taraf-tar olan hiç de yabana atılacak bir filozof değildir.

Böylece yazar mütevazî İngiliz düşünürü hakkındaki kuvvetli rüçhanîyetini belirtiyor.

Fakat bir ortaçağ beresi giymiş bir mürid şeklinde küçük hayvan diğer filozoflar arasına karışıyor. Thomas Aquinas'ın SUMMA THEOLOGICA'sına dayanarak bütün kâinatın, Sirius, Zühal, bunların güneşleri, peykleri ve diğerleri, bunların hepsinin yalnız ve yalnız insanın hatırı için yaratılmış olduklarını büyük bir samimiyet ve inanç ile beyan etmektedir. Bu acaip iddia üzerine diğer seyyarelerden gelmiş olan bu dev seyyahlar bir kahkaha atarak işi alaya almak isterler. Gülmelerinin sebep olduğu ihtilâçlar sırasında gemi Sirius'lünün tırnağından Zühallinin ceplerinden birisinin içine düşer. Uzun bir aramadan sonra, en nihayet ikisi birden onu bulup çıkarırlar ve dikkatle bozulan yerlerini tamir ederler. "Her ne kadar bidayette bu ufacık yaratıkların sonsuz bir gurura malik oldukları zehabına varmış idiyse de," bundan sonra Micromégas bir kerre daha ve müşfikâne karıncalara hitap eder.

Onlara okuyabilmeleri için çok küçük harflerle felsefe hakkında bir kitap hazırlayacağını vadeder. Bu eserde, kâinatın muammasını çözülmüş olarak bulacaklardır. Hakikaten, ayrılmadan onlara böyle bir cilt veriyor. Ve onlar da bu kitabı Paris'teki İlimler Akademisine götürüyorlar,

fakat yaşlı sekreter kitabı açınca bu cildin hiç bir yazı ihtiva etmeyen boş kâğıtlardan ibaret olduğunu görüyor.

Bunun üzerine "Ah; bu kadarını tahmin etmiştim!" diye bağırıyor.

Böylece yirmi sahifecikten ibaret kısa hikâye son bulmaktadır. 1740 yılından istifasına kadar bizzat Fontenelle'in uhdesinde bulunan Paris'teki İlimler Akademisinin kâtipliği ile Zühaldeki Akademinin Sekreterliği arasındaki roller mübadele edilmişti. Bu suretle Voltaire'in hicvi meşhur sefelinin hem hayatı ve hem de hakiki istidatlarını hafif surette istismar etmektedir. Kâinatın izahedilmemiş ve izahedilemeyen sırrı karşısında Voltaire asırdide rakibi ve sefelfinden daha az mebhul kalmamaktadır. Zadig'in Cebraile olan ihtiyatlı itirazları Micromégas'm boş sahifelerinden sonra daha mühim vezahat ve ehemmiyet taşımaktadır. Berlin'de, serbest düşünceli Frederick ile masa başında başbaşa oturan yazar şüphesiz XV ci Louis'nin Parisinde olmaktan daha cesur olabilmektedir.

3

Bundan sonraki birkaç yıl içinde çok şeyler oldu. Voltaire müstebid Frederick ile kavga etti, ve bir hayli müşkülât ve huzursuzluktan sonra, "arslan pençesinden" kurtularak rahata kavuştu. Şimdi nereye gidecekti? Saray ve krala aşikâr isyanından dolayı Paris ona kapalı idi. Hudutla aylarca dolaştıktan sonra Cenevre'ye girmeye müsaade istihsal etti. Çok hayrete şayandır ki kuvvetli katolik düşmanlar arasında mahsur kalan, Protestanların kalesi mesabesindeki bu şehir, hergün, gün batarken kapatıldığı halde, aralık ayının bu gecesinde, mümtaz şahsiyet Monsieur de Voltaire'i getiren nrabayı beklemek üzere ve mutat hilâfına sabahın altısına kadar açık tutuldu! Bunun tam zıddına, gıcırdayan demir kapılar bir çeyrek asır önce, on altı yaşındaki haylaz Jean - Jacques Rousseau'nun yüzüne daha çok erken saatlerde kapatılmış ve onu başıboş sürgün bir hayat yaşamaya sevketmişti."

Çok geçmeden meşhur Fransız yazarına şehrin Protestan bölgesinde uzun vade ile ve düşük kira karşılığında bir ev sahibi olabilmesi sağlanmıştı. Böylelikle Saint - Jean mevkiinde yerleşti ve derhal buraya "Les Délices" ismini verdi. Burası o zaman için şehrin etekleri dışına düşen boş bir yerdı ve çağlaya çağlaya akan Rhône nehrine ve uzakta karlı Mont Blanc tepelerine nazır fevkalâde bir yerde kâindi. Hakikaten, kendisinin vasıflandırdığı gibi bir "neşe" ve saadet ilticagâhı idi.

Voltaire'in çok zevk aldığı tiyatroya karşı Protestanlar tarafından gösterilen muhalefete ilâveten Cenevre'de başka mahzurlar daha vardı.

Fazla hoşnutsuzluk yaratmamak için ve istemeye istemeye, sırf bir ihtiyat eseri olarak, "dramatik eserler" diye vasıflandırdığı yazılara karşı da inatçılıkla itiraz olunmakta idi. Bundan dolayı, yazar komşu şehir Lausanne'da Mon Kepos'da daha serbest bir kışlık ev temin etti. Çok geçmeden, göl kenarında, Tournay semtinde, Cenevre kanunları dışında kalan, etrafı hendeklerle çevrili, kalın taş duvarlı bir ortaçağ şatosu ictisap etti. Kısa bir müddet sonra, Fransız hududunun hemen karşısında, bir buçuk kilometre kadar uzakta Jura vadisinde kâin Ferney kalesinin de sahibi oldu. Voltaire çok haklı ve akılâne olarak şuna inanmıştı: "filozofların saklanabilmeleri için yer altında iki üç deliği bulunmalıdır."¹⁰ Binaenaleyh, elinden geldiği müddetçe ne Louis'ye, ne Frederick'e ve ne de titiz ve müteassıb İsviçre'lilere boyun eğmeyecekti. Artık zengin ve müstakildi, istediği tarzda bir hayat sürecekti. Eğer İsviçre'de rahatsız edilecek olursa çok yakın olan huduttan Fransa'ya geçebilirdi, eğer huduttan uzaktaki Versailles hükûmeti tehdit ederse hemen arabasına atlar ve yarım saat içinde küçük İsviçre Cumhuriyeti topraklarına dönebilirdi. Hakikaten bu stratejik bir mevki idi. Voltaire sonunda kendisi bir kral olmuştu, bir fikir kralı. Şu veya bu şekilde düşündüğü gibi konuşacaktı.

Altmış beş yaşında olduğu halde, 1759 da, yazar kudretinin en yüksek derecesine ulaşmıştı. İnzivaya çekilme diye henüz bir emare yoktu. Hakikaten, on dokuz sene daha değişik edebî faaliyeti hiç gerilemeden ve donuklaşmadan mücadelesine devam edecekti. Arkasında İngiltere'ye, Hollanda'ya ve Almanya'ya yapmış olduğu öğretici seyahatler vardı; 'XIV cü Louis Devri' ve 'Muâşeretler Hakkında' ki eserlerini yazmak için okumakla geçirdiği uzun senelerin mahsulü olarak kafası vekayî ve hadisat ve hatırat ile dolu idi; Versailles'da olsun, Potsdam'da olsun saray hayatının iç yüzünü yakından biliyordu; muvaffakiyeti, pratik hayat tarzı onu çok entrika çevirmeğe ve kıskançlığa sürüklemişti, din ve hükûmet gibi nazik mevzular hakkında söyleyeceğini söylemişti ve bunun neticesi sık sık hapse girmiş, sürgüne zorlanmış ve tavizler vermek mecburiyetinde bırakılmıştı; bu arada uslûbunu tekâmül ettirmiş ve onu acı, iğneli fakat mahirane ve kudretiyle mütenasip olarak kullanmıştı.

Bütün bunlardan sonra, 1759 yılının başında, en büyük, en çok okunan ve sürükleyici eseri olan Candide isimindeki romanını yazdı. Tahmine göre bu eserin büyük kısmı bir sene önce, Palatinate Prensliğinin topraklarında Schwetzingen eyaletindeki Charles - Theodore Şatosunda, üç hafta zarfında yazılmıştı.¹¹ Üç günde yazıldığına dair olan rivayet, çok velût olan Voltaire için söylenmiş olduğu halde kabule şayan değildir.

Muvaffakiyetine rağmen bu küçük şaheserinden kendisi bile henüz emin değildi. En çok üzerine eğildiği düşüncelerini tarihlerinde, trajedilerinde veya kısa felsefi şiirlerinde harcamıştı. Onlar üzerindeki tefferruat parlak eserlerinin sayfalarını doldurmakta kullanılmıştı. Candide için pratik olarak hiç bir şey kalmamıştı.¹² Onun nazarında bu, ehemmiyotsiz, boş zamanlarının kolay bir mahsullü, büyük eserleri olarak vasıflandırdığı diğer yazıları için sarfettiği mesai ve ihtimamdan mahrum bir esercik idi. Candide çok mümareseli bir kalemin, kâğıt üzerinde fevkalâde emin bir çalışmanın neticesi olarak doğmuştur. Bir yazar da eserin hakikî kıymeti hakkında kör olabilir. Okuyucu şimdi daha iyi anlayabilmektedir.

Bununla beraber, Voltaire bu küçük kitapta dinamit bulunduğunun farkına vardı. Sansüre karşı aynı manevraları tatbik ederek romanı isimsiz olarak bastırdı, bu eserle asla ilgisi bulunmadığını beyan ve onu hayali olsun, hakikî olsun başka yazarlara atfetti. Bir mektubunda "en nihayet Candide ismindeki romanı okudum," diye yazarak bir lâtifede de bulunmuştur. Buna kimse inanmadı tabiatıyla. Böyle bir eseri Ferney gibi uzak ve münzevî bir yerde yerleşen sihirbazdan başka kim yazabilirdi? Fakat yarattığı hürmetten dolayı bu cihet kurcalanmamış ve salâhiyetli makam sahipleri de müsemahakâr davranmışlardı. Yalnız 1759 da on üçten fazla baskı çıkmıştı.¹³ On sekizinci yüzyılın mütebaki kısmında Candide Jean - Jacques Rousseau'nun 'Nouvelle Héloïse' ile atbaşı şöhet yarışı halinde idi.¹⁴ Rousseau'nun romanı bugün kenara atılmış bulunmaktadır, fakat Voltaire'in Candide'i sanki geçen zaman kendisine hiç dokunmamış gibi bugün de dünkü kadar terü taze kalabilmektedir.

Hikâye yazarın alışkın olduğumuz sadeliği ve konuya hemen geçişi ile başlar. "Westphalia bölgesinde, baron Thunderten - tronckh'in şatosunda çok nazik ve kibar yaradılıştaki bir genç adam vardı. Yüzü ruhunu aksettirmekte idi. Mancın büyük sadelik ve safvete sahip olmakla beraber oldukça iyi bir muhakemesi de vardı. İşte kendisine Candide denmesi de zannımca bundan ileri gelmektedir."

Böylece bu saf, masum ve riyasız genç adam hayatın mihnet ve tecrübelerinden geçmektedir. Hikâye bu meşakkatlerin çok samimi ve temiz tabiatte olan birisi üzerinde bıraktığı intibalardan, çetin bir dersin tedricen öğrenilmesinden ibarettir. Bu hadiselerin seyri esnasında Voltaire'in mihenk taşına çarpırtmak istediği Optimizm namı altındaki felsefe olup esasen bu noktaya bir nebze Zadig ve Micromégas hakkındaki bahislerinde temas etmişti.

Optimizm on sekizinci yüzyılda bir hayli revaçta olan bir konu haline gelmişti. Voltaire'in metresi, Madame du Châtelet 1749 da vukua ge-

len anı ölümüne kadar bu felsefenin meraklı ve kuvvetli müritlerinden-
di.¹³ Voltaire'in alâka ve dikkatini de bu cereyana sevkettmeye muvaffak
olmuştu, fakat, her ne kadar bazı yazılarında taraftar göründü ise de
yazar tamamıyla aynı görüşlere bağlanmamıştı. Bazı orta sınıf yazarlar
Voltaire'in Pope ve Leibniz'in hakiki bir havarisi olduğunu kabul etmiş¹⁴
ve açıktan açığa alkışlamışlardı. Yazar bundan ürpermiş ve tiksinnmiş-
ti. Hadiseleri ve eşyayı olduğu gibi kabul etmek, "Allah Cennetinde,
Dünyada her şey yolundadır, her şey doğrudur" düsturu her ne kadar
tatmin edici ve rahatlık verici ise de kolaylıkla tevekküle müncer ola-
bilir ve böyle bir karar ve vaziyet ile Candide yazarının asla bir ya-
kınlığı olamazdı. Aksine o, yorulmadan lüzumlu değişiklik, tekâmül ve
salahat için çahşıyordu. Her ne kadar iyi niyetli olursa olsun, olduğu
ile kanaat etmeyi telkin eden bir noktai nazarı kabul edemezdi. Ser-
vete gark olduğu bir sırada köşesinde rahat ve huzur içinde oturmak
onun için kolay ve mümkün idi; fakat o bunu yapmadı. Yanlış isimlen-
dirilmiş olan Optimizm felsefesi Candide de düşürüldüğü gülünç durum-
dan sonra hakiki mahiyetine bürünmeli idi.

Böylece, hikâyede Candide büyük filozof Pangloss'un yalnız "boş-
boğaz, çenebaz, geveze, bundan iyisi sağlık" gibi boş kelimelerle techiz
edilmiş olarak bir sürü şaşırtıcı sergüzeşter arasından alelacele geçiril-
mektedir.

Pangloss mütekebbirane şu fikri ortaya atmaktadır: "görüldüğü
gibi işler başka türlü olamaz, zira her şey muayyen bir neticeye göre
tertiplendiğinden, en iyi neticenin istihsalı için bunların hepsi lüzumlu-
dur. Burunların gözlük takmak için yaratıldığına iyice dikkat; bundan
dolayı gözlüklerimiz vardır. Bacaklardan maksat pantolon giymektir,
binaenaleyh pantolonlarımız vardır. Taşların sebebi hikmeti bloklar ha-
linde işlenip konaklar haline sokulmaktır. Bundan dolayı ağamın çok
güzel bir konağı vardır. Semtimizin en ileri geleninin en iyi konaklarda,
en iyi şartlar altında yaşaması gerekir. Ve domuzlar yenmek için ya-
ratıldıklarından bütün sene boyunca domuz eti yiyoruz. Hulâsa olarak
her şeyin yolunda olduğunu söyleyenler saçmalamaktadırlar; bunun ye-
rine her şeyin olduğundan daha iyi olamayacağını söylemeleri gerekir."

Böylece Voltaire kâinatın "maksat ve merama müstenit olarak ku-
rulduğu görüşünün ne kadar gülünç olduğunu alaylı bir şekilde anlat-
maktadır. Eğer her şeyin bir maksadı bulunduğu kabul edilecek olursa,
müesses bir plana uymadığı aşıkâr olan ve umumiyetle hesaba katılma-
yan şeyler hakkında ne düşünülecektir?

Fakat romanın bu bölümü içtimai seviyesi kendisinden yüksek olan
Mademoiselle Cunégonde ile aşka düşmesi üzerine bedbaht olan Candi-

de'in şatodan kovulması ile nihayetlenmektedir ki bundan sonra mevcudunun en güzeli ve zarifi olan bu şatoda oturanların hepsi şaşkına dönmüşlerdi.

Bunun üzerine kendisi mecburen Bulgar ordusuna bir fedai olarak girmiştir. Ona sağa döön, sola döön, kasatura çıkar, kasatura taak, nişan aal, ateş eet ve sürat kşusu öğretiyorlar ve bunların herhangi birinde muvaffak olamayınca sopa atarak cezalandırıyorlardı. Ertesi gün bu talimi daha iyi yaptığından yalnız yirmi sopa atmakla iktifa ediyorlar. Üçüncü gün ise yalnız on sopa atıyorlar ve arkadaşları arasında "harika asker" olarak kabul ediliyor. Fakat bu kahramanlık meziyetinden bıkkınlık duyduğundan hürriyeti seçecek askerden kaçıyor da çok geçmeden yakalanıyor ve bağlı olduğu birliğinin bütün mevcudunun ikişer kişiden sağlı sollu teşkil ettikleri uzun sıraların arasından geçiriliyor ve her kese bir sopa attırılarak pestili çıkıncaya kadar dövürülüyor. O kadar bitap düşüyor ki kafasına da vurulup öldürülmesi ve bu işkenceden kurtulması için yalvarmak mecburiyetinde kalıyor. Bu suretle hayatına son verilmek üzere iken, Bulgar kralı - ki vaktiyle Voltarie'in dostu şimdi ise düşmanı olan büyük Frederick'i temsil ediyor - tesadüfen oradan geçmektedir. "Bu kral büyük bir dehaya sahip olduğundan yaptığı soruşturmadan hemen sonra Candide'in genç bir metafizikçi olduğu ve dünya işlerinden pek anlamadığı kanaatine vardı ve bütün gazetelerde ve gelecek bütün asırlar boyunca minnetle anılacak ve medhüsenası yapılacak bir merhametle onu affetti."

İyi bir doktor Candide'i tedavi etti. "Yaraları bir az iyileşip yürümeye başladığı sırada Bulgar kralı Abarlar kralına karşı harp ilân etti. Bu harp Avrupadaki yedi yıl harbini temsil etmektedir ki bunun dehşeti ve mezalimi altında Voltaire bu eserini yaratacak ilham ve kudreti bulmuştur.

"Hiç bir şey bu iki ordu kadar güzel, neşeli, ümitvar ve iyi talim görmüş değildi. Trampetler, flütler, obualar ve toplar o kadar fevkalâde bir ahenk teşkil ediyordu ki Cehennemde böylesine bir manzaraya asla rastlanamazdı." Böylece Voltaire'in tasviri evvelâ yükseliyor, sonra birdenbire, akan bir selâle gibi durgunlaşıyor. "Candide bir filozof gibi titreyerek harbin bu kahramanlık katliamını görmemek için elinden geldiği kadar çalıştı." Buradaki cümlede de idealistik sıfat realistik manzara ile tam bir zıddiyet teşkil ederek bir defa daha Voltaire'in ne kadar harp aleyhinde olduğunu göstermektedir. Ölenlerin ve ölmekte olanların teşkil ettikleri yığınlar arasından geçip Bulgarlar tarafından yakılıp yokedilmiş bir köye "beynelmillel kanun esaslarına" göre sığındı, oradan da aynı şekilde "Abar kahramanları tarafından harap edil-

miş" başka bir köye geçti. En nihayet, şimdi kendisinden daha fena bir durumda olan Pangloss ile tekrar buluştuğu Hollanda'ya kaçtı.

İkisi beraber gemi ile Lizbon'a hareket ettiler, fakat büyük bir talihsizlik eseri oraya, büyük feci zelzelenin vukua geldiği 1 Kasım 1755 günü, vasıl oldular. Zelzele, aynı zamanda vukua gelen met ve cezir ile bunları takip eden büyük yangından bu bahtsız şehir battı ve otuz bin kadar ölü vardı. Pangloss ile Candide her nasılsa felâketi atlattılar, Optimizm filozofu metanetini muhafaza ederek "Mukadderatın değişti-rilemeyeceği, her şeyde hayır ummak gerektiği," yolundaki kanaatinde musir olduğunu izhar ediyordu. Bu alim filozofu gizlice takip etmekte olan bir Engizisyon hafiyesi bütün bunları duydu ki bu konuşmaları onu sapıklıkla itham etmeye ycterdi. Pangloss'un insanın günahları ile telin edilmesine inanmamış olması mümkün müydü? veya inanmış idiyse iradei cüziye hakkındaki düşüncesi ne olabilirdi? Pangloss hiç bir telâşa kapılmadan iradei cüziye ile muayyeniyeti (Determinism) telif etmeye teşebbüs ettiyse de zahit din'eyicisini tatmin etmeye muvaffak olamadı. Bunun üzerine Pangloss ve Candide apartopar "güneşi bir daha görmemek üzere rutubetli, soğuk hücrelere" sevkolunuyorlar. Bu karanlık mehzenlerden bir hafta sonra çıkarılıyorlar ve kendilerini 'auto-da-fé'-de buluyorlar (Engizisyon devrinde ateşe atma cezası ve tertibatı), fakat hükme ve âdete göre yakılacakları yerde Pangloss'u asıyorlar ve Candide de "ilâhiler söylenerek bayılınca"ya kadar" dövülüyor. Dinî itikatlara uyularak icra edilen bu muamelelere rağmen yeryüzü bir daha ve bir daha ve daha şiddetli olarak sarsılıyor.

Bilâhare Candide, 'auto-dafé'de dövülmesi sırasında seyirciler arasında bulunan "güzel kadın Cunégonde" u bir daha görüyor, fakat kadının bu tüyler ürpertici manzara karşısında eli ayağı tutmaz olmuştur. Candide Buenos Aires'e kaçar. Kendisine, artık yaşlı bir kadın olan Cunégonde ve Cadiz'de edindiği Cacambo adında cenubi Amerika yerlilerinden çok zeki bir esir refakat etmektedir.

Buenos Aires'te Candide memnuniyetle Cunégonde ile evlenecekti, fakat vali, Don Fernando d'Íbaraa y Figueora y Mascarenes y Lampourdos y Souza da Cunégonde'a meftun olduğundan uzun zincirleme İspanyol isimlerine yakışır gurur ve tavırla "bıyıklarının uçlarını burarak", buna müsaade etmiyor. Cunégonde'un bir Jesuit rahip olan kardeşi ile kavgaya tutuşurlar - Voltaire'in hicvettiği gibi bu Westphalia'lılar nasıl hep böyle yalnız Optimizm'i değil fakat aynı zamanda bu popüler sergüzeştler romanında inanılmamakla beraber arzulanan ve tam tahakkuk etmek üzere olan bu hadiseleri de alt üst etmektedirler - ve Candide müdafaa-i nefis için kılıcıyla rakibini göbeğinden delip öldürmek mecburiye-

tinde kalıyor. Bu sefer Candide ve Cacambo kızları ile onların yakınlarındaki "Büyük - Kulaklılar" kabilesine iltica ediyorlar. Candide'in tebdili kifayet için giymiş olduğu libasa aldanan yamyamlar "bir az Jesuit eti yiyelim, bir az Jesuit eti yiyelim!" diyerek üzerlerine saldırırlar:

Candide "bir adam haşlayıp yemenin ne kadar gayri insani olduğunu ve Hristiyanlıkla bağdaşmadığını onlara söyle!" diye bağırdı.

Cacambo daha realistlik davranarak arkadaşının tahliyesini, onun bir Jesuit olmaktan ziyade iyi bir insan ve güvenilir bir arkadaş olduğunu ve birkaç saat önce bir Jesuit'i öldürmüş olduğunu söyleyerek, temin eder. J.J. Rousseau'nun çok takdir ettiği tabiat hayatının olduğu gibi kalabilmesi Candide üzerinde büyük hayranlık uyandırmaktadır. Candide kılıcını bir Jesuit'in vücuduna saplamış olması talihiine mazhar olmasından dolayı yamyamlar tarafından yenmeden kurtulmuştur.

Bundan sonra iki seyyah her şeyin en iyi şekilde değerlendirildiği sevimli ve idealist memleket olan Eldorado'ya muvasalat ederler. Orada işkence ve mezalim yoktur; din yalnız ibadet ve tapınmak konusudur; altın, elmas ve mücevheratın manası ve kıymeti yoktur; onlar ancak çocukların toplayıp oynadıkları sarı çamur ve pırıldayan çakıldan ibarettir. İnsanlar ihtiyaçları olan şeylere maliktirler. İşte burada Candide aradığı ideal ülkeyi en nihayet bulmuştur. Burada her şey hakiki hüviyeti ile görünmektedir, dünyanın diğer yerlerindeki yapmacık ve suni kışkırtılardan sıyrılmıştır. Fakat, heyhat! Candide ve Cacambo, beşerî zaafılarından dolayı her şeyin mükemmel olduğu bu yerde kalmak istemiyorlar. Onlar "sarı çamurlarını" ve kıymetli "çakıllarını" alarak milyonlar olabilecekleri dünyalarına dönmek arzusunda dırlar. Bu çifti çılgınlıklarından caydırmak mümkün olmadığından Eldorado idarecileri, nedamet duymakla beraber, onların ayrılmasına yardım etmektedirler.

Avrupa'ya dönerlerken, katırlara ve lamalara yükledikleri büyük servetin çoğunu yolda kaybediyorlar, yahutta dolandırıcılara kaptırıyorlar. Her ikisi de Paris'te hayatın gayritabiilikleriyle karglaşıyorlar ve birkaç sene önce Akdenizde kaybettiği bir muhabereden dolayı amiral Byng'in İngiltere'de devam harpça mahkûm edilerek kurşuna dizildiğine şahit oluyorlar. Bir İngiliz Candide'e mecazî ve her zaman hatırlanacak şu cümle ile vaziyeti izah etti: "Diğerlerini cesaretlendirmek için arada sırada bir amiralin öldürülmesi iyidir." Hakikaten, Voltaire boş yere amiralin hayatını kurtarmağa çalışmıştı. Bu da hakiki hadiselerden birinin daha romanda yer almasından ibaretti.

Candide, pesimist olan yeni arkadaşı Martin'e nevidane şu suali sormaktadır: "İnsanların şimdi olduğu gibi birbirlerini her zaman kat-

lettiklerini zannediyor musunuz? Onların her zaman yalancı, dolandırıcı, hain, nankör, haydut, aciz, vefasız, korkak, kışkanç, obur, ayyaş, hasis, haris, müteassap, riyakâr ve çılgın olduklarına inanıyor musunuz?"

Martin şöyle cevap veriyor: "şahinlerin bulabildikleri her zaman, güvercinleri yediklerini zannediyor musunuz?"

Cunégonde'un Jesuit ağabeyi her şeye rağmen ölmemiş, fakat yalnız yaralanmıştı. Pangloss fena bir şekilde asılmış olmasına rağmen sonradan kurtulmuş ve iyileşmişti! Bunların ikisi tekrar Akdenizde kadirgâlarda kürek çekerlerken buluşmuşlardır. Böylece Voltaire, günümüzde de olduğu gibi, kafa dinlendirmek gayesiyle ve yarım ağızla olmayacak sergüzeştilerle romanını süslemektedir. Fakat Ferny filozofu hikâyelerinin planını ciddiye almamızı istemektedir. Onun için önemli olan hikâyenin arkasındaki felsefedir. Diğer tarafı çok okuyucular tarafından kabul olunmayan fikirlerin üstleri şekerlenmiş haplarından ibarettir.

Cunégonde da iyi ve kötü günler görüp geçirdikten sonra olabileceği kadar çirkinleşmiş olarak İstanbula gelmiş bulunuyor ve hayatını bulashık yıkamakla geçiriyor. Baron olan kardaşı, Candide'in kendisini kadirgâlarda kürek çekmekten kurtarmasına rağmen, sınıf ve imtiyaz peşinde olup kız kardeşinin avamdan birisiyle evlenmesine halâ mümanaat etmektedir. Voltaire'in kelimeleri kullanmaktaki mahareti sayesinde canlandırdığı tarzda Candide "eğer kendimi hiddetime teslim etsem seni yeni baştan öldürürdüm, seni tekrar öldürürdüm," diye bütün gücüne bağırılmaktadır.

Baronun direnmesiyle tahrik edildiğinden ve kızkardeşinin ısrarına dayanamayarak bütün çirkinliğine ve huysuzluğuna rağmen Candide bu kızla evleniyor. Gürültü çıkaran ve rahatsızlık yaratan baron tekrar kadirgâlara gönderilerek bertaraf edilmiş oluyor. Candide, Cunégonde, yaşlı kadın, Pangloss, Cacambo ve Martin hep birlikte İstanbul'a yakın bir yerde yerleşerek sakin bir hayat sürmeye başlarlar, burada akşamın serinliğinde ve gölgede evlerinin önünde oturarak dervişleri, imamları gözetiyorlar ve teker teker veya toplu olarak namaz kılanları seyrediyorlar.

"Acaba siyahî korsanlar tarafından yüz defa hücumu uğramak mı, ikişer kişilik sıra halinde dizilmiş Bulgar askerleri arasından geçip sopalanmak mı, auto-da-fé'de kamçılanıp asılmak mı, derisi yüzülerek parçalanmak mı, kadirgâlarda kürek çekmeye mahkûm olmak mı, kısaca geçirdiğimiz bütün işkence ve felâketlere yeniden maruz kalmak mı, yoksa burada hiç bir şey yapmadan oturmak mı, daha kötüdür, bunu bilmek isterdim?"

Candide “o büyük bir meseledir” diye cevap verdi.

Pangloss ise, başlangıçta olduğu gibi aynı fikrini muhafaza ediyordu. Şöyle konuştu “zira, her şeyden evvel ben bir filozofum ve kendimi cerhetmek bana yakışmaz.” Hakikaten şunu kabul ediyordu ki “çok acı şeyler çekmişti, fakat bir defa her şeyin mükemmel olduğunu kabul ettikten sonra, bunun bir kelimesine inanmamakla beraber, bu fikrinde ve kanaatinde sebat etti.” Pangloss dahi şerefini kurtarmalı idi.

Türkiye’de en iyi filozof olmakla şöhret yapan bir dervişe danışma-ğa gittiler. Pangloss söze başladı “Üstad, insan gibi acaip bir hayvanın yaratılmış olmasına ne dersiniz?”

Dervişin cevabı “bundan size ne?” oldu.

Candide “fakat, çok muhterem hoca efendi, dünyada inanılmayacak kadar kötülük vardır.”

Derviş “kötülük veya iyilik varmış, bu ne fark eder?” dedi.

Pangloss “o halde ne yapmalıyız?” diye sordu.

Derviş “sakin olunuz,” diye cevap verdi.

Pangloss “sebepler ve neticeler hususunda, muhtemel dünyaların en iyisi hakkında, kötülüğün menşei, ruhun tabiatı ve önceden takdir olunmuş ahenk hakkında sizinle müdavelei efkârda bulunabilmekten iftihar duydum,” diye hissiyatını izhar etti.

Leibniz usulü bu kelimeler üzerine derviş kapıyı Pangloss’un suratına kapatarak böylelikle bütün metafizik münakaşalara derhal bir son verdi.

Küçük çiftliklerine dönerlerken Candide, Pangloss ve Martin portakal ağaçlarından bir çardak altında, akşamın serinliğinde oturmuş dinlenmekte olan ihtiyar bir adama rastladılar.

Pangloss ona bir az evvel boğdurularak bentaraf edilen müftünün adını sordu.

İhtiyar ve iyi niyetli adam “hiç bir fikrim yok ve hiç bir zaman da ne vezirin ne de bir müftünün ismini asla araştırmadım,” diye cevap verdi; ve devam etti “İstanbulda olup bitenlerle alâkalanıp hiç bir zaman kendimi rahatsız etmem. Ben oradaki bahçemde yetiştirdiğim mahsülleri satmakla iktifa etmekteyim.”

Candide bu Türke “sizin fevkalâde bir çiftliğiniz olmalı,” dedi.

Türk “yalnız seksen sekiz dönüm” diye cevap verdi. “Arazimi çocuklarımla birlikte işlerim. İş bizi üç büyük kötülüktan kurtarır: bunaltı, ahlâksızlık ve mahrumiyet.”

Candide “bahçemizi işlememiz lâzım geldiğini ben de biliyorum,” dedi.

Martin "felsefe yapmadan çalışalım, hayatı tahammül edilir hale sokmak için bu yegâne yoldur," dedi. Ve böyle yaptılar.

Teskin edilemeyen Pangloss Candide'e bir daha fikirlerini hulâsa etti: "muhtemel en iyi dünyalarda bütün hadiseler birbirleriyle münasebettardır, kısaca, eğer siz Mademaiselle Cunégonde ile aşka düştüğünüzden dolayı haşmetli şatodan kovulmamış olsaydınız, eğer Engizisyon tarafından mahkûm edilmiş olmasaydınız, eğer bütün Amerika'yı yaya olarak dolaşmasaydınız, eğer Baronu kılıcınızla öldürürcesine yaralamasaydınız, eğer zengin memleket E'dorado'dan temin ettiğiniz bütün serveti kaybetmiş olmasaydınız şimdi burada oturup şekerlenmiş meyva ve şam fıstığı yemekle memnuniyet duyamazdınız."

Candide "Çok iyi söylediniz, fakat bizim bahçemizde yapılacak işimiz var," diye cevap verdi.

Felsefi muhakemenin semeresiz olduğu meydandadır. Hayat, insan ve kâinattaki hakikatler hakkında kim anlaşılabilmektedir? Bununla beraber, verimli işin kıymeti hakkında herkes anlaşılabılır. Türkün işaret ettiğine göre "iş bizi bunaltı, ahlâksızlık ve mahrumiyetten kurtarır" Bu hakikatı daima okuyan, yazan, ve güzel bir şey aklına geldiği zaman onu hemen kaydettirmek üzere kâtiplerini gece yarısı uyandıran Voltaire'den daha iyi kim bilebilirdi? Kim takdir edebilirdi? Cirey şatosunda Voltaire ve Madame du Châtelet bazen gecede ancak iki veya üç saat uyuyorlar ve sonra kalkıp ycnilmez bir azimle çalışıyorlardı. 1738 de Madame de Graffigny'ye yaptığı kısa bir ziyaret esnasında bile, bütün ısrar ve ricalara rağmen ziyaretini kısa kesmek mecburiyetini duyarak şu mazerette bulundu: "yalnız konuşmakla israf ettiğimiz zaman korkunc derecede fazladır, hiç bir dakika kaybetmemeliyiz; israf ettiğimiz en büyük şey zamandır."¹⁸ Böyle davranış ve görüşün neticesi, basılmış elli büyük cilt, elli binden fazla mektup, birçok kaybolmuş yazılar ve bunlara ilâveten zamanın zulmüne ve suiistimallerine kurban gitmiş birçok kimsenin davalarıyla meşgul olmak, onlara yapılan haksızlıkları haykırmak, dile getirmek oldu.¹⁹ Zira Voltaire, yaşlı Türkün müftü ve vezire karşı olan lâkaydisini benimseyip onun gibi tatbik edemezdi. Bunlar, gelişati fena olan bir dünyanın ahvalinden ve saray hayat ve debdebesinden bıkkınlık gelmiş bir adamın geçici düşüncelerinden kelimelerinden ibaret idi. Hakikati halde, hayatı düzeltmek ve daha iyiye götürmek için gereken teşebbüsü terketmemiştir.

Ferney'de Voltaire çok kazanç getiren bir saatcilik endüstrisi tesis etti, arazisine ağaçlar dikti, tahıl ektirdi, sebzeciliğin modern usullerini tatbik etti. Yazılarında, mektuplarında, zekice kaleme alınmış risalelerinde etrafında olup bitenleri aksettirmegi hiç bir zaman ihmal

etmedi. Malûmat edinmesi ve bunu arttırması hiç bir zaman inkıtaa uğramadı. Candide'deki felsefesi etrafımızdaki insanlar tarafından meydana getirilmiş olan bütün fenalıklara karşı bir savaştan ibarettir. Hadisatı ve eşyayı artık olduğu gibi kabul etmek yok, tevekkülün zerresi bile yok, ileri derecede ve yalnız optimism'de yok. Voltaire, on seneyi bir az mütecaviz bir zaman içinde, Babouc ve "Dünyayı olduğu gibi kabul etmekten" çok uzaklaşmıştı. Candide de, dünyanın, dün olduğu gibi bugün de, bahtsızlıklarla dolu olduğunu göstermektedir, fakat kayıtsızlık ve kendini beğenmişliğe karşılık olarak bir az nüktecilik, dokunaklı hiciv ve kasten korkulu sahneler yığarak, bunu anlatmağa çalışmaktadır. Ve son kelime Voltaire'in sonuna kadar takip ettiği "bahçemizdeki" İŞ babındadır. İşte Candide'in öğütü böyle idi.

FERNEY'DEKİ FİLOZOF

1

Jura dağlarının eteklerinde edindiği ikametgâhta insanların dünya gâileleri peşinde koşmalarını seyretmek, bahçesinde ağaç ve sebze yetiştirmek, Avrupa'nın zenginlerine kol, cep ve duvar saatlerini satmak, küçük sahnesinde trajedilerinin rollerini insat etmek ve bir hükümdar gibi muhtelif milletlerden gelecek mümtaz ziyaretçileri kabul etmek Voltaire için kolay olacaktı! Fakat Candide yazarının karakteri cemiyet ile insanların meselelerine lâkayd kalmaya müsait değildi. O, bir hicivci idi ve bir hicivci bir ıslahatçı olup mefkûreleri onu insanların çılgınlıklarını dile getirmeğe mecbur ediyordu. Beşeriyetin elem ve kederleri onu rahat bırakmıyordu. Felsefî hikâyelerde Voltaire'in hücumları umumî mahiyette olmuştu; şimdi, bu son yıllarında, bazı hallerde, hücumları hususî mahiyette olacaktı.

1685 te Nantes Fermanının kaldırılmasından beri Fransa'da, Protestanlar hukukî hak ve istinatgâhtan mahrum kalmışlardı. İlmi çalışmalar yapabilmek ve ilmi mesleklere intisap edebilmek ancak bir "Katolikliğe bağlılık sertifikası" na sahip olmakla mümkündü. Güneydeki Toulouse şehrinde dinî taassup aşırı derecede ileri gitmişti. Jean Calas ismindeki Protestan tüccar Katolikliğe dönmek isteyen oğlunun bu hareketine mani olamadığından onu öldürmekten itham edilmişti. Genç Marc Antoine Calas'ın melânkolik olduğunu, Hamlet'in "Var olmak mı veya olmamak mı" ismindeki monoloğunu durmadan okumakla bunun tesiri altında kaldığını, avukat olmasına müsaade edilmediği için hayal kırıklığına uğradığını ve muhtemelen bundan dolayı intihar ettiğini söylemek ve altmışını geçkin ve kendisinden daha kuvvetsiz olan babası tarafından zorlanarak öldürülmüş olmasının pek mümkün olamayacağını serdetmek hiç bir fayda sağlamadı. Yaşlı Calas dövülerek yerlerde sürüklenmiş, fakat itirafta bulunmadığı için büyük işkencelerden sonra öldürülmüştü. Bütün bunlar 1762 yılında vukua gelmişti.

Voltaire Cenevre yakınındaki taşra evinde bu hadiseyi öğrendi, netice itibariyle Calas'ın masum olduğuna kanaat getirdi, ikna edildi ve ölümden sonra yeniden mahkemenin tetkikini ve eski kararın iptalini istedi ve bu hususta yeri göğü sarsarcasına mücadele etti. Bu maksat uğrunda Paris'in meşhur avukatı Monsieur de Beaumont'un yardımını sağladı ve birçok arkadaşına mektuplar yazarak efkârı umumiyei de ayaklandırdı. Netice olarak Paris Parlamentosu Toulouse Parlamentosu'nun kararını iptal etti, Jean Calas'm hatırasına iadei şeref ve hukuk kararı aldı ve ailesine tazminat bağlandı. Bu fahiş hatanın düzeltilmesi için mümkün olan her şey yapılmıştı.

Calas hadisesinin doğurduğu meseleler hâlâ Protestanlarla Katolikler arasında münazaa konusu olarak devam etmektedir ve muhtemelen bu münakaşa hiç bir zaman tamamıyla bitmeyecektir. Hiç olmazsa şu anlaşılmıştır ki Calas davası âdil ve peşin hükümlerden masun olarak cereyan etmemişti. Toulouse'da hissiyat vaziyette hâkimdi. Şu da ilâve edilmelidir ki Voltaire'in gördüğü her yerde dinî taassuba karşı gelişi, meselâ eskiden Protestan Calvin'in Anti-Trinitarian sapık Servetus'ü kazığa bağlayarak yakması hadisesinde olduğu gibi, onun vicdan hürriyetine verdiği önem ve onu savunmasındaki didinmesini gösterir.

Calas vakası üzerinde Voltaire'in en büyük yardımı 1763 te intişar eden 'müsamaha üzerindeki risale' idi. İlk bölümlerde Toulouse'da cereyan eden hadiseler sade ve açık bir dille anlatılmaktadır. Sonra yazar, daha umumî mütalâalara geçmektedir. Müsamaha tehlikeli midir? Toleransın İngiltere, Almanya ve Hollanda da hiç bir hoşnutsuzluk yaratmadığı nasıl mümkün olmaktadır? Hakikaten, otuz sene önce yazdığı felsefi mektuplardan bir pasajı tekrar ederek Voltaire müteaddit mezheplerin mevcut oluşunun faydalı olduğu kanaatini teyit etmektedir. Yazar "başkalarının size yapmasını istemediğiniz şeyleri siz de yapmayın," diyerek Altın Kaide halindeki öğüdü menfi şekilde tekrar etmektedir. "Müsamahasızlık iddiası saçma ve barbarcadır; böyle bir şey kaplanların hakkıdır... bunu ürpererek fakat hakikat olduğu için söylüyorum; işkence eden, insan kesen ve Katolik olan biz Hristiyanlarız! ve bu vahşeti kimlere karşı tatbik ediyoruz. Kendi kardeşlerimize karşı."

"Eğer Hazreti İsa gibi olmak istiyorsanız, fedaf olunuz, katil ve cellât değil."

Dinî akideler ne kadar az olursa münakaşalar da o kadar az olur; Eğer bu dediklerim doğru değilse o zaman ben kabahatliyim," diye Voltaire fikirlerini bir defa daha hulâsa etmektedir.

Müşamaha üzerine yazdığı risalede yazar "Hristiyanların birbirlerine tahammül etmeleri gerektiğini ispat için büyük sanata ve ince belâğata lüzum yoktur. Daha ileri gideceğim. Bütün insanları kardeşlerimiz olarak telâkki etmemiz gerektiği iddiasındayım..." demekte ve: "Allahı ve komşunu sev," ihtarında bulunmaktadır.

Voltaire yazısına Allaha bir dua ile son vermektedir.

"Allahım, Sen bize nefret etmek için bir kalb veya birbirimizi öldürmek için eller vermedin. Bize iz'an ve kuvvet ihsan et ki meşekkati ve geçici olan bu hayatın yüküne tahammül etmekte birbirimize yardımcı olalım; ve naçiz vücutlarımızı örten libaslar arasındaki ehemmiyetsiz değişiklikler, kifayetsiz lisanlarımız, gülünç adetlerimiz, mükemmel olmaktan çok uzak olan kanunlarımız, manasız fikirlerimiz, bizim nazarımızda çok değişik fakat senin nazarında aynı olan mevkilerimiz, insan denen zerrecikleri ayırt eden bütün bu küçük değişiklikler kin ve işkence için sebep ve işaret olmasınlar; Sana ibadet için gün ışıığında mum yakanlar ihsan ettiğin güneşle iktifa edenlerle iyi geçinsinler, Sana muhabbetlerini göstermek için elbiseleri üzerine ketenden beyaz cübbe giyenler, aynı duayı yapan fakat siyah hırka giyenleri istihkar etmesinler, Sana dualarımızı eski lisanlarla veya yeni lisanda yapmamız arasında fark olmasın, elbiseleri kırmızıya veya menekşeye boyanmış, dünyada büyük arazileri bulunanlar ve belli bir madenin yuvarlak sikkelelerine sahip olanlar büyüklük ve servet dedikleri varlıkların zevkini gurur ve azamet katmaksızın tatsınlar ve diğerleri onlara haset ve kıskançlık duymadan baksınlar, zira, SEN biliyorsun ki geçici olan bütün bu gösterilerde ne gurur ne de kıskançlık için sebep yoktur."

"Bütün insanlar düşünmelidirler ki hepsi kardeşirler! Nasıl ki mesai ve gayretlerinin mahsulünü çalan eşkiyayı tel'in ediyorlarsa ruhlar üzerine yapılan işkence ve zulmü de daha büyük bir dehşetle tel'in etmelidirler. Eğer harp musibeti gayrikabili içtinap ise bize yardım et ki birbirimizden nefret etmeyelim, sulh zamanında birbirimizi parçalamayalım ve yaşadığımız müddetçe Siam'dan California'ya kadar binlerce muhtelif lisanda bize bu hayatı bağışlayan SEN ULU TANRIMI-ZA bu iyiliğine karşılık şükranlarımızı sunalım, SENİ takdis edelim."

Henüz din, ırk ve millî taassup altında ezilmekte olan bir dünyaya Voltaire'in öğütleri zamanında ve lâzım geldiği belâğatla yapılmaktadır. Maalesef, beşeriyet müşamaha üzerindeki risaleye ihtiyaç göstermeyecek kadar tekâmül etmiş olmadığı gibi, Candide'deki çeşitli hicivlere muhatap olamayacak kadar da ileri gidememişti.

2

1751 den beri Diderot ve D'Alembert'in büyük Ansiklopedisi sene-de dört sütunlu bir cilt halinde ve ağır bir tempo ile ilerliyordu taki 1757 yılında yedi muazzam cilt olarak intişar etti. Diğer ciltler hiç bir şey karşısında boyun eğmeyen Diderot tarafından kendi muhafazası altında kaldı ve nihayet 1766 senesinde isimsiz ve basıldığı yer yanlış gösterilerek çıkarıldı.

1752 de elân Berlin'de iken sekreteri Colini'ye göre Voltaire portatif felsefi Lûgat'ı tabir ettiği bir eser yazmayı planladı. Bu küçük, ucuz, cepte taşınabilir, alfabetik olarak tanzim edilmiş mühim fikirleri ihtiva ve izaheden bir kitapçık olacaktı. Böyle bir cilt, en nihayet 1764 te, Tolerans üzerine risalesinden bir sene sonra çıktı. Yavaş yavaş kendisinin buna benzer derlemelerinin ilâvesiyle artık portatif olma vasfını kaybetmiş olmasına rağmen bugün de Fransa'nın umumî kütüphanelerinde çok aranmakta olup modern bir tarzda İngilizcesi de basılmıştır.²

Felsefî Lûgattaki başlıca makalelerden birisi "hükûmet" hakkında olandır. Yazar Montesquieu'nün İngiltere'deki hükûmet şekline olan hayranlığına tamamıyla inkiyat etmemektedir. "Hürriyet aşkı daha münevver ve daha müreffeh oldukça İngilizlerin hâkim karakteristiği haline gelmemiş midir?" Serbest olmak ne demektir? Voltaire cevap veriyor: "Serbest olmak yalnız kanunlarla idare olmak demektir." Kaprisli istibdad ve insanların akıllarına esen heveslere göre olan idare dışında muayyen müesses kanun ve nizamlar altında herkesin aynı ve müsavi tarzda idaresinden ibarettir.

"Muhtemeldir ki kralın, asilzadelerin ve halkın haklarını ayarlayan ve bütün bu hakları garanti eden bir anayasa beşer müesseselerinin tahammül ettiği müddetce devam edecektir. Şu da muhtemeldir ki bu esaslara istinat etmeyen bütün hükûmetlerde ihtilâller olacaktır." Böylece Voltaire 1789'un meşum tehlike çanını çalmaktadır.

"İngiliz kanununun en nihayet başardığı işte budur. Krallıkla idare edilen memleketlerin çoğunda mahrum edildikleri tabii haklarının cümlesini insanların her birine iade etmiştir. Bu haklar şunlardır: mallarının ve şahsının tam serbestisi; kalemiyle milletine hitap etme hürriyeti; suçluluk ithamı ile bağımsız kişilerden teşekkül etmiş bir heyetten başka hiç bir kimse tarafından muhakeme edilmeme hürriyeti; kanunun kesin maddeleri haricinde hiç bir halde başka surette mahkûm edilememe hürriyeti; işinden olacağı korkusuna düşmeden istediği dini

seçebilme hürriyeti. Bunlar tabii haklardır. Ve yatağa yatarken, ertesi sabah kalkınca bir gün evvelki servetine sahip olacağından emin olmak büyük ve mesut bir haktır; gece yarısı karısının ve çocuklarının kollarından zorla koparılarak bir zindana atılmayacağından veya bir çöle sürülmeyeceğinden emin olmak ta aynı derecede mühim bir haktır; uykudan uyanıp gözlerini açtığı zaman bütün düşündüklerini yazıp neşretmek hakkına sahip olduğunu; ve hareketinden, yazısından veya konuşmasından dolayı itham edildiğın takdirde yalnız kanuna göre muameleye tabi tutulacağını bilmek de tabii ve mukaddes haklardandır.

Bu haklar İngiltere'de ikamet eden her kese şamildir. Orada bir yabancı da aynı şekilde mal ve serbest yaşama hürriyetine sahiptir ve eğer bir töhmet altında kalırsa, davasına bakacak mahkeme heyetinin azalarının yarısının yabancılardan seçilmesini isteyebilir."

"Katıyetle söyleyebilirim ki eğer bütün insanlar kanun yapmak için toplanacak olsalar bunu kendilerini koruyacak şekilde yapacaklarına şüphe yoktur."

Bugün bile, istiklâliyetimizin ilânından yüz seksen sene kadar sonra, Voltaire'in sözlerinin modern bir çevresi vardır. Bunlar dünyanın her tarafındaki esir ve baskı altındaki milletlere elân hitap etmektedir. Hakikaten, demokrasinin daha fazla terakkiye ihtiyaç göstermeyecek derecede mükemmel olduğu memleket yoktur.

Felsefi Lûgatın diğer mühim bir makalesi, memul olduğu gibi, "Harp" hakkında olanıdır. Voltaire demektedir ki "Bir prens hiç bir şey kaybetmeden - hemen bir ordu toplar, metresi 15 - 20 liradan lâci-vert bir kumaştan elbiseler yaptırtıp onları giydirebilir, şapkalarına kalın beyaz bir kordon sardırır, onlara sağa ve sola dönmeği öğretir ve başlarına geçerek şan ve şerefe doğru yürür." Yazarın bu cümleleri şüphesiz on sekizinci asırdaki paralı askerlere racidir. "Bu cehennemî teğebbüsün şayanı hayret tarafı katillerin şeflerinin her biri kendi sancığını takdis ettirir ve komşularını imhaya gitmeden önce Allaha sığınarak yardımcısı olması için dua eder." Felsefi Lûgatın yazarı üzüntü ile şuna işaret etmektedir ki akıl hocalarından hiç birinin "bizleri binlerce parçaya ayıran hastalığa" parmak basıp da bir çare aramamalarıdır. Bu istikamette, büyük bir değişiklik olmuştur. Hakikat bugün, bunun aksinedir. Her ne kadar hayatın amansız hadiseleri iyi niyetli kimseleri yalancı çıkarıyorsa da, doğrusunu söylemek lâzım gelirse birçok müsamaha ve sulhsever araçların bulunduğu da bir hakikattir. Bundan sonra Voltaire "tesirli bir müdafaa için bazen ilk hücumu yapmanın lüzumlu ve faydalı olduğunu söyleyen "meşhur Montesquieu" ye dönerek ona dil uzatıyor ve mevkiini sarsmağa çalışıyor. Ferney'deki filozof Montesquieu'-

yü şöyle itham etmektedir: “Eğer aşîkâr olarak haksız bir harp var idiyse, o da sizin teklif ettiğinizdir; komşunuzun size hücum edebilecek bir durumda olabileceği (ki size hücum etmemektedir) korkusu ile kalkıp komşunuzu öldürmektir.” Münakaşa ikna edici ve makulü. Birkaç sene evvel hepimiz bu fikri olduğu gibi kabul ederdik. Bununla beraber, modern zamanımızın ilân edilmeyen harbinde, bu noktai nazar daha büyük bir isticaliyetle kendini hissettirmektedir. Harbin sebep olduğu katliamı büyük nefretle karşılayan bütün demokratik millîyetler nazarında ilk saldırış menfur bir harekettir. Bununla beraber, bunun alternatifinin bazı şartları altında, kuluçkadaki ördekler gibi bombalanıp birisinin peyki haline girmekten ibaret gibi görünüyor. Voltaire, her iki tarafın da ilk önce hücumu maruz kaldığını iddia etmesinin tehlikesini anladı. Son zamanlarda kuvvetlinin zayıf tarafından imha edilme tehdidi altında bulunduğu iddiasını serdettiğine şahit olmuştuk! Fakat Montesquieu bu hususta, umumiyetle realist olan rakibinden daha realist idi. Ahlâki vecibelerin on sekizinci yüzyıldan daha zayıf olduğu bugünkü dünyamızda bu mesele halledilmeden kaldığı gibi aynı mefkûrler, çizginin iki tarafındaki kuvvetliler üzerinde aynı derecede hâkim olmadıkça tamamiyle ve idealistik bir tarzda asla halledilemeyecektir de.

Bununla beraber, Voltaire “İnsan” isimli makalesinde beşeriyetin tabiatında bir derece iyilik mevcut olduğundan ümitvardır. “Eğer beşeriyet şeytanın hükmü altında olsa idi, bu takdirde dünya yüzünde bir tek insan bulunmayacaktı,” demektedir. O halde, esasında ve sunileşmemiş tabiat içerisinde tabiaten insan nedir? Yazarın cevabı: “Kuzey Amerika’da keşfolunmuş ilk Iroquois’den daha aşağı bir hayvan. Meşkûn dünyanın yarısından fazlası hâlâ, tabiatın korkunç ilkel şartları içinde yaşayan, yiyecek ve giyecekleri var yok mesabesinde, henüz güçlkle konuşabilir halde, bedbahtlıklarından bihaber, yaşadıklarını anlamayan ve hastalık ve ölüm karşısında elleri kolları bağı, iki ayaklı hayvanlar halindedirler.” Jean-Jacques Rousseau buna parmak basacaktır. Voltaire “tabiatın iyiliği hakkında hayranlık duymaktadır. O, mümkün olduğu kadar fazla medeniyetin realistik bir taraftarıdır. Onun insanların çoğunun yaşayışları hakkındaki tasviri, fennin büyük hamleler yapmış olmasına rağmen, bugünkü modern hayata çok benzemektedir. Nüfus artışı meselesi mevcut yiyeceğe göre ayarlanıp halledilmediği takdirde vaziyet daha iyiye gitmekten ziyade daha kötüye gidecektir.

Voltaire “hürriyet ve mülkiyet İngiliz şiarıdır,” diye haykırmaktadır. “Bir parça araziye sahip olan ve bunun çocuklarına geçeceğinden emin olan birinin kendi toprağında başka birisinin toprağından

daha iyi çalışacağı muhakkaktır." Ferney üstadı, mal ve mülke tesahup etmenin insanın şahsî alâka ve teşebbüsünü teşvik ve takviye ettiğini görmekte ve bunun kıymetini takdir etmektedir; buna mukabil Rousseau ise, yaşlandıkça başka cepheden de görmeğe başlamakla beraber, mülkiyetin suiistimallerine parmak basmaktadır.

Bundan başka, on sekizinci yüzyılda hâlâ daha suç ispat edilip mahkûmiyet giymeden sırf ihbar ve iftira üzerine, tatbik edilen işkence meselesi vardı. Voltaire, birkaç sene önce Diderot'nun ansiklopedisinde rastladığı, fakat daha önceleri La Bruyère, Montaigne ve hatta ta Cervantes devrinden beri tekrarlanan tesirli bir cümleyi aksettirmektedir. "Çok defa söylendiği gibi işkence kuvvetli olan suçlu bir adamı kurtarmak için, çok zayıf olan masum bir adamı suçlandırmak için kullanılan bir vasıtaadır." "Üçüncü derece" (töhmetsizliği söyletmek için yapılan şiddetli istintak) diye bilinen usul sureta medenî kabul olunan birçok cemiyetlerde hâlâ bir suiistimal vasıtası olarak kalmaktadır. Tazyik ve dayak ile elde edilen bir itiraf suçun değil fakat tahammülün sınırını aşan bir neticesi olduğu aşîkârdır.

3

Voltaire ismiyle müteradif hale gelen ve başlıca mevzuu teşkil eden din hakkında ne düşünüyordu? Felsefî Lûgatın yazarı bu konuya hususî bir makale hasretmektedir. Rüyasında, ahirete yaptığı bir seyahat esnasında, insanların müteaddit dinî harpler neticesi sebep olduğu yüz binlerce kurban ve yığın yığın kemikler görmektedir.

Voltaire, bunun üzerine şunları yazmaktadır: "sade ve nazik tavırlı otuz beş yaşlarında bir adam gördüm. Bu adam, ulemanın ikametgâhına vasil olmak için aralarından geçmek mecburiyetinde kaldığı ağarmış olan bu kemik yığınlarına sefkatle bakmakta idi. Onun ayaklarının şişmiş ve kanamakta olduğunu, böğrünün yaralanmış, ve sırtında kamçı izleri bulunduğunu görmekte şaşkına döndüm."

Ona hitaben "muhterem efendim, aziz Lordum, adil bir kimsenin, âlim bir adamın bu durumda olabileceği mümkün müdür?... Siz de kötü papazlar ve hâkimler tarafından zalimane muameleye ve işkenceye mi tabî tutuldunuz?" diye konuştum.

Çok nazikâne "Evet diye cevap verdi."

"Bu canavarlar kimlerdi?"

"Onlar riyakârlardı..."

"Onlara yeni bir din öğretmeğe çalıştınız değil mi?"

“Hayır, hiç bir surette, onlara yalnız şunu söyledim ‘Allahı bütün kalbinizle ve komşunuzu kendiniz gibi seviniz, zira insanın bütün vazifesi budur,’ Bu düsturun kâinat kadar eski olmadığını iddia edebilir misiniz; buna göre onlara yeni bir inanç ve iman getirip getirmediğime hükmediniz. Onlara her zaman nizamı bozmağa değil, fakat onu tatbik etmeye geldiğimi söylemekten hiç bir zaman geri kalmadım; onların bütün âyinlerine riayet ettim; hepsi gibi ben de pakim (mutahharım), onların en müteassıpları gibi vaftiz edildim ve onlar gibi bütün mukaddes olan vecibeleri yerine getirdim, vergileri ödedim.....”

“Ne! demekki bu küstahlar kanunlarını ihlâl etmekle bile sizi itham edemeyeceklerdi?

“Hayır.....”

“Fakat siz bir vakit sulh değil, fakat kılıç getirmek için geldiğinizi söylemediniz mi?

“O bir kopyacının hatası idi; ben onlara kılıç değil, sulh getirmekte olduğumu söyledim. Ben asla bir şey yazmadım. Hiç bir fena niyet beslemenden de benim ağızından çıkan kelimeleri değiştirmek mümkündü.”

Böylece, gayet mahirane kendisinin askerî kuvvete karşı, bilhassa dinî harplere karşı olan husumetini teyit eder şekilde metindeki vazih manayı değiştirmektedir.

Voltaire devamla “ben ondan sadece hakikî dinin neden ibaret olduğu hususunda beni tenvir etmesini rica ettim,” dedi.

“Bunu size söylememiş miydim? Allahınizi ve komşunuzu kendiniz gibi seviniz.”

Böylece ne oruç tutmak, ne merasimler, ne de hususî ayinlere lüzum yoktur, mühim olan yalnız iyi ahlâk ve Allah sevgisidir.

Yazar “eğer durum bundan ibaretse o halde sizi yegâne mürsidim olarak kabul ediyorum,” diyerek sözlerine son vermektedir.

Böylece Voltaire, müesses muhtelif kliselerin daha ötesine, hazreti İsa'ya kadar giderek Hıristiyanlığın esasını tebarüz ettirmektedir. Salâhiyetli klise başlarını tecavüz ederek bizzat hazreti İsa'nın kendisiyle temas kurmaktadır. Bu tarzı hareket on sekizinci yüzyıl filozoflarının sık sık başvurdukları müessir ve semereli bir usul idi.

“Allah” ismindeki makalesinde Voltaire “fevkalbeşer bir kuvvete inancımız lüzumunu” teyit etmektedir. Onun “mükâfatlandırıcı ve cezalandırıcı Allah” ı tarif edildiği gibi anlaşılması güç bir ilâhî kudret olmayıp, daha ziyade “polis durumunda bir Allah”, fazileti tasvip, cinayeti takbih eden bir varlıktır. Voltaire Allahın ne var olduğunun ve ne de var olmadığının ispat edilemeyeceğini kabul etmektedir; ve şöyle demektedir, “biz yalnız ihtimaller esasına dayanarak metafizik usuller-

le muhakeme etmekteyiz." Duçar kalınan milyonlarca cinayete sebep olan din midir? Daha ziyade "hurafat" ve "taassup" olduğunu söylemek daha doğrudur. "Allahın bir muakibi olmak için hassas bir kalb ile sakin bir ruh göstermek lâzımdır." "Theism" ve "Theist" isimli makaleler yazarın fikirlerini daha da açıklamaktadır. "Hakiki bir theist nedir? Allaha:: "Sana ibadet ve hizmet ederim." diyendir. Türke, Çinliye, Hintliye, Rusa, 'seni severim' diyendir." Böylelikle Voltaire bir kere daha Altın kaide ve Nizamı vazetmektedir. Bir theist bütün insanların kardeş olduklarına inanır. O, şuna iman etmiştir ki "din anlaşılmayan metafizik fikirlerle boş gösterişten değil, fakat ibadet ile adaletten ibaretir. Ameli tarafı iyilik etmek, itikadı ise Allaha boyun eğmektedir." Voltaire hareketlerimizin irade ve intihabımıza tabi olduğuna inanmaktadır, fakat irademizin daha evvel geçen şeylerle şekillendirilmiş olduğunu kabul etmektedir.

İki sene sonra, 1766 da Voltaire hiç bir felsefenin nüfuz ve halletmeğe muvaffak olamadığı hayatın derin esrarı karşısında aczini itiraf etti. Çok manidar olarak yeni eserine "Cahil Filozof" ismini verdi.

Yazar "siz kimsiniz?" diye başlamaktadır. "Nereden geliyorsunuz? Ne yapıyorsunuz? Bilâhare ne olacaksınız? Bunlar kâinattaki bütün yaratıklara sormamız gereken ve kimsenin cevap veremeyeceği sorulardır?" Bitki ve insan hayatının sırrı karşısında Voltaire cahil kalmaktadır.. İnsan ne surette düşünür? Biz ikimiz madde ve ruh muvuz voksa biz her nalsalsa bir tek şey miyiz? Dünya hakkında tecrübe haricinde ne bilebiliriz?" Madde deyip geçtiğimiz bu ezrarlı şey nedir? Felsefi düşünüşe göre iradei cüziye ile mi hareket etmekteyiz, yoksa hareketlerimiz dışarıdan bir kuvvet tarafından mı tayin ve takdir olunmuştur? Her seyden sonra, böyle bir inanış olmaksızın, insanın tavrı hareketi karakterden mahrum, sadece kapristen ibaret olacaktı: "Bir çocuğu istediğiniz tarzda yetiştirirseniz, büyüdüğü zaman bu yoldan ayrılmayacaktır" ifadesi determinizm'in (gerekeçlik - muayyeniyet) tesirli ve hakikaten cesaret verici bir seklidir. Bütün talim ve terbiye, iyi veya kötü olsun, buna benzer bir telâkkiye istinat eder. İrade serbestis! şahsi sorumluluğu kabul etmenin normal tezahürüdür. Determinizm intihaplarımızda tercih hakkımızı teyid etme imkânını sağlar, ve bu tevekkülle değil, fakat iyiye veya kötüye doğru olsun yetişme tarzımıza veya çevremize tabidir.

Voltaire ahlâkta umumî kaidelere inanmakta ve ezilmesi güç çok başlı taassubun ortasında dünyayı tenvir edecek muhakemenin bir kıvılcımının doğruluğunu görmektedir. "Karanlıkta avare olarak kalacak mıyız, yahut da kıskançlık ve iftira da ondan ateşlense bile bir meşale yakacak mıyız? Kendi hesabına zehirlenmek korkusuyla yemek yemekten

ıçtinap eder gibi hakikatte bu canavarların karşısında korkmamalı ve saklanmamalıdır?" Voltaire muhakemenin ışığı altında yılmadan ileriye doğru gidelim demektedir.

4

Voltaire'in düşündüklerinin herhangi bir şekilde kısa bir özetini yapmak çok güçtür. Bir taraftan bu eski mücahidin her gördüğü suiistimal karşısında şahlandığına şahit oluyoruz. Mektuplarında "her kötü şeyi ez" diye devamlı olarak haykırmakta ve bu ibareyi kısaltarak bir slogan haline soktuğunu her fırsat ve vesile ile gerek konuşmalarında, gerekse yazılarında durmadan tekrarladığını görmekteyiz. Kötü şey nedir? Bazıları bunun müesses dinin kendisi, kilise ve kilise rüesası olduğunu söylemişlerdir. Ve işkencelere, Protestanların takip ve katliamlarına, Calas'ın öldürülmesine, ancak kaçamakla aynı akibetten kurtulan Sirven'in sürgün hayata mecbur edilmesine, La Barre'in büyük ruhanî ayin esnasında şapkasını çıkarmadığından ve diğer hürmetsizliklerden dolayı mahkûm edilip katledilmesine hep kilise sebep olduğundan ve bütün bu vahşet karşısında tüyleri dikilircesine hiddet ve dehşet duyan Voltaire şüphesiz kiliseye karşı amansız cephe almıştı. İyi ahlâk ve kardeşçe sevgi yerine ve onlara tercihan mezhep ve merasimlerin ön plana alınıp daha fazla kıymetlendirilmesine de acı duyarak muarızdı. Bununla beraber, hücum ettiği din Altın Nizam ve Altın Devrin dini değildi.

Voltaire'in İncil'e karşı olan şiddetli tenkid ve hürmetsizliği muarızlarının dar görüşlülük ve sabit fikirliliğinden ileri gelmiştir. Voltaire'in yaptığı yegâne şey, Dom Calmet gibi basit ve bön yazarların İncil'in tefsirinde yazdıklarını ciddiyetle ele alarak, ne kadar yanlışlıklarını müstehziyane bir şekilde ortaya koymaktan ibaretti.⁴ İncil'i iyi tetkik etmiş ve anlamış hiç kimse bugün Voltaire'in hasmanî davranışını tasvip etmeyeceği gibi Dom Calmet'in de körü körüne arkasından gitmez. Bundan başka, Ferney filozofu kendi akılcılık (rationalism) felsefesine o kadar dalmıştı ki fennen geri bir devirde ortaya çıkan ve o zamanların şartlarına göre konuşmak mecburiyetinde kalan ne nazreti İsa'yı ne de Jeanne d'Arc'ı tam manasıyla anlayabilecek durumda değildi.⁵ Bununla beraber, Voltaire hiç kimsenin tesiri altında kalmayan tenkidi ve araştırmacılığı sayesinde mazinin perdesini de aşarak daha modern, etraflı bir tefsirin yapılmasına imkân hazırladı. Oriyantal hayalât ile hurafata körükörüne inanış ve bağlanmış yerine, geçen zamanların tettebbuu ile de tenevvür etmiş olan basiretli ve büyük düşünür Voltaire'in liderliği altında hakikatlerin ruhuna nüfuz etme zamanı idrak edilmişti. Bütün bunlara rağmen

men, sakin zamanlarında o da, mesih'in ruhunu kabul ve takdir etmiş, Altın Nizamın beşeriyeti ahlâk yolunda sevkedecek en iyi rehber olduğuna inanmış ve bütün insanların kardeş oldukları ve böyle kalmaları gerektiği hususunda öğütler vermiştir.

O, kendi hayatındaki bu dahili ışığı her zaman takip etti mi? Hayır. O, aşklarında olduğu gibi kinlerinde de muhteris, fevri ve mütehevvir idi, bazı hallerdeki anî hareketlerinde hilekâr ve kabahatli, "ateşe karşı ateşle mukabele etmek" gerektiği zaman bir suvari maharetiyle manevra yapmasını bilen, hükûmetin söz ve fikir hürriyetini kısıtlayan tedbirlerini yenmesini ve aşmasını başaran, ve başka bir gün tekrar mücadele etmek için yaşamayı şiar edinen bir kimse idi. Voltaire'e atfolunan ve çok tekrarlanan: "Söylediğinizi reddederim, fakat fikrinizi söylemek hususunda sizi ölüncüye kadar müdafaa edeceğim" — çok cazip bir slogan olmakla beraber hiç bir zaman buna sadık kalındığı ispat olunamamıştır. Bu manada başka tarzda fikir beyanı ancak bu kudrette olabilir. Karşı koymalarında çok cüretkâr olmasına rağmen, Voltaire hiç bir zaman kendini bu uğurda feda edecek kadar ileri gitmedi. Bundan başka, Voltaire'in gözleri kendi iç alemine değil dünyaya çevrilmişti. Muasırı Jean-Jacques Rousseau'nun aksine, onun nazarında günah düşüncesi yoktu. Kendinden memnuniyetsizlik duymuyor, hiç bir meseleyi kendisini üzecek kadar büyütüyordu. Bir bakıma göre, belki de deruni hisleri daha azdı. Bununla beraber, düşünceleri ve faaliyeti durmaksızın suiistimallerle mücadeleye, yanlışları düzeltmeye tevcih olunmuştu. Büyük servet sahibi olduğundan kolaylıkla hayatın rahat tarafını seçebilirdi. Fakat, onu teşvik eden mücadelecî ve tenkidçi ruhu, onun konfor, huzur ve şeref içerisinde yaşamasına lüzumsuz takip ve yeni mahkûmiyetlerden azade kalmasına mani oluyordu. Aynı hallerde birçoklarımızın yapacağı gibi yapmadı; emniyet, selâmet ve rahatı intihap etmedi. Bu onun gururu, şerefi ve haysiyeti idi. İşte onun eserlerini hâlâ yaşatan bu berrak sesleniştir ki maalesef dünya henüz bunları anlayacak derecede düzelişip akıllanmamıştır.

5

Fransız hududunun ötesindeki Jura vadisindeki güzel Ferney şatosu ünlü sahibine tazim için dünyanın her tarafından gelen ziyaretçilerle dolup taşmaktaydı. Bunlardan o kadar çoğu davetsiz ziyaretçiler olarak etrafta dolaşmakta idiler ki Voltaire bir gün rahip Coyer'e müztehziyane şöyle hitap etti: "Don Quixote gibi olmak istemezsiniz; o her ini bir kâşane yapardı, siz kâşaneleri birer in haline sokuyorsunuz!" Otuz sene

sonra James Boswell de buraya gelmiş ve Voltaire'in bu kadar uzun zaman sonra bile İngilizcesindeki canlılık ve ifade kudreti karşısında hayret içinde kalmıştı. Boswell hissiyatını şöyle anlatmaktadır: "Konuşurken çekinmiyor ve hiç tutukluk göstermiyordu. Nükteleri eksik değildi. Bilâhare büyük bir anlayış ve ciddiyetle kanunu esasımızdan bahsetti. Şöhretinin şahıkasında bulunan bir Fransızdan bunu dinlemekle gurur duydum."⁸ Ferney kâşanesinin sahibi İngiliz seyyah Martin Sherlock'u bahçesinde dolaştırdı, ona uzaktaki Alpleri, göl şehri Cenevre'yi ve etraftaki gönül ferahlatıcı karları gösterdi. Yaşlı yazar misafirin lisanında ve oldukça güzel bir şive ve aksan ile "bu güzel bir manzaradır," dedi. Shakespeare ve diğer birçok İngiliz yazarlardan bahsederek onlar hakkında canlı canlı konuşmaya devam etti.⁹

Voltaire umumiyetle dizlerine kadar inen uzun bir palto, gri ayakka-bılar ve çoraplar, omuzlarına kadar düşen bir peruka ve başında da siyah kadifeden küçük bir şapka giyyordu.¹⁰ Gözlerindeki parlaklığı ve yüzündeki sevimliliği tasvir etmek imkânsızdır. Madame Suard "Ne büyüleyici bir gülümseme!" tarzında ifade etmiştir. Heyecanla devam ederek "göze çarpan bir buruşukluk bile yok." demiştir. "İki büklüm birisini görmeği beklerken, bu canlı ve manalı çehre ile karşı karşıya gelince ne kadar hayret ettim; kötürüm bir adam yerine dimdik, tabii olmakla beraber asil davranışlı, ayağına çabuk ve hareketlerine hâkim ve dehası gibi kendine has bir eda ve nezakete sahip birisiyle karşılaştım!"¹¹ Bu tasvir 1775 te Voltaire'in takriben seksen bir yaşında olduğu zamana aittir.

O, Tournay ve Ferney'de kendi sahnelerinde Fransız trajedilerinin yaşlı figüranlarının rollerini oynamayı severdi. Chabanon ve Gibbon onun kendisinin ibda ettiği veya Racine'den alınma şamatalı ve tumturaklı üslûbuna nazarı dikkati çekmektedirler.¹² Roller eski stilde, fakat oldukça hoş ve manidar idi. Çalışmak ve mütalâa için olan aşk ve gayreti dinleyicilerine de aynı aşk aşılamağa idi. Tab'an araştırmacı olan Boswell yüzüzlükle onun din üzerindeki telâkkisinin beyanını ısrar etmesi üzerine Voltaire öyle bir hiddet ve hırs ile cevap verdi ki bunu müteakip bir müddet için asabiyetten koltuğunda bitap kaldı.¹³ Saat geçmezdi ki kafası fikirlerle meşgul olmasın. Hafif olan uykusunun ortasında, uyanır ve çok çalışkan sekreterine seslenerek ve henüz ilham geçmeden ona aklındakileri not ettirirdi. Bununla beraber, Wagnère ismindeki bu sekreter üstadına bağlı kaldı ve büyük adamların yeni modern usaklarının bazılarının hilâfına ondan daima sitayiş, hürmet ve muhabbetle bahsetmiştir.¹⁴ Voltaire arabası ile memleket turuna çıktığı esnada bile yazdırmağa devam etmiştir. Ömrü boyunca, senelerce, bu şekilde yazı yazmadığı ve yazdırmadığı bir tek gün geçmemiştir. Elli büyük cilt

halinde intişar eden eserleri işte böylelikle yavaş yavaş teraküm etmişti. Bu akıcı ve manalı kalemin her mahsulünü gazete ve mecmualarında dercetmek için, çıkar çıkmaz kapışan basın idare müdürlerine "gelecek kuşaklara bu kadar ağırlığı yükleyecek değilsinizdir?" diye sitem etmekte idi. Tabiatıyla yazılarının bir kısmı günlük hadisatı yansıtmak gayesiyle kaleme alınmış olup ömrü kısa yazılardı, fakat bunların bile pek çoğunun zamanımıza kadar yaşayabilmiş olması şayanı hayrettir. Büyük hacimli eserlerinin yeni baskıları meşhur matbaalardan taşarcasına çıkmakta idi. İhtilâl arefesi akşamı dramatist Beaumarchais, on sekizinci asrın en güzel baskısını teşkil eden ve daha sonrakilere örnek meşhur Kehl baskısını idare ve finanse etti. Birçok kimselerin nazarında, Voltaire zamanının en büyük adamı, asrının canlı, hareketli ve her şeyi şamil şahsiyeti, dört kilometre kare mesahai sathiyesi olan Ferney malikânesinin hâkimi ve Fransız düşünüş ve edebiyatının hakikî kralı idi.

En nihayet, Şubat 1773'de Voltaire şisko ve telâşçı yeğeni Madame Denis tarafından bir daha Paris'e dönmeye ikna edilmmişti. Cazip Paris şehrini son ziyaretinden yirmi sekiz sene geçmişti. Comédie - Française'de oynanan yeni bir piyesi, İrène vardı ki bunu seyretmek istiyordu. Emin bulunmadığı tahtında henüz dört seneden beri oturmakta olan korkak kral XVI. Louis Voltaire'in Paris'e gelişinden dehşet ve telâşa düştü, fakat büyük gürültülere sebebiyet vermeden bunu kolaylıkla önlemek mümkün olamayacaktı. Voltaire arabası içinde olarak şehrin kapılarında görüldüğü zaman gümrük memurları "kaçak bir şey var mı?" diye sordular. Canlı ve hareketli ihtiyar adam mutad iki tarafı keskin şakacılığı ile "yalnız ben varım," diye cevap verdi.

Yeni doğmuş Amerikan eyaletlerinin Paris elçisi Benjamin Franklin bu büyük adama takdis ettirmek üzere torununu beraberinde getirmişti. Kullanmakta henüz hiç bir güçlük çekmediği İngilizcesi ile Voltaire oğlana şöyle hitap etti: "Allah ve hürriyet, Mr. Franklin'nin torunu için işte yegâne takdis budur." İlimler Akademisinin açık bir oturumunda halk iki dünyanın bu iki meşhur adamını alkış tufanına tuttular, ikisinin kucaklaşmasında ısrar ettiler ve onların kendi zamanlarının kanun yapıcı Solon'u trajidramatist Sophocles'i olduklarını ilân ettiler.

Her zamanki gibi faal olan Voltaire büyük bir gayretle Fransız Akademisinin yeni lûgatının A harfini yazmağa başladı, o sıralarda son sekiz yıl için muvakkaten Tuilleries sarayında yerleşmiş olan Comédie - Française'de oynanan son eseri, İrène'in bir halk günü seansına iştirak etti, çelenklerden taç giydirilmiş olan orada, sahnedeki büstü karşısında kaldığı müddetçe çok sevdiği içkisi olan kahveyi arka arkaya içerek asırlık bünyesini insafsızca kamçılamağa devam etti. Sakin ve huzurlu olduğu

anlarda "beni çiçeklerle öldürmek istiyorlar," diye sitem ederdi. Ünlü Dr. Tronchin mukabeleten "öldürmek istemedikten sonra seksen dört yağındaki bir ağacı kökleyip başka bir yere dikmezsiniz," demıştır. Sadık sekreteri Wagnère gürültülü ve huzursuz büyük şehirden efendisini alıp tekrar sakin temiz ve daha konforlu olan Ferney'e götürmeğe boş yere çalıştı. Fakat Voltaire'in sihhati bozulmağa başladı Yatağa düştü, zamanın revaçta olan tıbbi görüşüne uyularak kendisinden kan alınmıştı, bir an için iyileşir gibi olmuştu, fakat tekrar ağırlaştı. Dokuz Mason hemşirenin bakım evlerine alındı; fakat Tronchin'nin realistik olarak işaret ettiği gibi geç kalınmıştı. Voltaire tekrar kan alınmağa tabi tutuldu, bir daha yatağa düştü ve büyük genç rakibi Jean - Jacques Rousseau'nun ölümünden beş haftadan biraz daha önce 1778 yılının 30 mayıs gecesi vefat etti.

Son günlerinde, papazlar Voltaire'den geçmişte kiliseye yaptığı hücumlardan rücu ettiğine dair bir itirafname celbetmeğe çalıştılar. Ölümünden sonra vücudunun yok edileceğinden çok korkuyordu. Ümit ettiği gibi ayini ruhanî ile ve belli mezarlıklardan birinde gömülmesini temin etmek maksadiyle, "doğmuş bulunduğu Katolik dinince ölmek istediğini, eğer herhangi bir suretle rencide ettiyse Allah ve kilise tarafından affedilmesini dileyen," fakat İsa'nın ulûhiyetini reddeden bir beyanname imzaladı. Son fikirlerinin hakiki mana ve mahiyetinin ne olduğu 28 Şubat'ta ilk hastalandığı zaman sekreteri Wagnère'e yazdırdığı aşağıdaki cümlelerde görülmektedir: "Allaha ibadet ederek, arkadaşlarımı severek, düşmanlarıma kin beslemeksizin ve batıl fikirlerden nefret ederek ölüyorum," demıştır.

Azularına uyularak, ölü vücudu bir arabaya oturur vaziyette yerleştirilerek, acele ile Champagne eyaletinde Troyes yakınındaki Scellières kilisesine nakl olunmuştu. Orada vakit geçirilmeden ve Troyes başpapazının dinî ayini reddeden emirnamesi ulaşmadan yargı hak ve salâhiyetini haiz olan yeğeni avukat Mignot tarafından gömdürülmüştü. 1791 de kemikleri çıkarılarak şerefiyle mütenasip büyük bir merasim ve resmî geçit ile Paris'te Pantheon'a nakledilmişti.

Büyük mücadele sona ermişti, fakat eserlerinin çoğu hâlâ yaşamaktadır.

6

On dokuzuncu yüzyılda Fransa'da Voltaire'e karşı duyulan takdir ve muhabbet çok büyüktü. Bunun böyle olduğu büyük hacimli eserlerinin tekrar tekrar basılmasından aşikârdır, zira basınevleri kolay kolay ve

kârsız olarak bu işleri üzerlerine almazlar. Her nerede hürriyet ile karşılaşsa, hürriyet mevzuubahis olsa orada Voltaire ön safta idi." İrtica ve muhafazakârlık devirleri esnasında popülaritesi muvakkaten silinirdi. Montesquieu ve Rousseau ile Fransız ihtilâli için yolun hazırlanmasında beraber çalıştı ve bu trajik fakat semereli anda hayatta bulunan Voltaire ile Rousseau'nun istisnai şeref ve itibarla ibzal edilmeleri sadece bir tesadüf eseri değildi. O, aynı zamanda Fransa'da kilise aleyhindeki hareketi de tahrik etmiş ve hiç bir zaman lâkayd kalmayıp suistimalleri düzeltmek üzere ortaya atılan Voltaire'in ateşin, ihtirash şüpheciliğine benzemeyen, ve Flaubert'in "Madame Bovary" isimli romanında fena isim yapmış olan Homais'in temsil ettiği oldukça dar çerçeveli şüpheciliği yaratmıştı. Onun İncil'in tenkidleri yer'ine serbest görüşlü dinciler kaim olmuştur, fakat onun hücumları, lüzumsuz şeyleri bertaraf etmek ve daha makul bir kıymetlendirmeye sağlaması için şarttı.

Amerika'da, Voltaire Madison tarafından okunup fikirlerine müraaat olunmakta idi. Jefferson umumiyetle İngiliz ananesine uygun bir şekilde yumuşatılmış olarak aynı noktai nazarların bazlarına sahipti. Franklin'nin Voltaire'den çok değişik olmakla beraber, fakat tabiatıyla daha sakin ve kendine daha hâkim bir deist olduğu görülmektedir. Amerika devleti kurulurken din ile hükûmetin ayrılması hususunda ısrar edenlere Voltaire'in şüphesiz büyük çapta yardımı dokundu; fakat bu hedefe müteveccih diğer amiller de vardı ve bu yolda münhasıran Voltaire'in tesiri olduğu iddia edilemez. Lincoln gençliğinde Voltaire'i okudu ve her ne kadar kiliseye yakınlık ve dinî telkinlere hürmet gösterdiyse de, katı dogmalara ve dinde fikrisabitliğe karşı olan davranışlarından anladığımıza göre Voltaire'in tesiri altında kaldığı da muhakkaktı. Bizzat Voltaire hakkında, "Musa'nın hataları" ve bunlara benzer konularda verdiği konferanslarda Robert Ingersoll sathî olmakla beraber, Voltaire'in İncil hakkındaki müstehziyane tenkidleri üzerinde sıkı sıkıya durmuş ve onları didik didik incelemiştir. İşte Voltaire'in taammüm eden eserlerinin yarattığı intiba böyle olmuştur. Ingersoll tutunamayan bazı dinî telâkkilerin bertaraf edilmesine; ahlâkî ve manevî meselelerin kuvvet bulmasına yardım etmiş olabilir, fakat bunlar bugün bir önem ve kıymet ifade ediyorsa, ancak az okumuş ve şimdiye kadar duymamış olan halk tabakaları arasında muhatap bulabilmektedir.

Diğer taraftan, düşünce hürriyeti ve müsamaha, harp aleytarlığı, vahşet ve iskenceye karşı Voltaire'in eseri kendi zamanında olduğu gibi bizim zamanımızda da, kıymetinden hiç bir şey kaybetmeden bir kaya gibi durmaktadır. Maalesef, dünya bu hayati meselelerde henüz onun öğrettiklerini hazmetmemiştir; ve bu meydan okuyuşun doğuracağı aki-

betlere akıllılık ve incelikle eğilmesi gerekmektedir. Onun zekâsı, isabetli hicivleri, kısa fakat kesin cümlelerinin kamçı tesiri riyakârlığı cırtlıplak ortaya sermekte ve her yerde propagandaya ihtiyaç göstermeden beşeriyetin refah ve faydalarına hasrolunmuş bir medeniyetin kurulmasını şart koşturmaktadır. Eğer zamanımızda yeni bir Voltaire doğmadıysa eski Voltaire ilk yazdığı kudret ve salâhiyetle bizlere hâlâ hitap etmektedir. Onun berrak sesini tekrar duymak için, onun felsefî mektuplarının, tarihlerinin sayfalarını bir daha gözden geçirmek, her şeyden ziyade akıcı üslûplu *Candide*'i tekrar okumak gerekir. Birçok hususlarda Voltaire bir çağdaş olarak kalmaktadır.

Bölüm 14

ROUSSEAU VE MODERN TEKAMÜL

1

On sekizinci yüzyılda Cenevre, bir tarafında Fransa, diğer tarafında Sardinia krallığı ve İtalyan topraklarının Savoy bölgesi olmak üzere kuvvetli Katolik düşmanları arasında tehlikeli bir vaziyette sıkışmış, henüz pek küçük bir Protestan dağ şehri idi.¹ Taarruz eden düşman kuvvetlerini yan ateşine alabilmeye müsait kalın zigzag duvarları,² akşamları grupla beraber kapatılmasına titizlikle dikkat olunan ağır demir kapıları³ ve şehir içinden süratle akan Rhone nehrinden gölün rıhtımını ayıran büyük ve uzun zincirleriyle bu şehir, 1602 yılında Savoy Dükünün kuvvetlerinin surlara⁴ tırmanmak suretiyle şehri işgal için yaptıkları hainane saldırıyı muvaffakryetle püskürtmüştü ve çok düşkün oldukları fakat ucuza malolmayan istiklâllerini yabancı istilâya karşı daima tetikte bulunarak idame etmeyi başarmışlardı. Bu gibi tedbirler Cenevrelilerin vatanseverlik gurunun şiddetlendirmişti. Bundan mada, sert — menî israfat — kanunları sık giyinmeyi ve muhtelif şekillerde lüks hayatı ve gösterileri yasaklamakta idi. Böylelikle, yerleşmiş eski inançlarına uygun bu küçük şehirde orta halli ve sade bir hayat sürülmekte ve bu ananevî fazilete bağlılığa riayet olunmakta idi. Bir tiyatronun tesisi tasavvuruna tereddidi yaratacağı endişesiyle şiddetle muhalefet olunmuştu. 20.000 nüfuslu⁵ bu küçük Cumhuriyette, “vatandaş” ünvanına müstahak yalnız küçük bir zümre henüz bu ünvana liyakat kesbetmeyen büyük kitleyi idare ediyordu.⁶ Kuvvetli iradeli Calvin tarafından on altıncı yüzyılda tesis edilen açık ve samimi ruhanî idare, — servet toplama hevesi, aristokratların seyahatleri ve insanın “tabii olarak ahlâksızlığa temayülü” ne karşı duyulan kötümser itikada olan inanışın sarsılmasına rağmen, — ısrarla devam ettiriliyordu

İşte böyle bir çevrede bir saatçinin oğlu olan Jean - Jacques Rousseau eski ve büyük surlarla çevrilmiş bu kasabanın ortasında, Grand Rue mahallesinde, sarp bir tepenin sırtındaki büyük babasının evinde, 28 haziran

1712 ye tesadüf eden bir salı günü dünyaya gelmişti. Annesini hiç görmemişti; o, çocuğun doğumundan dokuz gün sonra ölmüştü. Vurdum duymaz ve intizamsız olan babası, kendisinin de çok muhtaç olduğu kendi kendini idare ve kontrol etme istidadını tabiatıyla bu zeki ve hırslı çocuğa aşılamamıştı. Baba oğul, gecenin çok geç saatlerine kadar, zamandan bihaber, vaktinden önce inkişaf eden Jean - Jacques aşk ve sergüzeşt romanlarına dalarak ve bunları hakikatmış gibi kabul ederek, kendilerini okumaya ve riyorlardı. En nihayet, baba Rousseau kitabını yavaşça kapattıktan sonra hâlâ pürdikkat kitabı üzerine eğilmiş okumakta berdevam oğluna artık yatıp uyuması gerektiğini hatırlattığı zaman çok defa kendinden utanarak "ben senden daha çocuğum!" demekten kendini alamazdı.

İsviçre'nin Bossey civarındaki kırık bölgesinde küçük Rousseau hürmete lâyık papaz ile vicdanlı hemşiresi Lambercier ailesi arasında iki mesut yıl geçirdi. Bu arada çocuğun hadidülmizaç olan babası şiddetli bir kavga esnasında hasmını bir kılıç darbesiyle yaraladı, bunun üzerine Cenevre'den ayrılmayı uygun buldu ki bu sayede çocuğunu yetiştirme mesuliyetinden de kurtulmuş oluyordu. Bossey'de iken Rousseau, bu ailede sık sık ve yüksek sesle okunan İncil dualarını dikkatle dinlerdi, esrarlı hayalâtta ve oriyantal nakarattan ibaret olan bu muttarid ve tannan tekrarlamalar içine sinerdi; Pazar günleri kilisede günah işlemeği takbih ve iyi ahlâk ile ibadeti telkin eden uzun vaazları dinlerdi; ve böylelikle, her ne kadar onun derbeder yaşayışı dolayısıyla görülen irade zaafı ve eksikliği üzerinde hiç bir tesir yapmadıysa da yine bu sayede, hayatı boyunca devam eden bir ideal halinde esaslı ahlâki bir telâkkiye sahip oldu. Bu, bir taraftan niyet ve arzularında haklı olduğu inancı, diğer taraftan da kendi nefsinin acı acı itham eden, iki taraflı bir idealden ibaretti. Voltaire, nazarını, kendi eksiklik ve kusurlarına bakmadan, dünyanın kötü gidişatına tevcih ettiği halde, Rousseau her şeyden evvel, kendi kalbinin derinliklerine bakmağa koyuldu ve içini yoklamaya yarayan gündüz rüyalarında hakikaten acayip şeyler müşahade etti. Onun bu iç deşmeleri, modern psikolojiye de tesir eden beşerî ifşaatin esasını teşkil etmektedir.

1725 te Jean - Jacques Monsieur Ducommunun adında bir hakkâkin yanına çırak olarak verilmişti. Bu işte çocuk memnun değildi. Bossey'in neğeli günleri çok çabuk nihayete ermişti. Yiyecek aşırıktan ve diğer ehemmiyetsiz suçlardan dolayı çok sert ve insafsız ustası tarafından sık sık dövülmekte idi. Ancak, iyi veya kötü, eline geçirebildiği kitaplardan teselli buluyordu. Ve Pazar günleri, iyi havada, kendi yaşındaki arkadaşlarıyla uzaklara, dağ ve bayırlara başıboş gezmelere çıkıyordu. Başlar-ken yavaş olan Rousseau, bir defa yola çıktı mı arkadaşlarından daha uzaklara gider ve onu durdurmak güç olurdu. İki defa böylece fazla do-

laşmıştı ki bitkin bir halde akşam dönüşünde şehir kapılarının yüzüne kapanmasıyla karşılaşmıştı. Tabiata karşı büyük aşk duyan Rousseau için bir geceyi dışarıda, yıldızların altında geçirmek hiç bir meşekkat teşkil etmezdi, fakat ertesi sabah temiz bir dayak muhakkak olduğundan hassas ruhu buna karşı isyan ediyordu. Bütün iyi niyetlerine rağmen, üçüncü bir defa daha geç kalmayı önleyemedi. Biraz dramatik ve mübalağalı da olsa İtirafatında bunun hikâyesini anlatırken binbaşı Minutoli isminde birisi vardı ki kendi nöbetindeki kapıyı ve önündeki köprüyü yarım saat önce kapamaktan mel'unane zevk almakta idi.⁸

Rousseau şöyle yazmaktadır: "Şehirden üç kilometre kadar uzaktan birinci ihtar çanını duydum, koşmağa başladım; arkasından yatma çanının çalındığını duydum, bütün gücümle koştum. Soluk soluğa yetiştim, ter içerisinde idim; kalbim bir kuş kalbi gibi atıyordu; kısa bir mesafeden nöbet başındaki askerleri gördüm, son sıçrayışı yaptım ve boğuk bir sesle bağırdım. Çok geç kalmıştım! Ön karakola yirmi adım uzaklıkta iken birinci köprü kaldırıldı. Çalmak üzere olan boruların havaya doğru dikildiklerini görünce ürperdim — Bu, "o anda başlayan kaçınılmaz talihsiz mukadderatımın meşum ve şeni işareti idi."

Su hendeğinin önündeki toprak yığını üzerine kendisini yere attı; köprü indirilmedi; kapılar açılmadı. O anda ve orada Rousseau canavar ustasının yanına bir daha dönmemeğe karar verdi. Bu hadise bir Pazar olan 14 mart, 1728 gününün akşamına rastlamıştı. Ertesi günü, bir gece evvel şehre girmeye başaran pervasız arkadaşlarına Allahaismarladık dedi, şen ve şatır belirsiz dolaşmalarına koyuldu.

Kırlarda kendi başına ve yaya olarak dolaştığı zamanlarda daima mesut olan Jean - Jacques, senelerce önce açgözlülükle okuyup içine sindirdiği romantik hikâyelerdeki sahneleri yaşayarak, yeni kavuştuğu bu serbestlik içinde hazla yoluna devam etti.⁹ Şüphesiz bir kâşane onu beklemekte idi! Şüphesiz güzel bir hanım pencerelerden sarkıp bu genç yabancıyı karşılayacaktı. Şüphesiz arkada bıraktığı hakkâkin yanındaki monoton hayattan bambaşka bir istikbal önünde açılmakta idi! Böylece pembe renk gündüz rüyalarına daldı. Tabiatıyla hakikat, hiç de böyle değildi.

Cenevrenin yakınında, Protestan müstahkem mevkiinde mülteciler için bir çeşit "yeraltı" teşkilâtının mevcut olduğu zannedilmektedir. Her halikârda, henüz çocuk yaşta bulunan Rousseau'nun ne yapacağı hakkında uzun uzadıya tereddüt etmediği görülmektedir. Birkaç gün içerisinde, Monsieur de Pontverre isminde bir Katolik papaza gitti ki o da kendisini çok uzakta olmayan Savoy'daki şirin Annecy kasabasında oturmakta olan Madame de Warens isminde bir kadının yanına gönderdi.

Madame de Warens'in kendisinin acayip bir hayat hikâyesi vardı. 1700 de "on sekizinci asırla beraber doğmuş"¹⁰ olan bu kadın 21 mart, 1728 de Paskalyaya takaddüm eden Pazar günü Jean - Jacques Rousseau'nun kendisini gördüğü zaman henüz yirmi sekiz yaşında idi ve hiç olmazsa Rousseau'ya çok güzel göründü. Halbuki o, güzel olmaktan uzak, kendisini dine adanmış yaşlı bir kadın tahayyül etmişti. Artık böyle cazip bir kadın misyonerin öğreteceği dinin de hakikatin ta kendisi olacağından emindi. Derhal ve kalben Katolikliğe döndü. Madame de Warens kendisi de Protestanlıktan birkaç sene önce çıkmış idi ve halen gayritabiî bir rol oynamakta idi ki bu cihet hiç bir zaman tamamıyla aydınlanmamıştır. Bu kadın Sardinia kralının gizli bir ajanı yahut da bir hafiye mi idi? Bundan dolayı mı kral tarafından bir tahsisat bağlanmıştı? Annecy'ye Cenevredekileri Katolikliğe döndürmek için mi yerleştirilmişti? Arada sırada Paris'e yaptığı gizli seyahatlerin arkasında ne vardı? Gayesi ve mevkii ne olursa olsun Papaz Monsieur de Pontverre'in genç Rousseau'yu derhal gönderdiği kimse bu kadın olmuştu. Üç gün sonra Madame de Warens de Jean - Jacques'ı acele ve yaya olarak Alplerin ötesinde, İtalyanın güneşli Po vadisinde kâin Turin şehrine gönderdi.

2

Hudut boyunda uzun bir yürüyüşten sonra evsiz barksız olan bu genç 12 nisan'da yolcular için çalıştırılan ve dinî bir müessese olan "Holy Spirit" Misafirhanesine kabul olundu. Orada bir grup elleri yüzleri su görmemiş pis ve bedbaht serseriler ile profesyonel dönmeler arasında bu beklenmedik deha süratle Katolik esaslarının iptidai bir şekilde öğrenimine tabi tutuldu. İlk davranışlarından utandığı için biraz değiştirerek birçok sene sonra "İtirafatında" yazdığına göre, Rousseau, oradaki papazlarla ancak uzun ve çetin mücadele ve münakaşalardan sonra ihtida ettiğini bildirmektedir.¹¹ Fıtrî zekâ ve kabiliyetleri ve daha önce okumuş olduğu kitaplar ne olursa olsun, henüz on altı yaşında olan bu genç hocalarının karşısında tabiatıyla daha fazla direnemezdi. Bundan mada, gerek maddî imkânlar gerekse işsizlik bakımından hiç bir dayanacağı yer yoktu. Döndürülmek için oraya gönderilmişti ve işte derhal döndürülmüştü de. Muktedir ve ünlü bir alim olan Pierre - Maurice Masson, deliller için argivleri araştırmıştır.¹² Elde edebildiği mevsuk dokümanlara göre, Rousseau, misafirane'ye girdikten dokuz gün sonra, Protestanlıktan dönmüştür. Bunun üzerine alalecele vaftiz edilmişti, fakat onun namına topladıkları cebindeki beş lira para ile ayrılmadan evvel, birkaç hafta daha orada

kalmasına müsaade olunmuştu. Artık başlamak üzere olduğu hayat, tamamıyla derbeder bir hayat olacaktı.

Rousseau Turin şehrinin sokaklarını adım adım dolaştı, gecesi on sente ucuz bir yatak buldu,¹³ bittetcrübe ve vakit kaybetmeden "halkın yarısının nasıl yaşadığını" öğrendi. Bu tarzı hayat onun fikir sistemini ve bütün karakterini şekillendirecek ve renklendirecek mahiyette idi. Bir zaman için asil bir aile nezdinde usaklık yapıp yemek ve içki masalarında hizmet etti, biraz Lâtince ve azbuçuk İtalyanca öğrendi ve mevkiinin fevkinde zekâ parıltıları ve arada sırada üstün malûmata sahip olduğunu gösterdi. Daha acıklı veya daha küstahça olan diğer hadiseler, bundan sonraki on iki ayın süratle ilerleyen hikâyesini teşkil ederler.

Fakat sonunda Rousseau, İtalya'dan baktı. Sıkı bir yürüyüşten sonra, kendini Alplerin öte tarafında, tekrar Madame de Warens'in nezdine attı. Bu kadın yeniden gelen ve huzursuz olan bu davetsiz misafire nasıl davranacağını kolay tayin edemedi.

Fakat çocuk onun kütüphanesindeki kitapları oburcasına okudu. Madame de Warens eski Protestan fikirlerinin bir kısmından henüz ayrılmamıştı ve Pierre Bayle'den¹⁴ çok ve sık sık bahsediyordu. Bu sayede Rousseau, Bayle'nin büyük eseri "Tarihî Lûgat" ı elde etti ve dört sütun halindeki bu muazzam kitabı sinsi ve zeki skeptisizm ile klâsik malûmatı mezceden incecik satırları arasında kendisini kaybetmeğe başladı. Acaba bu çocukta bir köy panazlığı için büyük bir istidat ve cevher mi vardı?¹⁵ Madame de Warens'in dostlarının bazıları bu husustaki hayretlerini gizleyemediler.

O zaman Annecy'de müzik vardı; Jean-Jacques bunu az biliyordu, fakat kendisinin hareketli mizacının bütün heyecanı ile müziğin ahenk ve namelerine sarhoş olurcasına dalıyordu. Hakikaten kendisini bir müzik öğretmeni ve kompozitör olarak bile tanıttı. Lausanne'da, tecrübesizliğine rağmen, bir orkestrayı idare etmek cüretini dahi gösterdi. "Hayır, Fransız operası günlerinden beri hiç kimse çarpışan seslerin böyle ahenksiz ve gürültüsünü —(shivaree)— duymamıştı" diye Rousseau kendi itirafatında bu noktaya bu tarzda temas etmektedir.¹⁶ "Zavallı Jean - Jacques! Bu insafsız anda, bir gün senin müziğin Fransız kralının ve bütün maiyetinin huzurunda alkış ve hayranlık gürültüleri koparacağına hiç ihtimal vermemişti," diye devam etmektedir. Masaldan daha az inanılır olmakla beraber Rousseau'nun hayatının hakiki hikâyesi şunu anlatmaktadır ki istemiş olsa idi muvaffakiyetle yazmış olduğu "Köy Sihirbazı" isimindeki neşeli operetinden sonra sarayın bütün nazarlarını üzerinde toplayabilecek ve hatta sarayın bir tahsisatına dahi mazhar olabilecekti.

1731 senesinde Rousseau tekrar yaya olarak yola çıktı, bu sefer hemen hemen 500 kilometre uzaktaki Paris'e gidecekti. Gül pembe rüyalarıyla memlû olarak yollar boyunca yürüdü ve en büyük saadeti rüzgârın yüzüne doğru estiği zaman ve sertleşmiş adalelerinin kendini uçsuz bucaksız taşra gezilerinde taşıdığı müddetçe hissetti. Fakat sonunda Paris'e muvasalat ettiğinde bu şehir onun bütün ümitlerini hüsrana çevirdi. Kitaplarda o kadar okuduğu Fransız başşehirinin şaşaası yerine, şehre güneyden girdiği zaman gördüğü yalnız "Saint - Marceau varoşunun kirli, pis kokulu, dar sokakları", dilenciler, gecekonducular, buralardaki satıcıların yüksek sesle bağırışmaları, fakir, sefalet içindeki halkın müstekreh, fakat hareketli ve karma karışık hayatı ve manzarası oldu." Bunun üzerine şunları yazdı: "İlk karşılaştığım bu manzara, üzerimde öyle sokan bir tesir yaptı ki bilâhare Paris'te gördüğüm haşmet ve azamet üzerimdeki bu intibai silemedi ve bu başkentte oturmaktan devamlı bir soğukluk ve gizli bir tiksinti içinde kaldım." Onun canlı tahayyülâtı karşılaştığı bu nevmidiyi aşıyordu. Hakikaten, Paris'teki bütün bu müşahede ve tecrübe büyük bir hoşnutsuzluk yarattı. Bu büyük ve hareketli merkezde disiplinsiz taşra çocuğunun istediği gibi yaşamasına imkân ve fırsat yoktu. Sardinia Savoy'una ve Madame de Warens'e tekrar geri döndü.

Yaya olarak yaptığı uzun bir seyahatten sonra, bir gün, aç, yorgun ve susuzluktan yanmış olarak, yol üzerinde münferit bir köylünün evi önünde durdu." Öyle imrenilecek bir ev değildi, fakat civarda görülebilen yegâne ev idi. Acaba Rousseau para mukabilinde yiyip içecek bir şey bulabilecek miydi? Köylü Rousseau'yu hükûmetin vergi memuru olduğunu ve servetini tespit etmeye geldiğini zannederek bu yabancıya sadaka kabîlinden kaymağı alınmış biraz sütle bir parça kepekli arpa ekmeği verdi. Fakat bitap vaziyetteki genç bu verilenleri büyük bir istiha ve acele ile yutunca köylüye itimat geldi ve gizli bir menfezden bodrum katına inerek elinde bir somun beyaz buğday ekmeği, bir parça domuz pastırması, bir şişe şarap ve bunlara bir de taze omlet eklenmiş olarak döndü.

Rousseau bu hadiseyi şöyle anlatmaktadır: "Şarabı yasak olduğu için, ekmeği de vergisinin artırılacağı korkusuyla saklamıştı ve açlıkla mücadele etmediği anlaşıldığı takdirde ölmüş bir adam demektir. Bu konu üzerinde bana söyledikleri, ki bunlar hakkında benim en ufak bir bilgim yoktu, üzerimde öyle bir tesir yaptı ki hiç bir zaman izalesine imkân olmayacaktır. Bu bedbaht insanların maruz kaldıkları baskıya, bu baskıya sebep olanlara karşı bilâhare kalbimde uyanan söndürülmesi imkânsız kinin nüvesini teşkil etti." Bu, eski rejim altında ağılanacak vergi tarhetme sisteminin bizzat yaşanmış başka bir misali idi.

Alplerin eteğinde eskiden aşınası bulunduğu Savoy eyaletine döndünce Rousseau zamanının çoğunu tekrar Madame de Warens'in yanında geçirdi. Bu hanım artık şen ve sevimli Annecy'de değil, Jean - Jacques'ın nazarında o kadar hoş olmayan, kalabalık Chambery şehrinde oturmakta idi. Eyalet merkezi olan Chambery'den birkaç kilometre uzaklıkta, koruduğu bu gencin bozuk olan sıhhatinden endişe eden Madame de Warens'in 1736 da kiralamış olduğu basit bir taşra evi olan Les Charmettes bulunmakta idi. Meyva bahçesi, tepeden vadiye olan güzel manzarası ile şehrin kalabalık sokakları ve kaldırımlarına vuran sıcaklık arasında lâtif, şirin bir serap manzarası arzıtmekte idi. Burada yaşamak Rousseau için bir saadet idi. Bugün, elân ayakta duran eve, on sekizinci yüzyılda olduğu gibi, esastan hiç bir şey kaybetmeden, Jean - Jacques'ın gençlik safhalarının mühim birini bizlere kadar intikal ettirmektedir. Orada Madame Warens ile aşka düştü. Orada acayip ahlâk telâkkisi neticesi Madame de Warens kısa bir zaman için Rousseau'nun metresi oldu. Fakat daha orada iken muhabbetini başka tarafa aktardı ve genç adamın kıskançlık ve üzüntüsüne sebep oldu. Orada teselli için, Rousseau kendisini disiplinli bir okuma ve tetebbü sistemine hasretti. Yirmi beş yaşında olduğu halde Rousseau orada kara cahil olduğu kanaatine vardı ve resmî bir tahsilden mahrum olduğunu idrak ile, kendi kendini yetiştirmeye koyuldu. Kendi kendine elde edilen bir tahsilin mekteplerde elde edilen tahsile nazaran eksiklikleri ve boşlukları olacaktır, fakat büyük bir avantaj da vardı: böyle yetişen bir kişi buna sıkı sıkıya sarılır ve öğrendiğini tam öğrenir. Les Charmettes'de Rousseau ele geçirdiği bütün kitapları hakikati arayan birisinin bütün gayret ve hevesiyle okudu. Tezad ve mübâyenete düşünce, tedricen kıymetlendirmesini, aradığını tesbit edebilmesini, kendi fikirlerini imal etmesini ve başkalarının değil fakat kendisinin düşünüş ve görüşlerini tekâmül ettirmesini öğrendi ve başarılı. Modern telâkki ile diyebiliriz ki Le Charmettes'de Rousseau koleje devam etmiştir. fakat öyle bir koleje ki orada aynı zamanda hem hocalık hem de talebelik etmiştir. Bütün öğrendiklerini yolların en emininden, şiddetle öğrenmek istediğini kendine telkin etmek suretiyle, öğrenmiştir.

Alâkasını çeken ve ona rehberlik eden birçok kitap arasından Rousseau kısa fakat hususî mahiyette Voltaire'in felsefî mektuplarını" zikretmektedir. Aynı yazarın diğer eserlerinden daha çok bunların kendisine ilham verdiğini söylemektedir. Şüphesiz birçok konularda Voltaire'in seyyal ve kudretli kalemi sayesinde kesin olarak değilen meseleler bu taşralı düşünürün tecessüsünü uyandırdı ve cehaletinin giderilmesinde ona yardımcı oldu. Bundan maada, bilâhare Rousseau tarafından yazılanlardan farklı olan Voltaire'in eserleri, evvelâ Rousseau'ya kendinin de bir ya-

zar olması ihtirasını aşıladı. Ve on beş sene kadar Voltaire onun edebî üstadı olarak kaldı, öyle bir üstat ki Rousseau onu hayranlık ve gıpta ile takip etti.²⁰

3

Hayatta bir iş sahibi olmak için yaptığı müteaddit başarısız teşebbüslerden sonra, Rousseau Charmettes'den ayrılarak Fransa'da Lyons şehrine gitti. Burada 1740 ta bir sene müddetle Monsieur de Mably'nin iki erkek çocuğuna hususî öğretmenlik yaptı. Kendisi muntazam bir tahsil görmemiş olduğundan, vekar ve kendini idareden yoksun bulunan genç adam böyle bir mevkîe hiç de lâyık değildi. Bu semeresiz çabanın neticesi diğer çetin tecrübelerinden de öğrendiği gibi, ona tahsilden gayenin zekâdan ziyade karakteri tekâmül ettirmek olduğunu bir daha ispat etti.²¹ Yirmi sene sonra, bu fikirler çok okunan kitabı EMİLE de katî ifadesini bulacaktı.

Bundan sonra kabul edileceğinden çok ümitvar olduğu müzik öğretimini notalar yerine numaralarla yapma sistemini yaymak için Paris'e ikinci bir seyahat tertip etti. Lâkin müzisyenler porteler halinde yazılmış notaların tatbik edilegelen sistemini daha pratik buldular ve Rousseau'nun numaralama sistemini terviç etmediler. Bu sefer de büyük başkentte inkisarı hayale düşmüştü. Fakat bu vesile ile, henüz tanınmış olmamakla beraber kendisi gibi ihtirashı bir genç adam olan, istikbalin ansiklopedisti Diderot'yu tanıdı. Bilâhare, Diderot onun en yakın arkadaşlarından biri oldu. Biraz sonra Rousseau, tavsiye üzerine, Fransız sefiri Monsieur de Montaigu'nün hususî sekreterliğini yapmak üzere Venedik'e harekât etti.

Görünüşe göre Monsieur de Montaigu fazla zeki değildi. Fakat Rousseau bu zat karşısında fazla nazık davranmaya lüzum görmediği gibi, ona dikte ettirirken iki üç kelimeye bir "hum hum" karıştıran ve mırıldayan sefir ile istihza etmekten zevk duyduğunu açıktan açığa ve şirretçe izhar ediyordu.²² O sıralarda Jean-Jacques muhtemelen kendi kabiliyetlerinden mübalâğa ile bahsetmekte ve Monsieur de Montaigu'nünkileri ise olduğundan daha aşağı göstermekte idi. Hakikatin kendisi ne olursa olsun, hiç memnuniyet verici olmayan bu halin ihlâle uğraması gayri kabili içtinap idi. Bir sene tehire uğraması bile sayanı hayretti. Hakikaten, Rousseau İtirafatında yazdığına göre yanlış olarak İtalya'daki ikametinin bir buçuk sene olduğunu hatırlamaktadır.²³ Vesikalar ise başka türlü göstermektedir.²⁴ Sonunda, işine son verilen sekreter Paris'e döndü ve bu olayı

bir sınıf adaletsizliği olarak ve şmarıklıkla yaydı. Kendi zihniyetine göre cemiyet bir asilzadeyi halktan birisine tercih ediyor, kuvvetliyi tutuyor, zayıfı itiyordu. Bu hayal kırıklığı bilâhare "bizim akılsız maskara sivil müesseselerimiz" diye adlandırdığı hücumlardaki membalarından birini teşkil etmişti.²⁵ Aynı zamanda, orada iken diplomasi sahasındaki tecrübesi "Venedik Dükalığında hükûm süren zümre istibdadını yakından müşahade etmesine imkân verdi ve onu hükûmet idaresi meselelerini düşünmeğe sevketti. Müspet taraftan da onda İtalyan edebiyatı ile İtalyan müziğinin ahenkli melodisine karşı büyük hayranlık yarattı.

Sene 1744 idi. Paris'te bundan sonraki beş yıl zarfında hayal kırıklıkları birbirini takip etti. Muhatap kaldığı ricalar üzerine Rousseau Voltaire'in bir dramı için müzik yazmağa teşebbüs etti, fakat meşhur kompozitör Rameau bu mesaisine karşı ona hiç bir hak ve kredi tanımadı.²⁶ Bunun üzerine Jean - Jacques opera için hafif bir piyces yazdı, fakat bunun da reddedileceğini önceden kestirince eserini geri aldı ve bir zaman için edebî sahada muvaffakiyet ümidini kaybetti.²⁷

Bu sırada, Thérèse Levasseur isminde, ona hiç anlayış göstermeyecek ve akıl arkadaşlığı edemeyecek kadar cahil olan zavallı, fakir bir hizmetçi kız ile sevişip bedbaht bir evlilik yapmıştı. Çok acıklı yoksulluğu, babası gibi mesuliyetsizlik duygusu altında senelerce serseriyane sürdüğü hayat neticesi daha da artmış olduğundan onu Thérèse'den doğan beş çocuğunu kimsesizler yurduına vermeğe zorladı. Bu çocuklar orada, zamanın dikkatsiz kayıtları yüzünden, tamamıyla kayboldular. Rousseau, en nihayet, hayatının geri kalan kısmını bir siyah gölge gibi kaplayan bir nedamet duymuştu, fakat ne yazık ki bunda geç kalmıştı. Bütün bunlardan maade, bir vergi umum müdürünün karısı olan Madame Dupine'e sekreterlik yapan Rousseau bu vazifesi sırasında yine Venedik'te olduğu gibi sınıf farkı aşağılık duygusuna kapıldı ve daimi bir huzursuzluk ve küskünlük içinde kaldı. İçinde çağlayan yüksek dehayı farkedip de bunun hakikaten zengin, fakat zekâ ve incelik bakımından mahrum bir kadın kaprisine tabi tutulması ne kadar acı! Kaleminden çıkan birkaç manzume parçası onun edebiyata karşı devam eden iştiağını gösteriyordu, bunların onun ne şöhretine ne de servetine hiç bir medarı olmadı. Onun tek tesellisi Diderot ile olan yakın arkadaşlığı idi. Her ne kadar kendisi gibi fakir idiyse de, Diderot basın evleri müdür ve idarecilerine kendini tanıtmış ve halen, acı dilli karısını ve kendisini çok az şey karşılığında ve ancak ücret mukabilinde bulabildiği sıkıcı işler sayesinde geçindirebiliyor idiyse de, radikal bir düşünür olarak isim ve mevki yapmak üzere idi. Diderot'da müzikle alâkadardı. Mizaç itibariyle coşkun ve bilgi itibariyle de ansiklo-

pedik — Rousseau'nun tab'an korkak ve büyük güçlüklerle elde ettiği natamam tahsiline hiç uymayan tipte — bir şahsiyet idi.

Nihayet 1749 yılının Ekim başında bir hadise vukua geldi ki uzun zaman nisyanında kalmış olan Rousseau'yu beklenmedik bir tarzda meydana çıkardı.

24 temmuzdan beri agnostik (bilinememezlik, lâedri) neşriyatından dolayı, Diderot Paris'in birkaç kilometre uzağındaki muzlim Vincennes kalesinde tutuklu idi.²⁸ Bir bütün ay tepedeki Donjon kulesinde münferit hücre hapsinde kalmıştı. Diderot gibi konuşkan ve arkadaş canlısı birisi için bu çok ağır bir imtihan idi. Nihayet gurur ve şerefi kırılmış olan filozof keyfi baskıya boyun eğmekten başka kurtuluş çaresi kalmadığını gördü. Bundan dolayı sözünü geri aldığına dair bir senet imzaladı ve ileride daha iyi hareket edeceğine dair de vaatte bulundu. Bunun üzerine Donjon'dan daha müsait olan mücavirdeki şatoya nakledildi ve keudisine, kitap okumak, muhtemel olan ansiklopediyi yazmaya devam etmek, yakındaki parkta gezinme ve ziyaretçi kabul etme imtiyazı, bahşolundu. Binaenaleyh, ağustosun 25 inde, Diderot'nun en yakın arkadaşı Rousseau, vakit kaybetmeden onun ziyaretine koştu.²⁹ Madame Diderot ile beraber olduğu zaman arabaya bindiği anlar hariç, umumiyetle parasız olduğundan Rousseau iki günde bir yaptığı ziyaretlerini Paris'in göbeğinden oraya kadar yaya olarak yapardı.³⁰ Bugün hiç bir eseri kalmayan eski Rue Jean - Saint - Denis'te bir tek odada oturmakta idi.³¹ Gidiş geliş yirmi kilometrelik bir yolculuk idi.

1749 yazı anormal derecede sıcak olmuştu ve ekseriya olduğu gibi bu sıcaklık sonbahar boyunca da devam etmişti.³² Asabî ve mütehevvir mizaçlı olan Rousseau bu mesafeyi adeta koşarcasına yürümek itiyadında idi ve Vincennes'a vardığı zaman bitap düşer ve ter içerisinde kalırdı. Bu lüzumsuz ve manasız isticalini telâfi etmek maksadıyla cebine okuyacak bir şey koymayı itiyat edindi. Böylece, yol boyunca, ikide bir yere uzanarak okuyup istirahat etmek bir zaruret haline girdi.

Bir son bahar gününde, öğleden sonra iki sıralarında, meşhur edebî mecmua "Mercure de France" in³³ yeni çıkmış olan ekim nühsasını yanına alarak yola koyuldu. Louvre ve Palais - Royal'in büyük abidelerini arkasında bırakarak, kalabalıkla taşan Rue Saint - Honoré'yi süratle geçti, kasvetli siyah bir yığın halindeki Bastille'i de geçti ve seyrek binalarıyla تنها olan Rue du Faubourg Saint - Antonine'a vardı.³⁴ Yarım saat kadar sonra sağ tarafta bulunan ve son zamanlarda iki gayri meşru çocuk bıraktığı kimseizler yurdunu geçti. Bu manzara karşısında bir pişmanlık ve mesuliyet hissinin kıpırdaşıp kıpırdaşmadığını bilmiyoruz.

Açık arazi'deki çok seyrek ağaçlar ve tektük evler hemen hemen hiç bir gölge temin etmiyordu. Bu mevsimsiz sıcakla mütenasip olmayan bir süratle yürüyen otuz yedi yaşındaki yayanın başına öğlen sıcağı bütün şiddetiyle vurmakta idi. "Mercure de France" ın kopyasını cebinden çıkardı. Dijon Eyalet Akademisinin gelecek 1750 yılının yarışma yazısı hakkındaki ilânı gözüne çarptı. Münakaşa için teklif edilen konu şaşırtıcı ve korkunçtu. "İlimlerde ve Sanatlarda Rönesansın ahlâk tasfiyesine yardımı ol'lu mu?"³⁵ On sekizinci yüzyılda çağdaş terakkiye duyulan memnuniyet ve iftihar bu suale verilecek cevaba bağlı idi. Muhakkak ki soruyu "Evet, tabiatıyla" diye basmakalıp bir cevapla cevaplandırmak mümkündü. Fakat eğer birisi "Hayır" diye cevaplandırır ve böylece beşer medeniyetinin bütün seyrine meydan okursa ne olurdu?

Rousseau çabucak ateş alır gibi parladı. Uçururcasına cebinden kâğıt ve kalem çıkardı.³⁶ Narıbeyza denecek derecede sıcağın altında ilk Roma konsu'lü haşin Fabricius'e ithaf ettiği belîğ bir hitabeyi kaleme aldı. Eğer bir talih eseri olarak muahhar bir asırda bu eski âlim dünyaya dönüp de münfesih ve lükse düşkün Romayı görse idi ne düşünürdü? Paris'in bugünkü câli haşmeti karşısında ne derdi?

Rousseau fikirler seline uğraşmıştı. Kafası heyecan çalkantıları içinde yüzyüyordu. Yol üzerinde tanıdığı bir ağacın gölgesine topallayarak sığındı ve bitap yere uzandı. Bunu takip eden yarım saatlik heyecan ihtilâcatı esnasında hissedilmeyen gözyaşları ceketinin önünden oluk gibi aktı. Eğer o zaman aklından tufan gibi geçen fikirlerin dörtte birini kâğıda dökebilse idi, sonradan hesap ettiği üzere, çağdaş cemiyetin berbat zaafalarını çok canlı olarak ve modern zamanların bozuk düzen müesseseleri tarafından insanın fitraten iyi olan taraflarının nasıl bozulduğunu itiraz ve şüphe edilemez şekilde gösterebilecekti! Bu andaki fevkalâde ilhamın yazar üzerinde yarattığı muhassala, belki biraz fazla dramatik, fakat esas itibariyle doğru olarak, işte olmuştu.³⁷

Henüz tanınmamış olan Jean - Jacques bundan sonra arkadaşı Diderot'yu ziyaret etmek için Vincennes'a vardığında, tabiatıyla biraz önce geçirdiği heyecan tufanını ona da döktü ve Fabricius'u muhatap tutarak yolda karaladığı hitabeyi okudu Diderot büyük hayranlık duyarak onu Dijon mükâfat yarışmasına girmeye ısrarla teşvik etti.³⁸ Şüphesiz Rousseau'nun eski Rejimi tenkid etmesinde sebat göstermesine de destek oldu. Büyük bir ihtimalle şiddetli bir hücum, modern tekâmülün faydalarını öven ve müdafaa eden basma kalıp bir yazıdan daha tesirli olacak ve ilgililerle efkârı umumiyenin dikkatini uyarmağa yarayacaktı. Bundan maada, Vincennes kalesinin münferit kulesindeki bir aylık hücre hayatın-

dan ve bunu müteakip biraz hafifletilmiş olmakla beraber bir ay daha şatodaki mahkûmiyetinden sonra Diderot, gittikçe daha az sevimliye başlayan XV. Louis'nin keyfi meزالimini, müesseselerini ve hükûmetini methedebilecek bir baleti ruhiyede, olamazdı.

4

Ertesi aylar zarfında Rousseau yarışma için birinci meşhur muhavereyi teşkil eden "İlimler ve Sanatlar Üzerinde Muhavere" hakkındaki kısa yazısını yazdı. Musabakanın kaidelerine göre, 1 nisan 1750 tarihine kadar Dijon Akademisine teslim edilmiş olmalıydı. Çok az muvaffakiyet ümidi ile — hem iyi hem kötü günler görmüş hayatı boyunca pek çok hayal kırıklıkları geçirmişti — yazar eserini postaladı. Dört ay kadar sonra, Rousseau beklemediği bir sürprizle karşılaştı. En nihayet musabakayı kazanmıştı! Temmuzun 20 sinde minnet ve şükranlarını bildiren mektubunu itinalı ve hürmetkâr bir lisanla yazdırdı.³⁹ Mükâfat, tertiplenen günde, Pariste kaldığı için Rousseau'nun ispatı vücut edemediği ağustos günü, Dijon'da tertiplenen açık bir merasimde hükmen verilmişti. Eser ekimin ikinci yarısında, yazarın hastalığı sırasında matbaa yanlışları Diderot tarafından düzeltildikten sonra ayrı baskı halinde intişar etti. Henüz hiç bir isim yapmamış olan yazarın eserinin de bilâücret basılmasını temin eden o zaman kendini her tarafta tanıtmış olan büyük dostu Diderot oldu.

Çok geçmeden modern "tekâmülü" hususunda ileri sürülen bu acı ithama karşı çeşitli protestolarla müterafık beklenmedik gürültülü münakalar başladı. Rousseau hassas bir sinire dokunmuştu. Birçok yazarların yaralanmış gururu geri tepti. Yazarın karşısına kuvvetli bir münazaracı çıktı ve bazen aldatıcı da olsa, sayanı takdir mülahazalar yapmakta güçlük çekmedi. Lorraine dükü, XV. Louis'nin kayınpederi, eski Polonya kralı Stanislas ile yaptığı kalem mücadelesi ona daha da şöhret sağladı.

Rousseau tarafından beşeriyetin tereddidi hakkında ileri sürülen tarihi münakaşalar zayıftır. Bazen nedamet içerisinde geçmiş zamanları arzulamamıza rağmen, "eski güzel günlerin" biteviye daha iyi okuduğunu kim muvaffakiyetle iddia edebilir? Geçmiş zamanın suiistimalleri zahiri faziletler muvacehesinde kolaylıkla unutulmaktadır. Bir adamın gençliği ve aynı şekilde bir ırkın gençliği geriye gidildikçe idealleştirilmeğe müsaittir. Rousseau'nun belâgatı boş, ikna edici olmaktan ziyade coşturucudur.

Bununla beraber, okunması yarım saat alan kısa muhaveresi yalnız tımtırlı sözlerden ibaret değildir. Kendilerini çok beğenmiş muasırları

üzerinde yarattığı hiddet ve meydan okuma tabiatıyla bir hiçten ileri gelmemiştir. Eseri yalnız mükâfat kazanacak ve kurnazca yazılmış olduğunu telâkki eden ansiklopedici arkadaşları Diderot ve D'Alembert yazarmı onu ciddiye aldığını, onu beklenmedik bir kudretle müdafaa ettiğini, kendi hayatını ona göre tanzim ettiğini ve hatta onu bütün düşünüş sistemi-nin esası haline getirdiğini gördükleri vakit, şaşkına döndüler.⁴⁰

Zira Rousseau mühim bir hakikate el atmıştı, düşünen birisi için bu aşıkâr olmakla beraber, dünyaya diğer açıdan bakan kayıtsız kimseler için huzursuzluk yaratmakta idi. Jean - Jacques üzümlere işaret etmişti ki bilginin, lüksün ve maddi konforun fazlalığı esas olan ahlâki tekâmül ile müteradif değildir. İnsan muhakkak öğrendiği nispette daha iyiye gitmektedir. Rousseau Fontenelle'in Sokrat ile Montaigne arasında geçen muhavereye uymaktadır. İlim ve ihtira süratli adımlarla ilerleyebilir, fakat insanın iyi ile kötü arasındaki intihapları olduğu yerde kalabilir. Hakikaten, bu intihaplar, modern karışıklar arasında, beşeriyet için geçmişte olduğundan daha güç hale gelmiştir. Dr. Albert Szweitzer'in dediğine göre: "İlimde ve kudrette bu kadar ilerlemeden sonra hakiki medeniyetin daha kolay değil fakat daha zor olduğu hakikatını kabul etmeğe mecburuz."⁴¹ Görünüşe göre, vahşet, hayvanlık hiç bir zaman bugün olduğundan daha fennî bir şekilde organize edilmemiş, hiç bir zaman etrafa bundan daha çok sirayet etmemiştir.

Plutarch, Seneca ve Montaigne'i okumakla bir türlü doymayan, Cennetli olmakla tevâriis ettiği haşin tabiatlı fakat zamanından önce gelişmiş, Calvin'in küçük kilisesinde tahta sıralarda saatlerce göz kulak kesilmiş vaziyette oturarak vaazları dinleyen Rousseau'nun bu Birinci Muhaveresinde mağrur ve lâkayt muasırlarına bizzat telkin etmek ve öğretmek istediği ders işte bu idi. Bir taraftan bilgi ve şöhrat için, diğer taraftan gelip geçici manevî bir tekâmül için harcadığı çaba ruhunun derinliklerine kadar işlemişti. Onun hayatı çoğu yazarlarımızından daha çok olmak üzere kendi eserlerine tesir etmiştir.

Rousseau'nun acı ve kavurucu deyimleri bizim günümüze kadar mu-sirrane devam etmektedir. Eşitsizlik, lüks, boş ihtiras, para sevdası, cynism, hürriyetten fedakârlık, siyasî ve ahlâki tereddidi eskiden olduğu gibi halen de bütün zamanlarda beşeriyetin üzerine çökmektedir. Rousseau gibi hasretle geriye bakıp Havva Ana bahçesi ile bir Altın Devir aramasak bile, zamanımızın medeniyetinin tümünü tasvip eden temayülü onunla birlikte reddedebiliriz.

Şüphesiz, günümüzün atomik tehlikeleri bir hakikat olarak evlerimize kadar girmiştir. Fen ve ilim aşıkâr olarak kullanmamıza göre de-ği-

şeylerdir. Tayyare ile hayat kurtaran serumlar taşındığı gibi, yok edici bombalar da nakledilmektedir. Harbi yaratan ve yapan insanlardır, yoksa topların, silâhların ve füzelerin günahları yoktur. Modern icatlar sadece ilkel devrin sopa ve okundan, geçmişin çakmaklı tüfeklerinden daha geniş sahalarda tahrip tohumları ekmektedir.

Bunlar aşikâr ve eskimiş hakikatlerdir. Fakat insan bunlarla yüzyüze gelmekten hoşlanmaz. Bunları görmemezlikten gelerek muvakkaten huzur duyar. Bununla beraber, Rousseau, Lyons'da, Monsieur Malby'nin çocuklarına ders vermekle sarfetmeğe mecbur olduğu gayretten sonra aynı neticeye bir daha geldi. Akıllı ve ağırbaşlı Montaigne "İyi doldurulmuş bir kafadansa iyi teşekkül etmiş bir kafaya sahip olmak daha iyidir."⁴² demişti. İnsanda eksik olan daha süratli otomobiller, jet, uçakları veya roketlerden ziyade muhakeme ve karakterdir. Zekâ, manevî kuvvet ve adalete bağlılık olmaksızın, felâketleri bertaraf etmemiz imkânsız olacağına benzemektedir. Eski Atina ve İsparta arasında müsait bir tezat çizerken Plutarch ve Montaigne'den iktibas ederek Muhavere-sinin sonlarında yaptığı bir hulâsada belâgatle şöyle demişti: "Biri konuşmasını iyi bilen diğeri de iş yapmasını iyi bilen iki halk arasında eskiden cari olan bu ayrılığı gözden kaçırmamağa.... çalışalım."⁴³

1749 ekim ayının o güneşli gününde, Rousseau kuvve'li bir ihtar çanı çalmıştı. Heyecandan bitap olarak Vincennes'a giden yol kenarında baygın düşmesine hayret etmemelidir. İnsan hatadan salim olmadığı ve beşerî hisler taşıdığı müddetçe bu meydan okuyuşa şüphesiz, hiç bir zaman her şeyi şamil ve tam tatmin edici cevabı asla bulamayacağız. Fakat, eğer son zamanların ilim ve fen sahasında inanılmayacak derecedeki tekâmün neticesi, gemi azya almışçasına ilerleyen yıkımdan beşeriyetin kurtarılması isteniyorsa, hiç olmazsa kısmî bir cevap, geçmişte olduğundan daha iyi bir cevap bulmağa mecbur olduğumuz ortada ve aşikârdır.

Halka hitaben yapılan irşatlar hiç bir zaman takdir olunmaz. Rousseau'nun öğütleri de geniş halk tabakaları tarafından okunuyor, fakat benimsenmiyordu. Akıl hocalığı etmek iyi bir eğitim şekli değildir. Kara haber verenler ve alın yazısından bahseden peygamberler cemiyet içinde iyi karşılanmazlar. Onların kasvetli ve sıkıcı ihbarları hoş geçirilmeğe çalışılan hayatın seyrini haleldar eder. Ananevî devekuşu gibi, başın kuma gömülerek yaşanması tercih olunmakla ve daha rahat bulunmaktadır. Bununla beraber, on sekizinci yüzyıl, Fransız İhtilâlinin feci sarsıntısı ile nihayet buldu.

1750 yılının sonbaharında, Rousseau hiç beklenmedik bir süratle mükâfat kazanan kısa Muhaveresini neşretti. Bir gece içinde meşhur

olmuştu. “İlimlerde ve Sanatlarda Rönesansın ahlâk tasfiyesine yardımı oldu mu?” Dijon Akademisinin suali hâlâ kulaklarımızda inikâs etmektedir. Zor olmakla beraber doğacak ahlâkî tekâmülün bünyesinde medeniyetin nihai kaderi ve bizzat beşeriyetin kendisinin mündemiç olması gerektiği görülmektedir. Rousseau’nun müdafaasının tafsîlâtı sathî olmakla ve kenara atılmış bulunmakla beraber, onun ilk Muhaveresinin merkezî nüvesi baki kalmaktadır.

Montesquieu “Roma neden düştü?” diye sormuştu. Rousseau’nun suali “Maddî bilgisini artırdığı halde, insan kendisi neden daha iyi ve daha mesut olamadı?” idi. Bu sualler temeli aynı olan meselenin iki mühim safhasıdır.

Bölüm 15

ROUSSEAU VE MÜSAVATSIZLIK MESE'ESİ

1

1753 senesinin kasım ayı idi.

Sonbahar güneşi Paris'in 24 kilometre kuzey batısındaki Saint-Germain kasabasının meşe ağaçlarının arasından süzülürken ılık huzmeleri ve gölgeler yerdeki yapraklar üzerinde kıpırdaşıyorlardı.¹ Buranın dönemeçli yollarında yalnız başına dolaşan kırk bir yaşındaki Rousseau kendisini iptidai bir ormanın derinliklerinde olduğunu kolaylıkla tasavvur etti. Büyük şehrin çamurlu arnavut kaldırımlarından, gürültülerinden, şamatalarından, curuf sıcratan arabalardan ve hayaatın çıldırtan sinirliliklerinden uzak olarak bir haftalık tatilin sakin huzurunu iliklerine kadar sindirebiliyordu. Cenevre, Annecy ve Les Charmettes'deki gençlik günlerinden beri, kırdaki ve açıkta yaptığı uzun ve münferit gezintiler her zaman için kendisini teshir ediyordu. İtirafatından öğrendiğimize göre artık güzel geçen bir mevsim onun açık havadaki gezintilerini² mümkün kıldı, çeşitli okumalarının ve gündüz rüyalarının mahsulü olup bu büyüleyici çevrenin de tamamladığı idilik atmosfer içinde iptidai insanın talihli hayatını hiç bir şeyle alâkadar ve rahatsız olmadan geçirebiliyordu.³

Zaman çok bozuktu. Herhangi bir insan lüks düşkünlüğü ile yürekler acısı sefaletin göze batar bir tezat teşkil ettiği muhteşem başkentte mevki ve kudret için yapılan mücadeleyi kolaylıkla görebilirdi. Hakikaten, Rousseau'nun mahallesinden pek uzakta olmayan Louvre'un sütunlar arasındaki işlek pazar yerinde yurtuk pırtık kıyafetli seticilar avazları çıktığı kadar bağırdıkları halde azilzadeler süslü elbiseleri içinde onlara bir nazar dahi atfetmeden önlerinden süratle geçip gidiyorlardı.⁴ Bundan başka, bizzat Rousseau'nun Venedikte Monsieur de Montaigu ve Chenonceaux ve Paris'teki servetüsaman sahibi Madame Dupin nezdinde içini sızlatan ubudiyet isteyen hizmetlerinin hatıratı şiddet ve canlılığından hiç bir şey kaybetmemişti. Senelerce süren ve şerefine dokunan ihtiyaçlar ve arka arkaya gelen hayal kırıklıkları vardı. Hükûmetin vergi memuru zan ve

korkusu ile köylünün ekmeğini bile gizlediğine bizzat şahit olmuştu, bu korkusu zail olduktan sonra kilerinde sakladığı şarap ile domuz pastırmasını ne büyük bir iştaha ve lezzet ile yemiş olduğunu unutmamıştı. Roussesau'nun zenginlere karşı olan nefreti aynı zamanda vergi umum müdürleri yanında veznedar ve kâtip olarak çalıştığı zamanlarda da artmıştı. Thérèse'in muhalefetine rağmen, kendi çocuklarını yoksullar yurduuna terketmeye mecbur kılan fakru zaruret yüzünden cemiyeti itham ediyordu. Bir türlü yenemediği vicdan azabı en ince hâssî sınırlarını gerdi ve eski rejimin eşitsizliklerine karşı duyduğu infialini şiddetlendirdi. İki sene önce bir maliyecinin karısı olan Madame de Francueil'e şöyle yazmıştı: "Bu, bana yüklenecek bir cinayet olmayıp merhamet etmeniz gereken bir talihsizliktir, çocuklarımin maiyetine mani olan, hatta onların ekmeğini çalan zenginlerdir, sizin sınıfınızdır!"

Cemiyete karşı olan şiddetli isyanının çoğu esasen "İlimler ve Sanatlar Üzerindeki Muhaveresinde" ve muhasımlarına tevcih ettiği müteaddit tekziplerde görülmekte idi. Yeni başardığı belâgatiyle beşeriyetin saadet ve ahlâkiyatta aşikâr surette geri kalışını itham etmişti. Şimdi, birdenbire şöhrete ulaştı ve kafası şiddetli şekilde ifadeye hazır fikirlerin kaynaştığı bir merkez haline gelmişti. Acaba, beşeriyeti duçar olduğu hatalar hakkında ikna eden en nihayet onu doğru yola sokamaz mıydı?

1753 te "Mercure de France" ın kasım nüshasında Dijon Akademisinin bir yarışma ilânı daha çıktı: "İnsanlar arasında eşitsizliğin menşei nedir? Tabii kanunlar bunu tecviz eder mi?" Birinci Muhaveresinde Rousseau esasen bu önemli meseleye temas etmişti. Şimdi tekrar feveran etti.

Thérèse Levasseur ve bunun iki arkadaşı refakatinde Jean - Jacques, kendisi için Paris'in göbeğinde, Louvre'ın kuzeyinde, Rue Grenelle Saint - Honoré'de Madame Dupin tarafından tefriş edilmiş olan mütevazî lojmanı birkaç gün terkederek şirin Saint-Germain-en - Laye ormanlarında bir tetkik gezisine çıkmıştı. Orada, sükûnet içerisinde, büyük şehrin gürültüsü ile ormanlığın verdiği huzur arasında tahayyülâta dalabilecekti. Bu münevzi köşede kırılan bir dalın gıcirtısı, hicret edememiş bir sonbahar kuşunun civıltısı, yahut da yerdeki yapraklar üzerinde kendi ayak hışırtısından başka gürültü yoktu.

İnsan evvel zamanlarda, daha sade bir devirde hakikaten daha mesut değil miydi? Seine'den yüz metre yükseklikteki bu mahalde kasım ayının serin ve canlı havası tarafından tenbih edilmiş olan, ağaçlar arasındaki uzun yürüyüşler neticesi kendini daha sıhhatli hissedince ve başkentin telâşlı ve hareketli hayatından muvakkaten sıyrılmış bulunan Rousseau bunun böyle olduğundan emindi. Eski Yunan ve Roma zamanından

Rousseau'nun zamanına kadar birçok yazarlar eski devirlerdeki masumiyet ve eşitlik ile sonraki devirlerdeki muğlâk medeniyet arasındaki mutasavver mesut tezada temas etmişlerdi. Meşhur bir risalesinde Montaigne, "yamyamlar" hakkında methiyeler yazmıştı ve Rousseau Montaigne'nin bu sayfaları üzerinde ısrarla durmuştu. Yeni Dünyaya giden birçok müstekşifler ve misyonerler aynı şekilde "asil vahşi" ler hakkında portreler çizmişler ve yazılar yazmışlardı. İncil'deki Havva Ana bahçesi ve Altın Devrin klâsik rüyaları bitkin ve hayal kırıklığına düşmüş beşeriye ümit verici ve onları daha iyi günlere davet eder mahiyette idi.

Kadınların yanına yalnız yemek saatlerinde giden Rousseau, günün mütebaki zamanında kendini ormana hasrediyordu. Rousseau bu hususta gunları yazmıştır: "Orada, tarihini cüretkârane tasarladığım iptidai zamanların manzarasını aradım ve buldum. Beşeriye'nin acınacak yalanlarını ortadan kaldırdım; insanların tabiatını değiştiren şeylerin ve zamanın seyrini ve tekâmülünü takip ettim ve onların hüviyetini bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktan çekinmedim; ve insanı, insanın kendini yaptığı şekliyle ve tabii insanla mukayese ederek ona görünüşteki mükemmeliyetine karşılık sefaletinin menbaini gösterdim." İkinci muhaveresinin böylece birincinin bir devamı olduğu görülmektedir.

Dijon Akademisi "eşitsizliğin menşei hakkındaki Muhavereyi" müdebberane reddetti.⁸ Teknik olarak, müsabakanın kaidelerine göre, çok uzundu, fakat her şeyden ziyade mükâfatı kazanmak hususunda şokan derecede cüretkârane kaleme alınmıştı. Esasen talihsiz akademi üyeleri 1750 de birinci mükâfatı bu yazara verdiklerinden dolayı şiddetle tenkid edilmişlerdi. Bu sefer çürük tahtaya basmayacaklardı; aynı hatayı tekrar işlemeyeceklerdi. Fakat. Jean - Jacques'ın artık onların himayelerine ihtiyacı yoktu; böyle suni bir yardım görmeden de tuttuğu yolda yürüyebilecekti. Muhaveresi en nihayet 1755 senesinin yazında, Amsterdam'da Marc - Michel Rey tarafından ve ön sayfasındaki ünvan kısmı yarı kırımızı yarı siyah mürekkeple yazılmış olarak, çıktı.⁹

2

İnsanların kabiliyet, çalışkanlık ve karakter bakımından birbirlerinden gayrı müsavi büyük nispetlerde farklı oldukları ve ne kadar münakaşa edilirse edilsin bu temel farkların inkâr edilemeyeceğini Rousseau'nun bililtizam inkâr ettiği kabul edilerek kendisine çok defa itiraz ve hücum olunmuştur. Bununla beraber, böyle düşünenler onun eserlerini iyi okumayanlardı. Muhaveresinin daha ilk satırlarında yazar iki çeşit eşitsizlik bulunduğunu açık olarak belirtmektedir ve şöyle yazmaktadır:

"Bu eşitsizliklerin birincisine tabii yahut da fizikî demekteyim, çünkü bu tabiaten mevcut olup yaş, sihat, kuvvet ve dimağî ve ruhî vasıflardaki değişikliklerden ibarettir; diğerine ise manevî yahut da siyasî eşitsizlik demekteyim, çünkü bu teamüle istinat eder ve beşeriyetin tasvihi sayesinde tesis edilmiş, hiç olmazsa böyle telkin olunmuştur."

Böylece bir tabii eşitsizlik, bir de sun'î eşitsizlik vardır. Rousseau yalnız bu sonucundan bahsetmektedir. Neye bir adam, bir prens, düğ veya barondur da diğeri bir uşak, yahut da hakir görülen bir köylüdür? Sualimizi on sekizinci asırdaki sınıfları göz önünde tutarak sorabiliriz. Neden bir adamın servet ve tahsil imkânları ve fırsatları vardır da diğeri birisi bunlardan faydalanamaz? Her ne kadar, muayyen bir dereceye kadar kendi imkânlarını yaratmaya muktedir olabilirse de bu imkânların kesin hudutlarla sınırlandığı aşikârdır ve bazı cemiyetlerde de şartların daha gayrı müsait olduğu görülmektedir. İnsanlar arasında tabii eşitsizlikler ne olursa olsun, hiç kimse istidatlarıyla mütenasip her şeyi elde etmeyi iddia etmekte acele etmemelidir. Böylece Rousseau'nun itham ettiği cemiyetteki haksız düzendir, ırk, rütbe, tahsil müsavatsızlığı ve iktisadî telâkkidir ki bütün bunlar basit bir şekilde, peşin hükümlerin ve uydu olmuş gayrı tabii maniaların izalesi ile düzeltilebilir. Şu da aşikârdır ki, eğer bütün bu sunî eşitsizlikler makul bir tarzda bertaraf edilebilirse, iyi gıda, ilâç, tahsil temin etmek hususunda her imkâna sahip olabilirse, mahrumiyet ve gecekondulara mahkûm olmaktan kurtarılabilirse, hepsi değilse de, bugün tabii ve fitrî ayrılıklar dediğimiz farkların çoğunun giderilmeleri mümkün olur. İşte Rousseau'nun muhaveresinde anlatmak istenen budur. Esas olarak cemiyetin yeniden teşkilâtlandırılmasını, reformlar yapılmasını ileri sürmektedir.

Rousseau "olanları bir tarafa bırakmakla işe başlayalım, zira bunların mesele ile münasebeti yoktur," diye haykırmaktadır. İşte bu, okuyucunun hemen tasavvur edeceği gibi, yazarın kafasına birçok iğneleyici fikirler aşıl原因an şaşırtıcı bir cümle idi. Bununla beraber, yazarın ne demek istediğini iyice anladığımızdan bir daha emin olmalıyız. Hakikati halde, Jean - Jacques ilk insanın çok zor olan tarihini yazmaya girişmek üzere idi. Fakat bu hikâye esasen GENESİS'in ilk iki bölümünde resmen anlatılmıştı. On sekizinci yüzyılda nasıl olurdu da insan, dinî akait ile çarpışmadan beşeriyetin yavaş tekâmülünü sırf tabii esaslara göre bir daha izah etmeğe cüret edebilirdi? Rousseau'nun korktuğu muhalefet İncil'den gelecek olardı ve ister istemez sansüre boyun eğerek görünerek ondan sıyrılacaktı, aksi takdirde kitabının Fransa'da okunması imkânsız olacaktı. Descartes, Bayle, Fontenelle ve birçok diğeri yazarlara malûm olan eski bir taktiği tatbik etmekte idi.

Bundan başka, antropology'nin henüz meydana çıktığı ve ilkel adam hakkında ilmi tetkiklerin yokluğu karşısında Muhaverenin yazarı seyyahların hikâyelerine ve Saint-Germain'deki yaygın ağaçların koyu gölgelerinde kendi hayalinde gördüğü ve yaşattığı, imkân ve manzaralara dayanmak mecburiyetinde idi. Kendisi de o devirde elde edilemesi mümkün malûmatın çoğuna güvenilemeyeceğinden şikâyetçi idi" ve zamanın en bîtaraf ve en iyi kimseleri tarafından inceleme ve araştırmalar yapılması lüzumuna önemle işaret etti. Rousseau, ihtiyatlı olarak Darwin'den önceki nazariyeye uyarak insanın yavaş tekâmülünün basit bir başlangıçtan doğduğu kanısında idi ve bu tarzda izah etmek temayülünde idi. Hakikaten de, Allah tarafından öyle yaratıldılar diye eğer insanlar tabii olarak gayrı müsavî tutulacak idiyse, bu takdirde ortaya atılan meselenin münakaşasının tamamıyla imkânsız olacağı aşîkârdı ve bu suretle müzakere başlamadan bitmiş olacaktı.

Bununla beraber, Rousscau daha evvel kabul edildiği ve Aristo'nun tasavvur ettiği gibi insanın bidayette bir hayvan olduğu ve bir ayı gibi kılı, uzun pençeli ve yahut da orang-outang'inkine benzer elleri bulunduğu hakkındaki nazariyeyi bir tarafa itmektedir. "Mukayeseli anatomi henüz bize sağlam malûmat verecek kadar ilerlemiş değildir" demektedir. O halde yazar, fizik görünümünü bakımından ilk adamı, bugün olduğu gibi, dik duran, iki bacağı üzerinde yürüyen ve ellerini kullanan bir yaratık olarak ele almaktadır. Modern araştırmaların avantajlarından mahrum bulunan bir devirde yazılmış olmasına rağmen Muhaverede ileri sürülen fikirler hiç olmazsa maksat bakımından, büyük bir nispette ilmi niteliktedir.

Saint-Germain ormanında kendisinin olduğu gibi, Rousseau ilk insanı mücerret, belli bir işi bulunmayan bir göçebe ve medeniyetin kösteklerinden masun olarak telâkki etmektedir. Böyle bir adamın zorlu yaşama mücadelesi neticesi gürbüz, dışarıda geçirdiği güç hayattan dolayı oldukça sıhhatli, saldırgan olmaktan ziyade çekingen, uykusu hafif, hislerle muttasıf fakat fikirlerden muarra olduğunu kabul etmektedir. Bu levhanın Kuzey Amerika'nın hadidülmizaç kızilderililerinden ziyade İspanyolların Antillerde rasıladıkları lâkayt yerlilerden ilham alınarak çizildiği aşîkârdır.

İnsan denen bu "dahiyane işleyen makine'nin mükemmeliyeti ancak tedricen açılmaya ve cemiyeti gittikçe daha karışık bir hale sokmaya başladı. Yazar lisanın yavaş tekâmülü ve insan dimağı üzerindeki önemi üzerine eğilerek alâka ile tefekküre dalmaktadır. Tabiat içerisinde yalnız "haykırma" dan sonra eşya, ruh, madde, şekil yahut da hareket gibi mücerret ve müşahhas fikirlerin doğmasına kadar ne uzun devirlere ih-

tiyaç hasıl olmuştur! Sonunda, Rousseau lisansız cemiyetin ve yahut da cemiyetsiz lisanın teşekkül edip edemeyeceği karşısında mütehayyir kalmaktadır!

Rousseau, ilk adamın ne iyi ne de fena olmayıp nötr olduğuna inanmaktadır. Ona göre tabii hayatın başlıca avantajı kötülöklere ve fenalıklara insanı daha az teşvik etmesidir. İnsan ancak tabii ve basit çevresi daha az tehlikeli ve tefessühe daha az müsait olduğu için daha iyi ve daha mesut idi. Jean - Jacques, Bayle gibi muhakemenin insanların çoğuna fazla tesir etmediğini müşahade etti. Onun kanatine göre, insanların hareket ve idaresinde daha ziyade hissiyat ve ihtirasları rol oynamıştır. Beşeriyetin ahlâk ve faziletini şekillendiren ve bu meziyetlerin doğmasına sebep olan da insanların kendi cinslerine karşı duymuş oldukları merhamet olmuştur.

3

Muhaveresinin ikinci kısmında Rousseau tunturaklı da olsa birdenbire, şahsî mülkiyet müessesesine hücum ediyor ve burada bütün belâgatını kullanıyor. Meydan okurcasına şöyle haykırmaktadır: "Bir parça toprağı çevirerek burası artık benimdir fikrini kafasına yerleştiren ve halkın buna inanacak kadar saf olduğunu gören adam medenî cemiyetin hakiki kurucusudur. Toprağı çeviren kazıkları söküp atan, yahut da hendegi doldurup etrafındaki hemcinslerine: "Bu sahtekârı dinlemeyin, onun böyle davranmasına müsaade etmeyin" diye bağırabilen birisi tarafından nevi beşer ne kadar cinayetlerden, harplerden, katliamlardan ve nice sefalet, felâket ve işkencelerden kurtarılmış olacaktı; meyvaların herkese ait olduğunu fakat toprağın hiç kimsenin malı olmadığını unutursanız yanarsınız!"

Bu ateş püskürücü cümleler Les Délices malikânesine henüz yerleşmiş olan Voltaire'in parıldayan gözlerine çarptığı zaman kalemine sarıldı ve Rousseau'nun ilk cümlesinin karşısına, kitabın kenarına şunu karaladı: "Ne! Tarlayı işleyen, eken ve etrafını çevirenin çabaları karşılığında elde ettiği mahsule hakkı olmayacak demek!" Diğer cümleleri karşısına da içini dökerek nefretini belirten şu özeti yazdı: "Ne! Bu haksız ve insafsız adam, bu hırsız mı insanlığın harnisi ve velinimetini olacaktır! Onun ileri sürdüğü fikir zenginlerin fakirler tarafından soyulmasını seyretmek isteyen bir dilencinin felsefesidir!"¹¹

Voltaire'in infiali asırlardan süzülerek zamanımıza kadar uzamaktadır. Ona göre ne sosyalizm ne komünizm vardır! Onun da büyük arzusu Rousseau'nünkine müsavidir, fakat onunkiyle büyük tezat halin-

dedir. Servetin muhafazasının tabii olduğundan hareket ederek mülkiyetin yapıcı tarafını iltizam etmektedir, Jean-Jacques yarı yarıya cemiyetten tardedilmiş, fakat kendi arzusu ile de cemiyeti terketmiş olduğundan mülkiyetin zararlı ve kötü taraflarının tesiri altında'dır. Şüphesiz birkaç cümlede bir şeyin iyi kullanılıp kullanılmadığı münakaşa edilemez. Fakat, bazen şu cihet unutulmamalıdır ki şahsi mülkiyetin hiç olmazsa mahdud hakları korunmazsa insanın geçinmesi ve bizzat hayatı her şeye hâkim bir cemiyet içinde tehlikeye düşebilir. Hakikaten, Rousseau'nun kendisi de, bilâhare Emile ve İctimai Mukavelede yaşama meselelerinin güç ameli meseleleriyle karşılaştığı zaman, ateş püskürtücü muhaveresinde ileri sürdüğü frensiz nazari görüşüne her an sadık kalmamaktadır.

Tabiaten oldukça istikrarsız bir safhada bulunduğundan insanlar arasındaki mevcut eşitsizlik Rousseau'nun nazarında belli belirsiz idi. Böyle bir görüşü icat etmiş olmaktan çok uzaktı. Hakikaten o, uzun bir yazarlar silsilesinin en sonuncusu ve en çok göze çarpanı idi. Uzak klâsik zamanlardan beri söylene gelen beylik bir lâkûrdı idi.¹² Yeni dünyadaki ilk keşifler ekseriyetle aynı görüşü desteklemekte idiler Kızıl derililerin lisan ve örflerini bilmediklerinden, çıplak reisler onların vahşi muakkipleri arasındaki elbise ve servet farklarını görmeğe muktedir olmadıklarından, bundan başka "asil kıızlderili" ile o zamanki Avrupa camiasının aşıkâr kötülükleri arasındaki cazip tezadı göstermeğe hevesli olan bu kâşifler hemen hemen istisnasız idilik bir çevreye karşı büyük bir ihtiyaç duydular ve bu hususta mutabık kaldılar. Bu neticeler yalnız tahminler üzerine bina edildiği müddetçe, ki Rousseau böyle kabul etmeye meyyaldi, onun nazarında bunlar makuldü. İlmün henüz iptidai bir safhada bulunduğu o sıralarda bundan daha iyisini beklemek, herhalde. güçtü.

Rousseau'nun nazarında insaniyet en büyük saadete tam barbarlık ile çok karışık bir medeniyet arasındaki mütevassıt bir devirde kavuşmuştur. Bu hakiki Altın Devir idi. Fakat madenciliğin keşfi ve ziraatın ilerlemesi ortaya tehlikeli bir tekâmül getirdi. Rousseau "Demir ve buğday beşeriyeti mahvetti," diye haykırmaktadır. Kudret ve para canlılığının çoğalması ile eşitsizlik belâsı artmıştı. Bunun peşinden tamahkârlık, ihtiras ve cinayet gelmiştir. Harp da bunların tabii bir neticesi idi. Ağa ve esir münasebeti, istibdat idaresinin sıkı tedbirleri ve ağır baskısı bu uzun tarihin meşum akıbeti olmuştur. İnsan hikâyesinin bilfiil bu olup olmadığını bilmediğimizi Rousseau itiraf etmektedir. İnandığı cihet şudur: "Cemiyet ve kanunun menşei böyle idi ve yahut da böyle olması lâzım gelir idi." Bu gelişme merhametsiz ve maharetli gasıplara kadar giderek son derecesini buldu ve bu da beşeriyet üzerindeki fukaralık ve eşitsizlik zincirlerini pekiştirdi.

Şu ifadede bulunmaktadır: “İnsan tabiatının muhakeme ışıǵı altında ve kralların ilâhî haklarına sonsuz salâhiyet bağışlayan mukaddes dogmalardan müstağni kalarak istidlâl edebildiğim kadar eşitsizliğin doğuş ve gelişmesini ve bizim siyasi cemiyetlerimizin tesis edilîşlerini ve suistimallerini izah etmeye çalıştım.” “İncildeki hakikatlere” karşı olan ihmalkârlığını bir daha tevil etmeye çalışmaktadır.

Montaigne'nin “Yamyamlar” üzerindeki calibi dikkat risalesinden mülhem olarak ve onu kopya ederek şu acı özeti yapmaktadır: “Her ne şekilde tarif edilirse edilsin bir çocuğun bir yaşlı adama kumanda etmesi, bir budalanın bir bilgini sevketmesi ve aç olan çoğunluğun ihtiyaçları karşılanamaz iken bir avuç adamın lüks ve bolluğa boğulmaları aşikâr olarak tabiat kanununa aykırıdır.”

Burada, çocuk krallar, kaçık krallar, liyakat ve kabiliyetten ziyade ilâhî hak iddiasıyla başa gelen hükümdarlara karşı şiddetli tenkid ve hücum görülmektedir. İşte burada, gösteriş peşinde koşan servet ve her türlü zevke garkolmuş aristokrasiye karşı “kitleleri ihtilâle” çağıran gür ve pervasız ses duyulmaktadır. Bazı mütefekkirilere göre ihtilâl esasen 1754 te doğar gibi oldu.¹³ Bu tahrik edici konuyu seçen Dijon Akademisi üyeleri Rousseau'nun verdiği kundaklayıcı cevap karşısında ürperti ve şaşkınlıktan kendilerini alamadılar. Bunu katul ve tasvip edemezlerdi ve yüzlerini ihtiyarî olarak öbür tarafa çevirerek mükâfatı yazısını hiç bir kuşku uyandırmadan ve daha akılcıca yazan — fakat bugün hâlâ ismi meçhul — Abbé Talbert'e verdiler.¹⁴ Bundan dolayı Voltaire'in kendisine iltifat ve hürmetkârane takdim ettiği kitabını Rousseau'ya aldığı ve kabul ettiğini bildiren hicivli mektubunda sosyal eşitsizlik hakkındaki bu yıkıcı temaya temas etmemesine hayret etmemeliyiz. Bunun yerine beş sene önce birinci Muhaverede Rousseau'nun ilim ve sanatların muhayyel tehlikelerine karşı yapmış olduğu şiddetli hücumlar ve tabiata olan hayranlığını mevzuubahis ederek neşeli ve kendine has nükteli cevaplar verdi.

1755 yılının ağustos ayında Voltaire şöyle yazmıştı: “İnsan nesli hakkındaki yeni kitabınızı almış bulunuyorum efendim.¹⁵ Bundan dolayı size teşekkür ederim. Müstahak oldukları hakikatleri söylemekle insanları memnun edeceksiniz, fakat onları düzeltmeyeceksiniz. Cehaletiniz ve bokesliğiniz sayesinde böyle bir tesanüde ulaşabileceğinize hiç ümit vadedmeyen insan cemiyetinin dehşetlerini daha kuvvetli renklerle göstermek mümkün değildir. Bizi hayvan hamakatına irca etmek için hiç kimse, bir zaman bu kadar akıl sarfetmemiştir. Eserinizi okuyan kendini sanki dört ayak üzerinde yürüyormuş gibi hissetmektedir. Bununla beraber, şu anda bu itiyadı terkedeli altmış seneden fazla geçtiğinden bu hale dönme-

nin benim için imkânsız olduğunu üzüntü ile hissetmekteyim ve bu tabii yürüyüşü sizden ve benden daha lâıyk olanlara terk ediyorum. Ben Kanada vahşilerini arayıp görmek için de bir vapur seyahati yapamam: evvelâ, musap olduğum hastalıklar Avrupa'daki en büyük doktorun yanında kalmamı icabettirmektedir ve aynı ihtimamı Misouris'ler arasında bulamam; saniyen, harp o memleketlere de götürülmüş bulunmaktadır ve bizim milletlerimizden örnek alan vahşiler de bizim kadar fena olmuşlardır. Sizin de bulunmanız lâzım gelen yer olan memleketiniz yakınında seçmiş olduğum inziva köşesinde sulhsever bir vahşi kalmakla iktifa etmekteyim."

Dundan sonraki iki üç sayfa daha ağır ve cerhedici mahiyettedir, fakat "eşitsizlik" hakkındaki ikinci Muhavereden ziyade "İlimler ve Sanatlar" hakkındaki birinci Muhavere hakkındadır.

Voltaire nihayet, köy ve iptidai hayatın hayranı addedilen, fakat elân Paris'in gürültüleri arasında vakit geçirmekte olan Rousseau'ya kibarca ve nükteli bir tarzda tariz etmektedir.

"Monsieur Chappuis bana sihhatinizin çok kötü olduğunu söylemektedir. Buraya gelip sihhatinizi kendi memleketinizde kazanmays çalışmalısınız, hürriyeti teneffüs etmelisiniz, benirle birlikte ineklerimizin sütünü içmelisiniz ve ot ile sebzelerimizden yemelisiniz."

"En üstün saygı ve en derin takdirimle şükran ve minnetlerimin kabulünü rica ederim, Voltaire."

Bu, "Les Délices'te oturan üstadın zahiri nezaketle çok zekice mezc edilmiş nüktedanlığını göstermektedir. Bu, hiç bir zaman aşılamayan, nadiren erişilebilen Voltaire'e has bir üslûptur. Artık medeniyet tarafından tereddiye uğramış ve bizi örnek almakla hemen hemen bizim kadar bozulmuş olan, Kuzey Amerika'daki kızıl derililer arasında sürdürülen iptidailiğe hayranlık duyan Rousseau'yu, Voltaire'in ciddiye almadığı görülmektedir! Aynı zamanda, ikinci Muhaverenin can noktasını teşkil eden ve Rousseau'nun nazarında yeni bir içtimai teşkilâtlanmaya lüzum hissettiren, eşitsizlik temasını mevzuubahis etmekten sarfınazar etmektedir.

Fakat, Voltaire'in mektubu Jean - Jacques'ın fikirlerine karşı zekice ve ustalıkla istihza serdediyorsa da Muhavere yazarının mevkii hiç bir suretle sarsılmamış, nazikâne ve aynı zamanda tesirli cevap vermekte geçikmemiştir:

Parist'teki Cenevreli vatandaş "sığınacağınızı imar ediniz ve güzelleştiriniz," diye yazdı ve "sığınak" kelimesini seçmesi, Voltaire'e doğum yeri olan Paris'ten uzakta, Protestan bölgesi hudutları içerisinde geçirmeye zorlandığı sürgün hayatın acı hatıralarını canlandırması bakımından, tam isabetli olmuştu ve şöyle devam etti: "Tekrar dört ayak üzerinde yürü-

meye çalışmayınız; bunu yapmakta dünyada sizden daha az muvaffak olacak hiç kimse bulunmaz. Siz bizlere iki ayak üzerinde yürümemizi çok iyi öğretiyorsunuz ve kendiniz böyle davranmaktan vazgeçmeyeceksiniz... Davetinize minnettarım ve bu kışı sağlıklı geçirirsem bahara memleketime dönüp orada yaşamak niyetindeyim, bu takdirde lûtuflukârılığınızdan faydalanmaya çalışacağım. Fakat ineklerinizin sütü yerine tercihan çeşmenizden su içeceğim ve bahçenizdeki bitkilere gelince, korkarım ki hayvan yemi olarak iyi olmayan yalnız lotus (mısır otu) ile insanların hayvan olmalarına mani olan Moly'den başka şey bulamayacağım."¹⁶

Böylece, Jean - Jacques insanlar tarafından terkedilmesi hemen hemen imkânsız olan Homer'in aldatıcı lotus'u ile Ulysses'i Circe'nin tehlikeli büyüsünden kurtaran moly (sihirli bir ot) ye bir telmih yaparak bu mübahaseye son vermektedir. Voltaire'in az raslanır dehası ve taşkın zekânın teshir edici iksiri altında kalmanın neticesinin bunun gibi olacağını Rousseau nazikâne itiraf etmekte

Bu mektupların mübadelesi çok geçmeden, Jean - Jacques'ın da müsaadesiyle, Les Délices üstadı ve piri tarafından negredilmişti. Rousseau şüphesiz ki, şöhretinin şahikasında bulunan muarız ile kılıç tokuşturmaktan gurur duymakta idi. Derin entelektüel ihtilâflarına rağmen iki yazar arasındaki münasebetler bu arada dostane olarak devam etti. Hakikaten, bir sene kadar sonra, Voltaire kendi ifadesi ile "kötü lâtifeleri için ayrı dille özür diledi ve aralarında her şey mümkün olduğu nispette iyi kaldı ve böyle devam etti."

4

Eğitsizlik üzerindeki Muhavere o zamanki adaletsizliğe karşı ateş püskürücü bir hücum idi. Rousseau'nun sesi sanki ümitsizlik içerisinde kalan ve mabet duvarlarını, düşmanlarının üzerine olduğu krallar kendi üzerine de deviren Samson'un sesi idi. Refah içinde olanlar yavaş ve emniyetli ıslahatları sabırla bekleyebilirler: cemiyetin alt basamağında, sefalet içinde yaşayanlar ise "zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri bulunmadığına" kolaylıkla inanırlar. Büyük hükûmet âbidesi olduğu gibi bütün heybetiyle başlarına yıkıldığı zaman gözleri açılır, fakat artık çok geç kalmıştır.

Sonraları, Diderot ile araları açıldıktan sonra, Rousseau, bu ikinci Muhaveresindeki acı ve şiddetli ifadeyi arkadaşının tesirine atfetmektedir.¹⁷ Zaman zaman buna benzer ağır hücumlarıyla şöhret salan Diderot'nun, zenginlerin avarelik ve bedavacılığı, fakirlerin maruz kaldıkları ağır

işler ve angaryalar, beşeriyetin üst tabakalarındaki bolluğa mukabil alt tabakalarındaki yoksulluk, cinayetler, muharebeler ve beşeriyeti ürper-ten harpler hakkında,, fikir verdiği ve ilham aşladığı doğru olabilir. Muahhar bazı eserlerde görüldüğü gibi, Diderot' aynı perdeden yazılar yazmaya mutedir idi, fakat ondaki civa gibi oynak mizaç dolayısıyla böyle davranışlar ancak ufak bir tarafını göstermektedir. Diğer taraftan, Rousseau'ya gelince, tam ifadesi değilse de, onun davranışı esas itibarıyla gelişmiş hayatın bütününe kapsamakta idi. Diderot, muhtemelen Jean - Jacques'ı büyük ölçüde tahrik ve teşvik etti, şiddetli hücumlarına destek olan faydalı misaller verdi ve insan tekâmülünün ilmi nazariyelerini öğretti, fakat gördüğümüz gibi, birçok acı tecrübelerden sonra tabii olarak tekevvün eden ve cemiyete yönelen derin köklü husumetin doğmasına ansiklopedistin sebep olduğu ihtimali kabul edilemez.

Birincide olduğu gibi, ikinci Muhaverede de bellidir ki okuyucu hiç bir suretle Rousseau'nun bedbaht zamanımızla tezat halindeki ilkel zamanlara ait olan hayranlığını tasdik ve kabul edemez. "Geçmiş günlerin bugünlerden neden daha iyi olduğunu söylemiyorsunuz, zira buna dair akılcıca araştırma yapmıyorsunuz" sözü İncil'den olup az bilinen fakat düşündürücü bir metindir.¹⁹ İnsanın kendi gençliğine ve ırkının gençliğine tahassüsle bakmasına olan tabii temayülüne karşı konulmalıdır. Modern tetkikler "asil vahşinin" nadiren asil olduğunu göstermektedir. O kirli idi; birçok hastalıkların çaresiz kurbanı idi; yiyeceğinden emin değildi; insanlardan ve hayvanlardan gelecek birçok tehlikelere maruzdu; korkak, bâtul itikatlara sahip olup sibir, büyü, üfürükçülük ve efsunculuğa inanmakta idi. Fakat, bundan sonra zaman yelkovanını ütöpik bir geçmişe doğru çevirmeyeceğiz demeniz medeniyeti Rousseau'nun şiddetli hücumundan kurtarmaz. Adaletsizlik, eşitsizlik, cinayet, harp insan hayatının daha birçok kötülükleri maalesef devam etmekte ve her an reformlara ihtiyaç göstermektedir. Rousseau bir defa daha, fakat yine isteksiz dinleyicilere, acı ve sert olmakla beraber hakikati dile getirmişti.

Bununla beraber, tatillerde birçok kimselerin az giyinerek veya yırtık pırtıklarını giyerek tabiata dönercesine vakitlerini kırlarda, tarlalarda ve bahçelerde geçirmek ve bu suretle çok gürültülü ve kalabalık şehirlerden muvakkaten uzaklaşmak arzusunda oldukları da bir hakikattir. Bu sayede insan denizde veya ormanda ava gider, yüzer, yahut da sadece güneş banyosu yapar. Bir zaman için Tahiti'deki hayatın mesut sahneleri yaşanır. "Güney denizlerinin efsanevi adaları" sihirli cazibelerini hissettirirler. Rousseau sade hayatta haklı olarak kaçınılmaz büyüüyü keşfetmişti. Bilâhare Thoreau'nun yazdığı gibi "lükslerin ve konfor denilen şeylerin çoğu lüzumsuz olmakla kalmayıp aynı zamanda insanlığın yükselişi-

ne şüphe götürmez engeldirler de.”²⁰ Büyük insan kitlelerini boynu bükük halde tutan yaşayıştaki sadelik değil fakat ezici ve göz açtırmayan yoksulluktur. Jean - Jacques'ın Muhaveresi halledilmeyen bu meselenin iki yönünü de kesin olarak belirtmektedir. Hayatın artan maddiyatçılığı çok defa gözden kaçan fakat muhakkak olan tehlikeleri de birlikte getirmektedir.

Kolaylıkla yaptığı jeneralizasyonlar ve göze batan hatalarına rağmen EŞİTSİZLİK üzerindeki Muhavere yazarı haksızlıklarla dolu bir cemiyetin açık yaralarını ortaya koymuştu; beşer tabiatının köklerine kadar inmişti; ve sesinin bütün gücüyle esaslı bir değişiklik için bağırarak, bir inkılâp yapılmasını istemişti. Üzüntü ile itiraf etmek gerekir ki bir meseleyi ortaya atmak onu halletmekten kolaydır. Cemiyetin tamamıyla yeniden kurulması beşeriyetin de yeniden yaratılmasını icabettirir. Fakat akılcıca yapılacak değişikliklerle tedricen bazı iyilikler sağlanabilir. Cemiyetin tam ortasında “tabii hayata” nasıl yaklaşılr, Fousseau'nun fikirlerini yöneteceği diğer büyük sual idi.

Bölüm 16

ROMANCI, EĞİTİMCİ VE SİYASİ NAZARİYECİ

1

1756 yılının nisan ayının dokuzuna rastlayan bir cuma günü idi.¹ Sabahın onuna doğru² Rousseau'nun hamisi vaziyetinde olan zengin Madame d'Epinay arabasıyla Louvre'un kuzeyinde, Paris'in kalabalık bir mahallesinde de Grenelle - Saint - Honoré sokağındaki du Languedoc otelinin önüne geldi ve orada durdu.³ Bu otelde kalmakta ve mütevazı bir hayat sürmekte olan Rousseau'yu son zamanlarda büyük hayraalık izhar ettiği köydeki malikânesine yakın şirin bir yere götürecekti.⁴ O sabah, kendinden önce, köylüleri gönderip ağır eşyalarını naklettirmişti.⁵ Şimdi fazla bir yüklerle rahatsız olmadan Rousseau ile Thérèse yedi katlı bu apartmanın altıncı katında ikamet etmekte olan yaşlı kayınvalidesinin aşağıya inmesine yardım etmek için yanına çıktılar ;⁶ kendileri beşinci katta oturmakta idiler.

Hepsi koltuklu arabaya rahatça yerleştikten sonra, arabacı dizginleri eline aldı ve atlara seslenerek bozuk yollar üzerinde sarsıntılı bir yolculukla başkentten kuzey sınırlarına doğru hareket ettiler. Çok geçmeden arkalarında kalan kalabalık şehrin manzarası silinmeye, önlerinde ise cazip kırık manzara genişleyerek büyümeye başladı ve onlar, arabaları içinde, eski kralların gömüldüğü yer olan Saint - Deniz köyünden gıcırta ve sallantı ile geçtiler. Nihayet, daha sekiz on kilometrelik bir yolculuktan sonra, Montmorency ormanının kenarında duraklamaya mecbur kaldılar.⁷ Ormandan geçen dar, çamurlu yol henüz havaların yağışlı olduğu ilkbahar başında bu büyük araba için geçide müsait değildi. Thérèse'in malûl annesi Madame Levasseur'den gayri herkes arabadan indi. Yürümekte güçlük çeken, yetmişini aşkın bu ihtiyar rivayet edildiğine göre, yolun mütebaki kısmında iki sırığa bindirilen bir koltuk iskemlesinde Madame d'Epinay tarafından taşınıyordu.⁸ Bununla beraber, Rousseau'nun dostu tarafından son zamanlarda tamir ve tanzim edilip kendisine hasredilen küçük kulübeye öğleden evvel vasıl oldular.⁹ Madame d'Epinay'ın direktifi üzerine daha önce eşyaları yerleştirmeye giden oğlunun hocası

Abbé de Linant da orada idi.¹⁰ Rousseau'nun bu "zaviye" deki meşhur hayatı böylece başlamış oluyordu. Birkaç sene sonra yazdığı gibi bundan sonradır ki hakiki manada "yaşamaya" başlamıştı.¹¹

Nisanın mütehavvil havası henüz soğuk idi ve gölgelik yerlerde son yağın karın bakıyeleri hâlâ duruyordu, fakat ağaçlarda ve çalıklılarda tomurcuklar açmakta, çimenlerde taze bir yeşillik görölmekte olup, şurada burada menekşeler ve çuha çiçekleri sıcak güneşe güvenmişler gibi açılmışlardı. O akşam, yakın ormanın bir yerinden bir bülbül en iyi bahar şarkısını terennüm etti ve Rousseau penceresinden onu büyük haz ile dinledi. Ertesi sabah derin uykusundan uyanıldığı vakit yatağında otururken yarı şuurlu bir halde kendisini, gürültülü şehir sokaklarında yüksek Languedoc otelindeki dairesinde hissetti. Fakat hayır, sabahın erken saatlerinde uyanan bülbül yine berrak sesli şarkısını söylemekte idi.¹²

Yeni eriştiği saadettinin¹³ zirvesinde, Rousseau vecd içinde kendi kendine şöyle haykırdı. "En nihayet bütün arzularım tahakkuk etti!" Kendisini üzüntülü ve huzursuz bir şöhrete ulaştıran yirmi senelik acı mücadeleden sonra, Les Charmettes'deki sakin köy hayatı tekrar geri gelmişti. Rousseau nihayet Paris'teki gürültülü ve telâşlı hayatı arkasında bırakabilecek ve bu hoş inziva içerisinde kendisini hasretini çektiği hayata teslim edebilecekti.

Esasen az olan eşya denklelerini çözmekte acele etmeye lüzum yoktu. Jean - Jacques buradaki ilk günlerini, her patika, küçük koru ve yakındaki ormanlıklarda, meraklı araştırmalara hasretti.¹⁴ Bu mesut köşenin kalabalık şehrin gürültü, telâş ve şamatasından ancak yirmi kilometre kadar uzakta olduğuna kim inanabilirdi?

İlk tecessüsünü tatmin ettikten sonra, Rousseau birikmiş kâğıtlarını yavaş yavaş tasnif etmeye ve dağınık olan düşüncelerini uzun zaman kafasında tekevvün etmekte olan muhtelif edebî projeler etrafında toplamaya başladı. Sabahları, birkaç sene kıtkanaat geçimini sağlamak için kullandığı müzik çalışmalarını sistematik olarak kopya etmeye hasrediyordu. Fakat, öğleden sonraları vaktini, aklına gelen fikirleri not etmek için elinde kalem ve defter olduğu halde, Montmorency ormanının¹⁵ büyük kestane ağaçları altında, gönlüne göre yürüyüşler yapmakla geçiriyordu. Açık havadan başka hiç bir yerde serbest düşünmeye muktedir olmadığını söylemektedir.¹⁶ Jean - Jacques, hiç bir zaman kendisinin bir masada çalışmaya alışık profesyonel bir yazar olduğunu hissetmemişti. Bunun yerine, yürüyüş yapmanın sakin egzersizi, damarlarında cevelân eden kan, sessiz inziva ve güzel taşra çevreleri onun müstakil tahayyülâtına her şeyden çok ve müsait tarzda tesir ediyordu. Yalnız merhametli hamisi Madame d'Epınay arada sırada bu civardaki La Chevrette şatosuna

yaptığı ziyaretler esnasında, Rousseau'nun da tahmin ettiği gibi, sırf yemeğe davet etmek maksadiyle ve hüsnüniyetle yaptığı habersiz müdahalelerle hürriyetini ihlâl ediyordu.¹⁷ Sebepsiz olmayarak, Madame d'Epinau lâtife kabilinden ona "Ayi"¹⁸ lâkabını takmıştı. Muhasımı Grimm¹⁹ tarafından işaret olunan doğuştan ürkekliği ve dalkavukluk derecesindeki nezaketi şöhretinden sonra kolaylıkla hırçın bir hoyratlığa tahavvül etmişti ki ufak tahriklere bile sabırsızlık gösterip hırlamayı âdet edinmişti. Fakat böyle mukabele etmesi çok hassas bir ruhu örten mahfazanın reaksiyonundan ibaretti. Hakikati halde, o kadar aradığı yalnızlığa tamamiyle intibak edememişti.

Rousseau, ormanda yalnız başına yaptığı uzun geziler sırasında hayalâta dalıp da derbederlik içinde geçen hayatının akışına baktıkça ne kadar hayret ediyordu ki kendisi samimi arkadaşlığı çok arzuladığı, aşkın sıcak münasebetine karşı duyduğu kuvvetli temayüllere sahip olduğu halde nasıl olmuştu da bu coşkun rüyalarını hiç bir yerde tahakkuk ettirememişti. Halen kırk dört yaşında idi, buna rağmen saadetin bu şerefli mertebesine vuslat hasıl edememişti. Şüphesiz Madame de Warens ile birlikte geçirdiği kısa müddeti bu kategoriye ithal edemezdi. O, Jean - Jacques'tan on iki yaş büyüktü ve ahlâkî mefhumlardan uzak davranmasına rağmen, genç adamlar arasında tecrübe ve yaşın icabı derin farklar bulunduğu için, ona karşı daha ziyade şefkatli bir anne rolünde idi. On seneden fazla geçmiş olduğu, her zaman kendisine sadık ve bağlı bir zevce olduğunu itiraf ettiği halde Thérèse ile olan hazin birleşmeyi de hiç bir surette bu tarzda telâkki edemezdi. Orijinal şekilleriyle²⁰ nesredilmiş olan iki mektubundan görülebileceği gibi bu zavallı kadın korkunç derecede cahildi. Yalnız hecelemede değil, cümle kurmada da cehaleti o kadar büyüktü ki bu mektupları anlayabilmek için basit Fransızcaya tercüme etmek ihtiyacı vardır! Bundan maada Rousseau'nun kendisinin ifadesine göre saati dahi güçlülükle okuyabilecek kadar öğrenebilmişti.²¹ Her ne şekilde olursa olsun, Rousseau gibi orijinal bir dehanın inançlarını ve mahremiyetini paylaşacak şekilde katıyen yetişmiş değildi. Dimağ ve ruhun bütün inceliklerinin icabettirdiği hayatın bütün cepheleri onlara kapalı idi. İtirafatında çok samimi ve açık bir tarzda anlatılan diğer geçici aşk maceraları da Madame de Warens ve Térèse ile olan üzüntülü tecrübeleriyle mukayese edilince pek ideal sayılamaz. Rousseau bu maceralarını şöyle özetlemektedir: "Yaşlılığın kapılarına yaklaştığım ve yaşamadan ölmeğe gittiğimi görmeğe başladım."²²

Fakat rüya dünyası, canlı muhayyele ve tasavvurlarının mesut hayatı inkıtasız devam etti durdu! Montmorency ormanındaki tariki dünya şimdi de, birçok sene öncesine ait tek idillik bir günde Mademoiselle Galley

ve Mademoiselle de Graffenried ile tesadüfen geçirdiği bir pikniği hayal etmeye ve bunun hakkında imali fikir etmeye başladı. Olay İsviçre hududunda, Savoy yakınındaki uzak dağlık Annecy bölgesinde ve güzel göl kenarında geçmişti. O zamanlarda da âdeti olduğu üzere Rousseau sabahın erken saatlerinde bir yürüvişe çıkmıştı. Kızların atları küçük bir dereyi geçecekleri zaman gerilediklerinde, Rousseau dizlerine kadar suya daldı, atların birini geminden tutarak dereyi geçirtti ve diğer at da birincinin arkasından uysallıkla yürüdü. Minnettarlık duyan kızlar Rousseau'yu kendileriyle gelmeye davet ettiler. Mademoiselle de Graffenried'in atına bindi ve kolları kızın beline, çekingen bir vaziyette dolanmış olarak birlikte seyahat ettiler. Beraber kiraz toplamışlardı; Rousseau bir tabureye tüneyerek, kızlar da çiftçinin mutfağındaki kanapelere oturarak bir arada krallara lâayık bir öğle yemeği yemişlerdi. Neşeli kahkahalar ve gençliğin ele avuca sığmaz canlılığı içinde vakit geçirdiler. Hepsi bu kadardı, fakat hayal kırıklıkları ile dolu ve gürültülü geçen bütün bu yıllar boyunca mesut bir günün hatırası olarak dimağını meşgul etmeye yetmişti! Montmorency ormanında münzevi düşüncelerini ihya etmeye ve canlanan hatıralarından bir roman planlamağa kâfi idi.²³

Böylelikle Jean - Jacques kendisini Saint - Preux²⁴ ismi altında genç romantik bir kahraman olarak tasvir etti. Tabiatıyla Madame de Warens gibi açık sarışın, Mademoiselle Galley gibi çok güzel olan şirin bir kız da vardı ki buna da Julie d'Etrange ismini vermişti.²⁵ Bunun da arkadaşı ve sırdaşı Claire d'Orbe da Mademoiselle de Graffenried'i temsil etmekte idi. Yer olarak da iki sene önce ziyaret ettiği İsviçre'de Cenevre gölünün kuzey sahillerindeki güzel Vevey civarındaki kır ve köyleri seçmişti. Vakit geçirmeden popüler İngiliz romancısı Richardson usulünde hikâyeyi birinci şahıs ağzından anlatır tarzda Julie ile Saint - Preux arasında teati edilen heyecanlı, bazen öfkeli aşk mektupları yazdı. Böylece, bidayette iki muhaverenin haşın yazarı olarak efkârı umumiyeiyi şaşırtan, mevcut medeniyeti ahlâkî yönden şiddetle tenkid eden Jean - Jacques'ı hadiseler şimdi de beklenmedik şekilde bir romantik aşk yazarı haline sokmuştu.

2

Böyle düşüncelere kendisini terketmiş olan Rousseau, yaşadığı bölgede arada sırada eski gün aşınalarından Madame d'Epinay'in görünüşü Madame d'Houdetot'ya rastlamakta idi. Madame d'Houdetot yirmi beş civarında, Jean - Jacques'tan yirmi yaş kadar küçüktü.²⁶ Hiç güzel değildi ve yüzü on sekizinci yüzyılın habis hastalığı neticesi çiçek bozuğuna musapmıştı, fakat neşeli, canlı idi ve tabii bir cazibe ile kayınıyordu. O zamanın

âdetlerine göre, hiç bir suretle tarihe geçmemiş birisiyle uygun kabul edilen bir izdivaca zorlanmıştı. Kendisinin, talihin bir cilvesi olarak yedi sekiz sene önce Voltaire ile meşhur Madame du Châtelet arasına girmiş olan, ordudan sık sık kaçan Saint - Lambert isminde bir subayla sevdiği herkes tarafından biliniyordu.

En nihayet, 1757 yılının ocak ayının 30 veya 31 ne rastlayan bir pazar ve yahut pazartesi günü idi ki,²⁷ Rousseau'nun "zaviye" deki ikametinden tahminen on ay sonra, kontes d'Houdetot bu kulübeye ilk dramatik ziyaretini yaptı. Arabacısı akılsız bir hareketle kulübeye giden dönemeçten ayrılarak Clairvaux'daki değirmenden geçen kısa yoldan gitmeye teşebbüs etti. Fakat tekerlekler vadinin kış çamuruna gömüldü ve ağır araba aniden bir yalpa yaparak olduğu yere saplandı. Planladığı gibi devam etmeye muktedir olamayan Madame d'Houdetot tehevvrle arabadan dışarı atladı ve yolun geri kısmını yaya olarak yürümeye çalıştı. Fakat çok geçmeden kendisi de balçığa battı ve ince iskarpinleri kısmen su ile doldu, uşakları onu bataklıktan kurtarıp selâmete çıkarabilmekte büyük müşkilât çektiler. En nihayet, etraftan temin edebildikleri yaş ve kirli botları giydi ve bütün bunlara rağmen etrafı, şen ve şatır kahkahaları ile çınlatarak kulübenin kapısına kadar yürüdü. Büyük leydi'nin bu kirli ve pasaklı manzarası karşısında Rousseau'da bütün kalbiyle onun neşesine katıldı, Thérèse ise kuru elbiseler getirdi; bu şartlar altında, hiç bir resmiyet kalmadığından bütün sınıf ve rütbe farkları unutuldu, hep birlikte bir köy sofrası etrafında yemeğe oturdular ve kış olduğu için akşam erken bastırıldığından Kontes daha fazla kalamayarak ayrıldı. Hakikati halde, bütün bu hadise Jean - Jacques'ın da bilâhare yazdığı gibi bir romandan alınma bir fıkradan ibaretti.²⁸

İlkbaharda Madame d'Houdetot, aynı havalide, Montmorency yakınında, Eaubonne'da kiralamış olduğu yazlık köşküden Rousseau'yu ikinci bir defa daha ziyade etti.²⁹ Bu sefer at üzerinde idi ve o zamanın modası olan yayvan, çember kenarlı eteklikler hilâfına daha az rastlanan, fakat daha çok göze çarpan kilot pantolon giymişti. Çoğu mektuplardan ibaret olan romanının sayfalarına bol bol aktardığı hayalî ve ateşli heyecanları duraklar gibi olurken, birdenbire hakikî canlı tecrübeye inkılâp etti. Jean - Jacques o zamana kadar hiç olmadığı derecede âşık olmuştu.

Başbaşa ormanda uzun gezilere çıkarlar, beş kilometre uzaktaki Eaubonne'da orman içinde ve ay ışığı altında hararetili hararetili öpüşürlerdi, sevgilisi Sophiye'ye mektuplar takdim edildi — bu sefer hakikî ve fiilî mektuplar — ve bütün bunlar Rousseau'nun ender rastlanan dehasına has bir belâgatla yazılmıştı, öyle bir belâgatla ki böylesine o zamana kadar Madame d'Houdetot rastlamamıştı ve ondan sonra da rastlamaya-

caktı. Şuuru kendisini bir an için terkeden kim, aşktan Rousseau gibi bahsedebilirdi? Yüzündeki oynaklık ve hassasiyete, gözlerindeki parlaklık ve canlılığa kim eşitlik iddia edebilirdi? Madame d'Houdetot dinler dinler ve büyülenir gibi olurdu. Fakat bunlar haziran başı çılgınlığına benziyordu, ve kadın her şeye rağmen Saint-Lambert'i unutmamıştı.³⁰ Uzaktaki aşkın şüphelerini tahrik etmek için söz taşıyıcılar da vardı ve bunlar belki Thérèse, belki Madame d'Epinau idi. Bu üç kadın arasında mütehalik bir arkadaşlığın sükûnet içerisinde idamesi hususundaki acayip rüyası çıplak hakikat karşısında hüsrana uğradı. Kısa zaman sonra, sıkı sıkı münasebetler, ormanda geziler ve Eaubonne'da mehtap altındaki buluşmalar kesildi, Rousseau Sophie adına daha az ve gayri muntazam yazmaya başladı, bunun yerine hürmetkâr ve resmî bir dille ve Madame Kontes d'Houdetot diye hitap etmeye başladı!³¹ Rousseau'nun son ve en coşkun idili sona ermişti.

Rousseau'nun hayatında kayıp sayılan bu hadise edebiyata bir kazançtı. Bütün hissiyatını, hakikatte çok kısa süren bütün romantik ihtirasını artık romanına aktarmaya başladı. Romanın kahramanı Julie bir halk adamı olan Saint-Preux'den ayrılmış ve müstebit babası tarafından kendi seviyelerinde, cemiyet içinde tanınan ve mevki sahibi, fakat kendisinden çok yaşlı Monsieur de Wolmar ile evlenmeye zorlanmıştı. Hadiselerin cereyanında romanın, yazarı, Madame d'Houdetot ve Saint-Lambert arasındaki yankılarını hissetmek kolaydır. Fakat, Julie'nin bayağı olmakla beraber, müşfik olan kocasına olan saygısına rağmen Saint-Preux'ye karşı olan aşkı gayrı-suuri olarak devam etmektedir ve ancak araya giren ölüm kendini atıldığı bu aşktan kurtarmaktadır. Roman, Montmorency'de geçen kısa vakalardan ziyade, sonuna doğru daha dramatiktir, fakat bizzat realitenin yazarın eline hâkim olduğu, oluşun seyrini dikte ettirdiği, yeni bir aşk ateşi daha eklettiği, hatta zaman zaman bunu ifade için gerekli kelimeleri bile tayin ettiği aşıkâr olarak görülmektedir.³²

Bundan dolayı, roman Paris'te 1760 yılının sonunda, yahut da ertesi yılın başında,³³ ilk defa çıktığı vakit, nadir olan kitaptan birer kopya edinebilmek için halkın dışarıya kitap veren kütüphanelerin kapıları önünde kuyruğa girmelerine hayret etmemelidir.³⁴ Rivayet olunduguna göre bir hanımefendi operada verilen bir baloya gideceği gece balo saatini beklerken Rousseau'nun Heloise ve Abelard'ın meşhur aşkından ilham alarak "Yeni Heloise" diye isimlendirdiği romanını okuyordu. Gece yarısı atların arabaya koşulmasını emretti. Biraz sonra uşaklar arabanın hazır olduğunu haber verdiler, fakat hanım cevap vermedi ve kitabı mest olmuşçasına okumaya devam etti. Sabahın ikisinde uşaklar tekrar geldiler. Hanımefendi "henüz acele etmeye lüzum yok" diye cevap verdi ve kitabını

okumaya devam etti. Bir müddet sonra saatinin durduğunun farkına vararak, saatin kaç olduğunu sormak için zili çaldı. Kapı uşaklarından birisi "saat dört" diye haber verdi. Bunun üzerine şu emri verdi: "Pekâlâ, bu takdirde baloya artık gidilemez, takımları çözün, atları yerlerine götürün dedi ve yatağına girerek gecenin geri kalan kısmının Yeni Heloise" ile koyun koyuna geçirdi."

Bu kadar merakı bugün ilk nazarda anılmak güçtür. O zamandan bu yana Rousseau'nunki tarafından ilham ve tahrik edilmiş olarak ve zamanımızın duygularını daha iyi aksettiren birçok aşk romanları daha yazılmıştır. Her ne kadar Fransız İhtilâline kadar Yeni Heloise'in elliden fazla baskısı çıktıysa³⁶ da ve Voltaire'in Candide'i ile atbaşı yarış halinde, efkârı umumiye tarafından popüler addedilip okunmakta idiye de, Voltaire'in Candide'i hâlâ yaşadığı halde, diğerine ancak tarihi bir merakla başvurulmaktadır. Artık zamanımızda Jean-Jacques'm romanını delice okumak kaygusuyla günümüzde hiç kimsenin bir dans partisinden fedakârlık yapacağına inanmak imkânsızdır.

Bununla beraber, on sekizinci yüzyılda vaziyet böyle değildi. Yeni Heloise yazarından önce kim kalemini böyle âteşin ve heyecanlı yazılarda kullanmıştı? Kim, sıradan bir roman değil de, daha ziyade kendi hayatının hikâyesini anlatmaya kendisini bu derece vermişti — burada yazar hakikaten böyle yapmaktadır? Okuyucuları kadının esans kokulu hususî odasından, yahut da muhabbet salonundan dışarıya çıkarmaya, onlara İsviçre Alpeleri sırtlarındaki koyu gölgeli köknar ağaçlarını göstermeye, tepelerden Cenevre gölünün çividi sularına ve Vaudois ovası üzerinden karşıdaki Jura dağlarının hasmetli silüetini seyrettirmeğe, yavaş hareketli buzulların gümbürtüsünü, şelâlelerin kristal ısıldamalarını ve sonra süratli akan sulardan püsküren damlacıkların keyfine dalmaya, Rousseau gibi başka kim muvaffak olmuştur? Ve eğer miyop olduğu için Jean-Jacques bütün bunları teferruat ve renkleri ile kendisi göremediyse, onların kendi haleti ruhiyesiyle tamamıyla bağdaştığını içten hissetti ve kendi hissiyatını birçok okuyucuya nakletmiş ve onları büyülemiştir.³⁷ Rousseau iledir ki dış âlem roman sayfalarına girmeye ve karakterler gibi alâkabahş ve önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Halefleri onun izinden yürümeyi öğrenmişlerdir. Eğer Voltaire dimağ ve zekâyâ hitap ve ima eder şekilde yazdıysa, Rousseau bu eserinde doğrudan doğruya gözlere ve heyecanlara hitap etti ve onları teshir etmeye muvaffak oldu. Her ne kadar eseri halen, ilk kudret ve tazeliğini kaybetti ise de roman sanatına ilâve ettiği bu yeni cephesi sayesinde hâlâ yaşamaktadır. Bugün birçok yazarlar, bunun farkında olmaksızın, Rousseau'nun uzaktan birer havarisi olarak kalmaktadırlar.

Bundan maada umutmamamız gerekir ki Yeni Heloïse'da ifadesini bulan önemli fikirler vardır. Jean - Jacques da "felsefi" bir roman yazmıştı. Fakat onunkî, hareketli bir sahnede iplerini yazarın kendi eliyle idare ettiği kuklaları bulunan bir eser değildi. Rousseau'nun karakterleri, bugün heyecan bakımından mübalâgalı gösterilmekle beraber, — göz yaşlarından seller artık moda halinde değildir — üç boyutludur, perdeye aksettirilmiş basit silüetlerden ibaret değildir.

Julie, Monsieur de Wolmar'a daha önce Saint - Preux ile günahlî münasebetlerden bahsederken, tamamıyla samimî idi. Rousseau ancak bu suretle iffetini kazanabileceğine inanıyordu. Mutlak samimiyet maziyi silmekte ve Julie'nin hayatını karşılıklı yeni bir itimat ve takdir esası üzerine tesis etmektedir. Hatta Saint - Preux bile, tıpkı yazarın boş yere Madame d'Houdetot ve Monsieur de Saint - Lambert ile arkadaşlığını idame etmeye çalıştığı gibi, Wolmar ailesi arasında çocukların mürebbiyesi olarak tekrar kabul edilmiştir. Fakat gördüğümüz gibi, bu tertip, hakikî hayatta olumlu olarak yürümemişti. Rousseau'nun taktik eksikliği ve insan tabiatının bazı derinliklerine nüfuz edebilmekteki başarısızlığı, romanda çok aşikâr olarak görülmektedir. Julie'nin, Saint - Preux'ye karşı olan aşkının derinden derine yanmakta olduğu ve sonunda kocasına ihanet edeceğini kabule zorlandığı sırada, ölümü ile realitenin nasıl kalemî Jean - Jacques'ın elinden alıp hükmü altına soktuğu ve sırf keyfî bir nazariye ile sürüklenmeden ziyade hakikati daha uygun bir şekle kabbettiği görülmektedir. Mübalâğa edilmiş olsun veya olmasın, Rousseau'nun karakterleri yine de hakikat ölçüleri içinde kalmaktadırlar.

Yeni Heloïse'da Julie'nin iki çocuğuna verilecek olan eğitimi görmekteyiz. İyi hazmedilmemiş bir sürü malûmat yığınından ziyade, burada takip edilen eğitim usulü etrafımızdaki dünyayı yakından ve direkt müşahade ile alâkalı, hoş, merak uyandırıcı ve akla hitap eden tabîî bir usul olacaktır. Rousseau burada, Emil isimindeki eserinde daha etraflı olarak tekâmül ettirilecek olan eğitim sisteminin bir ön projesini vermektedir.

Romanda Hristiyanlıktan da bahsedilmektedir.³⁴ Beklendiği gibi Julie'nin dini karışık doğmalarla az ilgilidir. Onun dini dua sayesinde ilham ve kuvvet bulabilme ümidiyle ruhun Allaha doğru oldukça cfsanevî bir şekilde teveccüh etmesinden ibarettir. Jean - Jacques'ın kendisi gibi Julie'nin de şuuruna yerleşmiş ahlâk zaafını dua bertaraf eder. Agnostik Wolmar bile Julie'nin hissiyatı altırdadır ve onun aşk, ibadet ve tevazudan ibaret olan dinine nihai dönüşü şüphe götürmeyecek şekilde görülmektedir. Rousseau'nun başarılmayan hedeflerinden birisi felsefî görüş

ile taassubun sade, hoşgörür ve beşeriyete yararlı bir din halinde bir araya getirilememesidir.

Julie'nin kocası Monsieur de Wolmar ile oturmakta olduğu köy çiftliğinde, nihayet yazarın Birinci ve İkinci Muhavere'lerinde cemiyetin şiddetle tenkid ettiği ahlâkî tereddidi, bedbahtlık ve eşitsizliği düzeltereğini ileri sürdüğü tabii bir hayat yaşadıklarına şahit oluyoruz. Beşeriyetin seyrini geriye, iptidai Altın Devre çevirmeye imkân olmadığı aşîkâr olmakla beraber, modern medeniyet ortasında, müsait şartlar altında, akıl sayesinde tabii hayat yeniden yaratılabilir. Julie ve kocası namusluluk ve karşılıklı anlayış içerisinde yaşamaktadırlar. Uygun ve menfaate dayanan bir evlilik bile iffet ile telif edilmektedir. Her ikisi de evlerinden ve onu çevreleyen tabii güzelliklerden zevk duymaktadırlar. Çocuklarını tabiate uygun olarak yetiştirmektedirler. Hizmetçiler, işçiler ve çiftliklerini işleyen köylülere insan gibi muamele edilmektedir. Onların istirahat, eğlence ve saadetleriyle alâkadar olunmaktadır. Bu kimselere sonu gelmez işlerde para mukabilinde yalnız çalışan "eller" olarak değil, fakat kendileri gibi erkek ve kadın olarak bakılmaktadır. Rousseau bir daha kendi asrına olduğu gibi, modern dünyaya hitap etmektedir. "Tabii hayat" beşeriyeti devamlı olarak czmekte olan calî ve suni maskelerden sıyırmaya ve insanın refahının esasını teşkil eden ilk kaideleri tekrar keşfetmeye yegâne vasıta, yegâne yoldur. Yeni Heloise yalnız romantik aşkın bir hikâyesi değildir; aynı zamanda yazarın felsefesini canlı bir levha halinde ifade için bir teşebbüstür.

3

Rousseau'nun bundan sonraki ve tekrar çok değişik nitelikteki yazısı, Emile, 1762 yılının, mayıs ayının sonuna doğru Paris'te intişar etti.³⁹ Eğitim hakkında olan bu kitap, evvelce kendisini istihdam eden Madame Dupin'nin oğlu Monsieur de Chenonceaux'nun genç karısının ricası üzerine kaleme alınmıştı.⁴⁰ Bu arzu kitabın hemen yazılmasına sebep teşkil ettiyse de çok güç ve esaslı eğitim meselesi, Les Charmettes'de kendi kendini eğitmeye olan çaba ve bilhassa 1740 yılında Lyons'da Monsieur de Mably'nin iki oğlunu eğitmeye çalıştığı kısır teşebbüsten itibaren, kafasını işgal etmekte idi. Daha o zaman, Rousseau'ya ahlâkî kaideler zekâdan daha esaslı görünmekte idi. Kendisine devlet mekteplerinde normal bir tahsil yapmak nasip olmadığından, metot ve gaye cihetlerini tesir altında kalmadan, bitarafane düşünebilirdi.⁴¹

Karakteristik bir şekilde Jean - Jacques kitabında, meydan okurcasına bir cümle ile başlamakta ve şöyle yazmaktadır: "Her şeyin yaratıcısın-

dan menşeyini alan her şey iyidir; her şey insanoğlunun elinde bozulmaktadır." Birinci ve İkinci Muhaverede güdülen davranışa uyarak, Rousseau, cemiyetin, Âdemin "İdilik" Bahçesinden veya Altın Devirden, mutasavver düşüşünden beşeriyeti itham etmektedir. Bununla beraber, insan yıktığını daha iyiye de çevirmeye muktedirdir. Tabii bir eğitim tabii hayatı yaratacaktır. Emile, yeni Heloise'da ileri sürülen felsefenin mantıkî akibeti olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil itibarıyla, Emile'in roman tarzında bir yazı olduğu görülmektedir. Bu eser, Julie, Saint - Preux ve Monsieur de Wolmar'ın ruhlarını tecrübeden geçiren çok romantik, canlı ve şahsî bir hikâye olmadığı gibi, çok nazari ve mücerret bir yazı da değildir. İki esash karakter vardır, okutulacak ve bir çocuk olan Emile ve bu işi yapacak olan hususî müreb-bisi. Daha sonra, kadınların ne şekilde eğitileceğini gösteren ve genç adamın ideal eşi olacak olan, ismini Madame d'Houdetot'dan aldığına şüphe bulunmayan Sophie isminde bir kız da sahneye karışmaktadır. Çok defa, tesirli bir dialog veya alelâcele nakledilen bir hadise, bir kitaba da münhasır kalsa, Rousseau'nun bir öğretmen olarak sahip olduğu istisnai zekâ ve kabiliyetini göstermektedir. On sekizinci yüzyılın diğer büyük Fransız yazarları gibi Jean - Jacques fikirlerini dramatize ederek okuyucularının alâkasını kazanmayı bilmiştir.

Emile, bir tek talebe ile meşgul olduğundan ve bu talebenin uyku haricinde bütün saatlerini kendisini ona hasreden bir tek hocanın ihtimam ve kontrolü altında geçirdiğinden hiç pratik olmadığı gerekçesiyle tenkid olunmaktadır. Görüldüğü gibi, bu öyle bir tahsil usulüdür ki yalnız çok zenginlere veya hanedana mensup çocuklara kabili tatbiktir. Fakat, ilk nazarda akla yakın görülen bu çeşit tenkid hakikati halde doğru değildir. Rousseau bililtizam gayesini o kadar yükseğe çıkarmaktadır ki oraya tamamıyla erişmek hiç bir zaman mümkün olmayacaktır. Onun nazarında tahsil, o kadar büyük ehemmiyeti haizdir ki, dikkatimizi ideal bir tarzda bir tek çocuk ve bir tek hoca üzerinde teksif etmeliyiz. Pratik hayatta daha az, çok daha az şeylerle memnun ve mutmain olacağız; fakat gözümüzün önünde mükemmel bir hedef bulundurmalı ve ona erişmeye devamlı olarak çalışmalıyız. Yazar okurlarına ima ile hatırlatmaktadır ki, yardımı olduğu kabul edilmekle beraber, büyük mektepler büyük binalardan, eksiksiz malzeme ve kalabalık personel kadrosundan ibaret değildirler. İyi tedris ve müspet ilim muktedir hocalarla hevesli talebelerden ileri gelir. "Tahterevalinin bir ucunda Mark Hopkins, öteki ucunda bir talebe" ibaresi bu meseleyi hâlâ icmal eden söz olarak devam etmektedir. Beşerî unsurlar zeminden ve sahneden daha ehemmiyetlidirler. Bu çok defa bilinmemezlikten gelinen bir derstir.

Rousseau'nun talebesi hakkında ilk düşündüğü şey onun gürbüz ve sıhhatli olarak yetiştirilmesidir Çocuk koşmalı, sıçramalı, oynamalı, her çeşit havada ve açıkta egzersizler yaparak kuvvetlenmelidir. On sekizinci yüzyılda Fransa'da disiplin ve ihtarlar bugün Amerika'da olduğundan daha çok ihtiyaç vardı. O zamanlarda hiç olmazsa zengin sınıfların çocukları limonlukta yetiştirilen bitkiler misali entelektüel olarak gelişmeleri için zorlanırlar, genç erginler gibi giydirilirler ve sosyete de temayüz etmeleri için salonlara alıştırılırlar, partilere sokulurlardı, fakat çalışmalarında günlük enerjilerini karşılayacak açık havada spor yapmalarına ve oynamalarına katiyen önem verilmezdi. Bir ara Woodrow Wilson'nun modern okul ve kolejleri tekid maksadiyle söylediği gibi "henüz okul programı dışı faaliyet ve hobilere yer verilmemekte idi."

Rousseau'nun inancına göre iyilik tabii olduğu halde kötülük kışbıdır. Binaenaleyh, ilk tahsil pratik olmalı ve çocuğa zararlı tesirlerden arınmış nezih bir çevre sağlanmalıdır. Ahlâkî terbiye kuru kaidelerden ziyade yaşama ile fiiliyattan gelmelidir. Kökleri derinde yerleşen ve devamlı tesirli olacak şahsiyetin tekâmülünü teşci ve teşvik için her şey yapılmalıdır. Çocukluğu sevmeliyiz, oyunlarını iltizam etmeliyiz ve çocukluk devrini, o zaman telâkki ve tatbik edildiği gibi istikbale — ki on sekizinci yüzyıldaki yüksek çocuk vefiyatı karşısında esasen erişilmesi şüpheli olan — bir hazırlık devresi değil, fakat başlı başına bir çağ yapmalıyız.

Bununla beraber, Rousseau, on sekizinci yüzyıldaki kapalı ve sert disiplinli mektepçiliğe aşıkâr bir tezat halinde karşı gelip beşer tabiatındaki mefruz "iyilik" hakkında zaman zaman aşırı bir optimizmaya doğru gidiyorsa da, hiç bir surette, çocukta tam manasiyle "her şeyin kendi kendine ifadesine" taraftar olan, fakat Emile'i dikkatle okumadıkları anlaşılan bazı yumuşak yürekli selefleri gibi hakikate karşı bigâne ve kör kalmamıştır. Meselâ bir çocuk bir pencere camı kırdığı zaman, hoca rüzgâr ve yağmurun içeriye işlemesi için bir müddet bunun tamirini yaptırılmaz. Emile üstüste üşür ve hastalanır ve tecrübe ile öğrenir ki pencereler kırılmamalıdır. Rousseau'nun noktai nazarını anlamak için bu İsparta usulü terbiyesini her tarafıyla tasvip etmeğe mecbur değiliz. Hakikaten, Emile tedricen bir stoik gibi davranmaya başlar. Hayatın müşkül safhalarına bir hazırlık olmak üzere meşakkatlere katlanmayı öğrenir. Bundan başka, Jean - Jacques'm tahsili kolaylaştırmak istediğini ima eden çok yazılar yazıldığı halde o, bunun aksinde ısrar etmektedir: "İlimlerin mütalâasını kolaylaştıran sayıyı takdir birçok metot olduğu halde, esaslı ve yararlı şekilde öğrenmemiz için bize bir usul gösterecek birisine büyük ihtiyaç vardır."⁴² Rousseau'nun ifadesi tabiatıyla kasdî bir mübalâğadır, fakat çok çalışmanın lüzumunu teyit etmektedir. Yazar, kendi tecrübe-

lerinden şu kanaata vasıl olmuştur ki ilme götüren kolay bir yoi yoktur; ve bu yol kral ve şehzadelerin hatırı için de değişmez.

Şahsi mülkiyet? Emile, bahçevanın başka maksatlar için hazırladığı toprağa düşüncesizlikle ve müsaade almadan biraz bakliyat dikmektedir. Mürebbiyenin tasvibi ile bahçevan yeşermiş olan filizleri kökler ve çocuk göz yaşları içinde, bir daha unutmamak üzere cemiyete olan vecibelerini öğrenir. Bu pasaj eşitsizlik üzerindeki muhaveresindeki acı hücumlardan sonra Rousseau'nun geçirmekte olduğu değişikliği göstermektedir. Nazarî Altın Devirde olmasa bile, hiç olmazsa modern dünyada, şahsî mülkiyetin faydaları vardır.

Ezberleme: Rousseau buna katiyen taraftar değildir. Onun zamanındaki okullarda, papağan gibi ezbere öğrenmek güphesiz ifrata vardırılmıştı. Şiddetli bir reaksiyon ile Jean - Jacques bazı selefleri gibi, hafızanın kuvvetlendirilmediği bir dimağın, bir muhakeme yapabilmek için lüzumlu ve hazır malûmatı ihata etmek kudretinden mahrum olduğu hakikatini görmemezlikten gelerek, mukabil kütba kaçmaktadır.

Rousseau "kitaplardan nefret ederim, onlar insanlara yalnız bilmedikleri şeyler hakkında konuşmalarını öğretirler!"⁴³ demektedir. Bu, zamanında takip ve tatbik edilen tedrisata karşı çılgın bir hücumdu. Laboratuvarsız, kırlara ve ormanlara geziler tertip edilmeksizin, dünyayı yakından müşahade etmeden, dört duvar arasında sınıflar içerisinde yapılan bir tahsil kitaplara münhasır kalmaya mahkûmdur. Yazar kendi görüşünde aşikâr olarak mübalâğa yapmakta idi. Öne sürülen metot iyidir, fakat her şey bu kadarla halledilmiş olmaz. Akıllı okuyucu, keadini tamamıyla cereyana kaptırmadan, dinler, Rousseau, bir zaman için, kendisinin kitaplara ne kadar şey borçlu olduğunu unutmayı tercih etmiştir.

Jean - Jacques'ın ithamnamesinden istisna ettiği yalnız bir kitap vardır. Bu kitap Robinson Crusoe'dir. Kazazede gemicinin yavaş yavaş her şeyi kendi elleriyle yapmasını nasıl öğrendiğini anlatmaktaki canlılığı ile, Rousseau Defoe'nun romanında en büyük alâka ve kıymeti bulmaktadır. Bu eser en iyi çocuk kitabıdır. Emile de yaparak öğrenecektir. Hakikati halde, Rousseau'nun kehanetle bildirdiği gibi yaklaşmakta olan "ihtilâller asrı" ile Emile tahta işleri ticareti" yapacaktır. Voltaire "cenilmen marangoz" diye vasıflandırdığı⁴⁴ Rousseau'nun bu fikrini hakir görmektedir, fakat bugün moda haline gelen elişleri ve eğitimde sağladığı büyük faydalar Ferney üstadının bu konuda yanlış olduğunu ve "Cenevre vatandaşının" haklı olduğunu ispat etmiştir. Ne yazık ki, sarsılmadan duran üç ayaklı bir tabure yapan bir çocuk, daha çok mühim olan fikirler sahasında, aynı mükemmeliyette yetiştirilmemektedir ve bu cihetin daha lüzumlu olduğu öğretilmemektedir.

Rousseau'nun teşkil etmeye çalıştığı tabiat adamı, ormanın derinliklerinde yaşayan bir vahşi değildir. İçtimai cereyan içinde yuvarlanmakla beraber, ona intibak etmemiştir. İnsanların fikirleri ve ihtirasları tarafından sürüklenmemeyi, kendi gözleriyle görmeyi, kendi kalbiyle hissetmeyi ve kendi kafasıyla muhakeme yürütmeyi öğrenmiştir. Jean - Jacques'ın nazarında tahsilden gaye, Montaigne'nin de düşündüğü gibi fazla malûmat sahibi olmaktan ziyade muhakemeyi tekâmül ettirmektir. Emile müstakil olmayı, kendi kendine düşünmeyi öğrenecektir. Onun tahsili, Rousseau'nun büyük çaba karşılığında kendi kendini yetiştirdiği gibi, yalnız kendisinin olacaktır. Bir papağan olmayacak, fakat kendine hâkim olacak, hayatta sendelemeden yürümeyi bilecektir.

Sophie'ye gelince, onun sevgili kitabı Robinson değil fakat Télémaque olacaktır. Cambrai başpapaızının açık fikirliliği ve yüksek ahlâkî eğitimi muasırları üzerinde olduğu gibi Rousseau üzerinde de büyük tesir yapmış ve hayranlık uyandırmıştı. Fakat, umumiyetle, Jean - Jacques Voltaire ve Montesquieu'nün hilâfına kadının mevkiini erkeğinkinden aşağı tutmakta idi ve ona hudutsuz entelektüel gelişme tanımamakta idi. Bu hususta on yedinci yüzyıl terbiyecisi Fénelon'nun yazmış olduğu "Kızların Eğitilmesi" hakkındaki risaleden geri kalmaktadır.

Emile'in dördüncü kitabının büyük kısmı dine hasredilmiştir. Rousseau talebesinin inançlarını anlamasına o kadar mütelâşidir ki ona erginlikten önce dinî akideleri öğretmeye çalışmaktadır. Psikolojik açıdan şüpheli olmakla beraber, bu noktai nazarı kendisinin çocukluk yaşlarında din konusunda maruz kaldığı muğlâk telkinata karşı bir reaksiyonun neticesi olarak kabul etmek makul olur.

Rousseau'nun dinî "Savoyara papaızının dinî itikadı" ibaresi içinde temsil edilmektedir. Daha ziyade Julie'nin Yeni Heloise'daki dinine benzemektedir, fakat burada felsefe ile hissiyata daha çok yer verilmektedir. Voltaire gibi, Rousseau da vahy-i ilâhî ile alâkalı sabit akideleri kabul etmemekle beraber "tabii dine" inanmaktadır, fakat din bahsinde Jean - Jacques'ın rakibinden daha âteşin şahsî telâkkileri vardır. Voltaire Rousseau'nun davranışının menfi tarafını takdir etmişti. Elindeki Emile cildinin ve rakibinin Paris başrahibi M. de Beaumont'a yazmış olduğu mektubun kenarlarına Ferney filozofu sık sık "iyi", "cüretli ve iyi"⁴⁶ diye yazmıştı. Fakat müsbet tarafını reddetmişti. "Kilise dışında halâs yoktur" müesses kilisenin resmî düsturu idi. Voltaire şunu anlayamamakta idi,⁴⁷ nasıl oluyordu da Rousseau kurulmuş olan dinin bütün esaslarını kabul etmeden sırf İsa'nın basit ve müstakil bir muakkibi olarak kendisini dindar gösterebiliyordu? Fakat bir Protestan, kendi kendisini kuran bir Protestan idi.

Jean - Jacques için İncil "yatak kitabı" olarak kalmaktadır, yatağına her gece muntazaman onunla girerdi ve onu bütün hayatı boyunca elinden düşürmemiştir.⁴⁸ İlk defa Bossey'de iyi kalbli papaz Lambarcier'nin yanında geçirdiği samimi aile çevresinde ve bilâhare ilk gençlik devrinde Cenevre'deki Protestan katedralinde İncil'den dinlediği samimi ve duygulu vaazlar onun hayatında yegâne öğüt, sükûn, huzur ve ilham kaynağı olmuştur. Anlamadığı tarafları hakkında karar vermekte acele etmedi, inkâr veya istihfaf etmeden hürmetkâr kaldı.⁴⁹

İnsana iyi ile kötüyü ayırt etmeyi öğreten hakiki mürşit "ilâhî his" dediğimiz vîcdandır. Buna inanarak kulak verirse hiç bir zaman bizi aldatmaz. Rousseau'nun bu husustaki itimadı kendisinin ilk ahlâkî terbiyesine kadar gerilere gitmektedir. Eğer bu gibi eğitimde ekseriyetle fazla aciz gösterdi ise de bunun esaslarını kafasından tamamiyle silmemiştir; vîcdanın yok olabileceğini veya ebediyen tereddidi edebileceğini kabul etmemiştir. Duanın, Julie için olduğu gibi, bizim için de yanlış yola sapmamak için direnmeye lüzumlu kuvveti sağladığına inanmaktadır. Rousseau insan ulûhiyetinin mucizevî tezahürat ve hadisatta olmayıp onun hayatının ve öğrettiklerinin kudsiyetinde olduğunu söylemektedir. Bu hususta şöyle yazmaktadır: "İncil'de, hakikat hakkında o kadar büyük, o kadar aşîkâr, taklitten o kadar uzak ve mükemmel hususiyetler vardır ki bunların mucidi yaşasa idi bunların kahramanlarından daha çok hayrette kalacaktı."⁵⁰

Paris başrahibinin Emile'in dinî öğretiminin kilise akidelerine aykırı olduğunu çok geçmeden meydana çıkarması akla yakındı. Birkaç sene evvel Madame d'Epınay ile üzücü bir kavgadan sonra, pek uzakta olmayan Montmorency'ye taşınmış olan Jean - Jacques'a parlamento tarafından hakkında tevkif kararı alındığı bildirildi. Monsieur ve Madame du Luxembourg isimindeki dostlarının ısrar ve ricaları üzerine evrakını tanzim etti, bazılarını yaktı, eşyalarının bir kısmını topladı ve bunları beraberine alarak İsviçre'ye kaçmak üzere bir arabaya bindi. Öğleden sonra geç saatlerde Paris'e doğru yol almakta iken başka bir araba ile mukabil tarafa, Montmerency'ye gitmekte olan ve siyah elbiseler giymiş bulunan dört adama rastladı. Selâm verdiler ve Rousseau'yu tanıdıklarını belli eder şekilde tebessüm ettiler, fakat durmadan yollarına devam ettiler.⁵¹ Takibe memur edilmiş oldukları şüphesiz olan bu kimselerin Jean - Jacques'ın kaçmasına mani olmamakla tevkifin efkârı umumiye üzerinde yaratacağı protestoyu önledikleri muhakkaktı ve bundan dolayı iki taraf da memnuniyet duymuştu.

Emile, kusurları ortaya koyup faziletlerle temas etmeyen kısa bir muhasebeden ibaret olduğundan, hakikate daha yakın bir kitaptır. Emile'i

tam okumak, şöyle böyle bir göz gezdirmekten ne kadar daha iyidir! Kitabı okuyup anladıktan sonra, iyi tarafları ile birlikte eksikleri hakikî kıymetleriyle ortaya çıkar. Kitap okunup sindirildikçe insan içindeki garip fikirleri birer kaide imiş gibi kabul etmeye daha az meyleder. Kabul olunmalıdır ki Rousseau'nun hataları ve aşırı fikirleri çoktur. Bu yüzden etrafındaki okullarda kitaplara verilen fazla önemi lüzumsuz bulmuş ve bu sisteme karşı cihad açmıştı. Yine bu yüzden idi ki okurlarının dikkatini teksif ettirmeye çalışmadı. Fakat Emile'i harfi harfine tatbik etmesek bile, çocuğun ihtiyaçlarını karşılayacak bugüne kadar erişilmiş olandan daha hakikî, daha hayati ve bu ihtiyaçları daha iyi ve esaslı olarak karşılayacak yolda atılmış bir adım olarak kabul edersek, bu takdirde görürüz ki bizim ihata edebilme hudutlarımızı aşmış olmakla beraber, Rousseau beşeriyete daha parlak bir istikbal aşılayabilecek bir ideal ortaya atmıştır. Her şeyin üstünde, her zaman hatırlatılmaya ihtiyaç duyduğumuz şekilde, Emile bize tahsilin dünyada en büyük teşebbüs olduğunu ve bu sahada muvaffakiyetin yalnız maddî ortama değil, fakat aynı zamanda güdülen gayelerin sağlamlığına ve öğretmen ile öğrencinin arasındaki münasebetlerin samimî, sıcak ve insanî olmasına istinat ettiğini hatırlatmaktadır.

4

Rousseau'nun İctimaî Mukavele hakkındaki kitabı Amsterdam'da Marc - Michel Rey'in basımevinden 1762 yılının nisanının ortalarına doğru, Emile'den takriben bir ay evvel çıktı.⁵²

1743 ve 1744 senelerinde Venedik'te Fransız sefirinin yanında sekreterliği zamanından beri, yazar siyasi müesseseler hakkında etraflı bir kitap yazmayı tasarlıyordu, Venedik'te olduğu gibi mütereddi bir azınlığın halk üzerindeki değişik tesirlerinin yazarın nazarında hasıl ettiği tedricen olgunlaşan hatıratın bir mahsulü olan bu eser aynı zamanda Fransa'da sonu gelmekte olan istibdat idaresi ve Cenevre'deki Cumhuriyetten de mülhem olmuştur. Fakat bu teşebbüs yazara büyük çabaya maloldu. 1748 de Montesquieu'nün şaheseri "Kanunların Ruhı" nun intişarından sonra, belki, yazarın aklına bu konuda yazılacakların çoğunun yazılmış olduğunu getirdi. Belki de, 1750 - 1760 hareketli yıllarını içine alan Rousseau'nun diğer müteaddit eserleri kendisinde ne fazla zaman ne de enerji bırakmıştı. Her hali kârda "İctimaî Mukavele" ismindeki küçük kitap ağır hükûmet meseleleri üzerinde uzun zaman süren tefekküratının ancak natamam neticesi idi.

İçtimai Mukavele fikri hiç de yeni değildi. On sekizinci yüzyılda daha da kıymetlenen bu halk ile hükümdar arasındaki esas münasebetlerin nasıl olması gerektiğini açıkça ortaya koydu. Bir kral değişmez ilâhi hakkına dayanarak mı, yoksa tebaası diye isimlendirilen halkın hakiki veya zımnî rızası ile mi hükümlanlık ediyordu? Sonuncu halde hükümet milletin menfaati için en iyi şekilde çalışmadığı takdirde halkın ihtilâle hakkı var demektir.

Birinci bölümün başında Rousseau şöyle haykırmaktadır: “İnsan hür olarak doğmuştur ve fakat her yerde esaret altındadır.” Bu cümle, insanların ruhlarını harekete getirmek veya ihtilâle geçirmek için ateşlemeye yarayan hırslı, tesirli ve kesin ifadeler bulmaya fevkalâde muktedir yazarın nümunevî cümlelerinden biridir. 10 mayıs 1793 te verdiği bir nutukta Jean - Jacques’ı taklit ettiğinde şüphe olmayan Robespierre şöyle haykırmıştı: “İnsan saadet ve hürriyet için yaratılmıştır, bununla beraber her yerde bedbaht ve esaret altındadır.”⁵⁴

Rousseau devamla “kuvvet hak yaratmaz,” demektedir. Yalnız kuvvete istinat edip hukuki olan bir devlet diye bir şey yoktur. İçtimai Mukavele nazariyesi, hakikatte son zamanlarda Woodrow Wilson’nun “idare olunanların tasvibi ile hükümet” diye isimlendirdiği idare usulünün bir ifadesinden ibarettir.

Eğitsizlik üzerine olan Muhaveresinde çok şiddetle hücum edilen şahsî mülkiyet istimale tabi tutulduğu takdirde, Emile’de görüldüğü gibi, şimdi de az çok müdafaa edilmektedir. Bilfiil işlenen toprağın içtimai bir fonksiyonu vardır.

Kendisinden evvel Montesquieu’nün beyan ettiği gibi Rousseau, sık sık başvurulmuş şiddetli cezalara istinat eden hükümetleri zayıf bulmaktadır. İki sene kadar kısa bir zaman sonra, büyük İtalyan Beccaria o sıralarda mevkii tatbikte olan amansız ceza usullerinin kâffesine karşı gelecekti.

Doğum yeri olan Cenevre şehrine karşı duyduğu tabii bir hayranlık ve halkın egemenliğine duyduğu itimat ve inanç ile Rousseau, iyi ve muktedir bir krala demokratik yolla seçilen liyakat sahibi bir başkandan daha nadir rastlanılabileceği kanaatindedir. Şüphesiz, XIV. ve XV. Louis’lerin devirleri Rousseau’da heyecan ve coşkunluk yaratacak gibi değildi. Bundan başka, kurulmuş bir hükümet Jean - Jacques’ın nazarında, umumî refah ile tamamiyle bağdaşamaz hale gelmeden asla değiştirilmemelidir. Onun kanatine göre ihtilâller korkunç buhranlardır ve ancak daha fazla tahammül edilemeyen suüstimaller karşısında yapılmasına cevaz vardır. Başlangıçta kundakçı olan Rousseau, itiraf olunmalıdır ki, şiddetli kararlar karşısında umumiyetle ihtiyatla geri çekilmektedir. Muakipleri her

zaman bu kadar mütereddit davranmayacaklardır. Her ne kadar, Emile'de yazar büyük bir isyanın geleceğini haber veriyorsa da, muasırlarının ekseriyeti gibi kendisi de, Fransız İhtilâlinin bilfiil vukua geldiği sırada dehşetten ürperectir.

En nihayet, Rousseau "medenî din" diye vasıflandırdığı meseleye döner. Allahın varlığını, iyiliklerin mükâfatlandırıldığı ve kötülüklerin müzaccatlandırıldığı ahiretin mevcudiyetini ve İctimai Mukavele ile kanunların kudsiyetinin kabul edilmesi gibi asgarî düsturlara ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Jean-Jacques şöyle demektedir: "Bu akıdelere inanmaya hiç kimseyi zorlamadan, onları kabul etmeyen herhangi bir kimseyi hükûmet sürgüne sevkedebilir." Müsamahasızlığı itham etmesindeki aceleciliğe rağmen, Rousseau'nun en nihayet düştüğü paradoksal ifadesi burada görülmektedir. Çocukluğunda koyu bir din merkezi olan Cenevredeki ikameti sırasında bu cephede tesir altında kaldığı muhakkak olduğundan kendisini tahteşşuuri olarak müdafaasız bir duruma terketmişti. Niyetleri her ne kadar şayanı takdir ise de müsamaha ile dinî inanca zorlamayı telif etmeye çalışması tabiatıyla boşuna idi. Elindeki İctimai Mukavele kopyasının bu kısmının sayfaları kenarına not ettiği mütalâasında Voltaire sert bir lisanla mukabele etmekte ve bu fikirleri reddetmektedir: "Bütün dogmalar gülünç ve zararlıdır. Dogmaları icbar etmek nefreti muciptir. Birisini emirle inandırmak saçmadır. Halka dürüst hareket etmesini emretmekle iktifa ediniz."⁴

İctimai Mukavelede aşıkâr iki zıt cereyan vardır, kuvvetli bir ferdiyet ve halk tarafından kurulmuş tam salâhiyetli bir hükûmet idaresi. İlk kısımları insan hürriyeti ve halk egemenliğinin belîğ bir müdafasıdır. Sonuç iradei umumiyenin kutsiyetini muhafaza hedefini güttüğünden kolaylıkla bir polis idaresine müncer olmaktadır. Bu karşık mevzu üzerinde Rousseau fikrini bir vahdet haline getirmeye muvaffak olamamıştı. Temayülâtı iki tarafa kaymaktadır. Kitabı oldukça zıt sistemler halinde tefsire müsaittir. Rousseau'nun bu iki veçheli tutumu bazı ıslahatçılarınkinden, hatta bugünün muhafazakârları ve liberallerinin tutumundan farklı değildir, kendi programlarının doğruluğuna körü körüne bağlı olanlar aşırı derecede kanun yolunun tatbiki ve hatta kuvvet istimali pahasına da olsa lüzumu halinde geri çekilmeyi göze almazlar. Kendi çıkarları hususunda elverişli olan aynı insafsız metotların zamanla kendi aleyhlerine dönebileceğini çok defa unutmaktadırlar. İhtilâlciler hakkında şu söz söylenmiştir: "Onlar herkesi mesut yapmak için işe bağlarlar ve sonunda kendileriyle hemfikir olmayanların kâffesini öldürmekle bitirirler!" "Gaye vasıtaları haklı kılar" fikri eskiden beri devam eden bir hata olup vazgeçilmesi güçtür. Harikaten vasıtalar gayelerden gayri kabili tefriktir

ve fakat iyi niyetlerin en iyisini bile ihlâl edecektir, eğer bu usuller akılsızca ve baskı ile kullanılacak olurlarsa. Rousseau'nun muvaffakiyetsizlikleri de muvaffakiyetleri gibi öğreticidir.

Fakat İctimai Mukavele yazarı gün geçtikçe önem kazanan bir davayı ele aldı. Medenî dünyanın karışık ictimai, iktisadî ve askerî meseleleri karşısında bu geniş mevzularla tesirli bir şekilde meşgul olmak için hükümetler aşırı merkezîyetçiliğe kaymaktadırlar. Zayıf düşmede de kuvvetli kalmada da, anarşide de. istibdatta da müsavi tehlikeler vardır. Hürriyet iki ekstremin arasında nazik bir denge olarak görülmektedir. Voltaire onu insanların elinde değil, kanunların hükmünde buldu. "İhtirasa ihtiras ile karşı gelinmelidir,"⁵⁵ diye Madison gibi, Montesquieu, zulme karşı selâmeti hükümet kuvvetlerinin ayırımında, meşhur dengeler ve denetlemeler sisteminde aradı. Rousseau meseleyi vuzuhsuzluk içerisinde mütalâa etti ve halledemedi.

Fakat zahiren yıkıcı olan vafından dolayı idi ki onun kitabı hemen hucuma uğradı ve Cenevre ile Fransa'da aynı zamanda itham olundu. Bu sansür, yazarın son yıllarında dimağına indirilen ve huzurunu sarsan bir darbe daha oldu. İctimai Mukavele'nin hususiyetlerinden birisi ihtilâl hakkının beliğ bir müdafaası idi.⁵⁶ Bununla beraber, 1789 yaklaşuncaya kadar geniş çapta okunmuş veya üzerinde durulmuş değildi. O sıralarda, hürriyet için can alıcı feryadından ve kuvvet kullanarak muvaffakata varma hususundaki bedbaht münakaşasından dolayı zamanın temayüllerine uyarak yeni doğan ihtiyaçlara cevap verdi. Terör idaresi esnasında Fransa'ya hükmeden "bozulmaz adam" Robespierre'i Rousseau fazlasıyla etkisi altına almıştı.

ROUSSEAU VE İTİRAFLAR

1

Kitaplarında tasvir etmeyi çok arzu ettiği “tabiat adamı”nın ta kendisi olduğunu gördü. İtirafatının başında şöyle yazmaktadır: “Ben daha önce benzeri bulunmayan ve asla bir taklitçi bulamayacak olan bir teşebbüse başlıyorum. İnsanların önüne hakikî, tabîî bir hayat yaşamış olan bir adam sermek istiyorum ve o adam ben olacağım.” Şuna inanmıştı ki, bu kitap ilk defa olarak ve hudut tanımayan bir dürüstlikle bir adamın bütün iç ve dış âlemini anlatacaktı. Maskeyi indirecek ve insanoğlunu olduğu gibi, bütün hakikatiyle gösterecekti.

1750 - 1760 seneleri arasındaki on yıllık süre içerisinde, ilimler ve sanatlara olan büyük itimat hilâfına, Rousseau birdenbire ahlâkî tekâmül lehinde vaziyet almıştı; beşer müsavatsızlığına şiddetle hücum etmişti; hissî bir aşkı terennüm eden şahsî bir roman içinde bütün ruhunu dökmüştü; Emile sayesinde yeni bir eğitim programı göstermişti; ve İçtimai Mukavelesinde de zulme karşı halkın ihtilâl hakkını beyan ve teyit etmişti. O yıllar entelektüel kaynaşma ve edebî başarı ile yüklü bir devirdi. Bütün bunlardan sonra, mevcut içtimai nizamla karşı direnişi ve elinde protesto bayrağı olduğu halde senelerce derbeder bir hayat yaşaması ve takibe uğraması neticesi bitap düşmüş olmasına hayret olunmamalıdır; en nihayet arzuladığı yegâne şey sükûnet, yorucu ve güç olan kitap yazmaktan uzaklaşmak idi!¹

Fakat bir mühim istisna vardı. Çok tuhaf bir adam olduğundan, zamanını kendi iç âlemine bakmakla geçirecekti. Yalnız sadık köpeğinin² refakat ettiği Montmorency ormanlıklarındaki uzun yürüyüşlerin hayalâtı, ölümünden önce basılamayacak olan İtirafatında bir şahika halinde canlanacaktı.

Bu suretle kendi içini düşmenin ilk semeresi asilzadegândan, o sıralarda basın umum müdürü, yani sansür direktörü bulunan arkadaşı Monsieur Malesherbes'e daha ocak 1762 de yazdığı dört samimî mektupta görülmektedir. Malesherbes bağlı bulunduğu hükûmete görev duygusu

ile Rousseau'nun şaşırtıcı fikirlerine anlayışlı bir müsamaha arasında bir yol takip etme hususunda çok çaba harcadı. Buna karşılık Jean - Jacques bütün içini, içinin en derinliklerindeki eksiksiz olarak ortaya dökmekle mukabele etti. Nihayet, üç sene kadar sonra, 1765 te, Rousseau müstesna hayatının tafsilatlı hikâyesini yazmaya başladı.³

İtirafatın ikinci paragrafında yazar şöyle yazmaktadır: "Dünyada herhangi bir adam gibi sıradan yaratılmamış olduğumu beyan etmeye cüret ediyorum. Daha iyi değilsem de, hiç olmazsa başka türlüymüm. Tabiatın beni döktüğü kalıbı kırıp atmakla iyi mi, yoksa kötü mü yaptığına ancak ben okunduktan sonra hüküm verilebilir."

Jean - Jacques yekta olduğundan içi gururla dolmakta idi. "Hiç olmazsa ben değişişim, hiç kimseye benzemiyorum," diye fikrinde ısrar ediyordu. Herkes gibi on yedinci yüzyılın namuslu adamlarından olacağı, zamanın içtimai icaplarına uyacağı, nasıl konuşulup nasıl hareket edileceğini kesin olarak öğreneceği, daima centilmen veya büyük hanımefendi vasfını ve itibarını muhafaza etmeye çalışacağı yerde, aksine Rousseau Madame d'Epınay'ın "Ayı" sı oluyor, cemiyetin gidişatından ayrılarak mutlak istiklâlini ilân ediyordu.⁴ Böylece yaklaşmakta olan romantik devrin ferdi kahramanı rolünü ifa ediyordu. Rousseau, birçok bakımlardan, Byron'nun ve onun eksantrik çağdaşlarının tam manasıyla örnek aldıkları tip oluyordu.

İtirafatın daha evvelki bir taslağında, yazar daha bidayette, bütün taraflarıyla ifşa etmek istediği tabii insanın kısmen Montaigne'nin risalelerinde belirtildiğine işaret etmektedir.⁵ Rousseau uzun zamandan beri Montaigne'i hararetle okumakta idi ve onun yerleşmiş peşin hükümleri ortaya koyuşundaki kudretinin derin tesiri altında kalmıştı. Bununla beraber, sonunda Jean - Jacques hiç bir selef tanınamayı ve kendi inancını hiç bir model kabul etmeksizin tam bir serbestlik içinde teyit etmeyi tercih etti. Hayranı bulunduğu Montaigne'e olan referansları bile kitabından çıkarmıştı.

Rousseau devamla kıyamet gününde de Allahın huzurunda şunları söylemeye cüret etmektedir: "Her zaman olduğum gibi göründüm: içinde bulunduğum haleti ruhiyeye göre süfli ve zelil idim, iyi tabiatlı, yüksek fikirli ve yüksek seciyeli oldum. Ezeli olan Tanrım, huzurunda, içimin en derinliklerine kadar her şeyimi olduğu gibi ifşa etmiş bulunuyorum. Et-rafıma kendi cinsimden sayısız düşmanları topla; İtirafatımı dinlesinler, benim kıymetsizliğime acıunsınlar ve zavallılığım karşısında yüzleri kızsın. Bundan sonra, huzurunda onların da her biri, sıra ile ve aynı samimiyetle kalblerinin sırlarını döksünler ve kendilerinde cesaret bulurlarsa "biz o adamdan daha iyi idik," desinler.

Tabiri diğerle, Rousseau hakkında okuyucunun kanaati ne olursa olsun, itham etmeye veya affetmeye mütemayıl olsak da olmasak da, şunu unutmamamız gerekir ki o, yalnız işlediği hatalarla günahları değil, fakat zaman zaman bilâhare nedamet ettiği gizli düşüncelerini dahi itiraf etmiştir. Bu çok cesaret ve metanet isteyen bir iştir. En iyilerimiz arasında dahi kim bu şekilde davranmaya muktedirdir? Birçoklarımız efallimiz ile hükümolunmaya tahammül edemeyiz. Jean-Jacques, kendi iyi namının nesiller önünde hakikaten en büyük düşmanı idi. Birçoklarımız onun hakkında ağır hüküm veriyorsak, bu, aynı şiddetle karalanabilecek muasırları hakkında bu kadar malûmata sahip olamayışımızdan ileri gelmektedir. Onun şaşırtıcı ikrarları arzu ettiği ve düşündüğü gibi günahları için bir kefaret olamaz, fakat şüphesiz onlar kendisinin zahmetli ahlâkî tekâmülünde önemli bir adım teşkil ederler. İnsaflı bir muhassala temin edebilmek için İtirafattaki bedbinlik ve tehevvrle yapılan açıklamaların tesiri altında kalmaksızın Rousseau'nun karışık ve değişik karakterini ne şekilde değerlendirebileceğimizi hiç olmazsa kendi kendimize sormalıyız.

Bu itiraflar ne dereceye kadar doğrudur? Kendimizde olsun, başkalarında olsun, samimiyet meselesi her zaman için güç bir mesele olmuştur. Kastî düşünüş veya kendini mazur gösterme arzusu ile kolayca inhirafa uğratılabilir. Belki tarihler muvacehesinde ve hadiselerin çıplaklıkları karşısındaki araştırmalar Rousseau'nun hafızasının hatadan salim olmadığını göstermektedir. Bunun da, ekseriyetle yirmi, otuz, kırk ve hatta elli sene öncesine ait vukuat hakkında yazan birisi için sürpriz sayılmaması gerekir. Bilhassa hayatının ilk safhasını anlatırken, o zamana ait ve muhafaza edilmiş tahrirat ve vesaik yoktu. Fakat bu şekil düzeltmeler, birçok hallerde, onun karakterindeki umumî kanaate tesir etmemektedir.

Jean-Jacques'ta bundan başka, çok geride kalmış gençliğinin görünüşte serazat devrini idealize etmek temayülü vardır. O devirde, birçok meşekkat ve mahrumiyetlere rağmen, talihin ona, son zamanlarda elde ettiği şöhret ve uyandırdığı tenkid ile kaskançlık devrinden daha müsait davrandığı görülmektedir. Alelumum cemiyette olduğu gibi, onun kendi tecrübelerinde de "Altın Devir" maziye ait bir devir olarak kalmıştır. Son yıllardaki mücadele, takip ve tehdit zehapları ve kendine karşı ter-tiplendiğini tahmin ettiği suikastlerin hakikate uymadığı gibi mübalâğalı bir tezat olduğu muhakkaktır. Bununla beraber, her ne kadar kendisinin en çok sevdiği hal olarak kabul ettiği inzivaya tam intibak edemeyişi ve uzun süren bu yalnızlık ile tab'an merdümگیرiz (mizantropik) oluşu neticesi arkadaşlarına karşı kendinde uyanan şüphelere rağmen Diderot,

Grim, Madame d'Epinay ve D'Holbach'a karşı olan ithamların kâffesi tahayyüldülden ibaret değildi. Onların arasında esaslı bir uyumsuzluk mevcut olup bunun da sebebini her iki tarafta aramak icabettir.

Bir hususiyete daha işaret olunmalıdır. İtirafatının ilk sayfasında Rousseau şunları yazmaktadır: "Arada sırada hakikatle ilgisi olmayan şeylerle yazılarımı süslemeye çalıştım. bu sırf hafızamdaki gedikleri doldurmak maksadıyla yapılmıştır. Doğru olabileceğini düşündüğüm şeylerin doğruluğunu kabul etmiş, yanlış olduğunu bildiğim şeylere asla temas etmemiş olabilirim." Böylece Jean - Jacques zaman zaman bililtizam sanatkârın hakkı olan bir tarzda eserine zemin ve renk yaratmak için sevimli hayallerine rücu etmiş ve onları canlandırarak yazılarını zenginleştirmiş ve süslemiştir. "İtirafat" şüphesiz Rousseau'nun en iyi eseridir, fakat hatır kırıcı ve kıskandırıcı olmaktan kurtulamamıştır. Bunlar, diğer eserlerinin herhangi birisinden daha çok alâka uyandırıcı ve sürükleyicidir; bunlar bugün en çok okunanlardır, hatta daha önce işaret ettiğimiz gibi bir zamanlar moda halinde olan fakat sonraları bu cazibesini kaybeden Yeni Heloise'dan bile daha çok aranmakta ve okunmaktadır. Bununla beraber, her ne kadar, her noktanın elde mevcut bütün delillerle kontrolü gerekiyorsa da yazarın hikâye ettiklerini kasten değiştirmedeği görülmektedir. Hakikaten, okuyucu. hâlâ düşmanların bile en ağır kötülerleriyle çok defa tetabuk eden fevkalâde samimiyet ve kendi nefesine yönettiği insafsız ve eksiksiz tahlilin tesiri altında kalmaktadır.

Tabiatıyla, zaman zaman aşıkâr mazeretler, müdafaalar ve yalvarmalar vardır ve çocuklarını terketme hususunda Rousseau'nun bütün zoraki ve yapmacık izahları onun seciyesindeki bu korkunç lekeyi hiç bir zaman silemeyecektir. Kendisini bu şekilde hiç çekinmeden ifşa ederken, Madame de Warens ile ve önüne çıkan diğer hanımlarla olan sıkı münasebetleri de hiç bir sakıncaya tabi tutmaksızın ortaya sermiştir. Kendine çamur sıçratan süpürge diğerlerini de çamur içinde bıraktı. Bundan dolayı eski dostlarının birçoğunun, 70 yıllarında Paris'te etrafına toplananlara kısım kısım okuduğu İtirafatının bir gün intişar edeceğinden endişe duymalarına hayret olunmamalıdır. Yazarın kaleminin kudreti malûmdur ve dehşet saçıyordu. Madame d'Epinay ve Diderot'nun her ikisi birden önceden Rousseau'nun İtirafatını önlemeye çalıştılar, fakat bir netice alamadılar. Madame d'Epinay'ın "Hatıratı" ne dereceye kadar güvenilir olduğu henüz bir münakaşa mevzuudur. Her iki tarafın kendi kendini haklı göstermesi tam manasıyla objektif bir karar vermeyi güçleştirmektedir.

2

Rousseau'nun İtiraflarının önemli bir karakteristiği de çocukluk ça-ğının ilk yaşlarındaki oyunların, düşüncelerin ve heyecanların uzun boylu tafsîlâtıdır. Aksine, büyük üstad Voltaire, Hatıratını yazdığı zaman münhasır bir çerçeve içinde de olsa, donuk duygusuz kalmayı tercih etmişti. Ona göre, Louis - le Grand Kolejinde kendisini yetiştiren Jesuit hocalarını olduğu gibi tasvir etmek kıymetsiz idi. Onun çocukluk arkadaşlarının mahremiyetini anlatan tasvirleri yoktur, ne de senli benli sınıf arkadaşlarının ve yahut da zihnen gelişmiş bu çocukların teneffüslerde aralarında vukua gelen konuşmalar ve oyunlar hakkında hiç bir fikir verilmemektedir. Noter Arouet'nin oğlunun gün begün mektep hayatının büyük bir kısmı bir daha geri dönmek üzere silinmiştir. Bundan dolayıdır ki Voltaire kendini, yalnız bilâhare elde ettiği şöhreti kapsayan, bütün çıplaklığı ile tarihi bir hikâyeye yazmaya hasretti. Neden bu çocukça hatıraları ihya etmeye çalışalım? Muhtemeldir ki böyle yapmak fikri dahi onun aklından geçmedi.

Rousseau başka türlü düşündü. O. çocuğun insanın babası olduğunu ve ilk tecrübelerin talihini çizip büyük nispette şekillendirdiğini idrak etti. Onun tafsîlâtlı ve renkli hikâyesi daha bidayette okuyucuların âlâkasını celbettiği gibi bugün de aynı şekilde celbetmeye devam etmektedir. Jean - Jacques iledir ki çocukluk, bir daha yerini terketmemek üzere edebiyata kesin olarak bir tema halinde girdi. İliç bir biyografi, hiç bir otobiyografi artık bu ilk kurucu yıllardan bahsetmeden yazılamaz. Bugün romanların çoğu, erginlik ile nihai şekline erişmeden erkek olsun kız olsun herkesin gözlerini dünyaya açtıkları andan itibaren bütün hayatını yazmaktadır.

Meselâ, İtirafatın daha ilk sayfalarını okurken, çocukluk günlerinde eline ne gibi kitapların geçtiğini öğreniyoruz. Bundan sonra da aynı hikâye devam etmektedir. Bunların yardımı ile, entelektüel hayatının tekâmülünü takip etmek kolaydır. Müziğin sihirleyici tesiri ile ilk temasına şahit olmaktayız. Ehemmiyetsiz bir kusurdan dolayı itham edilince geçir-diği korkuyu anlatan kısa fakat dokunaklı cümleleri okuyoruz, meselâ bir tarağı kırmakla duçar edildiği nispetsiz cezaya şahit oluyoruz ve hemen hemen elli sene sonra İtiraflarını yazmakla masum olduğunu nasıl tereddütsüz ilân ettiğini görüyoruz. Hassas ve alıngan tabiatına has bir mübalâğa ile, Rousseau "hiç bir zaman işlemediğim bir cinayet için verilen korkunç bir ceza idi" diye haykırmaktadır. Fakat ilk intibalar derin iz bırakır ve başka birisinin çabucak unutacağı bir şey Jean - Jacques'-

ın hafızasından asla silinmiyordu. Hadise çocukluğun ince duyarlıkları ve bunların tahmin edilemeyen geleceğe olan uzantıları için de bir ders olarak kalır.

Bir zamanlar Rousseau çocukken evinde kaldığı Bossey'deki iyi papaz Monsieur Lambercier, öğleden sonraları için ihtiyaç hissettiği gölgelik sağlamak amacı ile bir ceviz ağacı fidanı dikmişti. Sulamak için de dibine küçük havuz biçinde bir hendek kazmıştı. Fidanın dikilmesi ve sulanması büyük bir merasime tabi tutulmuştu. Bu manzaranın tesiri altında kalan Jean - Jacques ve kuzeni bir ağaç yetiştirmek zevkini tatmak için kendileri de bir fidan dikmeye karar verdiler. İki çocuk genç bir söğüt ağacından bir filiz kestiler ve onu ceviz ağacının üç metre kadar uzağına diktiler. Sonra, uzaktan su taşımaya müsaadeleri olmadığından bunu nasıl sulayacaklarını düşünmeye başladılar. Birkaç gün için nasılsa idare ettiler, fidanları tuttu, yeşermeye ve hatta taze yapraklar sürmeye başladı ve henüz 30 - 40 cm boyunda iken kısa bir zaman sonra gölgesinde oturabileceklerine kanaat getirdiler.

Fakat vahim bir kuraklık hüküm sürmekte ve sevgili fidanları için kaçınılmaz ölüm süratle yaklaşmakta idi. Bu büyük ihtiyaç saikasıyla, ceviz ağacının suyunun bir kısmını kendi fidanlarına aktarmak için bir yeraltı oluk yapmayı düşündüler ve plânladılar. Bidayette, meyilli bir seyir takip etmek gerektiğinden bile bihaber olduklarından muvaffak olmadılar. Fakat tecrübe ile bilgi sahibi de oldular. Fidanın dibindeki çukuru daha derin kazdılar, yeraltı oluğu çepeçevre tahta parçalarıyla ördüler, ceviz ağacı tarafındaki ağzına çamur, çakıl ve taşlarla tıkanmamaması için bir kafes yaptılar, bundan sonra üzerindeki toprağı iyice çiğneyerek hiç bir şüphe uyandırmayacak şekilde kamufle ettiler ve merakla Monsieur Lambercier'in mutat günlük sulamasına gelişini beklediler. Birinci kova su bu mecra tarafından süratle yutulmuştu. Sevinçten gülmelerini tutamayan çocukların oyunları hemen meydana çıktı. Monsieur Lambarcier hayretten kendini tutamayarak şöyle haykırdı: "Bir su kemeri, bir su kemeri." Kazmasıyla, hiç merhamet duymadan su oluğunu bozdu ve sonra hiç bir memnuniyetsizlik ve tekdir sözü etmeden oradan ayrıldı. Çok geçmeden çocuklar Monsieur Lambercier'in hemşiresiyle beraber oturmuş güllüştüklerini duydular; çocuklarsa başka bir yerde diğer bir ağaç diktiler, tuhaf ve enteresan olan Rousseau'nun bu hadiseyi hemen hemen kâmilten hatırlayıp komik bir şekilde yazmasıdır. Çocukluğun bu küçük eğlendirici hikâyesini başka kim bu derece duyar ve ihya edebilirdi?

Şimdiye kadar, Jean - Jacques'm daha on altı yaşında iken Cenevre'den dramatik bir şekilde ayrılışını, Madame de Warens ile buluşmasını, İtalya'daki tecrübelerini ve bilâhare Yeni Heloise'a mevzu teşkil eden

Mademoiselle Galley ve Mademoiselle de Graffenried ile yaptığı mesut pikniğe şahit olduk. Bunlar, Rousseau'nun bütün teferruatı ile hatırlayıp okuyucularına bütün canlılığı ile naklettiği hadiselerin ancak birkaç tanesini teşkil etmektedir. Modern Proust gibi, o da, "geçmiş zamanları" ihya etmeye çalışmaktadır.

Les Charmettes'de iken okuma ve kırlarda dolaşma ile geçirdiği uzun günler vardı ve bunlar hatırat olarak canlandırıldığı kadar "İdilik" olmamakla beraber tatlı günlerdi; Jean - Jacques'ın bilâhare cemiyete karşı olan küskünlük ve kızgınlığının büyük bir kısmına sebep olan, hükümet vergicisinden korkan ve kaçan köylü ile buluşması vardı; çocuğun fiziki ve ruhi tekâmülü üzerinde büyük rol oynayan cinsî münasebetlerin erken uyanmasına vesile teşkil eden tesadüfler ve münasebetler vardı; ve bunlar öyle hadiselerdi ki evvelce farkına varılmamakla beraber gençliği sürükleyen fırtınaların modern tablolarının öncüleri idiler. Muhakkak olan gençlik de hayattır ve hayatın mühim bir kısmıdır! Rousseau sevki tabii ile bu hakikatı idrak ve kitabının yarısından fazlasını karanlığa gömülü bu yollara hasretmiştir. Onun 1750 de anı ve meteorik bir şekilde efkârı umumiye önüne çıkışı hayretler içinde kalan muasırlarınca anlaşılamadığı halde İtirafların okuyucuları olan bizler tarafından anlaşılmaktadır. Gayri şuuri hazırlığın uzun yılları bu yekta adamı izah etmektedir. Onun samimi ve tafsilatlı ikrarları olmaksızın, Rousseau'nun dehası şüphesiz ki hâlâ birçok bakımdan kapalı bir kitap olarak kalacaktı.

Jean - Jacques'ın kendinden sonraki nesiller içinde zatî edebiyatın bütün bir cereyanının babası olduğunu zikretmek de yerinde olur. Almanya'da Goethe, Fransa'da Chateaubriand, İngiltere'de Wordsworth ve Byron dünya önünde ruhlarını çıplak olarak seren büyük yazarların yalnız birkaç tanesidir. Fransız romantik şairleri, Lamartine, Vigny, Hugo ve Musset ekseriyetle aynı yolda yürümüşlerdir. Hemen hemen bir asır kadar, yazarlar umumiyetle sahnenin merkezini kendileri işgal etmişler ve etraflarındaki değişik beşerî manzaraların objektif evsafına bigâne kalmışlardı. Bu noktai nazarın muhakkak ki kendi sınırları vardır, fakat ekseriyetle kendi kendini ifşa etmekte büyük önemi haizdir! İnsanı yakından tanımamıza yardım eden her çeşit edebiyatın meşru lüzumluluğu aşîkârdır ve Rousseau bütün eksik ve artıklarına rağmen bizim derunî tecrübelerimizi zenginleştirmiştir. En ufak bir hadise, suyun sahili tatlı okşayışı, hoş bir koku, bazı parlak renkler, fizik duygular ve bunların yarattığı kuvvetli heyecanlar, bütün bunlar Jean - Jacques'ın tam manasıyla şahsî üslûbunda bizim kendi hislerimiz halinde teşâhhus etmektedir. Bir defa daha ve yalnız zihnen değil, fakat onun bütün hassas varlığını paylaşılarak, hayatı Rousseau ile birlikte yaşamaktayız.

3

İtirafatın fiili olarak yazılması 1770 yılının sonuna doğru ikmal edilmişti.⁷ Anlattıkları hikâye yazılmağa başlandığı beş sene öncesine kadar olan zamanı ve hadisatı ihata eder. Birinci kısım yazarın ölümünden dört sene sonrasına kadar, 1782 yılının nisan veya mayıs aylarına kadar intişar etmemişti;⁸ ikinci kısmın son yarısı, 1789 yılının son baharında çıktı.⁹

Rousseau'nun hayatının mütebaki kısmı daha ziyade kendisine eza ve cefa yapılacağı korkusu içinde geçti. Rousseau 'Jean - Jacques'in haki-mi' isminde diyalog tarzında, fakat melankolik bir haleti ruhiye içerisinde yazdığı bir yazıda bu ciheti ifşa etmektedir. Bu ağır dimaği teşevvüşten dolayı, düşmanlarına karşı bir müdafaa olarak muhafazasını garanti etmek endişesiyle, yazar, bu eserin bir kopyasını 1776 senesinde, Paris'teki Notre - Dame katedralinin mihrabına yerleştirerek saklamıştı!

Fakat Rousseau'nun muazzap olan ruhu sonunda sükûnet ve saadete kavuşmuştu. 1768 yılının, 29 ağustosunda Thérèse ile uzun zamandan beri süre gelen münasebetlerini, o sıralarda henüz hukukî bir yetkisi bulunmayan, medenî bir evlenme şeklinde tanzim etmeğe uğraştı. Onun edebî hayatı, on yürüyüşe taksim olunmuş ve sonuncusu bitmemiş olan "Uzun Yürüyüşler yapan münzevî adamın tatlı rüyaları" ile nihayet bulmaktadır. Bu eser, İtirafatın birinci kısmı ile birlikte 1782 de intişar etti.¹⁰ Teşevvüş halindeki mizacını ve kendi iç alemini tahlil eden bir çok düşündürücü bölümlerden sonra, bunların beşincisinde Neuchâtel yakınlarındaki şirin Bienne gölünün ortasındaki Saint - Pierre adasındaki mesud ikametinden bahseden kısma geliriz.

Rousseau burada şunları yazmaktadır: "Bienne gölünün kıyıları Cenevre gölündekilerden daha vahşi ve daha romantiktirler (büyük edebî bir hareketin ismini teşkil etmesi mukadder olan bir kelime kullanmaktadır), zira kayalar ve ormanlar suya daha çok yaklaşmaktadır, fakat daha az sevimli değildirler."

O sıralarda az bilinen ve az ziyaret olunan bu gölün üzerinde, Jean-Jacques hayalât ve yalnızlığın sihirliliği içinde hoş vakitler geçiriyordu ve Môtiers'de gizli düşmanları tarafından taşlandııkça bu göldeki adacıklardan biri üzerindeki tek eve iltica ediyordu. Burada ancak iki ay kalabilmişti, fakat bu anlara aid intibalarını bir az mübalâgalı olarak şöyle hulâsa etmektedir: "bir saniye dahi şikâyet etmeden orada iki sene, iki asır, hatta ebediyen de yaşayabilirdim." Son senelerde maruz kaldığı heyecanlı baskı ve takipler ve uzun süren kesif edebî çalışmadan sonra, bir kaç hafta da olsa bu tatlı boş günlere kavuşmakla çok yorgun

düşmüş olan Rousseau hem bedeneni hem de dimağen az da olsa dinlenebilmişti. Kitapları ve diğer eşyaları bavullarda ve paketlerde olduğu gibi kaldı, onlara el dokunulmadı ve ihtiyaç hasıl olmadı. Kendisinin söylediğine göre bu “sıkıcı kâğıtlarla” uğraşmaktansa büyük bir hevesle nebatları tetkike koyuldu, bu işe de kendini unutturcasına adadı ve son yıllarında bu maksadla gezmediği dağ ve bayır bırakmadı.

Buradaki hayatını Rousseau şöyle tasvir etmektedir: “akşam yaklaştıkça adanın sırtlarından iner, gölün sahillerinde memnun ve mesud oturdum. Orada dalgaların ve hareket halindeki suların sesi dikkatimi tekşif ederek ve ruhumdaki teheyyücü dağıtarak benliğimi tatlı bir rüyaya sevkederdi, öyle ki gece bastırıldığı halde farkında olmazdım. Suyun yükşeliş ve alçalışı, fasullarla artan devamlı gürültüsü, durmadan kulak ve gözlerimi oyalıyordu ve böylelikle daldığım derin rüya dolayısıyla silinen deruni hareketlerin yerine kaim olarak, düşünmeğe bile ihtiyaç bırakmadan, mesud anlar yaşatmaya kâfi geliyordu. Zaman zaman bu dünyadaki işlerin geçiciliği suların üzerindeki kırsıklar gibi silik ve kısa süren bir perde halinde kendini hissettiriyor, fakat bu zaif intibalar içine dalmış bulunduğum devamlı ve kendi tarafımdan hiç bir dimağı faaliyete lüzum kalmıyan rüya aleminin yeknesaklığı içinde hemen siliniyordu. Bu hal gecenin çok geç saatlerine kadar sürüyor ve kararlaştırılan ihtar işareti çılmadan silkinip kendimi bu büyüleyici vasattan kurtarıyordum.”

Rousseau itirafatında “suyu her zaman delicesine seviyordum ve onun manzarası beni çok tatlı rüyalara sevk ediyordu”¹¹ demektedir. Suyun cereyanları tarafından sağa sola sürüklenen sandalında sırt üstü uzanmış vaziyette olsun, veya kıyıya vuran sular karşısında bir kenarda oturmuş olsun, hatta çakıllı yatağı üzerinde mırıldanarak akan bir dere kenarında bulunsun, Rousseau’nun tabiat ile tıpatıp imtizacı işte böyle idi.¹²

Yedinci Yürüyüşte Rousseau büyük kitaplarını yazma uğrunda katlandığı mütakâsif düşüncenin her zaman için büyük çabaya malolduğu halde, hiç bir zaman bir zevk olmadığını söylemektedir, fakat gayesiz hayalât ona her zaman sükûnet ve neşe sağlamaktan geri kalmamıştı. Gözleri bile etrafındaki şekillerde eğlence ve zevk buluyordu. Renkler dahi, hoş renkler hislerini teshir ediyordu. Jean - Jacques’ta “haricî dünyanın kendisi için var olduğuna inanan” bir adamdı. Fikirlerinin bile “duygulardan başka bir şey olmadığını” yazmaktadır.

Dokuzuncu yürüyüşte çocuklarını terk edişi faciasını mazur göstermek için giriştiği semeresiz bir çabadan daha bahsetmektedir ki bu suret-

le bir daha, bu tamir kabul etmez hata yüzünden kalbinin ne büyük bir acı ile kemirildiğini görmekteyiz.

En nihayet, onuncu yürüyişte, Rousseau on altı yaşında bir çocuk iken sinirlenerek Cenevre'den kaçtıktan sonra, dramatik bir şekilde, ilk defa Madame de Warens ile buluştuğu güne rastlayan Paskalya öncesi Pazar gününden tam elli sene sonra, 12 nisan 1778 de bu husustaki hatıratını yazmaktadır.

Bu buluşma onun hayatında bir karar günü idi. O zaman yirmi sekiz yaşında bulunan Madame de Warens çocuğun canlı, zeki ve hassas görünüşü tarafından cezbedilmişti. Altmış altı senelik tecrübesinin bu acaip "ana" nezdinde geçen bir kaç senesi, hatırlanarak canlandırıldığı bu yaşlılık anında en iyi seneler olarak görülmekte, hakikaten kendisini yaşadığını diye saydığı yegâne senelerdi. Yazları Chambéry kasabası yakınındaki Les Charmettes'te oturmağa onu ikna eden Rousseau idi. Orada kendisi de inzivaya olan büyük temayül ve arzusunu kuvvetlendirmekte idi.

Rousseau bu hususta günları yazmaktadır: "yalnız arzu ettiğim şeyleri yapıyordum. Bütün zamanım köy hayatının faaliyeti, sevgi ve hasreti ile geçmişti. Bütün dileğim o kadar tatlı bir hayatın yalnız devamından ibaretti. Tek üzüntüm durumumuzdaki malî imkânsızlık yüzünden bu hayatın yeteri kadar uzun müddet devam edemeyeceği korkusu idi. Bu endişe ile o andan itibaren bu huzursuzluğa karşı bazı meşguliyetler aramağa ve durumu sağlamlaştırmak için bazı çareler düşünmeğe başladım. Şu kanaate vasil oldum ki yoksulluğa karşı en iyi şekilde ancak zekâ ve kabiliyetlerimi geliştirmekle gelebilirdim, ve mümkün olduğu takdirde bir gün kadınların en iyisine, yaptığı iyiliklerin karşılığını verebilmek ümidiyle boş zamanlarımı bu uğurda kullanmağa karar verdim..."

Cümleler kargacık burgacık satırlar halinde uzadı. Rousseau henüz başladığı onuncu yürüyişü aslâ bitiremedi. Bu kısım bir müsvedde halinde elimizde mevcuddur. Rousseau'nun hayalâtı ve edebî hayatı, bütün kusurlarına rağmen, onu bir serseri olarak yaşamaktan kurtaran, senelerce kendisini evinde barındıran, önüne kitaplar yığan, cehaletten kurtarıp düşünür bir adam haline sokan ve tedricen malûmatını arttıran Madame de Warens'e hitap ettiği bir şükran ilâhisi ile sona ermektedir. Jean-Jacques'in dehasının ilk canlanış kıpırtıları şüphesiz olarak Les Charmettes'e kadar geri getirmektedir. Bir az mübalâgalı da olsa, geriye, geçirilen zahmetli yılların arkasına hasretle baktığı zaman, Rousseau'nun maziyi bu şekilde telâkki etmesi yanlış değildi. Madame de Warens olmasa idi Rousseau'nun karanlıktan ve kendi köşesinden sıyrılıp ortaya çıkabileceğinden şüphe etmeğe hakkımız olması gerekmektedir.

4

Bir az sonra, 1778 yılının ilkbaharında, yazar Marquis de Girardin'nin bir davetini mütereddidane kabul etti.¹³ Evvelce ikamet etmiş olduğundan aşinası bulunduğu Rue de Grenelle - Saint - Honoré'nin bir temasından ibaret olan Rue Plâtriére'deki iki odalık şimdiki dairesini terk ederek¹⁴ Jean - Jacques Parisin elli kilometre kadar kuzey doğusunda ki küçük Ermenonville köyündeki şatonun bir pavyonuna yerleşti.¹⁵ Burada meşhur kavak ormanlığı bulunan güzel "İngiliz bahçesi" vardı. Marquis'nin çocuklarının birisinin ve yahutta köy papazının refakatında Rousseau köknar ağaçları altında veya bu şirin köyün fundalıkları arasında büyük bir merak ve zevkle uzun nebatat tetkiki gezilerine koyuldu. Onun mutad olan asabî hareketleri bu gezi ve tetkikler sayesinde muvakkaten teskin oluyordu. Dünya ile sulh halinde olduğu sıralarda yumuşuyor ve eğlenceli hikâyelerle etrafındaki çocukları meşgul ediyor, yahutta bir "tatlı su amirali" gibi gölde kürek çekerek boş zamanlarını kıymetlendiriyordu.¹⁶ Şatoda piyano başında geçen geceler de vardı¹⁷ ve Rousseau son zamanlarda Letourneur'ün Othello'dan tercüme ettiği Desdmona'nın hüzünlü şarkısını bestelemişti ki piyano çaldığı vakit artık çatlak çıkmaya başlayan sesiyle¹⁸ bu şarkıyı da söylüyordu.¹⁹ Parıldayan gözleri²⁰ ve tamamiyle üzerinden atamadığı Cenevre aksanı²¹ muasırlarının halâ nazarı dikkatlerini çekmekte idi. Buradaki tatlı ikameti, Voltaire'in 30 mayıs günü Pariste ölümü hakkında gelen ani haber yüzünden kısa bir süre için bozulmuştu.²² Yirmi seneye yakın aralarında devam eden düşmanlıklara rağmen Rousseau şöhretli rakibinin ufulü karşısında bigâne ve acısız kalamazdı.

Temmuzun ikisinde, Jean - Jacques mutadı olduğu vechiyle sabahın beşine doğru güneşle beraber uyandı ve iki saatlik bir yürüyüşe çıktı.²³ Saat yedide kahveli sütünü içmek için geri döndü. Birden bire, hastalandı ve güçlükle kendini yatağına kadar sürükleyebildi. Bir az sonra, kalkmaya teşebbüs ederken, yere düştü, Thérèse ve komşuları tarafından bir cismi camid halinde kaldırıldı ve bir inme neticesi sabahın on birine doğru gözlerini dünyaya yumdu. Son haftalar bir çok senelerin en mesud haftaları olmuştu ve o, muntazam günlük çalışmalarını son saatlere kadar devam ettirmişti. İki gün sonra, akşam saat on birde Ermenonville'deki²⁴ sevgili kavakları arasında toprağa verilmişti. İhtilâl takviminin Vendémiaire ayının 20 sinde, ihtilâl Cumhuriyetinin üçüncü yıldönümünde, Robespierre'in düşmesinden iki aydan bir az sonra, Rousseau'nun kemikleri Pariste Panthéon'a nakledilmişti ve orada Voltaire'in yanına gö-

mülerek dünyada bir türlü geçinemiyen bu iki büyük şahsiyet Ahirette barışrlar diye yanyana getirilmişlerdi. Bu hareket, hadiseleri önceden görüp sezmiş olan bu iki büyük adamın ihtilâl üzerindeki kudretli hizmetlerine karşılık yerinde bir kadirşinaslıktı; böyle olmakla beraber hiç birisi ihtilâlin facia halinde fiili tahakkukunu arzu etmemişti. Her ne kadar aralarında on sekiz yaş fark var idiyse de, her ikisinde aynı sene zarfında, 1778 de, birbirinden bir ay aralıkla ölmüşlerdi.

5

Bugün dahi hayatı ve eserleri hakkında büyük ihtilâf vardır. Bu, onun fikirlerinin aramızda yaşadığına ispattır. Medenî ilimlerin tehlikeli başarılarına karşı koyabilmemiz için hayatî önem arzeden, ve çok zor olan ahlâkî tekâmül meselesini halletmekten henüz uzağız. İktisadî, içtimai ve ırk eşitsizliği etrafındaki çekismeler ve direnmeler dünyayı bölmeğe devam etmektedir. Makine devrinin karışıklıkları ve durmadan artan süratı karşısında, insanoğlu daha sade, daha emin, sıhhate daha az zararlı bir “tabii hayat” tarzı araştırmak çabasıındadır. Çocuğu daha büyük saadete kavuşturmak ve kendi kendini kontrol etmek için nasıl eğitmelidir meselesi henüz tahakkuk etmemiş önemli bir ideal olmakta kalmaktadır. “İçtimai Mukavele”, ferdi demokrasi ve devletin almağa mecbur kaldığı sıkı tedbirler, her zamankinden daha büyük ve acil meseleler ortaya çıkarmaktadır. İtirafat ve hayalât okuyucuyu, sathî hayatın zahiri görünüşünden sıyrılarak insanın iç yüzünün daha derinden bir araştırmasını yapmağa davet etmektedir. Dış alem ve tabiat şekillerin, renklerin ve duyguların daha yakından müşahade ve izhar edilmesine insanı zorlamaktadır. Aynı zamanda, şehrin gürültülü ve sinirleri geren elektirikli havasından sonra kır ve köy hayatı rahatlık ve sükûnet sağlıyabilir. Rousseau zamanımızda dahi bir çok vesilelerle katî ve yerinde olarak halâ bizlere hitap etmektedir.

MERT ADAM,' DIDEROT

1

Langres kasabasının kâin bulunduğu sarp tepenin uzun yolunu yaz günleri tırmanmak insanı bir hayli terletiyor idi. Araba ile giden yolcular bile nefes nefese çıkan beygirlerinin yüklerini hafifletmek için inip virajlı yokuşu yavaş yavaş ve yaya olarak çıkmak mecburiyetinde kalıyorlardı. İnsaf ve merhametleri başka türlü davranmalarına müsaade etmiyordu ve on sekizinci yüzyılda dağ seyyahatleri böyle yapılıyordu. Meşhur Champagne eyaleti hududları içinde, Parisin iki yüz kilometre kadar güneydoğusunda kurulmuş olan bu eski kasaba, yüksek bir yaylanın tepesinde kâin olup güzel Marne vadisinin de beş yüz metre yukarısında ve tamamiyle buraya nazır ve hakim bir vaziyette bulunmaktadır.

Eski duvarlarla çevrili bu şehrin göbeğinde Rousseau'nun doğumundan bir sene üç aydan bir az sonra, 5 ekim, 1713 de Denis Diderot dünyaya geldi.² Evvelce Chambeau mahalli diye anılan 5 numaralı mermer Plâkada şayanı itimad şekilde ve altın harflerle kaydedilmiş olmasına rağmen, Diderot'nun doğduğu ev katî olarak tespit olunamamıştır.³ Ancak çocuk henüz üç dört yaşlarında iken aile burada bahsedilen yere nakletmişti.

Bıçakçılık sanayiinde o sıralarda da isim yapmış olan Langres'de işi çok iyi giden ve çok kazanan bir bıçakcının oğlu olan bu çocuk menşei itibariyle orta sınıftan gelmekte idi. Diderot'nun, New York limanındaki büyük Hürriyet abidesinin yaratıcısı Bartholdi tarafından yapılmış olan heykeli, bugün haklı olarak kendi ismiyle anılan ve kasabanın merkezi katedralinin yanında bulunan küçük meydana canlı bir alâka ile bakmaktadır. Bir zamanlar aşılamaz olan bu şehiri çevreleyen azametli tabyalardan aşağıdaki münbit ve uçsuz bucaksız ovaya olan manzarası fevkalâdedir. Yağmurdan sonra yıkanmış olduğu sıralardaki gibi tamamiyle berrak bir günde, İsviçredeki Cenevre gölünün bir ikinci iki yüz

kilometre kadar güneydoğusunda bulunan Mont Blanc dağlarının karlı tepeleri bile silik beyaz bir çizgi halinde uzak ufuklarda görülmektedir. Langres'in stratejik olarak kurulmuş olduğu etrafı açık tepede kış rüzgârları şiddetli ve soğuk eser; azgın fırtınalar devamlı olarak pusuda beklerler; bütün mevsimlerde hava şaşılacak derecede süratle değişiklikler gösterir; ve ehali de, Diderot'nun -Montesquieu'nun ortaya atmış olduğu ve böyle halleri çok güzel tasvir eden fikrini süsleyerek -dediğine göre kaprisli iklimlerine benzemiş olup civa gibidirler.

Bilâhare Diderot'nun yazdığına göre: "bir Langres yerlisinin omuzları üzerindeki başı tıpkı bir klise kulesindeki firdöndü gibi tünemektedir." Sonra şunları ilâve etmiştir: "kendisine gelince, memleketimin karakteristiklerini taşımaktayım; ancak başkentte ikametim ve devamlı ihtimam beni bir parça inceltmiş ve kibarlatmıştır." Ressam Michel van Loo tarafından yapılan portresini tenkid ederken şöyle demistir: "bir gün içerisinde sakin, üzgün, mütefekkir, alıngan, haşın, heyecanlı, ve mütehalik idim."³ Geniş alnı, dikine burnu, kıvılcımlar saçan gözleri, ve süratle değişen ifadeleri bütün bu müteharrik hususiyetleri bir tablo halinde ebedileştirmek her hangi bir sanatkâr için hakikaten güç idi.

Genç bir muasır olan Garat Diderot'nun tipik bir monologunu canlı ve direkt olarak anlatmaktadır.⁴ İki kişi arasında geçen musahabeye devam ederken gözleri daldı ve kendini aklından geçen düşüncelere bütünüyle verdiğinden jestleri daha da artarak canlandı, ve mevzua uygun olarak kullandığı kelimeler neşeli veya kederli oluyordu. Zaman zaman bir piyesten bir sahneyi heyecanla oynarcasına hareketlerde bulunuyor ve yahutta bilbedaha (irticalen) söylenmiş bir şarkıdan praçalar teganni ediyordu. Meraklı, konuşkan, her şeyden nasibini almış ansiklopedik malûmata sahip; çok defa kuruntulu; her hangi bir konunun lehinde ve aleyhinde münakaşaya hemen hemen aynı derecede hazırlıklı; bir kitabı en mükemmel bir şekle sokmakta tabiaten musır olmayıp bunu yapmakta yaratıcılık derecesinde kudrete haiz, büyük ibda kabiliyeti ve nevi şahsına münhasır deha ile mücehhez; diğer taraftan kararlarından hiç bir suretle döndürülemez derecede inatçı, çalışkan, ve babasından tevarüs ettiğine şüphe olmıyan, burjuvalara has büyük bir işbilirlik ile başarı hünerine sahip - Denis Diderot işte böyle bir yaradılıştaki idi.

Çocuk ve adam olarak ilk otuz yıllık hayatı karanlık kalmaktadır. Bilâhare arkadaşlık ettiği Jean - Jacques Rousseau'nun meşhur İtirafatında⁷ yaptığı gibi, o hayatının tafsilâtlı hikâyesini aslâ yazmadı. Bugün yazarın karanlıkta kalmış hayatından çıkarabildiğimiz birkaç basit hadise, ispat edilmemiş bir kaç menkibe ve şurada burada geçtiği kabul edilen dağınık tahminlerden ibarettir.

Diderot Langres'teki Jesuit Koleji'ne gitti. Çok zeki bir öğrenci idi, ve kompozisyon, ezber ve şiirde kazandığı aferin ve imtiyazlarla babasına gurur ve iftihar sağlıyordu.⁸ Fakat bu çocuk, kendi kızı Madame de Vandeul'ün bilâhare yazdığına göre çok defa dikkatsiz, intizamsız, atılgan ve girgin idi, ve zaman zaman yakın ormanlıklarda küçük hayvan avına çıkmayı dershanede sıraya ilâşerek geçirilen monoton hayata tercih ediyordu. Bundan daha normal ve beşerî ne olabilirdi! İyi niyetli papazların sık sık verdikleri vaazlar ve hocalarının nasihatleri şüphesiz, çok yerinde ve makul olmakla beraber, onun serbest mizacına hiç uymuyordu. Bir gün, isyan ederek babasına mektebi terketmek istediğini söyledi.

Babası "demekki bir bıçakçı olmak istiyorsun" diye sordu ve derhal yanında çalışmağa başlamasını söyledi.

"Bütün kalbimle ve memnuniyetle."

Beline bir işçi önlüğü bağlayarak, çocuk tecrübeli babasının yanında çalışmağa başladı, fakat yapmak istediği her bıçağı bozuyordu. Bu işin tahmin ettiğinden daha zor bir iş olduğunu anladı, ve acele ile öğrenilecek gibi değildi. Dört beş gün çalışmak gözlerini açmağa yetti. Dükkândaki işin yeknesaklığından hemen bıktığından çocuk yüzü kızarak eve, çatı arasındaki çalışma odasına döndü, terkedilmiş kitaplarını masa üzerinden topladı ve Jesuit Koleji'ne avdet etti. Böylece hayatta ilk dersi almış oldu.

"Sıkıcı bir işte çalışmaktansa her istediğini elde edemeden yaşamağın tercih ederim," diyerek durumunu babasına itiraf etti ve o andan itibaren fasılasız tahsiline devam etmekten hiç bir hoşnutsuzluk duymadı. Madame de Vandeul tarafından nakledilen bu hadise esas itibariyle hakikate uymaktadır.⁹ Muhakkak olan şudur ki muhterem babası gibi mahir bile olsa bir elîşçisi olmağa hevesli değildi, fakat esnaf sınıfının çalışma tarzının ne kadar güç ve karışık olduğunu takdir etmekten hiç bir zaman hâli kalmadı ve bunları büyük ansiklopedisinde dikkatle ve tam olarak tasvir etmiştir.

1726 da, on üç yaşına girerken, Diderot katolik klisesinde vazife aldı ve iki sene kadar bir papaz olarak çalıştı.¹⁰ Dindar olan aile papazlığın zeki çocukları için istikbal vadedici bir meslek olarak tahassürünü çekiyordu. Kısa bir zaman için müteassıp derecede dindar olduğu ve hatta dört beş ay oruç bile tuttuğu,¹¹ itikâfata çekilip şayaktan bir gömlek giyerek ve samandan bir yatakta yatarak kendisine eza ve cefa ettiği rivayet olunmaktadır. Fakat bu hal, bir daha aranmamak üzere, çabuk geçti. Bir az sonra, Jesuit hocaları tarafından teşci edilerek, ve arzulanmadığı halde, sonunda babasının da rızası ile, Diderot yüksek tahsil yap-

mak üzere Parise gönderildi. Bundan sonra, yaptığı bir kaç kısa ziyaret istisna edilirse, kır ve köyün sakin hayatını ebediyen geride bıraktı.

Pariste, on beş sene evvel büyük Voltaire'in tahsilini ikmal ettiği meşhur Jesuit kolleji Louis - le - Grand'a mı, yoksa Harcourt Kolejine mi, veya arka arkaya her ikisine mi girdiği hakkında halâ biraz münakaşa vardır.¹² Sonraları Diderot'nun okul hocalarından Papaz Porée'nin kendisine ilham ettiği edebiyat aşkı ile ve bilhassa Racine'nin büyük tesirinden sitayişle bahsedisi Louis - le - Grand Kolejinde okuduğunu göstermektedir. Her nasıl olursa olsun, çocuk Latince ve Yunancayı fevkalâde öğrendi, eski klâsikleri sindire sindire okudu, konuşma ve yazma sanatlarında çok iyi yetiştii. Rousseau gibi usul ve mebadii kendi kendine öğrenmek mecburiyetinde değildi. Fakat Diderot'nun ilme karşı büyük hırs ve hevesi olduğundan yalnız okul tahsili ile yetinmiyordu. Sonraları yazdığına göre, bu hususta şöyle demektedir: "bir çok seneler boyunca yatmadan Homer'in şiirlerinden parçalar okumağa bir din adamının dua etmesi kadar riayetkâr ve sadık kaldım. Çocukluğumdan itibaren Hazreti Musa ve diğer peygamberler hakkında olduğu kadar Homer, Vergil, Horace, Terence, Anacreon, Eflâtun ve Euripides'in fikirleri ile yetiştirilmiştim."¹³ Din ve İncil hakkındaki malûmatı bu suretle ananevî dinlerin teşkil ettikleri hazinelerle ihya edilmisti.

2 eylül, 1732 de Diderot felsefeden Master derecesi ile mezun oldu.¹⁴ Henüz on dokuz yaşında idi, fakat o zamanki mahdud program ile beklenilen sıkı çalışma nazarı itibara alınrsa, bu yaş onun kıratındaki bir çocuk için pek erken sayılmazdı.

Babasının talebi üzerine, Langres'lı bir vatandaş olan Clément de Ris'in yazıhanesinde, Diderot iki sene kadar, hiç arzulamadığı halde, hukuka çalıştı ve bir türlü intibak edemediği adli davaları takip etti.¹⁵ Bu tecrübe daha evvel Voltaire'in başından geçenkinden de daha az başarılı idi. Yapmağa mecbur olduğu vazifeden ayırabildiği her dakikayı bir az daha Latince, Yunanca ve Matematik çalışmağa hasrediyordu. Madame de Vandeul'ün anlattığına göre İtalyanca ve İngilizce gibi modern lisanları bile öğrenmeğe başladı.¹⁶

Bilgisini arttırmağa ve kuvvetlendirmeğe hevesli olan Diderot'nun noktai nazarından bu çok iyi olmakla beraber, vicdanının sesini dinleyen Clément de Ris "çocuğun zamanını ne kadar kötüye kullandığını"¹⁷ babasına duyurmak mecburiyetinde kaldı. İyi niyetli bıçakçı çocuğunun istikbalini düşünen her baba gibi, Diderot'nun iyi bir meslek sahibi olup para kazanır duruma gelmesini temenni ediyordu. Bunca paraya malolan bu kadar sene çalışmadan maksad ne idi? Diderot bir doktor mu, bir sulh

veya bir ceza hakimi mi olacaktı? Diderot bu suallere alaylı olarak şöyle mukabele ediyordu. Bir doktor olup hiç kimsenin canına kıymak istemiyordu. Sulh hakimliği veya avukatlıkta davalar karşısında her zaman tamamiyle dürüst ve bitaraf kalmağa imkân yoktur. Ceza hukukuna intisap edip başkalarının işledikleri suçlar yüzünden başını derde sokmak ve bütün ömrünü bu yolda sarfetmek ise hiç işine gelmiyordu.

Çok gün görmüş ve büyük tecrübe sahibi Clément de Ris “o halde ne olmak istiyorsun?” diye sordu.

Diderto: “bana inanın! Hiç, hiç bir şey arzu etmiyorum! Çalışmak istiyorum; Çok mesudum; vaziyetimden memnunum; daha fazla hiç bir şey istemiyorum!”¹⁸ diye cevap verdi.

Çok ilerisini göremiyen, az tecrübeli fakat iyi kalbli ve çalışkan baba için bu sert bir uyarma idi. Pariste okutmak için katlandığı bu kadar masraftan sonra, bu kendi bildiğine giden evlâdın mesuliyetini taşımak ona çok ağır geliyor, kendisini sinirlendiriyordu! Çocuğuna derhal bir meslek seçmesi ve çalışmağa başlaması, aksi takdirde o hafta sonu Langres'e, babasının evine dönüp aile çatısı altına sığınması hususunda haber gönderdi. Diderot bu tekliflerin her ikisini de reddetti ve baba da ona para göndermeği kesti.¹⁹

Bugün kayıtsız ve bağimsız çocuğu için olduğu gibi bedbaht yaşlı Diderot için de az çok sempati duyabiliriz. O zaman her ikisi de kendi düşüncelerinde haklı idiler. Baba ilerideki aylara ve yıllara endişe ile bakıyor ve bir az dünyalık toplamanın lüzumuna inanıyordu, düşüncesiz oğlu ise geçirdiği rahat ve gairesiz hayatı idame ettirmek istiyordu. Hiç bir işe yaramıyan bu arsız ve saygısız delikanlının bir gün bir dahi olacağını 1730 yılının başında kim tahmin ve tahayyül edebilirdi? Bundan başka, her ne kadar sonraki nesiller tarafından hayatları alâka ve merakla tetkik edilirse de, dahilerle yaşadıkları müddetce iyi geçinmek umumiyetle kolay değildir. Hassas, dedikleri dedik, verilen öğütleri dinlemiyen, gösterilen yolu takip etmeyen, kendi bildiklerine giden bu kimseler böyle davranışlarından dolayı hem kendileri için hem de yakınları için hayatlarının ilk senelerini zehirlerler, huzursuzluk yaratırlar. Her ne hal ise, babası üzülerken onu kendi başına ve sefaletin kucağına terketmeğe karar verdi, artık bundan böyle hiç bir mali yardımda bulunmıyacaktı. Fakat bu kararı çok sürmedi, zira oğlu bir çok borçlara girdi ve babası bunları ödememe gibi bir şerefsizliğe uzun zaman ne meydan verebilir, ne de buna katlanabilirdi. Şöyle bir hikâye de rivayet edilmektedir: bu müsrif çocuğuna karşı tabiatıyla daha şefkatli olan annesi evlerinde çalışan bir kadın hizmetçiyi Langres'tan Parise kadar biriktirdiği altınları

oğluna göndermek üzere üç defa yola çıkardı; şayanı hayrettir ki bu hizmetçi kadın bu uzun yolculukları memnuniyetle yaptığı gibi kendi biriktirdiği üç beş kuruşu da bu paraya sessiz sedasız eklemişti.²⁰

2

Diderot -nun bu zamana kadar olan hayatı karanlık ise, 1732 den 1742 ye kadar olan bundan sonraki on yılı büsbütün meçhuldür. Yalnız Madame de Vandeul tarafından anlatılan bazı fıkralar ve kendisinin son zamanlarda yazmış olduğu yazılarda arada sırada bahsettiği hadiselerden kendisinin ne büyük mahrumiyetler içinde yaşadığını, hatta Bohem bir hayat geçirdiğini az çok öğreniyoruz. Fakat onun hayatı Opera ve romanlardaki neşeli romantik "Bohem hayatından" çok uzak idi. Bu devre çok defa hakiki açlık içinde geçmişti.

Acaba Diderot Langres'tan Parise giden aile dostlarından her fırsatta gelişi güzel ve bolbol ödünç paramı almıştı?²¹ Ange Kardeş diye bilinen bir Carmelite rahibinden bin frank gibi büyük bir meblâğ alıp namuslu bir burjuva olan babasını mırıldanarak ödeme mecburiyetine mi sokmuştu?²² Bu genç adam Carthusian tarikatına girer gibi görünerek bir zaman için karnını doyurmak yolunu mu seçti?²³ Kudretli kalemini Portekiz müstemlekelerine giden bir misiyoner namına altı vaazlık bir yazı yazdı ve bunun mukabilinde o zaman için çok yüksek bir ücret olan üç yüz altın aldı, bunları cebinde şıngırdatarak kısa bir süre bir bolluğa mı kavuştu?²⁴ Madame de Vandeul ve diğer muasırlarının bu husustaki hikâyeleri bu merkezdedir. Senelerce sonra yazdığı acı tecrübeden doğan ve büyük bir hakikatı aksettiren aşağıdaki ifade kendisininindir: "bağır-saklar boşluktan kıvranıp figan ettiği zaman vicdanın sesi çıkmayacak kadar zayıftır."²⁵

Acaba Diderto, bilâhare çok canlı olarak tasvir ettiği Rameau'nun yeğeninin acaip karakteri gibi, ahırda beygirlerle yatmağa mecbur kaldığı gecelerin sabahlarında uyandığı zaman saçlarına yapışmış olan saman sapları ve tozlarını nasıl temizlemişti?²⁶ Bazen de gecelerini iyi havalarda Seine nehri yakınındaki Cours - la Reine parkında, yıldızların altında geçirmemiş miydi?²⁷ Rutubetli ve soğuk günlerde, kalabalık Richelieu addesindeki meşhur devlet kütüphanesine sığınarak hem soğuktan korunmak, hem de oralardaki bol ve kıymetli kitaplardan faydalanmağı bir nimet biliyordu. Bütün bu rivayetlerden sonra bu mütefekkir talebenin, ihtiyaçtan dolayı yaz ve kış giymek mecburiyetinde kaldığı yenleri erimiş, dikiş yerleri açılmış gri renkli pelüş paltosu içinde, topukların-

dan beyaz iplikle yamanmış siyah yün çorapları ayaklarında olarak Luxembourg Bahçesinin Hasret dindiren patikalarındaki tasvirinin şahsı mev-suk bir hatıra olduğundan şüphe yoktur.²⁹

Diderot arada sırada matematik ve diğer derslerde hususi hocalık yaptı.³⁰ Güçlülükle kendi kendini yetiştiren Rousseau'dan muhakkak ki ders vermek hususunda çok daha iyi yetişmişti, fakat çok defa tembel ve-ya aptallık derecesinde akılsız olan böyle çocukları her gün karşısına almaktan bu zeki adama çabuk bıkkınlık geldi. İyi şartlarla ve yüksek ücret mukabilinde yaptığı ve adeta lüks bir hayat yaşamasına imkân veren bu işleri, sokakta serazad dolaşmak, çatı arasındaki odasına dön-mek veya Palais - Royal parkındaki bir kanapeye kavuşmak uğruna kı-sa zamanda terketmekte hiç tereddüt etmedi. Yalnız bir defa Randon de Boisse isminde varlıklı bir aile nezdinde üç ay kadar kalmağı başardı.³⁰ Fakat sonunda, uhdesindeki çocukları geceleri yatırmaktan, sabahleyin kaldırmaktan ve gündüzleri de onlarla uğraşmaktan usandığından bura-dan da ayrıldı.

Aile reisi onu alakoymak için elinden geleni yaptı: "sizi üzen bir şey mi var Bay Diderot? Ücretiniz mi az geliyor? İki misli yapacağım! Odanız mı kâfi derecede konforlu değil? Başka bir oda seçiniz. Yemekle-ri mi beğenmiyorsunuz? İstedığınız şeylerin pişirilmesini emrediniz. Si-zi burada tutabilmek için her türlü masrafı yapmağa amadeyim!"

Bütün bu rica ve müsait şartlara karşı genç adamın cevabı şu oldu: "Bey bana bakınız, bir limon benim yüzüm kadar sarı değildir. Çocukla-rınızı adam ediyorum, fakat her gün onların seviyesine inerek çocukla-şıyorum. Evinizde olduğumdan bin defa daha zenginleşmiş ve ihtimam görmüş bulunuyorum, fakat artık ayrılmalıyım. Gayem daha büyük re-faha kavuşmak değil, fakat orta halli olarak geçinmektir."

Diderot'nun kızı Madame de Vandeul'ün canlı hikâyesi işte böyle-dir.³¹ Hakikate oldukça yakın görülmektedir. Her ne hal ise, onun naza-rında paranın hayatta esas hedeflere ulaşmağa vasıta olmaktan başka bir manası yoktu.

Fakat kendisi gibi yerinde durmaz, çapkın, genç arkadaşları, ümid vaadeden yazarlar, müzisiyenler, sanatkarlar, yahut ressam Greuze'nin müstakbel karısı Mademoiselle Babuti ve yahutta kalabalık olan semtleri-nin dükkanlarındaki alışverişler ve kütüphanelerdeki çalışmaları esnasın-da tanıdığı ve flört ettiği genç, güzel kızlarla geçirdiği hoş ve neşeli za-manlar da vardı.³² Bu partiden birisinin eline para geçtiği vakit büfeler-de ve içkili yerlerde toplantılar tertip ediliyor ve hoş saatler geçiriliyordu. O zamanlarda yirmi beş kuruşla mükemmel bir yemek yemek kabildi,³³ fakat çok defa bu kadar bir paradan bile mahrumdular! Bundan dolayı

aç kaldıkları, boş midelerinin kazandığı, bu yüzden dizlerinin dermanı ke-sildiği günler oluyordu. Bir gün kendisini kalmakta olduğu pansiyona zor attı, adeta odasında yığıldı, öyle ki bu manzara karşısında merhamete gelen evin hanımı, yatağına kadar güçlkle ve sendeleyerek yürüyen bu biçare gence bir parça kuru tost ile bir az şarap verdi.

Bilâhare Diderot kızına şunları söylemişti: "kendi kendime yemin et-tim ki eğer zengin olursam bir fakire yardımından aslâ geri kalmıyacağım; ne de dostlarımdan birinin kendi düştüğüm mahrumiyet ve sefaletle düş-mesine göz yumacağım."³⁴ Şayanı hayrettir ki refaha kavuştuğu sene-lerde bu sözüne sadık kaldı.

Böyle ümitsizlik ve çaresizlik zamanlarında genç adamın cesareti kı-rılarak Langres'a evine dönmesi ve yahutta avukatın yanında sevmediği bir meslekte çalışmağa devam etmesi isten bile değildi.

Bununla beraber, Seine'nin sol yakasında, son zamanlarda Salle du Luxembourg ismi verilen modern Odéon tiyatrosunun yakınında, Comédie-Française'in karşısındaki meşhur Procope kahvehanesinde toplanan mü-nevverler arasına karışıp edebî münakaşa ve ilmi sohbetleri dinlemek gi-bi fırsatlardan istifade imkânları ve bu sayede duyduğu ve hiç bir şeye değişmiyeceği büyük zevk ve neşe anları da vardı. 1734 ün ilkbaharında Paristen alalecele ayrılmasından önce Voltaire'in iğneli ve acı hücumla-rını dinleyebilmek için acaba Diderot gizli bir kuvvet veya bir sevki tabii ile bu sahnelere itilmekte mi idi? Muhakkak olan böyle fırsatları hiç ka-çırmağa da niyetli olmadığı idi. Diğer günlerde, Seine'nin diğer tarafın-da, sağ yakasında Palais - Royal yakınındaki Régence kahvehanesine gi-diyor ve orada mümtaz kişilerin oynadıkları satranç oyunlarını seyir ve takip ediyordu.³⁵ Büyük Philidor'un parlak ve başarılı uyarmalarıyla te-masa geçmek ve onlara nüfuz etmek için henüz zaman çok erken idi.

1734 yılının nisan ayının sonlarına doğru Voltaire'in Felsefî Mektup-larının intişarı birinci derecede önemli edebî bir hadise yarattı. Bu yazı-lardaki incelik, nükte ve şiddetli tenkid okumağa susamış Diderot'nun hayranlığını celbetti. Bu küçük kitap onun nazarında eski Rejimin ha-kim olan siyasi, ilmi ve dinî felsefesini yıkmağa müteveccih kuvvetli bir amil olan İngiliz Lisanı ve İngiliz milletini öğrenip tanımağa ne kadar büyük ihtiyaç bulunduğuna işaret ediyordu.

Bundan başka, Diderot'yu mıknaş gibi çeken Tiyatro vardı. Cor-neille'in büyük klâsik trajedilerini okurken istidadını arttırmak maks-a-diyle ve çalışkan bir talebe titizliğiyle edebî ekzersizler yapıyordu. Kitabı can alıcı bir yerinde kapatarak ondan sonraki aktörün vermesi gereken cevabı kendi kafasında tasarlıyordu, fakat bunu kitaptaki ile mukayese ettiğinde Corneille'in yazdıklarının kendisinin bulabildiği en güzel ifade-

lerden bile çok daha üstün, makul ve kudretli olduğunu³⁶ itiraf etmede tereddüt etmiyordu. Bu kadar heves ve gayretine rağmen Diderot hiç bir zaman hakiki manada büyük dramatik bir deha izhar edememişti, bununla beraber, bilbedahe tatbik ettiği bu çalışmalar sayesinde şüphesiz ki dram hakkında büyük malûmat toplamış ve ilerleme kaydetmişti.

Yahutta, tiyatrolarda en üst balkonun kenarına tüneyerek ezbere bildiği Fransız şaheserlerini dinlerken çok defa aktörlerini yüz ifadelerini ve jestlerini daha iyi takip edebilmek için kulaklarını elleriyle tıkar ve öyle dinlerdi; ancak aşağıdaki aktörlerin hareketleri ezberindeki cümlelerle bağdaşmadığı zaman ellerini kulaklarından çekerti.³⁷ Etrafındakiler para vererek bilet aldığı halde oyunları dinlemeden kulakları tıkalı takip eden bu çılgın adama şaşkınlıkla baktıkları halde o hiç umursamıyordu! Diderot, daha o zamanlarda, bilâhare Pantomima üzerinde yazdığı müşahedeler için malûmat toplamakta olduğunu farkında değildi.

Genç adam günün şöhretli aktrisleri Mademoisselle Gaussin ve Mademoiselle Dangeville tarafından teshir edilmmişti. Onların alâka ve teveccühlerini kazanmak için elinden gelen her şeyi yapmağa hazırdu. Kışın soğuk günlerinde bile, saatlerce Luxembourg bahçelerinin تنها patikalarında Molière'in canlı komedilerinden veya Corneille'in gürültülü trajedilerinden meşhur pasajları yüksek sesle inşad ederek dolaşıyordu.³⁸ Hatta dine bağlı Sorbonne'da profesörlük yahutta Comédie - Française'de sihirleyici aktörlük mesleğine mi girmesi hususunda, kısa bir süre için, karar verememe durumuna düşmüştü! Böyle umumî takdir ve alkışın onun kaderinde bulunmadığını söylemeğe lüzum yok. Onun başka sahalarda hizmet etmesi mukadderdi, ve bu saçma meraklar gençliğin icabı olup çok geçmeden zail oldu.

Bilâhare yazdığına göre Diderot bu seneler zarfında "Çılgınca çalıştığına" işaret etmektedir!³⁹ Vicdanı ile olan çetin mücadeleleri ve saldırgan hareketleri ve sözleri, Parisin büyüleyici semtlerinde yaptığı gezi, ziyaret ve geçirdiği tatlı anlar, büyük adamlarla ve büyüklüğe namzed olanlarla yaptığı temaslar ne olursa olsun, Diderot'nun şöhrete liyakat kesbedebilmesi için daha on bütün sene eline geçirdiği her şeyi, bütün dikkati ile ve aralıksız okuması gerekiyordu.⁴⁰ Başkentin bir çok zengin kütüphanelerindeki kitaplar, arttırabildiği bir kaç kuruşu bulunduğu zaman satın aldığı kitaplar, dostlarından ödünç alabildiği kitaplar, hususî öğretmenlik yaptığı sırada kiralyabildiği kitaplar, iyi kitaplar, kötü kitaplar, eski kitaplar, yeni kitaplar - çok güç olan hayat mücadelesinde yardımcı dokunacak, basiret, ilham sağlıyan ve her türlü faydalı bilgi ihtiva eden, yazı haline girmiş bütün eserleri okuması şart idi! Ne

yazaktır ki o, Rousseau gibi, kendisini şekillendiren ve olgunlaştıran bu senelere aid tafsîlâtı malûmat aslâ vermemiştir. Bu tarzda çalışması neticesindedir ki zamanının en iyi filozofu olarak ta isim yapmış olan büyük ansiklopedik eserleri için lüzumlu olan fevkalâde hazineyi temin edebilmişti.

1742 de Diderot bir gün kendisi gibi ihtiraslı, fakir bir genç adama takdim edilmisti. Bu genç adam, Jean - Jacques Rousseau olup, İtalya, Savoy ve Fransada geçirdiği başıboş yıllardan sonra, talimini denemek üzere, bazen insanlara şöhet kazandıran, fakat çok defa onların şöhetlerini yıkan kalabalık ve hareketli büyük Paris şehrine nakletmişti. Her ikisi de derinden müzikle ilgileniyorlardı.¹¹ Hakikati halde, Rousseau'nun elinde kendi icadı olan müziğin hususî yazılış şeklini ihtiva eden bir nota defteri vardı. Fakat bu sonunda kendinden başka hiç kimsenin işine yaramamıştı. Bununla beraber, o, çok geçmeden bu sahada orta derecede bir kompozitör olmağı da başaracaktı. Diderot ise kendi bakımından nazari müziğin bir çok safhalarını merakla incelemiş ve bilgi sahibi olmuştu. Her ikisi de zor olan ve entelektüel çalışmağı geliştiren satranç oyununa kapılmışlar ve kuvvetli oyuncular arasında cereyan eden yarışmaları büyük dikkat ve alâka ile takip ediyorlardı. Jean - Jacques bir üstad derecesine yükselip bir ara geçici de olsa bir şöhet yapabileceğı kanaatine bile vardı,¹² ve bu oyun hakkında bir çok kitap okudu, ve incelemelerini tetkik etti, fakat bütün bunlara rağmen, arkadaşı canı tez ve dikkatsiz Diderot'dan başkasını yenmeğe muvaffak olamamıştı.¹³ Rousseau zaif hafızası ile huzur ve asudelikten yoksun haleti ruhiyesinden dolayı bihakkın üstün hasımlar karşısında fazla muvaffakiyet kazanamamıştır.

Bununla beraber, kendine güvenen, geniş görüşlü, Jesuit hocalarının kurmuş oldukları sağlam temel üzerinde on uzun sene ilim edinen, durmadan ve yılmadan kendini okumağa veren bu talebe karşısında çekingen ve kendi kendini yetiştiren Jean - Jacques ne güzel bir tezat teşkil ediyordu! Venedikteki Fransız sefirinin yanında sekreterlik vazifesinden ayrılarak 1744 de meyüs ve münkesir döndükten sonra bu iki dost daha on dört sene kadar çok sıkı münasebetler idame edeceklerdi. Şüphesiz Cenevrelî bu genç adam Diderot'yu uzun uzun konuşturmakta hiç zahmet çekmedi, ve bu sayede kendi entelektüel gelişmesini sağladı. Fakat Jean - Jacques'ın inad etmekte ve direnmekte büyük istidadı vardı ve Diderot'nun bütün fikirlerini ve çıkışlarını uzun boylu suallere tabi tutmadan ve tahlil ettirmeden kabul etmeğe hiç bir zaman meyyal değildi. Bir çok münasebetlerle Rousseau'nun tereddüt ve şüpheleri Diderot'yu

çok çekici düşünceler mecrasına sevketmiştir ki başka türlü bu kadar ince ve etraflı araştırma yapmağa imkân hasıl olamayacaktı.

Diderot, Jean - Jacques'in daha Venedikte bulunduğu sıralarda, 6 kasm, 1743 de evlendi.⁴⁴ Bu teşebbüs o zamanki şartlar altında saadeti için bir talihsizlik olmuştı. Evlendiği Antoinette Champion isimdeki kız da, kendisini cezbeden Bohem talebe gibi fakirdi. Bundan mada, genç kadın, çok geçmeden, hırçınlığının bütün dizginlerini gevşetti ve kurdukları ev bir huzur ve birbirleriyle anlaşma ve yardımlaşma yerinden başka her şeye döndü.⁴⁵ Bu, Rousseau'nun şahit olduğu gibi kavgalara ve bunlardan sonra haftalarca devam eden küskünlüklere müncer oluyordu ve Diderot bu hayata yavaş yavaş intibak etmişti.⁴⁶ Bundan başka, vakur ve geleneklere bağlı Langres'teki baba tarafından bu izdivaç uygun görülmemiş ve drahomasız ve basit küçük bir terzi kız olan gelinini çok zeki ve istidatlı oğluna lâıyk görmüyordu.⁴⁷ Böyle düşünmekte yaşlı babanın yerden göğ'e kadar hakkı olduğunda şüphe yoktu, fakat o çağda Diderot'nun muhakeme ile sevkedilmesine imkân yoktu. Bundan mada, yeni Madame Diderot dar görüşlülük içinde ve resmî münasebetlerine taassubla bağh idi; diğer taraftan Diderot ise süratle ve tam manası ile serbest düşünceli olarak gelişmekteydi. Buna ilâveten, tabiaten ve kolaylıkla tesir altında kalan bir mizaçta olan Diderot'yu eski sevgilileri Madame de Puisieux⁴⁸ yahut Madame de Prémontval⁴⁹den ayıramıyan cırlak karısı aralarındaki ihtilâfı büsbütün şiddetlendiriyordu. Mukadderatın hiç bir zaman birleştirmemesi gereken bir çift oldukları aşikârdı. Bu zavallı kadının Diderot'nun fikirlerine ve zengin iç hayatına Thérèse'in Rousseau'ya gösterdiğinden daha büyük bir anlayış gösteremediği gibi ev hayatını tahammül edilmez bir harp sahnesine çevirmişti.

Seneler boyunca sıkı çalışması neticesi elde ettiği İngilizcesini kullanarak Diderot Temple Stanya'nın 'Yunan Tarihini' Fransızcaya çevirdi. Bunu gündelik bir gazetede az ücretle tefrika edilmek üzere ve çok az bir para karşılığında tercüme etmişti, fakat artık hem kendisini ve hem de karısını geçindirmek için çalışmak mecburiyetinde idi. Eskiden olduğun gibi Bohem hayatını daha fazla sürdüremezdi. Ertesi ağustos ayında bir kız çocukları oldu, lâkin çok geçmeden ortalığı kasıp kavuran çocuk ve fiyatı⁵⁰ kurbanları arasına karıştı. Bundan sonra iki arkadaşı ile birlikte Robert James'in altı ciltlik 'Tıbbî Lûgatını' tercüme etmeğe koyuldu ve pek zevkli olmıyan bu işte büyük gayret ve enerji ile çalıştı. Bu çalışmanın Diderot'nun biyoloji ve ilme olan alâkasının artmasına ve o yolda gelişmesine büyük yardımı dokundu. Önündeki üç sene zarfında bu büyük müracaat kitabının tercümesi henüz tamamlanmadan daha hafif ve zevkli bir yazı olan Shaftesbury'nin 'Liyakat ve Fazilet' hakkındaki makale-

sini Fransızcaya tercüme etti ve 1745 de Amsterdamda bastırdı. Çok çalışarak seri halinde çıkardığı tercümeler sayesinde Diderot artık basımevleri tarafından tanınmağa ve aranmağa başlamıştı. Aynı sıralarda bir hakim ve filozof düşünür olarak da şöhret yapmağa başlamıştı.

3

1746 yılının ortasında Diderot 'Felsefi Düşünceler' isminde küçük bir kitap neşretti. Kitap Lâhey de basılmıştı. Kısmen Voltaire'in on iki sene önce yazılmış olan nükteli 'Felsefi Mektuplarını' hatırlatan ve ismini de ondan alan bu kitap şekil ve mevzu itibariyle ondan çok değişik idiyse de müesses dinlerle fikirlere aykırı esaslar ihtiva etmekte idi.⁵¹ Diderot, muhasımlarına meydan okuyan ve fikirleri çok tutunmuş olan on yedinci yüzyılın Jansenist'i Pascal'ın taassup derecesindeki dinî telâkkillerinin karşısında cephe aldı.⁵² Bu sıralarda Bayle'yi devam ve dikkatle okuyarak sindiren Diderot, zahiren bir deist olarak görünüyor fakat zahid ve sofulara şöyle haykırıyordu: "Allah hakkındaki mefhumunuzu genişletiniz."⁵³ Bununla beraber, yazar kitabını isimsiz olarak bastırmakta isabetli hareket etmişti, zira Paris Parlamentosu 7 temmuzda bu kitabı hakaretimiz bulmuş, itham etmiş ve yakılmasına karar almıştı. Burada çok şayanı dikkat bir noktaya işaret etmek yerinde olacaktır: o zamanın gevşek hükûmeti böyle hallerde umumiyetle göz yummakta ve daha ziyade işe yaramıyan evrak yaktırılarak esas kitaplar esirgenmekte idi, nitekim bu seremonilerde de bu hükmün icracısı elinde yasak edilen kitabın bir kopyası olduğu halde vazifesinden memnun ve mutmain dönmüştü! Bu muamele kitap için parasız bir propaganda olmuş ve eserin popülaritesini arttırmaktan başka bir işe yaramamıştı.

Bu yüklü yıllarda bilhassa büyük ansiklopedi ile meşgul olmakla beraber, Diderot daha şahsî olan işleri için de vakit ayırabiliyordu. 1749 yılının Haziran ayında, 'Görenlerin istimali için Körler Üzerine bir Mektup' isminde bir kitap yazdı. Bu eserinde, dolambaçlı fakat dokunaklı ve meraklı bir tarzda şu sualleri soruyordu: On sekizinci yüzyılda Allahın mevcudiyeti lehinde kabul edilen münakaşaların körler üzerindeki kıymet ve itibarı ne idi? Kâinatın fevkalâde olan kurulu nizamı hakkında, bu nizam içerisinde bir maksad ve plânın mevcut olduğunu ileri sürerek Allahın mevcudiyetini ispat etmeğe çalışan nazariyenin körler tarafından nasıl telâkki olunduğunu araştırıyor ve aynı sualleri gözleri görenlere de tevcih ediyordu. Bu şümüllü nizama uymıyan sakatlar, ucubeler ve diğer bir sürü zavallılar hakkında ne demeli? Tabii istifa suretiy-

le tekâmül sırasında mukavemet edemiyenlerin bertaraf edilip “en uygun ve dayanıklıların” bekasında ne düşüneceğiz? Bu gibi suallerin sonraki düşünceler üzerinde büyük mana ve tesirleri olmuştur.

Burada Locke'ın bilginin yegâne menbâı olarak ekseriyet tarafından kabul edilmiş olan his intibaları nazariyesinin yeni bir tatbik sahası mevzuubahisti. Meşhur Braille sisteminin tekâmülünden çok evvel temas edilmiş olan bu konu hakkında, yani körlerin psikolojisini izaha yarayacak ve onların eğitimi ile alâkalı faydalı teklifler vardı. Diderot'nun hutsuz tecessüsü başkaları için geçilmez olan maniaları aşıyordu.

Diderot, diğer çalışmaları arasındaki, katarakt ameliyatı geçirmiş bir kör kadının dünyayı tekrar gördükten sonraki muğlak intibalarını da tespit etmek ve kıymetlendirmek için merak sarmış ve çaba harcamıştı. Réaumur isimindeki alim bu ameliyatı tatbik için bir kadın arkadaşını tercih ettiği zaman Diderot kızmıştı. Kızı Madame de Vandeul'ün yazdığına göre, Diderot bu husustaki öfke ve hissiyatını şu hicivli satırlarla ifade etmişti: “bu tercih daha çok ihtiyacı olan ve daha çok faydalanacaklar yerine iki güzel fakat ehemmiyetsiz göze sahip Madame de Saint-Maur için yapılmıştı.”⁵⁴ Bu haksızlığın yüreğini sızlatan bir ukte olarak içinde kaldığı görülmektedir.

Bir çok senelerden beri, Diderot'nun ikamet etmekte olduğu mahallenin papazı yazarın şüphecililiğinin yarattığı tehlikelerden⁵⁵ bahisle polisi meşgul etmekte idi. ‘Körler hakkındaki Mektubun’ isimsiz intişarı, yazarın isminin ‘Felsefi Düşüncelere’ karıştırılması, günün inançlarına aykırı bir çok basılmış ve basılmamış yazılarının mevcudiyeti, ve sonunda da günün otoriteleri nazarında nüfuzlu ve mevki sahibi olan Madame de Saint-Maur’a karşı yapılan küstahca hücum - bütün bunlar on sekizinci yüzyılın keyfi idaresi altında Diderot'nun hürriyetini tehlikeye sokmağa yeter sebeplerdi. Bundan mada, fesad ve kargaşalıktan korkan, bir sene önce Aix-la-Chapelle muahedesiyle kabul ettiği gayri müsait sulh şartlarına karşı halkta uyanan huzursuzluktan tedirgin olan hükûmet ileri derecede bir sinirlilik ve kuşku içerisinde idi.

Bu devir hakkında Marquis d'Argenson şöyle yazmıştır: “son yıllarda aralarında mert Diderot, bir çok üniversite profesörleri, Sorbonne doktorları v. s. bulunan, müteaddit din adamları, bilginler ve yazarlar tev-kif olunmuş ve Bastille hapisanesine sevkolunmuşlardı.”⁵⁶

Binaenaleyh 23 temmuzda, Compiègne'de yazılmış ve yaldızlı büyük “Louis” mühür ve damgasını ihtiva eden ‘açık bir mektup’ o sıralarda Vincennes valisi bulunan Marquis du Châtelet'ye gönderilmişti. Mektupta şunlar yazılı idi:

“Size bu mektubu mert Diderot’yu Vincennes daki şatoma kabul etmenizi ve ikinci bir ihtar kadar orada muhafaza etmenizi bildirmek için yazıyorum. Bu münasebetle, Monsieur le Marquis du Châtelet, Allahın size yardımcı olması için niyaz ediyorum.”

Mutlâkiyetle idare edilen hükûmet şekillerinde tevkif hususunda her hangi bir müddet tayin etmek yahutta sebep beyan etmek lüzumu hissedilmezdi.

Diderot bu suretle bütün tedbirler alınarak kapana kısıtılmıştı. Kısa fakat kalabalık la Vieille Estrapade sokağında, Madame Chatel’in evinin ikinci katındaki küçük ve sade dairesinin kapısına bir sabah, saat yedi buçukta büyük bir gürültü ile vuruldu.³⁷ 1749 yılının 24 temmuz günü idi. Kapı açılınca içeriye refakatında D’Hémery diye bilinen bir adam ile iki kişi daha bulunan Rochebrune isminde bir polis memuru girdi. Daireyi sıkı bir araştırmadan geçirdikten sonra, ansiklopedi yazılarını ihtiva eden yalnız yirmi bir mukavva kutu, yazarın büyük çalışma masasında buna benzer evrak ve ‘Körler hakkında Mektup’ isimli kitaptan iki ciltsiz kopya buldular. Şüpheyi mucip başka hiç birşey tespit edemediler. Madame Diderot bu olaylardan ya hiç bir şey bilmiyordu, yahutta konuşmayı reddediyordu. Polis memuru kocasının tevkifi hakkındaki emirnameyi gösterdi, Diderot - yu itip tartaklıyarak alelacele bir arabaya bindirdi ve halen dolup taşmış durumda olan yakındaki Bastille hapis-hanesine değil, fakat Parisin merkezinden on iki kilometre doğuda bulunan Vincennes kalesine sevketti.

Gidecekleri yere yaklaştıkça ufukta görülen zندان meşum bir heybetle büyümeğe başladı. Orada, duvarlar arasındaki taş merdivenleri yorgun argın tırmanan Diderot, üçüncü kattaki hücrelerine kapatıldı. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse burası daha aşağıdaki rutubetli katlardan daha iyi idi. Fakat o yaz görülmemiş derecede sıcak geçmişti, dar ve yüksekte kalan pencerelerden çok az hava giriyordu. Kitapsız, kalemsiz, kâğıtsız ve arkadaşsız kalan, konuşmağı seven, heyecanlı, hareketli ve arkadaş canlısı olan Diderot, her ne kadar çok kötü muameleye tabi tutulmadıysa da, oradaki uzun günlerin dayanılmaz olduğunu anlamakta gecikmedi.

Bir hafta sonra, bir öğle üzeri, Diderot resmî sorgudan geçirilmişti.³⁸ Hiç düşünmeden ‘Felsefî Düşüncelerin’, ‘Körler hakkındaki Kitabın’ yazarı olduğunu ve bütün diğer ithamları reddetti. Kitap satıcının da ifadesini alan polisler daha iyi biliyorlardı ve bedbaht mahpus hakkında şu kanaati izhar ettiler:³⁹ “itiraf etmeğe mecbur kalacaktır.”

Rousseau’nun sonraları yazdığına göre bu sıralarda Diderot “çok bedbin idi,”⁴⁰ ve yetkililere yazdığı müdafaanamelerinde⁴¹ hareketsizlikten,

dizlerindeki ağrılardan⁶² şikâyet ediyor, bu yüzden üzüntüsünü izhar ediyor, kitap okumasına müsaade ve daha büyük olan bitişik odaya nakledilmesini rica ediyordu. Ne zaman tahliye olunacağını kim biliyordu? “Açık Mektuplar” keyfi idi ve zaman tanımıyordu. İnsan Kralın merhametinin uyanmasını bekleyerek senelerce hapiste kalabilirdi ve bu merhamet bazen de sırf unutkanlık yüzünden hiç uyanmıyabilirdi de. Rousseau arkadaşının tahliyesi ve yahutta kendisinin de hapsedilmesi hususunda Kralın metresi Madame de Pompadour’a sert ve acı bir mektup yazdı.⁶³ Voltaire Madame du Châtelet’ye yazarak akrabası bulunan Vincennes valisi ile birlikte Kralın nezdinde aracılıkta bulunmasını temin etti.⁶⁴ Bunların büyük bir tesiri olmadı, daha ziyade basında hasıl olan hoşnutsuzluk ve ansiklopedi için yatırılmış olan 80.000 Fransız lirası ile bu eserin ikmali için sarfı planlanan daha 250.000 Fransız lirasının akibetinin yarattığı endişenin düşünülmesi gerekiyordu. Basındaki bu kıpırdanış ve haykırışlara göz yumulup kulaklar tıkanamazdı.⁶⁵

Diderot’nun ilk güveni bu kodes hayatında yavaş yavaş sarsılmağa başladı. Sonunda tarziye vermek mecburiyetinde kalacağını takdir ederek kendisine atfedilen suçların çoğunu kabul ettiğine dair imza verdi ve bir ay zından hayatından sonra mücavir şatoda daha iyi şartlar altında yaşamağa müsaade istihsal etti, artık arkadaşlarını kabul edebilecek ve kaçmamak için yemin ettikten sonra etrafı açık parkta da gezinebilecekti.⁶⁶

Ağustos 25 veya o günlerde Rousseau acele ile dostunu ziyarete koştu ve ansiklopediyi çıkaranlardan biri olan D’Alembert kendisiyle beraber gitti.⁶⁷ Bu teşebbüse artık nazarı olarak devam edilebilirdi, fakat Diderot’nun iştirakcilerle basın evlerinin bulundukları Paristen çok uzakta oluşu büyük müşkilât arz ediyordu. O zamanlarda bu iki yer arasında yaya veya epey para tutan araba ile gitmekten başka münakale vasıtası yoktu. Büyük kütüphaneler de Vincennes’den çok uzakta idi. Ekim başlarında, Rousseau’nun sık sık yaptığı ziyaretlerinin birinde idi ki Diderot Dijon mükâfatı için yarışmağa girip kendini meşhur yapan “İlimler ve Sanatlar” hakkındaki muhavereyi yazmağa Jean - Jacques’ı teşci etti.

Nihayet, Diderot, üç aydan fazla hapiste kaldıktan sonra, 3 kasımda tahliye edildi. O da, kendisinden önce Voltaire gibi, şahsan ve bilfiil eski Rejimin keyfi idaresinin kurbanı olmuş ve aynı tecrübelerden geçmişti. Bu acı ders, şüphesiz onun daha sonra yazdığı orijinal ve tehlikeli eserleri hayatı esnasında bastırmamasında mühim bir amil olmuştu.

Diderot’nun Vincennes’den ayrılışından iki ay evvel üzgün babası Langres’ten bedbaht mahpusun iki mektubuna cevap verdi: baba oğlu-

nun evliliği ve bu arada dünyaya gelen iki torunu hakkında henüz haberdar edilmemişti. Bu kadar büyük edebî tegebbüslere girişmiş bulunan ve Vincennes'ta da olsa iradei şahane sayesinde bir tahsisata mazhar olan oğlundan para talep eden bir mektup aldığı zaman şaşkınlığını müstehziyane bir tarzda ifade etti! Filvaki hükûmet tahsisatı günde dört lira idi, fakat tabiatıyla ailesine hiç bir şey verilmiyordu. Bununla beraber baba az çok yumuşadı ve 150 liralık bir çek gönderdi. Aynı zamanda, hapishanede kendisine tekrar bağışlanan kâğıt, kalem ve mürekkebi geçmişte olduğundan daha iyi bir şekilde istimal etmesini tavsiye etti.⁶⁸

En nihayet, 1750 yılının kasım ayının birinci yarısında, Diderot tarafından hazırlanıp yazılan, umumî planı ve abonman şartlarını bildiren Ansiklopedinin izahnamesi çıktı.⁶⁹ İlk hamlede iki bin,⁷⁰ ileride başkalarının da katılmasıyla, iki bin kişiden fazla abone oldu.⁷¹ 1751 yılının haziran ayının son günlerinde, mesai arkadaşı D'Alembert'in yazdığı güzel ve tesirli önsözü ihtiva ederek büyük kıtadaki birinci cilt intişar etti.⁷² Beş seneden fazla müşkilât ve manialardan sonra, bu muazzam eser başarılıydı. Diderot'nun hakiki mesleği artık alenen başlamıştı. Otuz sekiz yaşında, gençliğinin yeni başladığı sıralarda, enerjisinin en verimli çağında süratle nüfuz ve şöhret sahibi olma yoluna girmişti.

DIDEROT VE ANSİKLOPEDI

1

Daha 1728 senesinde, EPHRAİM CHAMBERS isminde bir İngiliz Quaker Londrada bir CYCLOPEDIA, yahutta 'İlim ve Sanatların Alemşümül Lûgatı' isminde büyük kıtada iki ciltlik bir diksiyoner neşretmişti. Fikir mükemmel idi, fakat, Bayle'nin otuz sene evvelki meşhur "Tarihi ve Tenkidi Lûgatı" gibi, bu da tamamiyle bir tek adamın eseri idi ve netice itibariyle dört başı mamur denecek mahiyet ve evsafa değildi. Bu kadar muazzam bir teşebbüsün başarılmamasına bir tek yazarın kudreti کافی gelemezdi. Bununla beraber, eksiklerine ve dört İngiliz lirası gibi yüksek bir fiyata rağmen, Chambers'ın 'Cyclopedia'sı son derece taammüm etti ve on sekiz sene zarfında beş baskı çıktı. Bu sahada, benzer eserler veren bir çok halefleri bulunduğu halde, bu eser, istikbalde diğer memleketlerde ve lisanlarda çıkarılacak olan bu nevi modern danışma kitaplarının habercisi oldu.³

Avrupa kıtasında, Fransada Chevalier de Ramsay' ismiyle tanınan. Fénelon'nun sadık bir müridi olan ve onun biyografisini yazan İskoçyalı birisi vardı. Mart 21, 1737 de Hür Masonların büyüyen teşkilâtının meşriki azamî olan bu zatın,⁴ Avrupadaki "Teşkilâtın bütün alim ve sanatkârlarını" serbest sanatlar, tatbiki ilimler hakkında bilgi toplamağa ve alemşümül bir lûgat halinde bunları dercetmeğe davet etmesinin enteresan bir olay olduğunu zikretmek yerinde olur. Yalnız onun teklifine göre bu külliyata siyaset ve din konuları sokulmıyacaktı. O, şüphesiz Chambers'i kasdederek diyordu ki "böyle bir esere esasen İngilterede başlanmıştı, fakat azalarımızın teşriki mesaisi ile bu eser bir kaç sene içerisinde mükemmeliyete ulaştırılabilir" ve devamla şunları söylüyordu: "biz yalnız teknik kelimeleri ve onların etimolojilerini değil, fakat aynı zamanda her ilim ve sanatın nasıl öğrenilip nasıl tatbik edileceklerini de izah edeceğiz." Bu teklif 1740 yılında teşkilâtın ilk ebedî büyük meşriki azamî Duc D'Antin tarafından da hemen hemen aynı cümlelerle tekrarlanmış ve teyid olunmuştu.⁵

Bu teşebbüs yakında Fransız Ansiklopedisi için bir çok bilginlerin büyük ve lüzumlu kooperasyonu ile başlayacak olan geniş ve planlı programın aynı paralelinde olup ancak ondan din ve siyaset hakkındaki konuların hâzfedilmiş olmasıyla ayrılmakta idi... İkisi arasında bir işbirliğinin mevcut olup olmaması ise ne hemen kabul edilmeli ne de topyekûn reddedilmelidir. Henüz isim yapmamış ve şahsî teşebbüs sahibi Diderot'un o tarihlerde Masonlar teşkilâtına mensup olduğu meçhuldür; ne de Voltaire ve diğer bazı mümtaz ediplerin yaptıkları gibi bilâhare intisap ettiği de malûm değildir. Ansiklopedinin en büyük basımevi sahibi Le Breton ile Masonların bir idarecisi olan Le Breton'un,⁷ son zamanlarda tekzip edilmiş olmasına rağmen, bir ve aynı kimse olduğu tahmin ve kabul olunmaktadır.⁸ Diğer taraftan o sıralarda Masonlar dahilî ihtilâflar yüzünden ayrılıklara düşmüşler ve 1773 ten evvel birbirine sıkı sıkıya bağlı, nüfuzlu bir bünye haline gelememişlerdi.⁹ Binaenaleyh, otoritelerin çoğunun fikri, bu büyük eserin doğmasına başlangıçta Masonların yardımı olduysa da, bunun lâşey mesabesinde olduğu temayülündedir. Bu derece büyük bir müracaat eserinin projesi aşikâr olarak henüz havada, boşlukta idi. Bununla beraber, yüksek Mason liderlerinin bu husustaki resmî beyanları, insanların zihinlerini bu tarafa çevirmiş, bu muazzam eserin yazılması ile baskısı için lüzumlu paranın teminine büyük nispette yardım eden bir çok abonmanların süratle bulunmasına yardım etmiş olabilir. Masonlar tarafından hiç bir alâka ve teşvik görmeden de şüphesiz ki bu eser yaratılmış olacaktı, fakat onların çok yaygın teşkilâtı arasındaki bu alâka bile Ansiklopedinin çok uzun seneler süren yazılış ve basılış için lâzımı gayrimüfarık addedilecek derecede ve önemde bir yardım sağlayamamıştı. 1745 senesinin bir gününde, John Mills isminde bir İngiliz banka memuru ile Godefroy Sellius isminde bir Alman fıkra yazarı, basın evlerinin bulunduğu sol sahilde, Hautefeuille çıkmazındaki André - François LE Breton'un yazıhanesine girdiler.¹⁰ Ellerinde Chambers'ın ansiklopedisinin müsvedde halinde bir tercümesi vardı! İşte böylece aranılan bir fırsat doğmuştu! Ramsay ve Duc d'Antin tarafından ilan edilen Mason projesiyle alâkalı olsun veya doğrudan doğruya kendi keskin ticarî kabiliyet ve sezisinin bir neticesi olsun, LE Breton bu beklenmedik teklif ve fırsata tereddütsüz eğildi. Şubat 25 te, münhasıran kendi namına¹¹ olmak üzere lüzumlu olan hükûmet imtiyazını elde etti. Ertesi ay zarfında -Chambers'ın orijinal iki ciltlik ansiklopedisi dördüncü tab'ından sonra esasen bir misli büyütülmüş olduğundan - bu üç kişi aralarında, dördü metne aid ve biri de serlevhalara ve resimlere ait olmak üzere, beş cilt halinde basmak üzere bir mukavele imzaladılar.¹² Bir izahname ile İngiliz Ephraim Chambers'ten¹³ tercüme edi-

len ansiklopedinin, yahutta evrensel ilimler ve sanatlar lûgatının yakında neşredileceği ilân olundu.

Fakat çok geçmeden Mills, kendileri hesabına hiç bir menfaat sağlamıyan Le Breton'nun istihsal ettiği imtiyaz dolayısıyla, Sellius ile birlikte dolandırıldıklarını ileri sürerek itiraz etti. Binaenaleyh, 7 temmuzda, ansiklopediyi basan Le Breton, tercümanların haklarını kabul ve teslim eden bir muvafakatname imza etmeğe razı oldu.¹⁴ Bununla beraber, çok geçmeden, alâkahılar arasında şiddetli bir kavga oldu¹⁵ ve fiilen yumruk yumruğa girdiler; bunun üzerine yaşlı ve çok muhterem başvekil d'Aguesseau'nun talebi vechiyle esas teşkil eden imtiyaz geri alındı.¹⁶ Le Breton, Mills ve Sellius arasındaki bu anlaşmazlık ve ayrılma olmasaydı, Ansiklopedinin Chambers'in basit bir tercümesinden ibaret kalacağı iddia ve kabul olunmuştur.¹⁷

Projenin talihsiz yaratıcılarından isteyerek veya istemiyerek ayrılan Le Breton bunun üzerine daha büyük bir cüretle yeni teşebbüsler peşine düştü. On ciltlik muazzam, bir eser neşredecekti,¹⁸ fakat bu iş daha büyük mali desteğe ve doğacak tehlikeleri paylaşmağa ihtiyaç gösteriyordu. Kazancın yarısını kendisine ayırarak, Le Breton diğer yarısını her biri Pariste tanınmış basım evi sahibi olan Claude Briasson, Laurent Durand, ve Michel - Antoine David isimlerindeki mesai arkadaşları arasında taksimetmeği düşündü. 21 ocak, 1746 da yeni bir imtiyaz ihсан olunmuştu.¹⁹

Fakat işin esaslı olan metnin hazırlanmasını kim başaracaktı? Birinci mukavelenin feshinden sonra Mills'in tercümelerinin bazıları yeniden satın alınmıştı ve Sellius'te aylarca muhtelif makalelerin karşılıklarını hazırlamağa devam etti.²⁰ Daha 1745 te şöhretli riyaziyeci D'Alembert'e bir müşavir olarak başvurulmuştu.²¹ Hemen hemen aynı zamanda, Gua de Malves adında bir rahip işin yönetimine getirilmişti.²² Bu rahip bir iktisatçı olarak isim yapmıştı, fakat hayalatçı idi ve böyle güç ve uzun vadeli bir işe lüzumlu olan azim ve sebatan yoksundu. Çok çalışkan Diderot, kendileri için Robert James'in altı ciltlik 'Tıbbî Lûgatını' ter dökererek tercüme etmekte olduğu iş ortakları Briasson, Durand ve David tarafından bilinmekte idi. Şubat 1746 senesinde Diderot,²³ ikinci derecede olmakla beraber, bu büyük işe iştirak ettirilmişti.

O senenin sonuna doğru, kararsız rahip Gua de Melves'in ağır işin idaresini yapamıyacağı anlaşılmıştı. Neden bu yeni parlayan yazar Diderot, fikirlerle mahmul, meraklı ve mütecessis, aynı zamanda nadir bir kabiliyetle mütekâsif işlere saatlerce eğilerek onları sonuçlandıran, çok sıkı çalışmalara kendini yılmadan ve yorulmadan verebilen Diderot neden bu işe atanmıyordu? Diderot, esasen Le Breton'nun bu teşebbüsüne mü-

zaheret etmekte olan Başvekil d'Aguesseau'nun tasvibini istihsal etmek üzere onun nezdine gönderilmişti.²⁴ Öğrendiğimize göre Başvekil Diderot ile yaptığı mülâkattan çok memnun olmuştu ve genç muhatabının deha derecesindeki zekâsı karşısında hayranlığını gizliyememişti. D'Alembert matematik kısmın başında kalmak şartıyla Diderot'nun hemen eserin neşriyat genel müdürlüğüne getirilmesine rıza gösterdi. Bununla beraber, dindar Başvekil, dinî ve siyasî konularda belli hudutların aşılmaması hususunda güvenilir sansüre tabi tutulmak üzere ihtiyatî plânlar da vazetmeği ihmal etmedi.

Fakat ansiklopedinin muhtevası sür'atle büyüyordu. Çok geçmeden on yedi cilt haline getirilmesi teklif olundu.²⁵ Basit bir tercüme fikri terk olunmuştu. Chambers'in çok çekici olmıyan ansiklopedisi bu suretle daha cüretkâr davranarak bütün devirler hakkında esash bilgileri verecek bir eser yaratmağa vesile oldu. Bu isim altında yazdığı ve 1755'te intişar eden önemli baş makalesinin ilk kısımlarında Diderot şunları söylemektedir: "hakikatî halde, bir ansiklopediden gaye dünya yüzeyinde dağınımış olan malûmatı toplamak; bunu birlikte yaşadığımız insanlara sunmak, ve bizden sonrakilere nakletmektir, öyle ki geçmiş asırların çabaları ve tecrübeleri gelecek için semeresiz ve faydasız kalmasın; öyle ki daha iyi yetişmiş olacak olan ahfadımız netice itibariyle daha mesut ve daha faziletli olabilsinler; ve öyle ki bizler de nevi beşere lâıyk olmaksızın ölmüş olmayalım."²⁶

İşte böylece, bir kaç satır içerisinde, "Aydınlanma Devri" diye anılacak olan hareketin bütün programı çizilmiş oluyordu. İşte burada, filozofun ilmin tevsiindeki tesirli faydalılığı hakkındaki inancı görülmektedir. İşte burada, eğitim vasıtasıyla tekâmül hakkında ümitvar bir inanca vasil olunmuştur. "Hakikatı bileceksiniz, ve hakikat sizi hür yapacaktır," düsturu bihakkın ansiklopedinin yolunu tayin etmektedir. Eğer, Rousseau'nun belirttiği gibi, beşeriyet çok defa daha iyi bildiği halde daha kötüyü takip ediyorsa, onun bu bedbin ihtarî ancak insanoğlunun iptidai bataklıktan kalkmasının yavaşlığını ispat eder. İlmin aranması ve takip olunması bizim beşerî meselelerimize kolay ve çabuk bir hal çaresi sağlamaz, bununla beraber, bundan vaz geçmek karanlıkta sönük olarak yanan tek meşaleyi söndürmek demek olur. Tabiatıyla şu nokta hatırdan çıkarılmamalıdır ki lüzumlu olan yalnız hadiseler hakkında bilgi değil, fakat akıl, izan, muhakeme ve hüsnü irade ve hüsnü niyettir. Anlaşmazlık "Aydınlanmanın" çok dar ve kısa bir tarifinden ileri gelmektedir. Durmadan artan, fennî ilerlemelere rağmen, beşeriyetin büyük bir kısmı halâ peşin hükümlerini, şahsî menfaatlerini, ve bilinen hakikat karşısında kötileyici ve yıkıcı propagandasından bir türlü vaz geç-

memesinde direnerek, esrarengiz bir ummanın sahilinde durmaktadır. Aydınlanmanın programının neticesiz kaldığını söyleyemeyiz; ancak la-yıkıyla henüz tecrübe edilmeğe bile başlanmadığını söyleyebiliriz.

2

Ertesi yıllar, ansiklopedinin yazılması yavaş yavaş ilerledi ve Diderot'nun masasının üzeri karmakarışık müsvedde ve kartonlarla senelerce yığılı olarak kaldı.²⁷ D'Alembert'in şöhreti ve itibarı sayesinde, her ne kadar bu muazzam esere fazla bir katkıda bulunamadılsa da Montesquieu ve Voltaire gibi büyük şahsiyetlerin de teşrkij mesaisini sağlamak mümkün oldu. Baş müellifin en yakın arkadaşı fakat henüz meçhul olan Rousseau müzik üzerinde yazmağa davet edilmişti. Tanınan üç aylık mühlet zarfında yızlarını verenin yalnız kendisi olduğunu Jean - Jacques itirafatında söylemekte, fakat yazılarının lüzumsuz acelecilik yüzünden pek iyi olmadığını da teslim etmektedir.²⁸ Tedricen daha bir çok kimseler, bunlar meyanında en nihayet Chevalier de Jaucourt ta bu ağır işte vazifelendirildiler; bu sonuncu kendisini harcarcasına çalıştı. Eserin tamamlanıp başarıya ulaşmasında onun yardımı son derece büyük oldu.

1760 yılında Diderot bu şahıs hakkında Mademoiselle Volland'a şunları yazmıştı: "bu adam, son altı yedi sene zarfında vaktini bir o kadar adette sekreter arasında günde on üç on dört saat çalışmak üzere geçirmişti ve böyle bir meşguliyet kendisini usandırmamıştı." Çok yorgun düşmüş olan baş müellif Diderot onunla olan mukavele yüzünden katlanmak zorunda kaldığı mesuliyet ve vicdan huzursuzluğundan bir an için olsun kurtulabilmek gayesiyle iki hafta sonra anlaşmağa son vermediği kararlaştırdığı zaman intibalarını şöyle hulâsa etmişti: "Chevalier de Jaucourt mu? Makalelerini arka arkaya sürdürmekten yorulacağından korkmayınız. Allah onu bu iş için yaratmış!" İşine son verildiğini yahut buna lüzum hasıl olduğunu kendisine bildirdiğimiz zaman, yüzünün nasıl ekşidiğini görmenizi isterdim. Sanki tesellisi ve tazmini imkânsız bir ifade takınmıştı!"²⁹ Hakikaten Chevalier de Jaucourt, daha orijinal olan Diderot'dan oldukça değişik bir tarzda, Ansiklopedinin ustabaşılığını yapmak için yaratılmıştı.

1751 senesinde D'Alembert'in birinci ciltteki önsözü bilginin Francis Bacon'un tecrubî metodu vasıtasıyla genişletilmesi hususunda açık bir tekliften ibaretti. Önsözde, bundan başka, son günlerde 'İlimler ve Sanatlara' sert bir şekilde hücum eden ve bunların beşeriyeti tereddiye sürüklediğini iddia eden Rousseau'ya da dostca temas olunmakta idi.

Aynı zamanda bu adam, D'Alembert'in çok yerinde olan görüşüne göre, Ansiklopedideki teşriki mesaisi sayesinde bu eserin hazırlanmasını hayli desteklemişti,³⁰ onun sarfetmiş olduğu gayret ve elde ettiği muvaffakiyet örnek denecek derecede idi. D'Alembert'in hulâsa ettiğine göre her gün bir az daha artan bu etraflı malûmatı toplamamış olsalardı "noksanlarımız eksilmeyecek ve cahil kalmakta devam edecektik!" Bununla beraber, insanoğlunun daha iyiye gittiğini veya daha faziletli olduğunu ispat etmenin de güç olduğunu kabul ediyordu. Kaydı ihtiyati ile de her tarafa çekilebilen ahlâkî tekâmül veya tereddinin menbaının nerede bulunduğu sualini cevaplandırmaktan kaçınmıştır.

1752 yılının ocak ayının son günlerinde Ansiklopedinin ikinci büyük cildi çıktı. Fakat şubat 7 de, uzun müddet fısıltı halinde devam eden Jesuit'lerin muhalefetleri ve yıkıcı münekkidler faaliyetleri birden bire arttı.³¹ Kralın bir fermanı ile ansiklopedinin teksiri, yeniden basılması ve satılması kati surette yasaklandı. Bu csere "Devletin nüfuz ve itibarını sarsıyor, hürriyet ve ihtilâl ruhunu aşıyor, müphem ve meşkûk tabirler altında günah, dalâlet, dinsizlik ve imansızlığın temelini atıyor bahneleriyle hücum edildi. Bu suretle Ansiklopedinin ihtilâl yaratıcı mahiyeti erkenden anlaşılmıştı.

Bundan başka iki bin abonesi bulunan ve dört büyük basımevi tara-hir olmakla beraber cezri hareket etmeğe zorlanmıştı. "Açık bir mektubu haiz olduğu halde elde mevcut bütün ciltlerle resim ve tabloları havi levhaların ve müsveddelerin kâffesini müsadere etmek üzere Le Breton'un arkasına memurlarını saldı. Avukat Barbier'in hatıratına göre yeni bir tevkif tehdidi altında bulunan Diderot, Sansür umum müdürü ile olan münasebetlerinden faydalanarak ihtiyaten evrakını bizzat Malesherbes'in kendi köşküne naklettiği tahmin edilmektedir. Hükûmetin her şeye el attığı bu sırada kim daha fazla şikâyetle bulunabilirdi?

Bundan başka iki bin abonesi bulunan ve dört büyük basımevi tarafından külliyetli yatırımlar yapılmış olan bu önemli teşebbüs ve hareket karşısında hükûmet daha ileri gidemezdi; havlar fakat ısırılmazdı. Şu noktayı belirtmek gerekir ki Ansiklopedinin bundan sonra intişarı kati surette yasak edilmemişti. Yalnız ilerideki sansür için daha sıkı tedbirler alınmıştı. Şüphesiz burada, bir nevi danışıklı dövüş bahis konusu idi. Muhakkak ki Diderot da muhafazakâr tepkiyi alevlendirmemek için elin-geleni yapıyordu.

Bundan sonra, 1757 yılına kadar senede bir cilt basılmak suretiyle, çalışmalarına devam olundu. 1755 te çıkan V. cilt, D'Alembert'in sekiz ay evvel Şubat başında ölen Montesquieu için yazdığı bir medhiye ile başlamakta idi. 1757 de çıkan VII. cilt bu sefer Cenevre hakkında yi-

ne D'Alembert tarafından yazılan daha tahripkâr bir makale yüzünden büyük gürültü kopardı.

D'Alembert son zamanlarda güzel İsviçre şehrinin banliyosundaki 'Les Délices'te meşhur Monsieur Voltaire'i ziyaret etmişti. Orada bazı Protestan rahiplerle tanıştı ve konuştu ve şüphesiz Voltaire'in tesiri altında kalarak ondan aldığı cesaret ile ortalığı dehşete salan³² iki nokta hakkında tafsilâtli ve dokunaklı yazılar yazdı. Bu yazılardan birisi sık sık ağırlandıkları 'Les Délices'in hür havası içinde ve sihirleyici fakat sapık sahibinin tesiri altında Deism ve anti-trinitarian hakkındaki düşüncelerini medheder mahiyette idi. Lâkin dört divar arasında fikir beyan etmek başka şey; böyle açık fikirleri henüz tassup içerisinde bulunan efkârı umumiyeye alenen bildirmek başka bir şey idi. D'Alembert'in ikinci yazısı ki Voltaire tarafından heyecan ve tasviple kabul edilmişti, eski yasakları artık terkederek Calvinist bir müstahkem mevki halinde olan Cenevrede bir tiyatro tesisi hakkında idi.

Bu son teklif yalnız rahiplerin değil, fakat aynı zamanda ilim sevenler cemiyetinin birinci derecede dostu ve sevileni olup halen Parisin kuzeyindeki Montmorency'de oturmakta olan Jean-Jacques Rousseau'nun da muhalefeti celbetmişti. Rousseau, Cenevrede bir tiyatro açılmasının doğuracağı kötülükleri ahlâki yönden tahlil eden ve ağır bir lisanla yazdığı bir mektubu D'Alembert'e göndermekte gecikmedi. Önlenmesine geç kalındığından sahneye Pariste artık müsaade olunmalı idi, fakat Cenevrede böyle bir hareketle oraya lüks ve ahlâk düşüklüğü sokulmuş olacaktı ve her bakımdan bu mazbut şehre has ezeli masum ve sade hayatı zedeleyecekti. Esasen kendisini gülünç hale sokan Rousseau'nun iddialarını böyle kısa bir hulâsa ile haklı çıkarmak güçtür. Onun noktai nazarından en önemli cihet Birinci ve İkinci Mülâkatlarında çok kuvvetli olarak müdafaa edilen ahlâkiyat üzerindeki görüşlerinin devamlı olarak teyidinden ibaretti. Onun bütün büyük eserlerinin ruhunu teşkil eden bu telâkkidir. Fakat muhasımlarının da Aristo usulünce "komedinin kusur ve kötülükleri kahkaha ile düzelttiğini ve trajedinin de ihtirasları temizlediğini" ileri sürmeleri ve müdafaa etmeleri kolay olmamıştır. Böyle aceleye getirmekle tiyatroyu ne müdafaa etme ne de hücumla maruz bırakmanın doğru olmayacağı aşikârdı. Rousseau peşinen ikna ve ilzam edici bir tarzda cevap vermişti: "sahne malik olmadığımız ihtirasları uyutur, tasfiye eder, malik olduklarımızı ise canlandırır!"³³ Tabiri diğerle, arzulamadığımız takdirde ahlâki bir ders almağı reddederiz.

Malesherbes tarafından resmen sansür olarak seçilen D'Alembert, Jean-Jacques'ın kendisine karşı yazmış olduğu mektubun intişarını nazikâne tasvip etti, ve eski dostunun hücum ve tarizlerine kibarca fakat

oldukça acı bir lisanla cevap vererek onları reddetti. Rousseau mektubunun mukaddemesinde Diderot ile olan bedbaht ayrılışa zımnen temas etmişti. Cenevrede devamlı bir tiyatronun kurulmasına karşı olan hareketi Rousseau'nun teşci etmesi açıktan açığa Voltaire'in husumetini de üzerine çekti. Başlangıçtan itibaren fikir sahasında iki ayrı kutupta bulunmakla beraber bugüne kadar zahiri bir dostluk ve karşılıklı saygı içinde bulunan iki filozof arasında bundan sonra yalnız şiddetli bir husumet hüküm sürecekti. Ansiklopedide D'Alembert'in Cenevre hakkındaki makalesine karşılık olarak yazılan mektup bu suretle Rousseau, Voltaire, Diderot ve D'Alembert'in her dördünü de ilgilendirmektedir. Bu andan itibaren Jean - Jacques diğerlerinden tamamiyle ayrılacak ve kendi münzevi, münferid yolunda yürüyecektir. Her ne kadar ileri sürdüğü yeni telâkkilerden sonra da tiyatroya mümanaat etmekten kendini alamadıysa da, Rousseau hücum için seçtiği zaman itibariyle Diderot ile Voltaire'in nazarında büyük felsefe davasına ihanet etmekte idi. "Kardeşler" taksime uğramıştı. Jean - Jacques sadece yalancı bir kardeş idi ve onun ayrılması afvedilemezdi. Sansüre ve kanuni takyidata karşı olan acı mücadelede, yarı cezrî yarı muhafazakâr olmak suretiyel Rousseau yalnız başına yürümeyi tercih etmişti. Bundan dolayı bir zamanlar kendi arkadaşlarının teşkil ettiği gruptan husumet ve kötü muamelelere muhatap olması tabii idi. Jean - Jacques'ın buhranlı bir zamanda ansiklopedinin düşmanları ile birleştiği görülmektedir.

3

Çünkü çok geçmeden Ansiklopedi şimdiye kadar görülmediği bir şiddetle tehdit olunmaya başladı. Bir çok merkezlerden yeni bir tenkil hamlesi için tahrikler yapıldı. Bizzat ansiklopedistlerin kendileri havuzlardaki kurbağa bağrırmalarından galat "Cacouacs" çirkin tabiri ile çağırılmakta ve gülünç mevkie düşürülmekte idiler! En nihayet, 8 mart, 1759 da da 1746 da Ansiklopediye bahşedilmiş olan imtiyaz Kraliyet Konseyi tarafından lağvedildi.³⁴ Büyük teşebbüs artık kati surette durdurulmuştu.

Cenevre hakkındaki makalesi münasebetiyle şiddetlenen acı tenkidlerden itibaren bir seneden fazla bir zaman boyunca D'Alembert'in sabır ve tahammülü gittikçe tükenmekte idi. Hakikaten, 1758 ocak sonlarına doğru Voltaire'e gönderdiği bir mektupta yazarların Ansiklopediyi terketmelerini ve kendi kanaatine "belki de hiç gelmiyecek"³⁵ olan daha müsaîd bir zamanda bitirmelerini teklif etti. En nihayet, kendisi nevmidi içerisinde bu işten çekildi.

Voltaire, kendi hesabına mutad gayret ve enerjisi ile Ansiklopedinin İsviçrede, Lausanne'da basılmak üzere oraya nakledilmesini ileri sürdü,³⁶ fakat Diderot, başka bir memlekete taşınmanın doğru ve pratik olmayacağını takdir etmekte gecikmedi. Samimi olarak da "eserin başka bir memlekette bitirilmesi projesinin bir hayalden ibaret olduğunu söyledi."³⁷ Ansiklopedi bir çok mesai arkadaşlarından uzakta, Parisin zengin kütüphanelerinden, bu teşebbüs uğurunda büyük yatırımlar yapan Le Breton, Briasson, Durand ve David'den, kısaca eserin nihai kaderinin bağlı bulunduğu 4000 den fazla aboneden uzakta ikmal edilemezdi.³⁸ Hakikaten, büyük sadakat gösteren abonelerden hiç birisi, hükûmetin zorlamasına rağmen ne tazminat ne de paralarının geri verilmesini istemediler.³⁹ Bundan başka, Diderot "iş terketmek arkamıza düşen fitnecilerin istediğini yapmak demek olacağında"⁴⁰ ısrar ederek bunun büyük bir hata olacağını söyledi. Onun iddiasına göre bu işe girişenler cesaretle çalışmalarına devam etmeli ve "mazide olduğu gibi, sansürlerin budalalıklarından faydalanılmalı idi." Bu mücadeleci bir adamın cevabı idi.

Bu karışıklık ve şaşkınlığın ilk anlarından sonra, hiç kimsenin itiraz edemeyeceği resim ve levhaların ciltleriyle devam olunmağa karar verildi. Bir defa levhalar çıktıktan sonra lüzumlu izahatı verecek metin etrafında büyük bir talep olacağı şüphesiz idi. Çok geçmeden Diderot ve Le Breton esaslı ciltlerin de hazırlanması ile meşgul olmağa karar verdiler, ve yanlış bir başlık altında, muharrirlerle müelliflerin isimlerini vermeden gizlice bastırılmalarını sağladılar. Geçmişte devamlı gürültü ve karışıklıklara sebebiyet veren bir metod olan birer birer tevzi etme yerine bütün ciltler saklı tutulacak ve sonunda bir çırpıda dağıtılacaktı. Bu takdirde yeni şikâyet ve vaveylâlar koparılacak olursa olumlu hiç bir tesir yaratmadan önlenmiş olacaktı. Geri kalan on cilt nihai bir bomba infilâkı gibi meydana çıkacaktı.

Böylece Diderot, Chevalier de Jaucourt ve diğer bazı arkadaşları çabalarına devam ettiler. Aralarından muvaffak olamıyanlar çıktıkça Diderot ortaya atılarak çok defa gediği kapatıyor, lüzumlu ve eksik makaleleri zaman geçirmeden yazıyordu. eylül 1761 de Diderot bütün müsveddeleri matbaaya teslim etmiş ve büyük bir saadet içerisinde metnin bittiğini ve bundan sonra münhasıran resim ve levhalarla meşgul olabileceğini bildiriyordu.⁴¹ Fakat halâ yazılanların gözden geçirilmesi ve mürettip hatalarının düzeltilmesi gibi ağır bir iş kalıyordu.

Bir noktada Diderot, levhaların hazırlanması hususunda Sarasenler hakkındaki makalesini gözden geçirmek ihtiyacını hissetti. Birden bire aklını oynatmış gibi haykırdı. Makaleyi basan Le Breton, yazıyı habersizce kontrol etmiş ve Diderot'nun bilhassa gurur duyduğu kısımları

hazfetmişti. Bu kısımlar Diderot'nun tahrik edici fikirlerini ihtiva ediyordu." Bu suretle Le Breton kendisini emniyete almış oluyordu. Bastille'de kralın misafiri olmağı arzu etmiyordu ve nihai ciltlerin çıkmasının da önlenmesini istemiyordu. Diderot Le Breton'a acı bir mektup yazdı. Bundan böyle aralarındaki münasebetler sıkı surette resmî kalacaktı. Fakat olan olmuştu. Muazzam ciltler basılmıştı, ve dört ortak naşirler attıkları adımdan artık geri dönmeyeceklerdi.

Diderot'nun kızı, Madame de Vandeul'e göre çok kızmış olan müellif kendi istimali için, didiklenmiş makalelerin orijinal şekline irca edilerek, yeni hususî bir ansiklopedinin basılması hususunda Le Breton'u ikna etti. Madame Vandeul bu ansiklopedinin büyük Catherine tarafından satın alınan kütüphanesiyle birlikte Rusyada bulunduğunu yazmıştır. Diderot'nun mübalâga yapmaya olan malûm temayülü ve madame de Vandeul'ün irtikâp ettiği hatalardan dolayı bu olaya uzun zaman ihtimal verilmemiş ve şüphe ile karşılanmıştı. Hangi naşir bir tek adamın menfaati için koca ansiklopedinin yeniden basılmasının icabettirdiği masraflara katlanırdı?

Bununla beraber, 1933 yılının ilkbaharında, Baltimore'lu Mr. Douglas H. Gordon bir kitap kataloğu ele geçirdi ki burada ansiklopedi ile birlikte Diderot'nun kendi el yazısıyla tashih edilmiş 300 sahifeden fazla bir ilâve ciltten de bahsedilmekte idi. Bunun tetkikinden bu ciltteki makalelerin Le Breton tarafından ansiklopedinin basılmasından önceki orijinal şeklini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Kırmızı sahtiyan ile çok güzel ciltlettirilmiş olan bu takımın on sekizinci asırdan, doğrudan doğruya Le Breton'nun kendi kütüphanesinden geldiği anlaşılmaktadır.

Üzerinde Rus Genel Kurmaylığının isim ve damgası vardır. Rusya-da bir grup Alman müşteriye satılmıştı. Oradan da en son Amerikaya nakledilmiş ve Mr. Gordon'nun hususî kütüphanesine girmişti. Mr. Norman L. Torrey'nin sahibi ile birlikte dikkatli inceleme Le Breton'nun çıkarmış olduğu kısımların mahiyetini, Diderot'nun bu cüret ve müdahaleye rağmen makaleleri tekrar bir araya getirterek ciltletmekteki mehareti ve naşirin çok dikkatli ve tedbirli müdahalesi sayesinde eserin kıymetinden fazla bir şey kaybetmediğini göstermektedir, zira daha sonraki baskılar sansürün bütün şiddeti ile tatbik olunduğu ve naşirlerle müelliflerin çok kötü muamelelere tabi tutuldukları o zamanlardaki baskılardan farklı olmamıştır. Böylece zuhuratın garip bir teselsülü ve takdire değer eksiksiz bir araştırma Madame de Vandeul'ün görünürde inanılmaz hikâyesinin esastan doğru olduğunu ispatlamaktadır. Bu bazen ilk derece şahitlerinin lâıykıyla dinlenmeden reddedilmesinin doğuracağı tehlikeye karşı bir dersttir.

Ansiklopedinin, on büyük kütada cilt halindeki son yarısı en nihayet 1765 yılında vilâyetlerde ortaya çıktı.⁴³ Onların Pariste dağıtılmasının tehlikeleri hususunda elân tereddüt vardı. Hakikaten, ertesi yılın ilkbaharında bir kaç takım tevzi olunduğu zaman Le Breton'nun korktuğu başına geldi ve bir hafta Bastille'in karanlık duvarları arasında kalmaktan kurtulamadı.⁴⁴ En nihayet, 1766 yılının yazında diğer abonelere tevziat yapmak şerefine nail olundu.⁴⁵ Her ne kadar, belirtildiği gibi bütün yazı ve baskı işleri Pariste yapıldıysa da eser kaçamak bir yol iltizam etmek gerekçesiyle İsviçrede, Neuchâtel'de Samuel Faulche'un basımevinde basılmış gibi gösterilmişti. Buna tabiatıyla kimse inanmamıştı, fakat yetkililere açıktan açığa karşı koymamak için tatbik olunmuş bir manevra idi. Bu hareketlere göz yummak, hakikaten, efkârı umumiyeye fikir ve yazı hürriyeti tanındığı halde, halâ sansürün meriyette olduğu bir zamanda gayet tabii idi. 1772 de resimlerle levhaları ihtiva eden on birinci cilt çıktı ve böylece, en nihayet büyük eser tamamlanmıştı.⁴⁶ Diderot tam yirmi altı sene bu esere kendini vermişti. Belkemiğini sızlatacak kadar ağır çalışması, gayreti, cesareti ve azim ile sebatı sayesinde bu uzun muharebeden muzaffer çıkmıştı.

4

Pariste, Rue Taranne'daki apartmanının altıncı katındaki dairesinde, 2.20 metre yüksekliğinde çam tahtasından yapılmış kütüphane raflarında sıralanmış olan her biri 42 cm. yükseklikte, 8 cm. kalınlığındaki dev ciltlere baktıkça Diderot büyük başarısından dolayı haklı bir gurur ve o zaman için ağır yükten kurtulmanın rahatlığını ve serbestliğini hissetmiş olmalıydı. Her biri çift sütun halinde 900 sahife metin ihtiva eden on yedi cilt ile gayet sanatkarane yapılmış ve işlenmiş resimlerle levhalar ihtiva eden on bir cilt! D'Alembert'in önsözünde belirttiği gibi kitap, 'yazarlar cemiyetinin' bir eseri idi, fakat Diderot'nun tükenmez enerjisi ile sebat ve metaneti olmasaydı bu teşebbüs hiç bir zaman başarıya ulaşamazdı. Arkaları yaldızlı harflerle yazılmış ve süslenmiş güvez rengindeki göz alıcı bu ciltler onun on sekizinci yüzyıldaki şöhretinin başlıca sebebi ve esası idi. Onun ferdî eserlerinin çoğu ancak sonraki kuşaklara malûm olabilmisti.

"Kara! Kara." diye sevinçle haykırdığı zaman⁴⁷ acaba arkasından nedamete de düştü mü ve artık Roma İmparatorluğunun inkıraz ve sukutu hakkında yazılacak başka bir şey kalmayınca nedamet eden Gibbon gibi nazarlarını büyük eserinin tamamlanmasıyla açılan acaip gedige çevi-

rerek düşünmeğe koyuldu mu? Böyle davranmak çok muhtemel ve beşeridir. Her nasıl olursa olsun, onun düştüğü bu edebî esaret hakkında Diderot'ya acımak ve kendisini hayatının en güzel yılları olan otuz üçten elli dokuz yaşına kadar meşgul eden bu eser olmasaydı yazabileceği başka bir çok orijinal kitaplar bulabileceğini düşünmek tabii ve yerindedir.

Aksine ansiklopedi mütevazî olmakla beraber Diderot'yu kıtkanaat geçinmekten kurtaran muntazam bir gelir sağladı ve o da hayata bundan böyle güvenle bakmaya başladı. O, onu basit ve tatsız tercümelerden kurtardı ve bilginin yayımı için onu daha geniş, daha kesin bir ilham ve gaye ile techiz etti. Bundan başka, boş saatlerinde daha cazip sahalardaki edebiyat araştırmaları şüphesiz günlük çalışmalarında hasıl ettiği tezaad ve değişiklik yüzünden ileri gelmekte idi. Bildiği gibi, bu çok orijinal eserler büyük çapta ölümüne kadar neşredilememişti. Catherine II. den gelen tahsisatı olmadan önce, eğer Ansiklopedinin sağladığı müemmen geliri olmasa idi, Diderot kendi başına rahat ve lüks içinde yaşamayı asla başaramıyacaktı - ve İmparatoriçenin de bu alicenaplığı bu önemli ve meşhur işin başında direktör bulunmasından ve sağladığı başarıya karşı bir atıfetten ibaretti. Ansiklopedi olmasa idi, elinden çıkacağına hayranlıkla inanılan şaheserler yerine belki de para kazanmak uğrunda bir çok tercümeler yapmakla yetinecekti. Yalnız şu kadarını biliyoruz ki 1732 den 1742 ye kadar olan kararsız ve serbest kaldığı on sene zarfında Diderot, devamlı kıymeti haiz hiç bir şey yazmadı.

Hulâsa olarak, Ansiklopedi ona beşerî bir ihtiyaç olan sıkıcı günlük çalışmaları arasında boş zamanlarını da değerlendirme imkânını sağladı ve onun avare ve dönecek mizacını düzelterek başboş ve kararsız bir hayat sürmekten kurtardı ve çok çalışkan, müstakar, vakur bir yazar olmasına yardım etti. Ansiklopedi olmasa idi, Diderot'yu bugün en karakteristik vasıflarıyla Diderot yapan o harikulâde deha parıltı ve çıkışları aslâ meydana gelmemiş olabilirdi.

Ağustos 1774 de, XV. Louis'nin vefatından sonra, Voltaire ansiklopediyi medheder ve eğlendirici mahiyette bir risale neşretti. İddia ettiğine göre bu hikâyeyi kendisine müteveffa kralın uşaklarından biri nakletmişti. Rivayete göre Kral bir gece, ufak bir davetli grubu ile, Versailles'a mücavir küçük fakat daha teklifsiz ve sıcak bir muhit teşkil eden Trianon sarayında akşam yemeğini yemekte idi. Konuşma Evvelâ av, sonra barut ve en nihayet barutun nasıl yapıldığı üzerinde toplandı.

Davetliler arasında bulunan Duc de Nivernais şöyle konuştu: "Ne acıdır ki Versailles parkında her gün bıldırcın avlanmakla meşgul olduğumuz ve hududlarda insan öldürmekle uğraştığımız ve bazen kendimiz

de öldüğümüz halde halâ bu işler için kullandığımız maddenin ne olduğunu bilmiyoruz."

Madame de Pompadour söze karışarak şöyle dedi: "Heyhat! Her şey hususunda aynı durumdayız. Yanaklarıma sürdüğüm allığın ter kibini bilmiyorum ve giydiğim ipek çorapların nasıl yapıldığını sorsalar şaşkına dönerim."

Duc de la Valliere ise "Herbirimize yüz İspanyol altınına mâlolan ansiklopedik lûgatlarımızın haşmetli Kralımız tarafından müsadere ettirilmiş olması ne yazıktır. Böyle olmasaydı ansiklopedide bütün bu soruların cevaplarını bulacaktık," diye ilâve etti.

Kral o zamana kadar neşredilmiş olan yirmi bir büyük kıtadaki cildin Fransız Krallığı için çok tehlikeli olduğu ihbar edildiği için onların müsaderesini istemişti. Bununla beraber, yemeğin sonuna doğru ansiklopediyi getirtmek üzere gönderdiği üç genç adam her birinin kollarında yedişer cilt olduğu halde iki büküm avdet etmişlerdi. Barut hakkındaki makede Duc de la Valliere'in vermiş olduğu formülün doğru olduğunu gördüler. Madame de la Pompadour eski İspanya allığı ile modern Paris allığı arasındaki farkı öğrendi. Kendisine eski Yunan ve Roma hanımlarının da bir çeşit allık kullandığını söylediler. Resim ve levha ciltlerinden birinde, dikkatle çizilmiş olan makinadan çorapların nasıl yapıldığını gördü.

"Ne mükemmel bir kitap!" diye haykırdı. "Haşmetmeap her şey hakkında bir hazine olan bu eseri yalnız kendiniz sahip olunuz ve kraliyetimiz içerisinde her şeyi yalnız kendiniz bilirsiniz diye mi müsadere ettirirsiniz?"

Orada bulunanlardan herbiri kendisini en çok ilgilendiren şeyleri araştırmak için eserin ciltleri üzerine kapandı. Kral tacının hak, salâhiyet ve imtiyazları hakkındaki yazıları okudu.

Ve şu mütalâayı beyan etti: "Doğrusunu isterseniz bana bu eser hakkında neden o kadar fena şeyler söylediklerini bilmiyorum."

Buna Duc de Nivernais şu cevabı verdi: "Haşmetmeap görmüyor musunuz ki bunlar yapılan işin çok iyi olduğundandır. Halk her hangi sahada olursa olsun bayağı, faydasız ve budalalara hiç bir zaman hücum etmez. Eğer hanımlar aralarına son gelen hanımla alay ederlerse muhakkak ki o kendilerinden daha güzeldir, daha şirindir.

Coigny Kontu da şu hitabede bulundu: "Haşmetmeap ülkenizde ilim ve sanat hakkında her şeye vakıf olup onları gelecek nesillere nakletmek kudretindeki şahsiyetlere sahip olmakla siz dünyanın en mesud insanısınız. İğne yapmaktan top dökmeğe kadar her şeyi yapmaya imkân-

lar var ve her şey elinizin altındadır. Siz, memleketinizde doğup bütün dünyaya hizmet eden bu kırattaki adamlar için Allaha dua etmelisiniz. Diğer milletler ya ansiklopediyi satın alacaklar, yahutta kaçak olarak kopya edeceklerdir. Eğer arzu ederseniz bütün mal mülkümü müsadere ediniz, fakat ansiklopedimi bana geri veriniz.”

Bunun üzerine Kral dedi ki: “Lûzumlu ve faydalı olmakla beraber bana bu eserde bir çok yanlışlar bulunduğunu söylüyorlar.”

Coigny Kontunun cevabı şöyle oldu: “Haşmetmeap ihsan buyurmuş olduğunuz yemekte iyi pişirilmemiş iki çeşit yahni vardı. Onları yemedik, bununla beraber ziyafet fevkalâde idi. Muvaffak olunmamış o iki yemekten dolayı bütün yemekleri pencereden dışarıya atacak mıydınız?”

Hikâye Voltaire'in karakteristik olan kısa, ince ve efsunlayıcı ifadeleriyle anlatılmaktadır.” Ansiklopedinin kıymeti canlı bir diyalog halinde gösterilmektedir. Bununla beraber, eğer her hangi bir okuyucu bu hikâyenin harfiyen doğru olduğunu kabul etmeğe temayül ederse, tereddüt etmesi iyi olur. Bu hikâye ve kıssada kendisinden en çok bahsedilen Madame de Pompadour 1764 de ölmüştü. Barut ve allık hakkındaki makaleleri ihtiva eden XIII ve XIV. cü ciltler son oncilt arasında 1765 yılının sonlarına doğru, taşrada ortaya çıkmış, 1766 dan önce Parise ve Versailles'a girememişti! Bilmiyerek ve yahutta lâkaydi ile Voltaire bir tarih yanlışlığı (anacronism) irtikâp etmişti. Fakat, hayali de olsa bu saray sahnesindeki ahlâki ve manevi ders devam etmektedir. Dar görüşlü iftiracı ve gericilerin kötölemelerine rağmen ansiklopedi var olacaktı.

5

İşleyen sansüre rağmen Diderot'nun fikirleri yayma hususundaki kurnaz metodlarından birisi basit gramer tarifleri veya müteradiflerin izahı maksadiyle kaleme aldığı kısa ve masum görünüşlü makaleleri idi. Meselâ anarşi kelimesinin kullanılışını anlatan bir kaç satırda şu neticeye varmaktadır: “Her hükûmetin anarşi veya istibdada temayül ettiğini kabul edebiliriz.” On sekizinci yüzyılda Eski Rejimde ifrata kaçan bu iki uç nazarı itibara alınmalıdır. “Çoğunluk ne zaman haklıdır?” sorusunu aynı isimli bir makalesinde mevzuubahsetmektedir. “Her şeyde, fakat yalnız uzun bir zaman sonra,” diye kendisi cevaplandırmaktadır. Suçlu isimli makalesinde yazar sevdiği fikirlerinden birini teyid etmektedir; bu hususta şöyle demektedir: “İradei cüziye diye bir şey yoksa yalnız iyilik yapan ve yalnız kötülük yapan insanlar var demektir; fakat bununla beraber insanlar iyi veya kötü tarafa dönmeğe muktedirdirler. İyi ör-

nekler, öğütler, cezalar, medhedişler, ayıplamalar ve kanunların hepsinin tesiri vardır. Suçlu bahtsız mirasın kurbanıdır." İftira ve yalan hakkın-da ne demeli? Fontenelle'e lâıyk bir cümle ile Diderot şöyle demektedir: "İnsanoğlu en az bildiğı şeye olan kuvvetli inancı kadar hiç bir şeye inanmaz. Başka bir deyimle beşeriyetin büyük bir kısmı her şeye kınma ve batıl itikatlara saplanma sayesinde oldukça iyi bir hayat sürmektedir. İnsanlar çok defa hakikat karşısında tedirgin olmaktadırlar. Diderot'nun usulünün bir çok başka örnekleri daha zikredilebilir. Sansürle olan savaş-larında grameri bile maksadı uğrunda kullanmağı başarmıştır. "Vur ve yumruğunu gösterme," Voltaire'in ısrarla üzerinde durduğu bir nasihat-tir.⁴⁹ Akıllı olana bir kelime yeter.

İşkence üzerindeki makale mühimdir. Diderot çok manidar olarak şu müşahedeyi vermektedir: "İngilterede her türlü işkence lağvedilmiş-tir." On yedinci asrın meşhur 'Karakterler' yazarı La Bruyère'den ay-nen alınan aşağıdaki cümle doğrudan doğruya nakledilmektedir: "İşken-cenin tatbiki bünyece zayıf olan masum bir insanı suçlandırmak için ve bünyece kuvvetli yaratılan kabahatlı bir insanı haklı çıkarmak için amir bir usuldür." Bir kaç sene sonra Voltaire'in Felsefi Lûgatine yaptığı ilâ-velerde aynı fikir kullanılmıştı.⁵⁰ Bu, on sekizinci asırda Fransada suç-lulara reva görülen zulüm ve işkenceye karşı atılmış tesirli bir kamçı dar-besi olmuştı.

Hükümdarlar hakkındaki makaleye avdet ediyoruz. Selefi bşarahip Fénelon ile aynı fikirde olan Diderot" insanlar cemiyet içerisine mesud olmak için girmişlerdir. Fakat tecrübe bize her zaman öğretmektedir ki insanların kudreti ne kadar büyük olursa ihtirasları onu o nispette su-istimal etmeğe sevkeder." Diderot tekrar olarak İngiltereden bahsederek orada kralın nüfuzunun Parlamento tarafından temsil edilen millî irade ile tahdit olunduğuna işaret etmektedir. "Ne kadar mutlâkiyet sa-hibi olursa olsun o memleketin dinine olduğu gibi Devletin müesses ka-nunlarına da müdahale edemez... Bundan mada, adalet ve muhakeme yo-lunda hareket etmeğe mecburdur." Büyük bir şahsiyet sahibi olmıyan ve kendine güvenemiyen XV. ci Louis'nun tabiatıyla mantıkî ve insani olan bu hükmü benimsemesi beklenemezdi. Bu istibdada karşı sert bir mey-dan okuyuştu.

Din hakkında Diderot her istediğini söyleyememiştir.⁵¹ Bununla bera-ber, bu konuda söylediğı hayret vericidir. Mukaddes Ekmek isimli ma-kalesinde şöyle yazmaktadır: "Din abideleri takdir etmek, kulak ve göz-leri tatmin etmekten ibaret olmayıp Yaratıcı samimi olarak saymak ve sevmek ve hazreti İsanın yolundan yürümekten ibarettir.... Komşumuzu kendimiz kadar sevelim.... Allahın emrettiğı din tamamiyle bundan iba-

rettir; bu ise insanların hiç tatbik etmedikleri cihettir." İnsan çok defa günlük hayatında Altın Devrin kolay olmyan esaslarını tatbik edeceği yerde daha gösterişli olan merasimlerle anlaşılmıyan ihtifalleri tercih etmektedir. On sekizinci yüzyılın diğer liderleri gibi Diderot, basit iyi ah-lâk akidesini telkin etti.

Diderot'nun ansiklopedideki en orijinal katkılarından birisi, başlan-ğıçtan beri olduğu gibi, iş ve imalâttaki ameliyelerin tafsilâtlı tasvirle-rinde görülen malûmattır. Bu tasvirler çok ince ve mükemmel surette çizilmiş resim ve levhalarla daha da faydalı hale sokulmuştu. İngiliz se-lefine izafe ederek Diderot tarifnamede şöyle demektedir: "Chambers Fransız yazarlarımızdan tercüme ettiklerine hemen hemen hiç birşey ilâ-ve etmedi. Bundan dolayı bu hususta her yazdığımız şey hakkında doğ-rudan doğruya işçilerle temasa geçmek mecburiyetinde kaldık."

Devam ederek "bu suretle Pariste ve bütün ülkedeki en kabiliyetli sanatkârlara başvurduk. Onların işyerlerini ziyaret etmeğe, onlara sualler sormağa, söylediklerini not etmeğe, fikirlerinden faydalanmağa, meslek-lerinde kullandıkları terimleri kaydetmeğe, bu kelimeleri sıralamağa, on-ların izahını yapmağa, bize malûmat sağlıyanlarla buluşmağa ve (kaçı-nılmaz bir tedbir olarak) bir grubun yetersiz, muğlak ve natamam ola-rak anlattıklarını başka gruplardan öğrenmek için sık sık ve uzun mü-iâkatlar tertip ederek bunların doğruluğunu tespit etmeğe koyulduk. Kırk sene çalıştıkları halde kullandıkları makineler hakkında hiç bir şey bil-miyen insanlara rastladık... Bir çok defa başkalarına daha iyi imalât yap-malarını göstermek için kendimiz bizzat makineler edinmek, onları kur-mak, işletmesini öğrenmek ,amele ve çırak gibi çalışmak mecburiyetin-de kaldık."

"İşyerlerine ressamılar gönderdik. Onlar lüzumlu olan her tarafını eksiksiz olarak makine ve aletlerin resimlerini ve planlarını çizdiler." Ba-zı hallerde, büyük ve karışık makineler dökülüyor, iyice öğretebilmek için parça parça kurulup resimleri ve planları öyle çiziliyordu.

Diderot'nun kendisine has ve sık sık bahsedilmiş olan metodlarını hiç bir değişiklik yapmadan anlatmış bulunuyoruz. Bununla beraber, son zamanlarda Madame de Vandeul'den kalan yazı ve vesikaları titizlikle in-celeyen Mr. Herbert Dieckmann her kes tarafından kabul edildiğinin hi-lâfına bütün bu işlerin ve bilhassa makalelerin bizzat ve yalnız Diderot'-ya aid olmadığına işaret etmiştir.³² Çok tabii ve haklı olarak ele geçire-bildiği zaman mütehassısların yazılarından iktibas etmiştir. Bir çok ame-liyeler muhakkak ki ne kadar zeki olursa olsun her hangi bir amatörün içinden çıkamıyacağı kadar karışıktı. Bununla beraber, Diderot'nun bil-giye ilâve ettiği katkı en orijinal cinstendi ve bunu da en mükemmel şe-

kilde sağlaması aslâ ihmal etmedi. Bundan dolayı barut ile alılık hakkındaki makaleleri tetkik ettiği zaman izhar ettiği takdir ve hayarlığa şaşmamalıdır. Bu, medeniyetin maddî tarafının şekillendirilmesinde mekanik sanatların öneminin yeni bir itiraf ve tasdiki demektir.

6

Ansiklopedi, çoğu liberal veya muhafazakâr eğilimleri bakımından birbirlerine zıd fikirler içinde, fakat hepsi ESKİ REJİME karşı az çok mücadele halinde bulunan çok sayıdaki yazarları kuvvetli bir vahdet haline getirdi. "Felsefe Partisi" diye isimlendirilen topluluk yalnız intişarı bile uzun ve acı bir çatışmadan sonra başarılabilen bu büyük ciltler sayesinde ve onların etrafında teşekkül etmişti. Bundan başka, o zaman için az sayılmıyan bin lirayı hemen ödemeğe amade dört binden fazla abone vardı.⁵³ Ansiklopedi efkârı umumiyeiy kazanmış ve etrafında cemiyetin mevcut nizamına karşı bir çok bakımdan meydan okumağa hazır bir kitle toplamıştı.

1787 de, İhtilâlin arefesinde Toulouse şehrinde Ansiklopedi ismi altında Hür Masonların bir locası tesis olunmuştu.⁵⁴ Daniel Mornet ansiklopedinin bütün Fransa sathına nasıl yayıldığını anlatmaktadır.⁵⁵ Fransa'nın her köşesinin istilâsına yardım eden yeni ve kaçak baskılar dışarıdan memlekete sokuldu. Orta sınıf aileler onu akşamları lamba ışığı altında ve bir arada okudular ve pürdikkat güzel resim ve levhaları tetkik ettiler. Bankacılar, hukukcular ve din adamları hususî kütüphanelerinde ona mutena bir yer hasrettiler. Thomas Jefferson Amerikadaki arkadaşı James Madison'a onu satın almasını tavsiye etti.⁵⁶ Okuyucu grupları kuruldu ve bütününü almağa mali gücü yetmeyenlere ondan faydalanmalarını sağladılar. Diderot her şeyi yapıp bu muazzam eserin doğmasını tahakkuk ettirdikten sonra diğer alâkalı ve meraklılar tarafından tamamlayıcı fihrist ciltleri ilâve edildi. Ertesi yarım yüzyılda yavaş yavaş yeni bir 'Metodlar Ansiklopedisi' çıkarıldı; bu eseri hazırlayanlar ilhamı meşhur selefinden almış bulunuyorlardı ve alfabetik olarak değil fakat konulara göre tanzim edilmişti.⁵⁷ Encyclopoedia Britannica'nın mebdei ise 1771 senesinde ve müteredit ve ümitsiz bir hava içerisinde, üç cilt halinde başlamıştı ve tedricen ilerleyerek bir çok ciltler ihtiva eden bugünkü haline getirilmişti.⁵⁸ Doğrudan doğruya Diderot'nun eserine dayanılarak bir çok yeni ve salâhiyetli ansiklopediler daha meydana getirilmiştir ki bunlar bugün bir çok kütüphanelerin standart gerekçeleri haline girmiştir.⁵⁹

Ansiklopedi fen ve sanayide tecrübi usulün istimalini teşci etti. Daha fazla ilmin faydalılığını gösterdi ve ona ışık tuttu. Büyük ciltlerin ih-

tiva ettiği münderecat her şeyden evvel tahsil ve terbiye için bir menba teşkil etti. Fakat, daha önce gördüğümüz gibi, sansürün gevşek olduğu veya kaçamaklı yollarla tesirsiz bırakıldığı zamanlarda klise ve Devletin keyfî icraatına karşı gelen fikirler de ihtiva etmekte idi. Ansiklopedi hürriyet, adalet ve terakki uğurunda cihad açmıştı. Bu bahiste istediği kadar ileri gidemiyordu, fakat Diderot kontrolü elinde tuttukça onun cesaret ettiği nispette ileri gitti. Akıllı okuyucu onun ne demek istediğini anlamayı başaracak yahut da o zamanın icaplarına uyarak satırların arasında ve arkasındaki manâyı meydana çıkarmayı öğrenmekte gecikmiyecekti. On sekizinci yüzyılda ansiklopedideki büyük eserinden dolayı o her tarafta “meşhur Monsieur Diderot” olarak bilinmekte idi. Daha sonraki kuşaklar da onun için yeni ve daha geniş şöhret bulacaklardı.

DIDEROT'NUN DRAM VE SANAT TENKİDİ

1

20 ağustos 1775 yaz günü' öğleden sonra geç saatlerde,² sokaklar süslü temiz faytonlar, pis ve pejmürde arabalar ve hatta insan omuzunda taşınan iki tekerlekli tahterrevallilerle³ dolu idi; ve iki blok kadar Seine'nin güneyinde, Rue des Fossés - Saint - Germain ismindeki dar sokağa doğru yavaş yavaş yol almakta idiler.⁴ Sanki bir panayir yeri imiş gibi yuvarlak nişan tahtaları (rulet), bunlarda meharetini deneyen yayalar ve etrafında heyecan ve korkularının gizleyemiyen seyirciler vardı.⁵ Resmî elbiseli araba sürücüleri çeşitli küfürler savurmakta, uzun sıımlı kamçılarını şaklatmakta ve sert hareketlerle beygirlerini dizginlemekte idiler. Bu, on sekizinci yüzyılda Paristeki kontrolsüz hercümerç içerisinde tiyatro trafiğinin mutad manzarası idi.

Resmî kıyafetli ve perukalı beyefendiler ve dalgacı, geniş eteklikli aristokrasiye mensup hanımefendiler eda ile arabalarından indiler, kendilerini acemice selâmlıyan usaklarının yanlarından mağrurane geçtiler ve meşhur Comédie - Française'in açık tutulan büyük kapılarına doğru ilerlediler. Kaldırımların bulunmadığı o devirde, kaba taşlarla yapılmış yollardan sıçrayan çamurdan kendilerini korumağa çalışan yayalar sağa sola kaçışıyor ve adeta duvarlara yapışırçasına vaziyetler alıyorlardı; sonra da parmak uçlarında ve seke seke kalabalık antreye doğru yol almağa çalışıyorlardı. Boğuk sesli⁶ ayakkabı boyacılarının⁷ işleri boldu ve sağa sola koşuşarak çamurlu iskarpinleri süratle fırça darbeleriyle temizliyorlar ve beyaz çoraplardaki siyah lekeleri meharetle temizliyorlardı, ve bu iş karşılığında o zamanın tarifesine göre verilen iki bakır meteliği kirli elleriyle ceplerine indiriyorlardı. Bu manzara hakkında Voltaire senelerce önce bir arkadaşına fikrini şöyle beyan etmişti: "Facia, cadde değil, adeta lâğım haline gelmiş sokak!"⁸

Bununla beraber, bu bir gala gecesi idi. Programda ilân edildiğine göre, meşhur Voltaire⁹ tarafından klâsik tarzda yazılmış yabancı bir mem-

lekette geçen Çin Yetimi ismindeki yeni bir trajedi oynanacaktı. Protestan Cenevrenin eteklerindeki Les Délices'de sürgün hayatı sürmekte olan yaşlı ve şöhretli yazar en nihayet eserini Parise göndermişti. Günün büyük aktristi Mademoiselle Clairon, İdamé ismi altında birinci kadın rolünde, süratle dramatik kudrete ulaşan Lekain ise cihangir Cengiz Han rolünde oynıyacaktı. Bu müstesna gecede, davetli olarak parasız gelen bir çok imtiyazlı ve ukala seyirciye ilâveten bin üç yüz kişiden fazla paralı seyirci¹⁰ üç sıra halindeki locaları tıklım tıklım doldurmuşlardı,¹¹ arkada, yükseltilmiş amfiteatrodaki sıralara iç içe oturmuşlar,¹² ve etrafta terleyerek ayakta kalanlar¹³ arasında sanki sıkı askeri nizam halinde yerleşmişlerdi.¹⁴ Sahnenin etrafına sıralanmış iskemlelere de¹⁵ seçkin ve hatırlı seyirciler oturtulmuştu¹⁶ ki bunlar mevki ve imtiyazlarının verdiği gurur ile hafif boyalı arka perdenin önünde sahneye çıkmağa hazır oyuncuların arkalarında pek rahat olmadıklarını belli eden bir vaziyette ayakta beklemekte idiler.¹⁷

Bir asırdan fazla bir zamandan beri sahnede oturan veya ayakta duran yüz elli iki yüz kadar hoppa mizaçlı seyirci müziç bir durum yaratıyorlar ve sahnenin serbest kısmını önde beş, arkada ise dört metreden az bir sahaya inhisar ettiriyorlardı!¹⁸ Voltaire uzun zamandan beri tekrar tekrar ve haklı olarak bu suistimale karşı protestoda bulunmuştu.¹⁹ Yazarın Sémiramis ismindeki piyesinin 1748 yılında icrası sırasında sahne takdimcisi "Efendiler hayaletle yol açın, hayaletle yol açın:"²⁰ diye bağışmak ve ricada bulunmak mecburiyetinde kalmıştı. Fevkattabia bir hayaletin görünüşünün bu şartlar altında yarattığı zavallı manzarayı tahayyül etmek hiç de güç değildir. Artistlere ve bilhassa aktristlere açıktan açığa takılmak ve lâf atmak daha önce belirttirmiş gibi onların hareket serbestliklerini ve bazen girişlerini tehdit etmek, rollerin daha realistik bir tarzda icrasına ve tesirli halk sahnelerinin yaratılmasına mani olmak suretiyle sahnedeki bu seyirciler yalnız bir belâ olarak kalmıyorlar, aynı zamanda önlenemiyen bu münasebetsizlik dramatik tekâmüle bir mania teşkil ediyorlardı.

Bununla beraber, Comédie - Française'in oyuncu üyeleri elde ettikleri fazla geliri feda etmeğe hevesli değildiler, diğer taraftan bu imtiyazlı hoppa sınıf da, kendi hesaplarına, yakından görmek ve görünmek fırsatını bağışlayan bu imtiyazı terketmeği hiç bir zaman akıllarından geçirmiyorlardı. Her ne kadar büyük şatolarla büyük köşk sitelerinde icrai faaliyet eden bir çok küçük amatör tiyatro toplulukları²¹ böyle münasebetsiz müdahalelere müsaade etmedikleri halde ve büyük milli tiyatro-larda reforma ihtiyaç olduğunu ispat ettikleri halde, bu hususta yapılan taleplerle, şikâyetlerin hiç faydası olmıyordu. Aynı şekilde Palais - Ro-

yal'deki bihakkın meşhur ve Diderot'nun alâkalandığı Opera da böyle bir reforma olan ihtiyaca güzel bir misal teşkil ettiği halde bu yolda hiç bir adım atılmıyordu.²² Sahne adabına çok önem veren Opera bu gibi müdahale ve etiketsizliklere karşı çok ciddi ve kesin davranıyordu.

Voltaire'in Çin Yetiminin bu mühim gala gecesine Diderot bizzat iştirak etti mi? Bunu kat'i olarak söylemeğe elimizdeki imkânlar kâfi değildir. Muhtemeldir ki 1759 yılının başka bir temsilinde olduğu gibi, bunu da gürültülü parter'in orta ve arka kısmına rastlayan bir yerinden ayakta seyretmişti.²³ Her nasıl olursa olsun, ondan sonraki bir gecede aynı oyunu seyrettiği muhakkaktı, zira piyes bir çok eksikliklerine rağmen çok tutunmuş ve popüler olmuştu, ve her ne kadar ansiklopedi yazarı bir çok ağır mesuliyetler altında olduğundan evliliğinden sonra on iki sene kadar çok sevdiği ve bekârlığında kaçırmamağa dikkat ettiği tiyatroya pek gidememiş olmasına rağmen, Fransız yazarları üstadının bu çığır açan eserini kaçırmış olduğunu düşünmek imkânsızdır.²⁴ Bundan başka, üç sene gibi kısa bir zaman sonra, Mademoiselle Clairon'nun Çin Yetiminde reform yaratan²⁵ yeni tuvaletinden bahsettiği bir hakikattir ve onu görmüş olduğunu ispatlamaktadır. Tevatüren veya naklen bunu yapmış olacağına ihtimal verilemez. Her nasıl olursa olsun, bu piyes Diderot'nun bilâhare giriştiği dram ve tiyatro üzerindeki çalışmalarına esas teşkil etmektedir.

Ağustosun yirmisine²⁶ tesadüf eden o çarşamba günü, saat beş buçuk sıralarında orkestra çalmağa başladı ve tiyatronun dört bir tarafına yayılan şamataları tedricen yatıştırdı. Perde yavaş yavaş yukarıya çekilip sahne açılınca²⁷ etrafını sarmış olan mütehayyir seyircilere rağmen Mademoiselle Clairon yaygaralar arasındaki sahneye hakim bir eda içinde ortaya çıktı. Muazzam kalabalığa bir sürpriz yapmak gayesiyle o zamanın modası halindeki ananevi geniş açık kenarlı etekleri terketmek cüretini göstermişti.²⁸ Bunun yerine Çinli kıyafetini temsil eden kolları açık bir tuvalet giymişti ve elleri bazen kalçasında, bazen de sıkılmış yumruğunu trajik bir düşünce ile alnuna koyarak Fransızcayla hiç alâkası olmayan ekzotik bir tarzda mırıltılar ve jestler yapmağa başladı.²⁹ Bunlar mühim ve o zaman için cüretkâr bile sayılacak reformlar idi.

Ansiklopedi yazı heyetinin başka bir üyesi olan Marmontel'in tesiri altında olarak Mademoiselle Clairon rol oynamada daha sadelik ve tabiliğe karşı bir temayül göstermeğe başlamıştı. Üç sene önce, Bordeaux daki daha küçük bir tiyatrodaki Marmontel'in tekliflerini mevkii tatbika koyabilmek hususunda Mademoiselle Clairon'nun eline bir fırsat geçmişti, ve seyirciler tarafından müsait ve alkışlarla karşılanmıştı.³⁰ Bununla beraber, bu parlak tecrübeye rağmen fazla bir şey başaramamıştı; istilâ-

cı ve zalim bir hakanın intikamından siyanet etmek maksadiyle vatanperver kocasının kurban etmek istediği hanedana mensup yetim hakkındaki rolü de fazla mübalâgalı oynamıştı. Muhakkak olan dinleyiciler tarafından beğenilen ve yazarı Voltaire tarafından da tasvip gören şisirilmiş klâsik ifadeleri kullanmıştı.³¹ Kendini rolüne o kadar vermiş ve o kadar canlı jestler göstermişti ki Cengiz Han tarafından Pekinin Tatar istilâsı neticesi vukua gelen yıkım ve yakım, umumî katliamlar ve kitaller ve kana bulanmış bir saray karşısında seyircileri mebhut ve hayran bıraktığı şüphesizdi.³² Diderot'nun da kabul ettiği gibi, sahnede Mademoiselle Clairon, hakikî boyundan bir baş daha uzun görünmek gibi sihirli bir melekeye sahipti.³³ Trajik rollerde çok ağır basan ve dehşet veren bir şahsiyet iktisap ediyordu! Erkekler grubunda, baş rolde oynayan Lekain, ki henüz büyük dehasının zirvesine erişmemişti, karakteristik bir dürüstlük ve samimiyetle itiraf etmiştir ki Clairon kendisini gölgede bırakmıştı ve hakiki Cengizden daha Cengiz ve bizzat Herodu da aşan bir kudret sahibi idi.³⁴ Bununla beraber, Lekain bilâhare inanılmayacak derecede merhamet duyguları gösteren ve tamamiyle mukabelesiz kalan aşkı karşısında asilâne inkiyad eden zalim barbar rolündeki nankörlüğü anlamağa başlamıştı.³⁵

Seyirciler canlı hareket ve aşikâr Fransız aksanlı yüksek sesle konuşarak saat dokuz sıralarında³⁶ kalabalık tiyatrodan yavaş yavaş dışarıya çıkarlarken bir çokları arabalarına veya yollarda giderlerken kendilerine, mukabilinde elde edecekleri cömert bahşış ümidiyle asık suratlı lamba taşıyıcıları, yaz gecesinin bu karanlık saatinde refakat etmekte ve yol göstermekte idiler.³⁷ Hanımefendiler, beyefendiler ve burjuva tabakasından bir çok kimse, farkında bile olmıyarak, tarihi bir vakaya şahit olmuşlardı. Çok geçmeden anlaşıldığı gibi Paristeki tiyatro sahnesinde çekingenlikle olmakla beraber tam yerinde tiyatro lisanı ile kıyafetinde hakikate daha yakın ve uygun başarılı bir adım atılmıştı. Diğer hamleler çok geçmeden alınacak ve bizzat Diderot'nun kendisi onlara müsait bir fikir atmosferi yaratmakta esaslı bir rol oynayacaktı.

2

1757 nin başlarında ansiklopedi için sarfettiği ağır ve mesuliyetli me-saisini kısa bir zaman için terkederek kendisini biraz oyalamak için kendi başına bir piyes yazmağa koyuldu. Bu eserine Gayri Meşru Evlât ismini verdi. Talâkat ihtiva etmekle beraber mükâleme gayri tabii ve hedef te akıl hocahğından ibaretti. Ancak on dört sene sonra sahneye konması na-

sip olabilmisti. Sahneye tatbiki de kolay olmamış, ancak bir defa temsil edilmiş ve o da başarılı olamamıştı. Fakat 1757 yılının şubat ayının ortasında, neşir sahasına giren bu eser ihtiva ettiği ilâvelerle Diderot'nun teklif ettiği yenilikleri müdafaa ediyor ve dram tarifinde yeni bir çığır açıyordu. Rousseau'nun çok çilekeş arkadaşı Madame d'Epinau civa tabiatlı ansiklopedistin de alâkasını celbetmeğe heveslenmişti. İki gün zarfında meydan okuyan münakaşaları ile birlikte bu eserin yüz kopyasından fazlasının satışını başarmıştı.³⁶ Yazarın en yakın dostu Grimm kalemeye aldığı mahrem edebî muhaberatı vasıtasıyla Almanya, İskandinavya ve Rusyadaki aristokrat abonelerine filozofun şöhret yolundaki yeni başarısını heyecanla ve kalben tavsiye ediyordu.³⁹

(Gayri Meşru Evlât) hakkındaki bu izahnamelerinde Diderot dramı hayatın bir parçası olarak kabul ediyor ve aktörlerin de oynadıkları rolleri kendi başlarından geçmiş gibi kabul etmeleri gerektiğini ileri sürüyordu. Şeffafiyet derecesinde aşikâr olan bu iddiasıyla de hiç olmazsa mutlak hakikat için olan arzusunu teyid ediyordu. Zaman, mekân ve aksiyon olarak üç vahdete ve Alexandrine nazma bağlı klâsik Fransız trajedisi yüksek duygulu karakterleri ve usul ve hislerdeki asaleti ile Corneille, Racine, Voltaire ve hatta meloûram yazarı Crébillon sayesinde en yüksek zirvesine ulaşmıştı. Bundan sonra yazarlar her günlük tecrübe ve yaşayışa daha yakın olan ve onlarda ifadesini bulan başka bir şey, nesir halinde bir burjuva trajedisi yaratmak mecburiyetindeydiler. Sahneyi can sıkıcı seyircilerden kurtaralım ve böylece daha hakikî gösteriler için lüzumlu sahayı temin edelim, daha çok pandomimaya ve role yer verelim, fakat lüzumsuz lakırdı ve konuşmaları kısıtlıyalım diyordu. Sessizlik dakikaları ve mükâlemesiz naralar ve ağlamalardan bile olumlu şekilde faydalanılacağını düşünüyor, fakat kendini kaptırdığı heyecan içinde fazlaca sürdürülüşü takdirde bunlardan her birinin ne kadar gülünç olabileceğini unutuyordu.

İnsanları olduğu gibi göstermeliyiz, düşük edebiyatta olduğu gibi her tarafı beyaz ve siyah değil, fakat etrafımızda insanlar arasında bizzat şahit olduğumuz gibi derece derece iyilik veya kötülüklerle karışık olduklarını tebarüz ettirmeliyiz. Bu doğru bir görüş idi, fakat maalesef hayatının son senelerinde yazdığı serbest ve açık hikâye ve romanlarının hilâfına yazar umumiyetle bu öğütlerini kendi şahsî sahne çabalarında unutuyordu. Kendince muteber olan nokta insanların mesleklerine göre değişik ve mütemayiz oldukları idi. Onun kanaatine göre maliyeci, edebiyatçı, filozof, avukat, bakım, tüccar, büyük asilzadelerin hepsinin işlerine muhitlerine ve günlük düşünüş tarzlarına göre kendine has karakterleri vardı. Diderot'nun inancına göre dram için en münbit tarlalar çeşitli aile

münasebetleri, baba, koca, ağabey ve kız kardeşler arasında bulunmaktadır.

Diderot karakterlerini tesbit etmek için efsanevi eski Yunan, Roma, yahutta zaman ve mekânca çok uzak diğer memleketlere gitmeğe lüzum görmeden her gün içinde yaşadığı kendi memleketinden ve her çeşit halktan seçmekte haklı idi. Hakikaten bir kaç seneden beri kendisinin tavsiye ettiği istikamette başlamış olan bu cereyanı takip etmekte idi. Onun muvaffakiyetsizliği bir fikri ispatlamak için ahlâkî düşüncelerle yapılan propagandanın maalesef dramı tahfif etmesinden ve sahneye yaşayan ve tabii kimseleri celbetmekteki kabiliyetsizliğinden ileri gelmekte idi.

Ertesi yılın kasım ayının başında, yani 1758 de Diderot ikinci bir piyes yazdı.⁴⁰ Bunun adına "Baba" dedi. Bundaki temayı, daha önce gördüğümüz gibi, bundan evvel Dram hakkındaki yazılarında incelemişti. Hakikati halde bu mevzu, 1755 senesindeki resim sergisinde yeni yetişen duygulu ressam Greuze tarafından yapılan ve "İncili izah eden Baba" diye adlandırılan resmin yarattığı büyük başarıdan da mülhem olmuş olabilir.

Bu piyes de daha önceki gibi, karakterleri, mekân ve lisanı bakımından tatmin edici değildir. Vermek istediği ahlâkî derste hiç bir incelik yoktur. Bu cihetler bilvasita ve zımnî anlatılacağı yerde açıktan açığa anlatılmaktadır. Bedbaht baba ailevi sıkıntılarını etrafındakilere gülünç olacak tarzda izahetmektedir. Çocukluğunda babasına çektirdiklerini hatırlayan, artık ihtiyarlanmış ve eski otoritesi ile çocuklarına tatbik ettiği disiplinden yoksun kalan babasına gösterdiği muhabbet ile hayatta kalan tek çocuğuna karşı duyduğu şefkat ve sevgiyi anlatırken samimi ve sıcak bir aile havası veremiyor, daha ziyade başından geçen tecrübeleri tiksindirici bir üslup ile anlatmaktan ileri gidemiyordu. Her ne kadar zamanın arzularına uygun ve Alexandrine devrinden gelen yüksek nazım şekline göre bir nesir tarzını takliden yazılmış olmasına rağmen lüzumsuz ve aşırı derecede jestlerle ahufiganlar ihtiva etmekte idi. Doğrudan doğruya bir melodram olarak sahneye konduğu takdirde modern dinleyicileri kahkahalarla güldürmekten ileri gidememektedir.

Bununla beraber, yeni dramatik bir şekil özlemi ile gelişigüzel yazılan bu ilk eser o günler için kısmen de olsa bir muvaffakiyet idi. 1761 yılında Comédie - Française'de ilk oynandığı günden ertesi asrın hemen hemen ortalarına, 1839'a kadar geçen seneler zarfında, Pariste 171 temsil verilmiştir.⁴¹ Toulouse, Marsilya, ve Rouen'de de takdir ve alkışla karşılanmıştı.⁴² Piyes İngilizceye (Aile Resmi) ismi altında tercüme edilmişti.⁴³ En büyük başarısını 1769 yılında sağlamıştı ve o sene zarfında başkentte, büyük millî tiyatrodan 12 defa oynanmıştı.⁴⁴ Orada Diderot ve çok

sevgili kızı, hiç de gayri tabii sayılmaması gereken ve gözlerini yaşartan bir heyecanla onu seyretmişlerdi.⁴³ Yazarın pek duygulu ve sempatik olmanın karısı bile efkârı umumiyenin gösterdiği bu takdir ve alkışlara kocasının lâıyk olduğunu itiraf etmek lüzumunu hissemmişti.⁴⁴ Sahneye çıkanlar en nihayet ilk günlerde olduğundan daha iyi bir şekilde bu yeni yerli dramın ruhuna uyabilmişlerdi. Parterden gelen istek ve ısrar üzerine programa ilâveten iki temsil daha verilmişti.⁴⁵

Nisan 23, 1759 pazartesi günü mesut bir hadise olarak Fransız tiyatrosunda mühim bir değişiklik yapılmıştı.⁴⁶ Paskalya tatili esnasında masrafları kendine aid olmak üzere Lauraguais Kontu sahnenin iki tarafındaki dört beş sıralık kanapeleri kaldırtarak bir kaç loca ilâve ettirmek suretiyle ve bizzat Kontun teşebbüsü ile sahnedeki meşhur yerlerde oturan imtiyazlı kimselerden gayri her kesi memnun eden ve tiyatro tarihinde bir inkilâp sayılacak önemdeki bu değişikliği yaptırdı. Avukat Barbier hatıra defterinde şu meşruhatı vermektedir: “Çok daha iyi oldu. Bu haliyle gerektiği şekle girmiş bulunmaktadır, eski şekli zaten acaipti.” Voltaire şüphesiz ki çok memnuniyet duymuştu.⁴⁷ Kalabalık sahneleri ve diğer dekor ve zenginlikleri ihtiva eden Tancrède isimli yeni trajedisi yakında başarılan bu ıslâhattan çok istifade edecekti. Diderot’nun “Babası” 1761 yılında Pariste ilk defa sahneye konduğu vakit kazanılan hareket serbestisi sayesinde daha ziyade muvaffak olmuştu. Büyük nisbette Voltaire ve Diderot’nun ısrarları neticesinde en nihayet mühim bir zafer kazanılmıştı.

1758 yılında “Babanın” intişarını müteakip “Dramatik Şiir” isminde uzun bir seri makaleler yayınlamıştı. Burada “Şiir” tabiri lûgavî manada dar nazım çerçevesi içinde alınmayıp daha ziyade yüksek sanat yaratma olarak telâkki edilmesi gerekir. İşin esasında Diderot daha evvel “Gayri Meşru Evlât” piyesinde ek olarak yazmış olduğu izahnamelerde taslağını yaptığı fikirleri bu makalelerinde sadece daha sistematik olarak geliştirmektedir.

Bir defa daha yazar inanç ve hakikatin esaslı ehemmiyetini teyid etmektedir. Trajedi ve komedi karışımı yeni bir dramatik şekil her günkü yaşayışa geçmişin klâsik trajedisinden daha uygun ve yerinde olacaktı. Artık neden nesir halinde yeni bir trajedi yazılmıyordu? Daha çok pandomimaya, harekte, daha zengin ve günümüze yaraşır şekilde sahne takımlarına sahip olmamalıyız. Üç sene evvel Çin Yetimi piyesinde ihtiyat haline gelmiş olan geniş, yaygın etekleri terkedip o güne göre daha munasip bir kıyafet ile sahneye çıkmayı göze alan Mademoiselle Clairon’nun örnek teşkil eden cesaret ve hareketine biz de uyalım, daha doğrusu sadelik ve hakikate bağlılık istikametinde onun gitmeğe başladığından daha

da ileriye gidelim. Eğer sahneye konması müyesser olacaksa Diderot "Babanın" karakterlerinin nasıl giydirileceğini de tarif etmektedir.

Bu makaleler serisi çok etkili görüşlerle doludur ki bunları Alman-yada ancak Lessing, diğer memleketlerde ise başkaları ancak on dokuzuncu ve yirminci asırlarda tahakkuk sahasına sokacaklardı. Diderot kendi zamanında ve daha sonraki zamanlarda fikirler alanında çok büyük adımlar atmıştır. Tiyatroya karşı duyduğu heyecan ve aşk hayatı boyunca devam etmiş, sahnenin imkânları sayesinde kendisinin harukulâde bir nazariyeci olduğunu izahetmiş, hatta operanın renkli ve zengin sahası ve manidar danslarıyla da ilgilenmişti. Fakat günlük hayatın et ve kemikten ibaret yaratıkları gibi davranan ve konuşan hakiki karakterleri objektif olarak meydana koyabilmek için gerektiği derece ve yeterlikte kendi şahsiyetinden sıyrılamamıştı. Abbé Arnaud ona hitaben şöyle demişti: "siz bir dramatinin zekâ ve istidadının aksine sahipsiniz. Bir dramatinist kendisini karakterlerine uydurmalı ve çevirmelidir, sizse onları kendinize uydurup çevirmeğe çalışıyorsunuz."⁵⁰

Yalnız çok sonra yazdığı "O iyimdir, yoksa Fena mıdır?" isimli piyesinde Diderot kuklaları ahlâk örneği olarak göstermekten sarfınazar edebildi ve yerine hakiki beşerî duygular ile bunların nasıl çarpıştıklarını anlatmağa koyuldu; ve piyesin başrolündeki Monsieur Hardouin'nin şahsında çocukluğunda geçirdiği şaşırtıcı paradokslardan duyduğu haz ile tehlikeli zamanlarda tekrarladığı münakaşaların kendine verdiği memnuniyeti nakletmektedir. Şair Baudelaire gibi mümtaz takdirkârları bulunmasına rağmen, bu piyes hiç bir zaman Comédie - Française tarafından kabul edilip sahneye konmadı.⁵¹ Her ne kadar 1928 de kısa bir süre için Cenevrede⁵² ve bilâhare 1951 de Pariste⁵³ bir grup amatörler tarafından bir kaç defa oynandı ise de, on sekizinci asır boyunca bir salon oyunu olarak kalmaktan ileri gidemedi.

Diderot'nun tiyatro üzerindeki münakaşası mevzu bahis olurken bilhassa bahsedilmesi gereken bir eseri daha vardı. Bu, 1773 de yazıldığı tahmin olunan fakat uzun zaman sonra, 1830 da neşrolunan "Paradox on the Actor" isimindeki meşhur yazısıdır. Onun kabul ettiğine ve müdafaa-sını yaptığına göre büyük bir aktör cınıyacağı karakterin kendisi o şahsiyeti otomatikman temsil edinceye kadar onun her hareket, jest, temayül, yüz ve vücut ifadelerini en ufak nüanslarına varıncaya kadar incelemiş ve bütün bunları kendine maletmiştir. Sonunda dinleyiciler takdim olunan oyunun mahiyetine göre, kendilerini ya bir trajedinin acıklı ve heyecanlı havasına terkederler, yahutta bir komedinin karşısında ihtilâcat halinde kakhahalara kapılırlar. Böyle bir oyundan sonra tabiatıyla aktör çok yorgun düşer ve acıkmış plarak yemeye koşar.

Diderot yalnız orta dereceliğin hissiyata dayandığını ısrarla müdafaa etmektedir. Heyecana inanıp itibar edenler bugün dağın tepesinde olabilirler, fakat yarın ve diğer bir çok yarınlarda esassızlık ve temelsizliğin alelâdelik vadisine düşerler. İlerisini tayin edemezler ve istikrar içinde değildirler. Diğer taraftan kendini lojik ve analitik melekelerinin kontrolü altında tutabilen büyük aktör ilk oyununda olduğu gibi yüzücü oyununda da aynı derecede iyi, yahutta daha iyidir.

Diderot'nun tezinin lehinde ve aleyhinde olmak üzere çok şeyler söylenmişti. Yazarı iltizam edenler arasında on sekizinci asrın meşhur aktörlerinden Garrick ve Mademoiselle Clairon gibileri vardı. Modern Fransız aktörü yaşlı Coquelin bu hususta şöyle yazmıştı: "şu kanaatleyim ki bir kimse ancak kendine mutlak surette hakim, ve başından geçmemiş hissiyatı ifade edebilecek kabiliyette olmak şartıyla büyük bir aktör liyakatına hak kazanabilir."⁵⁴ Bununla beraber, diğer sahne şöretleri Diderot'nun bu tefsir tarzına karşı gelmişlerdi.

Diderot'nun ifrat derecedeki bu görüşü ihtiyarı olarak savunduğuna şüphe yoktu. Görünüşte hissin bertaraf edilmesi pahasına mantıkî melekeleri teyid etmek suretiyle yazar açıkça kendi aleyhinde ve hatta kendini tashih ettiğini itiraf etmekte idi. Bundan başka o okuyucuyu hayran bırakmak gayretinde idi. Arkadaşı Grimm'e dediği gibi "mükemmel bir paradox" yazıyordu.

Sonunda aktör veya aktrist muhakkak rolünün bir kısmını duymak kabiliyetinde olmalı, bazen onu derinden hissetmeli ve sonra o rolde oynarken önsezi, tecrübe, çaba, muhakeme büyük bir zekâyâ sahip olması gerekir; bunlar gibi daha bir çok meziyet ve hazinelerinden faydalanarak en mükemmel şekli vermelidir. Şair Wordsworth tarzında olduğu gibi bütün bunlar "sükûnet içerisinde heyecanın ihyasından ibarettir." Büyük aktör veya aktrist bütün olarak çok karışık bir yaratıktır - evet çok kuvvetli heyecan mahlûku, fakat sakin ve nafiz bir muhakeme tarafından sevk olunmaktadır. Bu ikisi keskin bir zekânın kontrolü altında kuvvetli bir duygunun sürükleyici kudreti sayesinde nisbî bir denge halindeyken bütün bunlara en derin ve en ince ruh haletlerinin sihirli bir kabiliyetle canlandırıldığı zaman hakikî dramatik bir deha ortaya çıkmış olur.⁵⁵

Her ne kadar sadece "rolün bir kısmını yaşama" zehabına kapılanlara karşı mücadele maksadıyla hareket etti ve entelektüellerin tarafını iltizam etti ise de bu münakaşada Diderot kendi hesabına büyük bir hakikatı önemle belirtmişti. Fakat onun fikirlerinin sebeb olduğu ve ancak ölümünden uzun zaman sonra vuzuh kazanan kuvvetli ihtilâfı hiç kimenin kendisi kadar ilgi ve tecessüsle takip edemeyeceği aşikârdı. Onun

bu eseri Diderot'ya has diyalog tarzında harikulâde bir meharet ve uslûpla yazılmış olup bu gün de halâ büyük ilgi ve zevkle okunabilmektedir.

3

Louis XIV'ün hükûmdarlığı zamanında⁵⁶ resim ve heykel sergileri hususunda birbirlerinden çok aralıklı üç teşebbüs yapılmıştı. Fakat, henüz lâıykıyla yetiştirilmemiş olan efkârı umumiye bunlara karşı büyük ilgi göstermeğe hazır değildi ve her seferinde bu çaba terkedilmmişti. En nihayet, 1737 yılında, Parisin göbeğinde, herkesin kolaylıkla ziyaret edebileceği Louvre sarayında iki senede bir tekrarlanmak üzere ve "Salonlar" ismi verilen seri halinde sergilerin açılmasına başlandı. Bu maksatla kapılar 25 Ağustosta açılıyor ve Eylül boyunca dört hafta devam etmek üzere tekrarlanıyordu.⁵⁷

Gençliğindeki derbeder hayatından beri Diderot istikbal vadeden artistlerle anlaşıyor ve onlarla temas kuruyordu. Ansiklopedinin ilk cildinde "Güzellik" ismi altında yazdığı bir makalede ve 1751 senesinde neşrettiği "Sağırılar ve Dilsizler üzerindeki Mektubunda" estetik kaideler hakkında nazariyeler serdetmekte idi. Böylece, gelişen bu merak saikasıyla Fransada tavattun eden Alman asıllı arkadaşı Grimm tarafından meşhur "Edebî Muhaberat" isimindeki esere konarak merkezi ve şimali Avrupa boyunca aristokratik çevrelere dağıtılmak üzere onun hesabına bu artistik sergiler hakkındaki münakaşaları yazmağa Diderot'yu teşvik ve ikna etmiş olması hayretle karşılanmamalıdır.

Bildiğimiz kadar bu makalelerin birincisi 1759 dan menşei almaktadır. Bundan sonra, iki sene aralıkla Diderot, bunları 1771 senesine kadar yazmağa devam etti. Bundan sonra kütüphanesini satın alıp kendisini de kütüphanecisi olarak tayin etmiş ve bu vesile ile bir de tahsisat bağlatmış olan Rusya Kraliçesi büyük Katerinaya şahsî teşekkürlerini bizzat takdim etmek için çok uzaktaki Saint - Petersburg'a gittiğinden seri halinde yazdığı bu yazılarda bir inkita oldu. "Salonlar" ismi altında çıkardığı bu makalelerden 1775 ve 1781 senelerinde iki seri daha yazdı ve böylelikle yazılar dokuz seriye yükseldi.

"Salonlar" son 10 - 20 yıllarında Diderot'nun edebî eserlerinin çok mühim bir kısmını teşkil eder, fakat bunlar ancak ihtilâlden sonra veya ertesi asır zarfında neşredilmişlerdi.⁵⁸ Bundan dolayı, yabancı abone-ler haricinde Fransada ancak çok az sayıda bir kaç sıkı dostu bu yazıların müsveddelerini görebilmişlerdi; fakat pek çok kimse Diderot'nun bu sergilerde sık sık dolastığını, dikkatle incelemelerde bulun-

duğunu, durmadan notlar aldığını ve bunları başka notlarla torba haline gelmiş ceplerine nasıl indirdiğine şahit olmuşlardı.⁵⁹ Diğer bir çok kimse-ler de kendisine ilham geldiği zaman çağlıyan halinde söylediği meşhur monologlarında onu dinlemek fırsatını bulmuşlar ve muhakkak ki fikir-lerinden istifade etmişlerdi. Çok defa tanımış sanatkârlarla münakaşalar yapıyor ve bu sayede de teknik malûmatını arttırmak fırsatını kaçırmı-yordu. Bununla beraber, hemen hemen her zaman fikir sahibi olmadan, derinden duyamadan, hakikati görüp anlayamadan ve alışkanlığa değil fakat tabiate kendini kuvvetle terketmeden büyük sanat yaratılamıya-cağı kanaatini ısrarla savunmuştu.

Diderot'nun karakteristik taraflarından biri orta halli halkın ve sa-kin hayatın harukulâde ressamı Chardin'e karşı duyduğu büyük hay-ranlık ve takdir idi. Bu ressamı filozofun kendisinin bulmadığı bir haki-kattir, zira bu ressam Pariste iki senede bir açılmasına karar verilen ser-gilerden 1737 dekinden beri halk tarafından en yüksek mertebeye çıka-rılmıştı.⁶⁰ Fakat Grimm'in yakın arkadaşı Diderot, Chardin'nin orijinal-liğini, teknik yönden sahip olduğu mehareti ve bir çoklarının çok defa göremediklerini görmekteki keskin nazarını takdir eden modern eleştiri-cilerle aynı fikirde idi. Daha 1759 senesinde Diderot "onun yağlı boya resimleri her zaman ilhamı tabiat ve hakikatten almaktadır," demişti. İki sene sonra ansiklopedist kanaatine şu fikri de ilâve etmişti: "resim hakkında hiç kimse ondan daha iyi konuşamaz."

1763 teki sergi hakkındaki makalelerinde yazar şu meşruhatı vermek-tedir: "başkalarının resimlerini tetkik edip anlayabilmek için yeni gözlere sahip olmam lâzım geldiğini anlamaktayım, fakat Chardin'nin resimlerini anlamağa tabiatın bana verdiği gözleri kullanmak kâfi gelmektedir. Renk-lerle onların akislerinin ne büyük bir vukufî kavramış ve sindirmişti Sanatkârın bizzat kendisine "paletinize yaydığınız beyaz, kırmızı, siyah değildir, maddenin tam kendi cevheridir; fırçanın ucuna alıp resim çiz-mek için beze sürdüğün hava ile ışıktan ibarettir." demişti.

Şu yıldız balığı resmine bakın, pek hoş değildir, fakat balığın haki-ki eti, derisi ve kanundan ibarettir... Bu sihiri anlayamayız. Burada üstüs-te tatbik edilmiş kalın renk tabakaları vardır ve üsttekiler arasından en alttakileri görebilmektesiniz. Başka zamanlarda resim bezi üzerinden bir duman uçmuş dersiniz; başka bir yerde de bir ışık köpüğüdür.... Bana söy-lediklerine göre şu tasvir ettiğim resmi görmek için Greuze serginin merdi-venlerini tırmanmış ve derin bir iç çekmesiyle yürümeğe devam etmiş. Diderot böyle medhediş benimkinden "daha kısa fakat daha iyidir," di-ye yazmaktadır. Hakikaten, Greuze'ye karşı duyduğu hayranlığa rağ-

men 'Salonların' yazarı Diderot etrafımızdaki şeyleri tam manasıyla ve oldukları gibi ifade etme kabiliyeti bakımından Chardin Greuze'den "arz-la sema arasındaki mesafe kadar yüksektedir."

1767 de Diderot şunlara işaret etmişti: "Chardin hakkında kendine has bir metoda sahip olduğu, fırçası kadar parmaklarını da kullandığı söylenmektedir. Bunun böyle olup olmadığını bilmiyorum. Hakikat olan cihet şudur ki onu resim yaparken hiç kimse görmemiştir." Onsekizinci yüzyılda Fransız sanatında otorite olan Goncourt kardeşlere göre Chardin'in çalışma metodları hakkındaki bu efsane, kendisini görmeğe kimseye müsaade etmeyişi, ancak resimde mükemmeliyete çok yavaş ulaşmanın, kullandığı malzemeyi çok ağır ve şuurunu zorlayarak kullanmasının, Boucher'de olduğu gibi kendi kendine güveni olmayışının veya Fragonard gibi resimlerini akıcı bir kolaylıkla çizememesinin, bir neticesi idi.⁹¹

Bir zaman için Diderot, Chardin'in dehasının sönmeğe başladığını kabul eder gibi olmuştu. 1767 deki Salonunda şunları okumaktayız: "o her günkü hayatı çizen mükemmel bir ressamdır, fakat günü geçmektedir?" Bununla beraber, bir çoklarının yaptığı gibi bu mülâhazayı Diderot'nun son sözü olarak kabul etmiyeceğiz. Eski hayranlığı çok geçmeden avdet etti. 1769 da yazar şu müşahedeyi serdetmektedir: "Chardin tarihî bir ressam değildir, fakat o büyük bir adamdır. Ahenk mevzuunda o her şeyin üstadıdır." 1771 de Diderot halâ Chardin'i tabiatı en iyi tarzda aksettiren ressam olarak kabul etmekte idi. Cıva tabiatlı ve bir çok değişik haleti ruhiyeye düşen filozof bu hususta baştan sona kadar sabit kalmıştı.

Chardin'in sakin huzurlu hayatı tasvir eden resimleri karşısında biz de, bugün Diderot gibi hayranlık ve takdir duymaktayız: atmosfer, muhtelif eşya üzerinde ziyanın yansıtılması, su ve camın şaffafiyeti, kumaşın dokusunun incelikleri, ve bu cansız şeyleri mücessem hale sokan ve onlara adeta ruh katan üç buutu. Bundan başka yemek masasında "Tanrım sizden razı olsun!" duasını okuyan çocuğun resmi vardır. Kızıyla çalışan annenin resmi vardır. Pazardan, alışverişten erzakıyla dönen kadının resmi vardır. Çocuklar bile, o zamanın adet ve modasına uyarak küçük erginler gibi giydirilmişlerdir. Yüzler dikkatli ve ciddidir. Bu çok çalışkan, ağır işler gören burjuvazi sınıfının hayatıdır, umumiyetle on sekizinci yüzyıl aristokrasisine atfolunan hafifmeşreplik ile tereddidi derecesindeki vurdumduymazlıktan çok farklı bir hayat. Chardin kendisi çok koyu bir burjuva idi. İnancılarında ve tuttuğu işlerde sonuna kadar musirdi. Bildiği ve anladığı şeylerin resimlerini yapıyordu ve yaptığı resimleri inanarak, mükemmel olarak, hakikatı tam sadakatle ve kendine has bir teknik ve meharetle çiziyordu. Diderot'nun kökü de orta

sınıfın ta derinliklerine kadar gidiyordu. Kendisinin dramda başarmak istediğini fakat büyük ve mümtaz ressam gibi mutlak tabîlik ve hakikat duygusu ile tahakkuk ettiremediği tekâmülü Chardin'nin başardığına şahid oldu. Diderot modern düşünüşte, mahdut bir sahada olsa da, hiç bir zaman ve yerde Chardin'nin üstünlüğüne karşı duyduğu ve umumiyetle aynı kalan hayranlığı kadar doğru ve haklı değildi, haklı kalmamıştı.

Louvre'un büyük galerisinde, Popüler Greuze'nin son yaptığı sergide ve resimlerinin birinin başında toplanan meraklı seyirciler o kadar büyük bir kalabalık teşkil etmişti ki dolaşmağa yer kalmamıştı. Yaklaşıp resmi dikkatle tetkik etmek imkânsızdı. 1761 deki bir yazısında Diderot bu husustaki intibasını şöyle anlatmıştır: "Dostumuz Greuze tarafından yapılan bu resmi en nihayet gördüm, fakat görebilmem müşkilâtsiz olmadı. Seyircileri cezbetmeğe devam etmektedir." Resim kızının drahomasını henüz ödemiş olan bir babayı göstermektedir. Mevzu dokunaklıdır ve seyirci ona baktıkça kendini hoş bir heyecan altında hissetmektedir. Böylece duygulu Diderot "Nişanlı Köylü Kızı" dediğimiz bu manzara karşısında alınganlık göstermektedir. Bundan sonra resmi göremiyen uzaktaki okuyuculara çizilen bu manzara hakkında mümkün olduğu kadar canlı bir fikir vermek maksadiyle dört sahifelik tafsîlatlı bir yazı takip etmektedir. Bunda ancak az ve hafif tenkidler vardır.

Çok dramatize edilen duygulu babanın jestleri karşısında bugün insan irkilmektedir. Bununla beraber, Diderot'nun takdir hislerini anıyabilmekteyiz, zira stüdyoda şekil bulan bu tasvirler kendisinin yavan Burjuva hayatının dram sahnelerine sokmak istediği, fakat hiç de muvaffak olamadığı şeylere tamamiyle uymaktadır. Onlar sanki kendi görüşlerinin yağh boya bezine naklinden ibarettir. Ailenin yaşlı reisi bize ikna edici olmaktan ziyade gülünç gelen zoraki bir ifade ile hitap etmektedir. Müstakbel damadın eğik başında fuzulî hümetkârlık vardır. Müstakbel gelin, çok mahviyetkâr bakan gözler aşağıya dönük, baygın halde ayakta durmaktadır. Anne yaklaşan ayrılığın aşikâr olarak acısını izhar etmektedir. Resmin ön tarafında görülen tavuk ile piliçler bir köy manzarası eklemekte, fakat bu çiftin yanında yakında gelecek zürriyet hakkında artistin ön görüşünü ifade etmek maksadiyle oraya konduğu intibasını uyardırmaktadır. Bütün diğer çehrelerin de bir şey söylemek maksadiyle sıralanmış olduğu aşikârdır, fakat maalesef bir bütün olarak o kadar sun'îdir ki Diderot'nun hakikat ve tabîliğin bilfiil gösterilmesi hususunda sarfettiği gayret ve çabayı karşılayamamaktadır. Bununla beraber, o zaman için, muasırlarının çoğu gibi Diderot'da manzarayı hakikate mutabık imiş gibi kabul etti. Modern sanatın yeni doğduğu bu safhada, Her

ne kadar bir az kaba ve mübalâgalı da olsa resim olağan günlük hayatı sade bir şekilde anlatmağa muvaffak olmuştu. 1765 yılında teşhir edilen "Cezalandırılmış Yaramaz Çocuk," ve "Nankör Evlâd" aynı derecede meşhur resimler gibi, "Nişanlı Köy Kızı"nda da eğitilmemiş olan halk kolaylıkla kavrayabildiği bir mana buldu ve çok memnuniyet duydu.

On dokuzuncu yüzyıl ortasında Augier tarafından yazılmış olan bir piyeste Monsieur Poirier ufkun portakal rengi ile semanın mütebaki kısmının soğuk mavisini arasında uzanan akşam üstünün yeşil şeridi tasvir eden ruh okşayıcı bir tabloya bir şey anlamadan bakmaktadır. Ve ağaçların altındaki havuzda hiç de seçilemeyen suyun gölgeli ve titrek manzarası var.

Poirier istihkarla "Onun manası nedir?" diye sorar. Burjuva arkadaşları Verdelet şöyle cevap verir: "Anlamadınız mı, akşamın saat dokuzunu göstermektedir ve yaz zamanında yapılmış olup taşrada ovaları ve kırları tasvir etmektedir."

"Böyle bir manzara hiç te alâka çekici değildir," diye Poirier mukabele eder. "Hiç bir şey ifade etmiyor. Benim yatak odamda sahilde bir geminin şapkasına karşı havlamakta olan bir köpeği tasvir eden bir oyma işi var (biblo). İşte böyle bir şey anıyabileceğim bir şeydir. Zekice yapılmış birşeydir. Sade ve manidardır."

Bunun üzerine Poirier'in haşarı fakat asilzade olan damadı Gaston de Prestes söze karışarak şunları söylemektedir: "Pek iyi Monsieur Poirier, mademki siz manalı ve dokunaklı olan resimlerden hoşlanıyorsunuz, doğrudan doğruya ve bizzat tabiatten aldığım bir manzaradan sizin için bir resim yaptıracağım. Bir masa üzerinde dört parçaya kesilmiş küçük bir soğan vardı, biçimsiz küçük bir soğan! Bıçak yanında duruyordu. Manzara hiç bir şeye benzemiyordu, bununla beraber bakanların gözünden yaş getiriyordu."

Gaston'nun aşıkâr olan sahne (sanat) hicvinde, Diderot'nun Greuze'ye karşı gösterdiği hayranlığa karşı modern sanat - sevenlerin duyduğu istihzayı görmekteyiz. Bu derece tabii davranışıyla "Salonlar" yazarı kendisinin halâ kendi zamanına çok derinden bağlı ve gömülü olduğunu göstermektedir.

Olağan hayatın realistik olarak tasvir edilmesini candan diliyordu, fakat ressamın yanlış duygu ve zorlayıcı studio icapları karşısında böyle hareket etmek mecburiyetinde kaldığını takdir edemiyordu. Anlaşıldığına göre mutlak tabiiyet ve sadelik ancak çok uzun ve çetin bir yolun nihayetinde bulunmaktadır.

1769 da Diderot şöyle haykırıyordu: "ben artık Greuze'yi sevmiyorum." Fakat yanlış yola sapmıyalm. Onun burada bahsettiği sadece in-

san olan Greuze olup artist olan Greuze değildir, zira bir kaç sahife sonra onun yeni resimleri hakkındaki yazılarında gördüğümüz gibi bu eserlerin çoğundan sitayişle ve devamlı olarak bahsetmektedir..

Diderot'nun serbest ve rahat geçen gençlik hayatı sıralarından hatırladığımız Mademoiselle Babuti sonraları ressamla evlenerek Madame Greuze olmuştu. Böyle de olunca, filozofun medhüsenasına yaptığı bir çok yarı sembolik portrelerin mevzuunu teşkil etmekte idi. Benimsenen masum resimlerin ifade etmek istediğinin aksine evhamlı ve mahzun gözlemlerden belli olan müteaddit genç kız resimlerine de ilham verdiği kabul olunmaktadır. Bu iki manalı eserler karşısında Diderot gerektiği gibi durmağı ihmal etmektedir. Bidayette mesud bir çift olarak göründükleri halde, sonunda hakikî bir trajedi doğması mukadderdi. Artistin kötü mizacı, karısının sadakatsızlığı hukukî bir dava rekoru²² teşkil ederek şiddetli bir ayrılığa müncer olan kavgalar doğurdu. Bu ayrılığın olacağını Greuze'nin fikir ve öğütleriyle çok derin olmiyan kadın kahramanlarının yüzlerindeki hüznü bakışlardan sezme mümkünür.

4

La Tour'un Louvre'da muvakkaten teşhir edilen veya doğum yeri olan Saint - Quintin'e nakledildikten sonra orada pastel resimlerini gören her hangi bir kimse onun sanatının sihrini bilir. Orada gayri meşru doğumunun açtığı yarayı maskelemekle beraber parıldayan gözleri ve cemiyeti neşelendirip güldüren pratik soytarının ağzı kulaklarına varan tebesümümü ile D'Alembert vardır. Merhametli bakışlarından başka büyük bir şey ifade etmiyen kraliçe Marie Leszczinska vardır. Etrafı kitaplarla çevrili, edebiyat ve yüksek sanatların hamisi olduğunu göstermek gayesiyle gözlerini müzik notalarına çeviren güzel Madame Pompadour vardır. Aynı zamanda tetik üzerinde imiş gibi sıkıntılarını paylaşmağa ve kendini teselliye amade olarak efendisi haşin Louis XV. in gelmesini yan bakışla gözetlemektedir. Diderot'nun dediğine göre 'Köy Sihirbazı' isimli müzikli operetin yazarı güzel adam Jean - Jacques Rousseau vardır, fakat burada Rousseau 1753 de birinci Dijon Muhaveresiyle sağladığı şaşırtıcı muvaffakiyeten sonra²³ tasavvur olunan İlim ve Sanatların amansız eleştiricisi, hırpani elbiseler içinde, saç sakal birbirine karışmış görünüm ve karakterde değildir. 'Cenevrelî Vatandaş' portresinin çizildiği o belli günde kendisini bilerek süslemiş ve poz vermişti.

Fakat Diderot daha ziyade La Tour'un resimlerinin ihtiva ettiği hakikatin tesiri altında kalmıştı. "O resimlerin içinde et ve hayat vardır," di-

ye yazmaktadır.“ Onlarda tabiatın bizzat içindeki intizamsızlıkları görmek mümkündür; meselâ ağzın bir köşesinin diğer taraftan daha yüksek oluşu, her iki gözün vaziyet ve büyüklüklerinde ufak bir değişiklik gibi. Salonların yazarı “La Tour'u resim yaparken seyrettim,” diye devam etmektedir. “O sakın ve mülâyimdir, zorlamaz ve işini güçleştirmez. Soğukkanlılığını muhafaza etmektedir, bununla beraber, yaptığı resimler sıcaktır.”⁶³ Daha önce yazmış olduğu “Aktörün Garabeti” isimli eserinde Diderot kendi fıkırdayan mizacından - oynak, mütehavvil olan mizacından - çok farklı olan bu kendi kendini kontrol kabiliyetine hayranlıkla işaret etmişti ki bu karakter, hiç olmazsa bu artistte, harukulâde neticeler yaratmıştı. Umumiyetle hareketlerinde etiketsiz ve serbest olan La Tour kendine memnuniyetle poz veren bu erkek ve kadınların yüzlerinin altına nüfuz etti ve orada, derinliklerde yarı saklı haldeki karakteri açıklığıyla ortaya koydu.

Diderot Boucher'in bir ressam olarak büyük zekâ ve istidadını takdir etti, fakat az hisli çok süslü çıplak kadın resimleri çizmekte kullandığından bu kabiliyetini iptizale uğrattığı kanaatini izhar etti. Aynı şekilde, Salonların eleştiricisi her ne kadar Fragonard'ın Sanatkârlar Akademisine kabulünü sağlayan tarihi tablosu karşısında hayranlık duygularını gizleyemedi ise de, le bon Frago'nun görünüşte kibar, fakat aslında mütereddi cemiyetin dalavereci eğilim ve eğlencelerini belirten ve daha karakteristik olan eserleriyle o kadar meşgul olamadı.

Bununla beraber, Diderot'nun en çok takdir ettiği ressam fırtınalar, ay ışığı, manzaralar ve Fransız limanlarını çizen Claude - Joseph Vernet idi. Bu ressam sayesinde ki Rousseau ve Diderot'nun romantizmi az çok şekil ve havasını bulmaktadır. Diderot okuyucunun ilgisini başka bir açıdan temin etmek gayesiyle muhtelif ‘Salonlarındaki’ münakaşalarını değiştirmek için yeni metodlar bulmaktadır. Meselâ 1767 de yazdığı Salonda memleket içinde bir seyahat yapmış olduğunu iddia etmekte olup oralarda gördüğü pitoresk manzaraları tasvir etmektedir ve “Yedi mahal” mevzuu hakkındaki müzakereleri, seyyahatleri ve intibalarını tahlilden sonra, ancak yedinciden bahsederken, en nihayet bütün bunların sadece Vernet'nin yapmış olduğu resimlerden ibaret bulunduğunu ifşa etmektedir. Bilhassa bu son resimden bahsederken Diderot artistin ayın dalgalar üzerindeki inikâsını, hareket halindeki karanlık bulutları, gümüşü gök kubbesine silueti düşen yelkenliyi, geminin lodoslamasında bir tayfa tarafından tutulan parlak meşaleyi ve gecenin su üzerinde, tezaad halindeki bu tesirlerini göstermektedir, harukulâde sadakitini övmektedir. Diderot artık Greuze'nin hikâye - anlatan resimleri önünde uzun uzadıya duran ve onları merakla seyreden bir Poirier değildir. O tabiatıyla, hatta

başlangıçtan beri, aslâ böyle değildi. Chardin, La Tour ve Vernet gibi sanatkârlarla yaptığı bir çok samimî konuşmalardan çok faydalanmıştı. Resim galerilerini onlarla birlikte ve bilâhare felsefede kendisinin sadık müridi kesilen sabık ressam genç Naigeon ile dolaşmıştı.⁶⁶ Salonların yazarı teknik ve ressamlık metodlarında alâkasını arttırarak yetişmişti, fakat her zaman olduğu gibi, insanlığın hakikiliğine, bağımsızlığına, orijinalitesine, ve her şeyden ziyade dehanın ateşine lâyık olduğu kıymeti vermektedir. Vernet tabiatıyla Corot değildi, fakat o istikamette olduğunu göstermekte idi.

Daha az bir derecede olmakla beraber Diderot geçmiş medeniyetlerin kitlevî harabelerini aksettiren Robert'in eserlerini de takdir etmişti. Münekkid bu hususta hulâsaten şunları yazmıştır: "firçanın kullanılmasında ne kadar kolaylık, ne kadar güvenme, aynı zamanda ne kadar hafiflik ve ne kadar sebatkârlık! Fakat Monsieur Robert, harabelerin neden bu kadar zevk verdiğini siz henüz bilmezsiniz.... Size hemen hasul ettiğim kendi intibalarımı söyleyeceğim. Harabeler tarafından bende uyardırılan fikirlerin manası vardır. Her şey yok olmağa mahkûmdur, her şey iflâs eder, harap olur, her şey geçer. Yalnız dünya baki kalır. Yalnız zaman tahammül gösterir ve devam eder. Bizim bu dünyamız ne kadar eskidir, ne kadar yaşlıdır! Ben iki ebediyet arasında yürürüm.

Bu kaybolan kaya ile, bu derinleşen vadi ile, bu çürüyen orman ile, başımın üzerine yıkılacak gibi olan bu kitlelerle mukayese edilince benim geçici ve ehemmiyetsiz mevcudiyetim ne ifade eder? Mezarların mermerlerinin toz olduğunu görüyorum ve ölmek istemiyorum.... Bir kasırga milletleri birbiri ardından müsterek bir uçuruma yuvarlamaktadır, ve yalnız ben kenarda durup üzerimden aşmakta olan tufanı durdurmağa çalışıyorum."⁶⁷

Romanın yükselişi ve aşikâr şekilde düşüşü üzerinde tefekküre dalan bir Montesquieu, aynı konunun ikinci yarısı hakkında yavaş yavaş dev ciltlerini hazırlıyan bir Gibbon, İtalyaya tetkik seyahatine çıkan, paletleriyle eski dünyanın pitoresk fakat meyus manzarasını tespit eden ressamlar - bütün bunlar insan yaşayışının geçici karakteri hakkındaki tasavvur ve hayalleri bir kat daha arttırdı. Durum sanki inhitat etmekte olan on sekizinci yüzyılın ortasında yaklaşmakta olan şiddetli bir ihtilâl uzayan gölgelerini önceden göstermeğe başlamıştı. Diderot, her zaman düşüncesinin bu tarzdaki ahenklerini takdir eden ve ressamların tablolarına koyduklarından daha fazlasını görebildiğini ispat etmişti.

Diderot, Salonlarının hayatı esnasında basılmıyacağından faydalananarak, daha küçük ressamların da bir çoğunu şiddetli fakat samimî bir dille tenkid etti. Son zamanlarda enerjisi azalmağa, yazısı kendisine bı-

kınlık vermeye başladığından ve eserler alelâdelikten ileri gidemediğinden daha kısa yazmak mecburiyetinde kaldı ki bu yüzden lisanındaki bu şiddetin bir kat daha arttığı görülmektedir. Bununla beraber, mümkün olduğu hallerde tabiatıyla medhüsena etmeğe mütemayıl idi.

Louvre'da bir gün Chardin'nin kendisine ve Grimm'e söylediklerini hatırladı. "Efendiler, efendiler, nazik olunuz. Buradaki resimlerden en kötüsünü seçiniz ve şunu kabul ediniz ki iki bin bedbaht kimse fırçalarını dişleri arasında, ümitsizlik içinde gıcırdatarak ancak bu kadarını yapmaya muvaffak olabilmişlerdir. Vernet ile mukayese edince çapaçul olarak telâkki ettiğiniz Parrocel, buna rağmen kendisi ile mesleğe atılıp sonra terkeden pek çok artistin arasında temayüz etmiş nadir bir artisttir. Lemoine bir resim taslağını bir tablo haline sokmak için bu meslekte otuz sene ekzersiz yapmak lâzım geldiğini söylemiştir. Beni dinlediğiniz takdirde belki müsamahakâr ve mürüvvetli almağış öğrenirsiniz."⁶⁸

Diderot'nun 1765 ve bilhassa 1767 de yazılmış olduğu Salonlar çok uzun ve tafsilatlıdır. Onlar sadet haricî sözlerle dolu daha çok kendi hayat ve tecrübesinin alâkabahş hikâyesini ihtiva eden fevkalâde şahsî yazılardır. Diderot kalemini akıntıya terkederek istediği gibi yazdı⁶⁹ ve çok serin kanlı olan arkadaşı Grimm'in elindeki materyel bolluğu karşısında çok defa hayretlere düşmesine sebep oldu. 'Salonların' yazarı İtalyaya yapmağı tasarladığı seyahatı aslâ tahakkuk ettiremedi. Netice olarak Roma, Florensa ve Venedikteki büyük şaheserlerin doğrudan doğruya tetkikinden faydalanamadı. Fakat pek uzak olmyan Louvre'da bulunan Raphael, Rubens ve Rembrandt'ın eserlerini tetkik etmeyi ihmal etmemiş ve onlar hakkında çok şey öğrenmişti. Ve çok defa bunlardan ve sanatta çok ileri giden Venediklilerden bir çok talihsiz muasırların muvafakiyetsizliklerini tezaad halinde ortaya koymakta faydalanmıştı.

'Salonları' boyunca Diderot esas itibariyle ve gayet tabû olarak bir edip gibi hareket etmişti. Kudurmuşcasına hasum münekkidi bulunan Brunetiére'in düşündüğü gibi bu husus ciddi bir kusur değildir.⁷⁰ Bilâkis sanatkâr ile halk arasında Diderot'nun tesirli bir bağ kurmasında bu olay birinci derecede rol oynamıştı. Bundan başka, Diderot artistin sanat-severler karşısında teknik üstünlük göstermekten daha fazla şeyler yapması gerektiğine kat'i surette inanmıştı. Ne suretle olursa olsun hayatın vizüel bir şerhini yapmalıdır. Şu da unutulmamalıdır ki, her ne kadar Diderot kendisi bir ressam değil idiyse de sanatkârlarla olan meraklı ve devamlı mülâkatlarından onların meslekî noktai nazarlarını paylaşmaya, onların usul, mesele ve davalarını anlamağa yetecek, hatta artacak kadar bilgi sahib olmuştu.

Fakat Diderot'nun sanatkârların çıplak bir hakikatin dar hudutları içinde mahsur gakmaması gerektiği hususundaki kanaati daha da kuvvet-kespetti. Bunun yerine sanatkâr konu veya modeli kendi iç duyusuna göre, yani kendine has yaratıcı muhayyilesine uygun olarak işlemelidir. Son yıllarında Diderot'ya göre tabiatın basit bir kopyası yüksek sanatı ifadeye yetmez. Bu hususta da o, kesinlikle istikbale yönelmişti.

Zamanında, Diderot tarafından beğenilen bir çok tablolar Almanya, Avusturya yahutta Rusyada onun tavsiyesi üzerine zengin sanatseverler veya hanedana mensup sanat hamileri tarafından satın alınmıştı, bazı hallerde bugün bile onları o memleketlerde görmek mümkündür. Bu hususta onun nüfuzu elle tutulacak derecede aşikârdır.

Uzun zaman tehirli olarak on sekizinci yüzyıl sonunda veya on dokuzuncu yüzyılın ilk elli yedi senesinde intişar eden Diderot'nun 'Salonları' efkârı umumiye arasında her gün artan itibar kazandı ve Fransada yüksek sanatların daha iyi anlaşılıp takdir olunmasına büyük çapta yardımcı oldu. Resim ve heykeltraşlığın senelik sergilerini münakaşa ve tenkid eden makaleler her kes tarafından kapışılıyordu. Gözde olan orijinal ressam Delacroix müteaddit defa Diderot'ya karşı duyduğu alâkadan bahsetmektedir.⁷¹ Bundan daha önemli olarak henüz bir şair olarak tanınmıyan fakat o günlerin alelâde ve esassız gazeteciliğinden tiksinen genç yazar Baudelaire onun üslûp ve eserlerinden cesaret alarak o sönük ve pasif ortamın üzerine çıkmak başardı.⁷² Hatta arkadaşı Champfleury'ye bağvurarak kendisi ile büyük selefi arasında bir mukayese yapan bir yazı yazıp neşretmesi dileğinde bulundu. Champfleury bu dileği kabul etti ve böyle bir yazı yazmak lütufkârlığını esirgemedi. Bilhassa Baudelaire'in 1845 yılındaki Salonunda ve daha az bir derecede olmakla beraber 1846 ve 1859 yıllarındaki Salonlarında Delacroix'nun derin nüfuzuna ilâveten genç adamın üslûbu ile muhakemesinin temel prensiplerinin bazıları üzerinde Diderot'nun da tesirinin büyük olduğunu aşikâr surette görebilmekteyiz.

Böylece Diderot yeni gelişen sanat tenkidi üzerinde kuvvetli bir paya sahiptir. Çok taraflı dehasının şaşılacak derecedeki zenginliğini bir ke-re daha ifşa etmişti.

DIDEROT — ROMANCI VE FİLOZOF

1

Hemen Parisin batısında, Seine nehrinin büyük dönemeçlerinden birinde çok güzel manzaralı Bois de Boulogne parkı bulunmaktadır. Onun meşhur koğu sahasının yanı başında ve kuzeyinde de sarmaşıklar ile kaplı bir kulenin eski harabeleri yükselmektedir.¹ On üçüncü asra ait kadınlar manastırı Longchamp'tan yegâne kalan şeyler yıkık duvarlarla bunların üzerinden sarkan taşlardan ibarettir. Paskalyanın Çarşamba, Perşembe ve Cumartesi günleri ihtilâlden önce zamanın mümtaz ve nüfuzlu sınıfları her yıl en iyi kıyafetleriyle buraya gelerek, İsa'nın duçar olduğu işkence, çarmığa geriliş ve ölümünün acı hatıralarını yad etmek için tertiplenen ve insanları vecde getiren Tenebrae müziğini dinlemek üzere toplanırlardı. Bu ruhânî ve dokunaklı manzara orada teganni eden rahibelerin dünyevî ihtiyaçlarını tamamiyle körletememiş ve onların bir kısmının maddileşmelerini önliyememişti, öyle ki, hiç de dindar olmıyan Paris operasından bazı profesyonel ve nüfuzlu kimselerin bu eğilimde olan kızlara yardım etmelerine dahi imkân hazırlamıştı.²

Müziğe karşı olan derin ilgisinden dolayı Diderot şüphesiz ki Longchamp Manastırını çok iyi bilmekte idi. Hiç olmazsa 1760 senesinde yazıp ismini de kısaca Rahibe³ koyduğu romanının taslağını kendisini üzen ve sinirlendiren bu ortamda mülhem olarak orada hazırladığı muhakkaktır. Yazarın hemen hemen bütün orijinal eserleri gibi, bu da ölümünden senelerce sonra neşir sahasına intikal edebildi ve nihayet ilk defa olarak asrın sonunda, 1796 da intişar etti.

Romanın konusunu teşkil eden olayların en mühimlerini ve alâka-bahş olanlarını Diderot'nun en yakın dostu Grimm'in kendisine anlattığı tahmin olunmaktadır.⁴ Eser, felsefe grubunun bu iki liderinin hazırlamış oldukları bir plandan beklenmedik bir sırada doğmuştu. Çok sevindikleri bir arkadaşları olan Marquis de Croismare şahsî işleri dolayısıyla Normandiya da Caen yakınında, Lasson'daki çiftliğine çekilmişti. Bu

raya 1759 yılının başlarında nakletmişti ki Voltaire ile aynı zamanda doğmuş olan Marquis o sırada altmış beş yaşında bulunuyordu. İyi yürekli asilzade çocuklarına ve arkadaşı bulunan mahallî papaza kavuşmanın verdiği büyük sevince garkolmuş bir halde bidayette niyet ettiğinden daha uzun müddet arazisinde ve yakın vilâyetlerde dolıştığından romanı hazırlayan iki tertipçi Marquis'nin yarattığı büyük sempatiden yararlanarak karışık bir komplot kurdular ve onu Paristeki eski kadın dostlarıyla münasebette gösterdiler.

Başkentte, bir talihsizlik eseri olarak son zamanlarda Longchamp manastırına tayin edilmiş olan bedbaht bir rahibe hakkından çok bahsedilmekte idi. Bu rahibe, uzun zaman önce ebeveyninin tazyiki altında kendisine yaptırılan dinî yeminlerden ve rahibelik vazifelerinden kurtulmak için dava açmağa muvaffak olmuştu. İddiasına göre ebeveyni indî ve şahsî sebeplerle onu misyonerlik hayatına zorlamışlardı. Büyük şehirde Marquis de Croismare serbest ve demokratik davranışlarıyla tanınmakta olup her sınıf ve safhadaki halk arasında hürmet ve itibir uyardırması idi. Rahibenin davası ile alâkalanmış ve zamanın icaplarına uyarak Paris Paramentosu nezdinde onun lehinde tavassutta bulunmağı dahi ihmal etmemişti. Fakat gerek kendi çabaları, gerekse bizzat rahibenin avukatının müdafaasına rağmen dava kaybedildi ve rahibe cezalandırıldı.

Grimm rahibenin isminin Diderot'nun romanında kullandığı gibi Suzanne Simonin olduğuna işaret etmektedir. Bundan evvel yazar ona Suzanne Saulier diye hitap etmişti.⁴ Bu konunun meraklılarından Mr. Georges May isminde bir araştırmacı, dava dosyalarını, ve kenarda köşede kalmış bütün dökümanları, dilekçeleri ve müdafaaları karıştırdıktan sonra 1752 ile 1758 yılları arasında Marguérite Delamarre isminde bir rahibenin arzusu hilâfına yaptırılan yeminlerin refedilip kendisinin Manastırdan tahliye edilmesi hususunda teşebbüte bulunmuş olduğunu ortaya koymuştu.⁵ Umumî muhaberelelerin tarihleri, yerleri ve hadiseler Diderot'nun hikâyesinin orijinal mehzazının bu olduğunu göstermektedir. Yazar sitemli romanını daha dokunaklı yapmak gayretiyle teferruat ve ilham için doğrudan doğruya cemiyeti hedef tutmuştu. Hakikaten, emin olmamızdan hiç bir şüpheye mahal bırakmamak için isim seçmekte tereddüde düştüğünde, müsveddelerinde Suzanne de la Mare ismini de kullanmıştı.⁶

Konuyu planlayan Grimm ve Diderot - nun ilk tedbirleri mevzuubahsedilen rahibeyi Marguérite Delamarre'dan çok daha genç ve atik kabul etmek oldu; öyle ki manastır duvarlarını kolaylıkla tırmanmış, fakat dışarıda karşılaştığı müşkil durum karşısında Marquis de Croismare'a sı-

ğınarak ondan hayatını idame etmek için mütevazî bir iş talebinde bulunmuştu. Hayalî Suzanne Simonin'den seri halinde bir sürü mektup gelmeğe başlar. Bunlara karşı iyi kalbli Marquis hakiki cevaplarını yazdı ki bunların ilki "6 şubat, 1760 çarşamba" tarihini taşımaktadır.

Uydurma mektuplarda bir hayli ikna edici malûmat vardır. Bunlar arasında rahibe Suzanne tarafından ilk yazılmış olan mektup tedbirlilik yüzünden muğlaktır. İsmi zikretmeksizin kendisini "bir talihsiz kadın" olarak takdim etmektedir. Kısa mektup önce şehirde bir adrese gönderilmekte ve götürene de teslim ettikten sonra cevap için beklemesi tenbih edilmektedir. Kurnazca düşünülmüş bir plan gereğince manastırdan kaçan ve şehrin yabancıları olan rahibenin aynı ismi taşıyan Paristeki Askerî Akademi Başkanı Kont Croixmar ile o sırada şehirde bulunmayan Marquis arasında bocalamaktadır. Bu yanlışlıklar ve bocalamalar düzeltildikten sonra mektup sahibi Marquis'nin Caen yakınlarında bulunduğu öğreniliyor. Bundan sonraki mektup uzun, hakiki ve imzalıdır. Takip eden muhaberatı izliyecekleri yollar gösterilmektedir. Versailles'da "rue d'Anjou" da kâin Bourgogne Pavyonunda oturmakta olan Madame Madin'e bir cevap gönderilmesi istenmektedir. Bu adresin planda bilfiil vazifelendirilen fakat rolü tamamiyle açıklanmayan bir kadına ait olduğu muhakkaktı. Cevap kimliği bir istavroz ile belirtilmiş olan bir zarf içerisinde, fakat bu zarf da düz ikinci bir zarfın içerisine konmak suretiyle ve Madame de Madin'e hitap edilerek gönderilecekti. Böylelikle, karışık olmakla beraber akla yakın olan bu tedbirler sayesinde hadiseler ismi karışan her kes himaye edilmiş oluyordu.

Muhaberat hemen hemen dört ay devam etti. Fakat iyi kalbli ve samimi Marquis'nin plancıların öngördükleri gibi Parise döneceği yerde muhayyel rahibeyi kızının yanına bir arkadaş gibi Lasson'daki şatosuna yerleştirmeye dahi hazır olduğu meydana çıkınca gizli entrikacıların foyaları suya düştü. Yoksa, onların kurnaz tertipleri nahoş hadiseler yaratabilirdi. O halde hayalî Suzanne'larına manastırdan kaçarken tırmandığı yüksek duvarlardan düşüp yaralandığından bahsetmek gerekmişti. Yavaş yavaş vaziyetinin daha kötüye gittiği ilân edilmişti. Kendisi tarafından yazılmamakla beraber, Madame Madin tarafından imzalanmış olan mektuplar rahibenin artan hastalığını anlatıyor ve en nihayet Mayıs başında ölümünü bildiriyordu. Marquis de Croismare tarafından yazılan son mektubun tarihi 18 mayıs, 1760 idi.

Fakat artık Diderot kendi tuzağına düşmüştü. Yarattığı karaktere derinden bağlanmıştı. Bedbaht rahibenin mukadderatı hakkında gecelerin geç saatine kadar uykusuz kalarak yazmış olduğu mektupları karısına, Grimm'e ve diğer arkadaşlarına okudu. Dinleyicileri mübalâğalı,

kibirli olan, hadiselere ve hakikate uymıyan her şeyi metinden çıkarmasını ısrarla talep ettiler.⁷ Marquis'yi mektupların hakikate tetabuk ettiğine inandırmak şarttı. Hayalât ve tertibe aid en ufak bir emare dahi bulunmamalı idi. Bundan başka yazarın İngiliz romancısı Richardson'nun en ufak teferruatı dahi işlemekteki kudretine karşı olan hayranlığı bir kat daha arttı.⁸ Netice olarak, Diderot kendisi için yeni bir cereyan olan başka bir uslûpta yazmağa başladı. Rahibe Suzanne ve ona tekaddüm eden yazılarında dramatik vasıfta olan heyecanları artık yatışmağa başladı. Hassas ve alıngan olan Marquis'ye tevcih olunan bu fesatlığın doğurduğu neticeden sonra Diderot hayatın bütün cilvelerini aksettiren bir roman yazmayı başardı. Yirmi sene sonra, eserin negredilmesi mevzu bahis edildiği zaman, kendi uydurma mektupları kadar Monsieur de Croismare'ın hakiki mektuplarını dahi reviziyona tabi tutmağa cüret etti.⁹ O, artık bütün eseri profesyonel yazar sıfatıyla yaratacağı etki bakımından soğuk kanlılıkla tetkik edebilmekte idi.

Hikâyeyi bizzat Suzanne Simonin kendi ağzından anlatmaktadır. Manastırdan nefret etmektedir, fakat bir çok hallerde olduğu gibi dinsizliğinden veya aşkına mani olduğundan değil, fakat sadece münzevî ve kapalı hayata duyduğu istikrahtan dolayı. Böyle şahsî fedakârlığa tahammül ve istidattan mahrumdur. Normal hayatın serbestliğinin şiddetle tahassürünü çekmektedir. Romandaki kahramanına bu davranışı aşlamakla Diderot hayali protestosunun semeresini sağlamış oldu. Romanı, salâhiyetlerin her türlü keyfi suistimallerini istihdaf etmektedir. On sekizinci yüzyıldaki mevcut muamelelerin aksine sıyrılması kolay olan yeminleri taahhüd etmenin zor olduğunu iddia etmektedir.

Harikulâde sempati ve anlayış sayesinde yazar kendi şahsî ve agnostik düşüncelerinden çok farklı olan rahibelik hissiyatına nüfuz etti. Dine çok bağlı kendi kız kardeşlerinden birisinin fazla ruhanî tesirler altında delirmiş olmasının hatırası romandaki korkunç pasajlardan birinin¹⁰ ilham kaynağı olduğu muhakkaktır. Daha mülâyim olan diğer pasajlar ise dindar olan babasının ve az anlayışlı ve dar düşünceli olan karısının onda hasıl ettikleri tesirler ve bunların hatıralarından doğmuştur. Fakat Diderot bu mahdut tecrübeleri aşmakta ve çevresinde her kes tarafından sevilmekte olan Başrahibe Moni'yi lâıkiyle tasvir etmektedir; adeta Suzanne'nın hissettiği soğuk teri hissemekte, onun gibi vücudunun titrediğini ve dizlerinin çözüldüğünü duymaktadır; onun gibi sabahın erken saatlerinde mihrabın önündeki merdivenlere kapanarak halâs için yaptığı kuvvetli bir duadan sonra vecde düşmektedir.

Kitabın ikinci yarısında Başrahibe Moni'nin vefatından sonra diğer başrahibeler zamanında sadistik işkenceler, histerik ve adaba mugayir

hadise ve münasebetlerden bahsedilmekte ise de Diderot'nun düşmanlarının iddia ettikleri gibi fuhuş ve ahlâksızlık yoktur. İtiraf etmelidir ki roman acıklı, tasvir ve karakter bakımından müstesna olmakla beraber dürüst, sade ve realistiktir de. Kendisine karşı çıkarılan bütün manialara rağmen, bütün hikâye boyunca Suzanne hilkaten sahip bulunduğu samimiyet ve masumiyetini fevkalâde bir şekilde muhafaza etmesini bilmiştir. Her ne kadar Fransada on sekizinci yüzyılda kısmen dünyevî ihtiyaçları hoşgören kadın manastırlarında rahibelerin isyanlarına sık sık rastlanmıyor idiyse de, Marguerite Delamarre'in bilfiil yaşanan hayatı yine de böyle hadiselerin cereyan ettiğini göstermektedir. Devlet idaresinde olduğu gibi, aile ve kilisedeki müstebid ve mütehakkim idare, tabiatıyla büyük suistimallere yol açmıştı ve Diderot'nun hikâyesi de insanoğlunu ruhan ve cismen arzulanmıyan muayyen bir kalıba sokmak için zorla tatbik olunan böyle teşebbüslere karşı canlı bir hücumdur. Aynı zamanda, hayatın tıtatıp kendisi ve bütünü değilse de, çok tesirli ve sürükleyici bir eserdir.

2

Diderot her zaman için tuhaf ve tahrik edici yazılardan hoşlanırdı. Metresi Sophie Volland'a yazmış olduğu canlı mektuplar bu cinstendir. Pek rabıtalı olmıyan Salonları da bu nevi yazılarla doludur. Binaenaleyh onun 1770 yıllarının ilk senelerinde, gençliğinde çapkın mizacına uygun ve fısıkfıcur dolu nüktedanlığından vazgeçip yeni, realistik davranışını kuvvetle belirten dört kısa hikâye yazmağa koyulmasını sürpriz olarak addetmemeliyiz. O zamandan beri pek çok okuyucu "Bourbonne'lu dört arkadaş; Bir Babanın Çocuklarıyla Müsahabesi; Bu Masal değildir; ve Halkın Hükûmlerinin Kararsızlığı" isimdeki hikâyeleri zevkle okumaktadırlar.

Bir babanın çocuklarıyla müsahabesini bir misal olarak alalım. Çok alâka çekici olan bu diyalogda başlıca karakterler yazarın babası, tabiaten muhalif ve mütenafirdir, papazlık yapan kardeşi, hemşiresi ve doğum yeri Langres kasabasından bir çok komşulardan ibarettir. Vaka kışın babasının evinde, ocakta yanmakta olan ateş önünde cereyan etmektedir. Yaşlı adam, bütün yaşlıların yapacağı gibi, maziye derhatır ederek civarlarındaki Thivet köyünde ölen yaşlı bir papazın emlak işleriyle miras işlerini halletmeğe çağırıldığı zaman karşılaştığı müşkilât üzerinde durmaktadır. Müteveffanın, hepsi de hakikaten fakir ve yardıma muhtaç, bir çok akrabası vardı. Eline geçen evrakı bir bir inceleyen Diderot'nun babası bir vasiyetnameye rastladı; fakat bunun yazılış tarihi o ka-

dar eskiye gidiyordu ki asırdide ölünün bilâhare bu husustaki fikirlerini değiştirip yahutta tamamiyle unuttuğu hakkında şüpheye düştü, Vasi durumunda olan baba Diderot ailenin bu kadar muhtaç fertlerini ihmal edip her şeyi pariste Frémin isminde bir kitap satıcısına terkeden bu haksız vasiyetnameyi yırtmalı mı idi? Nihayet kabili red olan bu vasiyetnameyi harfiyen tatbik etmeğe karar veren baba doğru hareket etmiş oldu mu?

Alâkabahş bir münakaşa başlar. Orada mevcut olanların hepsi şüpheye meydan bırakmadan kanun tarafını tutmaktadırlar. Tahmin olunacağı gibi, yalnız genç Diderot kendi şahsî görüş ve muhakemesi ile insanlığın refah ve saadetini basit meşruiyetin üzerinde saymaktadır. Oğul babasına hayırlı geceler dilerken eğilerek kulağına şöyle fısıldar:

“Baba, ciddi konuşmak gerekirse, akıllı adam için kanun yoktur.” Yaşlı baba “Yavaş konuş!” diye emretti.

“Kanunların bütün müeyyideleri istisnalara tabi tutulduğundan hangi hallerde kanunu takip edeceğine ve hangi hallerde onu terkedeceğine karar verecek olan akıllı adamın kendisidir,” diye Diderot devam etti.

Bunun üzerine babası şu cevabı verdi: “Bir şehirde senin gibi bir ve ya iki vatandaşın bulunmasına itiraz etmem, fakat her kesin senin gibi düşündüğü bir şehirde de yaşamak istemem!”

Böylece hikâye yarı Diderot’nun lehinde ve yarı aleyhinde olan bir beyan ile sona ermektedir. Bu istikrarsız dünyada eğer her kes filozofun bağımsız davranışını takınırsa, çok geçmeden kanunların hiç bir hükmü kalmaz. Hikâyenin telkin ettiğine göre Diderot’nun telâkkisi ancak kendi nazarında bir kıymet ifade etmektedir. Böyle bir düşüncüyü umumileştirmek hakimlerin chaotic zamanında olduğu gibi, keyfince hareket etmesine” ve bundan da çok tehlikeli bir anarşi doğmasına yol açar. Zararlı bir esası ileri sürecek ve müdafaa edecek isen “yavaş konuş!” diye baba oğlunun kulağına bir daha fısıldar.

Son yıllarında ekseriyetle görüldüğü üzere Diderot, beşer tabiatının sık sık gösterdiği değişiklikler karşısında her iki taraf lehinde karar vermediği mümkün kulan acaiplikleri yadırgamamaktadır. Çok akılcıca söylenmiş olduğu gibi: “kaideleri tatbik için kaide yoktur.” Hayatın şüpheli zuhuratı müvacehesinde doğru karar hususunda kesin bir yol tayin edebilmemiz çok defa mümkün olmamaktadır.

Bu çok irijinal hikâyeyi okuyan kimse, fevkalâde ahenkli ve tabii oluşunu, bir konudan başka bir konuya geçişteki pürüzsüz akışı ve bir çok realistik teferruat karşısındaki eseri tamamiyle okuduktan sonra bütün bunların toplamı acaba yazar babası ile kendisi arasında teali olunan

fikirlerden mi, yoksa hayali olması muhtemel bir hikâyeden mi bahsediyor diye insanı tereddütte bırakıyor,¹³ takdir duymaktan başka hiç bir şey düşünemez.

3

“Mütevekkil Jaques ve Efendisi” ismini verdiği acaip eserini muhtemelen 1773 veya 1774 yıllarına doğru Rusyaya gidiş ve gelişi sıralarında, Hollanda da, Hague’deki uzun tevakkuflarının birisi esnasında yazmıştı. Her ne kadar Madame de La Pommeraye menkıbesi Schiller tarafından 1785 senesinde tercüme edilmiş ve kitap tüm olarak Almanyada yedi sene sonra çıkmış ise de Rahibe gibi bu roman da Fransız okuyucular için 1796 dan önce basılamamıştı.

Diderot, 1760 - 1767 seneleri zarfında dokuz küçük cilt halinde intisar eden ve Sterne tarafından yazılmış olan ‘Tristram Shandy’ isimindeki meraklı eseri okumuştur.¹⁴ İngilizin kitabı bir çok noktalarda farklıdır, fakat Fransız yazar Manş ötesindeki muasır yazarın kitabından bir çok cümle ve hadiseleri aynen kullandı. Hatta Diderot kitabı selefinden daha etraflı ve istidlâlen yazmağı tercih etti. Bununla beraber, ‘Mütevekkil Jaques’ doğrudan doğruya Diderot’nun kendi eseridir ve kendine has tarzda yazılmıştır.

Hikâye Jacques ve efendisinin büyük şosa boyunca at üzerinde birlikte seyahatleri ile başlamaktadır. Yazar ortaya bir çok sualler vazeder ve onları cevaplandırır: “Birbirleriyle nasıl buluşmuşlardı? Bütün diğerleri gibi bir tesadüf eseri olarak. İsimleri ne idi? Bunun sizinle alakası nedir? Nereden gelmişlerdi? Çok yakın bir yerden. Nereye gidiyorlardı? İnsan nereye gittiğini bilir mi? Ne diyorlardı? Efendisi bir şey demedi; Jacques ise çavuşunun bu dünyada başımıza gelen her şeyin, iyi olsun kötü olsun, yukarıda bulunan, Jaha büyük ve asıl olan öteki dünyada daha önceden yazılmış olduğunu tekrar etmeğı adet etmiş olduğunu söyledi.”

Böylece, Diderot kitabın ünvanının da tazammun ettiği esas suali ilk cümlelerde hemen ortaya koyarak emsalsiz romanının üslûp ve ahenğini tayin etmiş oluyor. İnsanların hareketleri kendi iradelerinin serbest tezahüründen mi doğuyor, yoksa kontrol edilmeyen mukadderat tarafından mı tayin olunuyor?

Jacques bir asker tevekkülü ile şöyle devam etti: “çavuşum silâhtan çıkan her merminin gideceğı belli bir hedefi de olduğunu söylerdi.” Bu

ibare 'Tristram Sahndy'nin sonlarında rastlanan bir cümleinin aynen kop-yasından ibarettir.

Alexander Pope, Leibniz veya Voltaire'nin meşhur 'Candide'i gibi Jacques' de hayatın bütün hadiselerinin değişmez bir zincir halinde birbirine bağlı olduğu inancındadır. Babasının sert şarabından içen çocuk o anda sarhoş olup beygirleri sulamak için yalağa götürmeyi unutmamış mıydı? Bunun üzerine babası kızıp, çocuğunun cevap vermek küstahlığında bulunduğu zaman, sopa ile omuzlarına vurarak onu dövmemiş miydi? O anda Fontenoy önünde mevzilenmek üzere bir alay asker geçmiyor muydu? Nispet olsun diye Jacques fedai yazılarak hemen başlamak üzere olan meşhur harbe yetişmedi mi? Orada değil miydi ki ona, üzerinde adresi yazılı bir mermi isabet etti ve bunun neticesi tıpkı Sterne'nin kitabında onbaşı Trim'in başına geldiği gibi bunun neticesi dizinden ağır bir şekilde yaralandı? Hayatının bundan sonraki safhalarında bütün hadiseler bu minval üzere vukua gelmedi mi?

Hulâsaten şu noktaları tebarüz ettirmektedir: "bu mermi olmasaydı, aslâ aşık olup bugün topal bir bacakla yürüyeceğime inanmıyorum."

Efendisinin ısrarı üzerine Jacques tekrar tekrar aşk maceralarının hikâyesini anlatmağa başlar, fakat her seferinde bütün bunların daha önce yukarıdaki büyük ve asıl hakiki dünyada yazılmış olduğunu söyler ki bu tarzda inkitalara uğrayan hikâye bir türlü tamamlanamaz. Bu rabitasızlık kayıtsız olan yazarı serbest bırakmakta ve ona arzuladığı gibi bir çok küçük realistik hikâyecikler katıştırmasına imkân sağlamaktadır. Bunların asıl romanın mevzuu ile hiç bir alâkası yoktur ve eserin tam manasiyle bir roman olmasını güçleştirmektedir. Bu hikâyeciklerin bir kısmı kendi nevilerinde şaheserdirler. Bir kaç tanesi de Diderot'nun hiç terketmediği lisan zenginliğine veya Rabelais tarzındaki mizahi yazılarına birer nümunedir. Madame de La Pommeraye'nin amansız intikamının hikâyesi meşhurdur ve daha bidayetden beri Schiller'in takdirini kazanmıştır. Karakter itibariyle habıs, fakat şeytanî bir zekâyâ sahip olan Baba Hudson hakkındaki yazı da bundan daha az önemli değildir.

Diderot klâsik romancıya takılmaktan zevk almaktadır. Jacques'in muharririnin hikâyesini başka bir tarzda yazabileceğine işaret etmektedir... Şüphesiz kendisi konuyu istediği şekle sokabilmişti. Fakat hakiki hadiseler o tarzda cereyan etmemiştir. Hayat hiç bir surette roman yazarlarının zannettikleri kadar mantikî değildir. Realist olan kimse hadiseleri olduğu gibi anlatmalıdır, ince duygulara hitap etmese ve vukuat silsilesi bakımından hemen bir neticeye bağlanmasa bile. Hakikati halde okuyucunun Jacques ile Denise'in evlenmelerine şahid olacağı yukarıdaki bü-

yük ve asıl dünyada yazılmış idi, fakat bu kitap modern deyim ile 'hayattan bir parça' idi. Bu kadarı bile Jacques'ın karısını satacak kadar ahlâksız bir adam olması mukadder imiş gibi seri halinde yazılabilecek daha bir çok hikâyenin başlangıcı olması da hiç de hayalden uzak değildi. Yaza gelince, samimi olarak bilmediğini itiraf etmektedir. André Gide'in yirminci asır romanı 'Sahtekârlar' gibi hikâye sonuçlanmamaktadır; aynı derecede alâkabahş bir sürü menkibenin daha mevcut olduğuna işaret ederek bir ara vermektedir.

Fakat kitabın başlığı olan tevekkül hakkında ne demeli? Uzun zamandan beri kaza ve kadere bağlılık Diderot'nun üzerinde büyük tesir icra etmekte idi. O da zaten bu kanaatini Landois ismindeki arkadaşına 1756 senesinde yazmış olduğu meşhur mektubunda beyan etmişti. Hepimizce malûmdur ki veraset ve muhit hayatımızı bütün şekilleriyle derin etkilemektedir. Hakikaten çocuklarımızın muvaffakiyetli bir şekilde yetiştirilmeleri, onlara salim ve nafi bir tahsil verilmesi, mücazat ve mükâfatın değerlendirilmesi ancak bu sayede mümkün olabilmektedir. Eğer insanların yaptıkları basit kapris neticesi sayılacak olursa, bu takdirde iyilik veya kötülük için bir istikbal tayin etmemize fırsat ve imkân kalmaz. Gayesiz "karşılıksız işler" beşer muhakemesine hitap etmekten uzaktır. Muasır mezalimlerin milletlerden körükörüne yalnız liderlerinin arkasından gitmek üzere robotlar yaratmakta insafsızca faydalandıkları doğrudur. Buna rağmen dışarıdan vaki olan bu tesirlerin kudretine inanın daha ümitli sonuçlara yöneltilemez mi? Bunun ancak ferdi beşerî şahsiyet teminine saygı ile eğilmekle mümkün olabileceği aşîkârdır.

Hususî hallerde kader ve kazaya inanmakla istikbali tahmin edemeyeceğimiz bir hakikattir. Bununla beraber, geçmişe bakmakla, olayların seyrini kolaylıkla izleyebilir, ve sağa veya sola çizmenin ondan sonraki hadiseler üzerinde ne kadar tesir ettiğini tespit edebiliriz. Bununla beraber, Garp dünyasından kim, hayatın Budhist Çarkının sert ve insafsız akibetine isteyerek kendini teslim edebilir? Böyle bir tevekkül çaresiz şahsî teşebbüs ve serbestinin nefesini kurutur. İnsan şahsî mesuliyetinin hissini muhafaza etmek ihtiyacını duymaktadır. Fakat, iradenin serbest olduğu kabul edilecek olursa, iradenin bizzat karakterini tespit etmiş ve dolayısıyla kararlarının mahiyetini tayin etmiş olan ve kontrolümüz dışında kalan daha önceki şartlar ve hadiseler hakkında ne diyeceğiz? Felsefî muammamızın bugünkü durumunun bu şekilde olduğu görülmektedir.

Hayat kadar eski bu entrikalı dünyaya bir defa düştükten sonra, elimizden geldiği kadar hakikatlerle sulh halinde yaşamaya mecburuz. Mantığı feda etmek pahasına da olsa, işlerin yürütülmesi için müsait şartları

sağlamak uğruna iki zıd alternatifi birleştirmek mecburiyetindeyiz. Bu akibete karşı mütevekkil Jacques'ın mukabelesi nasıl oldu? Bu hususta katiyet beyan etmeksizin şöyle demektedir: "kendisini bizler gibi idare etti.... Kötülükleri önlemeğe çalıştı; tedbire karşı en büyük nefreti duyarak tedbirli idi." Kendi kurduğu bu fikir sisteminin tuzağında Diderot dahi müşkilât çekti. Başka bir yerde şöyle yazmıştı: "kafamın tasdik, lâkin kalbimin reddettiği şeytanî bir felsefeye kendimi kaptırdığımdan adeta deliriyorum."¹⁵ Yaşlı Doktor Johnson da itiraz kabul etmez bir katiyetle Boswell'in tatbik ettiği kanunu vazetti. "Bütün nazariyeler irade serbestliği aleyhine; bütün tecrübeler ise lehinedir,"¹⁶ esasını telkin etmeğe çalıştı.

4

İyi havada veya kötü havada, kendisinin anlattığına göre öğleden sonraları, saat beşe doğru, Parisin göbeğinde bulunan o zamanın meşhur Palais - Royal parkında dolaşmak Diderot'nun şaşmaz adeti idi. Dışarısı soğuk veya yağmurlu olduğu takdirde, böyle anlarda aynı yerde bulunan sokağın karşısındaki Café de la Régence'a iltica etmekten memnuniyet duyardı.

1761 nisan ayında tuhaf bir vaka oldu. Bir gün öğleden sonra, geç saatlerde kahvehanede, tasavvur olunacağı kadar acaip görünümde birisi Diderot'ya yaklaştı.¹⁷ "Ulviyet ve denaetin, sağduyu ve çılgınlığın ne büyük bir ihtilâti!" ve "Ne kadar berbad kokan bir ağız ve nefes!" Orijinalitesi insanı cezbetmese bu manzaraya ve bu kadar hırılıtya kim tahammül edebilirdi?

Diderot'nun anlattığına göre "bugün pis, yırtık ve yamalı elbiseler içerisinde, yalınayak denecek haldeki bu adamcağız, kafası öne eğik olarak sizden sıvışıp kaçıyor. Ona seslenip yardım etmeği düşünüyorsunuz. Ertesi gün, temiz giyinmiş, saçları taralı, traş olmuş ve pudralanmış olarak karşınıza çıkıyor ve siz onu cemiyet içerisinde hürmete lâyık birisi diye telâkki ediyorsunuz. Vaziyet ve şartlara göre bir gün neşeli, bir gün kederli olarak yaşamaktadır. Sabahleyin uyandığı zaman ilk düşündüğü şey öğle yemeğini nerede yiyeceğidir. Bundan sonra akşam yemeğini düşünür. Gecenin yarattığı üzüntüler de vardır. Ev sahibi usanıp da elinden anahtarı almamışsa geç saatlerde çatı arasındaki odasına döner, ve-yahutta civardaki içkili yerlerin birinde, önünde bir kaç şişe bira ile bir tabak meze olduğu halde pinekler ve sabahın ağarmasını beklerdi. Bu masrafları karşılayacak parası olmadığı zamanlarda arkadaşlarından bir

arabacıya veya bazı lordların seyislerinden birinin müsaadesiyle gecelerini hayvanlarla bir arada, saman üzerinde geçirirdi. Sabahleyin sokağa çıktığında çok defa saçlarındaki saman ve otları temizlemeyi unutturdu! Mevsim mülâyim olduğu takdirde, çok defa gecelerini Cours - la - Reine parkında veya Champs - Elysées'de aşağı yukarı dolaşarak veya bir karnapede uyuklayarak geçirirdi..."

Diderot devam ederek şöyle yazmaktadır: "Bu ekzantrik kimseleri beğenmem ve takdir etmem, fakat onlar tahsilimiz, içtimai göreneklerimiz ve adet edindiğimiz nezaket adabının yarattığı yeknesaklığa çeşni vermektedir." Bir toplum arasına karışan bu karakterde birisi hakikaten mayya tesiri yaparak orada bulunanlardan her biri üzerine kendi orijinalitesinden katkıda bulunur.... Böyle bir adam hakikatı meydana çıkarır, iyi insanları tanımamıza yardım eder, tezcircilerin maskelerini kaldırır; bundan sonra aklı başında olanlar dinlerler ve dünyanın hakikaten nasıl olduğunu öğrenirler."

Bundan sonra Diderot "bu adamı uzun zamandan beri tanıyordum," demektedir. Arada sırada yazardan bir kaç gümüş lira da borç almıştı. Her nasılsa bir kaç esaslı, eski ailenin evlerine bile girmeye muvaffak olmuştu ki "o evlerde konuşmamak şartıyla yemek masasında kendisine bir yer veriliyordu. Oralarda oturduğu zaman sükûnetini muhafaza ediyor, acele ve tehevvrle yemeğini yiyordu. Onun bu hali görülecek bir manzara teşkil ediyordu! Anlaşmayı bozmayı aklına koydu ve ağzını açtı mı, bütün misafirler daha ilk kelimede 'Oh, Rameau!' diye bağırırlardı.

Şimdi Diderot okuyucuya şöyle demektedir: "bu adamın ismini merak ediyordunuz ve artık onu biliyorsunuz. O, bizi yüz seneden fazla teganni etmekte olduğumuz basit Lulli şarkısından kurtaran meşhur musikişinasın yeğenidir."

İşte böyle tesadüfen, ve zahiren beklenmedik bir tarzda yazar bize eserlerinin en orijinali olan ve 'Rameau'nun Yeğeni' diye adlandırdığı eserine takdim etmiş bulunmaktadır.

Bu kitabın başlı başına harikulâde bir tarihi vardır. Tahmine göre 1761 veya 1762 de kaleme alınan bu eser 1779 yılına kadar müteaddit defalar ve tafsîlâtlı olarak rötüşa tabi tutulmuştu. Bununla beraber, bildiğimiz kadar, Diderot onu hiç bir arkadaş veya akrabasına ne göstermiş ne de ima etmişti. Onu yazdı ve bir kenarda muhafaza etti. Mütevekkil Jacques gibi o da, daha ilk görüldüğü zaman Schiller tarafından takdir edilmiş ve onun tavassutu ile el yazılı kopyası Goethe'ye takdim olunmuştu. Goethe dahiyane yazılmış olan bu kitabın o kadar tesiri altında kalmıştı ki 1805 te çıkan bir tercümesini yaptı, fakat pek az bir muvaffakiyet sağladı. 1821 de iki Fransız yazar bu canlı diyalog'un tercümesi-

nin menşei zikretmeksizin onu Goethe'nin Almancasından tekrar Fransızcaya çevirdiler. İki sene sonra Diderot'nun başka bir el kopyasından eser ilk defa olarak basıldı. En nihayet, 1891 yılına kadar Seine sahillerinde elden ele dolaşan Diderot'nun kendi el yazısıyla yazılı olan kopyadan kendi orijinal şekliyle ve süratle neşrolundu. Bu el yazılı nüsha halâ J. Pierpont Morgan'ın New Yorktaki muazzam kütüphanesinde büyük itina ve sureti mahsusa ile bir köşede muhafaza edilmektedir.

Rameau'nun Yeğeni mevcut edebî eserlerin hiç birine benzemez. Meşhur kompozitör Jean - Philippe Rameau'nun yeğeni, hakiki ismiyle Jean-François olan bu haylaz ve külhani ile kendi arasında geçenleri canlı ve renkli bir diyalog halinde anlatan Diderot hicivde güzel bir örnek vermiştir. Yazar bir çok muasırları gibi Felsefe topluluğuna düşman olanları da hedef alarak hepsini açıktan açığa ve kendi isimleri altında takbih ve tayip etmiştir. Bundan dolayı, tehlikeli eserin yazarının onu hayatı esnasında neşretmeye teşebbüs etmemesine hayret olunmamalıdır.

Fakat Jean - François Rameau parlak bir surette şüpheli ve müstehzi, ihtirasları zekâsını aşan beceriksiz bir müzisiyen, cemiyetten müdane ve yaltakçılık suretiyle elde ettikleriyle safa süren hayasız ve utanmaz bir Bohem, hakikaten vicdansız bir çapkın olarak gösterilmiş ise de; hatta yaşadığı takdirde karısının tahrik edici güzelliğinden faydalanarak onu erkekler arasında menfaat mukabili açıktan açığa satmağı dahi düşünecek kadar ahlâksız olarak kendisinden bahsedilmiş ise de - Diderot'nun bu derece hayret uyandırıcı portresi hakkında çok münakaşa olunmuştur. Bununla beraber, bir çok bakımdan genç Rameau'nun Diderot'nun onu tasvir ettiği gibi olduğuna dair bir çok ispatlayıcı malûmat ve delil toplanmıştır.¹⁵

Bununla beraber, Diderot'nun bu eksantrik yeğenin şahsındaki orijinaliteyi hiç bir suretle fotografik bir sadakatle kopya ettiğini kabul edemeyiz. Bunun yerine bu acaip tabiatlı yeğene kendi hususiyetlerinden ve meziyetlerinden bir çok şeyler aşlamıştı, ezcümle darbu mesel haline gelmiş "Çin dükkânındaki boğa" gibi putları kırmaktan ve böyle batıl itikatlara karşı koymaktan duyduğu sonsuz zevki ansiklopediyi yazmakla giriştiği ağır işten ve bu münasebetle yeni ve tesadüfî dostlara gösterdiği alâka ve onları her bakımdan ağırlamaktan dolayı katlandığı yorgunluklar ve çektiği mahrumiyetleri, bu yüzden dehasiyle mütenasip bir hayat sürememekten duyduğu hüsrânı. Diğer taraftan Rameau'nun kendisini tam manasiyle jestlere terketmek suretiyle dinleyicilerini kahkahalarla güldürmekten duyduğu büyük zevk, ve sosyete hakkındaki dedikoduları taklit ederek etrafa neşe saçması diğer eserlerdeki benzer pasaj-

lardan bildiğimiz veya görgü şahitlerinden öğrendiğimiz gibi,¹⁹ bütün bunlar da Diderot'nun kendi karakterinin bir safhasını teşkil etmektedir.

Hayret uyandıran diyalogdaki "Ben" adet ve göreneklere bağlı, sıkıcı piyeslerindeki ahlâk hocalığı yapan, Greuze'nin hayranı, Yeğenin gayet güzel tarif ettiği çizimlerine kadar saman içerisinde gece gündüz tarlalarda çalışan ve bu sayede dört bin Fransız lirası²⁰ değerinde gelir sağlayan namuslu Burjuva Diderot'yu temsil etmektedir. Pratik bir adam olup babasının hatırı sayılır çiftliğinden kendi hesabına düşecek hisseyi düşünmekte ve kızına her kesin gözüne çarpacak gibi bir drahome hazırlamak heves ve endişesi içindedir. Diğer taraftan "O" ise diyalogda daha büyük bir yer ıssal etmekte olup eğlence uğrunda har vurup harman savuran, her tarafa çatmaktan, cemiyet içerisinde bomba tesiri yaratan, tenkidlerini esirgemiyen, bunlardan doğan tepkilerden zevk duyan Diderot'yu temsil etmektedir.

Bununla, şüphesiz bir az haksız da olarak hakikî Jean - François Rameau'ya atfolunan bütün kötülüklerin Diderot'ya ait olduğunu demek istemiyoruz. Bunlar her şeyden önce yazarın on sene fakruzaruret içerisinde geçen Bohem hayatının doğurduğu fikirlerdir. Bunlar aynı zamanda, filozofun Mademoiselle Volland'a yazmış olduğu harikulâde mektuplarda çok canlı olarak tasvir edildiği gibi, son zamanlarında teklifsiz arkadaşları ile Monsieur ve Madame d'Holbach'ın etrafında toplanan dostlarıyla yapmış olduğu heyecanlı ve ölçüsüz konuşmaları aksettirmektedir.²¹

Konservatif ve radikal olarak iki cepheli olan Diderot, aynı yolun yolcusu bir çoklarımız gibi yaşadığı müddetce elverişli ve olumlu bir hayat sürdürmüştü. 1749 da Vincennes'da geçirdiği üç aydan fazla bedbaht hapisane hayatından sonra, yazar en tehlikeli eserlerini neşir safhasına sürmeden müsvedde halinde muhafaza etmekle isabet göstermiştir. Bilhassa Rameau'nun Yeğeni Diderot'nun ölümünden sonra da uzun seneler gizli tutulmuştu.

Bununla beraber, hiç bir sınır ve ölçü tanımaksızın meydan okuyan, ahlâksızlık ve edepsizliğin yarı hayali yarı hakikî bir tasviri olup tüyler ürpertici tesir yapan bu eser daha da derinlere gitmektedir. Rousseau'nun meşhur 'Eşitsizlik hakkındaki Muhaveresi' gibi Montaigne'den ilham alarak onun 'Yamyamlar hakkındaki Risalesini'²² hatırlatan bir eda ile derikemik kalmış ve cemiyete intibak edememiş Diderot'da "Ne kadar dalavereli bir içtimâî ekonomiye sahibiz" diye haykırmaktadır! Yeğen de hiddetle söyle bağırırmaktadır:²³ "Bir tarafta midelerini her şeyle tıkabasa dolduranlar, diğer tarafta aynı derecede doymak bilmez midelere sahip olup dişleri arasına koyacak bir lokma bulamıyanlar var!" Diderot genç-

liğinde açlıktan nasıl kendini evine kadar sürüklediğini ve yatağını bulunca oraya nasıl yığıldığını hiç unutmamıştı.

Hicivci Rameau acı bir dille şikâyeteye devam ederek şöyle demektedir: “Bütün bunların en kötü tarafı fakirliğin bizi duçar ettiği muzayıkadır. Muhtaç durumda olan bir adam diğer insanlar gibi yürümez; böyle birisi sendeler, sürüklenir, kıvrır, kendini zor ayakta tutar, hayatını her şeyle girerek idame eder.... Bütün ülkede dim dik yürüyebilen bir tek adam vardır; o da hükümdardır. Bütün diğerleri şekilden şekile girerler. Fakat bu sefer de Diderot kendi kendine sitem ederek vekillerin ve ihtiras sahibi bütün diğer saray mensubunun mafevklerine karşı yaptıkları gibi bizzat kralın dahi kraliçe önünde rol yapmak mecburiyetinde olduğunu söylemektedir. Hiç bir şeye ihtiyacı olmıyan ve hiç bir şey aramıyan yalnız filozof olan bu haysiyet kırıcı ubudiyetten içtinap etmeğe muktedirdir.

“Böyle bir hayvan nerede vardır?” diye Yeğen istihfaf ve istihkarla müdahale etmektedir.

İtiraf etmelidir ki hiç bir kayda tabi olmıyan Diderot bile, çiğ balık ve otlı taayyün etmeğe mahkûm, keyif verici hiç bir madde ihtiva etmiyen deresuyu içmekle yetinen, meşhur fıçasında çıplak ve soğukta yayan Diogenes gibi bir hayata hevesli değildi. Filozof dahi dörtbaşı mamur bir sofrada yemek yemek, temiz ve şık giyinmek ve geceleyin rahat bir yatakta yatmak isterse çaresiz paranın kudreti ile göreneklerin ve idare mekanizmasının gerekçelerine boyun eğmelidir. İşte dünyanın gidişi ve bütün beşeriyetin tatsız ve tiksindirici mukadderatı böyledir.

Böylece Rameau'nun Yeğen'inden kastolunan hedef içtimai teşkilâtın suistimallerine yapılan hücumdan daha derinlere gitmektedir. İhtilâlin arefesinde, Fransanın içtimai bünyesindeki bu parçalanmada, her hangi bir toplumda da olsa böyle bir parçalanmada, beşer tabiatının bizzat kendisinde hilâten mevcut ahlâksızlık ve kötülükler tamamiyle kaldırılmadan köklü ve muvaffakiyetli ıslâhat mümkün müdür? Diderot'nun eseri insanoğlunun en eski ve müzmin derdinin köküne kadar gitmektedir.

5

On sekizinci yüzyıl muassırları Diderot'ya umumiyetle “filozof” lâkabını takmışlardı. Yeni fikir sistemlerinin profesyonel kurucusu olmadığı muhakkaktı, fakat hakikî bir ansiklopedist olarak her cinsten malûmata tam vukufu yok muydu ve şaşırtıcı fikirleri kabule ve müdafaa-ya amade değil miydi? Dimağı hakikaten devamlı hareket halinde olup

geçmişe ve şimdiki hale bağluktan tam manasiyle azade idi. Aynı zamanda, ihtiras ve peşin hükümden ziyade muhakeme ve tefekkür ile hareket etmek onun yüksek ideali değil miydi? İnsan karanlıkta yürür, fakat filozof olan yolu aydınlatmak için titreyiş bir meşale de tutamaz mı? Diderot'un gayesi ve arzusu böyle idi.

1746 da yazdığı deistik (dini tabii) nitelikteki Felsefi Düşünceleri ile üç sene sonra yazdığı ve agnostik nitelikteki eserleri ona Vincennes zindanının kalın duvarları arkasına tıklınmağa malolmuştu. Skeptik'in Yürüyüşü yahutta Tabii Dinin Elverişliliği gibi, diğer meydan okuyucu eserleri, uzun seneler sonra intişarlarına kadar, bir köşede tozlanmağa terk edilmeğe mahkûmdular. Sağır ve Dilsiz hakkında Bir Mektup isimli yazısı 1751 de çıktı, fakat hissi intibaların estetikle olan münasebetlerinden bahsetmeyi esas tuttu. Hiç bir şüpheye meydan bırakmayan orijinal ve kesin görüşlerin etraflı bir münakaşasından ibaretti, fakat yazının emniyet ve huzuruna müdahale ettirecek kadar tehlikeli değildi.

1753 yılının sonunda, ve daha ziyade ertesi yılın ilk ayları zarfında Diderot, 'Tabiatın Tefsiri Hakkında' ünvanlı önemli, fakat anonim bir eser meydana getirdi. Bu da, 1746 daki kışkırtıcı küçük kitabı gibi, bir az dağınık, fakat münasip bir tarzda bir çok "Düşüncelerin" seri halinde sıralanmasından ibaretti.

Küçük bir önsözde Diderot hararetle "Genç Adam, Al ve Oku," diye emredercesine tavsiye etmektedir. Francis Bacon'un felsefesinden mülahem olarak yazar insanoğlunun düşünce hayatına uzun zamandan beri hükmeden matematiğin mücerret dünyasından ayrılarak bütün tabii hadiselerin ancak tecrübe yolu ile halledilebileceği kanaatini izhar etmektedir. "İlimlerde büyük bir ihtilâlın yapılması gayri kabili içtinaptır," diye haykırmaktadır.

Muhtemelen Buffon'un tabiat tarihinin tesiri altında,²⁴ bir az da yaklaşmakta olan Darwin tekâmülünden mülahem olarak Diderot şöyle devam etmektedir: "hayvanat alemini müşahade ettiğimizde ve dört ayaklı hayvanların organlarının ve bilhassa iç organları ile bunların fonksiyonlarının diğer dört ayaklılarınkilerle aynı olduğunu tespit ettiğimizde bideyette bir tek hayvanın, ondan sonra gelen bütün hayvanların bir prototipinin mevcut olduğunu kabul etmeğe ve buna inanmağa hazır değil miyiz?" Hiç olmazsa, Diderot'ya göre, biyolojik düşünce ile, tekâmül için esas nazariyenin böyle olması icabetmektedir.

İlimde ilerlemek için uzun ve dikkatli müşahade değişmiyen ilk şarttır. "Böyle bir felsefeyi tamâm etmek için acele etmeliyiz," diye nâsihat etmektedir. Eğer okuyucu bir sene önce Benjamin Franklin'den tercüme edilen Elektrik üzerinde Tecrübeler ve Müşahedeler isimli kitaba

müracaat edecek olursa tecrübi metodun ne kadar nüfuzunazar, muhayyile, akıl ve çaba istediğini görmekte gecikmiyecektir.

Fakat yazar kâinatta davaların nihai hallinin her zaman mümkün olamayacağına inanmaktadır. "Biz Kimiz ki Kâintın künhünü halletmeğe çalışıyoruz?" diye sormaktadır. Başlangıcı ve sonu olmayan madde ebedi gibi görünüyor. Binaenaleyh Diderot'ya göre "mesleği abideleştirmek olmayıp öğretmek olan fizikçi niçini terketmeli ve yalnız nasıl ile meşgul olmalı, bu yönde çaba harcamalıdır."

Bu başlı başına öyle bir programdır ki şimdiye kadar gördüklerimizin müvacehesinde araştırmacıyı asırlarca meşgul etmeğe yeter. Filozof önemsiz metafizik meseleleri tıb, eşyanın vasıfları, sabanın şekli ve beşeriyetin karşılaştığı diğer pratik ve yararlı meseleler lehine bir kenara bırakalım demektedir. İktidarımızda olduğu nispette "mevcudiyetimize hakim olalım, yaşayışımızı kontrol altına alalım."

Diderot'nun Tabiatın Tefsiri Hakkındaki düşüncelerinin asıl hedefi işte bundan ibarettir. Kendi zamanından bu yana geçen iki yüz sene zarfında tabii ilimlerde kaydedilen terakkiyi önceden sezmiş ve yazmıştır. Yazar bu eseriyle muasırlarının en ileri görüşlü ve medenisi olduğunu ispatlamıştır.

6

Bununla beraber, ne kadar çalışsa da Diderot, diğer mütefekkir insanlar gibi kendisini tamamiyle fiziki ilimlere hasredemezdi. Hiç bir zaman sıkıcı, felsefi sorulara arkasını çevirmeğe mütemiyil ve böyle bir davranışla mutmain olacak mizaçta değildi. 29 Haziran, 1756 da Paul Landois'a yazmış olduğu meşhur mektubunda insanların karşılaştığı karışık meseleler hakkında kader ve tevekkül felsefesini irade serbestisine karşı hararetle müdafaa etmektedir. Mütevekkil Jacques'ın yarı istihzalı hikâyesinde de bu kanaatin çok tatlı bir dille ve inandırıcı bir tarzda serdedildiğini gördük.

Bundan sonra hayret uyandırıcı yeni bir eser başlamaktadır. 1769 yılında eylül 2 ve eylül II de yazdığı, fakat yazarın muhaberatını tanzim eden naşırın yanlışlıkla sıralarını karıştırdığı ve bu yüzden basılışlarında takdim tehire uğradığı münderecatından anlaşılan iki mektubunda²⁶ Diderot arkadaşı Sophie Volland'a hararetle şunları anlatmaktadır: "D'Alembert ile kendi aramda bir diyalog yazdım... Olabileceği kadar çılgınca bir yazıdır ve aynı zamanda en derin felsefeyi temsil etmektedir." Ve aynı şeyi tekrarlamaktadır: "D'Alembert ile kendi aramda bir

diyalog yazdığımı size söyledim zannediyorum.. Daha çılgın ve daha derin olmağa imkân yoktur. Sevgilimin saçını diken diken yapacak kudrette ve hulâsa halinde beş altı sahife ilâve ettim; netice olarak o onları aslâ görmeyecektir. Fakat sizde büyük sürpriz yaratacak olan din hakkında hiç bir şeyin ve tek bir münasebetsiz kelimenin bulunmayışdır. Ondan sonra ne olabileceğini tahmin etmenizi korkusuz beklemekteyim."

O halde 1769 yazında yazılmış olan D'Alembert ile Diderot arasındaki diyalog ve D'Alembert'in Rüyası diye bilinen zahiren çılgınlık ile aklıselimin tuhaf bir karışımından ibaret yazıya Mademoiselle de Lespinase ile Dr. Bordeu arasında geçen ve fikirlerin daha kısa bir teatisinden ibaret olan üçüncü bir kısım ilâve edilerek eser tamamlanmaktadır. Bu yazıların bütünü yazarın hayatı boyunca gizli tutulmağa mahkûm diğer eserlerine eklenmiş orijinal, ve şaşırtıcı fikirlerle dolu yeni bir eserdir.

Diderot uzun zamandan beri fizyoloji, anatomi ve tıbla derinden alâkadardır. Daha hayatının ilk safhalarında, henüz boğaz tokluğuna yazı yazdığı sıralarda İngilizcede James'in tıbbî lûgatının tercümesi için üç uzun yıldan fazla çaba harcamıştı. Bu öyle bir çalışma idi ki kendisini teknik lisanda olduğu kadar günün konusu hakkındaki bütün bilgisi ile de aşına kılmuştu. Bilâhare Fizyolojinin Unsurları ismi altında derlediği tafsilâtlı notlar tutmuştu. Bunlara ilâveten, cerrah Verdier'in nezareti altında anatomiye çalışmıştı;²³ mumdan canlı anatomik şekiller yapan Mademoiselle Biheron'nun kurslarını takip etmişti; Rousseau ile birlikte asrın ortalarına doğru Rouelle tarafından verilen kimya hakkındaki konferanslara iştirak etmişti; Dr. Petit ve Dr. Bordeu gibi mümtaz hekimlerle yakın arkadaşlık kurmuştu ki bunlardan Dr. Bordeu ansiklopedinin yazılışında teşriki mesaide bulunmuş ve sonunda kendisine Diderot tarafından D'Alembert'in Rüyasındaki üç karakterden birinin esas rolü de verilmişti; bundan başka yazar bizzat bu konularda eline geçirdiği her şeyi oburcasına okumuş ve hazmetmişti.

"Tıb kitapları kadar zevkle okuduğum başka kitap yoktur, doktorların sohbetleri kadar beni alâkadar eden başka insanlar yoktur," demekle, mantık ve nükte ile "fakat yalnız iyi olduğum zaman"²⁴ diye ilâve etmeği de unutmamaktadır.

İnsanın sevk ve idaresinin en iyi şekilde ancak yaşayış ve fizikî yapısı ile anlaşabileceğine kanaat getirerek suallerine cevapları biyoloji ilminin bilhakkın tetkikinde aradı. Binaenaleyh D'Alembert ile Diderot arasındaki Muhavere ve bunu takip eden D'Alembert'in Rüyası bir hayat boyu süren etüdün alâkabahş bir semeresidir.

Eser, hiç bir mukaddemeye lûzum hissettirmeksizin sanki daha evvel girişilmiş bir münakaşanın devamı imiş gibi birden bire başlar.

D'Alembert'in ileri sürdüğü noktai nazar şöyledir: "Tabiat ile bu kadar tezaad halinde bir Varlığın mevcudiyetini kabul etmenin güç olduğunu itiraf ederim: mekânda hiç bir noktaya izafe olunamadığı halde bir yerde yaşayan bir Varlık; mekânsız olduğu halde yine de mekân işgal eden bir Varlık; bu mekânın her kısmında oldukça tam olarak mevcud bir Varlık; maddeden esas itibariyle ayrılan ve yine de ona birleşik; kendisi hareketsiz olduğu halde maddeyi takip eden ve onu harekete geçiren; onun üzerine hükmettiği halde yine de onun bütün tahavvülâtından müteessir olan; bir Varlık ki onun hakkında en ufak bir fikre sahip değilim. Bununla beraber, bu Varlığı reddeden insan için başka bir hayli müşkilât pusuda yatmaktadır.

Fakat Diderot, Allahın mevcudiyeti ile alâkalı D'Alembert'in hulâsa ederek ileri sürdüğü felsefî meselelerle mutabakat halinde değildir. Bunun yerine derhal nazari biyoloji sahasına geçmektedir. Uzvi ve gayri uzvi madde arasında bir gedik? Şaşmamalı! basit yemek yemek ameliyesinde hergün bir köprüden geçer gibi bu gediği aşmaktayız.

D'Alembert gibi büyük bir riyaziyecinin menşei ve soyu hakkında ne demeli? Burada, bu meşhur diyaloglardaki iki esas karakterin, Diderot'nun ansiklopedideki mesai arkadaşı ile metresi Mademoiselle de Lespinasse, aralarını açabilecek samimî bir mükâlemeye rastlanmaktadır. Fennî fiziyojik kaidelere göre D'Alembert'in Chevalier Destouches ile Madame de Tencin'den doğmuş gayri meşru, doğar doğmaz Saint - Jean - le - Rond Klisesinin merdivenlerine terkedildiği, Saint - Jean - le - Rond D'Alembert olan uzun isminin çoğunu buradan aldığı, maddî vasıtalardan şartlar altında ancak tedricen "pasif bir yaratık, hisseden bir yaratık, itidaleyn hadisesini bulan ve izaheden bir yaratık, yüksek iradeli yüce bir yaratık, harikulâde bir yaratık, ihtiyarlıyan, çöken, ölen, eriyen ve toprağa kaybolan" bir insan olduğu hakikatin kısa bir hulâsasından ibarettir.

Diderot, hiç bir surette eskiden çok taammüm etmiş olan ve her duyulu varlığın, insan olsun hayvan olsun, her vakada önceden bir yumurta içinde teşekkül etmiş olduğunu müdafaa eden "hayattan önce mevcud cersumeler" nazariyesini kabul etmemiştir. Bir filin bir zerre içerisinde tam olarak teşekkül etmiş olabileceğini ve bunun böyle ilelebet devam edebileceğini düşünmek insanın akıl ve hayalini durdurur. Büyük tabiiyeci Buffon da bu fikrin gülünç ve saçma olduğunu beyan etmişti.²³ Diderot kısaca "bu tecrübe ve muhakemeye aykırıdır," demektedir. Bunun yerine, kısaca bütün canlıların devamlı bir ilerleme halinde tekâmül içinde olduğuna inanmalıyız. İnsan varlığını "mevcudatın nizamı" tayin etmiştir.

İnsan şahsiyetinin şuuru neden terekküp eder? Cevap "insanın hareketlerinin hatırasına itimadına istinadedir" şeklindedir. İnsan nasıl düşünür? "O bir çinbalo teli gibidir ki birisi dokununca "uzun zaman ses verir ve dalgalanır." Bize sevinç, keder, açlık, susuzluk, sancı, hayranlık duygusu ve karku aynı şekilde tesir etmektedir... Fakat böyle bir sebep bizim gözümüzden kaçan bir çok değişikliklere duçar olmaktadır. O halde husule gelecek neticeler hakkında bir katiyete sahip değiliz.

Fakat D'Alembert'in göz kapakları düşmektedir. Diderot arkadaşına hayırlı geceler dilemektedir. "Mükâlememize rüyada devam edeceksin... ve daha gülünç olan nazariyeleri kabule mecbur olacaksın," diye Diderot ona ıhtarda bulunuyor ve bu suretle onu D'Alembert'in Rüyasındaki şaşırtıcı paradokslar hususunda yola sokmaktadır. Eserin ikinci ve en uzun kısmını teşkil eden bu bahis yazara geniş muhayyilesini hiç bir mecburiyet duygusu altında kalmaksızın serdedebilmek için müsaait bir zemin ve fırsat bağışlamaktadır; zira bir rüya her şeye rağmen yalnız bir rüyadır.

Artık sahne D'Alembert'in apartımanına tahvil olunmuştur. Meşhur riyaziyeci uyumakta, rüya görmekte ve yüksek sesle konuşmaktadır. Hasta mıdır? Hiç olmazsa kendisine bakmakta olan Mademoiselle de Lespinase'nin nazarında hezeyan halinde olduğu görülmektedir. Fakat kız onun saçmalama gibi görülen sözlerini bir kâğıda not etmekte ve geldiği zaman Dr. Bordeu'ya göstermektedir. Diderot mahirane bir tarzda arkadaşını daha önce mükâlemeleri üzerinde mübalâgalı ve sinirli olarak devam ediyormuş gibi göstermektedir. Mademoiselle de Lespinase şaşkına dönmüştür, fakat pratik ve hayat adamı doktorun nazarında bu deli saçmalarının manası vardır. Hakikati halde, kız arkadaşını, daha notlarını okumadan D'Alembert'in neler söylediğini tahmin etmekle büsbütün hayrete düşürmekte, onu kendine daha da hayran bırakmaktadır.

Mademoiselle de Lespinase notları okumağa devam ediyor: "bir arı sürüsünün kovanını terkettiğini hiç müşahade ettiniz bi?" "Onların uzağa gidip bir ağacın bir dalının ucuna konduklarını ve birbirlerine ayaklarıyla bağlı olarak kanatlı küçük hayvancıklardan bir yumak teşkil ettiklerini gördünüz mü?" "Bu yumak bir yaratık, bir fert, aynı soy ve cinsten bir hayvandır." İnsan ve onun bir çok değişik organları ile de vaziyet aynıdır. Yalnız insan misalinde, insanoğlu bu kadar değişiklikler arasında bir vahdet ve ahenk kurmağı başarmıştır.

Diderot o sıralarda çok münakaşa olunan hayatın bizatihi tekevvünü (spontan olarak tekevvünü) fikrini alay mevzuu etmekten hoşlanmaktadır. "Niçin ben olduğum gibiyim?... Organlar ihtiyaçlar doğurur ve mütekebilen, ihtiyaçlar organların husulüne sebep olurlar." Siyamli ikizler-

de görüldüğü gibi çeşitli hilkat acaiplikleri ile gayri tabiiiliklere ne demeli? "İnsan spontan olarak mı davranır?. Davranış daima dahili veya harici bir sebepten, o anda var olan bir intibadan, veya geçmişe ait bir hatıradan, bir ihtirastan veya gelecek hakkında bir projeden doğar." Hakikaten, Dr. Bordeu "aktör aynı kaldığı halde ona has davranıştan başka türlü bir davranış sadır olabileceğini tasavvur edin," diyerek Mademoiselle de Lespinase'a mukabelede bulunmaktadır. Diderot'nun nazarında insanın sevki - idaresinin kaza ve kader gereğince izahının modası geçmiyecektir.

Kısa olan üçüncü kısımda mükâleme tamamiyle doktor ile genç kadın arasında geçmektedir. Muhtelif cins yaratıklar arasında da şayanı hayret derecede karşılıklı bir cazibe vardır. Bordeu, Baba ve Çocukları arasındaki Muhaverede olduğu gibi bir filozofun münakaşa etmekten çok hoşlandığı mevzuları jeneralize etmeme hakkında sahip olduğuna işaret etmekle beraber, yazarın zamanın en muhafazakâr ahlâk görüşüne karşı yaptığı çıkışı da belirtmektedir. Doktor "Benim akidelerimi tatbik ediyor diye körükörüne sokaktaki bir adama şapkamı çıkaracak değilim," diye çekinmeden itirafta bulunmaktadır. Diogenes gibi "havlamam ısırmamdan daha fenadır," diye de ihtarda bulunmaktadır.

Diderot'nun en şayanı dikkat eserlerinden biri olan bunun hakkında bir kaç sahife içerisinde yalnız bir fikir vermekten ileri gidemeyiz. Her şeyi fenni muhakeme açısından mütalâa ederek, insan ve hayvan hayatının seyir ve tekâmülünü tamamiyle tabiiyat esaslarına göre izahetmeğe çalışmıştır. Kâinatın yalnız maddeden teşekkül etmiş olduğunu kabul etmesi itibarıyla ki bu madde arzettiği sayısız şekillere rağmen yine de aynıdır, felsefesi materyalistiktir. Tabiatıyla bu noktaı nazarın efkârı umumiyyede yaratması muhtemel manada Diderot'nun hiç bi r zaman materyalist olduğunu tazammun etmez.

Bu canlı mükâlemelerde yazarın Darwin'nin meşhur ıstıfa nazariyesine daha önceden vakıf olduğu görülmektedir. Bir çok pasajlar vardır ki modern biyoloji ve psikolojiye esaslı surette hitap etmektedir. Yazar diyalogun en orijinal ve inandırıcı kısımlarına tamamiyle hakim olduğunu göstermektedir. Başardıklarından gurur duymakta haklı idi ve Mademoiselle Volland'a yazdığından gelecek hakkında sağlam ve basiretli bir hükme sahip olduğunu gösterdi: "daha çılgın ve daha derin olmak imkânsızdır." Çılgınlık diye vasıflandırılış rüyanın zahiri karışıklığının çok yerinde bir ifadesidir. Diderot, muassırlarının ellerine güvenle teslim edilemeyecek yalnız kendisi ve gelecek nesiller için bir kitap yazmaya bir defa daha ve çok isabetli olarak karar verdi.

Üç sene kadar sonra kaleminden çok cüretkâr diğer bir diyalog daha çıktı. Bu 'Bougainville'in seyyahatı' isimli esere bir ilâveden ibaretti.²⁹ Rahibe ve Mütevekkil Jacques gibi bu da, 1796 senesine kadar neşir sahasından menedilmişti.

Yeni yetişenlerin büyük bir iştiaqla "Güney Denizlerinin Efsane Adaları" diye isimlendirilen eserden ilham alarak yazar yarı tropik iklimli bu yerlerin sakinlerinin hiç bir gelenek ve alışkanlığa bağlılık göstermeksizin tam serbestlik içerisindeki davranışlarına karşı büyük bir arzu duydu. Buralarda hayat kolay ve rahat olup ona göre yaşıyordu. Hayaleten dahi olsa, Parisin gürültüsünden, aile ve dostların tahmil ettikleri yükten ve ansiklopediyi yazmakta göstermek mecburiyetinde kaldığı ağır çalışmalarından kurtulup davranışlarında olduğu gibi giyimlerinde de medeniyetin baskılarından uzak, yalnız tabiatın saadet taştan serbestliğine dalarak yaşayan siyah gözlü güzellerin rüyasını dahi görmek yazar için ne büyük bir değişiklik ve ne kadar hoştu!

Fakat tekrar edelim ki filozofun fikirleri ne kadar çekici olursa olsun onları ifade ettikleri manadan daha ciddiye almamalıyız. Diderot şaşırtmaya ve şok yaratmaya can atıyordu ve bir hudut ve murakabe tanımadan nihai neticeye gitmeği tercih ediyordu. Şu da bir hakikat idi ki o, aşkın hem kendisini hem de karısını çok erken terkettiği bir evliliğin kurbanı olmuştu. Bununla beraber, eğer bunun neticesi serbest ve çapkın bir hayat sürmeği seçse idi şüphesiz ki ne kendi devrinin ne de gelmiş geçmiş devirlerin hiç birinin yegâne misalini teşkil etmiyecekti. Bu suretle davranmadığı halde Bougainville'in Seyyahatine ilâve olarak yazdığı ve hiç te ahlâki olmıyan eserde kızına verdiği öğütlerin ne kadar acı ve hayatın icaplarına uygun olduğunu bilmekteyiz. Bu yazı arkadaşı D'Holbach'ın çevresinde çok kere ölçüsüz ve hayret uyandırıcı mahiyette olmakla beraber tatbikat mevzuubahis olunca Diderot'daki iyi burjuva tarafı nazarı muhakemenin çok cüretkâr ve aşırı teşebbüs ve davranışları önlemeğe her zaman amade idi.

7

Avrupada yaptığı uzun seyyahatler dolayısıyla katetmek mecburiyetinde kaldığı yollar feci idi. Araba yollardaki hendek ve çukurlardan geçerken dalgalı bir denizde seyreden bir gemi gibi iki tarafa yalpa vura vura gidiyordu. Altmış yaşındaki ihtiyar seyyah kendisinin "bir şiddetli kulunç"³⁰ diye tarif ettiği bir rahatsızlıktan da muztaripti ki bilâhare bir otopside tahmin olunduğuna göre muhtemelen safra kesesi taşlarından

mütevellit idi. Her sarsıntıda bir bıçak saplanır gibi olduğunu ve adeta bağırsaklarının koptuğunu³¹ hissettiğini söylüyordu. Hakikaten o zamanlarda Saint Petersburg'a kadar karadan yolculuk yapmak çekilir gibi değildi. Bununla beraber kütüphanesinin 1765 de Catherine II. tarafından satın alınıp kendisinin de hayatı boyunca bu kütüphaneyi muhafaza ve idareye nasboluşundan beri kraliçeye minnet şükranlarını bizzat sunmayı bir vazife sayıyor ve çok arzuluyordu.

3 haziran 1773 de Paristen böyle bir yolculuk için ayrılmıştı.³² Hollandada, Hague'da iki aydan fazla bir tevakkuftan sonra, bu zor yolculuğunun büyük kısmına 20 Ağustosta koyuldu.³³ Güzergâhındaki sanat galerilerini ziyaret maksadiyle³⁴ vaki olan ufak tevakkuflar dahil, ancak kırk dokuz gün sonra,³⁵ Ekimde uzak menziline ulaşabildi ki kendi tabiriyle "yorgunluktan adeta cansız düşmüştü."³⁶

Orada kraliçe onu her gün huzura kabul etmek ve kendisiyle mülâkatlarda bulunmak lûtfunu esirgemiyordu. Süratî intikalinden ve mükâlemelerde gösterdiği belâgat ve geniş bilgisinden büyük haz duymakla beraber, eğer sık sık anlatılan bir hikâyenin sıhhatine inanacak olursak kraliçe şahane kalçalarını onun ölçüsüz jestleriyle atılganlığından korumak için ikisi arasına bir masa koydurmak ihtiyacını duymuştu, zira Diderot her şeyi unutarak münakaşaya dökülen fikirlerini müdafaada erkeğin erkeğe yaptığı şiddet ve hareket tarzından kendini menedemiyordu.³⁷ Etrafını saran saray mensubunun haklı olarak kendisine karşı gösterdikleri saygı ve bağlılıkla büyük tezat teşkil eden civa tabiatlı bu Fransızın her türlü hürmet ve huşûdan müstağni oluşu muhakkak ki kraliçeyi son derece şaşırtmıştı. Bundan maada kraliçe, onun hükûmet idaresi hakkındaki fikirlerinin, bilhassa Rusya gibi istibdat ile idare olunan, büyük fakat ahenksiz halk kitlelerine sahip ve vasi bir ülkede faydalı ve isabetli olacağı kanaatini hiç te benimsememişti.

Bir gün misafirine şöyle hitap etti: "Monsieur Diderot, parlak zekânızın size ilham ettiği her şeyi büyük zevkle dinledim. Fakat... ıslâhat için teklif ettiğiniz planlarınızda ikimiz arasındaki mevki farkını unutuyorsunuz. Siz her türlü tesire dayanan yalnız kâğıt üzerinde çalışıyorsunuz... ben ise, zavalı bir imparatoriçe olarak pek muhtelif derecelerde tahriş ve gıdıklanmağa müsait insan cildi üzerinde çalışıyorum."

Catherine'e göre bundan sonra konuşmaları yalnız ahlâk ve edebiyat üzerinde cereyan etti.³⁸ Diderot bu dersten büyük hisse almıştı. Bundan sonra münhasıran en çok bildiği şeylerden bahsedecekti, bilhassa karşısındaki bir hükûmdar, satıhta münevver, fakat içinden zalim, vicdansız, ve iktidarı elinde tutmak için yapmıyacağı şey tasavvur olunamayan birisi olursa.

Bu seyahatten avdet de pek kolay olmadı, fakat 1774 yılının ilk baharının başında bir tek aya sığdırılacak kadar süratli yapılmıştı.³⁹ Diderot tekrar medeniyete dönmeği sabırsızlıkla arzuladığından gece gündüz demeden, kısa tevakkuflarla seyyahatine devam etti.⁴⁰ Bozuk yollarda arabası dört defa arıza yaptı.⁴¹ İki defa ağır hastalık geçirdi. Riga yakınındaki Dvina nehrinden geçerlerken yüzen büyük buzlar yüzünden neredede ise hayatını kaybediyordu.⁴² Bununla beraber Hague'a muvasalatında edebî ihtiyaç ve istiyakını gidermek maksadiyle orada altı ay kaldı ve memleketine dönmekte fazla istical etmedi. Kızının anlattığına göre ancak Ekim başında Parise ulaştı.⁴³ Bütün bu müşkil seyyahat müddetince bir tek mendil bile kaybetmediğini söyliyerek karısıyla lâtife etti.⁴⁴ Fakat seyyahatinin daha başlarında arabanın sarsıntı ve sıçramaları esnasında uçup giden perukasından bahsetmeyi unutmıştı.⁴⁵

Ne kadar memnun ve neşeli görünmeğe çalıştıysa da bozuk yollarda 6000 kilometreden fazla olan bu uzun ve meşekkatli yolculuk kendisine oldukça pahalıya maloldu. Kapalı arabada haftalarca aynı vaziyette kalmaktan bacakları tutulmuştu.⁴⁶ Nefes alması da artık sıklaşmıştı.⁴⁷ Mutad uzun gezintilerine çıkmaya devam ediyorsa da çok geçmeden halsizlik hissediyordu. İhtiyarlık üzerine çökmeğe başlamıştı.⁴⁸ Bununla beraber, çıkınında daha on yıl hayatı bulunduğunu söyleyebilmek basiretini gösteriyordu, ve hakikaten onun bu kanaati tamamı tamamına tahakkuk edecekti.⁴⁹

Bu sıralarda, geçen mayıstan beri XVI. cı Louis tahta çıkmış bulunuyordu. Bir an için iyi bir idare ve ıslâhat devri başladığı etrafında ümitler doğmuştu. Diderot'nun açmış olduğu burjuva niteliğindeki dram faaliyetlerine Beaumarchais iki defa katıldı ise de pek muvaffakiyet sağlayamadı, fakat bundan yılmadı ve akabinde fevkalâde nükteli ve dokunaklı iki komedi ile sahneye hakim olmayı başardı. Aynı sıralarda, çok uzaklardaki Amerika müstemlekeleri İstiklâllerini ilân ederek Avrupanın hayranlık ve takdirini kazandılar ve Fransanın yardımı ile yavaş tahakkük eden sonuca kadar mücadelelerine devam ettiler. Bu arada zeki ve müdebbir Benjamin Franklin Paris sosyetesinde alâka ve sempati topluyordu. Voltaire kısa bir müddet için Ferney'den başkente döndü ve orada kendisine tevcih olunan şerefli payeler, fazla yorgunluk ve heyecandan öldü. Bir aydan kısa bir zaman sonra 2 temmuz 1778 de Voltaire'in evvelce arkadaş, şimdi ise amansız düşmanı olan Jean - Jacques - Rousseau da hayata gözlerini kapadı. Diderot'nun zamanı da yavaş yavaş tükeniyordu, fkat ansiklopedist henüz neşredilmemiş olan İtirafatta kendi aleyhinde anlatılan rivayetlere mukavemet edecek enerjiye sahip olmakla be-

raber bu hususta kısmen şahsî müdafaasını ihtiva eden yeni bir eser yazmakla kendisini israf edercesine harcıyordu.⁵⁰

Parisin hemen batısında Sèvres'deki küçük taşra evinde geçirdiği günleri Diderot gittikçe daha çok sevmeye başladı.⁵¹ Taranne sokağındaki eski dört beş katlı evindeki merdivenleri tırmanmak artık ona zor geliyordu.⁵² Bir zamanlar metresi olan Sophie Volland 22 şubat 1784 de öldü, fakat Diderot'nun ona karşı muhabbetinin bu nihai yıllarda devam edip etmediği hakkında bir şey bilinmiyor. Filozofun Mademoiselle Volland ile olan neşredilmiş muhaberatına ait son mektubu on sene evvel eylül ayının tarihini taşımaktadır. Sevgili Sophie'sinin ölümünden bir kaç gün sonra Diderot'ya bir felç geldi⁵³ ve o zamanın tedavisi geçince üç defa kan alınmasına rağmen ancak kısmen düzelebildi.⁵⁴ Grimm daha önce II. ci katerinaya yazmış, yaşlı yazar ve kütüphanecisinin yeni ve daha konforlu bir eve ihtiyacı olduğunu ısrarla bildirmişti.⁵⁵ Kraliçe lûtf-kârane cevap vermekte gecikmedi ve Louvre'da, Palais - Royal'in merkezinden geçen Richelieu Caddesinde ve büyük devlet kütüphanesi yakınında müsait bir ikametgâhın hazırlanması hususunda emir verdi. 17 veya 18 temmuz 1784 günü Diderot Sèvres'den büyük, şahane evine naklolunmuştu.⁵⁶ Ayın 29 nda işçiler daha konforlu yeni bir karyola ve yatak yerleştirdiler.⁵⁷

Onlara "arkadaşlarım sizler kendinizi dört gün kullanılmıyacak bir mobilya parçası için çok zahmete sokuyorsunuz,"⁵⁸ diye hitap etti.

Temmuz 31, cumartesi günü⁵⁹ mutadı olduğu üzere yatağından kalktı, sabahleyin doktoru ve damadı ile görüştükten sonra, öğle yemeğini yedi. Ağız tadı için kaysı tabağına elini uzatırken karısı hiç sebep yokken bir korku geçirdi ve onu bundan vaz geçirmeğe çalıştı.

"Bunun bana nasıl bir zararı olacağını düşünüyorsun?" diye Diderot sordu.

Halâ iştahı devam ettiğinden bir parça da vişne kompostosu yemeğe başladı. Birden bire hafif bir öksürük tuttu ve Madame Diderot ona bir sual tevcih edince cevap alamadı. Oracıkta, başı masanın üzerindeki dirseği üzerinde, düşerek ölmüştü.⁶⁰

Evvelce bir papaz tarafından klise ile anlaşmağa varması hususunda yapılmış olan teklifi reddetmiş ve "kabul edelim ki ben olmayacak bir yalan söyledim,"⁶¹ diye cevap vermişti. Jesuit hocalarının ilk tesirlerinden kurtulduktan sonra bütün hayatı boyunca takip ettiği eğilim ve kanaatlerinden vazgeçmeğe katiyen niyetli değildi. Felsefesi olduğu gibi kalmakta devam etti. Onu değiştirir gibi görünmeğe ihtiyacı yoktu.

Diderot'nun ölümü ile on sekizinci yüzyıl dehalarının en orijınallerinden birisi sahneden çekilmişti. Umumiyetle hüsnü zevk sahibi değildi.

Zekâsı Voltaire'in pırıl pırıl parıldayan zekâsı gibi değildi. Eserlerini meydana getirmek hususunda zaman darlığından ve acele etmek mecburiyetinden samimi olarak şikâyet etmekte idi. "Kaleme sarılır sarılmaz durmadan yazdığınız zaman bir mesele hakkında söyleyeceğiniz her şey ya aklınıza gelmez, yahutta istediğiniz şekilde ifade edemezsiniz,"⁶² diye itiraf etmektedir. Bu doğru idi, bilhassa ve şüphesiz Ansiklopediye yetiştirmek için hazırladığı yazılarda, gazetelere yetiştirdiği makalelerde ve günlük mesai saatlerindeki çalışmalarında durum böyle idi. Fakat son senelerinde meydana getirdiği şaheserlerinin bu şekildeki tenkidlerden uzak olduğunu görmekteyiz. 'Salonları' bazen çok uzunmuş gibi görünürlerse de sadet harici olan bahisler alâkabastırlar ve bunlar gibi bir çok önemli bahisler ihtiva etmektedirler. Her şeyin üstünde Rahibe, Mütevekkil Jacques, bir çok kısa hikâyeler, Rameau'nun Yeğeni, D'Alembert'in Rüyası ile birlikte Diderot ve D'Alembert arasındaki Mükâleme yazarın aşk konularına daldığı zaman tabii temayüllerinin ifadesinde ne kadar büyük kudret sahibi olduğunu göstermektedirler. Bundan mada seneler boyunca yazılarını reviziyon ve rötusa tabi tutmakta hiç tereddüt etmedi, fakat hiç bir zaman da kendine has bir meziyet olan her şeyi içine doğduğu gibi ifade etmekten ne yıldırı ne de bundan fedakârlık göstermeği aklından geçirdi.⁶³

Diderot dram, güzel sanatlar, romancılık, fen ve felsefeye büyük alâka göstermişti!. Bir Ansiklopedist olarak ise muhakkak ki her sahadaki bilgisi büyüktü. Bu hususta bir faniye nasip olabilecek derecede alemsûmul addedilmeğe hak kazanmıştı. Bundan dolayı onu dar bir çerçevede içerisinde hülâsa etmek imkânsızdır. Bundan başka, eserleri ölümünden sonra intişar ettiğinden o, bugün kendi zamanından çok daha iyi bilinmektedir. Kaleminin en doğru ve tam manasiyle o, meşhur heykeltraş-Falconet ile olan ve neşredilmiş bulunan mülâkatından anladığımıza göre her şeyi arzuladığı gibi ve eksiksiz yazdı.⁶⁴

BEAUMARCHAIS İHTİLÂL AREFESİNDE

1

ANDRÉ CARON, Saatçı Üstadı.

Büyük harflerle yazılı, yağlı boya bu tabelâ dükkânın camekânının hemen üstünde asılı idi.¹ Ferronnerie Caddesindeki Saint - Denis sokağının köşesindeki bu dükkânı oradan geçen halk on seneden beri görmekte ve bilmekte idi. Parisin merkezinde, çok kalabalık avam tabakasının işyeri, şehrin hareketli çarşılarının ortasında, hareketli bir semtte bulunmakta idi. Sahibinin ve süratle büyümekte olan ailesinin aynı zamanda ikametgâhı olan bu dükkânda 24 ocak 1732 günü bir oğlan çocuğu dünyaya gelmişti. Çocuğa hemen Pierre Augustin Caron ismi takılmıştı. Daha kelli felli olan ve kendine daha ziyade yakışan Beaumarchais ismini ancak yirmi beş yaşında iken almıştı. Ailede on çocuk doğmuştu, fakat yalnız Pierre ile beş kızkardeşi yaşayabilmişlerdi. Mesut bir grup teşkil etmişlerdi ve istikbalin dramatisti bilâhare hasretle geriye baktığında bu hayatı “çok neşeli, çok çılğın, çok mesut gençliğim,”² diye tasvir etmiştir.

Parisin birkaç kilometre doğusunda, Vincennes yakınında, Alfort'taki dört yıllık ilk mektep tahsili yeter sayılarak 1745 yılının ilk baharında gayretli babası bir çocuk için sıkıcı olan saatçılık mesleğinde yetiştirmek üzere oğlunu çırak olarak yanına aldı, ve burnunun dibinde oturarak çalıştırmağa başladı. Tam beş sene çocuk bu kasvetli dükkânda, bu sevmediği işte hiç bir zevk almadan çalıştı. Vakit ayırabildiği zamanlarda viola, flüt ve daha sonra harp çalmakla meşgul oldu, gündüzleri işini git-tikçe daha dikkatsiz yapmağa başladı (çok az olan gündeliğini kabartmak için babasının cebinden bir az para aşırarak) şehrin gece hayatına daldı ve o sıralarda Pariste moda halinde olan Tiyatro hayatına intisap edip bir aktörün Bohem hayatını yaşamağa, bilhassa Sergi Tiyatrosundaki komedilerde oynamaya bile karar vermişti.

1750 de onun içine daldığı bu hayat artık babasının tahammülünü aşmıştı. Bu haşarı evlâdını evden tardedetti veya kendine tardeder süsünü verdi.¹ fakat parasız kalan müsrif delikanlı girmiş olduğu yolda devam edemedi. Araya giren akrabalar ve dostlar babasını yatıştırdılar ve muztar kalan oğlanı da işine ve evine dönmeğe razı ettiler. Bu anlaşma resmiyete dökülmüştü, haşın saatci üstadı adeta bir "sulh muahedesi" mahiyetinde altı esas madde ihtiva eden uzun ve sert bir mektup karaladı ki bu on sekizinci yüzyılda bir babanın ne büyük salâhiyete sahip olduğunu göstermek bakımından önemlidir.

Oğlu da zamanın terbiye ve hürmetkârlığın gerektirdiği merasime uygun olarak şöyle cevap verdi: "Bütün şartlarınızı kabul ederek Allahın inayeti ile onları noktası noktasına tatbik etmeyi deruhte ediyorum... Size boyun eğmeyi hak etmiş bulunuyorum ve bununla birlikte bütün diğer hususlarda göstereceğim dürüstlük ve hüsnü ahlâk karşılığında sizin lûtuftârlık ve muhabbetinizi kazanacak olursam saadetim sonsuz olacaktır. Bu hisler altında ve samimî olarak bu mektubun bütün muhtevasını kabul ettiğimi beyan ederim."⁴

Bu mütevazı teslim oluş uydurma değildi. Şayanı hayrettir ki bu sert ve ağır şartlar kısa zamanda esaslı neticeler verdi ve ıslâhat sağladı. Genç adam teknik kitapların ciddi mütalâası ile gelişen harukulâde tabii zekâsı iki sene sonra, yirmi yaşında iken bir saatin işlemlerini ayarlayan ve kontrol eden yeni bir sistem icabetti. Saatleri artık eskiden olduğu gibi kahn, yassı soğan biçiminde yuvarlak olarak yapmak mecburiyeti kalmamıştı! Bunun yerine Caron sistemi sayesinde saatleri cepte kolaylıkla taşınacak tarzda ince, hafif zarif ve ufak olarak yapmak kabîl olmakta idi.

Fakat bu yeni ayar sistemi bulunur bulunmaz Saatciler Cemiyetinde üye olan ve Pierre'in kendisine çok itimad ettiği Lepante isminde birisi tarafından taklid edildi ve sahip çıkıldı. Bunun üzerine, kendine has teşebbüs ve cesaretle bu icadın hakiki sahibi İlimler Akademisine şikâyet etti, tahkikat açılmasını istedi, bununla ilgili ve rakibinde bulunmasına imkân olmıyan esas ve iptidai plan ve projeleri takdim etti., bu icadın yegâne ve hakiki sahibi bulunduğunu ispat etti. 4 mart 1754 de Akademinin resmî bir raporu ile bu icadın kendisi tarafından yapıldığını ilân ettirmeye muvaffak oldu.⁵ Efkârı umumiyyeye hitaben yaptığı bu mücadele ile ilk zaferini kazanmıştı. "Lepante hadisesi" şöhretinin bir başlangıcı idi.

Hakikaten, bir gün Saraydan bir haberci Saint Denis sokağındaki gösterişsiz dükkânlarının kapısını çaldı. Kral XV. ci Louis genç Caron'u şaşaalı Versailles Sarayında huzura çıkmasını emretmişti. Bu hadise fa-

kir aileyi heyecana garketmişti. Son aylarda esasen icadlarının çalınması ile hasıl olan mücadele yüzünden çok endişe duymuşlardı. Bunun üzerine bu davet ne kadar şaşırtıcı olmuştu! Vakit geçirmeden Pierre'e Saraya çıkabilecek bir kıyafet hazırlamalı,⁴ yeni ve en iyisinden bir takım elbise diktirilmeli idi. Şüphesiz ki bu müstesna davet karşısında ne şekilde davranması, ne şekilde görüşmesi hakkında anne, baba ve kız kardeşleri onun kafasını akıl ve nasihatlerle de doldurdular.

En nihayet, tecrübesiz delikanlı hükümdarın huzurunda ilk defa hürmetle eğildiği zaman, Louis ona sıklamamasını söyledi, itimat telkin etti, bu harikulâde icadı hakkında arka arkaya sualler sordu, Pierre'in verdiği teknik izahatı⁵ daha iyi takip edebilmek için gözüne büyütücü bir adese takmasına müsaade etti ve kendisine artık bir hanımın yüzüğüne yerleştirilebilecek kadar küçüklükte bir saat yapmanın mümkün olduğu izahe dildiği zaman hayretini gizleyemiyecek kadar samimi davrandı. 16 haziran 1755 tarihli meşhur 'Mercure de France' aylık dergisine gönderdiği bir mektupta genç Caron'nun haşmetmeap kral hazretlerinin bir seneden beri memnuniyetle kullanmakta olduğu ince, küçük ve zarif saatten iftiharla bahsetmekte olmasına, ricaları üzerine Madame de Pompadour için yüzüğüne monte edilen minnacık saatten söz etmesine ve yazısının altına da "Kralın Saatçisi, Caron'un halefi,"⁶ diye imza atmış olmasına şaşmamalıdır.

2

Bir sene sonra, Pierre - Augustin Caron kendisinden bir az daha yaşlı olan Madame Francquet isminde dul bir kadınla evlendi. Çok geçmeden genç adam, karısına ait ormanlık bir araziden dolayı, daha aristokratik bir isim olan Beaumarchais diye anılmağa başladı.⁷ Aynı zamanda Parisin bir çok edebî kahvehanelerine girip çıkmağa, Diderot, D'Alembert ve artık meşhur olmuş olan Ansiklopedi yazarlarının daha bir çokları ile arkadaşlık kurmağa başladı. Yeni muhitinin ilhamı altında, giriştiği etraflı okumaları sayesinde tahsilinden kalan boşlukları doldurmağa muvaffak oldu. Fakat 1757 de karısının aniden ve muhtemelen tifodan ölümü sonunda Beaumarchais tekrar yalnız kalmıştı.¹⁰ Bunun üzerine fesatçılar hiç delil göstermeksizin onun karısını zehirliyerek öldürdüğünü hakkında mel'unca bir hikâye uydurdular. Hakikat ise, bazılarının iddia ettiklerine göre tamamiyle bunun aksi idi, karısının ölümü ona yaramadığı gibi aksine hayatı üzerinde büyük bir darbe tesiri yaptı.

Kederini dağıtabilmeği daha evvel saatçılıkta yeni ayar sistemini icadetmekte olduğu gibi bu sefer de kendisini harp'in çalışma mekaniz-

masını araştırma ve geliştirmede buldu. Çok geçmeden Parisin harp imalâtçıları tarafından hemen kabul edilen mütekâmil bir pedal tertibatı icadetti.

Kralın Louise, Sophie, Victoire ve Adélaide isimlerindeki henüz evlenmemiş dört kızının hepsi de yirminin içinde idiler ve Sarayda sürdürmeğe mahkûm oldukları yeknesak, resmi hayattan kendilerine bıkkınlık gelmişti. Kızlar bir gün Monsieur de la Vallière'e son zamanlarda harp'a karşı duyulan revacın sebebini sordular. Dükün bundan haberi yoktu, fakat çok bilgili arkadaşı Beaumarchais'nin bu hususta malûmat verebileceğinden emindi. O halde neden bu harikulâde genç adamın Versailles Sarayına çağırılması geciktirilmişti? Böylece 1759 da Beaumarchais Saraydaki prenseslere takdim edildi; onlara harp hakkında izahat verdi, ve akabinde onlara bu acaip enstrümanın çalışmasını öğretmeği deruhte etti.

Beaumarchais'nin tercümeihalini yazan yakın arkadaşı Gudin de La Brenellerie'ye göre bir gece kral, kızları küçük konserlerinden birini çalarlarken salonun bir köşesinde ayakta durmakta idi. Birden bire dinleyiciler prenseslerin hocalarını da dinlemek istediklerini bağırarak izhar ettiler. Kral derhal koltuğunu öne sürerek harpist'in oraya oturmasını talep etti, Beaumarchais büyük mahcubiyet duydu ve her ne kadar kabul etmemek istedi ise de kralın ısrarı üzerine oraya oturtuldu. Bu görülmemiş bir şeref olup tabiatıyla diğer saray mensubunun onu kıskanmalarına yol açtı.¹¹

Tahminen bu suralarda idi ki Beaumarchais uzun zaman evvel Voltaire'in zengin olmasına yardımı dokunan Paris - Duverney isimindeki aynı maliyeci ile tanıştı. Bu yaşlı ve tecrübeli zat şimdi de bu genç adama yardım etmeği memnuniyetle üzerine aldı. Hatta Beaumarchais'ye büyük meblâğlar halinde para temin etti, ona pratik irtikâp usulleri öğretti, bu cüretkâr, zeki genci çok istidatlı buldu ve ona da servet sahibi olma yollarını değerlendirmesini öğretti.

1763 te, o zaman tatbik edilen satış ve ciro usullerine uyarak Bailiwick bölgesinde avlanma genel müdürlüğünü ve Louvre'daki Warrens sahası Amirliğini satın aldı! Şehirden uzakta olduğu günler hariç, hemen hemen yirmi üç sene müddetle Parisin 80 kilometre çevresindeki geniş sahada sıkı nizam ve kanunlara tabi avlanma şartlarını ihlâl edenlere bir hakim sıfat ve salâhiyeti ile ceza kesmek suretiyle böyle bir iş de gördü. Bu muamele kanunun emrettiği resmî bir surette ve harfi harfine yerine getirmekten ibaret idi. İşte burada eski Rejime göre "hak" diye iddia olunan gülmünç entrikaları meydana çıkarmağa yarayacak yeni bir tecrübe sahasına kavuşmuştu. Bu tecrübe, bilâhare yazdığı 'Figaro

nun Evlenmesi' isimli komedisindeki çok acı ve yıkıcı hicivlerine matriyel hazırlaması için adeta bir mektep vazifesi görmüştü.

Beaumarchais'nin iki kızkardeşi çok uzakta, Madridde yaşamakta idiler. Birisi evli idi, diğeri Clavijo isminde oldukça sivrilmiş bir İspanyol gazetecisi tarafından uzun müddet nişanlı olarak oylanmıştı. Bu adamın bir ev kurmakta acelesi olmadığı aşikârdı. Hakikaten altı sene sonra bedbaht Lisette'i atlattığı kat'i olarak meydana çıktı. Muhakkak ki onu insafsız bir dedikodunun kurbanı yapmakta idi. Binaenaleyh 1764 mayıs ayı başlarında Beaumarchais yanına aldığı bir hayli eşya ile bir arabaya atlayarak Pirenelerin ötesindeki başkente doğru yola çıktı. Gece ve gündüz seyahat ederek, hatıratında dikkatle belirttiği¹² gibi İspanya Platosunun merkezindeki şehre 18 mayıs sabahı saat on birde muvasalat etti.

Bundan sonraki haftalar zarfında, çok uzakta geçmesine rağmen karışımıza meraklı bir komedi çıkmaktadır. Beaumarchais hiç vakit geçirmeden Clavijon'nun izini bularak onu şaşkına döndürdü, karşılaştıkları zaman hasmının yüzü ekşidi ve rengi solarak muma döndü, Beaumarchais'nin tehditleri karşısında ihanetini itiraf etmeğe mecbur kaldı, bundan pişmanlık duyduğuna teminat verdi ve hatta Lisette ile evlenmeğe razı olduğunu bildirdi. Her istediklerini yapacağına dair yazılı taahhütnameler verdi, fakat bu sefer kız tereddüt etmeğe başladı. Kısa zaman sonra Clavijo yeniden sırra kadem oldu. Beaumarchais arkasını bırakmadı. Tekrar özür dilemeler ve parlak vaadler tevali etti. Fakat bunlar da sözden ibaret kaldı ve fiiliyata inkılâp etmeden Clavijo tekrar izini kaybetti. Bir daha Braumarchais onu meydana çıkardı. Bu İspanyol delikanlısı bu sefer ilâç almıştı.¹³ İlâç alınan günde ise mukavele imzalanamazdı. Millî örf ve adetlere göre yalnız bu bile böyle bir taahhütnameyi hiçe saymağa kâfi idi. Hiç olmazsa Beaumarchais'ye anlatılanlar bu mealde idi. Böylece uykusuz geceler ve ağır tehditlere rağmen bir şey elde edemediği gibi hapsedilmekten yakasını zor kurtardı, ancak İspanya mahkemelerindeki¹⁴ nüfuzlu arkadaşları sayesinde ve bin bir müşkilâtla memleketine kaçabildi. Kız kardeşine ihanet eden bu sahtekâr aşıktan kâğıt üzerinde kalmağa mahkûm bir zaferden başka bir şey temin edemedi.

Yedi senelik harp sona erdiğinden, Paris-Duverney İspanyollarla parlak ticarî anlaşmalar yapabilir ümidiyle Beaumarchais'ye iki yüz bin Fransız lirası tevdi etmişti. Fakat Fransız sefiri ve İngilterenin mümes-sili Lord Rochford ile arkadaşlığına ve İspanya yüksek mahkemelerinde sağladığı itibar ve sempatiye rağmen Beaumarchais hiç birşey başa-

ramadı. Mamafih Beaumarchais entrika, tertip ve karşı tertiplerle geçen bir hayatın bütün heyecanını yaşadı. Otuz iki yaşında gözüpek cüretkârlığının ve cazip güzellik çağının zirvesinde bulunmakta idi. Gençlik zevk ve saikasıyle İspanyol kılık ve kıyafetinde giyiniyor, başına bir sombrero geçiriyor, katırlarla çekilen, neşeli zil sesleri arasında giden arabalara biniyor ve oraya has aşk maceralarıyla dolu coşkun bir hayat geçiriyordu.¹⁵ Gelişi güzel çaldığı gitarı elinden düşmiyen hazır cevap Figaro işte Pirenelerin ötesindeki bu canlı ve neşeli hayattan doğmuştu. en nihayet, 1765 te mart sonunda Beaumarchais Madridi arkasında bırakarak oradan ayrıldı, ticarî işleri münasebetiyle Bordeaux'da bir müddet kaldı, ve bir sene kadar bir kayıptan sonra tekrar aşınası bulunduğu Parise döndü.

Bir gün Vallière Dükü becerikli ve her şeye aklı eren Beaumarchais den o günkü akşam yemeğinde kral, Madame du Barry ve bir çok davetliyi oyalamak için düşündürücü bir hikâyecik anlatmasını istedi.

Beaumarchais Dükün itimadına güvenerek "eğer kral neşeli ise ona ciddi, ahlâki olan şu dersi veriniz" dedi ve ona nasıl konuşacağını ve hangi eda ile hitap edeceğini dahi göstererek devam etti: "Efendimiz hazretleri hepimizin gülüp eğlenmekte olduğumuz şu sırada kraliyet tacının size bağışlamış olduğu mukaddes haklardan dolayı haşmetmeabımız İsanın ölümünden beri geçen her dakika için yirmi liradan fazla borçlanmış durumda bulunduklarını hiç düşünmüşler midir?"

..."İşte hesabı. İsanın çarmıha gerilişinden bu yana 1768 sene geçti... Her senemiz her bir 24 saat ve her saati 60 dakika olan 365 günden ibarettir. Artık yılları da saydığımızda yekûnun 929.948.048 dakika tuttuğunu görürüz ki kral hazretleri bir milyardan fazla, hakikati halde iki milyara yakın lira borçlandıklarını kolaylıkla göreceklerdir."¹⁶

Fakat bu dokunaklı ders, beklendiği gibi Sarayın masrafının çok olduğu o sıralarda, kralı avutmaktan ziyade hiddetlendirdi. Düke bu misali nereden aldığı suali tevcih olundu. Onun cevabından sonra orada bulunanlardan birisi şu mütalâada bulundu: "Beaumarchais ismindeki bu adam maliye ve hürriyet hakkındaki romantik fikirleri ile çok tehlikeli birisidir." Zikredilen rakamların Voltaire'in bir kaç sene evvel yapmış olduğu bir hesaptan alındığı muhakkaktı,¹⁷ fakat ne kral ne de onun yakın yardımcıları devletin iflâs halinde bulunduğunun bu kadar açıkca ilânı karşısında susamazlardı. Bu nükteli tariz ile saraydan gördüğü teveccühü kaybeden Beaumarchais hayatının on yılının zehirlenmiş olduğunu itiraf etmiştir.

3

Paris - Duverney'in ölümünden sonra, Beaumarchais patronunun varisi La Blache Kontu tarafından dava edildi. O zamanın acaip adet ve usullerine göre her iki tarafın da hakimlere müracaat ederek kendi lehlerindeki münakaşa ve delilleri serdetmeleri gerekmekte idi.

Beaumarchais'nin davasını tetkik etmeğe ve rapor hazırlamaya seçilen hakim'in ismi Goëzman idi. Fakat davacı bir türlü mülâkat sağlıyamamıştı. Sonunda Madame Goëzman'nın bazı hediyeler mukabilinde bir mülâkat tertip edebileceği ihsas edildi. Bunun üzerine Beaumarchais bu hanımefendiye yüz Louis altını ile elmas işlemeli bir saat verdi. Madame Goëzman kocasının kâtibi için de daha on beş Louis istedi. Beaumarchais evvelâ buna itiraz etti, fakat ısrar edilince razı oldu. Parayı ödeyince hakimın dairesinin kapıları açıldı. Beaumarchais Goëzman'nın huzuruna çıktı ve noktai nazarını izahetti. Buna rağmen hakim aleyhte karar verince, kâtibe verilen para hariç, Madame Goëzman'a verilen hediyeler anlaşılmaya sadık kalınarak iade olundu. Beaumarchais on beş Louis'nin daha geri verilmesinde ısrar etti. Madame Goëzman on beş Louis'yi aldığını inkâr etti.

Bunun üzerine Beaumarchais şaşkınlık yaratıcı bir zekâ kullandı. Çok nükteli, manidar ve iç tırmalayıcı mükâlemelerle dolu, hasımlarını karikatürize eden tasvirlerle dolu bir seri hatırat yazdı ve bunları tomruklara asarak alâkahıllarla efkârı umumiyenin gözleri önüne serdi. Binlerce okuyucu onları okudu ve kopyalarını çıkardı.

Madame Goëzman "size bütün samimiyetimle, açıkca söylüyorum ki Lejay bana on beş Louis'yi vermediği gibi böyle bir şeyden de aslâ bahsetmedi," dediyse de Beaumarchais tatlı fakat kuşkulatıcı bir dille şöyle cevap verdi: "Madame, bu altınlar hakkında hiç bir bilginiz olmadığında ısrar edeceğinize onları kabul etmeyip reddettiğinizi söylemiş olsa idiniz büyük meziyet ve mertlik göstermiş olacaktınız."

Kadın mağrurane "efendim sözümde sabitim, bana kimse bu altınlardan bahsetmedi. Benim mevkiimde birisine on beş Louis takdim etmekte sağ duyu var mıdır? Ben ki daha bir gece önce yüz altını reddetmiştim. Böyle bir davranış bana karşı küstâhlıktan başka ne ifade eder!"

"Bir gece evvel ne olmuş, ne olmuş Madame?"

"Beyefendi o günden bir evvelki günde." (Birden bire durakladı ve dudaklarını ısırды.)

Beaumarchais "o günden evvelki gün bu altınlardan size hiç kimse-nin bahsetmediği fikrinde sabitsiniz demek," öyle mi?" diye hadiseyi bir daha yüzüne vurdu.

Böylelikle Beaumarchais karşılıklı ve mizahi sorgu-cevap imtihanında da kendisinin bir üstad olduğunu kıza zamanda ispat etti. Louis XV. in bile çok eğlenceli olan bu hukukî münakaşalardan gizliden gizliye zevk aldığı söylenmektedir.¹⁹ Büyük Voltaire, çok uzakta, İsviçre hududundaki Ferney malikânesinde bulunmasına rağmen, kendisinininkine benzeyen yeni bir ruhun belirmesini memnuniyetle karşıladı.²⁰

Sonunda, bütün Paris Beaumarchais davasının kararını dinlemek için sanki ayaklanmıştı. Madame Goëzman uğursuz on beş Louis'yi teslim etmeğe mecbur edilmiş, kocası da Parlamentodaki şerefli mevkiinden tar-dolunmuş, Beaumarchais bu teşebbüslerinden dolayı resmen itham edilmiş ve dört hatıratının alenen yakılmasına karar verilmiş ve mahkeme masrafları karşılığı olarak 12 lira kadar para cezasına çarptırılmıştı.

Fakat şehrin muhtelif semtlerinden meşahir Beaumarchais'nin arkadaşları Lépine ile birlikte muvakkaten oturmakta olduğu eve akın ettiler ve kendisini gördükten sonra tehalükle ziyaret defterine imzalarını attılar.²¹ İki bütün gün evinin bulunduğu dar sokak ziyaretçi arabalarıyla tıklım tıklım dolmuştu. Gelenler arasında emniyet genel müdürü Sartine de vardı ve imza olarak defterin bir sahifesine üzerinde üç yıldızlı büyük bir S harfi yazdı. Her yerde olduğu gibi onun gizliliği muhafaza olunmalı idi, fakat sosyal mevki sahibi olan her kes onu kolayca tanıyabilmekte idi. Bütün bu şeref sunma yarışı tabiatıyla münhasıran Beaumarchais için değildi, yeni başvekil Maupeou'nun sarayın esrarlı müdahalesine karşı koyan inadcı vekilleri değiştirerek yeni kurduğu fakat benimsenmiyen kabinesine karşı da muvaffakiyetli bir mücadele yapan yine Beaumarchais olduğundan bu büyük şerefin de mühim bir payının kendisine atfolunması gayet tabii idi.

Conti Prensi Beaumarchais şerefine büyük bir ziyafet verdi. Civa niteliğindeki mizacı neticesi başdavetli zülfüiyare dokunacak şekilde taşkınlık gösterince Monsieur de Sartine kendisine lâtifeli bir ifade ile şu ihtarda bulundu: "yalnız müttehim olmak kâfi değildir, mütevazi de olmanız icabeder."²²

Bununla beraber, 'itham edilmiş olmak, tekdir edilmiş olmaktan çok daha fazla mana ifade ediyordu. Bu yüzden Louvre'daki avlanma sahasındaki vasi salâhiyetlerinden uzaklaştırılıyor ve bütün sivil haklarını kaybettiği gibi La Blache'a karşı açmış olduğu hukukî davada da önüne çok büyük manialar çıkıyordu. Beaumarchais'nin bir iş adamı olarak kredisi haleldar ve bütün serveti de tehdit edilmisti.

Sarayın teveccühüne sığınarak eski itibarını tekrar kazanmak gayesiyle Beaumarchais gizli teşkilât hesabına İngilterede çalışmak üzere teklif olunan müteaddit vazifeleri kabul etti. XV. ci Louis'nun dile düğ-

müş metresi Madame du Barry'nın şehvî münasebetleri hakkında yazdığı risaleyi yayınlamak üzere olan Théveneau de Morande'ı para karşılığında kazanarak bu teşebbüsünden vaz geçirmeğe muvaffak oldu; Avrupa kıtası üzerinde Angelucci isminde gölge bir adamı ki bunun kendisi icadı olması muhtemeldir devamlı surette takip ederek bu sayede sarayın prestijine dokunacak bir hayli dedikoduyu önledi ve buna mukabil kendisine masraf olarak XV. ci Louis hükûmeti tarafından 72.000 Fransız lirası ve Marie Antoinette'in annesi Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa tarafından da gösteriş için bundan sonra devamlı olarak takındığı büyük bir elmas verildi; cinsiyeti hakkında münakaşa edilen Chevalier d'Eon isimindeki o garip mizaçlı adamı ondan daha kurnaz davranarak altetmeği ve saraydan tehdit yolu istediği 318.477 lira gibi çok yüksek tazminatı 5000 lira gibi çok küçük bir meblağa indirmeği başardı.

Boş zamanlarını değerlendirmek için son bir kaç seneden beri zaman zaman üzerinde çalıştığı hafif komedisini tekrar yazmağa koyuldu. Netice olarak bir çok ertelemelerden sonra 'Seville Berberi' 23 şubat 1775 perşembe günü ilk defa olarak Comédie - Française tarafından, muvakkaten işgal ettikleri, Tuileries salonunda oynandı. Fakat yazar piyesi son geçirdiği hadiseler etrafında bir çok şahsî vakalara boğmuştu. Dinleyiciler eğleneceklerini tahmin ederken lüzumsuz yere şahsiyat davalarıyla rahatsız edilmişlerdi. Nahos hadiseler karşısında eğilmesini fevkalâde başaran Beaumarchais esere yapıştırarak eklemiş olduğu bu ilâveleri derhal yırttı, tevsi edilmiş olan piyesi beş sahneden orijinali olan dört sahneye irca etti ve üç gün sonra görülmemiş dramatik bir muvaffakiyetle karşılaşmaktan büyük hoşnutluk duydu.²³

4

1775 nisanında Chevalier d'Eon hadisesi sırasında Beaumarchais'nin Londraya muvasalatından ancak bir kaç hafta sonra idi ki Atlantik aşırı Amerikadan dehşet verici haberler gelmeye başlamıştı. Amerika müstemlekeçileri Concord ve Lexington daki İngiliz askeri birliklerine ateş açmak cüretini göstermişlerdi.

Beaumarchais Madrid günlerindeki eski arkadaşı Lord Rochford'u tekrar sık sık görmeğe başlamıştı. Bu asil Lord bu ciddi tehdidin İngiliz prestijine karşı olan öneminden açıkca bahsediyordu. Fransız gizli ajanı bir zamanlar düşmanı olan Théveneau de Morande aracılığı ile Londranın kavgacı belediye reisi Lord John Wilkes ile tanıştı. Bu zat ateşli bir Amerikan taraftarı ve kral George'ın iktidarsız hükûmetinin

aleyhinde idi. Wilkes'in evinde Fransız mümessili ihtirash, entrikacı bir Amerikalı olan Arthur Lee ile tanıştı ki bu da Atlantığın öte tarafındaki çok az şey bilinen memleketi hakkında kendi intibalarını anlatmağa hevesli idi.

O sıralarda Fransa hariciye Vekili kabiliyetli Vergennes Kontu idi. Vergennes Amerikan ihtilâline mümkün olan her yardımı yaparak ebedî düşmanları İngilizleri zaif düşürmeğe taraftardı. Bununla beraber sulh-sever XVI. cı Louis basit dinî sebeplerden dolayı da harbe aleyhtar olduğundan buna yanaşmıyordu. Bundan mada saltanat otoritesine karşı isyanı teşci etmekte neden acele edecekti? Uzakta da olsa böyle bir siyaset bilâhare kendisine de tevcih olunabilirdi. Tehlikeli borçlar açığına inzimam eden sarayın ölçüsüz masrafları da devletin malî durumunu tehdit etmekte idi.

Mesul bir Vekil olarak Vergennes'in açıkça teklif etmekten çekineceği şeyleri cüretkâr Beaumarchais belki de söyleyebilirdi. 21 eylül 1775 günü Londradaki istihbarat köşesinden Fransanın gizli ajanı Krala bir kaç sahifelik bir rapor gönderdi. "İngilterede sağ duyu sahibi herkes İngiliz müstemlekelerinin artık anavatandan ayrıldığı kanaatindedir ve ben de aynı kanaatteyim,"²⁴ diye fikirlerini mahremane bildirdi. 29 şubat 1776 da Vergennes'a yalnız krala mahsustur kaydıyle ve Harp veya "Sulh" başlıklı bir mektup gönderdi. Bu uzun yazısında yazar şöyle demektedir: "Haşmetmeap, çok geçmeden dünyayı ikiye ayıracak olan Amerika ile İngiltere arasındaki meşhur Kavga iyi veya kötü olsun bütün milletlere tesir edeceğünden durumun acilen ve inceden inceye gözden geçirilmesi her devlet için artık kaçınılmaz bir mesele olmuştur." diyen Beaumarchais Yeni Dünyadaki Fransız müstemlekelerinin idamesi ve hatta sulhun muhafazası için "Amerikaya muhakkak surette yardım etmeliyiz" fikrini ileri sürmekte ve sıraladığı bir çok maddelerle görüşünü savunmaktadır.²⁵

Amerikanın İstiklâlinin ilânından iki aydan fazla bir zaman önce tekrar Fransaya döndüğünde Beaumarchais Amerikaya bir milyon avans verilmesini sağladı ve dışişleri bakanı Vergennes Kontu namına bütün mesuliyeti deruhte ederek kendi başına imzaladı.²⁶ İşte Fransa hükûmeti tarafından Amerikan müstemlekelerine doğrudan doğruya bir yardım olarak mı yoksa Beaumarchais aracılığı ile ticaret maksadiyle mi verildi diye münakaşa mevzuu olan meşhur "milyon" budur. Arthur Lee Amerikadaki dostları arasında bu paranın tekrar iadesi istenmiyeceği intibasını yaymak için büyük gayret sarfetti. İspanya hükûmeti de gizlice bir milyon daha avans verdi ve Beaumarchais'nin hususî surette bir milyon daha temin edip gönderdiği söylenmektedir.

Amerikaya mühimmat ve silâhlar nakletmek maksadiyle Beaumarchais bir de Roderigue Hortalez ve Şürekâsı ismi altında uydurma bir şirket kurdu. Gönderilecek harp malzemesini Fransız cephaneliklerindeki yedeklerden sağlayacak ve karşılığında boş dönecek gemilerle tütün ve pirinç alacaktı. Karargâhını 1776 ekiminde Rue Vieille du Temple'de, bir zamanlar Hollanda büyükelçiliği olan şahane köşkte kurdu. Çok geçmeden halâ Hôtel de Hollande diye anılan bu bina hedefe müteveccih faaliyetin büyük bir merkezi haline getirildi.²⁷

Amerikalıların üniforma, top, tüfek ve cephaneye acele olarak ihtiyaçları vardı. Yalnız gerilla harbine alışkın olduklarından mevzilenmiş ve talim terbiyesi üstün Avrupa kuvvetleri karşısında fazla tecrübeleri yoktu. İyi eğitilmiş subaylara, bilhassa topçu subayları ile istihkâm mühendislerine ihtiyaçları vardı. Londradan Arthur Lee "silâhlara, baruta, fakat her şeyden ziyade mühendislere ihtiyacımız var," diye haykırıyordu. Beaumarchais ise Vergennes'a teyiden şöyle yazmakta idi: "Ah Kont hazretleri, bir az barut ile bir kaç mühendis gönderirseniz bana çok iltifat etmiş olacaksınız! fakat önce mühendis, yine mühendis, sonra da barut!"²⁸

Amerikan mümessili Silas Deane Parise 5 temmuz 1776 da gelmişti. İki hafta sonra Beaumarchais onunla münasebet kurdu ve Deane'nin Fransada bulunduğu müddetce çok iyi anlaştılar ve iyi iş gördüler. Thomas Jefferson'nun istifasından sonra 22ekimde Fransaya Amerikan komiseri olarak tayin olunan Arthur Lee ise kıskanç ve müşkilât çıkaran birisi idi. Nihayet üçüncü bir mümessil, mümtaz şahsiyet Benjamin Franklin aynı senenin sonuna doğru, Aralık 21 de Parise muvasalât etti.²⁹ Onun alim, diplomat ve dünyaca tanınmış bir zat oluşu daha başlangıçta çok iyi tesir yaptı ise de her nedense Beaumarchais'ye karşı daima soğuk davrandı.

Enerjik hareketleri ve ticarete olan vukufu sayesinde Beaumarchais Benjamin Franklin'nin eski dostu olan Barbeu Dubourg'un ayağını kaydırmış ve Vergennes'ın itimadını kazanarak onun yerine geçmişti. İşte bu Barbeu Dubourg yeni fakat yaşlı Amerikan diplomatına Beaumarchais hakkında kötüleyici raporlar vermişti.³⁰ Bundan mada mizaç itibariyle de sakin ve ağır başlı olan Franklin ile Civa tabiatlı ve Fransız hükümeti lehinde bazı gizli ve şüpheli muhaberat arkasında rol oynayan maceraperest Beaumarchais birbirine tam zıd iki kutup halinde idiler. Hortalez ve Şürekâsının başının karıştığı bu gizli entrikalara nüfuz edemiyen yaşlı Filadelfiyalı muhtemelen salim yolla yürümeyi ve bu gibi işlere karışmamağı tercih etti. Her şeyden evvel bütün bu şüpheli işlerin başı Deane'nin adamı değil miydi? Bu mesuliyetler kendisinin muvasalatın-

dan önce bu anlaşmalara giren Deane'nin üzerinde kalmalı idi. Franklin'in akıllıca olan bu davranışı onun kuşkucu Amerikan Kongresi karşısındaki durumunun isabetli olduğunu gösterdi ise de Beaumarchais'nin yapmış olduğu hizmetlere karşı bir nankörlük idi.

Amerika için çok kritik olan bu yıl ile ertesi yıl Beaumarchais Paris ile muhtelif Fransız limanları arasında mekik dokurcasına koştu. Her gün Marsilya, Bordeaux, Nantes ve Le Havre limanlarından birinde didindi durdu. Bir iş adamının başarılı tabii kararı ile gemiler satın aldı, onları techiz etti, sıvı ve tayfalarını temin etti ve sandık, kutu, her cinsten büyük balyalarla ve acele yükletilmelerine nezaret etti. Yalnız bunlar değil, büyük ve meşhur Steuben de dahil, Amerikaya kalabalık subay kabileleri de sevketti.

Silas Deane, Amerikan Kongresini temsil eden gizli muhaberat Komitesine aşağıdaki raporu sundu: "Amerika Birleşik Devletlerinin her bakımdan Atlantik'in bu tarafında herkesten daha çok medyunu şükran olduğu Monsieur de Beaumarchais'nin cömert, yorulmak bilmez ve zeki-ce tatbik edilen çabaları olmasa idi ben görevimi aslâ tamamlayamazdım." Bu mektubun tarihi 29 Kasım 1776 idi.³¹

En nihayet, bir buçuk sene sonra, 29 Mart, 1778 de Deane Fransadan ayrılırken Beaumarchais'nin kendisine şunları yazdı: "Katlanmak mecburiyetinde kaldığınız karışık ve sıkıntılı sahnelerden sonra en nihayet çabalarınızın gayesinin sağlandığını, ve bütün dünyaya Fransanın Amerikanın hürriyeti ve İstiklâli uğrunda sarfettiği sonsuz himaye, mutlak karar ve samimi dostluğunu gösteren büyük bir Fransız donanmasının harekete hazır olduğunu görmek size en büyük memnuniyeti vermiş olmalıdır. Herkesten fazla yardımda bulunduğunuz bu şanlı muzafferiyetten dolayı sizi bir daha tebrik ve tebci ederim."³²

Safiye ve çocukca bir gurur içinde Beaumarchais bu mektubu Vergennes düküne göstermekle hata etti.³³ Onu saklamış olsa idi çok daha iyi edecekti. O andan itibaren Fransız hükûmetinin gizli ajanı gözden düştüğünü hissetti. Her şey bir tarafa kralın bir bakanı Amerikaya yardım bahsinde ikinci mevkie düşmek istemezdi.

New Hampshire'de Portsmouth Amerikanın kurtuluş Savaşı boyunca Beaumarchais'nin sevkettiği her türlü malzeme için başlıca giriş limanı idi.³⁴ Barut fıçıları, hantal sahra topları, ağır top gülleleri, binlerce silâh, büyük balyalar halinde battaniyeler, uniformalar ve asker ayak-kabıları rıhtımda yığınlar teşkil ediyor ve sonra bozuk yollar üzerinden taşınarak gözden kayboluyordu. Bu esaslî malzeme daha ziyade kuzey cephesindeki general Gates ordusuna verilmmişti. Bu yardımın 1777 yılının sonuna doğru Saratoga'da İngiliz generali Burgoyne idaresindeki

kuvvetlere karşı kazanılan zafere büyük nispette yardımı oldu. Bu arada, bu malzemeden hissesine çok az şey düşen ve ihmal edilen Washington'un kıtaları New York, New Jersey ve Pennsylvania'da çok üstün düşman kuvvet ve techizatı karşısında güçlüğüle kendilerini ayakta tutabiliyordu. Long Island'da Howe'a yenildikten sonra durum o kadar vehamet arz etmeğe başladı ki 1776 yılının sonunda Washington şöyle yazmıştı: "Eğer dişimizi tırnağımıza takıp azami fedakârlıkla yeni bir ordu toplamamıza her kes yardım etmezse kaybetmemiz muhakkaktır!"³⁵

Bununla beraber Saratoga'daki Amerikan zaferi Fransanın harekete geçmesine cesaret verdi. Anavatana karşı koyan Birleşik Amerika'nın Fransa tarafından tanınmasından sonra Beaumarchais'nin emsalsiz hizmetleri gölgelendi. Derhal Fransız donanması takviye ve techiz edildi, harekete hazır hale getirildi ve açık denizlerde İngilizlerle savaşmak için açıldı. Rochambeau kumandası altında seferi bir kuvvet Amerika'ya çıktı ve harbin neticesine kat'i tesiri olan Yorktown muharebesinin kazanılmasına yardım etti. 1783 yılına kadar Fransa Amerika'ya vasıtalı veya vasıtasız olsun otuz dört milyon lira ödünç ve buna ilâveten peşin olarak ta dokuz milyon lira daha ve pek çok malzeme ve mühimmat vermişti.³⁶ Bu büyük meblağlar, Fransanın harbe girmesinden sonra, daha önce Beaumarchais tarafından yapılan ve harbin en kritik zamanlarında çok faydalar sağladığı muhakkak olan yardımları hiç mesabesine indirmişti.

Horlatez ve Şürakası müessesesi 1776 dan 1783'e kadar yedi sene devam etti. Bu şirket vasıtasıyla yapılan iş yirmi milyon lira değerinde ihracat ve buna mukabil bir o kadar da ithalâta baliğ oldu.³⁷ Kazanç ancak 51.324 liradan ve yahutta onda birin onda yedisinden ibaretti. Hummalı bir enerji, işbirlik ve ihtiyaç anlarında Vergennes'in verdiği yeni borçlar sayesinde Beaumarchais ancak işin içinden çıkabilmişti.³⁸ Fakat bir çok gece ve gündüz devam eden heyecanlı anlar olmuştu.

Vergennes yazdığı bir yazıda Amerikan Kongresine aşağıdaki hususları belirtmişti: "Kral müstemlekelere hiç bir şeyin verilmesine irade buyurmamıştı, Beaumarchais'nin devlet depo ve cephaneliklerinden malzeme almasına kendisi müsaade etmişti ve bütün bunların karşılığında büyük minnet ve mesuliyetler altına girmek mecburiyetinde kalmıştı."

Bununla beraber, 10 haziran 1776 günü "kayıp Milyon" diye bilinen para karşılığında Beaumarchais'nin imzaladığı makbuz Fransanın resmen İngiltere ile harbe girmeden önce Fransadan Amerika'ya yapılan yardımı saklamak için Fransa hükûmeti tarafından halen bir sır

olarak gizlenmekte idi.³⁹ Bu meblâğın hesabının verilmesi Amerikada bu hususta kuşku uyandıрмаğa vesile oldu.

Bununla beraber, Silas Deane Kongrenin Beaumarchais'ye 3.600.000 lira borçlandığını beyan etti.⁴⁰ Bir müddet sonra bu meseleyi inceleyen Barclay, esas itibariyle Deane ile mutabakata vardı.⁴¹ Meşur maliyeci Alexander Hamilton borcu 2.280.000 lira olarak hesap etti ki, bu da, münakaşa konusu olan bir milyon çıkarıldıktan sonra ve faizi hesaba katılmadığı halde, büyük bir meblâğ tutuyordu.⁴²

Fakat, Beaumarchais'nin mükerrer teşebbüslerine rağmen onun sağlığında bu mesele halledilemedi. En nihayet 1835 te onun ölümünden otuz altı sene sonra, ve harbin bitmesinden de yarım asırdan fazla bir zaman sonra, Kongre tarafından Beaumarchais'nin varislerine, ister kabul edin ister etmeyin şartı ile 800.000 liraya kadar düşürülen ufak bir miktar tediye edildi.⁴³ Bütün bu hadiseler borçlunun alacaklıya olan nankörlüğünü bir kere daha ispat etmiş oldu. Medenî dünyada bunun misalleri çoktur. Milyoner J. P. Morgan'nun sitemli bir tarzda: "O adam neden benden nefret ediyor? Ona hiç bir zaman borç para vermemiştim!" sorusunu ortaya attığı söylenmektedir.

5

Daha 1777 yılında Beaumarchais 'Figaro'nun Evlenmesi' isminde yeni bir komedi yazmaya koyulmuştu. Seville Berberinin devamı olan bu komedide de aynı karakterler yer almakta idiler, yalnız bu zamana kadar daha yaşlanmışlar ve hayâl kırıklığına uğramışlardı, ve bundan evvelki eserinde çıkarmak mecburiyetini hissettiği bazı acı pasajları bu seferinde yazmıştı.⁴⁴ Bir kaç sene sonra eser tedricen tamamlanmıştı. Son kısmı yazarın çok acı hicivleri ile ESKİ Rejimi yıkıcı tenkidlerini ifade eden, olgunlaşan felsefesini ihtiva etmekte idi. 'Figaronun Evlenmesi' ihtilâl istikametinde Beaumarchais'nin tekâmülünün yüksekliğini göstermektedir. Kral XVI. cı Louis'nın ısrarlı fakat neticesiz mukavemetinden senelerce sonra, nihayet 1784 senesinde sahneye konmuştu.

Kıskaç düşmanlar efkârı umumiye, her zamanki gibi, bu sefer de, uğursuz ağızlarıyla fiyaskodan Bahsetmişlerdi. Bu arada soprano Sophie Arnould nükteli bir ifade ile piyesin "arka arkaya elli defa muvaffakiyetsizlikle sonuçlanacağını"⁴⁵ önceden bildirdi. Bu tahmininde haklı olmakla beraber yalnız sabit bir rakam zikretmelke hataya düşmüştü. Hakikatihalde bu komedi çok tutundu ve bilâfasıla altmış sekiz defa başarı ile oynandı.

İhtilâle tekaddüm eden on senelik bu müddet zarfında Beaumarchais bundan başka çok dokunaklı hiciv ve nükteleriyle kendisine önderlik etmiş olan üstadı Voltaire'in büyük eserlerini yeniden bastırmak gibi güç bir teşebbüse girişti. Yorulmak bilmeyen, mücadeleci ruhlu Beaumarchais bu hususta karşısına dikilen bütün engelleri yenerek hükûmetin sarih müsaadesini temin etmeğe muvaffak oldu, yazarın bütün yazılarını ve mektuplarını satın aldı, İngiltereden son sistem, cazip Baskerville matbaa harflerini getirtti, Fransız toprakları dışında, Alman hududu içindeki Kehl kalesini kiraladı, orada yeni matbaasını kurdu ve en nihayet 1785 ve 1789 yılları arasında bir çok yardımcıları ve müretiplerinin işbirliği sayesinde yazarın bütün eserlerini yetmiş octavo ve doksan iki duodecimo cilt halinde yeniden tabetmeğe muvaffak oldu. Bu muazzam iş insanı hayranlıktan ürpertecek derecede büyük, edebî bir başarı idi. Kehl edisyonu on sekizinci yüzyılda Voltaire'in en mükâmil ve eksiksiz külliyyatını teşkil eder ve zamanın cehalet ve muhafazakârlığının icabı bir çok kusurlarına rağmen, ondan sonraki baskılar için en güzel nümune olarak devam etmektedir. Bununla beraber, bu cüretkâr teşebbüs malî iflâsla neticclendi ve ancak Beaumarchais'nin birikmiş parasının son krusuna kadar harcanmasıyle tahakkuk etti. İhtilâl havasının istikrarsızlığının bu seneleri bu kadar pahalı bir teşebbüs için müsaîd olmaktan uzaktı ve Beaumarchais'nin büyük selefi uğruna bu hizmeti sonunda kendisine bir milyon liraya maloldu."

Bununla beraber, her ne kadar Beaumarchais her yerdeki hür fikirli kimseler gibi, ilk defa 1789 da patlayan ihtilâlden memnuniyet duyduysa da böyle gecikmiş ayaklanmaların hoş zararsız ve zannedildiği kadar şeker renk olmadığını anlamakta gecikmedi. Hayatının sonlarında, Parisin gürültülü doğu varoşlarında, kasvetli Bastille'in karşısında alelacele inşa ettirdiği büyük köşkte ikameti tehlikeli olmağa başladı. Faubourg Saint - Antoine ismindeki bu semtte her gün sokaklarda isyanlar çıkmakta idi. İki dönümden daha geniş bir arazide iki yüz pencerelek bu büyük kâşaneyi inşa ettirmek zamanını seçmekte gösteriş yapmak hevesiyle en büyük akılsızlığı işlemişti. Bu kalabalık semtin işçileri nazarında o hakikî bir aristokrat olarak telâkki edilmekte ve devamlı surette bir şüphe kaynağı kalmakta idi. Bir ara mütecessis bir kalabalık köşke girerek içerisini çamur ve kire buladılar, fakat yağma etmediler. Diğer bir zamanda bir taharri ekibi gece yarısından sonra köşkü bastığında yükülûğe saklanan Beaumarchais dört saat orada kaldığı müddetce soğuk ter dökmüştü. Arkadaşı Gudin artık çıkabileceği parolasını verdiği zaman hatura defterine şöyle yazmıştı: "Uykuda olup rüya görmediğim-

den emin olmak için anımlı elerimin arasında olanca kuvvetimle sıkmakta idim.”“

Silâh bakımından çok darlık çekilen bu sıralarda Beaumarchais evinde gizli silâhlar bulundurmakla itham olunmakta idi. Kendisi artık tam denecek derecede sağırdı ve yapılan hasmane soruşturmaları güçlülkle takip edebiliyordu. Koyu ihtilâl lideri Marat'nın sert iş'arı üzerine derhal hapishaneye sevk edilmiş ve asilzadelerin bulunduğu bir odaya tıklmıştı. Bir hafta sonra şüphesiz ölüme çarptırılmak üzere odasından çıkarılmıştı. Sinirlerinin son haddine kadar gerilmiş olduğu bu anda birden bire serbest bırakıldığı öğrendi! Tam zamanında iyi adamlar imdadına yetişmiş, onun da suçsuz olduğu meydana çıkmıştı. Halen halk temsilcisi Manuel ile beraber yaşamakta olan kendisinin eski metreslerinden Amélie Houret bedbaht suçlunun lehinde şahadet etmeği başarmıştı.”

1792 yılının eylül başındaki korkunç hapishane katliamlarından sonra Beaumarchais tam pejmürdelik içinde Paris dışında sürürlü tarlalar arasında gelişi güzel dolaşmağa başladı. En nihayet de bedenlen ve dimağen bitap düşerek çamur içerisinde, adeta kir ve sefaletten ibaret bir hayalet halinde sendeleye sendeleye bir çiftlik evine sığındı. Politika dedikodularından hoşlanmıyan ve meşgul olmıyan ev sahipleri ona bir kâse sıcak çorba verdiler ve çiftlik anbarının bir köşesinde sakin bir gece geçirmesine müsaade ettiler.”

Fakat Beaumarchais'nin çelik iradesi kırılmamıştı. Gizli silâhlar konusunda masumiyetini ispat etmek üzere o zamanki kudretli adliye bakanı Danton'nun şahsen huzuruna çıkmakta direndi! Saklanacağı yerde, amansız ihtilâlin şiddetini hiçe sayarak iyi niyetini göstermeğe kararlı olan bu sağır ihtiyarın bu asil ve cesur hareketi Danton'u şaşırtmış değildi. Hollandada Fransa namına silâh mübayaa edecek birisine ihtiyaç vardı. Beaumarchais işte yeniden böyle bir işe tayin olundu! Fakat ne çare ki çok geçmeden medeni haklarından mahrum ve yeniden mahkûm edildi.

Ertesi yıllar sürgün ve sefalet yılları olmakla beraber yine de Beaumarchais'nin harikulâde hareketli hayatının her safhasında olduğu gibi hadiselerle dolu olarak geçti. En nihayet Robespierre'in sükutundan ve terör devrinin hitamından aylarca sonra Beaumarchais umumî aftan faydalanmağı ve 5 temmuz 1796 da tekrar Parise girmeye müsaade elde etmeği başardı. Üçüncü karısı ihtilâl sırasmda ondan boşanmağa mecbur edildi. O zaman ihtilâlde hicret etmiş bir asilzade ile evli bulunmak tehlikeli idi. Parise dönüşünde yeniden evlendiler ve uzun yıllar ihmalden sonra kasvetli bir hale bürünmüş olan Saint - Antoine bulva-

rındaki muazzam köşklerine yerleştiler. Her şeye rağmen, Beaumarchais servetinin bir kısmını muhafaza etmeği başarmıştı. 17 - 18 Mayıs 1799 gecesi daha önce iç bir rahatsızlık geçirmemiş olmasına rağmen bir di-
mağ kanamasından aniden ve sessizce dünyadan göçtü. Öldüğünde alt-
mış yedi yaşında idi.

Saatçi çırağı, XV. ci Louis'nin dört kızının harp hocası, büyük iş adamı, asilzade, saray nedimi, hakim, İspanyada kaleler peşinde koşan bir maceracı, şeref ve haysiyet kırıcı Morande, muhtemelen hayali olan Angelucci hadiselerinde ve ihtilâflı Chevalier d'Eon şayialarında Sara-
yın gizli ajanı gibi çalışan, harbe girişmiş Amerikan müstemlekecilerine esliha temin eden, Kralın vekili Vergennes'ın sırdaşı, Seville Berberi ve Figaronun Evlenmesi gibi iki önemli komedi yazarı, Voltaire'in bütün eserlerinin naşiri, iktidarı suistimal etmiş bir idarenin gadrine uğra-
mış ve tekrar tekrar hapse atılmış, Fransız ihtilâlini hazırlıyanlardan olan ve sonra da İhtilâl Rejimi tarafından sürgüne sevk ve medenî hakların-
dan mahrum edilen Beaumarchais en alt burjuvazi sınıfından itibaren bütün dereceleri aşarak en yüksek içtimai seviyeye yükselmiş, sonra da tekrar alt kademelere düşmüş bulunuyordu. Zenginliği de fakirliği de öğ-
renmişti. Hayatta her işi yapmış ve hepsinde muvaffak olmuştu. İyi kal-
bli, cömert, kurnaz, zeki, cüretkâr, para kazanmasını başaran ve kanun önünde hakkını aramasını ve müdafaa etmesini iyi bilen birisi idi. Bu-
nunla beraber, entrikadaki harika zekâsına rağmen kendisine çamur sıçratan şüpheli ve karakersiz kimselerle de ihtilâttan kendisini koru-
yamamıştı. Kendisine Monsieur de Sartine tarafından tavsiye edilen ve-
kar, etiket ve akıllıca tevazudan Beaumarchais hiç bir zaman nasibi ka-
dar almamıştı. İşte Franklin'in itimadını kazanamamasının sebebi belki de bu idi. Beaumarchais'nin zaman zaman inanılmıyacak kadar çocukça ve safiyane hareketlerde bulunduğu da bir hakikattir. Bununla beraber, o kadar çok meziyete sahipti ki bütün meziyetleri şahsında toplaması-
nı beklemek manasız olurdu. Tabii beşerî kusurlarıyla birlikte tarihe em-
salsiz bir şahsiyet olarak geçtiği görülmektedir. Beaumarchais'nin hari-
kulâde bir karakter olan Figaro'yu yaratabilmiş olması her şeyden önce bizzat kendisinin erişilemez derecede bir Figaro olmasından ileri gel-
mektedir.

6

Seville Berberi, daha önce gördüğümüz gibi ilk defa 23 şubat per-
sembe günü 1775 de Comédie - Française'de temsil edilmmişti.

Her yeni entrika münasebetiyle sıçrayarak saneye çıkan, cüretkâr çok kere küstah, her müşkil vaziyeti keskin zekâsıyla yenmeği başaran ve hiç bir çıkmaza düşürülemiyen Figaro Beaumarchais'nin tiyatro sanatına kazandırdığı şaheser bir tiptir. Renkli satenden bir yelek ve kilot pantolon ile, beli üzerine sarılmış kırmızı ipekten geniş bir kuşak, gevşek bağlanmış bir boyunbağı, tepesinde parlak bir kordelâsı bulunan beyaz şapka ve bir omuzundan asılı bir gitar olduğu halde, Figaro zahiri görünüşü ile on sene önce yazarın bizzat kendisinin İspanyada iken sosyetenin en alt ve en üst tabakalarında kendine güvenle cevelân ettiği günlerin hatıratının aşikâr surette romanlaştırılmış bir eserden ibaret-tir.⁵⁰

Perde açılınca, Seville de bir sokağın koyu karanlığı içinde esrar-engiz bir şahsiyetin demir parmaklıklılı pencereler önünde ağır adımlarla ileri geri gezindiğini görürüz. Giymiş olduğu uzun kahve renkli palto ve kenarı yüzünü yarı kapatır tarzda aşağıya eğik şapkası kendini rahatsız eden gözetleyicilerden gizlemeğe yaramaktadır, zira bu komediye kaçır bir eda taşıyan "cübbe ve kılıç" dramıdır. Yaşlı muhafızı Doktor Bartholo tarafından sürgülü kapılar ve kafesler arkasında tutulan ve her türlü irtibattan menedilen güzel Rosine'e asil aşığı ilâmı aşk etmekte ve onun kalbini kazanmağa çalışmaktadır.

Figaro birden bire sahneye çıkarak gitarını çalmağa başlıyor, irticalen aşk ve şarabın alışılmış temalarına göre canlı bir melodi uydu-ruyor, ve ademi memnuniyetine rağmen tebdili kıyafet etmiş olan Al-maviva kontunu tanımakta gecikmiyor.

Kızmış olan Kont "Alçak! Bir kelime söylersen...." diye onu tehdit ediyor.

Figaro asilzadenin bahçesinin ortasına büyükçe bir taş atıyor ve müstehziyane şu cevabı veriyor: "Evet sizi tanıyorum. Bu sözleriniz size yakışan, sık sık sarfettiğiniz ve her seferinde beni şerefliendirdiğiniz sözlerdir." Lâtifeci bu küstah uşak Fransız sahnesinde uzun zamandan beri kendisine sağlam bir mevki sağlamıştı ve şamatacı halk tabakası gibi dinleyiciler arasında aristokrasiye mensup hanımefendilerle beyefendiler de gülmekten kendilerini alakoyamıyorlardı. Velhasıl, bu oyun-ların gayesi güldürmektir ve böyle eğlendirici bir komedinin nükteli söz-lerini ciddiye almağa kim acele edecek ve bunda ciddi davranacaktı? Bununla beraber, on beş seneden kısa bir zaman sonra, 1789 da başka türlü tesir edecek ve bambaşka bir hava esecekti.

Figaro berber olarak - Figaro baytar olarak - hatta Auvergne bölgesinden gelen yiğit fakat kaba dağ adamları ile Catalonia'dan gelen apaş hastaları tedavisi altına alan bir doktor olarak! Figaro şimdiye kadar esasen her işte çalışmış, her şeyden az çok nasibini almıştı. Zira her şeye deva olacak bir ilâç yok idiyse de bu işi en iyi gören çare kan alma idi, ve Lesage'ın Gil Blas soyundan gelen ve her zaman neşeli olan Figaro lâzım olduğu zaman 200 - 300 cc. kan almaktan veya hayvan doktorluğunun gerektirdiği en iyi ilâçları yazmaktan geri kalmıyordu! Fakat kıskançlık ve çekememezlik her kese karşı pusu kurmuştur, ve bu hakikati Saray ile saraylılar arasında hiç çekinmeden dolaşan Beaumarchais'den daha iyi kim bilebilirdi?

Figaro "bize dokunmadıkları zaman büyüklerin bize karşı merhametli davrandıklarına kanaat getirdiğimden unutulmakla kendimi mesud addederim!" demektedir.

Kont "her şeyi tam anlatamıyorsun, yanımda çalıştığın zamandan seni tanıyorum, daha o zaman küstahlık ediyordun," diye Figaro'nun yüzüne vurmaktadır.

Buna karşı Figaro'nun cevabı şöyledir: "Ah! benim efendim, bu insanların fikirlerinin kusursuz olmalarını istemelerindendir... bir uşaktan beklediğiniz faziletler o kadar çoktur ki acaba Ekselânsınız bu meziyetlerin hepsine sahip olup ta uşak olmağa değerli kaç asilzade biliyorlar?"

Söz mübadelesini tekrar Figaro kazanmıştır ve Kont diğer dinleyiciler gibi ancak keyifli keyifli gülmekte, "fena değil!" diye mukabele etmektedir.

Fakat, yazarların birbirlerini parçalayan kurtlar olduğu; eleştiricilerin, böcekler ve sivrisineklerin birbirlerini soktuğu, hasret ile her kesin yekdiğerini arkadan vurduğu bu toplumda Figaro ustura sanatının yazarlığın boş şereflerine tercih edilir bir meslek olduğu neticesine varmaktadır ki bu sahne Konta göre berberin "neşeli hiddetinin" bir tezahüründen ibarettir.

Almaviva tecessüsle "bu şen felsefenizi nereden elde ettiniz," diye sorar.

Figaro, cevabın cevabını verir gibi düzeltilmesi ve önlenmesi için hiç bir çaba harcanmıyan felâkete sürüklenen, çamur deryası içinde yüzen bir topluma yapılacak son ihtar eda ve ciddiyetiyle "Kendimi talihsizlik ve bedbahthğa alıstırmaktan. Ağlamağa mecbur kalacağım koku-suyla her şey karşısında gülmeye şıtap ederim." diye cevap vermektedir. Bunun arkasından talihsizliği neşe içerisinde karşılayarak Figaro

“dünyanın üç hafta daha devam edeceğini kim bilir, “diye haykırmaktadır.

Fakat huysuz ihtiyar Doktor Bartholo güzel Rosine'nin refakatında pencereden görünürken Kont ve Figaro alâcele tavanlıkta saklanırlar.

Bu aksakallı ihtiyar homurdanarak şunları söylemektedir: “yaşadığımız asır bir barbarlık asırdır. Takdir edilmeğe lâyık ne meydana getirmişizdir? Her cinsten çılgınlıklar: düşünce hürriyeti, yerçekimi kanunu, elektrik, müsamaha, çiçek hastalığına karşı aşı, kinin, ansiklopedi, ve şimdi de bu burjuva dramları!”

Bartholo kendisini gericilerin tam salâhiyetli sözcüsü olarak ortaya atmaktadır; ve eğer istihza ile bu işi halletmek mümkün olsa idi onun bu sahadaki üstünlüğü gericilere nihai bir zafer kazandırmaya kâfi gelirdi!

Doktor iki komik uşağına “adalet mi?” diye çıkmaktadır. “Sizin gibi zavallılar tarafından adaletin çok arzulandığı muhakkaktır.... Fakat ben sizin efendinizim ve her zaman haklıyım... Bir şeyin doğru olmadığına kanaat getirirsem, bu takdirde onun doğru olmadığını söylerim ve bu değişmez. Eğer bu alçaklara doğru ve yanlış tayine hak tanırsak bu takdirde salâhiyetin sıfıra müncer olduğunu görmek için çok beklemeğe lüzum kalmaz!”

Başka bir münasebetle Figaro “kendinizi benim yerime koyunuz!” diye Bartholoya emretmektedir.

“Kendimi senin yerine koymak ha', bu takdirde çok saçmalardım.”

“Pek fena başlamıyorsunuz,” diye Figaro siteme karşı sitemle cevap vermektedir.

İkisi hemen bir az önce düelloya tutuşmuşlardı.

Öfkeli Doktor “kaideleri tecavüz ederek ağır basmağa çalışıyorsunuz efendim,” diye hasmını itham ediyor. “Unutmayınız ki bir çılgınla döğüştüğüm zaman ona asla teslim olmam.”

Figaro cakalı bir tavırla arkasını döner.

“Bu hususta birbirimizden ayrılmaktayız efendim,” diye cevap verir. “Ben ona daima teslim olurum.”

Fakat Bartholo'nun esas taraftarı döneke ve iftira etmekte yekta olan Bazile, tam bu sırada uzatmış olduğu açık eline konan altın dolu ağır bir kese marifetiyle nihayet Almadiva tarafına kazandırılıyor. Figaro her zaman olduğu gibi ihtiyaç halinde iş becerdiğini ispat ediyor. Kont ve şirin Rosine evleniyorlar, ve mağlup olarak çıkan Bartholo kızın va-

si emlâk ve serveti ile meşgul olmakla teselli buluyor. Bu halde zengin asilzade kendi hesabına fazla bir fedakârlığa katlanmadan mükrim olabilmektedir. "Faydasız tedbir" diye de isimlendirilen bu hadise zeki fakat sevilmeyen Bartholo'nun akibetini önceden tayine yaramaktadır. Bütün isabetli şüphelenme ve çok titiz planlamalarına rağmen kendisi ve yaşı gençlik ve aşkın magnetik kuvvetine karşı koymamaktadır.

Piyes renkli bir İspanyol dekoru içinde Fransız karakterlerinin kompo, mukabil kompo ve entrikalarından ibaret bir şellâle niteliğindedir. Bütün oyun boyunca sahneye hakim olan, eski Rejim altındaki makam suistimallerini ortaya koyan ve acı tarizlerini esirgemeyen Figaro dur. Fakat Beaumarchais henüz sarayda bütün teveccühünü kaybetmemişti. Hicivleri hoşgörülülikle karşılanıyordu. Bir kaç sene sonra görülecek çok acı ve aşırı hücumlar neşeli, canlı ve cazip Seville Berberinde daha yer almamıştı.

7

Beaumarchais kendisine karşı sempati duyan her kese her vesile ile şöyle hitap etmekte idi:⁵¹ "Kral, 'Figaronun Evlenmesinin' oynanmasını istemiyor; binaenaleyh o oynanacaktır."

Bu komedinin yazılmasına çileli yazarın henüz yakasını peşini bırakmıyan bir sürü musibetten kurtaramadığı 1777 yılında başlanmıştı. Comédie - Française oyuncularından daha 1781 de kabul edilmiş olmakla beraber, ilgili makamların tazyiki altında sansür tarafından kontrole tabi tutulduğu üç bütün sene sahneye konamadı. Bununla beraber her taraftan meraklı gruplar halinde vaki ricalar üzerine Beaumarchais eserini bizzat okuyarak esasen mevcut alâka ve talebi büsbütün şiddetlendirdi. Farkında olmadan uçuruma doğru yuvarlanmakta olan bir toplumda yasaklanmış olan bu dramı dinlemek için giderilmez bir susamışlık vardı.

Kraliçe Marie - Antoinette'in de tecessüsü aynı yöne çevrilmişti.

Onun hususi çevresinde bu eğlenceli komedi neden okunmamalı idi? Beaumarchais bu arzu karşısında çok memnun ve mütehassis olarak eserinin bir kopyasını takdim etti, fakat umumiyetle soğuk kanlı ve müsamahalı olan kral eserin tüyler ürpertici muhtevasına vukuf peyda edince beklenmedik bir tarzda tehevür gösterdi. Saray okuyucusu Madame Campan'a göre pürhiddet şöyle haykırdı: "Nefret edilecek birşey! Aslâ temsil edilmeyecek! Nasıl olur! Eğer bu oynanacak olursa o zaman Bastille'i ortadan kaldırmak icabeder!.... O adam devlet içinde hürmet edil-

mesi gereken her şeyle alay etmektedir.”⁵² Kral, maiyetinde bulunan her kesten evvel ve daha isabetli olarak tehlikeyi gördü, fakat onu kat’i surette reddetmeğe kendisinde ne kuvvet ne de irade kalmıştı.

Kraliçenin tarafını iltizam ettiğinde şüphe olmıyan Kontes Polignac eserin Parisin “Menus Plaisirs” sahnesinde temsil edilmesi hususunda gereken hazırlıkları yaptı. Bidayette provalar gizli tutulmuştu, fakat kostümlerin uygulanmasını görebilmek için bir çok seyirciye müsaade olunmuştu. Bütün bunlar karşısında kral hiç bir harekete geçmedi. Piyesinin temsil edileceği gün 13 Haziran 1783 olarak ilân edilmişti. Resmî sükûnet devam ediyordu. Biletler satışa çıkarılmıştı; Beaumarchais yaratacağı tesiri önceden sezerek o arada her kes tarafından söylenen “Mal’brough s’en va - t - en guerre,” popüler fakat tahrik edici şarkısının da programda olduğunu belirtmeği ihmal etmemişti.⁵³ Birden bire temsil günü, saat bire doğru Duc de Villequier, “kralın gazabına uğrayacakları tehdidi ile” alelacele Menus Plaisirs Tiyatrosuna⁵⁴ koşarak tiyatro ilgililerine sarayın emrini tebliğ etti.⁵⁵ Böyle bir emre karşı koymağa tabiatıyla ki imkân yoktu. Yalnız dinleyiciler arasından “baskı” ve “ışkence” feryatları yükselmışti. Bu demekti ki ekâbir nazarında eğlenceli olan bir şey halk için tehlikeli olabilirdi!

Vaudreuil Kontu saray eğlencelerinin nüktedan idarecisi ve üstadı idi. Figaro’nun Evlenmesi temsiline bu suretle mani olunmasına rağmen, onun Parisin ancak bir kaç kilometre kuzey batısında kendi doğum yeri olan Genevilliers’de hususî surette temsil edilmesi hususunda hazırlıklar yaptı. Beaumarchais hükûmetin, masum piyesi hakkında lüzumsuz yere bir ahlâksızlık şüphesi uyandırdığını ileri sürerek yerinde ve kurnazca itiraz etti. Bu tehlikeli ithamın ancak sansür tarafından eserinin yeniden kabulü ile bertaraf edilebileceğini ileri sürdü! Fransız Akademisinden bir üye bunun tetkiki ile vazifelendirildi. Bu zat isminin de ifade ettiği gibi bu iş için en uygun olan Gaillard idi ve iyi niyetten şaşmıyarak, bazı ufak değişikliklerle, kendisinden beklendiği gibi, piyesin oynanmasına müsaade sağladı. Aynı senenin 26 eylül günü Figaro’nun Evlenmesi üç yüz kişilik mümtaz bir seyirci grubu karşısında oynanmış ve yazarı da muvaffakiyetine şahid olmak için davet olunmuştu.⁵⁶ Bu neseli komedi karşısında duydukları büyük zevke rağmen seyircilerden bazıları böyle tehlikeli bir oyunun efkârı umumiye önünde oynanmasına taraftar değildiler.⁵⁷ Zira toplumda itibarlı kimseler için eğlenceli olan bir şey umumiyetle halk hesabına masum olmayabilirdi.

Fakat halk bir köşede sakın sakın oturup yalnız kendilerine verilenle iktifa edecek temayülünde değildi. Bundan mada entrikacıların başı olan meşhur Monsieur Caron de Beaumarchais hakkında kuvvetli ve devam-

lı kulak fısıltıları vardı. Geçmişte karşısına dikilen bütün maniaları yemesini bilmişti. Aynı şeyi tekrar başaramıyacak mıydı? "Bütün Avrupa gözlerini benim yazmış olduğum 'Figaro nun Evlenmesi' üzerine çevirmiştir" cümlesini her vesile ile tekrarlamakta idi. "Benim şöhetim onun oynanmasına bağlıdır ve o oynanacaktır."⁵⁶ Kral bir şey yapamamakla beraber çok isabetli olarak müşhededini şöyle hulâs etmişti: "Göreceksiniz ki Beaumarchais mührü hümayun muhafızından daha nüfuzlu ve sözü daha çok dinlenir olacaktır."⁵⁷ Kralın bu piyese karşı açık husumeti malûmdur. Hakikati halde yazar, zekâsı, nüktecilîği ve orijinalitesi sayesinde üç sansür karşısında eserinin müdafaasını bizzat ve başarı ile yapmıştı.

Gennevilliers'deki başarılı temsilden yedi ay sonra Figaro'nun Evlenmesi Pariste Comédie - Française tarafından, modern Odéon'da, yani şimdiki Salle du Luxembourg'daki büyük salonunda halka takdim olunmuştu. Tarih 27 Nisan, Sah, 1784 idi. Böyle bir münasebetle bu kadar kalabalığın hiç bir zaman toplanmadığı söylenmektedir. "Kapılar açılır açılmaz tiyatro dolmuştu. Sabahın sekizinden beri beklemekte olanların yarısından bir az fazlası sıkışarak içeriye girebilmişti. Girmeyi başaranlar kapıları zorlayıp çatırdatarak girebilmişler ve bilet paralarını ancak kapı muhafızlarına atmağa vakit bulabilmişlerdi.... O gün, sosyete hanımlarının aslâ çıkmadığı balkonda taburelerde oturmağa bir çok düşes razı olmuştu." Gazeteci Meister'in o güne ait raporu işte bu mealde idi.⁵⁸ Yerlerinden emin olabilmek için bir çok büyük hanımefendiler öğle yemeklerini artistlerle birlikte soyunma odalarında yemişlerdi. Coşkun kalabalık içinde bir çok kişi ezilmişti.

Figaro'nun Evlenmesi çapraşık bir konu olup Figaro ile nişanlanmış olan Suzanne üzerinde öncelikle hak iddia eden asilzade etrafında dönmektedir. Piyesin esas mevzuu aristokrasiye bahşolunmuş imtiyazların en adi suistimallerinin teşhir ve ithamından ibarettir. Bu cihete göz yummakla sansür sonunda bütün piyese müsaade etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Başlıca karakterler, Figaro, Almaviva Kontu, Kontun karısı (ki Seville Berberindeki cazip Rosine dir) hepsi artık ihtiyarlamışlardır. Önceki piyese renk ve canlılık veren gençliğin romantik ve civelek çağı geçen bir kaç sene zarfında yerini hayal kırıklıklarına terketmiştir. Çapkın Almaviva fındırdayan gözlerini yeni avlar için her istikamete, fakat daha ziyade Figaro'nun müstakbel eşinin üzerine çeviriyor; Kontes teessürle eski aşkının elden gitmek üzere olduğunu müşahade ediyor, Figaro yaklaşan düğün telâşında ahmaklık derecesinde iyi niyetli olduğundan dö-

nen dalaverelerden haberi olmadığını gören nişanlısı kendisine durumu anlatıyor; diğer taraftan Suzanne, Kontes ve hadiselerin birbirine dolaşması da gelip çatan felâkete meydan bırakmamaktadır.

Beaumarchais karakterleri tafsilâtlı olarak tarif ederek aktörleri mühim rollerin icrasında mübalâgadan kaçınmalarına dikkatlerini çekmektedir. Zamanın sathî cilâsına ve zahirî etiketine uymasına rağmen Kont esas itibariyle soysuz bir adamdır. Kontes kocasının ihmalkârlığı karşısında derinden yaralanmış olmakla beraber, hiddetini gizliyelebilmekte ve faziletli hal ve itibarını muhafaza edebilmektedir. Figaro hiç bir zaman bayağılığa düşmeden sanki ince ve neşeli nüktelerle canlanmış muhakemesinin timsalidir. Suzanne becerikli, nüktedan olup kahkaha ile fıkırdamasına rağmen aslâ yüzüzlük ve aşırı hareketler göstermemektedir. Chérubin ismindeki yeni karakter henüz delikanlılık çağının ortasında genç bir oğlan olup Kontesin şatafatı karşısında çekingenlik duymaktadır, fakat onun kadınlığı karşısında fazla rahatsızlık duymamaktadır ki bu durumda, şüphesiz, aynı yaştaki yaramaz genç Beaumarchais'nin kendisine benzemektedir. Her ne kadar burada tali önem taşımakta iseler de Bartholo ve Bazile Seville Berberindekinden değişik değildirlir. Dilinde hafif rekâket, ikide bir kanundan bahseden, komik hakim Brid' Olson da hiç bir gayri tabûliğe kaçmadan yazarın düşmanı Goëzman'ı taklit etmektedir. Louvre civarında saraya aid arazideki avlanmalarla bizzat tatbik ettiği gülünç kanunî ceza ve işlemlerden edindiği tecrübe bu sahneyi hazırlamakta yazara faydalı malûmat sağlamıştı.

Piyes çok hareketlidir. Arka arkaya sahneler değişmektedir. Hakikî hayatta çok defa büyük meharetle idare ettiği gibi piyeste de inanılmıyacak derecede başarılı tertipler ve planlar görülmektedir. Çok mükemmel olan Seville Berberinin bir devamı olan bu eser onu kat kat geçmektedir, ve haklı olarak buradaki renk tenevvüü, merak, heyecan ve büyük değişiklikler karşısında insan hayretini gizliyememektedir.

İhtilâl kokan en önemli tenkide beşinci kısmın üçüncü sahifesindeki Figaro'nun meşhur monoloğunda rastlanmaktadır. Karanlıkta düşünceye dalan sözcü burada yalnız ve endişelidir. Gaipteki Almaviva'yı hedef alan Figaro ona şöyle hitap etmektedir: "Kont hazretleri, büyük bir asilzade olduğunuzdan kendinizi büyük bir dahi zannetmektesiniz! Asalet, talih, rütbe, mevki: bütün bunlar insanı mağrur yapar! Bu kadar çok imtiyaz elde etmek için ne yaptınız! Yalnız doğmak külfetine katlandınız, hepsi bu kadar! Bunun haricinde oldukça bayağı bir insansınız! Diğer taraftan bana gelince, ne olduğu belirsiz kalabalığa karışmış birisi olarak, sırf yaşayabilmem için, son yüz yıl zarfında bütün İspanyayı

idare etmek için sarfedilenden fazla malûmat edinip plan kurmağa mecbur kaldım!"

Okuyucunun aklına Beaumarchais'nin satın alınmış asaletine karşı yapılan acı hücumlar gelmektedir. Bir münasebetle yazdığı gibi - "Yirmi senelik asaletimi ispat edebileceğimi biliyor musunuz? Ve bu asalet benim kanunî mülkümdür, bunun ispatı da sarı mumdan bir damgayı haiz olan elimdeki ince parşömen parçasıdır. Bir çok insanlarınkinin aksine, benim asaletim başkasının sözüne dayanan cinsten belirsiz değildir. Onun mevsukiyetine de kimse itiraz edemez, çünkü onu elde etmek için ödemek mecburiyetinde kaldığım paranın makbuzu elân elimdedir.

Monologda bundan sonra yazarın fevkalâde değişik tecrübeleriyle aşıkâr surette alâkalı olan Figaro'nun maceracı hayatının bir hulâsası gelmektedir. For - l'Evêque'deki hapislik hayatına temas etmektedir. Ve Dante'den aynı mealdeki bir cümleyi yadedip tekrarlıyarak şöyle demektedir: "Bir arabanın içinden birden bire bir kalenin indirilen köprüsünü gördüm ki buraya girdikten sonra bütün ümit ve hürriyeti arkada bıraktım." Daha önce yazdığı bir yazıda da Beaumarchais on sekizinci yüzyılda istibdadın nefret edilen sembolü olan Bastille'den bilfiil bahsedecek kadar cüret göstermişti. Belki de umumiyetle babacan olan XVI. cı Louis'yi deliye döndüren onun bu sert çıkışı idi.

"Dört günlük görevleri sırasında gözden düşerek gururları kırılan sansürçülerden birini yakasından tutup sormak isterdim! Ona şunu dedim ne kadar saçma ve zararlı şey yazılırsa yazılsın yasak edilmedikten sonra hiç bir önemi olmaz; yani tenkid etmek hürriyeti olmaksızın kıymeti haiz hiç bir övme de olamaz; ve küçük yazılardan korkanlar yalnız küçük insanlardır."

Figaro oturur, ve bir az dinlendikten sonra devam eder:

"Hapishanede isimsiz bir zavallıyı beslemekten usandıklarından, nihayet beni sokağa atıyorlar ve insanın hapishanede olmadığı zaman da yemeğe ihtiyacı olduğundan kalemimi tekrar sıvrılıp her kesten olup bitenleri öğrenmeğe çalışırım. Bana haber verdiklerine göre idareten cemiyetten tecrid olduğum esnada Madridde yazıların da dahil olduğu her çeşit eşyanın satışını serbest bırakan bir hürriyet sistemi kurulmuş; ve yazılarım da hükûmet idaresinden, dinden, politikadan, ahlâktan, mevki sahibi olanlardan, nüfuzlu müesseselerden, operadan, halkla ilgili işlerden bahsetmeden ve her hangi bir kimseye dokunacak tarzda yazmadığım takdirde iki üç kişilik bir heyetin sansürüne tabi olmak şartıyla her istediğimi serbestce negredebileceğimi bildirdiler!" XVI. cı Louis idaresi altında söz ve yazma hürriyeti hakkında bu kadar!

Beaumarchais'nin eserinin sahneye tadbiki için yapmak mecburiyetinde kaldığı uzun mücadele onun cinas kabiliyetini son derece kuvvetlendirmişti.

Biraz sonra Figaro şunları yazmaktadır: "Bir işe talip olmuştum. Maalesef bütün aranan evsafa da haizdim. İşverenlerin görünüşü olan birisine ihtiyaçları vardı; işe kabul edilen bir dansör idi!... Şunu anlamaya başladım ki para kazanmak için işi bilmekten ziyade yollarını bilmek daha lüzumlu imiş." Bu eski Rejim altındaki suistimalleri ve nüfuz satıcılarına karşı çok ağır bir tarizdi.

Uzun monolog kaderin acaipliği üzerinde derin felsefi bir düşünce ile sonuçlanmaktadır. "Hadiseler nasıl çlgınca seyretmektedir!" diye Figaro feryad etmektedir. "Bütün bu şeyler nasıl başına geldi? Neden bunlar da başkaları değil? Hiç bilmediğim halde takip etmeğe sürüklendiğim ve irademe rağmen terkedeceğim bir yolda keyfim ve neşem müsaade ettiği nisbette çiçekler seçtim. Keyfim ve neşem diyorum, fakat bunların herkesten ziyade bana ait olduğunu bilmiyorum, kendime malettiğim bu benliğin dahi ne olduğunu bilmiyorum; belirsiz parçalardan şekilsiz bir yığın; sonra muhakemesiz, çelimsiz bir yaratık, bunu müteakip oyunbaz küçük bir hayvan, daha sonra zevkle yaşayıp eğlenmek için hayatta karşılaştığı her türlü işi yapan canlı ve hareketli genç adam: servetin cilvesine tabi olarak şurada bir patron, orada bir uşak gibi! Gösteriş saikasıyla haris, ihtiyaç saikasıyla çalışan, fakat tembellikten hoşlanan! Tehlike baskısı altında bir hatip, icabında bir şair, arada sırada bir müzisyen, bazen de çlgınca aşık olarak, her şeyi gördüm, yaptım, yitirdim."

Burada şüphecilik ve hayat kırıklığının acı bir hulâsası yapılmaktadır. Beaumarchais beklenilmedik bir tarzda sanki asrın son yarısında Voltaire veya diğerlerinin çok titizlikle ve dakik olarak Fransızcaya tercüme ettikleri ve bütün memlekette her kes tarafından iyice bilinen Shakespeare'in Hamlet'inin meşhur "To be or not to be" monologundaki aynı hisler altındadır. Figaro aynı zamanda Beaumarchais'nin bu zamanda henüz onları tanımasına imkân olmadığı halde Diderot'nun daha basılmamış "Mütevekkil Jacques," "D'Alembert'in Rüyası," yahutta "Rameau'nun Yeğeni"ndeki aynı ağızla konuşmaktadır. Muhtemelen bu benzeşin onun hem iyi hem kötü günlerle dolu hayatının olduğu gibi inikâsından ibarettir.

Cevapsız kalan bu sualleri hayatında kendi kendine sormıyan kim vardır. Neden? Ne için? Kaderin, kısmetin, talihin manası nedir? Beaumarchais de taaccup etmektedir ve sırf doğumdan mütereddi Almaviva'ya bahşedilen servet ve mevki ile bu bozuk düzen cemiyet içinde yalnızca ha-

yatını kazanmak için harika derecede zeki akıllı Figaro arasındaki tezada karşı duyduğu hayret onun etrafındaki dünyaya olan acı ittihamnamesinin yeni bir tezahürüdür. Bu sanki 'Rameau'nun Yeğeni'nin bir tekrarıdır, fakat bu sefer daha acı ve dokunaklı bir dil kullanılmıştır.

Acaba Beaumarchais'nin bir gün büyük ansiklopedisti, Taranne so-kağındaki apartmanının altıncı katında, dört divarındaki rafların kitaplarla dolu olan çalışma odasında, ziyaret ettiği bir tek saat içinde Diderot'nun belâgatlı monologları, yahutta Procopé ve Régence kahvehanelerinde irticalen yaptığı çok parlak sohbetleri onun kulağında tükenmez bir inikâs mı yapmıştı?

Muhakkak olan Figaro'dan yalnız XVI. cı. Louis ve bir avuç ciddi düşünceli maiyet erkânı ile gazetecilerde de rahatsızlık emareleri görülüyordu. Diğerleri Figaro'nun çıkış ve saldırılarına gülüp geçiyorlar ve aldırış etmiyorlardı. "Bizden sonra isterse kıyamet kopsun!" Belki, fakat görünüşe göre çok sıkı kökleşmiş olan ve asırlardan beri devam edip gelen cemiyeti kim yıkacaktı? Talleyran'ın dediği gibi, ESKİ Rejim servet, mevki ve kudret sahipleri için yaşamının en tatlı devri idi.⁶¹ Geri kalanları düşünmek zahmetine kim katlanacaktı? Her halde Marie-Antoinette değil, Madame de Polignac, Vandreuil Dükkü de değil. Ve zavalı XVI. cı Louis kime dayanacağını ve kimin başaracağını bilemeden ve cesaret edemeden ancak bazı belirsiz ıslâhattan söz etmeğe muktedirdi. Fakat Beaumarchais, Figaro gibi, zekâ, çalışkanlık, çok bilirliliği ve iyi tesadüfler sayesinde sonunda fırtınadan sıyrılmayı başardı. Her ne kadar 1789'un ilk gayelerini benimsemiş idiyse de Beaumarchais kalben şiddet taraftarı bir ihtilâlcı değildi. Piyesin yazarının aşırı ve aşikâr suistimallerin sulh ve sükûnetle değiştirilip düzeltilmesini arzu ettiğinden, fakat cazip ve güzel zannederek kullandığı silâhın esasında ne kadar tehlikeli olabileceğini lâıykıyla takdir edemediğinden emin olabiliriz. Kim, Bastille'in düşmesinden sonra bile, doğmakta olan Terörü önceden görebilirdi?

Fakat, Napoleonun sözü olarak ileri sürüldüğü gibi⁶² Figaro'nun Evlenmesi "bilfiil hareket halinde İhtilâlin tam kendisi idi."

BEDELİ XVI. LOUIS ÖDÜYOR

1

Gazeteci Métra 4 Haziran 1774 günü iyimser bir ifade ile “XVI. cı Louis Fransız milletine çok mesud ve talihli bir idare vadeder görünmektedir” diye yazmıştı.¹ Bir aydan daha az bir zaman önce, büyük babasının ölümü üzerine tahtın genç varisi pek arzulu olmadığı halde iktidara getirilmişti. 10 mayısta, daha hükûmranlığının ilk gününde, yeni kral maliye nazırına karakteristik olan ve çok iyi niyetli bir emirname yazdırdı. “Parisin fakir halkına kralları için dua etsinler diye iki yüz bin lira dağıtmanızı rica ediyorum. Eğer bu parayı fazla buluyorsanız ve devletin imkânları buna müsaid değilse benim ve kraliçenin tahsisatından bu meblâğı kesebilirsiniz.” Yakında vukuu mukadder büyük hadiselerden bihaber ve sanki kötü talihini gayri şuurî olarak istihfaf ederce-sine emirnameyi “Louis Augustus” diye imzalamıştı. Meşhur gizli edebî muhaberatın müdürlerinden Grimm’in ve halefinin sekreteri olan Meister, emirnameyi okuduğunda o sıralarda krala karşı duyulan sıcak ve içten hissiyata tercüman olarak şöyle haykırdı: “bütün Parislilerin gözle-ri yaşarmıştı.”²

Mesuliyetlerinin ağırlığı karşısında şaşkına dönen yirmi yaşındaki Kral “ne büyük yük!” diye bağırmaktan kendini menedememişti. “Ve bana hiç bir şey öğretmemişlerdi. Kâinatın üzerime yıkılacak gibi olduğunu hissediyorum!”³

İki genç hükûmdar, Louis ve Marie - Antoinette halka görünüşle-rinin her seferinde çok ümide kapılan vatandaşlar tarafından hararetle alkışlanıyorlardı. Kralın Polis umum müdürüne şöyle hitap ettiği riva-yet edilmektedir: “Fakirler kilosu beş kuruştan ekmek yiyebilmelidir-ler.”⁴ Yeni hükûmdar saray masraflarında mühim tasarrufların sağlan-masını planladı, hatta meftunu olduğu avlanma masraflarını kısıtı ve “tahta cülûs şenliklerini karşılamak için o zamana kadar toplanan ve se-lefi taç giydiğinde yirmi milyon franka balığ olan münasebetsiz vergiyi

de kaldırdı. Kendisinden önceki saray hayatının sefahatine daha fazla tahammülü yoktu. Kral "etrafımda bana vazifemi hatırlatacak cesa-rette namuslu insanlara ihtiyacım var," demişti.⁵ Derhal, kötü şöhretli Madame du Barry'yi bir manastıra sürdürdü ve onun en yakın dostla-rını azletti. Versailles'ın mütereddi ve ahlâksız çevreleri üzerinde kısa bir zaman için temiz bir hava esmeğe başladı.

Ağustos 1774 te Louis'nin kral oluşundan henüz dört ay geçmeden hükûmetin büyük makamlarından birine yeni bir sima geldi. Turgot maliye nazırı oldu. XIV. cü Louis ve XV. ci Louis'nin beceriksiz idareleri altında teraküm etmiş olan muazzam borçlardan dolayı ekonomi ve iyi bir idare Fransada duyulan en büyük iki ihtiyaçtı.

Anne - Robert - Jacques Turgot bu sırada kırk yedi yaşında idi. Da-ha önce Güney doğuda umumi valilik yapmış veya Limoges Bölgesi idare-sinde baş müfettiş olarak çalışmış ve büyük başarı sağlamıştı. Orada ver-gi usullerinde faydalı ıslâhat yapmış, yol ve kanalizasyon inşaatında mu-vaffak olmuş, sanayide ve ticarete ilerlemeler kaydetmiş, halkın tahsilini temin etmiş fakirlere yardım amacıyla teşkilât kurmuş, kısaca modern ve ilerisi için de faydalı bir program tatbik etmişti.

Yeni maliye bakanı soğuk kanlılık ve akıllılığını Sorbonne'da ilâ-hiyat fakültesinde yapmış olduğu ağır ve ciddi tahsile atfetmiştir. Fa-kat papazlık mesleğini çabuk terketmişti. Daha 1749 da, Rousseau'nun 'İlimler ve Sanatlar' hakkındaki harikulâde hücumunu hazırladığı sıra-larda Turgot Latince yazdığı "İnsan Dimasının Tekâmülü" isimli yazı-sında liberal temayüllü düşüncelerini izhar etmişti. Physiocrat'ların ya-hutta tabii ekonomik kanunlara inananların lideri Quesnay'in ortaya ye-ni attığı fikirlerden ilham alan Turgot, ilk defa 1769 ve 1770 arasında tefrika halinde intişar eden 'Servetin Teşekkülü ve Tevzii Mütalâaları' ile geniş çapta ilgi uyandırmıştı. Bu eserinde, ziraatin esaslı önemini te-yit etmiş, arazi üzerinde bir "tek vergi" ve sanayi ile Ticaretin tam ola-rak serbest bırakılması cihetini savunmuştu. Böylece Turgot, 1776 da çıkan "Milletlerin Serveti" isimli meşhur eserin yazarı İskoçyalı iktisa-diyatçı Adam Smith'in nazariyelerini benimsemiş ve onları şekillendir-meğe yardım etmiş oluyordu.

Turgot, Diderot ve D'Alembert tarafından negredilen büyük Ansik-lopediye makaleler yazmıştı. Voltaire'in arkadaşı ve on sekizinci asrın felsefe partisinin üyesi idi. Düşmanları onu kötülemeğe ve suçlandırma-ya kalktıkları zaman Kral bütün ithamları bir tarafa iterek şu kısa ve kesin cevapla onları susturdu: "O namuslu ve geniş görüşlü bir insa-nır; ve bu kadarı bana kâfidir."⁶ Voltaire eski dostu Madame du Def-fand'a ümitli olarak şöyle yazmıştı: "Maliyeyi yeniden teşkilâtlandır-a-

cak birisi varsa o da Turgot'dur” Bununla beraber bir seneden daha kısa bir zaman sonra, Ferney kâşanesi sahibi üzüntü ile şu müşahedeyi serdetmişti: “Turgot'nun önünde üç müthiş mania vardır, maliyeciler, kötü niyetliler ve nikris hastalığı.”⁸ Bu hastalıkla kendisini kısa bakanlık zamanında uzun süre yatağa mahkûm eden ve faal olarak çalışmasını engelliyen rahatsızlığını ima ediyordu.

Turgot uzun boylu, yakışıklı olup ifadeli ve mütebessim bir çehreye malikti. Ağır başlı, çok çalışkan, iyi tahsil görmüş, ilerisini gören ve kendisini isteyerek halk hizmetine adanmış bir kimse idi. Bütün bu takdire şayan fakat hiç bir zaman popüler olmayan hususiyetleri yanında, maalesef Turgot mahcup, sosyeteye iyi intibak edemiyen ve hitabet kudreti zayıf olan birisi idi. Bundan başka, gizli muhalefete aldırmadan, mantığın dünyayı idare etmeğe yaramadığından zahiren habersiz, iş becerenin, “politikanın ikinci iyiye elde etme sanatı”⁹ olduğu prensibini benimsemiye, daha az tatmin edici olmakla beraber, istediğiyle değil fakat elde edebildiğiyle kanaat etmenin daha akıllıca bir hareket olduğuna inanmıyan Turgot, bunların hiç birisine kulak asmadan gayesine direkt olarak ulaşmak isteyen çok okumuş ve bilgili bir münevver temayülünde idi.

Krala “İflâs yok, vergileri arttırma yok, borçlanma yok,” demişti.¹⁰ İdealini tatbik etmek, hemen hemen imkânsız olan programı tahakkuk ettirmek, devleti sert bir ekonomi ve dürüst bir idare ile selâmete çıkarmak hususunda, ona has zaafı çok iyi bilen Turgot kraldan hiç bir şey karşısında boyun eğmemesini rica etti. XVI.cı Louis'ya şu tarzda hitap etti: “merhametinize karşı koymaya kendinizi alıştırmalısınız, etrafınızdakilere dağıttığınız bu paranın nereden geldiğini düşününüz, bazen bu parayı toplamak için halka yapılan tazyik karşısında çekilen ızdırap ve huzursuzluğu gözünüzün önüne getiriniz ve unutmayınız ki sizin müsamaha ve sahavetinize en çok lâayık olan halktır.”¹¹

Büyük bir enerji ile Turgot en fena düşman olan tükenmiyen borçları ele aldı. Fransız maliyesini daha büyük çıkmaza sokacak munzam, ağır bir zorlamadan korktuğundan uzaktaki on üç Amerikan müstemlekesinin İngiltereye karşı olan ayaklanmasını desteklemek hususunda umumî efkârın talep ettiği müdahaleden devamlı surette kaçındı. Turgot saray masraflarından bir milyon, savunma bütçesinden dokuz milyon, yollar ve köprüler tahsisatından bir milyon, umumî giderlerden on iki milyon ve diğer masraflardan da bir milyon kısıntı yaptı. Diğer taraftan olumlu bir hareketle senelerce tam ödenmeyen tekaüdiyeleri bir defada ödediği gibi bir az da arttırdı ve çok muhtaç olanlara çift tediye bulundu; on beş milyon da halkın devlete olan borçlarını tasviyede kullandı.

Fakat ihtiras sahibi olanlar arasında uzun zamandan beri ihtiyaç duyulan lâkin mahrumiyetlere katlanmağı gerektiren böyle iktisadi tedbirlerden daha şiddetli husumet yaratan başka ne olabilirdi? Bu bapta Turgot hiç tâviz vermedi. Genç krala fikirlerinde musir olduğunu beyan etmişti: "hemen hemen bütün saray mensubini ve hatta menfaat bekliyen herkes benden korkacak, benden nefret edecektir... İtimadınızı kaybetmem için her şeyi yapacaklar, iftira edecekler, ve hatta dürist olmıyan yollardan bu mevkie geldiğimi söyleyeceklerdir."¹²

Serbest ticaretin faydalılığına inancında sabit olan Turgot 13 eylül 1774 de ülkesinin her tarafına şamil olmak üzere buğday alım satımındaki tahtıdatı kaldırdı. On sekizinci yüzyılın gayretli tarihçisi Michelet, yaklaşmakta olan İhtilâlin kendisine malettiği büyük muharebe şarkısından ilham alarak "işte bu da buğday Marseillaise'i oldu"¹³ ifadesiyle bu kararın isabetliliğini tam olarak izahetmişti.

Onsekizinci yüzyıl Fransasının münbit topraklarının bir başından bir başına bu ana gıda maddesinin tevzii üzerine konmuş olan engelleyici takyidatı bugün tasavvur etmek zordur. Mahallî kıtlık korkusuyla bu tahılın vilâyetten vilâyete bile serbestce nakli yasak edilmişti. Gizliden gizliye işleyen bir hükûmet inhisarı senelerce sürebilecek bir yokluğu karşılayabilecek yeterlikte depolarda hazır yiyecek bulundurmaya çalışıyordu, fakat doğru veya yanlış bu prensibin memleketin her tarafında tatbiki esas olarak kabul edilmişti. Bilginlerin müdafaalarına rağmen, efkârı umumiye Turgot'nun cezrî icraatını anlıyacak kadar henüz yetiştirilmemişti. Hatta XVI. cı Louis'nın müstakbel bakanı İsviçreli meşhur bankacı Necker bile bu hareketi tenkid etti ve kendisini iltizam eden bir çok taraftar topladı.

Eski Rejimin en çok nefret edilen suistimallerinden birisi de corvée dedikleri iş mükellefiyeti idi. Bu, Fransanın takdire şayan büyük yollarının yapılmasını mümkün kılan vatandaşların bilfiil çalışmağa zorlanması sistemi idi. Tayin edilen iş, senede altı günden otuz gün arasında değiştiğinden ve ücretsiz yaptırıldığından büyük bir angarya olarak kabul olunuyor ve diğer vergilerle gırtlaklarına kadar boğulan fakir ve yorgun köylünün durumunu büsbütün vahimleştiriyordu. Yalnız onlar bu haysiyet kırıcı ve yıkıcı mükellefiyete tabi tutuluyorlardı. Bu angaryalarla geçen günler esasen senelik maişetlerini temine yetismiyen iş günlerini daha da azaltarak mahrumiyetler üzerine mahrumiyetler ekleniyordu.

Corvée nin kaldırılması Turgot'nun uzun müddet takdir edilen icraatından biri olmuştı. Ocak 1775 başlarında, musap olduğu nikris hasatlığı şiddetlendi ve onu yatağa düşürdü. Hasta yatağından icraatını

yürütmeğe azami gayret sarfetti ise de, yatakta kaldığı dört ay zarfında kendisini kıskanan ve ona düşman gözüyle bakan saray kodamanlarının aleyhinde çevirdikleri entrikalarla doğrudan doğruya mücadele etmeğe imkân bulunamadı. Bununla beraber, bir sene sonra, corvée yerine imtiyazlı olsun veya olmasın bütün toprak sahiplerinden tarhedilmek üzere bir vergi ikame etti. Bu verginin adalet ve tarafsızlığı hasımlarının tutumlarını bir kat daha artırdı! Ne! Servet sahipleri, menfur corvée den muaf tutulan imtiyazlılar bunun yerine şimdi vergi verecek, ve ayak takımı köylüler serbest dolaşacak! Olur şey değil! Bu, yüksek mevki ve rütbe sahibi olanlara karşı düpedüz suikast idi! Uzun tarihi olan ve yerleşmiş usullere karşı bu tahammül edilmez bir hücumdu, halâ derebeylik halindeki cemiyetin ta temelinden yıkılması idi! Bu cesaretinden dolayı Turgot cezasını çekecekti.

Lüks seven sarayın çok masraflı yaşayışı daha aşırı tahsisata lüzum göstererek devam ettikçe memleket idaresine çelikten bir bilek hakim olmaksızın hiç bir türlü tasarruf yapılamıyacağı aşikâr idi. Hemen hemen her taraftan yapılan değişiklik ve ıslâhata karşı husumet arttı ve Turgot hastalığı yüzünden yeniden çalışamaz hale geldi. İyi niyetli kral, büyüyen mücadeleden korkarak, üzüntü ile şu beyanda bulundu: "Milleti seven yalnız Monsieur Turgot ile benim."¹⁴

Turgot'ya karşı açılan tezvir ve iftira kampanyası gittikçe şiddetlendi. Tereddüt içerisindeki kralın sebat ve azim gösterme gayretleri boşa gitti. Saray erkânı, asilzadeler, maliyeciler ve yüksek dereceli papazlar, bütün bu sınıfların hepsi onun düşmesini arzu ediyorlardı. Marie - Antoinette de bunlara iltihak ederek Turgot'nun bir an evvel azline yardım etti. Bir türlü rahat bırakılmıyan Turgot tarafını yalnız "zavalı halk tabakası" ile bilginler iltizam ediyordu. 13 mayıs 1776 da Turgot'ya bizzat açıklayacak kadar kendinde cesaret bulamıyan Louis, ona derhal istifa etmesini bildiren bir mesaj gönderdi. Turgot bedbaht efendisinden ayrıldıktan sonra, ona yenemediği bir hissi kablelvuku ile ve vakurane verdiği yazılı cevapta şöyle demişti: "zamanın beni haklı çıkarmamasını dilerim."¹⁵

Turgot sıkı ekonomik tedbirlerle süratlı reformlara olan büyük ihtiyacı gayet açık olarak görmüştü. Devam edegelen haksızlıklara bir son verilmediği takdirde şiddetli bir ihtilâl olacağından korkuyordu. Yapıcı tedbirlerle böyle bir karışıklığı önlemeğe çalıştı, fakat fazla muvaffakiyet sağlayamadı. Bencillik ve ananeye bağlılık çok kuvvetli idi. Beşerî tabiatın ağır seyir ve tembelliğine gerekli zamanı tanımadan, Turgot'nun asırlar boyu suistimallerin neticesi derin kök salmış olan alışkanlıklarını bir kaç ay içinde cezri olarak koparıp kısa zamanda çok şey

başarmaya çalıştığı muhakkaktı. O, yanlış yolda haklı idi. Bununla beraber, kral tarafından desteklenmedikçe, başka hiç bir kimsenin daha iyi yapması beklenemezdi. İki kısa seneden daha az bir zaman içinde tam ıslâhat için girilen bu ilk ümitli teşebbüs kısır kalmıştı. Turgot'un ayrılışından sonra, irtica bir daha hükmünü bütün şiddetiyle icra etmeğe başladı.

2

Yeni maliye bakanı Clugny isminde henüz tanınmıyan birisi olup bu çetin mevkie getirildiği ve iyi işler yaparak kralın iltifatına mazhar olması temennisinde bulunulduğu zaman safiyane şöyle cevap verdi: "dünyanın en kurnaz adamının dahi bu işi lâıykıyla başaramıyacağını gayet iyi biliyorum, fakat kendimden bahsettirmem gerektiğinden Turgot'un tatbik ettiği icraatın ancak aksini yapmakla bu arzuma ulaşabilirim."¹⁶ Clugny'nin beş ay sonra ölümü bu hesapsız kitapsız programa son verdi.

Bundan sonra bu mevkie, kendisine çok bel bağlanan iri yapılı, kendine güvenen, etrafa tepeden bakan haşin ve dik kafalı, fakat bu işleri bildiği iddia olunan birisi geldi. Bu zat meşhur İsviçreli bankacı Necker olup Turgot'nun muhasımı ve serbest ticaret aleyhtarı idi. Son otuz sene zarfında Necker Pariste yerleşmiş olup işbilirliği ve çalışkanlığı sayesinde kendisini yetiştirmiş ve büyük servet yapmıştı. Yeni Bakan bu kadar büyük muvaffakiyet için lüzumlu itimad telkin etme ve sempati yaratma hasletlerine sahipti. Kendisi ve karısı çok revaçta olan edebî bir salon idare ediyorlardı ki istikbalin Madame de Staël'i olacak olan on yaşındaki kızları da onlarla beraber bütün toplantılara iştirak ediyor, orada verilen konferansları ve sohbetleri takip ederek kendini günün en ileri fikirleri ve görüşleriyle yetiştiriyordu. Ertesi asrın meşhur bir yazarı olarak bu kız ileri fikirleri büyük bir muvaffakiyetle yaymayı başardı.

Necker bir yabancı ve bir protestan idi. Binaenaleyh katolik Fransada maliye Bakanlığı gibi önemli ve resmî bir makamı deruhte edemezdi. Fakat bu muammayı çözmek için yeni tefsirler bulundu. Onu hazine umum müdürlüğüne tayin ettiler!

Hususî iş hayatında Necker'in kabiliyetleri ne kadar büyük olursa olsun ileri görüşlülüğü yoktu ve sarsılan hanedanın ümitsiz vaziyetine çare olacak büyük hiç bir icraatte bulunmadı. Bundan başka, hükümet Turgot tarafından başlanmış olan icraata sırt çevirmişti. Bütün bun-

lara ilâveten, ezeli düşmanları İngiltereye karşı Amerika tarafından açılması muhakkak olan harp dolayısıyla Atlantik ötesi müstemlekelerle daha çok yardım yapmak ve onları desteklemek için masrafları arttırmak kaçınılmaz bir hal almıştı. Banka kredilerine çok güveni olan Necker bu yoldan para çekmek yolunu tavsiye ve tasvip etti, o kadar ki bu suretle para çekmeğe gizli olarak ta devam edildi. Bu sayede, bu vazifesinde beş sene kalmağı başardı.

Şubat 1781 de Necker hükûmetin mali durumu hakkında bir rapor neşretti ve bunda hakikate uymamakla beraber artan borçlara rağmen devlet bütçesinin denk olduğunu savundu; bundan cesaret alan çıkarcılar saray masrafları ile hatırlılara verilen tahsisatı bir miktar daha kabarttılar. O senelerde yalnız bu masraflar senevi olarak yirmi sekiz milyon franka balığ oldu. Bu rakamlar karşısında efkârı umumiye az çok teselli bulmuştu. Daha ilk günde Necker'in hulâsasını ihtiva eden rapordan meraklılar tarafından altı bin nüsha kapışılmıştı; bir kaç gün içerisinde de yüz bin kadar satılmıştı. Bu mali raporla, hazine umum müdürü, ES-Kİ Rejimin idamesine eşine rastlanılmıyan şekil ve derecede yardımda bulunmuştu.

Fakat 19 mayıs 1781 de Necker istifaya zorlandı. Bu haber ertesi günü Pariste yayıldığında, rivayet olunduğuna göre "bütün çehrelerde" beliren üzüntü sabahki dinî pazar ayinlerini ihlâl edecek kadar ileri gitti. Azledilen Bakanın muhasımları çok azınlıkta olduklarından memnuniyetlerini açığa vurmaktan adeta utanıyorlardı. Muasır raportör Meister edebî Muhaveresinde şunları yazmıştı: "Kaldırımlar, kahvehaneler, meydanlar tıklım tıklım dolmuştu, fakat ortalığa bir ölüm sükûneti hükmediyordu. Halk, büyük bir felâket karşısında imiş, yahutta ailelerini geçindirme ümidini kaybetmişler gibi, birbirlerine bakıyor ve meyyusane el sıkışıyorlardı."

O gece, halâ Tuilleries'de bulunan meşhur Comédie - Française aktörleri bir tesadüf eseri olarak on beş sene önceki bir programı ihya ederek Collé'nin yazmış olduğu "IV. cü Henry'nin Avlanma Partisi"ni oynamakta idiler. On yedinci asrın başlarında Sully nin büyük başarılarına telmihler yapıyordu: "Bu büyük nazırı hürmetle analım," ve "onu şimdi kabineye girerken gördüm." Çok sevilen ve sayılan IV. cü Henry takdirle anılıyordu: "haşmetmeap sizden başka bir prensin idaresinde kendimi ölmüş addederdim," yahutta "Ah! ne kadar zalim insanlar, beni nasıl aldattılar!" Bu satırlar, fırsattan faydalanılarak seyirciler tarafından hemen Necker kastolunarak tekrarlanıyor ve onu müdafaa edip mevkiinde tutmayan XVI. cı Louis şiddetle tenkid ediliyordu. Teheyyüç-

ten mütevellid göz yaşları, haksızlığa karşı öfkenin yarattığı haykırmalar ve civa tabiatlı seyircilerin ölçüsüz alkışları günün mevzuunu teşkil eden piyesi devamlı olarak inkıtaa uğratiyordu.¹⁵ Biletlerin, Necker'in azlinden henüz hiç lâf edilmediği bir hafta önceden satılmış olması sayesinde idi ki devlet tiyatrosu oyuncularını şiddetli bir tartaklanmadan yakalarını kurtarabilmişlerdi. Hükûmet bundan böyle gazetecilerin Necker'-in lehinde veya aleyhinde yazmalarını menetti.

Eski Rejimin ıslâhı için halkın ümidi o kadar büyüktü ki Necker'-in güvenilir bir adam olmadığıнын farkına varamadılar. Necker, hiç olmazsa, Turgot'dan sonra bütün selefleriyle tezad teşkil edecek şekilde sarayın yıkıcı müsrifliğini takdir etmiş fakat buna karşı gelememişti. Fransız İhtilâlinin arefesinde, ağustos 1788 de başlamak üzere Necker'-in ikinci bir defa, fakat kısa bir süre için tekrar aynı vazifeye getirilmesi mukadderdi.

3

On sekizinci asrın sonlarına doğru bu çetin yıllarda kral ve kraliçenin şahsiyetleri de tabiatıyla büyük önemi haizdi.

XVI. cı Louis ağır cüsseli, kuvvetli, fakat beceriksiz, hantal, korkak bir tip olup yuvarlak yüzlü, büyük burunlu, kalın dudaklı ve Alman bir anneden doğmuş olduğunu besbelli eden kırmızı suratlı idi ve az konuşmayı tercih ediyordu. İçtimalarda, buhranlı anlarda çabuk sıkılır, bazen de uyuklar gibi yaparak geçiştirirdi! Onda ne büyük babası XIV. cü Louis'nin huşu telkin edici haşmeti, ne de XV. ci Louis'nin ilk senelerinde eksik taraflarını kısmen olsun gideren yakışıklı bir siması vardı. XVI. cı Louis'nin görünümü kısaca, hiç bir hususiyet arzetmemekte idi.

Genç hükûmdar demirci ocağı ve örs üzerinde ağır ameli işten hoşlanmakta, kilid işlerinden çok iyi anladığından gurur duymakta olup, günlük av partilerinde, uzun zaman ata binmekte idi ve kilo almamak gayesiyle bütün vücudu terleyinceye kadar bu gibi faaliyetlerini ifrata vardırdı. Fakat sık sık hazımsızlıkla müterafık olan oburca yemek yemesi bu ekzersizlerle sağladığı faydayı sifıra indiriyordu. Satranca delicesine meraklı idi; avlanmağa çıkmadığı günlerde kendini oyuna kapıyordu, o kadar ki her tarafa dehşet salmış olan Bastille'in gürültülü bir surette ve cinayetlerle müterafık olarak düştüğü 14 temmuz 1789 gününde bile farkında olmıyarak hatıra defterine "hiç bir şey,"¹⁶ diye yazmıştı. 11 haziran 1775 te resmen taç giydiği zaman, tam bir bur-

juva hissiyatı ile başındaki tacın ağırlığından rahatsız olmuştu. Onun için kudret sahibi olmak övünülecek bir şey değildi.

Ufak fizikî bir malûliyet XVI. ncı Louis'yi tam yedi sene karısıyla olumlu fiilî bir mukareneneten alıkoymuşdu. Tahta geçecek bir veliahdın bulunmayışı halk arasında dedikodu ve ağız dolusu küfürlere yol açmıştı. Güzek Marie - Antoinette bir mektubunda kocasından "zavallı adamcağız" diye bahsederek genç hükümdarın esasen azalan prestijini bu suretle büsbütün sarsmıştı.²⁰ Nihayet 1777 de, kraliçenin kardeşi, Avusturya İmparatoru Joseph, Parise yaptığı bir ziyaret esnasında mütereddit kralı bu malûliyetinden kurtaran gerekli ufak ameliyatı yaptırmaya ıkna etti.²¹ Bunu müteakip Ocak 1778 de bir kız çocukları dünyaya geldi. Üç sene sonra da veliahd olan bir erkek çocuğa kavuştular. 1785 de diğer bir erkek çocukları daha oldu, fakat sonraları XVII. ci Louis diye anılmaya başlanan bu çocuk ihtilâl sırasında meçhûl bir surette ortadan kayboldu. Nihayet 1786 da, ancak bir sene yaşayabilen bir kız çocukları daha olmuştu. Fakat saray halkı varislerin bilfiil kral traafından dünyaya getirildiğinden şüpheli idiler. Kralın ismi bir defa tamir kabul etmez şekilde lekelenmişti.

Bütün eksikliklerine ve kusurlarına rağmen gurur ve şahsî kaprisi olmaksızın kral, dürüst ve iyi kalbli idi. Adaletle karşı tabii bir teveccühü vardı, dar görüşlü, fakat kuvvetli bir hıristiyan idi, ve aklı orta dereceyi geçmemekle beraber sarsılmıyan bir sağduyuya sahipti. Kraliçenin ağabeyisi Avusturya imparatoruna kralın itibarını kaybettiren kabiliyetsizlikleri hakkında yazdığı uzun ve kötüleyici mektuplara rağmen İmparator XVI. cı Louis'nin Avrupa buhranını kavramasındaki isabetlilik karşısında ona karşı hayranlık bile duymuştu.²² Kral uzun zamandan beri mahrumiyet içinde bulunan milletin refaha kavuşturulmasını çok arzuladı ve Turgot ile Necker'in icraatına güvenmiş ve bel bağlamıştı. Bedbaht ve beceriksiz kral zarif ve cazibeli kraliçesi Marie - Antoinette'e büyük hürmet ve muhabbetle bağlı idi. Nadir olmakla beraber memleket içinde yapmış olduğu seyahatlerinin biri esnasında 1786 da hassas kraliçeyi elân meşgul eden kötülemeler ve dedikoduları yumuşatmak için mütevazî ve samimî olarak şöyle yazmıştı: "memnun olmamanıza hiç bir sebep yok, zira sizi rencide edecek yüksek sesle dahi konuşduğumu hatırlamıyorum."²³

Henüz daha on iki yaşında bir çocuk iken Louis elle işletilen ufak bir matbaa kurmuştu ve iki küçük kardeşinin yardımı ile "Télémaque'tan Seçme Ahlâkî ve Siyasî Vecizeler" diye bir kitapçık çıkarmıştı. Bunlardan yirmi beş adet basmıştı; büyük gururla ve acele olarak bir nüshasını kral XV. ci Louis'ye göndermişti. Kral ise Fénelon'dan iktibas olu-

nan ve ihtilâl kokan bu esaslar karşısında dehşete kapıldı ve derhal torununu yanına çağırarak bunların dizi takımlarını hemen parçalayıp atmasını emretti.²⁴

O zamanın veliahdı yaklaşan akıbetini sezercesine aynen Mentor'un ağırbaşlı talebesi Telmachus gibi "hükmetmek bedbahatlığına nail olursam!"²⁵ sözünü yüksek sesle tekrarlamayı adet edinmişti. Daha 1775 de, kısa sürecek tahta çıkması yaklaştığı sırada, uzun zamandan beri diğer memleketlerde mevcut olan Fénélon'nun "Hanedan Vazifeleri üzerinde Vicdan Yoklaması" isimli eserinin muhafazakâr Fransız krallığında da neşrine müsaade ettirmekle ileri fikirlere karşı geniş musamahası olan bir aydın olduğunu göstermişti. Bu kitabın yazarı olan başpiskoposun krallık mesuliyetine nasıl meydana okuduğunu ve halkın refahı uğrunda sarfedilmesi gereken çabanın önem ve lüzumluluğunu nasıl müdafaa ettiğini daha önce görmüştük. Maalesef, her ne kadar Fénélon'nun yapıcı fikirleriyle mücehhez idiyse de genç hükümdar bir türlü etrafındaki müşavirlerinde Monsieur de Cambrai'nin isabetli muhakemesi ile bükülmez iradesini bir türlü bulamıyordu. İşte XVI. Louis'nin bizzat muhtaç olduğu da bu neviden bir irade kuvveti idi. Karakter salâbeti olmaksızın nüfuzlu bir kral aslâ olamazdı, bilhassa hükümdarlık etmek talihsizliğine rastladığı bu endişeli ve kaynaşan günlerde.

Kraliçe Marie - Antoinette Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa'nın kızı idi. Bu kız 1770 de, on beş yaşında iken Fransaya evlenmeğe gelmişti. Dört sene içinde talih bu hafif mizaçlı kızı tahta yükseltmişti. Maria Theresa çok akılsızca bir davranış ile bu genç kadını iki memleket arasındaki askerî ittifakı kuvvetlendirmekte kullanmağa çaba sarfetmişti. Bunun tabii neticesi olarak Fransız vatandaşları tarafından kraliçeye istihfafla bakılmağa ve kendisinden "Avusturyalı" diye bahsolunmağa başlanmıştı.

İngiliz Edmund Burke Fransaya yaptığı ziyareti sırasında²⁶ gördüğü gibi henüz çocuk sayılacak yaşta olan Marie - Antoinette kendisine hiç bir fayda sağlayamayacak dercede az bir tahsil görmüş olmakla beraber zerafet ve güzelliğe çok düşküncü ve talihin kendisine nasip ettiği yeni hayatın eğlence girdabına memnuniyetle katıldı. Tiyatrolar, dans partileri, saraydaki eğlence toplantıları, ata binneler, ve çılgınca yaşanan bir hayat günlerini dolduruyordu. Diğer taraftan saraydaki resmi kabuller, protokola intibak ve gereken etiketten çıkmamak düşüncesiz genç kızı bitap düşürecek kadar yoruyor ve sıkıyordu. Bu manasız fakat uzun yılların mahsulü olan takyidatı küçümsemeyip sinirlendiğinden kendi aleyhine dedikodu yapılmasına ve itibarının ciddi şekilde sarsılmasına sebebiyet veriyordu. Onun için büyük sarayın yaldızlı ve haşmetli çevresinden

kurtulup da küçük Trianon sarayına gitmek ve yahutta yakın köylere uzanıp oradaki kulübeler ve dolambaçlı yollarda köylü kızlarla oynamak ne büyük bir zevkti.

Marie - Antoinette Fransız köylüleri hakkında kendisine atfolunan "ekmekleri yoksa pasta yesinler!" cümlesini muhtemelen aslâ söylemiş değildir. Esasına bakılırsa bu cümle daha evvelce başka bir prenses" tarafından söylenmiş olup bunu Rousseau İtirafatının ilk kısmında zikretmektedir. Bununla beraber, böyle münasebetsiz ve küstahca sarfedilmiş bir sözün halk arasında yaratacağı hoşnutsuzluğu kraliçenin takdir edeceğini kabul etmek ona lâıyk olduğundan fazla kıymet vermek demek olur. Ne kral, ne de kraliçe memleket içinde dolaşmak ve Fénelon'nun tavsiye ettiği gibi bizzat halkın yaşayışını ve dileklerini araştırmak zahmetine katlanmamışlar, böyle bir ihtiyaç duymamışlardı. XIV. cü Louis' nin akılsızca kararı üzerine mutantan Versailles sarayına çekilen saray erkânı o günden beri Paristeki hayat ve cereyanlardan da uzakta kalmakta idi. Gürültülü başkentte cereyan ve tekerriir eden ayaklanmalardan uzakta kalmak daha emin görülüyor idiyse de, tehlikenin sonunda daha büyük ve korkunç olacağı muhakkaktı. Marie - Antoinette aristokrasi modasına uygun tepeli büyük saç tuvaleti, ve geniş yaygın eteklikleri içerisinde, memleket meselelerinden bihaber alışkın olduğu saray hayatını sürdürüyordu.

Kalben iyi niyetli, fakat, etrafındaki yaşayış ve hadiselerden son derece cahil kalan bedbaht kraliçe süratle bütün sempatisini kaybetti. Bir kız evlâd doğurmasını müteakip büyük bir kortej halinde Parise girdiği zaman nezaketen ve formalite icabı dahi olsun böyle günlerde mutad olan ve halkın memnuniyetini izhar eden "Kraliçe çok yaşa!" temennisini duyamamış, ve ancak taş gibi bir sessizlikle karşılanmıştı. Kraliçe, neden polis paralı "karşılayıcılar ve alkışlayıcılar" tutmak tedbirini almadı diye küskünlükle şikâyetle bulundu.²⁸ Halkın bu soğuk karşılayışı ve düşmanlığı karşısında çok üzölen fakat işin esasına kat'iyen nüfuz peyda edemiyen Marie - Antoinette kendini tutamıyarak "onlara ne yapmış olabilirim?" diye bağırdı.²⁹ Fransanın içine düşmüş olduğu acıklı hale rağmen kraliçenin ölçüsüz masrafları ve çevresindeki havaî kimselerin hesapsız hareketleri alabildiğine uzadıkça kraliçeden "açık ve borçlu madam," olarak bahsedilmeğe başlandı.

Hulâsa, Marie - Antoinette'in en ufak kaprislerini dahi temin etmek hususunda kuvvetli bir iradeye sahip olduğu halde, ıslâhat ve tesirli bir idare hususunda hiç gayret sarfetmiyordu. Arada sırada kızıp taleplerini reddeden kral onun hemen darılmaları ile teshir edici güzel sözleri ve edası karşısında çok dayanamadan yumuşuyor ve arzularına râım

oluyordu. XVI. cı Louis ne kraliçe ne de memleketin idaresinde çok muhtaç oldukları sebat, azim ve akıllılığı gösterememişti. Nihai çökmenin vahim sebeplerini hazırlayanlar bizzat kral ile kraliçe olmuşlardı.

4

Amerikanın İstiklâlinin ilânı haberi 17 ağustos 1776 günü bir sürpriz tesiri yaparak Avrupaya ulaştı.³⁰ Bir asır kadar zamandan beri Fransız edebiyatı ile hazırlanmış olan serbest düşünceliler bu beyannameyi insanlık hürriyeti namına büyük iştiyakla karşıladılar.

Aynı senenin kasım 28 günü sabahı³¹ erken saatlerde küçük bir harp gemisinin tarassut direğinin tepesindeki bahriyelinin gür sesi ortalığı çınlattı. Sonbahar şafağının henüz ortalığı ağartan ışığında ve ayazında gözüün görebildiği kadar uzaktaki mavimtrak gölge kara parçası idi! Küçük yelkenli gemi sahile doğru kaydıkça o sahanın kılavuz kaptanı sallanan gemiye yaklaştı ve büyük dalgalar arasında bir denizciye has çeviklikle hareket ederek indirilen merdivenleri yakaladı ve güverteye tırmandı. Yanaşılan yer Bretanya'nın güney sahilleri açığındaki Belle - Ile adası idi.

Atlantiğin ta öte sahilindeki Philadelphia'dan kalkmış olan, on altı topla mücehhez Reprisal isimindeki küçük Amerikan gambotu bir ay süren süratli bir seyirden sonra Fransanın batı sahillerine ulaşmıştı. Akşam üzeri gemi oraya demirledi ve geceyi ihtiyatla geçirdi. Ertesi sabah kolaylıkla Quiberon körfezinin daha emin olan geniş mavi sularına girdi. Bununla beraber, hedefleri olan Nantes limanına Loire boyunca seyredebilmek için baştan vuran dalgaların yatışması için dört uzun ve sıkıntılı gün beklemek mecburiyetinde kaldılar.³²

En nihayet daha fazla beklemekten usanan, bu müşkilâtli yolculuktan yarımsız ayakta duramayacak derecede mecalsiz düşen, oldukça cüsseli yetmişlik bir ihtiyar güçlülükle suyun üzerinde çalkanan bir balıkçı sandalına indirildi. Kendisine refakat eden iki torununun kolları arasında, Bretanya'lı denizcilerin şamatalı ve argolu konuşmalarına kulak kabarttı. Anlıyabildiği tek tabir şeytan kelimesi idi.³³ Şüphesiz ki bundan önce bu memlekete yapmış olduğu iki kısa ziyaret esnasında öğrendiği beş on Fransızca kelimeden faydalanmağa çalıştı. Akşama kadar nehir ağzından yukarıya doğru yirmi mil kadar bir yol katetmişler ve sahil kasabası Auray'a vasil olmuşlardı ki burada konfor namına hiç bir şey yoktu, o kadar ki yollarına devam edebilecek bir posta arabası dahi bulamadılar.³⁴

O zaman için süratli sayıldığı halde Atlantikte geçen dört haftalık seyahat boyunca bu ihtiyar adam her an İngiliz harp gemileri tarafından esir alınacağı korkusu içinde idi. Yakalanmış olsa idi en tehlikeli bir asi olarak asılacağından şüphe yoktu. Hakikaten, böyle bir ihtimal karşısında vaziyeti kurtarmak maksadiyle beraberinde Amerika tarafından hiç te kabul edilemeyecek mahiyette sulh teklifleri ihtiva eden bir tasarı taşımakta idi. Daha Philadelphia'dan ayrılmadan önce tasavvurları hakkında Kongrede yaptığı uzun münakaşalardan bitap düşmüş, kan çıbanlarından da muztarip bulunan bu ihtiyar geminin küçük kamerasında istirahat edemediği gibi, erzak ta mahdud olduğundan lâıyıkıyla beslenememeden dolayı büsbütün zayıf düşmüştü. Atlantığı aştıkları müddetce, kendine has uslûpla yazdığına göre "salamura, sığır ve kümes hayvanları" yemeğe mecbur kalmıştı ki bunlar da onun dişleri için çok sert şeylerdi³⁵. Bununla beraber, kendine hakim ve harice karşı temkinli olan bu ilim adamı geminin yanından denize bir termometre sallayıp bununla Gulf Stream'in içinde mi, yoksa dışında mı³⁶ olduklarını tayin etmeği de ihmal etmemişti.

Tehirli olarak muvasalat ettikleri uğursuz Auray kasabasından ertesi gün mücavir Vannes ilçesinden getirttikleri eski bir araba ve onun yorgun atlarıyla en nihayet yollarına devam etme imkânını buldular. Karanlığın erkenden çöktüğü kısa sonbahar gününün akşam üzeri araba içine girmekte oldukları bir ormanlığın önünde durdu ve korku nedir bilmiyen ihtiyar arabacı daha iki hafta önce on sekiz haydudun orada yol kestiklerini ve yolculardan bazılarını öldürdüklerini anlatarak esasen endişeli olan kafileye büsbütün korku saldı.³⁷ Çabuk konuşulan yabancı lisanı güçlûkle anlıyanlar arasında bu hikâyeye daha da dehşet yaratmıştı.

Nantes'ta takdirkarları ve meraklılar tarafından şerefine verilen bir ziyafetten ve kendisini görmeğe gelenleri kabul ve bu arada istirahat için bir hafta orada kaldıktan sonra, ihtiyar seyyah 20 ocakta Versailles'a vardı.³⁸ Ertesi günü Parise gitti ve orada Seine'nin iki üç blok güneyinde, Üniversite sokağındaki Hambourg Oteline muvakkaten yerleşti. Üç hafta sonra, büyük bir Amerikan dostu olan Monsieur Le Ray de Chaumont tarafından emrine tahsis olunan daha sakın ve huzurlu köşke taşınmağı memnurlukla kabul etti. Bu köşk, daha önce Trocadéro diye bilinen o zamanın maruf Chaillot Sarayı yakınındaki Passy banliyösünde kâindi ve dört tarafı gayet nadide bahçelerle çevrili idi.

Fakat ihtiyar adam kral XVI. cı Louis tarafından ancak bir buçuk sene sonra, 20 mart 1778 de kabul edildi; zira yapılan makul ve devam-

lı müzakerelere rağmen gizli teşkilât ve hatta en yakın dostlarından bazı-
larının kıskançlıkları yüzünden temaslar sık sık önleniyordu.

Bu muhteşem kabul gününde Dr. Benjamin Franklin demokratik sadelik ve geleneğe bağlı kalarak Versailles'ın haşmetiyle mütenasip bir şekilde giyinmemiştir, bunun yerine kahve rengi kadifeden bir elbise, beyaz çoraplar ve keten bir gömlek giymiştir. Seyrek uzun saçları dağınıktı, çelik kenarlı gözlükleri burnunda idi, ve her gün giydiği kürklü bedreden sarfinazar ederek, bugüne mahsus olmak üzere koltuğunun altında beyaz bir şapka taşıyordu.

Kral sade ve iyi konuştu. Hulâsa olarak şöyle dedi: Kongreye dostluğum hususunda kat'i teminat veriniz. Ümid ederim ki bu anlaşmamız iki milletin de iyiliğine olacaktır.”³² Bundan sonra kraliçe Paris Sosyetesinde büyük şöhret yapmış olan Franklin'i bütün toplantılara çağırıp yanında bulundurmağa çalıştı ve her vesile ile onunla konuşup üzerine alâka çekmeyi ihmal etmedi.⁴⁰

En nihayet Fransa ile yavru Birleşik Devletler arasında bir “Dostluk ve Ticaret Muahedesi” imzalandı. Anlaşmanın bütün şartları bu fevkalâde mülâkat sırasında bizzat XVI. cı Louis tarafından tasvip olunmuştu. Böylece Amerikanın güçlüklerle dolu İstiklâl Savaşının nihai zafarını sağlayacak büyük bir adım atılmış oldu. Franklinin yekta kabiliyet ve akıllılığı yanında Paris müzakerelerinde ona yardım eden daha başka faktörler de vardı. Bunlardan birisi kendisinin de nüfuzları gittikçe artan Serbest Masonlardan oluşu idi.⁴¹ Diğer bir faktör de kırk sene önce Voltaire tarafından Felsefi Mektuplarıyla şöhret ve nüfuzlarını her tarafa yaydığı Quaker'ler idi.⁴² Tabiatıyla Franklin kendisi bir Quaker değildi, fakat meşhur Quaker William Penn'nin kurmuş olduğu Philadelphia'dan gelmekte idi. Bundan mada, Franklin bu acaip fakat çok takdir toplıyan mezhebin icaplarından olan sade giyiniyor ve sözü doğru özü doğru prensibini tatbik ve tamim ediyordu. Franklinin Pariste bulunuşu da günün sloganı olan “Hürriyet, müsavat ve uhuvvet” e tıpatıp uyuyordu. Bunlara ilâveten, beynelmîl bir alim oluşu ve elektrik hakkındaki tecrübî bilgisi sayesinde prestiji bir kat daha artmış bulunmaktaydı.⁴³ En son olarak da, Fransızcasını ilerletmekteki gayret ve basireti gelmekte idi ki bu sayede sosyete ve salonlara rahatlıkla girip çıkabiliyordu. Hatta çift adeseli gözlüğü icadetmesi de yabancı mükâlemelerdeki dudak hareketlerinden mana çıkarmasına yarıyordu.⁴⁴ Onun kabartma portreleri her tarafta yaygındı. Amerikanın menfaatlerini unutmamakla beraber, memleketini temsil ettiği halk arasında hiç yabancılık hissetmeden onlardan birisi imiş gibi yaşamasını da bildi. Uzun müddet tereddütten sonra kralın Muahedeyi tasvip etmesi on üç müs-

temlekenin gayelerine olduğu gibi umumiyet itibariyle beşeriyete de büyük yardımı dokundu; fakat Turgot'un korktuğu gibi, kötüye giden maliyenin yükünü daha fazla kaldıramıyan hükûmetin daha büyük sarıntı geçirmesinin önüne geçemediği gibi kudretsiz idarenin yaklaşımakta olan siyasi fırtına karşısında eskiden beri istenilen ıslâhatlı daha fazla geciktirmesinin çaresizliği içinde kaldığı da bir hakikattti. Bunlar zorla gaspolunmadan hükûmetin bir şeyler yapması zarureti kaçınılmaz hâle gelmişti. Bundan mada, evvelce İngiltereyi gözleri önünde bulundurarak hürriyet mücadelesi açmış olan Fransızlar bunun ameli ve kudretli misalini fırtınalı Atlântiğin ötesinde bu uğurda hayat memat mücadelesine girişen ufak millette görmektedirler.

Bir sene sonra, şubat 1779 da henüz yirmi bir yaşında olan genç Marquis de Lafayette Amerikadaki büyük Washington'nun dostu olarak⁴⁵ yanında tümgenerallikle çalıştıktan sonra dokuz aylık bir propaganda vazifesiyle Fransaya döndü. Lafayette esasen iki memleket arasındaki işbirliğinin müşahhas romantik sembolü olarak kabul edilmekte idi. mart 4 te Franklin onun hakkında Kongre başkanlığına şunları yazmıştı: Marquis de Lafayette... burada son derece sevilmekte ve takdir edilmektedir ve eminim ki Amerikada da aynı hayranlığın devamına liyakat kazanmak hususunda elinden gelen her şeyi yapacaktır." Lafayette aynı zamanda kralın nazırı Vergennes'in da itimadına mazhar olmuştu, ve Franklin gibi, hürriyet davası uğrunda efkârı umumiyyede gereken alâkayı yaratmakta büyük hizmette bulunmuştu. İhtilâl mefhumu artık basit bir nazariye olarak kalmaktan çıkmıştı. Yabancı bir memleketteki harplerden dönmüş, gözüpek bir general ve en yüksek derecede bir asilzadenin desteği ile fiiliyat sahasına girmiş bulunuyordu.

5

Ertesi yıllarda, Calonne, Brienne, sonra tekrar Necker maliyeye getirildiler, fakat devamlı surette talep edilen imtiyazları kaldırmaya ve fuzuli masrafları kısp ıslâhat yapmağa bir türlü muvaffak olamadılar. Esasında zengin ve münbit olan memleket kendini kaptırdığı ve gittikçe süratlenen bir ceryan tarafından uçuruma sürükleniyordu. Orta sınıfların refaha kavuşmuş olması hükûmette yapılması istenen değişikliği zarurî kılmakta idi. Milleti temsil eden üç sınıfın toplanması hususunda tekrar tekrar yapılan teklifleri önlemeğe imkân kalmamıştı. Nihayet yüz elli seneden beri içtima etmeyen memleketin bu sınıflarının temsilcileri seçildiler ve 4 mayıs 1789 da toplantıya çağırıldılar.

Birinci günde kral başta olmak üzere hanedan erkânı ve bütün diğer delegeler Paris sokaklarında yaptıkları büyük ve vakur yürüyüşten sonre uzunluğunda ve 18 metre genişliğinde idi.⁴⁶ Tavanında beyzî büyük lantı başladı. Toplantı yeri de Paris bulvarının güneyinde, Menus Plaisirs Otelinin arkasındaki Chantiers sokağında yeni inşa edilmiş olan bir salondur.

Bu salon etrafını çeviren oymalı iyonik sütunlar arasında 35 metre uzunluğunda ve 18 metre genişliğinde idi.⁴⁶ Tavanında beyzî büyük bir penceresi ile bunun önünde tahtadan bir perde vardı ki bu suretle loş bir tarzda aydınlatılmış oluyordu. Bununla beraber, içerideki her şey gayet net olarak görülüyordu. Bir kenarında kral ve hanedan erkânı için üzerinde büyük bir kürsü bulunan ve arkası pembe kadife perdelerle süslenmiş yüksek bir platform hazırlanmıştı. Bu perdelerin üzerine Fransa krallığının sembolü olan altın zambaklar nakşolunmuştu. Muh-teşem bir sayvanın altında ve ön tarafta kralın tahtı bulunmakta idi. Tahtın solunda, kraliçe için büyük bir koltuk bulunuyordu, prensler için de sağında ve solunda münasip iskemleler dizilmişti. Tahtın hemen yanı başında ve alt tarafında saray mühür muhafızı için bir diğer koltuk ve yine sağda ve solda diğer resmî şahsiyetler için yerler vardı. Çok muh-teşem ve renkli bir merasim hazırlanmıştı.

Kilise temsilcileri sağ tarafta birbiri arkasında uzunlamasına sıralanmış kanapelerde oturmuşlar, asilzadegân sınıfı temsilcileri ise aynı şekilde solda oturmuşlardı. Üçüncü sınıftan olanlar, yahutta Avam diye anılan halk temsilcileri ise tahtın karşısına düşen salonun orta kısmındaki sıralarda oturmuşlardı. Salonun tabanına baştan aşağı şahane halılar döşenmişti. Toplantı salonunun iki dış yanı ile arka tarafındaki üç sıra halinde yükseltilmiş sıralarda da ayrıca iki bini müteceviz seyirci vardı.

5 Mayıs sabahı, saat dokuz ile on arasında, her bir delege resmî bir teşrifatçı tarafından yerine kadar götürülmek üzere bütün bölgelerden gelmiş olan bin iki yüze yakın delege ile hususi surette hazırlanmış teşrifat ekipleri ve amirleri ayrı ayrı meşgul oldular. Bu büyük gösterişe ne maksadla lüzum gösterilmiş olursa olsun yalnız yerleşmek için iki saatten fazla zaman harcandı. Necker görüldüğü vakit hararetle ve coşkunca alkışlandı. Halka vadettiği eşitlik sayesinde sonraları Adil Philip olarak şöhret yapan Orleans Düğü de naipliğe getirildiği mecliste böyle alkışlanmıştı. Halbuki Mirabeau Kontu nüfuz ve salâhiyetini sustimalden dolayı itibarını kaybettiğinden Provence bölgesi delegeleriniyle birlikte salona girerken homurdanmalara vesile oldu.

Asilzadeler, altlarında sırma işlemeli yelekler bulunan yine sırma işlemeli paltolar giymişlerdi; beyaz çorapları, kordelâlı kravatları, beyaz tüylü şapkalarıyla dikkati çekiyorlardı; ve şapkalarının kenarları IV. cü Henry modasına ve zamanına uygun olarak yukarıya doğru kıvrıktı. Klise mensubini ise, kardinaller kırmızı pelerin, başpiskoposlar ve piskoposlar menekşe renkli cübbeler ve dört köşe şapkalar giymiş olup ön sıralarda rengarenk canlı bir tablo halinde duruyorlardı. Bunlarla tamamiyle tezaad halinde üçüncü sınıf temsilcileri, halk delegeleri on sekizinci asır burjuvaları tarzında, sağduyu sahiplerine yakışır şekilde, sade siyah renk elbiseler; kısa paltoları, müslin boyun bağları ve üç köşeli, yanları kalkık şapkalarıyla salonun orta kısmını işgal ediyorlardı.

Kral içeri girdiği zaman, bütün meclis ayağa kalktı; salon alkıştan ve Kral çok yaşasın avazeleriyle cınladı! Bunu derin bir sessizlik izledi; duygulu ve anlayışlı Meister'e göre "mübeccel ve muhteşem bir sessizlik" hüküm sürdü ve Kralın prensler, prensesler ve diğer saray alâkalarının yerlerini bulup yerleşmelerini beklediği müddetce devam etti. Kral şahane uzun etekli bir palto giymişti ve başında tüyleri dalgalanan bir şapka vardı. Bu şapkanın alt kısmı elmaslarla süslenmişti ki bunların ortasında o zamanın parasiyle dahi yarım milyon dolar kıymetinde olan meşhur Pitt yahutta Regent elması pırıl pırıl yanıp dalgalanmakta idi."

Kral meclisi selâmlamak için şapkasını nazikane kaldırdı, ve geleceğe uyararak tekrar başına yerleştirdi ve tahttan kısa bir nutuk okudu. Nutuk, hürmetkâr Meister'in ifadesi ile yine "gayri ihtiyarı" alkışlarla kabul edildi. Bundan sonra Saray Mühür Muhafızı şu beyanda bulundu: "Haşmetmeap Kral hazretleri oturmanıza ve şapkalarınızı giymenize müsaade etmektedirler." Beyaz tüylerden müteşekkil çalkanan bir deniz halinde iki asil sınıf mensupları sağda ve soldaki yerlerini aldılar. Üçüncü sınıfı teşkil eden Avam ise yalnız oturmakla yetinmeyip eşitlik hakkına da sahip olduklarını belirtmek maksadiyle onlar da şapkalarını giydiler. Kralın müteakip programını bildiren ve Saray Mühürler Muhafızı tarafından bundan sonra irad olunan nutuk çok sönük geçti ve maa-lesef ancak ön sıralarda oturan birkaç dinleyici tarafından sonuna kadar takip olunabildi.

Bundan sonra maliye nazırı Necker'in raporuna sıra geldi. Onun sesi de çok zayıf olup bütün salondan duyulamıyordu. Çok geçmeden raporun okunmasına toplantının hacim ve önemine uygun olarak gür bir sese sahip Devlet ziraat dairesi sekreteri Monsieur Broussonet tarafından devam edilmek üzere kraldan müsaade istedi. Fakat bir çok rakam-

larla mahmul olan bu raporun okunması hemen hemen üç saat sürdü. Necker, fevkalâde ve acil masraflarla borca karşılık ödenen paralar hariç, açığın 75 milyondan 56 milyon liraya düşürülmüş olduğunu açıkladı! Maliye nazırı bundan sonra da iyimser bir program takip edileceğini müjdeledi. Yaşasın kral! Yaşasın kraliçe! avazeleri arasında, arkalarında rengarenk kostümleriyle bütün saray erkânı olmak üzere kral ve kraliçe toplantıdan çıktılar.

Meister'e ve diğer taht takdirkârlarına manzara ne kadar ihtişamlı göründü ise görünsün, toplantı çok uzun sürmüştü ve çok fena tertiplenmişti. Sonunda delegeler yorgun ve aç kalmışlardı. Sarayın göz kamaştırıcı lüksü ile memleketin maliyesinin acıklı hali arasındaki yürekler acısı tezat Üçüncü Sınıf delegelerinin gözünden kaçmadığı gibi sert münakaşalara yol açmıştı. Islâhat için hiç bir önemli programın düşünülmeyeceği aşikâr idi. Toplantı yeri olarak Versailles'ın seçilmiş olması da akılsızca bir hareketti. Sarayın debdebesi halkın şikâyetlerini bir kat daha arttırmış ve Parise yakın oluşu da imtiyazlılara karşı şiddetli direnişlerinde onlara cesaret vermişti.

Umumî sınıfların toplantısında ileri sürülen orijinal teklif geleneğe uyularak sınıflar arasında ayrı ayrı seçim yapılmasına devam edilmesi idi. Bu ise üçüncü sınıfın her zaman bire karşı iki nispetinde geri kalması demek olacaktı. Üçüncü sınıf iki misli temsilci çıkarmakta ve herkesin başabaş rey sahibi olmasında ısrar etti. İlk toplantıda mevcut 1165 delegenin 600 kadarı üçüncü sınıfa aiddi, geri kalan bu kadarı da diğer iki sınıf arasında taksim olunmuştu. Adet meselesi bu suretle halledilmişti, fakat rey kullanma usulü tespit edilmemişti. Bu nazik cihet hakkında kendi lehlerinde karar alınmadan hiç bir iş yapmamaya ahdetmişlerdi. Asilzadeler böyle bir şeyi kabul etmemekte musirdiler, fakat bir çokları kasaba papazı olan ve halkın sıkıntılarını paylaşıp onlara karşı sempati ve yakınlık duyan kilise erkânı iki müsavi kısma ayrılmışlardı. Bir ay süren bir çok semeresiz konferanslardan sonra, üçüncü sınıf delegelerinden birisi, Abbé Sieyès "dizginleri koparmanın"⁴⁹ zamanı geldiğini ilân etti. 10 haziran günü diğer sınıfların üçüncü sınıfa iltihak etmeğe davet edilmelerinin zamanı geldiğini de teklif etti. Reddolanduğu takdirde, üçüncü sınıf daha fazla beklemeden, kralı ve diğer sınıfları nazarı itibara almadan kendi teşebbüsü ile artık Millet Meclisini kurmalı idi. Netice itibarı ile bu da yapıldı.

20 haziranda halk temsilcileri Menus Plaisirs'deki salonlarının kendilerine aniden kapanmış ve işçiler tarafından işgal edilmiş olduğunu gördüler. Bunun aşikâr olan manası onları toplanacakları bir yerden mahrum bırakmaktı. Bununla beraber, onlar hiç vakit kaybetmeden buraya

pek uzakta olmıyan ve boş bulunan bir tenis yahutta voleybol sahasını kendilerine toplantı yeri olarak tayin ettiler. Burada yaptıkları toplantıda "krallığın hakikî prensiplerini kat'î surette korumaya karar verdiler ve hiç bir zaman birbirlerinden ayrılmamağa, fakat krallığın teşkilâtı esasıyesı emin esaslar üzerinde kuruluncaya kadar şartların icabettiği her hangi bir yerde toplanmağa and içtiler." İhtilâlcı olmakla beraber halâ krala saygı gösteren üçüncü sınıfı yekvücut hale getiren bu cesur beyannemeyi derhal orada mevcud olan 577 üye imzaladı.

22 haziran Meclis Saint - Louis klisesinde yeni bir toplantı mahalli temin etti. Hemen arkasından klise delegelerinin pek çoğu ve Guyenne ile Dauphiny bölgelerinden gelen asilzadelerin bir kısmının da katıldığı bir toplantı akdettiler. Ertesi günü kral iradesini beyan etti. Diğer iki sınıf tarafından da tasvip olunduğu takdirde vergilerde eşitlik, ferdi ve basın hürriyeti bağışlıyacağını ve muhtemelen yeniden teşkilâtlandırılan iş mükellefiyetini kaldıracağını vadediyordu. "Hiç bir zaman bir kral her hangi bir millet için bu kadar şey yapmamıştı," dedi ve bundan sonrası için şu hususlarda ısrar etti: "planlarınız ve muameleleriniz benim tasvibimden geçmeden hiç bir zaman kanuniyet kesbedemez... Şimdi derhal dağılmanızı ve yarın sabahtan itibaren her sınıfın kendi içtima mahallerinde ayrı ayrı toplanarak müzakereleri gözden geçirmesini emrediyorum."⁵⁰ Fakat vadedilenler çok azdı ve çok geç kalınmıştı. Bundan mada, onları dağıtmakla istihdaf olunan tehdit te aşıkârdı. Müstebidane bir eda ile yapılan bu kâzip tavizden sonra üçüncü sınıf ancak gazaba gelebilirdi. Bailly ismindeki delege "Millet toplantı halinde iken emir telâkki edemez," diye cevap verdi. Kuvvetli iradeli Mirabeau "Süngü kuvveti olmadıkça buradan ayrılmıyacağız," diye haykırdı. Sieyès ise "Dün ne idinizse bugün de osunuz," diye arkadaşlarının cesaretlerini kamçılardı.⁵¹

Hükûmet isyankâr Üçüncü Sınıfın toplantı mahallinin boşaltılması için emir verdi, fakat serbest düşünceli bazı asilzadeler muhafızları bundan vaz geçirttiler. Zayıf iradeli kral ne anlaşma ve ne de baskı hususunda kararlı bir yol tutmaktan acizdi. Çaresizlik içinde şu mütalâada bulundu: "Of aman, şeytantan bulsunlar - bırakın kalsınlar!"⁵²

27 haziran günü, asilzadeler en nihayet boyun eğdiler ve Üçüncü Sınıfla bir arada oturdular. Böylece memleket için bir anayasa yazacak olan "Kurucu Millî Meclis" teşekkül etti. 11 temmuzda Lafayette "İnsan ve Vatandaş Haklarının" kabulü için teklifte bulundu.

Bu arada, kral Paris bölgesinde ve Versailles'da askerî birlikler toplatıyordu. Fakat içki, rüşvet ve bedelin yaygın bir hal aldığı Fransız millî ordusuna güvenilemezdi. Bundan başka ordu tabii olarak hal-

ka sempati duymakta idi. Çoğunluğu köylülerin teşkil ettiği milis kuvveti mağdur ve mazlûm vatandaşların acıklı hallerini hatıralarında canlandırmakta idi. Yalnız ücretli olarak vazife gören yabancı askerlerin lüzum halinde ateş edeceklerine güvenilebilir idi, ve ancak mütereddit Louis değil, fakat kuvvetli ve amansız bir yumruk umumî bir ihtilâli önlemekte bunları yönetebilirdi.

6

12 temmuz, 1789 pazar günü öğle vakti idi ki Pariste yine Necker'in azlinden bahsedilmeğe başlandı.³³ Bu sefer halkın hissiyatı üzüntüden ibaret kalmayıp açıktan açığa haksızlığa karşı infial halini aldı. Mutad kekemesi heyecandan bir an için düzelmiş olsa, şapkasında ümid kokardı olarak bir yaprak bulunan genç Camille Desmoulins, Palais-Royal parkındaki bir masa üzerine atladı ve elinde bir tabanca salıyarak bütün kuvvetiyle halkı silâha davranmaya çağırdı. Şehrin merkezî sokaklarında tehdit edici kalabalıklar peyda oldu. Polis ortadan kaybolur gibi oldu. Başkent üzerine büyük bir korku çöktü. 13 temmuz günü, saat beşte, her taraftan, bütün çan kulelerinden tehlike işaretleri verilmeğe başlandı. 14 temmuz sabahı, büyük bir halk kalabalığı harp malûlleri Yurduna yürüdü, 32.000 adet paslı silâh ile lüzumlu barut ve mermi temin etti.

Saint-Antoine varoşunda Bastille zindanının kalın duvarları Parisin doğu tarafını ezecekmiş gibi yükselmekte idi. Açık mektupların, keyfi tutuklamaların, Eski Rejim zamanındaki müstebid idarenin bütün suistimallerinin bir sembolü olarak ürpertici ve dehşet salıcı haliyle orada durmakta idi. Otuz üç metre yükseklikteki duvarları, etrafını çeviren yirmi iki metre genişliğindeki ve su ile dolu hendeği ile, mazgallarından uzanan topraklarıyla Bastille her hangi ani bir hücum karşısında emniyette imiş gibi görünmekte idi. Bu eski kaleye doğru kuvvet gösterişi yaparak yürüyen Saint-Antoine varoşu sakinlerinin Bastille'den ilk talepleri silâhları teslim etmeleri ve toprakları geri çekmeleri idi. Fakat oranın kumandanı beceriksiz ve mütereddit Marquis de Launay bir muhasarayı önlemek için gereken hazırlığı yapmağa lüzum görmemişti. Garnizonunda yalnız seksen eski muvazzaf askerle otuz kadar İsviçreli, ücretli asker vardı. Fransız olan eski, tecrübeli askerler ücretli ecnebî askerlerle iyi geçinemiyorlardı ve sokaklardaki vatandaşlarına ateş etmeğe niyetli değildiler.

De Launay saat on birde halktan bir heyeti kabul etmek nezaketinde bulundu, toprakları geri çekmeğe, hücumu uğramadığı takdirde ateş et-

memeğe razı oldu, ve heyetteki mümessilleri öğle yemeğine alakoydu. Halk içeride cereyan edenlerden bihaber olduklarından elçilerinin ihanete kurban gitmesinden korkarak endişeye kapıldılar. Hiç bir müdafaası bulunmıyan ve köprüsü inik olan dış avluya esasen girmiş bulunuyorlardı.

Bu arada, kalabalık arasından iki kişi Bastille kalesinin duvarlarının birisine bitişik olan bir parfümörü dükkânının çatısına tırmandılar. İçerideki takma köprünün zincirlerini kırarak onu büyük bir gürültü ile aşağı indirdiler. Hiç bir kontrole tabi olmıyan mütecavizler ikinci avluya hücum ettiler. Paniğe kapılan kumandan ateş açtırdı. Plansız ve emirsiz hareket eden kalabalık kale duvarları içerisinde ihanet ile tuzağa düşürüldükleri zehabına kapıldılar. Girişilen bir çok müzakerelerden sonra hücum edenler nihayet geri çekilmeyi kabul ettikleri bir anda, henüz devam eden karışıklık arasında kulelerden açılan bir yaylım ateşi neticesinde bir çok kimse daha yaralanıp yerlere serildi. Harp malûlleri Yurdundan almış oldukları dört topla üç yüz kişilik bir Fransız muhafız kıtası kale önüne geldi. Bunlar Bastille'i ateşe tutmak üzere iken, De Launay teslim olacağına dair fakat eğer teslim şartları kabul edilmezse depolarındaki cephaneleri ateşleyip her tarafı havaya uçuracağı tehdidini bildiren bir mesaj gönderdi. Muhafız kıtası subayları şartnameyi kabul ettiler, fakat yeni yaralanmalar yüzünden galeyana gelmiş olan kalabalık dinlemedi ve "köprüleri" indirin! Tesliminizi istemiyoruz!" diye bağırdılar.

Kalenin kasvetli iç kısımlarına dalan kalabalık eski zandarı yağma etti, içeride bulunan yedi mahpusu serbest bıraktı ve arşivlerdeki evrakı hiddetle pencerelerden dışarıya atıldılar. Doubrowski isimindeki genç Rus maslâhatgüzarı heyecanla arbedeyi seyretmekte idi; vesikalara karşı büyük ilgisi olduğundan vakit kaybetmeden evrakı çamurdan toplamağa başladı, kendisine yardım için kalabalık arasından ücretle insan çalıştırdı ve bütün topladıklarını memleketindeki hususî kütüphanesine yolladı. Bundan dolayı Fransız tarihi ve edebiyatı hakkında önemli malumat ihtiva eden bu büyük edebi hazine halen Rusyada bulunmaktadırdır.³⁴

Bedbaht De Launay sokaklarda sürüklendi, tahkir edildi, dövüldü ve nihayet Place de Grève'de kılıçtan geçirildi. Levazım amiri olan Flesselles aynı şekilde muamele görmüştü. Heyecan ve gazaptan kudurmuş dönen kalabalık kanayan kelleleri sııklara takıp şehrin dört tarafında dolaştırdılar ve onları vahşice teşhir ettiler! Bu, sulhsever vatandaşlar arasında şok yaratan bir manzara idi ve görmemek için titreyerek evlerine kapandılar ve kapılarına kilid vurdular.

Fakat Bastille galipleri doksan sekiz ölü vermişlerdi ve yetmiş üç yaralı vardı. Başlarında bir idarecileri yoktu ve disiplinsiz idiler ve bu hercümerç içinde olup bitenlerden bihaber idiler. De Launay ve Flesselles ihanetten maznundular, fakat suçlulukları ispat edilmiş değildi. Kalabalığın yapmış olduğu şey, bundan sonra teselsül edecek olan ve bundan sonraki yılları tekerrür eden facialarla kana bulayacak olan ve ardı arkası gelmeyen intikam almaların birincisi olmuştu.

Liancourt Dükü XVI. cı Louis ile konuştuğu zaman, temmuzun 14. cü günü Bastille' de cereyan eden arbedeyi küçümseyen ve kafasını gereği gibi kullanmıyan kralı "Haşmetmeap bu basit bir karışıklık değil, fakat hakiki bir ihtilâldir,"³⁶ diyerek zamanında uyardığı kabul olunmaktadır.

NETİCE

Memleketlerini terketmek mecburiyetinde kalan ve senelerce çektikleri ızdıraptan sonra hüsrana düşen asilzadelerin acı bir tarzda itham ettikleri gibi Fransız ihtilâline on sekizinci yüzyıl yazarları sebep olmuşlardı. Daniel Mornet, bu müthiş ayaklanmanın başlıca sebebinin ümitsiz malî durum ile uzun zaman süregelen hesapsız baskıdan ileri geldiğini realistik bir görüşle ortaya koymuştu.¹ Hakikaten, zamanın fikirleri kudretsiz ve müstebid idarenin aşıkâr suistimalleri neticesi kendiliğinden tekevvün etmişti. Fakat Mr. Henri Peyre'nin çok isabetli olarak işaret etmiş olduğu gibi, 1789 da talep olunan ıslâhatın esas şekli Fransız düşüncesünün ileri görüşlü liderlerinin ileri sürdükleri programda mevcuddu.² Böylece hadiselerin döküleceği yoldan önce fikirlerin imaline gidildi.

Basiret sahibi olanlara ufuktaki kara bulutlar fırtına kopmadan çok önce görünmüştü. Daha 1762 yılında Rousseau Emile isimli eserinde kehanetle³ “bizler bir buhranlar devrine ve ihtilâller asrına yaklaşmaktayız,” diye yazmıştı. Ve on sene sonra ‘Polonya Hükûmeti hakkındaki Mütalâatında’ fena bir haber olarak “bütün Avrupa milletlerinin uçuruma doğru süratle ilerlediklerini görüyorum,” diye ihbarda bulunmuştu. Görünüşe göre durumdan daha ümidvar olan Voltaire ise 1764 yılında arkadaşına yazdığı bir yazıda: “gördüğüm her şey vukuu pek gecikmiyecek olan, fakat benim görmek saadetine erişemeyeceğim bir ihtilâlin tohumlarını ekmektedir.... Gençler çok talihlidirler; onlar büyük hadiselere şahid olacaklardır.” Diğer yazılarında da Ferney'deki ihtiyar adam uzun zamandan beri beklenmekte olan müsamaha ve ıslâhatı ümidle selâmlamakta idi.⁴

Bir çokları tarafından hararetle arzulanan Fransız İhtilâli neden feci surette kan akıtılması ve muvakkaten de olsa başarısızlık demektir? İhtilâl tabiatıyla harp demektir, en korkunç harp şekli, birbirlerine karşı safiharp haline gelmiş aynı memleketin vatandaşları arasında acı sivil bir savaş! İhtilâl, halkın daha fazla tahammül edemeyeceği suistimallere ölüm ve yıkım ile son vermeği istihdaf eder. İki taraf arasında uzlaşma isteksizliği yüzünden tam bir anlaşma imkânsız hale gelir. Bu yüzyıl sonuna yaklaştıkça “imtiyazlı sınıflar” kendilerini çok tatmin

eden ve menfaatler sağlıyan şartlarda değişiklik yapılmasına mani olmak için ellerinden geleni yapmağa devam ettiler. Mably'nin il özel idareleri üzerinde büyük nüfuz sahibi olan muhafazakâr kişilerin encümen azalıklarını kasederek durumu çok iyi izaheden şu hulâsası şayanı dikkattir: "Yalnız kendi zamanları ve hususi muhasebeden sağladıklarını menfaatleri düşündüklerinden, günlerini gün etmekten başka bir şeyle meşgul olmamaktadırlar, idare mekanizmasını yalnız kendi hayatları süresince işletmeye çalışmakla yetinmektedirler; gelecek onları hiç ilgilendirmemektedir." Akıllıca bir birlik ve beraberlik kurulmasına duyulan ihtiyaca rağmen devam ettirilen insafsız mukavemete ancak kuvvetle karşı konulabilmisti.

Geçmişteki hadiseler uzaktan bize yeknazarda basit gibi görünür. İnsana isabetli kararlar tabii, hatalar ise büyük aptallık gibi gelir. Fakat bu hadiselerin cereyan ettiği zamanlarda durum böyle değildi. O sıralarda istikbal bugün bizim nazarımızda olduğu gibi karanlık ve karışık görünüyordu. Alexander Hamilton 'Federalist'te çok isabetli olarak yazmış olduğu gibi: "Biz bir çok hallerde cemiyet için birinci derecede önem taşıyan meselelerde akıllı ve iyi niyetli insanların bu meselelerin doğru tarafında olduğu gibi yanlış tarafında da yer aldıklarını görüyoruz." İşlerin güç olan idaresinde bu bir derstir. Tehlikeli bir çıkışın, önlenmesi lüzumu hissediliyorsa iyi niyet ve ihtiyatı baskıya her zaman ihtiyaç vardır. Böyle zamanlarda ne zaman sert hareket edileceği ve ne zaman ihtiyatla boyun eğileceği cihetleri muhakemenin hiç bir nizam ve kaideye tabi tutulamıyan nazik meseleleri olarak kalmaktadır.

Bedbaht XVI. cı Louis 21 ocak 1793 de, son dakikaya kadar samimiyetle masumiyetini iddia ederek, giyotinin altında can verdi. Hakikaten, bilerek ve isteyerek hiç bir cinayetten suçlu değildi, bütün kabahatı kararsızlık, kudretsizlik ve hükmetmeğe sırası geldiği çetin günlerin icabettirdiği ileri görürlülükten mahrum bulunması idi. Ölümünü takip eden 16 ekim günü kraliçe Marie - Antoinette, elleri ensesinin arkasında bağlı, yalpalıyarak giden arabada yüzü arkaya müteveccih olarak dimdik oturmuş bir vaziyette Parisin düşman kesilen sokakları arasından aynı feci yolu takip ederek İhtilâl Mahalline seyahat etti. Son yılların işkence ve ızdırabından bitkin bir hale gelmiş olan, Burke tarafından kısa hükûmranlığının başlarında çılgınca takdir edilen bu genç ve şahane görünümlü güzel kadın henüz otuz sekizinin içinde olmasına rağmen ihtiyarlamış ve yaşından önce çökmüş bulunuyordu.

Amerikanın o sıralarda Fransa büyük elçisi bulunan Thomas Jefferson bizzat şahid olduğu o çetin günleri hatırlıyarak kralın çok isabetsizlikle gösterdiği inadcılıkta birinci derecede Marie - Antoinette'in

mesul olduğu mülâhazasında bulunmuştu. Bu hususta şunları yazmıştı: "Zayıf kafası ile korkak tabiatı üzerine tamamiyle hakim, ve kendi karakterinden her bakımdan ayrı bir karakterde olan bir kraliçeye sahipti. Bu melek... mağrur, sıkıntıya hiç tahammülü olmıyan, iradesine karşı çekilen en ufak manialara ateş püsküren, zevklerine düşkün, arzularının tahakkukunda kararlı, istediklerini bulamadığı zaman hırçınlaşan ve etrafında huzursuzluk yaratan tipte birisi idi.... Her zaman, kraliçe olmasa idi ihtilâl de olmazdı kanaatini beslemişimdir."¹⁰ Muhakkak olan şudur ki arkasında müstebid Avusturya imparatorluğunun bulunuşu günün ihtiyacı olan demokratik anlayış göstermesine vahim şekilde mani olmuştu.

Jefferson'nun bu hükmü hakkında insanın nihai kanaati ne olursa olsun, bir çokları az çok muhafazakâr olan Montesquieu'nun fikirlerini benimseyen üç sınıfın ekseriyeti daha önce yazılmış ve Fransanın dört bir tarafından hükûmete teklif ve takdim edilmiş olan belli başlı ıslâhat ile iktifa edecekti. Delegeler İngiltere'de olduğu gibi kuvvetlerin taksimi esasına dayanan, salâhiyetleri tahdit edilmiş, bir kraliyet idaresini memnuniyetle kabule hazırıldılar. Yaşasın kral günün samimi avazesi olarak devam etmekte idi.¹¹

Fakat imtiyazlı sınıfların liderleri umumiyetle kendilerinden üstün kudretten başka bir kuvvete boyun eğmiyeceklerdi ve bu kudretin kendi taraflarında olduğuna inanıyorlardı. Ümitsizlik ve çaresizlik içinde kalan kral ve hanedan erkânı nihayet memleketten kaçmağa teşebbüs ettiler, fakat karakteristik beceriksizlikleri yüzünden yakayı ele verdiler ve bundan sonra hapiste ikamete mecbur tutuldular. Artık kendilerine düşman yardımı arayan vatan hainleri nazariyle bakılmağa başlandı. Hakikaten kralın etrafındaki zayıf iradeli ve akılsız entrikacılar yeni hükûmeti devirmek amacıyla memleketin düşman tarafından istilâsı için bilfiil zemin hazırlama teşebbüsünde bulunmuşlardı. Böylece, karşı bir ihtilâl tehdidi her an için kendini hissettirmekte idi. Geçmişte çok defa olduğu gibi, zamanı çoktan gelmiş olan reformlar için başlarını koltukları altına alarak mücadele eden cesur insanlar başlarının yok edilmesi gafletine düşecekler miydi?

İlk Cumhuriyet resmen 22 eylül 1793 de ilân edilmişti. Bu tarih yeni ihtilâl takviminin birinci yılım teşkil eder. Mutedil liderler bundan sonra merhametsizce bir kenara itildiler. Bunların yerlerini alanlar kendi başlarına birer müstebid kesildiler, fakat hanedan mensubunun aksi istikametinde istibdat gösterdiler. Onlar da hadiseleri hiç bir uzlaşmaya imkân tanımaksızın, beyaz ve siyah kadar keskin hududlarla ayrılmış

gibi mütalâa ettiler. Onların nazarında bütün işler güzellik derecesinde basit görünmekte idi. Katı mantık - onların mantığı - insanların bütün ihtiyaçlarını halledecek zannettiler. İç ve dış harplerin bu vahşet günleri amansız maksatlı ve dogmatik kafalı kimseleri idarenin üst kademelerine getirdi ve şüphesiz şu bir hakikattir ki ancak onların bitmeyen enerjileri ve çelik iradeleri sayesinde Fransa arka arkaya hücumu uğrayıp istilâ edilmekten kurtuldu. Fakat pek çok Fransız vatandaşını gelişi güzel Paristeki giyotine sevkeden ve vilâyetlerde sayısız katliamlara yol açan "Terör İdaresi" mezalimine 31 mayıs 1793 ten Robespierre'in düşüşü olan 27 temmuz 1794'e kadar 'yeni takvimin ikinci yılının Thermidor ayının dokuzuna kadar' devam etti. Bu korku ve işkence ayları Fransız milleti üzerine öyle derin bir yara bıraktı ki Fransız ihtilâli hususunda onların arasında halâ devam eden bir ayrılığa sebep olmaktadır. Hakikaten geçmişe aid bunlar ve bunlara benzer diğer acı hatıralar bir buçuk asır sonrası demek olan bugüne kadar umumî olarak onların siyasi münakaşalarındaki şiddeti arttırmışa benziyor.

Başı uçurulmadan bir kaç ay önce büyük Girondin Vergniaud istikbal hakkındaki görüşünü üzüntü ile şöyle ifade etmişti: "İhtilâl sonunda ister istemez kendi çocuklarını.... yutacaktı."¹² Jacobine radikal partisinin amansız liderleri Camille Desmoulins, Danton ve Robespierre kuvvet kullanarak tatbik ettikleri keyfî idarenin kaçınılmaz neticesi uyandırdıkları kıskançlıklar, korkular ve kinlerin mücazâtı olarak aynı akibetin kurbanları olmaktan kurtulamadılar. Hiç kimsenin kendini emniyette hissedemeyeceği derecede şiddet üzerine şiddet inzılam etti. Yiyecek için uzun kuyruklarda beklemekten ve sonu gelmiyen kan dökme sonucu millete bıkkınlık geldi. Kanun himayesinde sükûnet ve huzura kavuşmak için tekrar can atmaya başladı.

Çok geçmeden yeni ve göz kamaştırıcı bir diktatör, Napoleon önce sahnede parladı. Daha çok genç sayılan, otuz yaşında, idarenin gevşemiş olan dizginlerini eline aldı, çelik iradesinin kuvveti ve şaşkına dönmüş bir Avrupa üzerindeki parlak askeri zaferleri sayesinde onları bir zaman için sıkı sıkıya elinde tuttu. Hakikaten, sanki çoktan beri hasreti çekilen büyük ihtilâli mağdur olmuş diğer memleketlere sokmakla meşguldü. Fakat halkın gözü çabuk açılmıştı. Napoleon sadece, kendine has ve daha tesirli bir istibdat kurmuştu. "Plus ça change, plus c'est la même chose" meşhur Fransız darbu meseli ile çok doğru olarak ifade edildiği gibi bir durum hasıl olmuştu.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca, Fransada kısa fasullarla birbirine benzer ihtilâl ve direnmeler arasında mücadele sürüp gitti. Aynı şeyler bugün de dünyanın bir çok yerlerinde devam etmektedir. Demokrasiyi

kurmak, idame etmek ve geliştirmek çabasının bu idarenin tabiatı icabı aslâ sonu gelmiyecektir. Sol ve sağın aşırı iki ucu tarafından devamlı olarak tehdit altında bulundurulmaktadır. Çok yavaş veya çok çabuk hareket etmek de ekseriyetle müsavi tehlikeler arzeder. Milletin kendi kendini idaresi demek olan bu hükûmet şeklinde pek çok değişik fikirler ve meseleler arasındaki lüzumlu dengenin kurulması her zaman için bir dert olarak kalmaktadır.

Fakat asırlar boyu Anglo-Saxon ananesi ile işlenmiş ve planlanmış olan uzlaşmalar, hiç bir zaman doktriner dimağlar tarafından tatminkâr sayılmazsa da şiddetin vahim akibetini asgariye indirmekte ve en emin şekilde tekâmüle götüren yolu sağlamaktadır! Çarpışan fikirlere karşı temelden hürmet yoksa ve iki taraf arasında karşılıklı iyi niyet gösterilmezse demokrasi olamaz. Hep birlikte bütün cephelerde ilerlemek mecburiyetindeyiz, fakat efkârı umumiyenin yavaş gidişinden daha hızlı hareket edemeyiz.

Bu güç ve çok defa monoton bir programdır, fakat uzun tecrübe üzerine kurulmuştur. Geçmişte derin köklere dayanmayan cumhuriyetler, işlemeği bir tarafa bırakın, ne olduklarını anlamağa dahi hemen hemen imkân bulamazlar. Onlar çok defa amelî işlere çok az ünsiyeti olan ve sabit bir mantık ile idare olunan bir çok ufak partilere bölünürler ki bu durumda memleketi idare edecek bir ekseriyet kurmaktan mahrumdurlar. Yıkıcı bir muhalefet cezrî bir idareye yol açar ki bu da aynı nispette zararlıdır ve uzlaşmaları geciktirmekten başka bir işe yaramaz. Dogamtizmler arasındaki böyle acı bir mücadele esnasında bir zaman için diktatörlüğün zafer kazanması mümkündür, tıpkı Fransada on sekizinci yüzyılın sonunda vuku bulduğu gibi.

On sekizinci yüzyılın büyük Fransız yazarları tarafından ileri sürülen meseleler bugünkü huzursuz dünyada halâ devam eden nazik, halli güç beşerî meselelerdir. Harikulâde bir tarzda bizim duygu ve ihtiyacımızı dile getiren geçen bir devrin edebî şaheserlerinde gösterilen vukuf ile dimağlarımızı techiz etmediğimiz takdirde arzuımıza rağmen tarihin acıklı bir sahifesini tekrar etmekten kendimizi alamayız. Sinema perdesinde tekrarlanan manzara karşısında homurdanan seyirci gibi kim bunu tekrar mı görecektik demeye zorlanmak ister? T. S. Eliot bu noktaya çok iyi olarak işaret etmiştir.¹³

Bugünkü zaman ve geçmiş zaman

Muhtemelen her ikisi de gelecek zamanda mevcuttur,

Ve gelecek zaman da geçmiş zamanda mündemiçtir.

İnsanın en ciddi problemi bizzat insanın kendisidir. Beşerî havaüheveslerimize canlı ışıık tutmak en iyi edebiyatın taç giymeye lâıık başarısıdır. Bu sahifelerde takdim olunan yazarlar topluluğu (kehkeşan), onları dinlediğimiz takdirde önümüzdeki karanlıkta daha sağlam bir zemine basabilmemiz için, ayaklarımıza parlak bir meşale tutmuşlardır. “İnsan mukadderatından” korkan bazı cesaret kırıcı modern düşünüşlerin hilâfına, onlar her şeyden evvel kendi asırları için yazdılar, fakat bizim zamanımız için de pek çok şey söylemiş oldular. Harp, taassup ve hayvanca meزالım halâ etrafımızı kuşatmaktadır. Siyasî ve dinî hürriyet henüz teessüs etmiş olmaktan çok uzaktır. Şüphesiz Fransız İhtilâlinin ümit bağışlıyan sloganı “Hürriyet, adalet ve uhuvvet,” bugün de insan kıymeti bilmiyen haydutlara bir az tuhaf gelmektedir. Bununla beraber, bu mefkûreler bugün olduğundan daha esash bir tarzda tahakkuk ettirilmeden dünyanın huzura kavuşturulması aslâ mümkün değildir. O halde, geçmişin öğretici kitabını açmak izanını göstermeliyiz, ve okuyarak gelecek hakkında cesaret, bilgi ve karar almalıyız.¹⁴

TEŞEKKÜR

Birçok arkadaş bu kitabın taslağını okumak nezaketini göstererek bir tek kişinin bu kadar geniş bir sahada kendi başına yazacağı böyle bir eserde düşmesi kaçınılmaz olan hataları önlemek hususunda bilgileri ve yapıcı eleştirileri ile büyük yardımda bulunmuşlardır.

Bu kabilden Louis XIV ün devriyle on sekizinci yüzyıla geçiş dönemi çok iyi bilen Yale Üniversitesi Profesörü Henry Peyre ve Ohio Üniversitesi Profesörü Robert E. Rockwood kitabın ilk beş bölümünü eser tamamlanmak üzere iken okumakla bana yardımda bulundular. Ohio Üniversitesi öğretim üyelerinden aşağıda isimleri geçenlerin de çok büyük yardımları geçmiştir. Biri klâsik Lisanlar diğeri Tarih kürsüsü profesörü olan Kenneth Abott ve William McDonald, Roma tarihi hakkındaki müşkilâtını her zaman hallettiler ve Romanın Düşüşü ile Montesquieu'den bahseden Bölüm VII. de fikir birliği göstererek beni bu konularda tenvir ettiler. Üniversitenin Hukuk Fakültesi Dekanı Frank R. Strong "Montesquieu ve Amerika" hakkındaki IX. Bölümü gözden geçirdi ve bilhassa çok münakaşa edilen Anayasa Kanunu üzerinde incelemeler yaptı. Diderot'yu lâıykıyla etüd etmiş olan Profesör James Doolittle, bu çok taraflı ve anlaşılması güç sima hakkındaki bölümleri okudu ve beni kendi bildiklerinden faydalandırdı. Politika konularında kıymetli bibliyografik bilgiler sağlamak suretiyle yardımlarını esirgemeyen siyasal bilgiler kürsüsü sahibi Profesör David Spitz'e hususî surette teşekkür gerekmektedir. Aynı şekilde Fransada on sekizinci yüzyıldaki insanlar ve fikirler hakkmda büyük malûmat sahibi olup kitap taslağını bu cepheden inceleyen Mr. Robert Mitchell'e de en kalbi teşekkürlerimi belirtirim. Michigan Üniversitesi Profesörü Paul M. Spurlin, Montesquieu hakkındaki dört bölümü büyük titizlikle gözden geçirdi, bu konuda Amerika ile ilgili malûmatını esirgemedi ve yapıcı tavsiyelerle bana yardımcı oldu. Columbia Üniversitesi Profesörü Norman L. Torrey'e şükran borcum daha da büyüktür, zira bütün kitabı başından sonuna kadar okumak nezaket ve zahmetinde bulundu ve aynı zamanda beni bu karışık konularda geniş bilgisi ve objektif yorumlarıyla uyarmada geri kalmadı.

Bununla beraber itiraf etmeliyim ki bu şahısları kitabımla tam muatabakat halinde saymak hiç kimsenin hakkı değildir, aynı şekilde kitap-

taki hata ve eksikliklerden de mesul değildirler. Şüphesiz bir çok diğer bilginler tarafından da okunması suretiyle daha fazla faydalanılabildi, fakat yardımseverliğe arzulu olsalar da zaman, dostlarımızdan devamlı yardım istemeği sınırlandırmaktadır. Hatalara karşı mücadele sonsuzdur, fakat bütün çabalara rağmen, küçük veya büyük bazı hataların yine de karışmamasını tamamiyle önlemek çok nadirdir.

İlk okuyucum ve derinlemesine bir eleştirici olan karıma söyleyebileceğimden çok daha fazla şeyler borçluyum. O, daima ilgi, anlayış ve münasip şekilde intaç edileceğine tam itimad içerisinde kitabın muhtelif merhale ve tekrarlamalarında büyük sabırla tahammül gösterdi.

Bir kaç bölüm, daha kısaltılmış olarak 'American Society Legion of Honor Magazine'nin muhtelif sayılarında çıktı. Bu makaleleri samimiyetle kabulünden dolayı, bunların ayırımında inisiyatifi elinde tutan ve modern okuyuculara hitap eden on sekizinci yüzyıla aid bunlara benzer başka yazılar da yazmam için beni cesaretlendiren, o zamanki yayımcı Mr. W. Francklyn'e şükran borçluyum.

John Simon Guggenheim Anma Müessesesinin, Voltaire ve Rousseau hakkında Avrupa kütüphanelerinde araştırma yapmam için bana tahsis ettiği burstan bu yana yirmi yıldan fazla zaman geçti. O zaman bu kitap mevzuubahis olmadığı halde, bu münasebetle sağlanan tecrübe, seyyahat ve çalışmalar kitabın yazılmasındaki zemini hazırlamağa yaramıştır. Bir defa daha bu müesseseye, bu zeminin hazırlanmasında sağladığı fırsat-tan dolayı sonsuz takdirimi sunmakla bahtiyarım.

Henüz küçük ve kıymetsiz bir taslak halinde iken bile bu eserin başarılaacağına büyük inançla bağlanan ve isminin açıklanmasını istemeyen bir mesai arkadaşına çok şey borçluyum. Onun bu sarsılmayan inancı uzun süren ve zahmetli çalışmalar boyunca cesaret kaynağı olmuştur. Onun ısrarlı himayesi ve bir çok yapıcı, ayrıntılı görüşleri olmasaydı kitabın neşir sahasına kadar yolunu tamamlayabileceği şüpheli idi.

En nihayet Rousseau hakkındaki dört bölümün lüzumlu zamandan daha kısa bir süre içerisinde ikmalini sağlayan Ohio Üniversitesinde üç aylık bir araştırma için tâyin ile, böyle bir fırsata kavuşturulduğumdan dolayı bilhassa mezkûr Üniversiteye kendimi borçlu saymaktayım.

Karşı karşıya gelinmeyen, fakat her zaman dost kaldığımız bütün bu mesai arkadaşlarıma en hararetli teşekkürlerimi tekrarlamak benim için hususi bir kıvançtır.

NOTLAR

Bu kitap "romanlaştırılmış hayatlardan" meydana getirilmiş olmayıp hikâye konusu temini maksadiyle de tafsilât hususunda tahayyûlâta girişilmemiştir. Aksine bütün ifadeler, on sekizinci yüzyıl ve modern menbaların ışığı altında dikkatle ölçülmüş ve tartılmıştır. Bununla beraber, yer darlığı, esasen bu çağın temel hâdiseleri ve fikirlerini iyi bilen aydın okurların ihtiyaç duyabilecekleri dokümanlardan başka referatlar vermeğe mâni olmaktadır.

Daha fazla esaslı malûmat, David C. Cabeen'nin 1951 de Syracuse Üniversitesi matbaasında basılan "Critical Bibliography of French Literature" nın IV. cildini teşkil eden "The Eighteenth Century" de, kolaylıkla bulunabilir. Bu cilt, genel yayımlayıcı Mr. Cabeen ve Amerika'da yerli ve yabancı kırk iki bilginin paha biçilmez yardımlarına dayanılarak, George R. Havens ile Donald F. Bond tarafından birlikte basılmıştır.

NOTLAR HAKKINDA KULLANILAN KISALTMALAR

- Ann. J.** - J. Rousseau - Annales de la Société Jean - Jacques Rousseau, Cenevre, 1905 ff. (foliolar).
- AT.** - Assézat - Tourneux tarafından Paris'te, Garnier Frères'de basılmış olan Diderot'nun "Oeuvres complètes" i, 1875 - 77, 20 cilt.
- Corr.** neşredilmemiş. Diderot'nun "Correspondance inédite" André Babelon tarafından Paris'te, Gallimard, basılmıştır, 1931, 2 ciltlik.
- Ducros, Rousseau, I, II yahut III.** Louis Ducros tarafından bastırılan Rousseau'nun aşağıdaki eserleri:
Jean - Jacques Rousseau de Genève à l'Hermitage (1712 - 1757), Paris'te, Fontemoing, 1908; Jean - Jacques Rousseau de Montmorency, au Val de Travers (1757 - 1765), Paris'te, Boccard, 1917; Jean - Jacques Rousseau de l'Île de Saint-Pierre à Ermenonville (1765 - 1778), Paris'te, Boccard, 1918.
- Hachette. J.** - J. Rousseau'nun Oeuvres complètes'i, Charles Lahure tarafından Paris'te, Hachette, 1885 te basılmış ve sonraki muhtelif baskılar, 13 ciltlik.
- I.SV.** Diderot'nun Lettres à Sophie Volland'ı, André Babelon tarafından basılmıştır. Paris'te, Gallinard, 1930, 3 ciltlik.
- MLN.** Modern Language Notes", Baltimore da, Johns Hopkins Matbaası, 1886 ff.
- Moland.** Voltaire'in "Oeuvres complètes" i, Louis Moland tarafından bastırılmıştır. Paris'te, Garnier frères, 1877 - 85, 52 ciltlik.
- PMLA.** Publications of the Modern Language Association of America, New York, 1884 ff.
- RDM.** "Revue des Deux - Mondes", Paris, 1829 ff.
- RHL.** "Revue d'Histoire Littéraire de la France", Paris, Armand Colin, 1894 ff.

NOTLAR

BÖLÜM I

- 1 Saint - Simon'un Hâtıratı, A. Bastille tarafından bastırılmış, Paris, 1879 - 1930, 41 cilt, umumî fihristi ihtiva eden iki ilâve ciltle takviye edilmiş olarak, XXVIII, 371 - 372. "Il était toujours vêtu de couleur plus ou moins brune" v.s.
- 2 Kral 30 Eylül'de Chambord'dan Fontainebleau'ya vasil oldu ve Azizler Yortusu olan 1 Kasım 1681 günü sabahdan akşama kadar orada kaldı. Cf. (mukayese ediniz) Marquis de Sourch'un "Hâtıratı", Paris, 1836, 2 cilt, I, 298. Nantes Fermanının İlgaı Fontainebleau'da imzalanmıştır. Ann Maury'nin "Memoirs of a Huguenot Family, New York, 1872, p. 510.
- 3 Saint - Simon, XXVIII, 343.
- 4 Her ne kadar bu cümle bizzat Louis XIV tarafından kullanılmamış ise de 13 Nisan 1655 te vermiş olduğu nutukta mutlakîyet idaresini iyice hülâsa etmektedir. Ernest Lavissee ve Alfred Rambaud, Histoire générale du IVe siècle à nos jours, VI, Paris 1895, 37, ve n. 2.
- 5 "On lui peignit les huguenots avec les couleurs les plus noires: un etat dans un Etat." Sint-Simon, XXVII, 224.
- 6 Ernest Lavissee, Histoire de France, VII (2) (Paris, 1906). 44 ff.
- 7 Cf. İlgaadaki bizzat şu kelimeler: "İsmi geçen sözde ıslâh edilmiş dindeki uyruklarımızın büyük çoğunluğu Katolikleri içine aldığandan." Ann Maury, Memoirs of a Huguenot Family, p. 508.
- 8 Henry M. Baird, Huguenot'lar ve Nantes Fermanının İlgaı, Londra, 1895, 2 cilt, II, 25 ve n. 2.
- 9 Aynı eserde, II, 25.
- 10 Aynı eserde, II, 25, ve n. 3.
- 11 Ann Maury, p. 510.
- 12 Henry M. Baird, II, 25, n. 2.
- 13 Mme de Sévigné, Lettres, Paris, Hachette (Grands Ecrivains français), 1862 - 66, 14 cilt, VII, 470, n. 5. (Dangeau mecmuasından alınma).
- 14 Henry M. Baird, II, 55 - 56.
- 15 Mme de Sévigné, Lettres, VII, 470.
- 16 E. Lavissee, VII, (2), 79.
- 17 Mme de Maintenon, Saint-Géran Kontesine mektup, Ekim 25, 1865. (Lettres, pub., Marcel-Langlois, Paris, III, (1935), 131).
- 18 Mémoires, XXVIII, 226 - 228 ve Notlar.
- 19 Mémoires de Louis XIV, Charles Dreyss tarafından bastırılmış, Paris, Didier, 1860, 2 cilt, II, 454, 456, 457.
- 20 Oeuvres complètes (Moland tarafından bastırılmış, Paris, Garnier, 1877 - 85, 52 cilt) XXXVII, 557.
- 21 "C'est assurément une erreur que d'attribuer à Madame de Maintenon la révocation de l'Edit. Elle ôtée, le cours des choses, qui venait de loin avec une force croissante, aurait suivi son chemin... Mais il est certain que l'instinct de galanterie, avait attiré vers Madame de Maintenon le galant assagi fut fortifiée par elle." E. Lavissee, VII (2), 60 - 61.
- 22 Henry Martin, Histoire de France, 4. baskı, XIV (Paris, 1859), 54. ve n. 1, ve 59.

- 23 Lavissee ve Rambaud, Histoire générale, VI, 302.
- 24 Henry Martin, XIV, 60.
- 25 Marquis de Sourches, Mémoires, II, 5.
- 26 Henry Martin, XIV, 58 - 59, ve n. 1.
- 27 Henry M. Baird, I, 506 - 07; II, 46 - 49; James Breck Perkins, Niyabet altında Fransa, New York (1892), 1920 de yeni baskı, pp. 180 - 81.
- 28 James Breck Perkins, p. 203.
- 29 Lavissee, Histoire de France, VIII (1) (Paris, 1908), 317.
- 30 Port-Royal'ın tahriri hakkında Sainte-Beuve tarafından ayrıntılı bilgi verilmiştir, Port-Royal, Paris, 1867 - 78, VI, 216 - 40.
- 31 "Beaucoup de bruit pour peu de chose, disaient volontiers les sceptiques." F. Brunetière, "La formation de l'idée de progrès", Fransız edebiyatı hakkında eleştirci etüdler, 3. baskı, Paris, 1903, V, 218.
- 32 "Elle me légua deux mille francs pour acheter des livres", diye Voltaire yazmaktadır. Moland baskısı, XXIII, 512.
- 33 Lavissee ve Rambaud, VI, 219.
- 34 Sainte-Beuve tarafından iktibas edilen, Causeries du lundi, 3. baskı, Paris, 1869, IX, 238, n.
- 35 Ann Maury, p. 122.
- 36 Les Caractères, bölüm IX, De l'homme, Servois ve Rébelliau tarafından bastırılmış, 14. baskı, Paris, Hachette, 1920, pp. 332 - 33.
- 37 James Breck Perkins, p. 121. (Cf. Lavissee ve Rambaud, VI, 218 - 20).
- 38 Oeuvres, Paris, Didot, 3 cilt, 1861, III, 427.
- 39 Lavissee VIII (1), 271.
- 40 Sainte-Beuve, Port-Royal, VI, 153 - 54.
- 41 VIII (1), 291.
- 42 Voltaire, Felsefi Mektuplar, bilhassa 8, 9 ve 10. mektuplar.
- 43 Voltaire, Moland, XLI, 293, (1761).
- 44 Saint-Simon, XXVIII, 151.
- 45 Aynı eserde, 146.
- 46 Lavissee ve Rambaud, VI, 184.
- 47 Saint-Simon, XXVIII, 364, cf. Lavissee ve Rambaud, VI, 203.
- 48 Saint-Simon, XXVIII, 266.
- 49 Aynı eserde, pp. 302 - 03.
- 50 Aynı eserde, pp. 134 - 35.
- 51 Aynı eserde, pp. 138 - 41.
- 52 James Breck Perkins, p. 142.
- 53 Saint-Simon, XXVII, 274 - 75, n. 4.
- 54 Aynı eserde, p. 293.
- 55 Charles Duclos, Hâtırat (Collection des Mémoires relatifs à l'Histoire de France), Petitot ve Monmerqué tarafından bastırılmış, Paris, 1829, LXXVI, 193.

BÖLÜM II

- 1 Des Maizeaux, "Vie de M. Bayle, Dictionnaire historique et critique, Beuchot baskısı, Paris, 1820, XVI, 43.
- 2 Aynı eserde.
- 3 Aynı eserde, p. 44.
- 4 Aynı eserde, pp. 46 - 49.
- 5 Aynı eserde, p. 58.
- 6 Dictionnaire hist. et crit., Rotterdam (Cenevre), 1715, 3. baskı, 3 cilt, folio.
- 7 Des Maizeaux, "Vie de M. Bayle", Dictionnaire, 1820, XVI, 163.
- 8 Cornélia Serrurier, Pierre Bayle en Hollande, Apeldoorn, Dixon ve Ort. n. d. (1913?), pp. 35, 37, 39, 42, 104.
- 9 Des Maizeaux, Dictionnaire, 1820, XVI, 162 - 63.
- 10 Cornélia Serrurier, pp. 44 ve n. 22; 126 n. 3; 124; 205.
- 11 Howard Robinson, Bayle the Sceptic, New York, Columbia Üniversitesi Matbaası, 1931, p. 18.
- 12 Bölüm XLIX, Ünvan.
- 13 İlk ihtilâf, Bölüm IV. "Enfin nous éviterons le ridicule d'avoir trouvé la cause de ce que n'est point". Eleştirci baskı, Louis Maignon tarafından ikinci baskı, Paris, E. Droz, 1934, p. 32.
- 14 Pensées sur la comète, A. Prat tarafından eleştirci baskı, Paris, 1911 - 12, 2 cilt, II, 111 (Bölüm CLXXIV).
- 15 Aynı eserde, II, (Son Bölüm).

- 16 Autocrat of the Breakfast Table, Boston ve New York, Houghton Mifflin, 1894, p. 24.
- 17 Cornélia Serrurier, p. 103.
- 18 Des Maizeaux, Dictionnaire, 1820, XVI, 66 - 67.
- 19 Howard Robinson, p. 53.
- 20 Pierre Bayle, Oevres diverses, La Haye, 1727, folio, II, 77 b.
- 21 Howard Robinson, p. 51.
- 22 "Calendarium Carlananum", Dictionnaire, 1820, XVI, 283.
- 23 Des Maizeaux, aynı eserde, XVI, 80.
- 24 Jean Delvolvé, Religion, critique et philosophie positive chez Pierre Bayle, Paris, 1906, p. 76.
- 25 Bayle, Oevres diverses, II, 345b.
- 26 Howard Robinson, p. 61.
- 27 Delvolvé, p. 80.
- 28 Howard Robinson, p. 86.
- 29 Voltaire, Oevres (Moland baskısı). XLII, 448.
- 30 Howard Robinson, p. 88.
- 31 Des Maizeaux, Dictionnaire, 1820, XVI, 160 - 61.
- 32 Aynı eserde p. 176.
- 33 Howard Robinson, p. 135.
- 34 "Histoire de M. Bayle et de ses ouvrages", Dictionnaire hist. et crit., 3. baskı, 1715, I, p. 33.
- 35 Aynı eserde, I, p. 34.
- 36 Emile Faguet, Dixhuitième siècle, Paris, Boivin, n. d., p. 1.
- 37 Howard Robinson, p. 278 (Sainte-Beuve den muktebes, Nouveaux lundis, IX, 26 - 27).

BÖLÜM III

- 1 Saint-Simon, XXVI, 74.
- 2 Jules Lemaitre, Fénelon, Paris, 1910, p. 5. J. Lewis May (Fénelon, Londra, 1938. p.), çocukların toptan adedinin on altı olarak yazmaktadır; De Broglie (Fénelon à Cambrai, Paris, 1884, p. 34) on yedi olduğunu söylemektedir.
- 3 Ekim 9 Mektupları (1675), Oevres, Paris, Diderot, 1861, 3 cilt, III, 442.

- 4 Lemaitre, p. 62.
- 5 Seignelay'e mektup, Şubat 7, (1686), Oevres, III, 945.
- 6 Aynı eserde, Şubat 26, (1686), III, 446.
- 7 Bossuet'ye mektup, Mart 8, 1686, aynı eserde, III, 449.
- 8 Seignelay'e mektup, Şubat 7, (1686), aynı eserde, III, 445; aynı zamanda Mart 8, (1686), III, 448.
- 9 "Ils nous aiment, et nous regrettent quand nous les quittons". Seignelay'e mektup; Mart 8 (1686), aynı eserde, III, 448.
- 10 "Quoique nous avançons peu ici et que nos occupations de Paris eussent un fruit plus prompt et plus sensible". Seignelay'e mektup, Şubat 26, (1686), aynı eserde, III, 447. Cf. Bossuet'ye mektup, Mart 8, (1686), aynı eserde, III 448 - 49.
- 11 E. Carcassonne, Etat présent des travaux sur Fénelon, Paris, 1939, p. 108.
- 12 Paul Janet, Fénelon (Grands Ecrivains français), Paris, 1892, pp. 66, 67.
- 13 Aynı eserde, "des rêveries".
- 14 Mme Saint-René Taillandier, Madame de Maintenon, Paris, 1920, p. 201.
- 15 Saint-Simon, XXI, 297 - 98.
- 16 Tronson'a mektup, Şubat 26, (1696), Oevres, III, 479, 480 : "Tout le mystère se réduit à ne vouloir point parler contre ma conscience, et à ne vouloir point insulter inutilement à une personne que j'ai révéree comme une sainte, sur tout ce que j'en ai vu par moi-même".
- 17 E. Carcassonne, p. 51.
- 18 Mme de Maintenon'a mektup, Eylül, 1696. Oevres, III, 486 : "Jamais je n'y ai trouvé aucune trace de ces maximes infernales qu'on lui impute."
- 19 Aynı eserde, III, 480, "une personne que j'ai révéree comme une sainte."
- 20 Saint-Simon, XXII, 305.

- ²¹ **Marquise de Laval'e mektup**, Oevres, III, 471.
- ²² **Lemaître**, p. 218; Carcassonne, p. 109, Mme Saint-René Taillandier, p. 172.
- ²³ **Versailles'da Fénelon dan Madame de Maintenona' 1 Ağustos, 1697 tarihli mektup**, Oevres, III, 519, "Je partirai d'ici, Madame, demain Vendredi, pour obéir au roi." Emmanuel de Brogie, Fénelon à Cambrai, p. 77.
- ²⁴ **E. Carcassonne**, Fénelon l'homme et l'oeuvre, Paris, Boivin, 1946, p. 59.
- ²⁵ "Des abîmes de loue", De Brogie, p. 42.
- ²⁶ Aynı eserde, p. 49, n. 1.
- ²⁷ **Paul Janet**, Fénelon, p. 97; [Ramsay], Vie de Fénelon, Amsterdam, 1729, pp. 86 - 87.
- ²⁸ **Abbé de Chanterac'a mektup**, Nisan 3, 1699, Oevres, III, 544.
- ²⁹ **Paul Janet**, pp. 97 - 98.
- ³⁰ [Ramsay], Vie de Fénelon, p. 239.
- ³¹ **De Brogie**, pp. 427 - 28 (Fénelon'un Kasım 22, 1714 tarihli bir mektubuna istinaden tafsîlât).
- ³² Aynı eserde, pp. 435 - 36.
- ³³ **Saint-Simon**, XXVI, 85.
- ³⁴ **Father Le Tellier'ye mektup**, tahminen 1710 da yazılmıştır. Oevres, II, 631.
- ³⁵ **Télémaque**, Albert Cahen tarafından basılmış olan V. kitabın birinci kısmı (Grands Ecrivains de la France) Paris, Hachette, 1920, I, 191.
- ³⁶ **Mathieu Marais**, Journal, Paris, 1863-68, 4 cilt, I, 167; Jean Buvat, Journal de la Régence, Paris, 1865, 2 cilt, I, 494.
- ³⁷ [Ramsay], Vie de Fénelon, p. 240.
- ³⁸ **Felsefi Mektuplar**, Lanson baskısı, 2. baskı, Paris, 1915 - 17, 2 cilt, I, 89 - 95.
- ³⁹ **Marie Kimball**, Jefferson: Avrupa'nın manzarası, 1784 - 1789, New York, Coward-McCann, 1950, p. 299.
- ⁴⁰ **Daguesseau'a göre**, Saint-Simon'un XXI, 294, n. 5.
- ⁴¹ Ekseriyetle tarihin 1964 ve yahutta bu civarda olduğu söylenmektedir. Bu-

- nunla beraber 21 Aralık 1965 te Noailles Başpiskoposuna yazdığı mektupta Mme de Maintenon şöyle demektedir: "Voicy une lettre, qu'on lui a écrite [Louis XIV'e], il ya deux ou trois ans." Marcel Langlois tarafından basılmış, Mme de Maintenon'nun Mektupları, Paris IV (1937), p. 475. Buna göre ortalama tarih olan 1693 en uygun olanıdır.
- ⁴² Oevres (Moland baskısı), L, 296, 319-20, 334 - 35.
- ⁴³ Metin için Charles Urbain'e bak. Fénelon, Ecrits et Lettres politiques, Paris, Bossard, 1920, pp. 143 - 57 ve Notları. pp. 192 - 94.
- ⁴⁴ **Mme de Maintenon**, mektuplar, IV, 475, Aralık 21, 1695. Aynı zamanda Notlar: "Il ne faut n'y l'un n'y l'autre, mais le conduire doucement, où l'on veut le mener."
- ⁴⁵ Urbain'deki metin, Ecrits et Lettres politiques of Fénelon.
- ⁴⁶ **Emmanuel de Brogie**, p. 360.
- ⁴⁷ Aynı eserde, p. 439.
- ⁴⁸ Aynı eserde, p. 440.

BÖLÜM IV

- ¹ Moland baskısı, XXI, 108 (Micromégas); XXXVII, 284 (Muhaberat); Trublet, Mémoires sur Fontenelle, Amsterdam, 1759, pp. 137 - 38; Grimm Correspondance littéraire, Paris, Garnier, 1877 - 82, 16 cilt, III, 339.
- ² **Raynal**, Nouvelles littéraires (Ekim 4, 1751), Grimm, Corr. litt., II, 102.
- ³ **Trublet**, p. 273.
- ⁴ Aynı eserde, p. 184.
- ⁵ **Sainte-Beuve**, Lundis, III, 324.
- ⁶ **Trublet**, p. 216.
- ⁷ Aynı eserde p. 215.
- ⁸ Aynı eserde, p. 40. Cf. Sainte-Beuve, Lundis, III, 323.
- ⁹ **Trublet**, p. 116.
- ¹⁰ **Garat**, Mémoires sur M. Suard, Paris, 1820, 2 cilt, I, 115.
- ¹¹ Aynı eserde.

- ¹² Aynı eserde, I, 116.
- ¹³ Aynı eserde, I, 118 - 19.
- ¹⁴ Grimm, Corr. litt., III, 340; Voltaire, Moland, XLIX, 254.
D'Argenson'un Hâtıratında: (Paris, Jannet, 1857 - 58, 5 cilt, V, 94) bir hanımefendinin yere düşen eldivenini almak için yere eğilen yaşlı Fontenelle'in yüzüstü düştüğü yazılmaktadır. Bu doğru ise hasmı Voltaire tarafından bu cihete temas edilmeyişi ve çok realistik olan Grimm tarafından yazılmamış olması hayrete şayandır.
- ¹⁵ Trublet, p. 308.
- ¹⁶ Grimm, III, 340.
- ¹⁷ Diğer kısımlarda Rouvier tarafından sık sık söylenenleri bu sefer Trublet de söylemektedir.
- ¹⁸ Louis Maigron, Fontenelle, Paris, 1906, pp. 88 - 89. Cf. Grimm, III, 340.
- ¹⁹ Cf. Fontenelle'de haber, Oevres, Paris, 1825, 5 cilt, III, 387; Maigron, pp. 32 - 34; Trublet, p. 278.
- ²⁰ Trublet, pp. 40 - 41. Cf. Garat, I, 120 - 21.
- ²¹ Trublet, pp. 24 - 25.
- ²² Voltaire, Moland, XXVI, 500 - 501.
- ²³ Grimm, III, 346, n. 3; Voltaire, Moland, XLIV, 314, n. 2.
- ²⁴ Trublet, p. 128.
- ²⁵ Voltaire, Zadig (Bölüm IX'un başlangıcı, Moland, XXI, 54).
- ²⁶ Trublet, pp. 13, 181, 182, 262, 307.
- ²⁷ Fontenelle, Histoire des oracles, Louis Maigron tarafından eleştirici baskı, Paris, 2 nci baskı, 1934, Introduction, p. f.: Trublet, p. 154; diğer bir telif için Moland tarafından yazılan Voltaire'e bak. XXVI, 119 - 120.
- ²⁸ Moland, XIV, 74; XX, 199; XXVI, 120 - 501 ve n.
- ²⁹ Trublet, p. 294.
- ³⁰ J. - R. Carré, Fontenelle'in Felsefesi, Paris, 1932, pp. 115 ff.
- ³¹ Louis Maigron, Fontenelle, p. 252.
- ³² J. - R. Carré tarafından anlatılıyor, pp. 135, n., 137, n.

- ³³ Cf. J. - R. Carré, pp. 651 - 662, "Les Silences de Fontenelle."

BÖLÜM V

- ¹ Jean Buvat, Journal de la Régence, Paris, Plon, 1865, 2 cilt, I, 47.
- ² Saint-Simon'da Clairambault, XXIX, 471; Corberon, aynı eserde, XXIX, 483, "saat altı buçuk" demektir.
- ³ Marais, Journal, Paris, 1863 - 68, 4 cilt, I, 183 ve n.
- ⁴ Avukat Prévot, Saint-Simon'da, XXIX, 477.
- ⁵ Marais, I, 183.
- ⁶ Aynı eserde, I, 174, n., ve 176.
- ⁷ James Brock Perkins, Niyabet, p. 335.
- ⁸ Corberon, Saint-Simon'da XXIX, 484, Buvat, I, 481, "vers les huit à neuf heures." demektir.
- ⁹ Saint-Simon, XXIX, 14: "M. du Maine croyoit de joie."
- ¹⁰ Avukat Prévot, Saint-Simon'da, XXIX, 477, şöyle yazmaktadır: "Je vis arriver vers les neuf heures mondit sieur le duc d'Orléans en habit et manteau noirs."
- ¹¹ Saint-Simon, XXIX, 19 - 20.
- ¹² "Son discours fut très-éloquent: il le lisoit." (Marais, I, 161).
- ¹³ Marais'deki metne bak, I, 173 - 174.
- ¹⁴ "D'Arguesseau et Fleury on composé les harangues." (Marais, I, 183, n.)
- ¹⁵ Aynı eserde, I, 173.
- ¹⁶ Aynı eserde, I, 162.
- ¹⁷ James Brock Perkins, Regency, p. 337.
- ¹⁸ Marais, I, 167; Buvat'ya göre "saat üç dört arası", I, 494: Saint-Simon XXIX, 475, Clairambault ise zamanı "üç buçuğa doğru" diye göstermektedir.
- ¹⁹ Marais, I, 183, n.
- ²⁰ Marais, I, 167; Buvat, I, 494; Télémaque, Kitap V.
- ²¹ Marais, I, 167, n.
- ²² Saint-Simon, XXIX, 31, "Le duc du Maine, se voyant totalement tondue, essaya une dernière ressource."

- 23 Victor Duruy tarafından yuvarlak numaralar olarak verilmektedir, *Histoire de France*, 20 nci baskı, Paris, 1898, II, 353.
- 24 James Breck Perkins, p. 353 ve n.
- 25 (Bazan İngiliz ve Amerikan kitaplarında yazıldığı gibi Rue-des-Ours değil, meselâ James Breck Perkins'te olduğu gibi, p. 474).
- 26 Aynı eserde, pp. 474 - 475.
- 27 Aynı eserde, p. 476, n. 2.
- 28 Henry Martin, *Histoire de France*, XV, 53, n.
- 29 Buvat, I, 475 - 476.
- 30 Georges Lefebvre, Fransız İhtilâlinin Gelişi, Princeton Üniversitesi Matbaası, 1947, p. 102.
- 31 "On vole ici et on assassine beaucoup." Marquise de Balleroy'un Muhaberatından, Paris, 1883, 2 cilt, II, 159 - 160, 192, 488.
- 32 Marais, III, 50; Buvat, II, 460 - 62.
- 33 Casimir Stryienski, on sekizinci asır, Paris, Hachette, 6 ncı baskı, 1923, pp. 68 - 69.
- 34 Marais, Journal, III, 360 (10 Eylül, 1725 mektubu).
- 35 Stryienski, p. 85.
- 36 Voltaire, Moland, XV, 179.
- 37 Barbier, Journal, Paris, Charpentier, 1857; 66, 8 cilt, III, 179.
- 38 James Breck Perkins, Louis XV'in altında Fransa, Boston ve New York, 1899, 2 cilt, I, 238.
- 39 D'Argenson, *Mémoires*, Paris, Jannet, 1857 - 58, 5 cilt, IV, 269; cf. II, 301, 310; III, 279 - 281, 300.
- 40 Aynı eserde, II, 77 (1739).
- 41 James Breck Perkins, Louis XV, 255.
- 42 Aynı eserde, I, 297.
- 43 Voltaire, Moland, XV, 240. Tafsilâtta daha çok ayrıntılar vardır. Cf. Othon Guerlac, *Les Citations françaises*, Paris, Colin, 1981, pp. 263 - 264, n.
- 44 James Breck Perkins, Louis XV, I, 321 - 322; Stryienski, p. 161. Voltaire'de bir dip notu, Moland, XV, 240, n. 1 de ise aksî yazılmaktadır: yani bu

taktikten dolayı Maurice Fransızları itham etmektedir..

- 45 James Breck Perkins, Louis XV, I, 317.
- 46 Voltaire, Moland, VIII, 391.
- 47 Aynı eserde, XXXVI, 362 - 363.
- 48 James Breck Perkins, Louis XV, I, 349.
- 49 D'Argenson, *Mémoires*, III, 300.
- 50 Aynı eserde, III, 313.
- 51 Stryienski, p. 170, Cf. D'Argenson, *Mémoires*, III, 335 - 337.
- 52 Félix Rocquain, *L'esprit révolutionnaire avant la révolution*, Paris, 1878, p. 180.
- 53 Othon Guerlac, les citations françaises, p. 264 ve n. 1.
- 54 Abbé de Mably, *Droits et devoirs du citoyen*, tam etüdler halinde, Lyon, 1796, 12 cilt, XI, 403.
- 55 Grimm (Meister), corr. litt., XV, 413, (Mart, 1789).
- 56 Victor Duruy, *Histoire de France*, II, 400.
- 57 Félix Rocquain, p. 126.
- 58 Barbier, Journal, VI, 426 - 428.
- 59 Stryienski, p. 230.
- 60 [Métra], *Correspondance secrète*, Londra, John Adamson, 1787 - 90, 18 cilt, I, 1; Grimm [Meister], Corr. litt., X, 424, n. 1.

BÖLÜM VI

- 1 Cf. Gérard Pesme, *En flânant chez Montesquieu à la Brède*, Bordeaux, Delmas baskıları, 1936, pp. 1 - 12; Louis Vian, *Histoire de Montesquieu*, Paris, Didier, 1878, pp. 5 - 6.
- 2 Vian, pp. 15 - 16.
- 3 Aynı eserde, pp. 16 - 17.
- 4 Aynı eserde, pp. 17, 142, 321; D'Argenson, *Mémoires*, V, 87.
- 5 Dominique-Joseph Garat, *Mémoires historiques sur la vie de M. Suard*, Paris, A. Belin, 1820, 2 cilt, I, 102 - 103.
- 6 Garat, I, 103.
- 7 Vian, p. 220.

- 8 Aynı eserde, p. 219.
- 9 **Pierre Barrière**, *Un gran Provincial: Charles-Louis de Secondat, Baron de la Brède de Montesquieu*, Bordeaux, Delmas baskıları, 1946, pp. 12 - 18.
- 10 **Letter to Solar of March 7, 1749**, Montesquieu'den Muhabere, Gebelin ve Morize tarafından bastırılmış, Paris, Champion, 2 cilt, 1914, II, 147.
- 11 **Louis Vian**, pp. 56 - 57 **Henri Barckhausen**, *Acem Mektupları*, Paris, Hachette, 1913, 2 cilt, I, pp. VII - VIII; II, p. 88. Bir fikir için **Pierre Brunel** ismi altında "Amsterdam" baskısı orijinali olup hakikati halde Rouen'de basılmıştı, cf. **David C. Cabeen** tarafından işaret olunan **A. Claudin**'nin Montesquieu'sü: Bir bibliyografi, New York Halk Kütüphanesi, 1917, p. 29.
- 12 **Vian**, pp. 62 - 63.
- 13 **Mathieu Marais**, *Journal et Mémoires*, II, 13 - 14 ff.
- 14 Aynı eserde, II, 101 - 102, 108 - 109, 112, 118, 165, 172.
- 15 **Montesquieu**, **Henri Barckhausen** tarafından bastırılmış *Acem Mektupları*, I, p. VIII.
- 16 **Montesquieu**, **Robert Loyalty Cru** tarafından bastırılmış *Acem Mektupları*, New York, Oxford Üniversitesi Matbaası, 914, p. 280.
- 17 **Thomas Jefferson**'nın *Yazıları*, Kütüphane baskısı, Washington, Thomas Jefferson'u Anma Cemiyeti, 1903, 20 cilt, I, 67 (otobiyografi).
- 18 **Moland**, XXV, 539 - 577; **Georges Ben-gesco**, *Voltaire, Bibliographie de ses oeuvres*, Paris, 1882 - 189, 4 cilt, II, 173 - 176.
- 19 **Moland**, XXXIII, 365; cf. XXXIX, 520.
- 4 **Mémoires, Jannet**, V. 88.
- 5 **Vian**, p. 108.
- 6 Aynı eserde, p. 109.
- 7 Aynı eserde, p. 123.
- 8 **Pierre Barrière**, p. 193.
- 9 **Vian** p. 129.
- 10 Aynı eserde, p. 144; *Corr.*, II, 145.
- 11 **Moland**, XVIII, 604; XXX, 422 - 424; XLV, 162.
- 12 **Henry Adams**'ın *Eğitilmesi*, bir otobiyografi, Boston ve New York, Houghton Mufflin Şirketi, 1918, pp. 300 - 303, 382.
- 13 **Montesquieu**, *Oeuvres complètes*, Laboulaye baskısı, Paris, Garnier, 1875 - 1879, 7 cilt, II, 149, n. 3.
- 14 *Fransız edebiyatının tarihi*, 12 nci baskı, Paris, Hachette, 1912, p. 713; **Montesquieu**'nün Laboulaye baskısı, II, 207 ve n. 1.
- 15 **Burton Stevenson**, *The Home Book of quotations*, New York, Dodd, Mead ve Ort., 4 üncü baskı, 1944, p. 1541 (5).
- 16 **Moland**, XXXVII, 176.
- 17 *Encyclopaedia Britannica*, 11 inci baskı, XI, 980, **Gibbon** makalesi.
- 18 **Ruth Fiske**, **Montesquieu**'den sonra Roma'nın Yükselişi ve Düşüşü üzerine etüdler, basılmamış, M. A. tezi, Ohio Eyaleti Üniversitesi, 1984, p. 16.
- 19 Aynı eserde, p. 22.
- 20 Aynı eserde.
- 21 Aynı eserde, pp. 28 - 31.
- 22 Aynı eserde, p. 32.
- 23 Aynı eserde, p. 78. Cf. pp. 67 - 78.
- 24 Aynı eserde, p. 87.
- 25 Aynı eserde, pp. 91 - 95.
- 26 Aynı eserde, pp. 96 - 101.
- 27 **M. Rostovtzeff**, "The Decay of the Ancient World and its Economic Explanations," "The Economic History Review, II, 199 (Ocak, 1930). Cf. **Norman H. Baynes**, "The Decline of the Roman Power in Western Europe: Some explanations", in the *Journal of Roman Studies*, XXXVIII, 29 - 35, (1943). **M. Rostovtzeff**, *A History*

BÖLÜM VII

- 1 **Mathieu Marais**, III, 501.
- 2 **Moland**, XIV, 106 - 107.
- 3 **Vian**, pp. 79, 103 - 104.

of the Ancient World, Oxford, Clarendon Matbaası, 1926 - 1927, 2 cilt, II, 366.

BÖLÜM VIII

- 1 Montesquieu, corr., II, 147.
- 2 Önsöz, Laboulaye baskısı, II, 85.
- 3 Vian, p. 227.
- 4 Aynı eserde.
- 5 Corr., II, 147.
- 6 Clément, Les Cinq Années littéraires, La Haye, 1754, 4 cilt, I, 171; Cf. Raynal, Nouvelles littéraires, Grimm tarafından, corr. litt., I, 231. Le Mercure de France'in Kasım 1748 nüshasında bir tenkid çıktı.
- 7 Raynal, Grimm'de, corr. litt., I, 265.
- 8 Mektup 89.
- 9 Bölüm VI da, 16 ncı nota bak.
- 10 1755'te Lisbon'daki deprem hakkında Du Pan'nın Mme Freudenrich'a yaz- ve arka kısmı. Cf. Voltaire'in Candi- Kütüphanesi, MSS Du Pan, V, f. 32 ve arka kısmı. Cf. Voltaire in Candi- de'ine mukaddemem, New York, Holt, 1934, p. XXXVIII.
- 11 Cf. Bundan sonraki bölüm.
- 12 Sergio Cotta, "Montesquieu, Kuvvet- lerin Ayrımı ve Birleşik Devletlerin Federatif Teşkilâtı", Revue interna- tionale d'histoire politique et consti- tutionnelle, Temmuz - Arahk, 1951, pp. 299 - 33.
- 12a Wendell tarafından söylenen cümle ve atfedilen muhtelif esassız isnatlar. Bur- ton Stevenson, Home Book of Quota- tions, p. 1106 (2).
- 13 De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales (1800).
- 14 Cf. Jacqueline Berke ve Vivian Wil- son, Havaya Dikkat Edin, New York, 1951, Dexter tarafından ve popüler bir tarzda araştırmaların iklim üze- rindeki tesirleri hülâsa edilmektedir, Huntington, Mills, Petersen ve diğerle- ri.

- 15 Vian, p. 325.
- 16 Aynı eserde, p. 326.
- 17 Corr. litt., II, 491.
- 18 J. - J. Rousseau, corr. gén., II (Paris, Armand Colin, 1924), 159 - 60.
- 19 Grimm, corr. litt., II, 224 - 225.

BÖLÜM IX

- 1 Paul M. Spurlin, Montesquieu Ameri- ka'da, 1760 - 1801, Louisiana Eyalet Üniversitesi Matbaası, 1940, p. 57.
- 2 Aynı eserde, pp. 58 - 61.
- 3 Gilbert Chinard, Thomas Jefferson'un "Commonplace Book" undan hülâsa suretiyle alınan Pensées choisies de Montesquieu, Paris, Les Belles Let- tres, 1925, pp. 21 - 26.
- 4 Marie Kimball, "Jefferson'nun Dört Hürriyeti", Virginia Quarterly Re- view, XIX, 204 - 221 (1943); Marie Kimball, Jefferson'nun Şerefe Götü- ren Yolu, (1743 - 1776), New York, Coward McCann, 1943, p. 210; Tho- mas Jefferson'un Denemeleri, Prin- ceton Üniversitesi Matbaası, I (1950), 34.
- 5 Jefferson, Yazılar, Anmı baskısı, Was- hington, D. C. 1903 - 1904, 20 cilt, VIII, 31 - 32.
- 6 Spurlin, pp. 86 - 89.
- 7 George R. Havana, "James Madison et la pensée française," Revue de lit- térature comparée, III, 610 - 12, 614, 615 (1923); Spurlin, pp. 89 - 90.
- 8 Montesquieu Amerika'da, p. 66.
- 9 Aynı eserde, pp. 104 - 105.
- 10 Aynı eserde, p. 117.
- 11 Aynı eserde, pp. 119 - 120, 127 - 129.
- 12 Aynı eserde, pp. 133 - 134.
- 13 Holmes-Pollock, Mektuplar, Harvard Üniversitesi Matbaası, 1946, (2 cilt bir arada), II, 265 - 266.
- 14 Fernand Cattelain, Etude sur l'influen- ce de Montesquieu dans les constitu- tions américaines, Besançon, Millet, 1927, pp. 55 (Suret), 59; James Trus- low Adams, Revolutionary New En-

- gland, Boston, 1923, pp. 387 - 388, ve n. 1; Spurlin, p. 143.
- Suretteki "Ekim 12, 1772", tarihli teklifin tarihi olup intişar ettiği numaranın tarihi değildir. Bunun orijinali Boston Kütüphanesinde bir gazetede bulunmaktadır ki, şu uzun ünvan altında yazılmıştır: The Massachusetts Gazette and the Boston Post Boy and Adviser, Pazartesi, Ekim 19, 1772. Bu uzun birleşik ünvan Cattelain'nin neşriyatı rapor etmesindeki karışıklık ve hatanın sebebi olduğu muhakkaktır.
- 12 Spurlin, pp. 142 - 143.
- 16 Aynı eserde, p. 143.
- 17 Aynı eserde, p. 151.
- 18 Aynı eserde, pp. 165 - 166.
- 19 Aynı eserde, p. 177.
- 20 Aynı eserde, p. 179, Cf. pp. 89 - 90.
- 21 Aynı eserde, p. 180.
- 22 Carl Van-Doren tarafından iktibas edilen Büyük Prova, New York, Viking Matbaası, 1948, p. 9.
- 23 Aynı eserde, p. 52.
- 24 Robert Shackleton, The Book of Philadelphia, Penn Pub Ort., 1918, p. 74; Carroll Frey, The Independence Square Neighborhood, Philadelphia, Penn. Mutual Life Insurance Ort., 1926, pp. 7, 9, 95.
- 25 "Ce furent de magnifiques orateurs qui sauvèrent la jeune République fédérative: Washington, Madison, Hamilton, Dickinson, Randolph, Franklin". Joseph Dedieu, Montesquieu, l'homme et l'oeuvre, Paris, Boivin, 1943, p. 198.
- 26 Van Doren, p. 28.
- 27 Aynı eserde.
- 28 Aynı eserde, pp. 39 - 40.
- 29 Aynı eserde, p. 30.
- 30 Sparks, George Washington'nun Yazıları, Boston, Little, Brown ve Orta., 1858 41 cilt, IX, 521 - 38. Cf. E. G. Bourne, Essays in Historical Criticism, New York, 1901, p. 167.
- 31 Van Doren, pp. 37 - 38.
- 32 Spurlin, pp. 186 - 187.
- 33 Max Ferrand, The Records of the Federal Convention of 1787, New Haven, Yale Üniversitesi Matbaası, 1911, 3 cilt, II, 34.
- 34 Spurlin, pp. 185 - 186.
- 35 Aynı eserde, p. 186.
- 36 Farrand, I, 71.
- 37 Spurlin, p. 187, Farrand, I, 580.
- 38 Spurlin, p. 188; Farrand, II, 530.
- 39 Spurlin, pp. 188 - 189; Farrand, I, 391.
- 40 Spurlin, pp. 189 - 190.
- 41 Aynı eserde, p. 206.
- 42 Aynı eserde, pp. 209 - 11.
- 43 Aynı eserde, pp. 214 - 215.
- 44 Aynı eserde, p. 128.
- 45 Federalist, No. 51, Mod. kütüphane baskısı, p. 337. Edward G. Bourne'e göre Madison tarafından, Essays in Historical Criticism, New York, Scribner's. 1901, pp. 122 - 125, 152.
- 46 Aynı eserde, No. 1, p. 7.
- 47 Aynı eserde, No. 9, pp. 49 - 50.
- 48 Aynı eserde, No. 9, p. 51.
- 49 Aynı eserde, No. 14, pp. 80 - 83.
- 50 Aynı eserde, No. 9, pp. 52 - 53 ve No. 43, p. 285.
- 51 Gilbert Chinard, "Polybius ve Amerikan Teşkilatı Esası", Fikirler Tarihi Mecmuası, I, 38 - 58, Ocak 1940.
- 52 John Lock, Sivil Hükümet hakkında, Everyman Baskısı, Londra, Dent, 1924 (1947 de tekrar basılmıştır), Bölüm XII, p. 190.
- 53 Ray Forrest Harvey, Jean Jacques Burlamaqui: A Liberal Tradition in American Constitutionalism, Kusey Carolina Üniversitesi Matbaası, 1937, pp. 89 - 90.
- 54 Federalist, No. 47, p. 313.
- 55 Sivil Hükümet hakkında, Bölüm XIII, p. 192.
- 56 Federalist, No. 48, p. 322.
- 57 Aynı eserde, No. 71, p. 466.
- 58 Aynı eserde, No. 73, p. 476.
- 59 Federalist'te iktibas edilmiş, No. 48, p. 324.
- 60 Aynı eserde, No. 47, p. 315.

- ⁶¹ **Kanunların Ruhu**, XI. kitap, Bölüm 6, Laboulaye baskısı, IV, 15.
- ⁶² **Federalist**, No. 70, p. 455.
- ⁶³ **Hamilton**, **Federalist**, No. 78, p. 504, n.
- ⁶⁴ **Hamilton**, **Federalist**, No. 78, p. 506.
- ⁶⁵ Aynı eserde, p. 505.
- ⁶⁶ **Federalist**, No. 47, pp. 314 - 315.
- ⁶⁷ Aynı eserde, p. 316.
- ⁶⁸ Aynı eserde, p. 320.
- ⁶⁹ Aynı eserde, No. 48, p. 324.
- ⁷⁰ Aynı eserde, p. 326.
- ⁷¹ Aynı eserde, No. 51, p. 337. Edward G. Bourne'ye göre Madison tarafından. Cf. Yukarıdakinde, p. 150, satır 12, ve not.
- ⁷² **Sivil Hükümetin nazariye ve pratiği**, New York, Dial Matbaası, 1934, p. 73.
- ⁷³ Robert H. Jackson tarafından iktibas edilmiş, **The Struggle of Judicial Supremacy**, New York, Knopf, 1941, p. 3.
- ⁷⁴ **Burton Stevenson**, **The Home Book of Quotations**, p. 726 (20).
- ⁷⁵ **Federalist**, No. 78, p. 511.
- ⁷⁶ Aynı eserde, No. 6, p. 30.
- ⁷⁷ Aynı eserde, p. 33.
- ⁷⁸ Aynı eserde, No. 15, p. 92.
- ⁷⁹ Aynı eserde, No. 28, p. 171.
- ⁸⁰ **Frank R. Strong**, **American Constitutional Law**, Buffalo, Denis ve Ort. 1950, p. 31 - 32.
- ⁸¹ **Federalist**, No. 85, pp. 570 - 571.
- ⁸² **Kanunların Ruhu**, XI. kitap, Bölüm 4, Laboulaye baskısı IV, p. 5. (Nurgent'in tercümesi, Hafner'in Klâsikler kütüphanesi, New York, Hafner Basım Şirketi, 1949, p. 150).
- ⁸³ **Federalist**, No. 47, p. 320.

BÖLÜM X

- ¹ Voltaire'in hayatının ilk safhası için, iyi malûmat ihtiva eden ve ancak daha sonraki araştırmalardan sonra ufak tefek eksikliklere rastlanan bir eser olarak Gustave Desnoiresterres'e müraaat ediniz: Voltaire et la société

au XVIIIe siècle, La Jeunesse de Voltaire, 18 cilt, I, 2 nci baskı, Paris, Didier, 1869 - 76. Fevkalâde kısa bir hayat hikâyesi de Gustave Lanson tarafından yazılandır: Voltaire (Grands Ecrivains françaises serisi), Paris, Hachette, 2 nci baskı, 1910. Hayatının ve başlıca eserlerinin seçme yazılarının tek cilt halinde bir münakaşası da George R. Havens'in yazmış olduğu "Selections from Voltaire" dir, yeni baskı, New York, Appleton-Century, 1940. Okuyucu David C. Cabeen'e müraaat edebilir: A critical Bibliography of French Literature, cilt IV, onsekizinci yüzyıl, Syracuse Üniversitesi Matbaası, 1951, pp. 182 - 207. Bu kitabın yazarı Voltaire hakkındaki diğer belli başlı eserlerle bunları tamamlayıcı kitaplar ve makalelerden de faydalanmıştır.

- ² "Voltaire'in İsmi", PMLA, XLIV, 546-564 (1929).
- ³ **La Vie de Voltaire**, Cenevre, 1786, pp. 59 - 60.
- ⁴ **Mathieu Marais**, **Journal et Mémoires**, III, 393.
- ⁵ **Mémoires et Journal**, Paris, Jannet, 5 cilt, 1857 - 1858, I, 191; Marais, III, 393.
- ⁶ **Marais**, aynı eserde, cf. Desnoiresterres, I, 349.
- ⁷ **Journal**, III, 393.
- ⁸ Voltaire'in hayatını yazmakta yanlışsız malûmat toplamakla meşgul olan Abbé du Vernet'ye Voltaire 13 Ocak 1772 de cevap verdi ve ona eski dostu Thieriot'yu görmesini tavsiye etti ve şunları ilâve etti: "Il est très vrai que dans ma seconde retraite à la Bastille, il-Thieriot- me pourvut de livres anglais." Moland, XLVIII, 6.
- ⁹ Voltaire'in Thieriot'ya olan mektubu, (Moland, XXXIII, 84 - 85).
- ¹⁰ **Archibald Ballantyne**, Voltaire'in İngiltereyi Ziyareti, Londra, John Murray, 1919, pp. 48 - 49, Voltaire'in Londra'daki yetkili çağdaşı ve 20 sene

- Drury Lane Tiyatrosunun suflörü olan W. R. Chestwood.
- 11 **Voltaire**, *Felsefi Mektuplar*, Gustave Lanson tarafından eleştirici baskı, 2. baskı, Paris, Hachette, 2 cilt, 1915 - 1917, I, 19 - 22.
- 12 **Moland**, XXXIII, 163; Lucien Foulet, *Voltaire'in Muhaberatı* (1726 - 1729), Paris, Hachette, 1913, p. 138; *Voltaire'in Muhaberatı*, Theodore Besterman tarafından bastırılan, II, 67.
- 13 **James Boswell'in** *hususî yazıları*, New York, Rudge, IV (1929), 17 - 18.
- 14 **Gustave Lanson**, *Voltaire* (Grands Ecrivains français serisi), Paris, 5. baskı, Hachette, n. d., p. 52.
- 15 **Moland**, XXXIII, 373; *Voltaire'in Muhaberatı*, (Besterman), III, 128; Lanson, *Felsefi Mektuplar*, I, p. XLIII.
- 16 **Moland**, XXXIII, 414; *Muhaberat*, (Besterman), 111, 229.
- 17 *Amerikan Tarih Cemiyetinin senelik raporu*, 1901, 2 cilt, I, 170, muhtemeldir ki bu ifade hiç bir otoriteye dayanmadan Gaillard Hunt tarafından verilmiştir.
- 18 "Ekeceksin, fakat biçmeyeceksin". *Micah*, VI, 15.
- 19 *İtirafat*, Hachette, VIII, 116.
- 20 *Cf.* p. 126.
- 21 *Cf.* p. 118.
- 22 *Shakespeare hakkında* Voltaire tarafından yazıldığı söylenen ağır kelimelere hiç bir yerde yazılı olarak rastlanmamış ise de bazı pasajlarda daha kısa ve vecizeli tarzda övme ve yerme şeklindeki böyle yazılara rastlanmaktadır. *Cf.* hususiyle Moland, II, 316 - 317; XIII, 56; XLIII, 140 - 141.
- 23 **Thomas R. Lounsbury**, *Shakespeare bir dram artisti* olarak, New York, Scribner tarafından, 1902, pp. 227 - 228; George Stantsbury, *Bir Eleştirme Tarihi*, Edinburgh ve Londra, Blackwood, 3 cilt, II (1928), 397.
- 24 **Milton**, *eserleri*, Cambridge baskısı, New York, 1899, p. 293. (Introduction to Samson Agonists.)
- 25 *Eserler*, Ker baskısı, Oxford, 1926, 2 cilt, I, 165, 224.
- 26 **Lounsbury**, *Shakespeare bir dram artisti*, p. 281.
- 27 **Dryden**, *Eserler*, I, 211.
- 28 **Thomas Rymer**, *Short View of the English Stage*, London, 1693, p. 146.
- 29 Aynı eserde, p. 148.
- 30 **J. E. Spingarn**, 17. asrın eleştirici denemeleri, Oxford, 1908 - 1909, 3 cilt, III, 197; D. Nichol Smith, *Şekspir hakkında* 18. asır denemeleri Glasgow, 1903, p. 26.
- 31 *Eserler*, Bohn baskısı London, 1901, II, 306. *Cf.* III, 191; II, 316 - 317, 505.
- 32 *Shakespeare külliyyatı*, London, 1709, I, pp. XXXIV - XXXV.
- 33 *Rowe'da* VII, 397, 404; 347.
- 34 *Eserler*, baskı: Elwin and Courthope, London, J. Murray, 1871 - 89, 10 cilt, X, 334; 534 - 38.
- 35 **Voltaire**, Moland, II, 314.
- 36 *İtirafat*, Hachette, VIII, 152 - 153.
- 37 **Rousseau**, *corr., gén.*, I, 275 - 276, 301 - 302.

BÖLÜM XI

- 1 **Voltaire**, Moland, XVI, 132.
- 2 **Gustave Lanson**, *Voltaire*, (Grands Ecrivains français), Paris, Hachette, 5. baskı, n. d., p. 111.
- 3 *Kilise mezarlığında yazılmış mersiye* (1751), satır 36.
- 4 **Voltaire**, Moland, XVI, 115.
- 5 Aynı eserde, XXXV, 25 - 26.
- 6 Aynı eserde, p. 30.
- 7 Aynı eserde, p. 914.
- 8 Aynı eserde, p. 30.
- 9 **Voltaire**, Louis XIV asrı, Emile Bourgeois'ın nefis bir önsözü ile basılmıştır, Paris, Hachette, 5. baskı, 1906, p. XL - XLI.
- 10 **Voltaire**, Moland, XXXV, 30.
- 11 Aynı eserde, p. 31.
- 12 Aynı eserde, XIV, 158 - 159.
- 13 *Le Livre de mon ami*, Paris, Calmann-Lévy, 1925, pp. 127 - 128.

- 14 **Pensées diverses, oeuvres** (Laboulaye baskısı, Paris, Garnier, 1875 - 1879), VII, 162.
- 15 **Voltaire**, Moland, XII, 49.
- 16 "Et si sur l'imposture il fonde sa doctrine, C'est un bonheur encore d'être trompé par lui." Voltaire, Moland, IX, 361 (Epître à Uranie or Le Pour et le Contre).
- 17 **Voltaire**, Moland, XII, 50.
- 18 Aynı eserde.
- 19 **Poème sur la Loi naturelle**, Moland, IX, 450; Francis J. Crowley tarafından eleştirici baskı, California Üniversitesi Matbaası, Berkeley, 1938, p. 256. Cf. Diderot, AT, I, 159.
- 20 **Voltaire**, Moland, XII, 53.
- 21 Aynı eserde, pp. 53 - 57.

BÖLÜM XII

- 1 Bu ünvanı, sabık ve müteveffa hocam Edward C. Armstrong'un, Amerikan Modern Lisan Cemiyetinde, Ohio, Columbus'ta, Mart 29, 1920 günü vermiş olduğu Başkanlık nutkuna borçluyum. Cf. PMLA, XXXV, p. XXIV (Cildin sonunda).
- 2 **Ira O. Wade**, Voltaire'in *Micromégas*'ı, Princeton Üniversitesi Matbaası, 1950, p. 34; Joe Braden Cox, *Micromégas* hakkında neşredilmemiş Master tezi, Ohio Eyaleti Üniversitesi.
- 3 Teferruat için Georges Ascoli tarafından Zadiğ'in eleştirici baskısına bak, Paris, Hachette, 1929, 2cilt.
- 4 **Voltaire**, Moland, XXI, 54, 119; IX, 477; XXV, 108.
- 5 "On life's vast ocean diversely we sail, Reason the card, but passion is the gale." Mektup II, satırlar 107 - 108; Cf. Ira O Wade, "A Favorite Metaphor of Voltaire." *Romantic Review*, XXVI, 330 - 334 (1935).
- 6 Cf. Yukarıdaki, p. 200, satırlar 7 - 11.
- 7 **Moland**, XXXIII, 165; Lucien Foulet, Voltaire'in corr., pp. 73 - 76; Besterman baskısı, II, 43 - 44.

- 8 **Gustave Desnoiresterres**, Voltaire, V, 66 - 67.
- 9 Aşağıya bak, pp. 236 - 237.
- 10 **Gustave Lanson**, Voltaire, p. 133.
- 11 **George R. Havens**, "The Composition of Voltaire's *Candide*", *Modern Lisan Notları*, XLVII, 225 - 234 (1932).
- 12 **Moland**, XI, 62. Cf. p. 61.
- 13 **Voltaire**, *Candide*, André Morize tarafından eleştirici baskı, Paris, Droz, 1931 (1913 baskısının tekrar baskısı), pp. LXV - LXVI.
- 14 **Daniel Mornet**, "Les imitations du 'Candide' de Voltaire", *Mélanges Lanson*, Paris, Hachette, 1922, p. 299. XV - XVIII.
- 15 **André Morize**, *Candide* baskısı, pp.
- 16 Aynı eserde, pp. XXX - XXXI.
- 17 **Longchamp et Wagnière**, *Mémoires sur Voltaire*, Paris, 1826, I, 92.
- 18 **Mme de Graffigny**, *Mektuplar*, Eugène Asse tarafından basılmış, Paris, 1879, pp. 229 - 230.
- 19 **André Morize**, *Candide*, pp. 223 - 224, n., George R. Havens, *Candide*, New York, Holt, 1933, pp. 144 - 145.

BÖLÜM XIII

- 1 **Moland**, XVII, p. VII; Georges Ben-gesco, Voltaire; bibliographie de ses oeuvres, Paris, 1882 - 189, 4 cilt, I, 412.
- 2 **Moland**, XVII, p. V.
- 3 **Moland**, XLIII, 492, 493, Cf. XLV. p. 507 - 508, n. Bu uydurma imza altındaki posta sansürünün mizahı ve yanlış tefsiri için.
- 4 **Gustave Lanson**, Voltaire, p. 172.
- 5 Yukarıya bak, p. 197, satırlar 21 ve 29.
- 6 **Burdette Kinne**, "Voltaire bunu asla söylemedi!" *Modern Lisan Notları*, LVIII, 534 - 535 (1943); Burton Stevenson, *The Home Book of Quotations*, New York, Dodd Mead ve Ort., 4. baskı, 1944, Appendix p. 2276 (1).
- 7 **Moland**, I, 410; Grimm [Meister], corr. litt., XI, 445 - 446.

- 8 James Boswell'in özel yazıları, New York, Rudge, IV (1928), 17 - 18.
- 9 Moland, I, 390; cf. p. 398.
- 10 Aynı eserde, p. 352; cf. p. 395.
- 11 Aynı eserde, p. 375.
- 12 Aynı eserde, pp. 335, 361 - 362.
- 13 James Boswell'in özel yazıları, IV, 18 - 19.
- 14 Longchamp ve Wagnière, Mémoires sur Voltaire, I, 92.
- 15 Moland, I, 387.
- 16 Gustave Lanson, Voltaire, p. 205.

BÖLÜM XIV

- 1 Pierre-Maurice Masson, J. - J. Rousseau'nun Dini, Paris, Hachette, 1916, 3 cilt, I, 4 - 5.
- 2 Cf. Nicolas Chalmandier tarafından, Cenevre'nin yeni bir planı, Cenevre, 1776.
- 3 Aynı eserde.
- 4 Voltaire, Essai sur les moeurs, Moland, XII, 482; cf. G. Desnoësterres, Voltaire, V, (Paris, 1875), 66, n. 8.
- 5 Encyclopoedia Britannica, 11. baskı, XI, 587 (Cenevre makalesinde) şöyle demektedir: 1711 senesinde 18.500 ve 1782 senesinde 24.712; Louis Ducros (J. - J. Rousseau de Genève à l'Hermitage, Paris, 1908, nüfusunun ancak 13.000 olduğunu yazmaktadır. Voltaire 1757 de nüfusunun 25.000 civarında olduğunu beyan etmektedir. (Moland, XXXIV, 268).
- 6 Cenevre'de halk üç sınıfa ayrılmakta idi: sâkinler, yerliler ve hemşehriler. (Louis Ducros, aynı eserde, p. 17, n. 1.)
- 7 İtirafat, Hachette, VIII, 8.
- 8 Aynı eserde, p. 28.
- 9 Aynı eserde, p. 30.
- 10 Aynı eserde, p. 34.
- 11 Aynı eserde, pp. 45, 48.
- 12 Cf. Louis Courtois, "Chronologie de J. - J. Rousseau" Ann. J. - J. Rousseau, XV, 10 - 11 ve notlar.
- 13 İtirafat, "à un sou par nuit.", Hachette, VIII, p. 49.
- 14 Aynı eserde, p. 78.
- 15 Aynı eserde, p. 79, "curé de village".
- 16 Aynı eserde, p. 105.
- 17 Aynı eserde, p. 113.
- 18 Aynı eserde, p. 116.
- 19 Aynı eserde, pp. 152 - 153.
- 20 Rousseau'dan Voltaire'e, 11 Aralık, 1745, corr. gén., I, 275, "Il ya a quinze ans que je travaille pour me rendre digne de vos regards."
- 21 M. de Sainte-Marie'nin eğitimi için proje, Hachette, III, p. 87.
- 22 Louis Ducros, I, 109.
- 23 İtirafat, Hachette, VIII, 228.
- 24 Louis Ducros, I, p. 112. Cf. Courtois, "Chronologie", p. 47, n. 3.
- 25 İtirafat, Hachette, VIII, 231.
- 26 Aynı eserde, pp. 239 - 240.
- 27 Aynı eserde, p. 242.
- 28 Cf. Paul Bonnefon, "Diderot Vincennes hapisanesinde," RHL, VI, 204, 1899. Diderot'un hapsedilmesi hakkındaki açık mektup, 23 Temmuz tarihini taşımaktadır.
- 29 Cf. Louis Courtois, "Chronologie de J. - J. Rousseau", Annales J. - J. Rousseau, XV, 56 (1923).
- 30 İtirafat, Hachette, VIII, 249.
- 31 Aynı eserde, p. 246.
- 32 Aynı eserde, p. 249.
- 33 Aynı eserde.
- 34 Nouveau Plan de la Ville, Cité et Université de Paris avec ses Faubourgs, Chez C. Roussel, Rue Saint-Jacques, 1713.
- 35 Mükâfat yarışmasının bir kopyası için Rousseau'nun İlimler ve Sanatlar hakkında münakaşasının George R. Havens tarafından yazılan eleştirici başkısına bak, New York, Amerika'nın Modern Lisan Cemiyeti, 1946, p. 91.
- 36 "Kurşun kalem ile bir zincir üzerine yazılan la prosopopée de Fabricius." İtirafat, Hachette, VIII, 249. Hikâyenin tafsilâtı için cf. George R. Havens,

ilk discours hakkındaki baskısı, önsöz, pp. 1 - 9.

37 **Mallesherbes'e Mektup**, 12 Ocak, 1762, Corr. gén., VII, 50 - 51 : Hachette, X, 301 - 302.

38 Cf. **George R. Havens**, birinci discours baskısı, pp. 6 - 9, 19.

39 **Corr. générale**, I, 304; cf. **George R. Havens**, birinci discours baskısı, pp. 27 - 28 ve n. 20.

40 **Louis Ducros**, J. - J. Rousseau de Genève à l'Hermitage, pp. 240 - 35.

41 **Henry Holt**, 1949, p. 160, New York, "Hayatımdan ve Düşüncemden Dışarı".

42 **De l'institution des enfants**, kitap I, Bölüm XXV (yahutta modern baskılarda, Bölüm XXVI), Garnier baskısı, n. d., I, 116.

43 Cf. **George R. Havens**, birinci discours baskısı, p. 251.

BÖLÜM XV

1 Birkaç asırlık olmaları muhtemel olan bu muhteşem meşelerin birçoğu hâlâ ayakta dururlar. Doré Ogrizek, France, Paris and the Provinces, New York, McGraw Hill, 1948, p. 202.

2 **İtirafat**, Hachette, VIII, 276. "Il faisoit très-beau."

3 Aynı eserde, "Tout le reste du jour, enfoncé dans la forêt, j'y cherchois, j'y trouvois l'image des premier temps, dont je traçois fièrement l'histoire."

4 **Louis Ducros**, I, 246.

5 Aynı eserde, pp. 244 - 246; Corr. gén., I, 308 - 309.

6 **Des Cannibales**, kitap I, Bölüm XXX, (XXXI).

7 **İtirafat**, Hachette, VIII, 276 - 277.

8 **Roger Tisserand**, les concurrents de J. - J. Rousseau à l'Académie de Dijon pour le prix de 1754. Paris, Boivin [1936], 28 - 30.

9 Orjinal baskıya, yahutta théophile Dufour'un ünvan sahifesinin bir kopyasına bak, Recherches bibliograp-

hiques sur les oeuvres imprimées de J. - J. Rousseau, Paris, Giraud-Badin, 2 cilt, 1925, I, p. 57.

10 **Discours sur l'inégalité**, notlar, Hachette, I, 143 - 144.

11 Rousseau'nun sahifesi ile yan notlarının Voltaire tarafından bir sureti için **George R. Hanes'in** şu eserine bak: **Voltaire's Marginalia on the Pages of Rousseau**, Columbus, Ohio Eyalet Üniversitesi, 1933, Frontispiece, sahifelerin bir münakaşası için bak, pp. 15 - 16.

12 Cf. **Arthur O. Lovejoy and George Boas**, Primitivism and Related Ideas in Antiquity, Baltimore, Johns Hopkins Matbaası, 1935, hususiyetle p. XI.

13 **Félix Rocquain**, L'esprit révolutionnaire avant la révolution, Paris, 1878, p. 180; cf. **George R. Havens**, Rousseau's Discours sur les sciences et les arts, pp. 82 - 83.

14 **Mükâfat kazanan discours için Roger Tisserand'ı** oku, Les concurrents de J. - J. Rousseau... 1754 mükâfatı için pp. 135 - 151.

15 **Moland**, XXXVIII, 446 - 450; Rousseau, Corr. générale, II, 203 - 205. Sonuncusu orijinal el yazısından basılmıştı; Moland'daki tercümesi ise baskı için Voltaire tarafından hafifçe değiştirilmişti.

16 **Corr. générale**, II, 206 - 209.

17 Aynı eserde, II, 328.

18 **İtirafat**, Hachette, VIII, 277, n.; Corr., aynı eserde, XII, 192, n. I, yahutta corr. générale, XIX, 252, n.

19 **Ecclesiastes**, VII, 10.

20 **Walden**, Bölüm I, Economy, Modern Kütüphane baskısı, p. 18.

BÖLÜM XVI

1 **İtirafat**, Hachette, VIII, 287.

2 **Mémoires de Mme d'Epinay**, Paris, Charpentier, 1865, II, 132.

- ³ Louis J. Courtois "Chronologie de J. - J. Rousseau" Ann. J. - J. Rousseau, XV, 58 ve n. 1 (1923); cf. İtirafat, Hachette, VIII, 280.
- ⁴ İtirafat, VIII, 282.
- ⁵ Aynı eserde, p. 287; Mme d'Epinay, II, 132.
- ⁶ "Au sixième", Louis J. Courtois, "Chronologie", p. 58.
- ⁷ Mme d'Epinay, II, 132.
- ⁸ "Une femme de soixante-dix ans, lourde, épaisse et presque impotente." Aynı eserde. Hakikati halde, Mme Levasseur 1696 da evlendi (Corr. gén., II, 395), o sırada on beşten fazla olmadığını kabul etsek te, 1756 da 75, hatta 76 dan fazla olmalıydı, yetmişinde değil. Pierre Paul Plan'a göre (Table de la corr. générale de J. - J. Rousseau, Cenevre, Droz, 1953, p. 147), 1673 te doğmuş olan Thérèse'in annesinin, Rousseau Hermitage'a gittiği zaman, 83 yaşında olması gerekirdi.
- ⁹ "Nous dinâmes avec lui", Mme d'Epinay yazmaktadır (II, 132) ve o zamanlarda akşam yemeği umumiyetle hemen öğleden sonra yola çıkarılırdı. Paris'in merkezinden buraya olan mesafe on bir veya on iki milden fazla değildi.
- ¹⁰ Aynı eserde, cf. Corr. gⁿ., II, 395.
- ¹¹ Rousseau'dan Malesherbes'e Mektup, Ocak 26, 1762 (Corr. gén., VII, 70).
- ¹² Bu cümlemin tafsilâtı için bak, İtirafat, Hachette, VIII, 288.
- ¹³ Aynı eserde.
- ¹⁴ Aynı eserde.
- ¹⁵ Karl Baedeker, Paris ve çevresi, Leipzig, 1910, p. 401; Morellet, Mémoires, Paris, 1822, 2 cilt, I, 106.
- ¹⁶ İtirafat Hachette, VIII, 288.
- ¹⁷ Aynı eserde, pp. 304 - 305.
- ¹⁸ Aynı eserde, p. 282.
- ¹⁹ Grimm, Corr. litt., V, 103.
- ²⁰ G. Streckeisen-Moutlou, J. - J. Rousseau, dostları ve düşmanları, Paris, Calmann-Lévy, n. d., II, pp. 450 - 453; Corr. gén., XX, 357 (sahifenin sonu).
- ²¹ İtirafat, VIII, 235.
- ²² Aynı eserde, p. 305.
- ²³ Aynı eserde, pp., 95 - 98, 305 - 306.
- ²⁴ Daniel Mornet, Nouvelle Héloïse'nin eleştirici baskısı, Paris, Hachette, 1925, 4 cilt, I, 112. Bernardin de Saint-Pierre'e söylediğine göre Saint-Preux Rousseau'nun kendisinin idealizasyonudur. (Bernardin de Sainte-Pierre, Oeuvres complètes, Paris, Dupont, XII 1826, p. 51).
- ²⁵ Mornet, Nouvelle Héloïse, I, 115.
- ²⁶ Rousseau demektedir ki: "Mme la comtesse d'Houdetot approchoit de la trentaine." (İtirafat, VIII, 815). Pierre-Paul Plan'a göre (Table de la Corr. gén., p. 110), Mme d'Houdetot 1730 da doğmuştu, buna göre Rousseau'nun çılgınca aşık olduğu zaman 26 yaşında bulunması gerekir. Bu sıradaki münasebetleri hakkında daha fazla malûmat için İtirafat ile Correspondence'a müracaat edin. Rousseau'nun hafızasındaki kronolojik düzeltmeler için cf. Mornet, Nouvelle Héloïse, I, pp. 81 ff.
- ²⁷ Louis J. Courtois, "Chronologie", p. 90 ve n. 2; İtirafat, VIII, 309 - 310. "Il étoit tard, elle resta peu." Aynı eserde, p. 310. Cf. Mornet, I, 86.
- ²⁸ İtirafat, VIII, 309.
- ²⁹ Aynı eserde, pp. 310 - 315. Fakat Rousseau, bilhassa hissiyatı hakkındaki hafızasına sadık kalmakla beraber, uzun zaman sonra yazarken tabii olarak hâdiselerin tam cereyanını takipte müşkilâta düşmüş ve yanlışlıkla Mme d'Houdetot'un ikinci ziyaretini bir sene geç olarak göstermiştir. C. Mornet, I, 86 - 87, 90.
- ³⁰ Haziran 5, 1757. Courtois, "Chronologie", p. 91; Mornet, I, 87.
- ³¹ Cf. Corr. gén., III, 99, 129, 161, 171, 264, 292, her ne kadar mektupların büyük bir kısmı daha az resmî bir tarzda yazılmış ise de.
- ³² "Mais c'est Mme d'Houdetot même à l'occasion qui écrit comme la Julie de

Rousseau, dont elle n'avait pas lu le lettres." Mornet, I, 87.

³³ Aralık 1760 da yalnız birkaç kopyası dolaştırılmıştı (Mornet, I, 237). Rousseau baskıyı yanlış olarak (festivalin başında) diye göstermektedir (İtirafat, Hachette, IX, 2). Courtois Ocak 28 de satışa çıkarıldığını bildirmektedir. ("Chronologie", p. 116 ve n. 2), Mornet'ye göre Şubat (I, 147). Londra'da halka Aralık 20 den itibaren sunulmuştu (Corr. gén., V, 309).

³⁴ Cf. İtirafat, IX, 1; Mornet, I, 237-238.

³⁵ İtirafat, IX, 2-3.

³⁶ Daniel Mornet, Les imitations du "Candide" de Voltaire, Mélanges Lanson, Paris, 1922, p. 299.

³⁷ "Ma vie courte me fait mille illusions". İtirafat, VIII, 25; cf. Bernardin de Saint-Pierre, "Essai sur J.-J. Rousseau", Oeuvres complètes, XII, 61.

³⁸ İtirafat, Hachette, VIII, 312-313.

³⁹ Corr. gén., VII, 232.

⁴⁰ Emile, Hachette, II, 1 ve n. 1; İtirafat, Hachette, VIII, 293.

⁴¹ Projet pour l'éducation de M. de Sainte Marie, Hachette, III, 37.

⁴² Emile, Hachette, II, 147.

⁴³ Aynı eserde, II, 155.

⁴⁴ Aynı eserde, II, 166.

⁴⁵ Moland, XXX, 573.

⁴⁶ George R. Havens, Voltaire's Marginalia on the Pages of Rousseau, pp. 72-73, 146, 147, 148, 151, 154, 155, 158, 170 172 181.

⁴⁷ Aynı eserde pp. 163, 169.

⁴⁸ İtirafat, VIII, 279; IX, 27.

⁴⁹ "Respecter en silence ce qu'on ne saurait ni rejeter, ni comprendre." Emile, Hachette, II, 281.

⁵⁰ Aynı eserde.

⁵¹ İtirafat, IX, 30. cf. Courtois, "Chronologie", p. 129.

⁵² Corr. gén., VII, 187. Cf. p. 192.

⁵³ J. M. Thompson, Robespierre, Oxford, 1953, II, 47.

⁵⁴ George R. Havens, Voltaire's Marginalia... on Rousseau, p. 68.

⁵⁵ Federalist, No. 51, Modern Kütüphane baskısı, p. 337. Yazara göre Hamilton yahutta Madison tarafından; Edward G. Bourne'a göre Madison tarafından, Essays in Historical Criticism, New York, Scribner's, 1901, pp. 122-125, 152.

⁵⁶ Daniel Mornet, Les origines intellectuels de la Révolution française, pp. 95-96.

BÖLÜM XVII

¹ "Quand je vivrois encore cent ans, je n'écrirois pas une ligne pour la presse." Corr. gén., VII, 177.

² Aynı eserde, pp. 71-72.

³ Louis Ducros, Jean-Jacques Rousseau de l'Île de Saint-Pierre à Ermenonville (1765-1778), Paris, E. de Boccard, 1918, p. 257.

⁴ İtirafat, VIII, 262, 262.

⁵ Théophile Dufour, Ann. J.-J. Rousseau, IV, 4 (1908).

⁶ Cf. Louis Ducros, III, 251, 261-269.

⁷ Aynı eserde, p. 258.

⁸ Théophile Dufour, Recherches bibliographiques, I, 238.

⁹ Aynı eserde, I, 239. Cf. Grimm [Maister], Corr. litt., XV, 542.

¹⁰ Théophile, Dufour, Recherches, I, 249.

¹¹ İtirafat, Hachette, IX, 71.

¹² Réveries, Hachette, IX, 363, 362. Cf. İtirafat, IX, 72-73.

¹³ Elizabeth A. Foster, Le dernier séjour de J.-J. Rousseau à Paris, Northampton, Mass., Smith College; Paris, Champion, 1921. p. 116 ve n. 6. Rousseau'nun ilk defa yanında Thérèse, yazılar ve bagaj olmadan çıktığı söylenmektedir. "Pour 5 jours". Fakat Mr. Marcel Françon'a göre (aşağıda, satır 6 da), Rousseau Ermenonville'e gitmek üzere Paris'i evvelce tahmin edildiğinden bir ay kadar önce terketmiştir.

¹⁴ Foster, pp. 9, 12. On sekizinci yüzyılda Paris'in sokaklarını gösteren ve

Miss Foster'in kitabında çizilmiş olan harita ters çevrilmiş olup kuzey aşağıya isabet etmektedir.

- 15 Umumiyyetle 20 Mayıs, 1778 olarak gösterilmiştir. (Louis Ducros, III, 243), bununla beraber, Mr. Marcel Françon delillerle bu tarihi 18 Nisan olarak göstermekte ve Thérèse'in hayli sonra geldiğini bildirmektedir. Ann. J. - J. Rousseau, XXXII, 191 - 196 (1950 - 1952). Cf. aynı müellifin bir notu daha, "Rousseau à Ermenonville", MLN, LXIX, 419. Haziran, 1984.
- 16 Ducros, III, 243, Cf. René-Louis de Girardin'in mektubu, Ann. J. - J. Rousseau, XXIV, 163, (1935).
- 17 "Sur le Piano-forte". Ducros, III, 243.
- 18 Bernardin de Saint-Pierre, Oeuvres, XII, 64.
- 19 Ducros, III, 243 - 244.
- 20 Mme de Staël, Lettres sur les ouvrages et le caractère de J. - J. Rousseau, n. p., 1789, pp. 105 - 106; Bernardin de Saint-Pierre, XII, 38; Hippolyte Buffenoir, Le prestige de J. - J. Rousseau, Paris, Emile-Paul, 1909, pp. 241-246.
- 21 Buffenoir, p. 246.
- 22 Aynı eserde, p. 326.
- 23 Ducros, III, 244.
- 24 Aynı eserde, p. 245.

BÖLÜM XVIII

- 1 Diderot hakkında Lester G. Crocker tarafından çok faydalı bir kitap yayınlandı. "The Embattled philosopher" ismindeki bu kitap (Michigan Eyaleti College Matbaası, 1954) geç bir tarihte çıktığından bizim kitabımızın yazılmasında işimize pek yaramamıştır. Amerika'nın Modern İisan Cemiyetinin dağıttığı Oxford mükâfatını 1958 te "Diderot, the Testing Years" kitabıyla kazanan Arthur M. Wilson çok faydalı malûmat vermektedir. Yakında yayınlanacak iki cilt balindeki ve

iyi dokümente edilmiş olan bu kitap Fransa'da olduğu gibi bu memlekette de Diderot hakkında artmakta olan ilgiyi göstermektedir.

- 2 Her ne kadar Diderot'un doğumu birçok biyografi yazarları tarafından Ekim ayının başında dört beş güne atfediliyorsa da vaftiz kâğıtlarına göre meşkûr ayın beşinde doğmuş olduğunu kabul etmek gerekir. (Cf. George R. Havens, "Diderot'un doğum ve ölümünün tarihleri," MLN, XV, 31 - 32, Ocak 1940).
- 3 Cf. Chanoine Marcel, Le Frère de Diderot, Paris, Champion, 1918, pp. 4-5.
- 4 André Babelon tarafından bastırılmış olan "Lettres à Sophie Volland", Paris, 1930.
- 5 AT, XI, 21; cf. aynı eserde, XX, 114, XIX, 263 - 264; LSV, III, 119.
- 6 AT, I, pp. XXI - XXII.
- 7 Diderot böyle bir otobiyografiyi önceden sezmişti ve bu maksatla günlük hâdiseler hakkında not tutmuştu. LSV, II, 308, 342.
- 8 Mme de Vandoul, AT, I, pp. XXIX - XXX.
- 9 Aynı eserde, I, p. XXX.
- 10 Aynı eserde, I, XXIX, Jean Pommier, Diderot avant Vincennes, Paris, Fransız baskıları, 1932, pp. 19 - 20.
- 11 Mme de Vandoul, AT, I, p. IX.
- 12 "Lettre sur les sourds et muets" de Père Porée'ye (1751) atıf yapılmaktadır. AT, I, 383 - 384 te Mme de Vandoul Harcourt Koleji lehinde şahadet etmektedir, AT, I, p. XXX. Cf. R. Sallesse'te aynı şekilde Harcourt Kolejinde okuduğunu müdafaa etmekte olup bu koleji Jansuist'lerin nüfuzu altında olduğunu kabul etmektedir. Jean Pommier (Diderot avant Vincennes, pp. 8 - 9). Louis-Le-Grand'da okuduğunu kabul etmektedir, fakat bilâhare Harcourt Kolejine de devam ettiğini tahmin etmektedir. André

Billy (Diderot, pp. 23 - 37). Louis-Le-Grand'da okuduğunda ısrar etmektedir. Daniel Mornet, 1941 de (Diderot, Paris, Boivin, p. 15), iki okul arasında tereddüt etmiştir, fakat babasının Diderot'yu "Louis-Le-Grand Koleji'ne yerleştirdiği kanaatindedir. (Ou, peut-être, au Collège d'Harcourt)". Bununla beraber, 1948 de "Le Neveu de Rameau" nun mimiyografi ile yazılmış taslağında Mornet bu iki müessesenin sırasını değiştirmiştir: "Il l'emmène au Collège d'Harcourt ou peut-être au Collège Louis-Le-Grand, on ne sait pas très bien, mais cela importe peu puisque les deux collèges étaient entre les mains des Jésuites" ve böylece M. Saleses'in Jansenist nüfuzu hakkındaki görüşünden ayrılmaktadır. Diderot'un evvelce yirmi sene olarak bilinen Père Porée'den gördüğü tedris yerine bu müddetin 30-40 sene gösterilmesine rağmen ben bunu okuyucuyu anonim "Lettre sur les sourds et muets" nin yazarı hakkında şaşırtmak için uydurulmuş olmasından ziyade şahsî bir hâtıra olarak kabul etmekteyim. Cr. Jean Thomas, L'humanisme de Diderot, 2 ncı baskı, Paris, Les Belles Lettres, 1938, pp. 73 ve n., 170.

13 AT, III, 478.

14 Billy, pp. 36 - 37.

15 Mme de Vandoul, AT, I, pp. XXXI - XXXII. André Babelon (Diderot, Corr. inédite, Paris, Gallimard, 1931, II, 9 - 10 ve n.) Diderot'un babasının Parisli M. Foucou'ya yazdığı bir mektubu oğlunun Clément de Ris'in yazıhanesini 1786 yılının başında terkettiğine bir delil olarak göstermektedir. Mr. Lester G. Krakeur ("La Jeunesse de Diderot: quelques précisions", PMLA, LVII, 133, March, 1942) diğer eleştiriciler gibi Mme de Vandoul ile birlikte görünmelerinin tahmini doğruluğu "iki sene" olarak kabul edilirse, bu takdirde Diderot'un Clément

de Ris yanında hukuk stajına 1733 - 34 yılının kış mevsiminde başladığı neticesine varmamış gerekir.

16 Mme de Vandoul, AT, I, p. XXXII.

17 Aynı eserde.

18 Aynı eserde.

19 Aynı eserde.

20 Aynı eserde, pp. XXX - XXXIII.

21 Aynı eserde, p. XXXIV, "Lorsque le hasard amenait à Paris quelques amis de son père, il leur empruntait quelque petite somme."

22 Aynı eserde, pp. XXXIV - XXXVI (1200 francs plus 800 or 900 more).

23 LSV, II, 324.

24 Mme de Vandoul, AT, I, p. XXXIII.

25 AT, V, 422 (Neveu de Rameau).

26 Aynı eserde.

27 Aynı eserde.

28 Aynı eserde, pp. 411 - 412.

29 Mme de Vandoul, AT, I, p. XXXIII.

30 Aynı eserde, pp. XXXIII - XXXIV.

Cf. the Salon de 1767, AT, XI, 274.

"Il s'appelle Randon de Boisset... Je l'ai connu jeune; et il n'a pas tenu à lui que je ne devinsse opulent". Bununla beraber Billy metindeki anekdotu Elie Randon de Massane'a bağlamakta ve Diderot'nun Randon de Boisset ile arkadaşlığını ona atfetmektedir (pp. 43 - 46). Randon de Boisset'nin zengin kütüphanesinin bir kataloğu ölümünden sonra, 1767 de, Paris'te intişar etmiştir. Bu neşriyat şu şekilde isimlendirilmişti, (p. III): "La collection des Livres de feu M. Randon de Boisset mérite à tous égards l'attention des amateurs".

Bununla beraber, Diderot'nun gençliğinde bu kitapların hangilerinin kütüphanede mevcut olduğunu bilmek mümkün değildir.

31 Mme de Vandoul, AT, I, pp. XXXIII - XXXIV.

32 AT, X, 349 - 350 (Salon de 1765).

33 "Il s'était lié avec l'abbé de Bernis... Ils allaient tous deux dîner à six sous par tête, chez le traiteur voisin, et je

- l'ai souvent entendu vanter la gaucheté de ses repas." (Mme de Van deul, At, I, p. XXXI).
- 34 Aynı eserde, p. XXXVII.
- 35 AT, V, 387, 390 (Neveu de Rameau).
- 36 AT, VII, 364.
- 37 AT, VII, 359.
- 38 AT, VIII, 398.
- 39 AT, XX, 80.
- 40 Jean Thomas, L'humanisme de Diderot, 2 nci baskı, Paris, Les Belles Lettres, 1938, p. 84.
- 41 Rousseau, İtirafat (Hachette), VIII, 202-203.
- 42 Aynı eserde, pp. 157, 203.
- 43 Diderot J. - J. Rousseau hakkında kendisini satrançta her zaman yendiğini yazmaktadır, AT, XI, 127.
- 44 Diderot, Corr. İddite, II, 19.
- 45 İtirafat (Hachette), VIII, 246. Cf. Daniel Mornet, Diderot, pp. 18-19.
- 46 LSV, I, 210, 212; II, 26, 33, 35.
- 47 Corr. İddite, II, 15-19.
- 48 Mme de Vandoul, AT, I, pp. XLI-XLII, p. 125. 49.
- 49 AT, IX, 77-78. Lettre sur les aveugles, Robert Niklaus tarafından eleştirici baskı, Cenevre, Droz, 1951, pp. IX-X.
- 50 André Billy, Diderot, pp. 73, 83.
- 51 Cf. Diderot, Pensées philosophiques, Robert Niklaus tarafından eleştirici baskı, Cenevre, Droz, 1950, p. VII.
- 52 Aynı eserde, pp. VIII, XIV.
- 53 Aynı eserde, p. XXV.
- 54 AT, I, pp. XLII-XLIII. Cf. Lettre sur les aveugles, Niklaus baskısı, p. X.
- 55 AT, XX, 121-122.
- 56 Mémoires, Paris, Jannet, 1857-1858, 5 cilt, III, 276 (Ağustos 1749).
- 57 Joseph Le Gras, (Diderot et l'Encyclopédie, Amiens, Malfère, 1928, p. 53. Cf. Paul Bonnefon, "Diderot prisonnier à Vincennes", RHL, VI, 204.
- 58 AT, XX, 122-124. Raporun tarihi şöyledir: "Du jeudi, trente-un Juillet mil sept cent quarantneuf de relevée". Aynı eserde, p. 122.
- 59 "Il faudra bien qu'il jase". Paul Bonnefon, p. 208.
- 60 "Il avait besoin de la société de ses amis pour ne pas se livrer à son humeur noire". Rousseau, İtirafat (Hachette), VIII, 248-249.
- 61 Paul Bonnefon, pp. 210-216.
- 62 J'ai des douleurs de cuisses et de jambes", aynı eserde, p. 213.
- 63 İtirafat (Hachette), VIII, 247.
- 64 Moland, XXXVII, 38, Voltaire to Raynal, Temmuz 30, 1749.
- 65 Joseph Le Gras, p. 56. Cf. pp. 56-57, 63; Bonnefon, p. 206.
- 66 Joseph Le Gras, p. 61.
- 67 L. J. Courtois, "Chronologie de J. - J. Rousseau", Ann. J. - J. Rousseau, XV (1923), p. 56.
- 68 André Billy, pp. 142-144.
- 69 Raynal, Nouvelles littéraires, Grimm'de, Corr. litt., I, 486; Mercure de France, 1er vol. de décembre 1750, p. 130.
- 70 Şubat, 1752, Joseph e Gras, pp. 86-87.
- 71 1755 te 5 inci cildin çıkmasıyla birlikte 3000 abone kaydedildi. Douglas H. Gordon ve Norman L. Torrey, "Diderot'nun Ansiklopedisinin Sansürü", New York, Columbia Üniversitesi Matbaası, 1947, p. 17; 1759 da 4000 den fazla. Aynı eserde, p. 21.
- 72 28 Haziran 1751: "Le Premier des dix volumes de l'encyclopédie paraît aujourd'hui". Raynal, Nouvelles littéraires, Grimm'de, Corr. litt., II, 73.

BÖLÜM XIX

- 1 John Morley, Diderot ve ansiklopedistler, Londra, Macmillan, 1886, 2 cilt, I, 121. (Cf. Bill, p. 88, fils d'un fermier Quaker.) Morley yanlış olarak Chambers'ın ilk baskısının tarihini 1727 olarak vermektedir.
- 2 Morley, aynı eserde.

- 3 **Cf. Encyclopaedia Britannica**, 11 inci baskı, 1910 - 1911, Ansiklopedi makalesi.
- 4 **Albert Chérel**, Fénelon 18 inci asırda Fransa'da, Paris, Hachette, 1917, pp. 31 - 151.
- 5 **Joseph Le Gras**, Diderot ve Ansiklopedi, Amiens, Malfère, 1928, p. 28.
- 6 Aynı eserde, p. 29.
- 7 **Jean Gigot'un çıkardığı noticeler**, Jean Pomnier tarafından bir yazıda müsait karşılanmaktadır, RHI., LI, 378 (1951). Bu münasebetle Diderot'nun da bir münakaşası vardır.
- 8 **G. - H. Luquet**, "L'Encyclopédie fut-elle une entreprise maçonnique?" RHI., LIV, 23 - 31 (1954).
- 9 **Gaston Martin**, La Franc-Maçonnerie française et la Préparation de la Révolution, 2 nci baskı, Paris, Les Presses universitaires [1926?], pp. 15 - 16, 278, her ne kadar Masonların İhtilâl üzerindeki rollerini mübalâğa ediyorsa da Cf. diğer taraftan Dantel Mornet, Les origines intellectuelles de la révolution française, Paris, Armand Colin, 1933, Bölüm VII, La Franc-Maçonnerie, pp. 357 - 387.
- 10 **Billy**, pp. 87 - 88, Cf. Douglas H. Gordon ve Norman L. Torrey, Diderot'nun Ansiklopedisinin sansürü, New York, Columbia Üniversitesi Matbaası, 1947, p. 32.
- 11 **Joseph Le Gras**, p. 32.
- 12 **Gordon ve Torrey**, pp. 9 - 10.
- 13 Ünvan sahifesinin bir sureti verilmektedir, aynı eserde, 10 uncu sahifenin karşısı.
- 14 **Le Gras**, p. 32.
- 15 Aynı eserde, p. 33.
- 16 Aynı eserde, pp. 33 - 34.
- 17 Aynı eserde, p. 34.
- 18 **Gordon ve Torrey**, p. 10.
- 19 **Le Gras**, p. 36.
- 20 **Gordon ve Torrey**, p. 10.
- 21 Aynı eserde, pp. 10 - 11.
- 22 **Le Gras**, pp. 34 - 36; **Gordon ve Torrey**, p. 11.
- 23 **Gordon ve Torrey**, p. 11.
- 24 **Le Gras**, pp. 38 - 39.
- 25 **Gordon ve Torrey**, p. 11.
- 26 **AT**, XIV, 415.
- 27 **Le Gras**, p. 53.
- 28 **İtirafat (Hachette)**, VIII, 247. Cf. **Alfred Richard Oliver**, Ansiklopedistler Müzik eleştiricileri olarak, New York, Columbia Üniversitesi, 1947, Rousseau'nun yazılarının vüsatı hakkında.
- 29 **LSV**, I, 322 (Kasım 10, 1760) : II, 11 (Kasım 25, 1760).
- 30 **D'Alembert**, Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie, yeni baskı, Amsterdam, Zacharie Chatelain et fils, 1763, 4 cilt, I, 171, 172.
- 31 **Le Gras**, pp. 81 - 82.
- 32 **Cf. Margaret Moffat**, Rousseau et la querelle du théâtre au XVIIIe siècle, Paris, Boccard, 1930, p. 102. Cf. Rousseau, Corr. gén. IV, 91 (Ekim, 22, 1758).
- 33 **Rousseau**, Oeuvres complètes (Hachette), I, 191.
- 34 **Le Gras**, p. 129.
- 35 **Moland**, XXXIV, 384.
- 36 Aynı eserde, 417.
- 37 **"Une chimère". Diderot**, AT, XIX, 451.
- 38 Aynı eserde, yine Gordon ve Torrey, p. 21.
- 39 **Le Gras**, p. 133.
- 40 **Diderot**, AT, XIX, 451.
- 41 **Gordon ve Torrey**, p. 22.
- 42 **Gordon ve Torrey**, bilhassa pp. 27, 64, ki bu satırlar Mme Vandeul'un ihtimal harici görünen hikâyesini beklenmedik şekilde tasvip eder nitelikte ve heyecanlandırıcıdır.
- 43 **Gordon ve Torrey**, pp. 23 - 24.
- 44 Aynı eserde, p. 24; **Le Gras**, pp. 160 - 161.
- 45 **Gordon ve Torrey**, p. 24.
- 46 Aynı eserde, p. 25.
- 47 **LSV**, II, 273 (Ağustos, 18, 1765).
- 48 **Voltaire**, Oeuvres complètes (Moland baskısı), XXIX, 325 - 327. Cf. G. Bengesco, Voltaire: Bibliografi, II, 305 - 306.

- 49 "Vur ve elini sakla". Voltaire, Moland baskısı, XLI, 298.
- 50 Voltaire, Moland, XX, 313 (Konu, Sual, İskence).
- 51 Cf. Joseph Edmund Barker Ansiklopedide Diderot'un Hristiyan dinine olan muamelesi, New York, King's Crown Matbaası, 1941.
- 52 "Ansiklopedi ve Vandeuil'in sermayesi", RHL, LI, 320-326 (Temmuz-Eylül 1951).
- 53 John Morley, Diderot, I, 176.
- 54 Daniel Mornet, Les origines intellectuelles de la Révolution française, Paris, Armand Colin, 1933, p. 379.
- 55 Diderot, L'Homme et l'Oeuvre, Paris, Boivin, 1941, pp. 195-196.
- 56 Zikrettiğimiz sebepler için Ansiklopedinin eski baskısının bir kopyası şayanı arzudur, fakat ben daha kolaylıkla sarfınazar edebileceğim bir hususa karşılık tatmin olacağıma göre şimdilik elimizdeki yeni baskı ile yetinmekle memnunum". Madison, James Madison'un Yazıları, New York, 1900-1910 (Gaillard Hunt tarafından bastırılmış), 9 cilt, II, 236-237. Cf. George R. Havens'in makalesi, "James Madison et la pensée française", Revue de litt. comparée, III, 610 ve n. 4 (1923).
- 57 Le Gras, pp. 165-166; AT, XIII, 127.
- 58 Encyclopaedia Britannica, 11 inci baskı, 1910-1911, Article Encyclopaedia, IX, 377.
- 59 Daniel Mornet, Diderot, p. 196.

BÖLÜM XX

- 1 H. C. Lancaster şöyle demektedir: "On yedinci yüzyıl ilerledikçe temsiller daha geç saatlerde verilmeğe başlandı, bazen beşte." (On yedinci yüzyılda Fransız Dram Edebiyatının bir tarihi, kısım V, hülâsa, Baltimore, Johns Hopkins Matbaası, 1942, p. 22). On sekizinci yüzyıldan bahsederken Max Aghion şöyle yazmaktadır "A cinq

heures et demie très exactement, les violons attaquent une ritournelle... et il faut que le rideau se lève pour qu'un silence relatif se fasse dans la salle". (Le théâtre à Paris au XVIIIe siècle, Paris, Librairie de France [1926], p. 120).

- 2 Voltaire, Moland, V, 292.
- 3 "Sur la chaussée, rasant les bornes, s'avancait une double file de véhicules. L'humble vinaigrette, le cabriolet et le fiacre, voisinaient démocratiquement avec le carrosse à glaces." (Max Aghion, p. 119).
- 4 Sébastien Mercier araba sürücülerin ehliyet almağa mecbur edilmelerini teklif etti. (La Vie parisienne au XVIIIe siècle Conférences du Musée Carnavalet, Paris, Payot, 1928 : La douceur de vivre, G. Le Nôtre tarafından, p. 266), bu da gösteriyor ki herkes hâlâ kendi başına buyruktu.
- 5 "Mon cocher prend dispute et voulant passer devant un autre carrosse, il accroche une de ses roues." Raymond Lécuyer tarafından L'Amour et la mode. Aynı eserde, p. 140. Arabacı patronunun yoldan geçiş hakkını hangi sınıftan olursa olsun hiç kimseye bırakmağa razı olmayacağını düşündü. Aynı eserde, p. 141.
- 6 Max Aghion'a göre (p. 119), 1782 senesine kadar Paris'te kaldırımlar yoktu ve ancak mekûr senede Comédie Française'in yeni binasına kadar uzanan tek bir kaldırım inşa edildi.
- 7 "On ne sait pas au juste à quelle époque l'industrie enfanta l'art du décrotoeur, si nécessaire de nos jours dans cette sale et grande ville. On a beau marcher sur la pointe du pied, l'adresse et la vigilance ne garantissent point des éclaboussures." Sébastien Mercier, Tableau de Paris, Amsterdam, 1783, Bölüm, 455, VI, 1.
- 8 "On paie invariablement deux liards pour se faire ôter la crotte des bas et des souliers." Aynı eserde, p. 4.

- 9 "A Paris, vous savez qu'on entre dans une vilaine salle par un vilain égout." Voltaire'den D'Argental'a, Eylül 24, 1742, Moland, XXXVI, 165.
- 10 H. C. Lancaster'e göre 1308. The Comédie-Française, 1701 - 1774, Philadelphia, Amerikan Felsefe Cemiyeti, 1951, p. 781. Lakain 1768 deki muhtemel serbest girişleri 416 olarak kaydetmektedir. Mémoires de Lakain, vesaire, Bibliothèque des Mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18me siècle, F. Barrière tarafından bastırılmış, Paris, Didot, 1857, VI, p. 142; cf. H. C. Lancaster, Voltaire ve Louis XV zamanında Fransız Trajedisi, Baltimore, Johns Hopkins Matbaası, 1950, 2 cilt, I, 10.
- 11 "Il y a trois rangs de loges." Jules Bonnassies, Comédie Française: Notice historique sur les anciens bâtiments, Paris, Aug. Aubry, 1868, p. 10.
- 12 "La salle a la forme d'une demiellipse." Aynı eserde.
- 13 "Au fond de la salle, derrière le parterre: une plate-forme garnie de sièges, nommé amphithéâtre." Aynı eserde.
- 14 "En-dedans, le fusilier vous range comme des oignons, vous fait asseoir, interpelle l'auditeur ventru, le chicane, veut que telle banquette contienne autant de derrières, sans en avoir pris les proportions." Sébastien Mercier, Tableau de Paris, VI, 207. Cf. Charles Collé, Journal et Mémoires, Paris, Didot, 1868, I, 310, Nisan 26, 1751.
- 15 "Le public était debout au parterre et ne s'assit pour la première fois qu'à la salle construite en 1782." Aynı eserde, p. 11. "Bu dinleyicilerin genellikle en büyük çoğunluğu teşkil eden, idaresi güç ve temsilin âkibetinin tayininde en etkili olan kısmın muvaffakatına mazhar oldu." H. C. Lancaster, on yedinci yüzyılda Fransız Dram Edebiyatı, kısım V, p. 16.
- "Şubat 19, 1690 günü 773 ten fazla insan parterde ayakta durmuştu." H. C. Lancaster, Fransız Komedi, p. 594, n. 2.
- 16 "De tout temps, il ya eu sur le théâtre de la Comédie, de chaque côté, quatre rangées de bannes un peu en amphithéâtre jusqu'à la hauteur des loges, renfermés dans une balustrade et grille de fer pour placer les spectateurs. Dans les grandes représentation, on ajoutoit encore, le long de la balustrade, une rangée de banquettes." Barbier, Journal, Paris, Charpentier, 1857, VII, 161 - 162.
- 17 "... et, outre cela, il y avoit encore plus de cinquante personnes debout et sans place au fond du théâtre, qui formoient un cercle. Le théâtre n'étoit rempli et occupé que par des hommes, pour l'ordinaire; en sorte que le théâtre étoit très rétréci pour l'action des acteurs. Pour entrer un acteur sur la scène, il falloit faire place au fond du théâtre, pour son passage." Aynı eserde, p. 162.
- 18 "La scène, est loin d'avoir son étendue intrinsèque, étant occupée à droite et à gauche par des spectateurs qui en réduisent le centre visuel à 15 pieds à son ouverture et à 11 à son extrémité opposée." Jules Bonnassies, p. 10.
- 19 Voltaire, Moland, II, 315; IV, 499; V, 153, n. 1.
- 20 Aynı eserde, IV, 482.
- 21 "Cette action théâtrale a fait beaucoup d'effet à Versailles, parce que la scène, quoique trop étroite, était libre." Voltaire Oreste trajedisinden bahsederek (1750), Moland, V, 153, n.
- 22 Yvon Belaval, L'esthétique sans paradoxe de Diderot, Paris, Nouvelle Revue Française, 3 üncü baskı, 1950, pp. 30 - 31, 48, 49; cf. AT, VII, 114 ve Jean Pommier, Diderot avant Vincennes, Paris, Boivin, 1939, pp. 66 - 67. "Il y eut un temps où jamais le

- spectacle, et surtout l'opéra" diye Diderot yazmaktadır. AT, VI, 304.
- 23 Diderot Sophie Volland'a şöyle yazmaktadır: "Je serai dans le parterre, vers le fond et dans le milieu." LSV, I, 43, 4[2] Juin 1759.
- 24 1758 de Diderot şöyle yazmaktadır "Je n'ai pas été dix fois au spectacle depuis qu'ize ans." AT, VII, 400. Bu tarihi evlenme yılı olan 1743'e götürecektir ki, L'Orphelin de la Chine zamanı olan 1755'e nazaran on iki sene önce olmuş olacaktır.
- 25 AT, VII, 376-377.
- 26 Cf. not 1, bu bölüm.
- 27 Jules Bonnassies, Fransız Komedişi, pp. 13, 29 - 30.
- 28 "Une article courageuse vient de se défaire du panier." AT, VII, 376.
- 29 "Clairon a affecté même d'avoir des gestes pour ainsi dire étrangers, mettant souvent une main ou toutes les deux sur les hanches; tenant sur le front pendant des moments son poing fermé, etc." Charles Collé, Journal et Mémoires, II, 34.
- 30 Mémoires de Mlle Clairon, Bibliothèque des Mémoires, relatifs à l'histoire de France, VI, 50 - 52 ve 51 n.
- 31 Voltaire "est pour la déclamation chantée." Henri Lion, Les tragédies et les théories dramatiques de Voltaire, Paris, Hachet, 1895, p. 237.
- 32 Collé, II, 33.
- 33 AT, VIII, 373 ve n.
- 34 "Que veux-tu? lui répondit Lekain, mademoiselle Clairon joue Gengis, il peut bien que je joue Idamé." Mémoires de Molé, Bibliothèque des Mémoires relatifs à l'histoire de France, VII, 252.
- 35 Moland, V, 292; XXXVIII, 453 - 454.
- 36 "Généralement le spectacle se terminait seulement vers 9 heures." Max Aghion, p. 121.
- 37 Mercier, Tableau de Paris, VI, 218, 219, 220.
- 38 Mémoires, Boiteau baskısı, Paris, Charmentier, 1863, II, 187.
- 39 Corr. litt. III, 354 - 357.
- 40 Aynı eserde, IV, 47, Kasım 15, 1758 tarihli makale.
- 41 Mary Lane Charles, 1784 - 1785 arasında Fransa'da Diderot'un şöretinin büyümesi, Bryn Mawr, Penn., 1942, p. 128. Aynı zamanda Cf. H. C. Lancaster, "The Cast and Reception of Diderot's père et famille", MLN, L.XIX, 416 - 418, Haziran, 1954.
- 42 Mary Lane Charles, p. 128; Ağustosta Lane Charles, pp. 129 - 130.
- 43 AT, VII, 178.
- 44 Mary Lane Charles, p. 128; Ağustosta 7 defa, Eylülde 3, ve Aralıkta 2 defa, 1769 (H. C. Lancaster, The Comédie Française, pp. 825, 826).
- 45 LSV, III, 196, 199 - 201.
- 46 Aynı eserde, pp. 202 - 203. Cf. pp. 208, 211 - 212.
- 47 Aynı eserde, p. 202.
- 48 Barbier, Journal, VII, 161 - 163; Grimm, Corr. litt., IV, 111; Collé Journal ve Mémoires, II, 170.
- 49 Moland, V, 406 ve n. 3; XXXII, 164; XXVIII, 303; XLIII, 283.
- 50 Joseph Reinach, Diderot, Paris, Hachette, 1894, p. 146.
- 51 AT, VIII, 140 - 141.
- 52 Journal des Débats, Mart 25, 1928.
- 53 Western College, Oxford, Ohio'dan Miss Mary Lane Charles tarafından sağlanan bilgi. Miss Charles "Est-il bon?" nun oynanmasına şahit oldu. Est-il méchant? M. Demay idaresi altında Fransız Milli Demir Yolları işçileri tarafından kurulan ve "Equipe", ismi verilen amatör topluluk tarafından oynanmıştı. Bu trup işgal altında kurulmuştu ve temsilcilerini Gare d'Austerlitz'de tesis edilen küçük bir tiyatrodan vermekte idi. Miss Charles şöyle yazmaktadır: "Görünüşte hareketsiz gibi olan bu piyese onlar öyle bir canlılık verdiler ki onu Salon ko-

medilerinin en cazibi haline getirdiler."

54 "Constant Coquelin: "Fransa en iyi zamanında", "The American Society Legion of Honor Magazine, Winter, 1946-1947, p. 591. (Naşir W. Francklyn tarafından makale, Paris).

55 George R. Havens, "Diderot ve Aktörlerin Sanatı" isimli makaleden birkaç cümle ismi yukarıda geçen mecmuada tekrar edilmektedir, 1946 - 1947, pp. 601 - 608.

56 Louis Gillet, La Peinture au Musée du Louvre, Ecole Française, XVIIIe siècle, Paris, L'Illustration, n. d., Introduction, p. VIII.

57 "Desormais, de deux en deux ans, le Salon du Louvre, qui s'ouvrait le jour de la Saint-Louis." Aynı eserde. "Le spectacle des tableaux au Louvre a duré tout le mois de September, comme à l'ordinaire." Clément, Les Cinq Années littéraires, I, 137.

58 Jean Seznec tarafından ve bir çok resimlerle birlikte Diderot'un Salonları hakkındaki eserinin dört mühim cildinin birincisi halen basılmaktadır. Bu eser, hiç şüphesiz konu üzerinde kesin bir münakaşa teşkil edecektir.

59 LSV, III, 86; Maurice Tourneux, Diderot ve Catherine II, Paris Calmann Lévy, 1899, pp. 449 - 50; AT, IV, 3; Jules Bertaut, Diderot (Vie anecdotique), Paris, Louis-Michaud, n. d., p. 132; Herbert Dieckmann, Inventaire du fonds Vandeul, Cenevre, Droz, 1951, p. XXVII.

60 Edmond ve Jules de Goncourt, L'Art du XVIIIe siècle, Paris, Charpentier, 1906, 1re serie, pp. 102, 141.

61 Aynı eserde, pp. 155 - 158.

62 Aynı eserde, 2e série, pp. 35 - 49.

63 AT, X, 483 - 484.

64 AT, XI, 151.

65 Aynı eserde.

66 AT, XI, 79 - 84; LSV, III, 92.

67 AT, XI, 228 - 230.

54 AT, X, 234.

69 "J'ébauche, mon ami, au courant de la plume." AT, X, 185) Salon de 1763). Cf. aynı eserde, p. 226; XI, 333.

70 Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française, 2e série, II, 261 - 283, 6^{nc} baskı, Paris, Hachette, 1904.

71 Eugène Delacroix, Corr, gén., Paris, Plon, 1925 - 1938, 5 cilt, I, 108, 290 - 191; II, 32 - 33, 34, 162.

72 Cf. André Ferrou, L'esthétique de Baudelaire, Paris, Hachette, 1933, hususiyile "Baudelaire critique d'art", pp. 377 - 491; Margaret Gilman, Baudelaire the Critic, New York, Columbia Üniversitesi Matbaası, 1943, ki Delacroix, Diderot, De Maistre ve bilhassa Poe'nun Baudelaire üzerindeki muhtelif etkilerinin derin ve doğru bir tahlilini vermektedir; Jean Pommier, "Les Salons de Diderot et leur influence au XIXe siècle: Baudelaire et le Salon de 1846", Revue des Cours et Conférences, 372 : 289 - 306; 437 - 452 (1936).

BÖLÜM XXI

1 Yale Üniversitesi Profesörü Georges Hay tarafından sağlanan malûmat. Beni Louis Thomas'ın Le Patrimoine de la France'a başvurmanı da tavsiye etmektedir: Le Grand Paris, Aux Armes de la France, 1941. "L'Abbaye de longchamp," pp. 41 - 49.

1^a Diderot, AT, V, 33, n. (At'de yanlış numaralanan sahife). Aşağıdaki eserlere de bak, La Vie parisienne au XVIIIe siècle, Conférences du Musée Carnavalet, Paris, Payot, 1928, pp. 71 - 72.

2 Diderot'dan Sophie Volland'a mektup, 10 Eylül, (1760 LSV, I, 171). Cf. Diderot, Corr. inédite, Paris, 1931, I, 192, 193, 250.

3 Herbert Dieckmann, "The Préface - Annexe of a Religieuse," Diderot'nun

- Etüdleri, II, Otis E. Fellows ve Norman L. Torrey tarafından bastırılmış, Syracuse Üniversitesi Matbaası, 1952, pp. 21 - 147.
- ⁴ Aynı eserde, pp. 27, 56, 63, 75.
- ⁵ Georges May, "Le Modèle inconnu de 'La Religieuse' de Diderot: Marguerite Delamarre." RHL, LI, 273 - 287, 1951.
- Aynı müellif tarafından yazılan şu önemli kitaba da bak: Diderot et "La Religieuse", Paris, Üniversiteler Matbaası, New Haven, Yale Üniversitesi Matbaası, 1954.
- ⁶ Herbert Dieckmann, ismi geçen makale, pp. 27, 75.
- ⁷ AT, V, 204.
- ⁸ Dieckmann, ismi geçen makale.
- ⁹ Aynı eserde, p. 31.
- ¹⁰ LSV, I, 49, n. Cf. AT, I, p. LVIII, burada André Babelon'nun muhtemel şekli olan Dindarlarla uzlaşmaya referans yoktur.
- ¹¹ Judges, XVII, 6; XXI, 25.
- ¹² Hangi yetkiye dayanıldığı söylenememekle beraber Immanuel Kant'a atfedilmiştir.
- ¹³ Diderot doğduğu ilçe olan Langres'i 1754 sonbaharında ziyaret etti. (J. - J. Rousseau'nun mektubu, Ekim 15, 1754. Bunun Corr. générale'nde, II, 103, Paris, 1924; Diderot, Corr. iédite, II, 55, n.). Diderot'nun babası 3 Haziran, 1759 da öldü (cf. MLN'de benim makaleme, LIX, 33 ve n. 3, Ocak, 1944). Binaenaleyh Diderot'nun kısa hikâyesinin ihtiva ettiği esas olaylar 1754 ziyareti ile tedai edilmelidir.
- ¹⁴ Diderot ve Sterne karşılaşmış olabilirler. (Cf. J. Robert Lay, Diderot'nun kararlı kadersi, N. Y., Kings Crown Matbaası, 1950, pp. 39 - 40, 205, n. 27). Sterne'nin Diderot üzerindeki etkisinin vüsat ve sınırları için bak: aynı eserde, pp. 32 - 53. Aynı zamanda bak: Alice Green Fredman'ın Diderot ve Sterne, New York, Columbia Üniversitesi Matbaası, 1955.
- ¹⁵ LSV, III, 283. M. Pommier bu tarihsiz ibarenin Sophie Volland'dan ziyade Mme de Meau'ya yazılmış olduğuna inanmaktadır. Cf. Le Neveu de Rameau (Fabre baskısı, 1950), p. LXXV, n. 2 ve p. 328.
- ¹⁶ James Boswell, Samuel Johnson'un Hayatı, Everyman baskısı, Londra, Dent; N. Y., Dutton, 1906 ve sonraki baskılar, II, 210 (1778).
- ¹⁷ Jean Fabre tarafından Le Neveu de Rameau'nun eleştirici baskısı, Cenevre, Droz, 1950, Ünsüz, p. XXXIV.
- ¹⁸ Milton F. Seiden, "Jean - François Rameau and Diderot's Neveu", Diderot'un Etüdleri, Syracuse Üniversitesi Matbaası, 1949, pp. 148 - 191.
- ¹⁹ Daniel Mornet, Le Neveu de Rameau, mimiyoğrafi baskısı, Paris, Les Cours de Lettres, 1947 - 1948, 3 fasikül, 256 sahife. Bu müellifin RDM'de çıkan makalesini tamamlar, Ağustos 15, 1927, pp. 881 - 908. Aşağıdaki eserlere de bak: Otis E. Fellows'un "The Theme of Genius in Diderot's Neveu de Rameau", Diderot'un Etüdleri, I, pp. 168 - 199. Le Neveu de Rameau'nun başka mükemmel bir kütüphane etüdü de Jean Pommier tarafından Revue d'histoire de la philosophie et d'histoire générale de la civilisation'da yazılmış olan "Études sur Diderot" dur, X, 153 - 169 (1942).
- ²⁰ Daniel Mornet, Diderot l'homme et l'oeuvre, Paris, Boivin, 1941, p. 14.
- ²¹ Edmond de Goncourt journal'inde (24 Şubat, 1886) Diderot hakkındaki derin hayranlığını yorumlarken şöyle yazmaktadır: "La grande valeur, la grande originalité de Diderot - et personne ne l'a remarquée - c'est d'avoir introduit dans la grave et ordonnée prose du livre, la vivacité, le brio, le sautilllement, le désordre un peu fou, le tintamarre, la vie fiévreuse de la conversation; de la conversation des artistes-avec lesquels il est le premier

écrivain français qui ait vécu en relations tout à fait intimes." (Journal, Paris, Flammarion, Fasquelle, 9 cilt, [n. d.], VII, 81.)

22 Cf. George R. Havens, Rousseau'nun Discours sur les sciences et les arts, N. Y., Amerika'nın Modern Dil Cemiyeti, 1946, p. 251, n. 309.

23 Mme de Vandeuil, AT, I, p. XXXVI.

24 Vincennes hapishanesinde iken Diderot, Buffon hakkında notlar tutmuştur. Cf. 30 Eylül, 1749 tarihli mektubu, AT, XIX, 422 - 423.

25 Cf. LSV, III, pp. 202 - 211.

26 Cf. Paul Vernière tarafından Le Rêve de d'Alembert'in eleştirici baskısı, Paris, Marcel Didier, 1951, Önsöz, pp. IX - X.

27 AT, IX, 427.

28 Cf. Emile Guyénot, Les sciences de la vie au XVIIe et XVIIIe siècles, Paris, Albin Michel, 1941, p. 297.

29 Bu eserin Gilbert Chinard tarafından yazılmış olan eleştirici baskısına bak, Paris, Droz; Baltimore, Johns Hopkins Matbaası, 1935 ve aynı eserin Herbert Dieckmann tarafından çıkarmakta olan baskısı.

30 Diderot, Corr. Inédite, II, 242.

31 Aynı eserde.

32 André Billy, Diderot, Fransa'nın Paris baskıları, 1932, p. 551.

33 Diderot 20 Ağustos'ta Haye'den ayrılıklarına işaret etmektedir. (Herbert Dieckmann, Inventaire du fonds Vandeuil, Cenevre, Droz, 1951, p. 267, bundan sonra gidiş geliş ait seyahatnamesinin ayrıntıları verilmektedir, pp. 267 - 273). 20 Ağustos olarak gösterilen ayrılış tarihi Diderot'un dört günde yola çıkacağına dair önceden bildirdiği programına istinat etmektedir (LSV, III, 246) ve Maurice Tournoux (Diderot et Catherine II, Paris, 1899, p. 71) ile André Billy (Diderot, p. 552) nin, yazdıkları eserlerde aynı mehaza dayanmaktadırlar ve bu yazı-

ların ikisi de Diderot'un Saint Petersburg'a gitmek üzere Hague'den ayrılış tarihini 17 Ağustos olarak göstermektedirler.

34 Corr. inédite, II, 240 ve n.

35 Herbert Dieckmann, seyahatname, p. 268.

36 Corr. inédite, II, 242.

37 AT, XX, 138. Aksini ispatlayamamakla beraber, Maurice Tournoux ihtimal dahilinde görmemektedir. Diğer taraftan Diderot'nun meşhur "sang-gêne" ine oldukça uyduğu görülmektedir. (Cf. Maurice Tournoux, Diderot ve Catherine II, p. 76 ve n.) Aynı zamanda cf. AT, I, p. XXI: "Il frappe sur ma cuisse comme si elle était à lui", (Garat).

38 Maurice Tournoux, op., p. 81.

39 "Parti de Petersbourg le 5 mars à 4 h. du soir" diye Diderot bildirmektedir. "La Haye... arrivé le 5 avril, le matin." (Herbert Dieckmann, Inventaire, pp. 274, 278).

40 Mme de Vandeuil şöyle yazmaktadır: "C'était une rude tâche que de conduire un être qui ne voulait s'arrêter ni pour dormir, ni pour manger", (AT, I, p. LIV).

41 AT, XX, 58.

42 Aynı eserde, XX, 58, 63, Cf. IX, 28.

43 Aynı eserde, I, p. LIV.

44 Aynı eserde.

45 Corr. inédite, II, 241.

46 AT, I, p. LIV.

47 Aynı eserde.

48 "Vous me trouverez bien vieilli." (LSV, III, 255).

49 "J'ai peut-être encore une dizaine d'années au fond de mon sac" (LSV, III, 260).

50 Essai sur les règnes de Claude et de Néron (1778, 1782). Cf. AT, III, 6 - 8; I, p. LIV.

51 Billy, p. 584 ff. AT, I, p. LVII.

52 AT, I, p. LVII ve n.

53 Aynı eserde, p. LV.

- 54 Aynı eserde.
 55 Billy, p. 596.
 56 Aynı eserde, p. 601.
 57 Aynı eserde.
 58 AT, I, p. LVII.
 59 Tarih çok defa 30 uncu olarak verilmiştir. 31 olarak tashihi için George R. Havens'in MLN'deki makalesine bak, LV, 32 - 35, Ocak, 1940.
 60 AT, I, pp. LVII - LVIII.
 61 Aynı eserde, p. LVI.
 62 AT, XX, 75.
 63 Herbert Dieckmann, "The Préface - Annexe of la Religieuse", Diderot'nun Etüdları II, p. 35; aynı müellifin seyahatnamesi de bu maledir. Ünsöz, p. XIV ve çok defa el yazılarının tasvirinde de.
 64 Lettres à Falconet, AT, XVIII, 77 - 336.

BÖLÜM XXII

- 1 Georges Lemaitre, Beaumarchais, New York, Knopf, 1949, p. 8.
 2 Aynı eserde, p. 8.
 3 Louis de Loménie, Beaumarchais ve zaman, 4 üncü baskı, Paris, 1880, I, 72 - 73.
 4 Aynı eserde, I, 76.
 5 Aynı eserde, I, 80.
 6 Lemaitre, p. 25.
 7 Loménie, I, 82 - 83.
 8 Aynı eserde, I, 81 - 82.
 9 Lemaitre, p. 32.
 10 Aynı eserde, pp. 34 - 35.
 11 Gudin de La Brenellerie, Histoire de Beaumarchais, Maurice Tournoux tarafından bastırılmış, Paris, 1988, p. 20.
 12 Mémoires de Beaumarchais, yeni baskı, Paris, Garnier, 1859, p. 359.
 13 Aynı eserde, p. 381; Lemaitre, p. 65.
 14 Mémoires, pp. 384 - 389.
 15 Loménie, I, 144, Cf. pp. 141 - 143, 144 - 155.
 16 Gudin de La Brenellerie, pp. 54 - 57.

- 17 Moland, XLII, 278 (Kasım 1, 1762); cf. p. 281.
 18 Beaumarchais, Mémoires, pp. 75 - 76.
 19 Loménie, I, 359.
 20 Moland, XLVIII, 567 (Şubat 25, 1774).
 21 Gudin de La Brenellerie, pp. 105 - 106; Lemaitre, p. 128.
 22 Loménie, I, 369.
 23 E. Lintilhac, Beaumarchais ve eserleri, Paris, 1887, p. 251.
 24 Loménie, II, 93.
 25 Aynı eserde, II, 99 - 106.
 26 Aynı eserde, II, 110 - 111.
 27 Lemaitre, p. 191; Pierre Richard, La Vie privée de Beaumarchais, Paris, Hachette, 1951, pp. 154 - 155.
 28 Lemaitre, p. 184.
 29 Carl Van Doren, Benjamin Franklin, New York, Viking, 1938, p. 565.
 30 Lemaitre, 209 - 210.
 31 Loménie, II, 140.
 32 Lemaitre, pp. 237 - 238.
 33 Aynı eserde, p. 238.
 34 Aynı eserde, pp. 220 - 221.
 35 Aynı eserde, p. 204.
 36 Aynı eserde, p. 294.
 37 Aynı eserde, pp. 250 - 251.
 38 Loménie, II, 181; Lemaitre, pp. 246 - 247.
 39 Loménie, II, 189, Cf. Lemaitre, p. 333.
 40 Lemaitre, p. 264.
 41 Aynı eserde, p. 293.
 42 Aynı eserde, p. 332.
 43 Lemaitre, p. 334, n.
 44 Aynı eserde, pp. 215 - 216.
 45 Lintilhac, p. 88.
 46 Lemaitre, p. 268.
 47 Lemaitre, pp. 312 - 313. Cf. Gudin de La Brenellerie, pp. 421 - 424.
 48 Lemaitre, pp. 314 - 315, 338 - 339.
 49 Aynı eserde, pp. 316 - 17.
 50 Piyesin başlangıcında Beaumarchais'nin karakterler arasında Figaro'yu tasvir edişine dikkat edin.
 51 Lemaitre, p. 275.
 52 Aynı eserde, p. 274.

- 53 Grimm [Meister], Corr. litt., XIII, 323. Cf. 321 - 322.
- 54 "Eski müzik konservatuarında yerleştirilmiş" No. 2 de, Konservatuar Caddesinde, Cf. Lintilhac, p. 84 ve n. 4; Paris (Guide Bleu), Hachette, 1952, p. 191.
- 55 Lemaitre, p. 279. Cf. Grimm, XIII, 323.
- 56 Pierre Richard, Notice isimli eserinde: Le Mariage de Figaro, Paris, classiques Larousse, I, p. 6. Cf. Grimm, Corr. litt., XIII, 366, 517 - 518, Cf. Lavissee, Le Règne de Louis XVI, IX, 276 - 277.
- 57 Maister'e göre (Grimm, XIII, 517) "la plupart des spectateurs".
- 58 Aynı eserde, XIII, 518.
- 59 Loménie, II, 319, Cf. Grimm, XIII, 518.
- 60 Grimm, XIII, 51 - 52.
- 61 Othon Guerlac, Les Citations françaises, p. 274 (Guizot tarafından iktibas edilmiş).
- 62 Encyclopoedia Britannica, 11 inci baskı, Beaumarchais Makalesi, III, 590.

BÖLÜM XXIII

- 1 Gizli Muhaberat, Londra, John Adamson nezdinde, 18 cilt, 1787 - 1790, I, 3.
- 2 Grimm Corr. litt., X, 424 - 425.
- 3 Ernest Lavisse, Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution, IX (Le règne de Louis XVI, (1774 - 1789), Paris, Hachette, 1911), 2.
- 4 Aynı eserde, p. 3.
- 5 Aynı eserde, p. 4.
- 6 Aynı eserde, p. 31.
- 7 Moland, XLIX, 77.
- 8 Aynı eserde, I, 376.
- 9 John Morley, Burton Stevenson tarafından iktibas edilmiştir. Home Book of Quotations, p. 1541 (5). "In politics the choice is constantly between two evils, and action is one long second best."

- 10 Lavisse, IX, 25.
- 11 Aynı eserde.
- 12 Douglas Dakin, Turgot ve Fransa'da eski Rejim, Londra, Methuen, 1939, pp. 133 - 134 (az çok farklı bir tercümede).
- 13 Lavisse ve Rambaud, Histoire générale du IVe siècle à nous jours, Paris, Armand Colin, VII (1896), 613.
- 14 Lavisse ve Rambaud, VII, 622.
- 15 Lavisse, IX, 50.
- 16 Métra, III, 200; Lavisse, IŞ, 72.
- 17 Grimm, Corr. litt., XII, 510 - 513.
- 18 Aynı eserde, p. 512.
- 19 Encyclopoedia Britannica, 11 inci baskı, 1910 - 1911, XVII, 44, Louis XVI, Makalesi.
- 20 Lavisse ve Rambaud, VII, 616.
- 21 Saul K. Radover, Louis XVI'nın Hayatı ve Ölümü, New York, D. Appleton-Century Co., 1939, pp. 98 - 101.
- 22 Aynı eserde, pp. 100 - 101.
- 23 Grimm [Meister], Corr. litt., 422.
- 24 Albert Cherel, XVIII inci yüzyılda Fénelon Fransa'da, Paris, Hachette, 1917, pp. 386 - 387.
- 25 Aynı eserde, p. 388.
- 26 Edmund Burke, Fransa İhtilâlinde Yorumlar, (1970). Eserler, New York, George Bell, III (1894), 348.
- 27 İtirafat (Oeuvres complètes, Hachette, VIII, 192).
- 28 Lavisse, IX, 136.
- 29 Aynı eserde.
- 30 Georges Lemaitre, Beaumarchais, New York, Knopf, 1949. 198.
- 31 Benjamin Franklin, Mémoires, 2 ncı baskı, Londra, 1818 - 1819, 5 cilt, II, 47.
- 32 Aynı eserde.
- 33 Aynı eserde.
- 34 Aynı eserde, II, 48.
- 35 Carl Van Doren, Benjamin Franklin, New York, Viking, 1938, p. 564.
- 36 Aynı eserde, p. 565.
- 37 Mémoires, II, 48.

- 38 Carl Van Doren, p. 565.
- 39 Carl Van Doren, p. 595.
- 40 Aynı eserde, p. 596.
- 41 Bernard Fay Fransa'da ve Amerika Birleşik Devletlerinde XVIII inci yüzyılda İhtilâl Ruhu, Paris, Edouard Champion, 1925, pp. 97 - 100; Carl Van Doren, pp. 655 - 656.
- 42 Bernard Fay, p. 94; Edith Philips, The Good Quaker in French Legend, Philadelphia, Pennsylvania Üniversitesi Matbaası, 1932, pp. 92, 123.
- 43 Cf. Yukarıda, Bölüm 21, pp. 360-361, Diderot'un Franklin'in kitabına telmih, elektrik üzerine tecrübe ve müşahadeler, İngilizce olarak 1751 de ve Fransızca olarak ta 1752 nin başında basılmıştır. (AT, II, 39, n., ve Carl Van Doren, pp. 162 - 163). O zaman elektrik üzerindeki büyük alâka için George R. Havens tarafından yazılan Rousseau'nun "Discours sur les sciences et les arts" isimli kitabına müracaat ediniz, New York, 1946, pp. 212 - 213.
- 44 Carl Van Doren, p. 637; Paul M. Spurlin, "The Founding Fathers knowledge of French", The French Review, XX, 120 - 128, Aralık, 1946 (pp. 123 - 124 on Franklin).
- 45 Encyclopoedia Britannica, 11 inci cilt, XVI, 65 - 66 (Article La Fayette).
- 46 Grimm [Meister], Corr. litt., XV, 450 - 455.
- 47 Encyclopoedia Britannica, 11 inci baskı, Article Diamond, VIII, 163; Article Thomas Pitt, XXI, 667.
- 48 Grimm, Corr. litt., XV, 452.
- 49 Georges Lefebvre, Fransız İhtilâlinin Gelişi, R. R. Palmer tarafından tercüme, Princeton Üniversitesi Matbaası, 1947, p. 81.
- 50 Aynı eserde, pp. 86 - 87.
- 51 Lavisse, Histoire de France contemporaine, Paris, Hachette, 19 - 20, I, 33, 34.
- 52 Aynı eserde, I, 33.

- 53 Aynı eserde, I, 45.
- 54 L. Léouzon-Leduc, "Rapport sur les papiers de Voltaire conservés dans la bibliothèque impériale et dans celle de l'Ermitage à Saint-Petersbourg", Archives des mission scientifiques et littéraires, I, (1), 54 (Paris, 1860).
- 55 Lavisse, Histoire de France contemporaine, I, 53, n.

NETİCE

- 1 Daniel Mornet, Les origines intellectuelles de la Révolution française, 1115 - 1787, Paris, Armand Colin: 1933, p. 477: "Assurément, si n y avait eu que l'intelligence pour menacer effectivement l'Ancien régime, L'Ancien régime n'aurait couru aucun risque. Il fallait à cette intelligence, pour agir, un point d'appui, la misère du peuple, le malaise politique". Cf. pp. 1 - 4.
- 2 Henri Peyre, "On sekizinci yüzyıl fikirlerinin Fransız İhtilâline tesiri", Fikirler Tarihi Mecmuası, X, 63 - 87, Ocak 1949: "Sade tarihi materyalizm İhtilâli izah etmez... Fransa'da sefalet izafi olmaktan fazla değildi." Birisinin varlığına karşı gelmek için insan kendi talihsiz durumunu müdrik olmalıdır, ki bu da belirli bir irfan ve kültür seviyesini lüzumlu kılar... On sekizinci yüzyıl felsefesi Fransız vatandaşına durumunun acıklılığını öğretti, yahutta ne kadar eşitsiz ve mantıksız olduğunu gösterdi ve onu ecdadının uzun zamandan beri vasfı mümeyyizi olan sıkıntılara karşı sabırlı tevekkülden uzaklaştırdı. Bu felsefede asla İhtilâl için bir çağrı, ya da rejimde bir değişiklik bahis konusu olmamıştı; hiç bir zaman cumhuriyetçi değildi." (pp. 72 - 73). Montesquieu'nün etkisi için de pp. 77 - 87.
- 3 Emile, Hachette baskısı, II, 166.
- 4 Oeuvres complètes, Hachette baskısı, V, 240.

- ⁵ **Oeuvres complètes**, Moland baskısı, XLIII, 175. Cf. pp. 506, 519 - 520; XLIX, 483.
- ⁶ **Oeuvres complètes**, Lyon, 1796, 12 cilt, XI, 409.
- ⁷ **The Federalist**, Modern Kütüphane baskısı, p. 4.
- ⁸ **Ernest Lavisse**, *Histoire de France contemporaine depuis la Révolution jusqu'à la paix de 1919*, II, (Paris, Hachette, 1920), 23.
- ⁹ Aynı eserde, p. 166.
- ¹⁰ **Marie Kimball**, *Jefferson: Avrupa'nın Manzarası, 1784 - 1789*. New York, Coward-McCann, 1950, pp. 299 - 300.
- ¹¹ **Grimm**, [Meister], *Corr. litt.* XV, 452; Ernest Lavisse, *Histoire de France contemporaine*, I, 17.
- ¹² **Lamartine**, *Histoire des Girondins*, Livre XXXVIII, Bölüm XX. (Oeuvres complètes, Paris, müellifin nezdinde, 1861 - 1866, 41 cilt, XII, 306).
- ¹³ Dört Quartet, "Burnt Norton".
- ¹⁴ Bununla beraber, şimdiki hal veya istikbalin geçmişin misâlini aynen tekrar ettiği kabul edilmemelidir. Bu konuda derin bir makale için bak, Reinhold Niebuhr'un Atlantik'te çıkan "Tarih Sezilebilir mi?", cilt, 194, pp. 69 - 72, Temmuz, 1954.